

Nowość
EDYCJA 2024

ZMIANY
W PODSTAWACH
2024
oznaczenia
usuniętych
treści

Zrozumieć przeszłość

3

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

Zakres rozszerzony

nowa era

Tomasz Krzemiński
Aneta Niewęgłowska

Zrozumieć przeszłość

3

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

Zakres rozszerzony

nowa era Twoje mocne strony

Zrozumieć przeszłość

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii, na podstawie opinii rzeczoznawców:
dr. hab. Tadeusza Cegielskiego, mgr. Zbigniewa Żuchowskiego, prof. dr. hab. Józefa Porayskiego-Pomsty.

Etap edukacyjny: III
Typ szkoły: liceum ogólnokształcące i technikum
Rok dopuszczenia: 2024

Numer ewidencyjny w wykazie MEN: 642/3/2024

Podręcznik został opracowany na podstawie *Programu nauczania historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum w zakresie rozszerzonym – Zrozumieć przeszłość*.

Autor zadań powtórzeniowych: Robert Śniegocki.

Nabyta przez Ciebie publikacja jest dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy o przestrzeganie praw, jakie im przysługują. Zawartość publikacji możesz udostępnić nieodpłatnie osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie umieszczaj jej w internecie. Jeśli cytujesz jej fragmenty, to nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. Możesz skopiować część publikacji jedynie na własny użytek.

Szanujmy cudzą własność i prawo. Więcej na **www.legalnakultura.pl**

Wykorzystywanie treści niniejszego Utworu, w jakiejkolwiek formie lub w jakimkolwiek procesie, do celów eksploracji tekstu i danych, uczenia maszynowego, rozwoju i/lub szkolenia i/lub wzbogacania sztucznej inteligencji jakiegokolwiek rodzaju jest surowo zabronione.

nowa era

© Copyright by Nowa Era Sp. z o.o. 2024
ISBN 978-83-267-5044-1

Koordynacja prac i redakcja merytoryczna: Stefan Horak.
Współpraca redakcyjna: Agnieszka Wróblewska.
Redakcja językowa: Aleksandra Bednarska, Magdalena Brozis.
Nadzór koncepcyjno-redakcyjny: Anna Pietrzak.
Nadzór artystyczny: Kaia Pichler.
Opieka graficzna: Maciej Galiński, Marcin Oleksak.
Projekt okładki: Maciej Galiński, wykorzystano elementy autorstwa Wojtka Urbanka.
Projekt graficzny: Marek Błoszko.
Opracowanie graficzne: Marek Błoszko, Katarzyna Gołąb, Marcin Kołacz, Marcin Oleksak, Alicja Skupin-Podwojewska, Zuzanna Sri, Aleksandra Szpunar.
Ilustracje: Marta Długokęcka, Ewelina Baran, Wioleta Herczyńska, Elżbieta Buczkowska, Rafał Buczkowski, Laura Maziewska, Przemysław Kłosin, Krzysztof Mrawiński.
Mapy: Wioleta Fokt, Jarosław Jakubiak.
Fotoserwis: Paulina Łukaszewska.
Realizacja projektu graficznego: Tomasz Włodarczyk.

Wydawnictwo dołożyło wszelkich starań, aby odnaleźć posiadaczy praw autorskich do wszystkich utworów zamieszczonych w podręczniku. Pozostałe osoby prosimy o kontakt z Wydawnictwem.

Nowa Era Sp. z o.o.
Aleje Jerozolimskie 146 D, 02-305 Warszawa
www.nowaera.pl, e-mail: nowaera@nowaera.pl
Centrum Kontaktu: 58 721 48 00

Druk i oprawa: Drukarnia Orthdruk

O czym jest podręcznik?

W podręczniku *Zrozumieć przeszłość 3* znajdziesz informacje dotyczące wydarzeń z lat 1815–1939. Omówiono w nim m.in. zmiany cywilizacyjne, do jakich doszło w XIX w., dzieje Polaków w okresie zaborów, a także I wojnę światową i jej skutki dla Polski oraz świata. Dzięki tym wiadomościom odpowiesz na wiele pytań dotyczących przeszłości.

Czemu służą poszczególne elementy podręcznika?

WAŻNE W TYM TEMACIE

Na początku każdego tematu wyróżniono najważniejsze zagadnienia, które będą omawiane podczas lekcji.

POSTAĆ HISTORYCZNA

Biogramy dostarczą Ci wiedzy o postaciach historycznych, które miały wpływ na najważniejsze wydarzenia w dziejach świata.

WARTO WIEDZIEĆ

Ten element zawiera dodatkowe informacje uzupełniające materiał z lekcji, co pozwoli Ci lepiej zrozumieć omawiane zagadnienia.

***To budzi* kontrowersje**

Eseje dotyczące różnych koncepcji na temat danego zagadnienia wprowadzą Cię w świat badań historycznych.

CIEKAWOSTKA

Dzięki ciekawostkom poznasz dodatkowe interesujące informacje związane z lekcją.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Schematyczne i uproszczone przedstawienie związków przyczynowo-skutkowych pomiędzy wydarzeniami omawianymi na lekcji.

SŁOWNICZEK

W słowniczku znajdziesz wyjaśnienie trudniejszych pojęć i terminów, oznaczonych w podręczniku fioletowym kolorem.

ĆWICZENIA

Wykonanie poleceń umieszczonych na końcu tematu pozwoli Ci utrwalić zdobytą wiedzę.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Więcej informacji o omawianych zagadnieniach znajdziesz w polecanej literaturze.

WIESZ, UMIESZ, ZDASZ

Podsumowanie

Na tych stronach znajdziesz **syntetyczne zestawienie kluczowych wiadomości** z każdego rozdziału.

Sposób na zadania

Szczegółowe wskazówki i podpowiedzi pozwolą Ci wykształcić umiejętność rozwiązywania różnorodnych typów zadań.

Tablice chronologiczne

Tablice chronologiczne z najważniejszymi datami z danego rozdziału pomogą Ci w uporządkowaniu i utrwaleniu omówionych wydarzeń.

Zadania powtórzeniowe

Te **zadania** umożliwiają Ci sprawdzenie wiedzy z danego działu oraz wykształcenie umiejętności rozwiązywania różnorodnych typów zadań.

SPIS TREŚCI

Co było wcześniej? ... 6

I. SYSTEM WIEDEŃSKI

1. Kongres wiedeński ... 8
2. Funkcjonowanie systemu wiedeńskiego ... 16
3. Rewolucja przemysłowa ... 26
4. Nowe idee ... 36
5. Kultura w pierwszej połowie XIX wieku ... 44
6. Ameryka w pierwszej połowie XIX wieku ... 53
7. Wiosna Ludów ... 62
8. Wojna krymska i jej skutki ... 74

Podsumowanie ... 82

II. ZIEMIE POLSKIE W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX WIEKU

1. Ziemie polskie po kongresie wiedeńskim ... 90
2. Geneza powstania listopadowego ... 100
3. Powstanie listopadowe ... 107

To budzi kontrowersje – Czy powstanie listopadowe miało szanse powodzenia? ... 116

4. Wielka Emigracja ... 118
5. Ziemie polskie po powstaniu listopadowym ... 126
6. Polacy w czasie Wiosny Ludów ... 134
7. Kultura polska w pierwszej połowie XIX wieku ... 143
8. Odwilż posewastopolska i geneza powstania ... 151
9. Powstanie styczniowe ... 158

Podsumowanie ... 166

III. ŚWIAT W EPOCE WĘGLA I STALI

1. USA w drugiej połowie XIX wieku ... 174
2. Zjednoczenie Włoch ... 183
3. Zjednoczenie Niemiec i powstanie Austro-Węgier ... 190
4. Kolonializm ... 197
5. Epoka węgla i stali ... 207
6. Zmiany cywilizacyjno-społeczne w XIX wieku ... 215
7. Przemiany polityczne i nowe ideologie ... 221
8. Nowy podział polityczny świata ... 227
9. Piękna epoka ... 235

Podsumowanie ... 244

IV. ZIEMIE POLSKIE NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU

1. Skutki powstania styczniowego ... 252
2. Walka o polską kulturę i szkolnictwo ... 259
3. Przemiany społeczno-gospodarcze ... 267

To budzi kontrowersje – Czy Polacy stracili wiek XIX? ... 276

4. Polskie nowoczesne ruchy polityczne ... 278
5. Rewolucja 1905 roku ... 288
6. Kultura i nauka polska na przełomie XIX i XX wieku ... 297

Podsumowanie ... 306

V. I WOJNA ŚWIATOWA

1. Geneza I wojny światowej ... 314
2. Wielka Wojna ... 324
3. Rewolucje w Rosji ... 335
4. Klęska państw centralnych ... 344

To budzi kontrowersje – Jak I wojna światowa wpłynęła na sytuację kobiet? ... 356

5. Sprawa polska podczas I wojny światowej ... 358

Podsumowanie ... 368

VI. DWUDZIESTOLECIE MIĘDZYWOJENNE

1. Ład wersalski ... 376
2. Kryzys demokracji ... 385
3. Wielki Kryzys ... 393
4. Narodziny III Rzeszy ... 401
5. Totalitaryzm stalinowski ... 410
6. Świat w okresie międzywojennym ... 419
7. Kultura i nauka w latach 20. i 30. ... 427
8. Na drodze ku wojnie ... 436

Podsumowanie ... 448

VII. II RZECZPOSPOLITA

1. Odzyskanie niepodległości ... 456
2. Ustalenie granic na zachodzie i południu ... 463
3. Walki o granicę na wschodzie ... 471
4. Pierwsze lata II Rzeczypospolitej ... 481
5. Zamach majowy i rządy sanacji ... 487
6. Społeczeństwo i gospodarka II RP ... 496

To budzi kontrowersje – Mniejszości narodowe w II Rzeczypospolitej – równouprawnienie czy dyskryminacja? ... 508

7. Kultura i nauka międzywojennej Polski ... 510
8. Ostatnie lata II Rzeczypospolitej ... 519

Podsumowanie ... 528

Słowniczek ... 535

Indeks ... 539

CO BYŁO WCZEŚNIEJ?

Między końcem XV a początkiem XIX w. w Europie zaszło wiele zmian społecznych i politycznych. Pozycja Kościoła katolickiego została osłabiona, a rewolucja francuska i wojny napoleońskie zburzyły dotychczasowy porządek na kontynencie.

ŚWIAT

W XV w. z powodu rosnącego zapotrzebowania na srebro i złoto oraz przyprawy Europejczycy podjęli poszukiwania drogi morskiej do Indii. Tak rozpoczął się okres wielkich odkryć geograficznych. W 1492 r. Krzysztof Kolumb odkrył Amerykę i Europejczycy zaczęli kolonizować ten kontynent. W 1775 r. w brytyjskich koloniach w Ameryce Północnej doszło do wybuchu konfliktu między kolonistami a metropolią, który zakończył się powstaniem Stanów Zjednoczonych.

Na przełomie XV i XVI w. osłabienie autorytetu Kościoła katolickiego doprowadziło do reformacji. W 1517 r. w Wittenberdze Marcin Luter ogłosił 95 tez krytykujących sprzedaż odpustów. W Europie powstały i upowszechniły się wówczas wyznania protestanckie, m.in. luteranizm, kalwinizm oraz anglikanizm.

Narastający konflikt między katolikami a protestantami w krajach niemieckich był jedną z głównych przyczyn wybuchu wojny trzydziestoletniej. Walki trwające w latach 1618–1648 zakończył pokój westfalski, który zapewnił częściową wolność wyznania na terenie I Rzeszy i osłabił pozycję Habsburgów.

Długotrwały kryzys ekonomiczny w XVIII w. we Francji doprowadził 14 lipca 1789 r. do wybuchu rewolucji. Dwa lata później rewolucjoniści uchwalili konstytucję, a w 1792 r. ogłosili państwo republiką. Podczas przewrotu termidoriańskiego politycy burżuazyjni odsunęli od władzy Robespierre'a i pozostałych jakobinów. 18 brumaire'a 1799 r. we Francji doszło do kolejnego zamachu stanu, w którego wyniku władzę przejął Napoleon Bonaparte. Dążył on do ekspansji w Europie. Ostatecznie jego wojska poniosły klęskę w bitwie pod Waterloo w czerwcu 1815 r.

POLSKA

W 1569 r., za panowania Zygmunta II Augusta, doszło do zawarcia unii realnej Polski i Litwy w Lublinie oraz utworzenia Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Jej władca był wybierany przez szlachtę polską i litewską podczas wolnej elekcji. Ustanowiono wspólny sejm, jednolity system monetarny i politykę zagraniczną.

W 1655 r. Szwecja zaatakowała Rzeczpospolitą w celu uzyskania całkowitej kontroli nad Morzem Bałtyckim. Skutkiem potopu szwedzkiego oraz wcześniejszych wojen z Kozakami i Rosją było osłabienie Rzeczypospolitej, która pogrążyła się w wojnie domowej. Zniszczenia wojenne z połowy XVII w. doprowadziły do kryzysu społecznego i ekonomicznego.

W XVIII w. w sprawy wewnętrzne osłabionej Rzeczypospolitej zaczęły ingerować państwa sąsiednie. Pod ich naciskiem w 1772 r. doszło do I rozbioru. Podczas obrad Sejmu Wielkiego (1788–1792) uchwalono Konstytucję 3 maja, ogłoszono państwo monarchią konstytucyjną i wprowadzono trójpodział władzy. Przeciwnicy reform zawiązali konfederację w Targowicy i poprosili o pomoc Rosję, która podjęła interwencję zbrojną. W 1793 r. nastąpił II rozbiór Polski. Kilka miesięcy później wybuchło powstanie kościuszkowskie, mające na celu przywrócenie pełnej suwerenności. Upadek insurekcji doprowadził do III rozbioru Polski w 1795 r.

Na początku XIX w. Polacy walczyli u boku Napoleona w nadziei, że jego zwycięstwo nad zaborcami pomoże im odzyskać niepodległość. Na mocy pokoju w Tylży, podpisanego między Francją a Rosją i Prusami w 1807 r., z ziem zaboru pruskiego utworzono Księstwo Warszawskie. Po klęsce Napoleona w Rosji marzenia Polaków o niepodległości się rozwiały. Do Księstwa Warszawskiego wkroczyła armia rosyjska.

▪ *Potyczka między wojskami austriackimi a Wenecjanami przed Albergo alla Campana* [czyt.: kampana] *w Mestre* – obraz Vincenza Giacomellego [czyt.: winczenca dżiakomellego] z 1848 r.

I
SYSTEM WIEDEŃSKI

1 Kongres wiedeński
2 Funkcjonowanie systemu wiedeńskiego
3 Rewolucja przemysłowa
4 Nowe idee
5 Kultura w pierwszej połowie XIX wieku
6 Ameryka w pierwszej połowie XIX wieku
7 Wiosna Ludów
8 Wojna krymska i jej skutki

1 KONGRES WIEDEŃSKI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- okoliczności zwołania kongresu w Wiedniu,
- zasady nowego porządku politycznego w Europie,
- uczestnicy i decyzje kongresu wiedeńskiego,
- powstanie Świętego Przymierza.

EUROPA PO WOJNACH NAPOLEOŃSKICH

Wiosną 1814 r. wojska VI koalicji wkroczyły do Francji i zajęły Paryż. Królem Francuzów został ogłoszony **Ludwik XVIII**, brat straconego podczas rewolucji Ludwika XVI. Napoleon podpisał ugodę, na mocy której zachował tytuł, roczną pensję oraz otrzymał w dożywotnie posiadanie wyspę Elbę na Morzu Śródziemnym. W ten sposób zakończyły się wojny trwające niemal od wybuchu Wielkiej Rewolucji Francuskiej w 1789 r. Przyniosły one ze sobą daleko idące zmiany dla całej Europy, takie jak:

- przesunięcie dotychczasowych granic i powstanie nowych państw;
- osłabienie feudalnych, absolutnie rządzonych monarchii;
- liberalizację ustrojów – w państwach tworzonych przez Napoleona wprowadzano konstytucje i reformowano prawo;
- ożywienie świadomości narodowej poszczególnych ludów (m.in. Włochów);
- rozbudowę oraz unowocześnienie aparatu biurokratycznego;
- osłabienie – materialne i ideologiczne – Kościoła katolickiego, utrata znaczenia także przez Kościoły protestanckie;
- rozwój sztuki wojennej i zmiany w prowadzeniu wojen (zaczęto korzystać z poboru rekruta i nowoczesnych form szkolenia).

Skutkiem wojen napoleońskich była także śmierć na polu bitwy ok. 1,4–2 mln Francuzów oraz 2–3 mln ich przeciwników.

ZWOŁANIE KONGRESU

Aby unormować sytuację w Europie, państwa koalicji antynapoleońskiej postanowiły zwołać kongres. Zależało im przede wszystkim na przywróceniu starego porządku (fr. *ancien régime*, czyt.: ąs**ję** re**żim**). W obradach kongresu uczestniczyli władcy zwycięskich mocarstw – Rosji, Austrii, Wielkiej Brytanii i Prus – oraz ich najważniejszych sojuszników: Portugalii, Szwecji i Hiszpanii. Z czasem do rozmów dopuszczono także pokonaną Francję, w uznaniu roli politycznej dynastii Burbonów. Wybór Wiednia na miejsce obrad nie był przypadkowy – to Austria bowiem najczęściej występowała przeciwko Napoleonowi.

Kongres wiedeński miał się rozpocząć w ciągu dwóch miesięcy od zawarcia pokoju paryskiego (30 maja 1814 r.). Jednak dopiero we wrześniu przedstawiciele 16 zaproszonych państw przybyli do Wiednia. Szacuje się, że do stolicy państwa Habsburgów zjechało ok. 100 tys. gości. W dniu 25 września zjawili się tam car Aleksander I oraz król Prus Fryderyk Wilhelm III. Podjęli oni ścisłą współpracę, aby osiągnąć dla swoich państw jak największe korzyści. W opozycji do nich znalazły się Wielka Brytania i Austria. Kraje te nie chciały, aby dominację Francji na kontynencie zastąpił sojusz rosyjsko-pruski.

Bitwa pod Lipskiem, nazywana też „bitwą narodów", stoczona w dniach 16–19 października 1813 r., zakończyła się decydującą dla losu wojen napoleońskich klęską Francji. Część sił Saksonii, która była dotąd sojusznikiem Francuzów, już podczas bitwy przeszła na stronę przeciwnika. Sam władca tego kraju pozostał jednak wierny Napoleonowi, dlatego trafił do niewoli, a większość ziem została mu odebrana podczas kongresu wiedeńskiego

- *obraz, Rosja, XIX w.*

GŁÓWNI UCZESTNICY KONGRESU WIEDEŃSKIEGO

Zdaniem badacza sir Charlesa Kingsleya Webstera [czyt.: czarlsa kingsleja łebstera] terminem „kongres wiedeński" należy określić *obrady tzw. Dyrektoriatu, czyli Komitetu Czterech (Anglii, Rosji, Austrii i Prus)*. W styczniu 1815 r. do tego grona dołączyła Francja – w efekcie powstał Komitet Pięciu, który zebrał się aż 41 razy. Komitet Ośmiu, w którego skład wchodziły dodatkowo Hiszpania, Portugalia i Szwecja, spotkał się tylko 10 razy. Jego rola polegała jedynie na zaakceptowaniu decyzji podjętych przez Komitet Pięciu. Podczas obrad najważniejszy głos mieli car Aleksander I oraz szef brytyjskiej dyplomacji Robert Stewart Castlereagh [czyt.: stjuart kaslre].

Uczestnicy kongresu wiedeńskiego ukazani przez malarza Jeana-Baptiste'a Isabeya [czyt.: żana batista izabeja]. Wśród obradujących najważniejszą rolę odgrywało pięciu przedstawicieli największych mocarstw. Reprezentujący Prusy baron Karl August von Hardenberg [1] oraz doradca cara Karl Robert Nesselrode [2] występowali jako najbliżsi sojusznicy. Ministrowie spraw zagranicznych Austrii Klemens von Metternich [3] i Francji – Charles de Talleyrand [czyt.: szarl de talerą] [4] starali się wspólnie zapobiec nadmiernemu wzrostowi potęgi Rosji i Prus. Wspierał ich w tym Robert Stewart Castlereagh [5], który w imieniu Wielkiej Brytanii zabiegał o zachowanie równowagi sił w Europie.

- *rycina, Francja, XIX w.*

? Jakie stanowiska na kongresie prezentowali poszczególni przedstawiciele Komitetu Pięciu?

PRZEBIEG OBRAD

Kongres wiedeński nigdy nie został formalnie otwarty ani zamknięty, ponieważ jego uczestnicy nie mogli się porozumieć co do przebiegu

tych uroczystości. Za początek kongresu uważa się dzień **2 października 1814 r.**, w którym odbył się inauguracyjny bal maskowy. Zakończenie obrad przypadło z kolei na **9 czerwca 1815 r.**, czyli moment ogłoszenia **Aktu końcowego** kongresu wiedeńskiego. Dokument, liczący 120 artykułów, został podpisany przez reprezentantów ośmiu państw. Językiem obrad był francuski, który od XVII w. miał status języka dyplomacji.

W wyniku wielogodzinnych obrad i negocjacji uczestnicy kongresu ustalili trzy zasady, na których miał się opierać przyszły porządek polityczny w Europie.

- **Zasada restauracji** zakładała przywrócenie porządku sprzed 1789 r. Większość uczestników wiedziała, że powrót do tego stanu nie jest już jednak możliwy, dlatego niektóre zdobycze rewolucji zostały utrzymane (dzięki temu w wielu krajach zachowano kodeks cywilny wprowadzony przez Napoleona).
- **Zasada legitymizmu** (z łac. *legitimus* – 'prawowity, słuszny') oznaczała, że władza królewska pochodzi z nadania boskiego, a nie woli ludu. Z tego powodu uważano, że monarchowie pozbawieni tronu przez rewolucję i Bonapartego muszą wrócić do władzy. Tak stało się we Francji, w Hiszpanii, Portugalii, Neapolu, na Sardynii. Tronów nie odzyskali jednak władcy księstewek niemieckich, ponieważ obawiano się ponownego rozdrobnienia kraju. Zasada legitymizmu legła u podstaw nowego porządku politycznego w Europie.
- **Zasada równowagi sił** (ang. *balance of power*, czyt.: balans of pałer) zapowiadała, że żadne z mocarstw europejskich nie powinno uzyskać hegemonii nad pozostałymi. Zasada ta stanowiła priorytet dla Wielkiej Brytanii, która umacniała swoją pozycję światowego mocarstwa. Z dążenia do równowagi sił wynikały też doraźne sojusze.

WARTO WIEDZIEĆ

Tańczący kongres

Kongres w Wiedniu, zwołany w celu ustalenia nowego porządku w Europie, był jednocześnie największym zjazdem arystokracji w dziejach. Dla wielu to wydarzenie stało się okazją do świętowania, sprzedaży majątków czy zawierania umów handlowych, a także poszukiwania żon i mężów. Obradom towarzyszyły liczne bale, przyjęcia, widowiska teatralne oraz rewie wojskowe – z tego powodu bywa on niekiedy określany mianem tańczącego kongresu. Jak skomentował postęp prac jeden z polityków austriackich: *kongres nie posuwa się, idąc, lecz tańcząc*.

Bale podczas kongresu w Wiedniu dały początek światowej karierze walca wiedeńskiego. Mimo głosów oburzenia z powodu bliskości partnerów oraz obaw przed chorobami, które miało przynieść wirowanie w tańcu, już w połowie stulecia na stałe zagościł on na europejskich dworach.

▪ *rycina, Austria, XIX w.*

? Czym był kongres wiedeński dla szlachty i arystokracji z początku XIX w.?

Wzrost pozycji Rosji, pozostającej w sojuszu z Prusami, zaniepokoił Wielką Brytanię, Austrię oraz Francję, które 3 stycznia 1815 r. zawarły tajny traktat. Na jego mocy każdy z sygnatariuszy zobowiązał się do wystawienia 150-tysięcznej armii i udzielenia sobie wzajemnej pomocy w razie napaści innego mocarstwa. Wiadomość o traktacie wzburzyła cara Aleksandra I. Jednocześnie wzmocniła w nim przekonanie, że wszelkie kwestie sporne powinno się rozstrzygać pokojowo.

GŁÓWNE DECYZJE KONGRESU

Najważniejsze kwestie omawiane na kongresie dotyczyły Księstwa Warszawskiego, Saksonii, Niemiec, Włoch, Szwajcarii oraz Niderlandów. Szczególnie trudne okazało się ustalenie przyszłości Księstwa Warszawskiego i Saksonii. Prusy chciały zatrzymać całą Saksonię oraz terytoria nad Renem, a Rosja – całe Księstwo Warszawskie. Tych żądań nie mogli zaakceptować pozostali uczestnicy kongresu. Kompromis osiągnięto dopiero w wyniku trudnych negocjacji, kosztem Saksonii i Księstwa.

Postanowienia kongresu wiedeńskiego były korzystne dla czołowych mocarstw. Rosja, Prusy i Austria uzyskały duże zdobycze terytorialne i umocniły swoją pozycję na kontynencie. Austria wprawdzie nie zajęła Szwajcarii, o co zabiegał Metternich, ale zyskała nabytki we Włoszech. Dyplomacja Londynu także odniosła sukces. Zniszczenie flot Holandii, Danii, Hiszpanii oraz Francji podczas wojen napoleońskich sprawiło, że flota brytyjska została największą potęgą na morzach i oceanach. Z kolei dla Francji postanowienia kongresu okazały się mniej dotkliwe, niż można było oczekiwać po przegranej wojnie. Za sprawą ministra spraw zagranicznych **Charles'a Talleyranda** monarchia Burbonów znalazła się w gronie państw podejmujących najważniejsze decyzje. Tę sytuację zaakceptowały Austria i Wielka Brytania, dla których mocarstwowa pozycja Francji gwarantowała równowagę sił na kontynencie. Początkowo Francja miała zachować terytorium z 1792 r. Jednak masowe poparcie udzielone przez Francuzów wracającemu z Elby Napoleonowi wpłynęło na zmianę tej decyzji. Na mocy drugiego pokoju paryskiego z 20 listopada 1815 r. terytorium Francji powróciło do stanu z 1790 r.

POSTAĆ HISTORYCZNA

KLEMENS VON METTERNICH

(1773–1859)

Austriacki dyplomata, minister spraw zagranicznych, kanclerz, jeden z najwybitniejszych polityków epoki. Urodził się w Niemczech. Studiował prawo na uniwersytetach w Strasburgu i Moguncji. W 1809 r. został ministrem spraw zagranicznych Austrii. Należał do głównych autorów systemu wiedeńskiego, nazywanego niekiedy systemem metternichowskim. Jako rzecznik walki z ruchami narodowo-wyzwoleńczymi nie cieszył się popularnością. Za jego rządów (1821–1848) wprowadzono kontrolę policyjną, cenzurę oraz zarządzenia hamujące rozwój przemysłu, handlu i miast. Ten okres przeszedł do historii jako epoka metternichowska. Polityk utracił władzę po wybuchu Wiosny Ludów w 1848 r.

CIEKAWOSTKA

Szpiedzy Metternicha

Podczas kongresu wiedeńskiego nasiliła się działalność austriackiej tajnej policji. Na jej usługach znaleźli się m.in. lokaje, pokojówki, damy do towarzystwa, a nawet ludzie z półświatka. Tajne służby nie liczyły się z tajemnicą korespondencji, niezależnie od nazwiska adresata. Otwierały zarówno listy do żony cesarza czy arcyksiążąt, jak i ministrów austriackich. Podsłuchiwały też prywatne rozmowy. Dzięki tym zabiegom nic nie umknęło uwadze Metternicha i cesarza Franciszka I.

Decyzje kongresu wiedeńskiego dotyczące głównych mocarstw

Kraj	Postanowienia kongresu
Rosja	• Otrzymała Finlandię, **Besarabię** oraz większość ziem Księstwa Warszawskiego, gdzie utworzono Królestwo Polskie związane z Rosją unią personalną. • Wraz z Prusami i Austrią miała kontrolować neutralne Wolne Miasto Kraków.
Prusy	• Dostały Gdańsk i Toruń, ziemię chełmińską oraz departamenty poznański i bydgoski, z których utworzono Wielkie Księstwo Poznańskie. • Jako rekompensatę za tereny utracone na wschodzie Prusy otrzymały też ⅖ terytorium Saksonii, a także Pomorze Szwedzkie z Rugią, Westfalię i Nadrenię.
Austria	• Odzyskała utracone w 1809 r. okręg tarnopolski, kopalnię soli w Wieliczce oraz Tyrol i Salzburg. • Otrzymała również Dalmację z Istrią, Lombardię i Wenecję, dzięki czemu wzmocniła swoje wpływy we Włoszech. • Ponadto pozostałe części północnych Włoch – Toskania i Parma – dostały się ponownie pod dynastyczne wpływy austriackie.
Wielka Brytania	• Otrzymała Maltę, Mauritius, Cejlon, Kolonię Przylądkową w południowej Afryce, należącą wcześniej do Holandii, a także położoną u wybrzeża Niemiec duńską wyspę Helgoland.
Francja	• Powróciła do granic z 1790 r. • Utraciła Zagłębie Saary, przyszły przedmiot sporów niemiecko-francuskich. • Musiała zapłacić wysoką kontrybucję. • Została zmuszona do zwrotu dzieł sztuki zagrabionych w czasie wojen napoleońskich.

POZOSTAŁE POSTANOWIENIA KONGRESU

Mocarstwa na kongresie zadecydowały także o losie wielu innych państw. Zgodnie z zasadą równowagi sił odtworzono **Konfederację Szwajcarską**, czyli federację złożoną z 22 suwerennych kantonów. Dzięki uznaniu jej wieczystej neutralności Szwajcaria mogła szybko odbudować się ze zniszczeń wojennych oraz wprowadzić modernizację. Szwecji, która utraciła Finlandię na rzecz Rosji, podporządkowano Norwegię, należącą wcześniej do Danii. Z kolei do Danii przyłączono Wyspy Owcze, które przedtem były częścią Norwegii. Wszystkie te zmiany podejmowano bez zgody miejscowej ludności.

Z inicjatywy Wielkiej Brytanii powstało **Królestwo Niderlandów**, utworzone z Niderlandów Południowych (czyli Belgii), Holandii oraz Wielkiego Księstwa Luksemburga. Królestwo miało odgrywać rolę **państwa buforowego** w stosunku do Francji. Był to twór sztuczny, łączący obszary o nierównym poziomie rozwoju gospodarczego, a ponadto odmienne pod względem narodowościowym, językowym i wyznaniowym.

Tematem obrad kongresu był również podział i ustrój Niemiec. Większość książąt niemieckich oraz opinia publiczna opowiadały się za przywróceniem cesarzowi Austrii tytułu cesarza rzymskiego. To jednak zdaniem Metternicha sprowadziłoby na Austrię kłopoty. Z tego powodu zamiast „napoleońskiego" Związku Reńskiego utworzono **Związek Niemiecki**, w którego skład wchodziły 34 państwa i 4 wolne miasta. Na jego czele formalnie stanął cesarz Austrii. Organem stanowiącym miał być Sejm Związkowy (**Bundestag**). Ze względu na procedurę jednomyślnego podejmowania decyzji nie odegrał on swojej roli i służył jedynie rozgrywkom politycznym.

WARTO WIEDZIEĆ

Najtrwalsze dzieło kongresu

Najtrwalszym dziełem kongresu pozostaje regulamin o rangach przedstawicieli dyplomatycznych. Do tej pory kwestia hierarchii wśród dyplomatów nie była uregulowana, co prowadziło do sporów pomiędzy europejskimi dworami. Regulamin przyjęty z inicjatywy Talleyranda z niewielkimi zmianami jest uznawany także współcześnie.

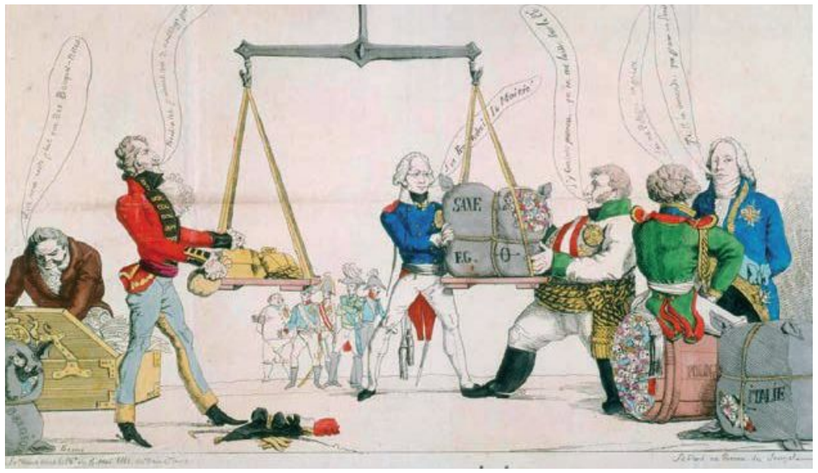
? Znajdź informacje o innych postanowieniach kongresu wiedeńskiego, które obowiązują do dziś.

EUROPA PO KONGRESIE WIEDEŃSKIM

? 1. Wymień państwa, które zniknęły z mapy Europy po kongresie wiedeńskim.
2. Wskaż nabytki terytorialne mocarstw europejskich uzyskane w wyniku obrad w Wiedniu.

Równie skomplikowana okazała się kwestia włoska. Powołane przez Napoleona Królestwo Włoch zostało zlikwidowane. Na Półwyspie Apenińskim utworzono trzy niepodległe państwa: **Królestwo Obojga Sycylii** (pod rządami Burbonów), **Królestwo Sardynii**, zwane inaczej **Piemontem** (pod rządami dynastii sabaudzkiej), oraz **Państwo Kościelne**. We Włoszech znacznie wzrosła pozycja Austrii, co stanowiło rekompensatę m.in. za utraconą Belgię. Integralną częścią Austrii ponownie stały się Lombardia, Wenecja i Dalmacja, a księstwa w północnych i środkowych

Polityka równowagi sił – jedna z zasad kongresu wiedeńskiego – ukazana na karykaturze. Mocarstwa próbują wyrównać szalki wagi za pomocą pieniędzy (Wielka Brytania) lub przez podział innych krajów, przedstawionych jako paczki z towarem.

▪ *rycina, Paryż, 1815 r.*

Włoszech trafiły pod wpływy dynastii habsburskiej. Włochy, podobnie jak Niemcy, nadal były tylko określeniem geograficznym.

Na wniosek Wielkiej Brytanii podczas kongresu podjęto dyskusję nad zniesieniem handlu niewolnikami. Ze względu na sprzeciw Francji, Hiszpanii oraz Portugalii jedynie osiem państw podpisało deklarację dotyczącą uregulowania tego problemu. Jej mankamentem był brak daty, od kiedy miałaby ona obowiązywać, jak również brak zapisu o całkowitym zakazie posiadania niewolników. Mimo to deklaracja zapoczątkowała proces, który w następnych latach doprowadził do zniesienia niewolnictwa.

ŚWIĘTE PRZYMIERZE

Po kongresie wiedeńskim Europa zyskała nowy kształt polityczny. Decyzją wielkich mocarstw jedne państwa powstały, inne zaś zostały zlikwidowane. Aby zapobiec kolejnym wojnom, ściśle przestrzegano zasady równowagi sił. Pozbawienie narodów wpływu na podejmowane decyzje było jednak źródłem przyszłych problemów. Utrzymanie porządku wymagało ponadto bliskiej współpracy najważniejszych państw. Na mocy aktu czwórprzymierza z 20 listopada 1815 r. Rosja, Wielka Brytania, Austria i Prusy utworzyły tzw. **koncert mocarstw**. W 1818 r. dołączyła do niego także Francja. Członkowie tego układu stali na straży nowego ładu europejskiego i mieli zwalczać wszelkie ruchy rewolucyjne. Ten system nazwano **systemem kongresowym** lub **ładem wiedeńskim**.

Uzupełnieniem koncertu mocarstw było **Święte Przymierze**, czyli sojusz zawarty **26 września 1815 r.** przez Rosję, Austrię i Prusy. W podpisanej deklaracji zobowiązały się one do tego, że będą sobie pomagać w tłumieniu działań rewolucyjnych, które mogłyby zagrozić ładowi wiedeńskiemu. Do Świętego Przymierza przystąpiła większość państw europejskich, w tym Francja. Z zaproszenia nie skorzystały Wielka Brytania ani Państwo Kościelne. Brytyjczycy uznali sojusz za zagrożenie dla równowagi sił. Z kolei papież Pius VII odmówił ze względu na uczestnictwo w Świętym Przymierzu państw protestanckich

Założyciele Świętego Przymierza, czyli władcy Rosji, Austrii i Prus – Aleksander I [1], Franciszek I Habsburg [2] oraz Fryderyk Wilhelm III [3].

▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

TRAKTAT ŚWIĘTEGO PRZYMIERZA

W dokumencie, który dał początek Świętemu Przymierzu, określono cele i zasady współpracy między mocarstwami.

W imię Świętej i Niepodzielnej Trójcy!
Pod wpływem wielkich wydarzeń lat ostatnich, które znamionowały dzieje Europy, a w szczególności wobec dobrodziejstw, jakimi Opatrzność Boska raczyła obdarzyć państwa, których rządy ufność i nadzieję w niej pokładały, doszły ich Cesarskie i Królewskie Wysokości: Cesarz Austrii, król Prus i Cesarz Rosji, do konieczności oparcia stosunków wzajemnych na wzniosłych prawdach, które głosi nauka boskiego Zbawiciela. Dlatego oświadczają uroczyście, że celem niniejszego aktu jest wyłącznie obwieszczenie całemu światu, że odtąd zarówno w sprawach wewnętrznych, jak i w stosunkach z innymi państwami, drogowskazem ich postępowania będą przepisy tej świętej religii, zasady sprawiedliwości, miłości i zgody, których stosowanie nie powinno być ograniczone do samego życia prywatnego, [...]. *Dlatego też, wszystko to mając na względzie, monarchowie zgodzili się na następujące artykuły przymierza:*

Art. 1. Zgodnie ze słowami Pisma Świętego, nakazującymi wszystkim ludziom, by byli sobie wzajemnie jak bracia, trzej monarchowie wiążą się węzłami prawdziwego, nierozerwalnego braterstwa i uważając się za współrodaków, będą zawsze i wszędzie okazywali sobie poparcie i pomoc. W stosunku do swych poddanych uważać siebie będą za ojców rodziny i będą nimi kierować w tym samym duchu braterstwa, które ich ożywia w imię obrony wiary, pokoju i sprawiedliwości.

Art. 2. Dlatego też jedyną zasadą obowiązującą pomiędzy tymi rządami, jak i ich poddanymi, będzie wyświadczanie sobie wzajemnych usług, okazywanie niezmiernej życzliwości i przywiązania oraz poczuwanie się do przynależności do jednego narodu chrześcijańskiego, przy czym trzej sprzymierzeni monarchowie sami uważają się za wyznaczonych przez Opatrzność do rządzenia trzema gałęziami tej samej rodziny, a mianowicie Austrią, Prusami i Rosją [...].

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 75–76.

? **1.** Wyjaśnij, na jakim systemie wartości miał się opierać powyższy dokument.
2. Wskaż, w jakim celu powołano Święte Przymierze.

i prawosławnych. Przystąpienia do sojuszu w ogóle nie zaproponowano niechrześcijańskiej Turcji.

Członkowie Świętego Przymierza spotykali się na corocznych kongresach. Pierwszy odbył się w 1818 r. w Akwizgranie. Zjazdów zaprzestano w 1823 r. Na kongresie w Opawie w 1820 r. państwa Świętego Przymierza sformułowały **zasadę wspólnej odpowiedzialności** *za utrzymanie pokoju w Europie*. Tym samym przyznały sobie prawo do interwencji, z którego skorzystały już w latach 20. XIX w.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj zasady stanowiące podstawę porządku wiedeńskiego.
2. Przedstaw najważniejsze decyzje kongresu wiedeńskiego.
3. Wyjaśnij, czym było Święte Przymierze i w jakim celu powstało.
4. Wyjaśnij, dlaczego porządek ustalony na kongresie wiedeńskim spotkał się z tak dużym sprzeciwem w państwach europejskich.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Dobrzycki, *Historia stosunków międzynarodowych w czasach nowożytnych 1815–1945*, Warszawa 2009.
A. Zamoyski, *1815. Upadek Napoleona i kongres wiedeński*, tłum. M. Ronikier, Kraków 2010.

2 FUNKCJONOWANIE SYSTEMU WIEDEŃSKIEGO

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- próby podważenia systemu wiedeńskiego,
- powstanie dekabrystów w Rosji,
- rewolucje we Francji i w Belgii,
- uzyskanie niepodległości przez Grecję.

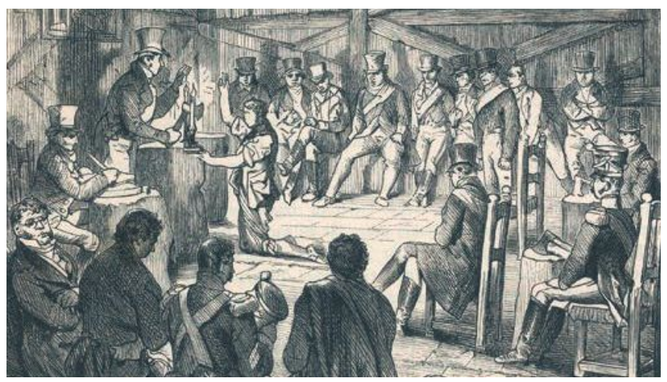
SPRZECIW WOBEC ŁADU WIEDEŃSKIEGO

Po kongresie wiedeńskim Klemens von Metternich umacniał kontrolę policyjną i wpływy austriackie w państwach włoskich i niemieckich. W Niemczech do przeforsowania swoich działań wykorzystał działalność tajnych związków studenckich. Po zamachu na generalnego konsula Rosji Antona von Kotzebuego (prawdopodobnie sprowokowanym przez tajną policję) doprowadził na konferencji **w Karlsbadzie w sierpniu 1819 r.** do uchwalenia godzących w swobody obywatelskie uchwał i powstania centralnego komisariatu policji w Moguncji. Uchwały stanowiły podstawę systemu kontroli i cenzury dążącego do zdławienia wszelkich ruchów niepodległościowych, zjednoczeniowych lub demokratycznych w krajach Świętego Przymierza.

Jednak zmiany polityczne, społeczne i kulturowe z czasów napoleońskich przyniosły opór wobec przywrócenia starego ładu. Zwolennicy idei liberalno-demokratycznych nie akceptowali powrotu do władzy arystokracji i czasów, gdy o pozycji społecznej decydowało pochodzenie. Buntowały się też całe narody – oprócz dążących do zjednoczenia Niemców i Włochów także marzący o niepodległości Polacy i Węgrzy. Sojusznikiem Świętego Przymierza został Kościół rzymskokatolicki, przez co w części krajów Europy powróciły czasy sojuszu ołtarza z tronem.

SYTUACJA W PAŃSTWACH WŁOSKICH

Kongres wiedeński zlikwidował Królestwo Włoch i utrzymał rozbicie polityczne Italii. W krajach włoskich nastąpił powrót do władzy absolutnej. Jednocześnie wycofano się ze wcześniejszych zmian – przywrócono przywileje dla kleru i arystokracji, zniesiono kodeks cywilny Napoleona oraz jednolite systemy pieniężne, miar, wag i ceł. W Piemoncie zakazano nawet szczepień przeciwko ospie i zrezygnowano z oświetlenia ulic – tylko dlatego, że wprowadzono je przed 1815 r.

Inicjacja karbonariuszy odbywała się na tajnych spotkaniach, według zasad obowiązujących wśród wolnomularzy. Organizacja była wzorowana na średniowiecznych związkach skupiających wypalaczy węgla drzewnego, drwali oraz przemytników. Karbonariusze zdobyli popularność we Włoszech, a także w Hiszpanii, we Francji, w Niemczech oraz na ziemiach polskich.

- *rycina, Włochy, ok. 1820 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Niepokoje w Hiszpanii

W 1814 r. na tronie hiszpańskim ponownie zasiadł Ferdynand VII Burbon, który przywrócił w państwie dawny system. To doprowadziło w 1820 r. do przewrotu politycznego, na którego czele stanęli młodzi oficerowie. W obliczu wojny domowej król zgodził się na uchwalenie liberalnej konstytucji i zwołanie parlamentu (Kortezów). Jednak w 1823 r. po interwencji Świętego Przymierza nastąpił powrót do rządów absolutnych. Jednocześnie w Hiszpanii wybuchł konflikt dynastyczny. Ferdynand VII, który nie miał męskiego potomka, postanowił przekazać koronę najstarszej córce, Izabeli. Sprzeciwił się temu brat monarchy książę Karol Burbon – zgodnie z tradycją prawowity następca tronu. Po śmierci Ferdynanda w 1833 r. książę bezprawnie obwołał się królem Hiszpanii. Między zwolennikami Karola (karlistami – konserwatystami i tradycjonalistami) a demokratami i liberałami popierającymi Izabelę wybuchła wojna. Konflikt trwał do 1839 r., gdy dzięki ingerencji Francji i Wielkiej Brytanii karliści zostali pokonani.

Walki na ulicach Kadyksu między zwolennikami konstytucji a obrońcami absolutyzmu.

- *rycina, Hiszpania, 1820 r.*

? Dlaczego doszło do interwencji Świętego Przymierza w Hiszpanii?

Wśród mieszkańców Półwyspu Apenińskiego rosło niezadowolenie. Pierwsze protesty przeciwko porządkowi wiedeńskiemu zainicjowali **karbonariusze**, inaczej nazywani **węglarzami**. Nazwa pochodzi od wypalaczy węgla drzewnego pracujących w głębi lasu, gdzie spotykali się spiskowcy. Do ruchu należeli głównie studenci i przedstawiciele wolnych zawodów, często wyznający idee romantyczne. Za cel postawili sobie obalenie absolutyzmu i struktur feudalnych, co zdaniem karbonariuszy było możliwe tylko dzięki metodom rewolucyjnym. Stosowali oni także **terror indywidualny**, czyli zamachy na elitę władzy.

W 1820 r. na wieść o przewrocie w Hiszpanii węglarze wzniecili powstanie w Królestwie Obojga Sycylii. Kierował nim ksiądz **Luigi Minichini** [czyt.: luidżi minikini]. Król Ferdynand I Burbon, przerażony możliwością wybuchu rewolucji społecznej, zaprzysiągł konstytucję. Na jej mocy przekazał władzę ustawodawczą parlamentowi. Z pomocą królowi przybyło jednak wojsko austriackie, które rozbiło siły powstańców. Interwencja Austriaków pomogła też Wiktorowi Emanuelowi I zdławić rewolucję w Piemoncie.

Po tych wydarzeniach działalność karbonariuszy przygasła na kilka lat. Do aktywności pobudziły ich dopiero rewolucje w Europie z lat 1830–1831. W lutym 1831 r. spiskowcy wywołali powstania w księstwach Parmy i Modeny oraz Państwie Kościelnym. Tak jak poprzednio tym razem także interweniowała Austria, która szybko położyła kres walkom. Ciągłe niepowodzenia, aresztowania i śmierć głównego przywódcy węglarzy **Filippa Buonarrotiego** [czyt.: błonarotiego] przyczyniły się do klęski idei karbonarskiej.

Włoski ruch narodowy skupił się wówczas wokół organizacji **Młode Włochy** utworzonej w 1831 r. Na jej czele stanął były karbonariusz **Giuseppe Mazzini** [czyt.: dżiuzeppe macc-ini], zwany ojcem ojczyzny i rewolucjonistą doskonałym. Jego nadrzędnym celem stało się zjednoczenie Włoch jako republiki. W **1834 r.** pod przewodnictwem Mazziniego powstała **Młoda Europa**. Należeli do niej spiskowcy z wielu krajów, w tym Włosi, Polacy,

Niemcy i Francuzi, walczący o niepodległość bądź zjednoczenie. Marzeniem Mazziniego była rewolucja europejska, po której powstałaby Europa skonfederowanych narodów. Tych planów nie udało się jednak zrealizować. Pod koniec lat 30. XIX w. popularność i wpływy przywódcy Młodej Europy osłabły.

PAŃSTWA NIEMIECKIE PO KONGRESIE WIEDEŃSKIM

Utworzenie **Związku Niemieckiego** poskutkowało utrzymaniem rozbicia ustrojowego, politycznego i ekonomicznego kraju. Dwa najważniejsze państwa Związku – Austria i Prusy – nadal pozostawały monarchiami absolutnymi. Środowiska liberalne były rozczarowane tą sytuacją, podobnie jak brakiem reform. Swój sprzeciw jako pierwsi wyrazili niemieccy studenci, należący do stowarzyszeń gimnastycznych i związków studenckich zwanych **burszowskimi** (niem. *Burschenschaft*, czyt.: burszenszaft). Wzorem był **Związek Studentów** założony na uniwersytecie w Jenie. Burszowie, popierani przez kadrę profesorską, krytykowali absolutyzm oraz działalność Świętego Przymierza, dławiącego ruchy narodowe. Domagali się zjednoczenia krajów niemieckich, poszanowania wolności słowa i druku oraz reform. Był to ruch pokojowy, ograniczający się do manifestacji i zjazdów. W dniu 18 października 1817 r., w trzechsetną rocznicę wystąpienia Marcina Lutra oraz trzecią rocznicę bitwy pod Lipskiem, na Górze Wartburskiej koło Jeny urządzono wiec z udziałem kilkuset studentów. Wywołał on zaniepokojenie władz i poskutkował represjami. W sierpniu 1819 r. rządy niemieckie na **zjeździe w Karlsbadzie** (dzisiejsze Karlowe Wary w Czechach) postanowiły poddać uniwersytety ścisłemu nadzorowi policyjnemu. Ponadto zdelegalizowały związki studenckie, wprowadziły cenzurę i zwolniły profesorów głoszących hasła liberalne.

Działania władz osłabiły niemiecki ruch narodowy. Dopiero rewolucja lipcowa we Francji i powstanie listopadowe w Królestwie Polskim ponownie ożywiły nastroje na niemieckich ziemiach, o czym świadczyły wystąpienia w księstwie Brunszwiku, Dreźnie i Lipsku. Ogłoszenie konstytucji w części państw (m.in. w Saksonii, Hesji, Brunszwiku i Hanowerze) nie uspokoiło jednak sytuacji. Z tego powodu w Związku Niemieckim wprowadzono zakaz zgromadzeń publicznych i cenzurę polityczną.

POWSTANIE DEKABRYSTÓW W ROSJI

W carskiej Rosji także starły się siły starego porządku i zwolenników modernizacji państwa. Nadzieje na zmiany rozbudził początkowo sam car Aleksander I. Jednak próby reform, podjęte przez niego w okresie wojen napoleońskich, zostały wkrótce zarzucone. Po 1815 r. polityka cara była dwutorowa. O ile Królestwo Polskie otrzymało liberalną konstytucję, o tyle w Rosji car zrezygnował z jakichkolwiek reform. Największe wpływy w państwie zyskał wówczas gen. Aleksiej Arakczejew. Okres jego wszechwładnych rządów w Rosji określa się mianem **arakczejewszczyzny**.

Pierwsze tajne organizacje dążące do likwidacji samodzierżawia (carskiego absolutyzmu) zaczęły powstawać w Rosji w 1816 r. Wstępowali

Dekabryści na placu Senackim w Petersburgu 26 grudnia 1825 r. zgromadzili ok. 3 tys. żołnierzy. Nie podjęli jednak żadnych działań, co pozwoliło Mikołajowi I rozprawić się z buntownikami.

▪ *obraz, Rosja, XIX w.*

EUROPA W LATACH 1830–1847

? **1.** Wymień kraje, w których doszło do wystąpień rewolucyjnych w latach 30. XIX w.

2. Wskaż państwa, które powstały w Europie w latach 1830–1847.

do nich przeważnie młodzi oficerowie, którzy podczas wojen napoleońskich na własne oczy zobaczyli, jak bardzo ich ojczyzna różni się od innych państw europejskich. W działalność spiskową angażowali się też zafascynowani ideami romantycznymi literaci, urzędnicy oraz młode pokolenie szlachty i arystokracji. Utworzony w 1816 r. tajny **Związek Ocalenia Publicznego** dwa lata później przekształcił się w **Związek Dobra Publicznego**. Po rozwiązaniu tej organizacji w 1821 r. powstały dwie nowe – republikański **Związek Południowy** w Tulczynie z płk. **Pawłem Pestelem** na czele oraz **Związek Północny** w Petersburgu. Członkowie Związku Północnego chcieli przekształcić Rosję w monarchię konstytucyjną. Oba ugrupowania opowiadały się za zniesieniem poddaństwa chłopów i carskiego absolutyzmu.

Okazja do przeprowadzenia zmian nadarzyła się w 1825 r. W listopadzie tego roku zmarł Aleksander I, a na tron miał wstąpić jego brat, wielki książę Mikołaj. Spiskowcy ze Związku Północnego postanowili wzniecić powstanie. Jego wybuch zaplanowano na **25 grudnia 1825 r.** (14 według kalendarza juliańskiego) w Petersburgu, w dzień przysięgi na wierność nowemu carowi. Od słowa *diekabr* (z ros. 'grudzień') powstańców nazwano **dekabrystami**. Wskutek zdrady i złych decyzji dowództwa bunt został szybko stłumiony. Rozpoczął się okres aresztowań. Przywódców zrywu skazano na karę śmierci, a setki spiskowców zesłano na Syberię. Powstanie dekabrystów było pierwszym w Rosji publicznym wystąpieniem przeciw absolutyzmowi i poddaństwu. Po rozprawieniu się z powstańcami car rozbudował aparat represji. Powołał III Oddział Kancelarii Osobistej Jego Cesarskiej Mości, tajną policję o nadzwyczajnych uprawnieniach, która miała zwalczać ruchy opozycyjne.

RESTAURACJA MONARCHII WE FRANCJI

Po przegranej Napoleona i jego zesłaniu na Elbę władzę we Francji w 1814 r. objął **Ludwik XVIII**, brat ściętego Ludwika XVI. O przywróceniu na tron dynastii Burbonów zdecydowały mocarstwa europejskie, wierne zasadom restauracji i legitymizmu. Mimo nacisków otoczenia król – ze względu na sprzeciw Wielkiej Brytanii oraz Rosji – nie wprowadził rządów absolutnych. W czerwcu 1814 r. Ludwik XVIII nadał **Kartę konstytucyjną**, kompromisową między starym a nowym porządkiem. Była to **konstytucja oktrojowana**, czyli narzucona przez władcę. Na jej mocy:

- wprowadzono dwuizbowy parlament; izbę niższą tworzyła pochodząca z wyborów **Izba Deputowanych** (z powodu wysokiego cenzusu majątkowego czynne prawo wyborcze w 30-milionowej Francji otrzymało tylko ok. 100 tys. obywateli), a izbę wyższą **Izba Parów** (jej członków mianował król);
- na czele państwa stał dziedziczny monarcha, który miał inicjatywę ustawodawczą i powoływał radę ministrów;
- rząd wyznaczany przez władcę mógł zostać odwołany przez Izbę Deputowanych;
- król otrzymał prawo wydawania w wyjątkowych okolicznościach dekretów, zwanych **ordonansami** (nie obowiązywała wówczas procedura ustawodawcza);
- utrzymano kodeks cywilny Napoleona, gwarantujący równość wobec prawa, wolność osobistą oraz wyznania (z uznaniem religii katolickiej za panującą).

Ustawa nie spełniła jednak oczekiwań wielu środowisk, w tym zwolenników monarchii – **rojalistów**. Domagali się oni przywrócenia praw i majątków odebranych im podczas

POSTAĆ HISTORYCZNA

LUDWIK FILIP I (1773–1850)

Król Francuzów w latach 1830–1848, ostatni władca Francji z dynastii Burbonów. Był synem księcia-jakobina Ludwika Filipa Józefa, który podczas rewolucji wyparł się królewskiego pochodzenia i przyjął imię Philippe Égalité (czyt.: fi**lip** egali**te**, z fr. 'Filip Równość'). Ludwik Filip w czasie rewolucji był związany z klubem jakobinów, utrzymywał przyjacielskie stosunki m.in. z Dantonem i La Fayette'em. Wstąpił do armii rewolucyjnej, jednak po radykalizacji nastrojów udał się na emigrację – przebywał w Stanach Zjednoczonych, na Kubie oraz w Wielkiej Brytanii. W 1830 r. uzyskał francuską koronę po abdykacji Karola X. Panowanie Ludwika Filipa I było czasem intensywnych zmian gospodarczych, z których skorzystała przede wszystkim burżuazja. Kryzys gospodarczy, który ogarnął kraj po 1846 r., doprowadził dwa lata później do wybuchu rewolucji. W jej wyniku król abdykował i uciekł na Wyspy Brytyjskie.

Wolność wiodąca lud na barykady to obraz Eugène'a Delacroix [czyt.: eżena delakr**ła**], który podczas rewolucji lipcowej walczył w Gwardii Narodowej. Na pierwszym planie artysta przedstawił Mariannę – kobietę będącą uosobieniem Wolności. Trzyma ona trójkolorową flagę i muszkiet z bagnetem, a na głowie ma frygijską czapkę, symbol rewolucji francuskiej. Kobiecie towarzyszą przedstawiciele wszystkich klas społecznych – od klasy średniej (mężczyzna w cylindrze to autoportret Delacroix) po robotników (chłopiec z pistoletem).

▪ *obraz, Francja, 1830 r.*

rewolucji. Szczególnie radykalne było otoczenie brata Ludwika XVIII – Karola, zwane **ultrasami** (od łac. *ultra* – 'skrajny'). Ich działalność wzmogła się po klęsce „stu dni" Napoleona. Nastąpił wówczas okres **białego terroru**, czyli prześladowań zwolenników Bonapartego.

Nastroje we Francji pogorszyła śmierć w rodzinie królewskiej – z rąk robotnika-republikanina zginął Karol Ferdynand, królewski bratanek. W 1824 r. zmarł Ludwik XVIII, a na tron wstąpił jego brat **Karol X Burbon**, nazywany królem-ultrasem. Ten zagorzały przeciwnik konstytucji i liberalizmu porzucił politykę kompromisu i zaostrzył represje wobec bonapartystów.

REWOLUCJA LIPCOWA

Po objęciu władzy przez Karola X we Francji wzrosła pozycja ultrasów. Jednocześnie w kraju powstawała coraz większa opozycja wobec władzy Burbonów. W wyniku konfliktu z Izbą Deputowanych w lipcu 1830 r. Karol X ogłosił cztery **ordonanse**, czyli nadzwyczajne rozporządzenia królewskie, na mocy których:

- rozwiązał Izbę Deputowanych;
- wprowadził cenzurę prewencyjną;
- zniósł odpowiedzialność rządu przed francuskim parlamentem;
- ustanowił nowe prawo wyborcze, ograniczające liczbę uprawnionych do głosowania.

Przeciw decyzjom króla wystąpili zarówno bonapartyści, jak i liberałowie oraz rewolucjoniści. Publiczne protesty szybko przekształciły się w walki na ulicach Paryża. Na czele powołanej Gwardii Narodowej stanął **Marie Joseph de La Fayette** [czyt.: ma**ri żozef** de la fa**jet**], uczestnik wojny o niepodległość USA oraz rewolucji francuskiej. W wyniku trzydniowej **rewolucji lipcowej** (**27–29 lipca 1830 r.**) Karol X abdykował. Władzę przejęła opozycja, która nie była jednak zgodna co do nowego ustroju Francji. Liberałowie dążyli do utrzymania monarchii konstytucyjnej, a radykalni działacze domagali się rządów republikańskich. Strach przed republiką i pamięć o wszechobecnym terrorze przesądziły o sukcesie zwolenników monarchii. Królem został pochodzący z orleańskiej linii Burbonów **Ludwik Filip I**. Znowelizowano Kartę konstytucyjną z 1814 r. – dodano zapis o suwerenności ludu, z którego woli bierze się wszelka władza, a wykreślono fragment o boskim pochodzeniu władzy królewskiej. Ludwik Filip I nie był już tytułowany *królem Francji z łaski bożej*, lecz *królem Francuzów z łaski bożej i woli narodu*. Przywrócono trójkolorowy sztandar, a na skutek nieznacznego obniżenia cenzusu majątkowego i wieku prawa wyborcze

Powstanie tkaczy w Lyonie w 1831 r. zakończyło się przejęciem miasta przez robotników. Zostali jednak pokonani przez przysłane oddziały wojska.

▪ *rycina, Francja, 1831 r.*

otrzymało ok. 200 tys. mieszkańców Francji. Wprowadzono również jawność obrad parlamentarnych, a inicjatywę ustawodawczą przyznano obu izbom.

Zmiany te nie zadowoliły radykalnych środowisk republikańskich. Nowy monarcha oparł swoje rządy na bogatym mieszczaństwie – z tego powodu był nazywany królem mieszczańskim lub królem bankierów. Bogata burżuazja uzyskała w końcu wpływy polityczne odpowiadające jej głównej roli w życiu gospodarczym. Francja wkroczyła na drogę industrializacji i urbanizacji. Rosły majątki właścicieli banków i fabryk, a jednocześnie zwiększała się liczba biednych robotników. Aby poprawić swoją sytuację, zaczęli oni organizować strajki i manifestacje. W 1831 r. doprowadzili do wybuchu powstania w Lyonie, które zostało krwawo stłumione. Mimo to robotnicy podejmowali kolejne próby walki o swoje prawa. W ramach represji władze ograniczyły wolność druku oraz zakazały tworzenia organizacji związkowych i politycznych. To sprawiło, że pierwsze we Francji organizacje robotnicze miały charakter tajny bądź półjawny.

POWSTANIE BELGII

Powstałe po kongresie wiedeńskim **Królestwo Niderlandów** obejmowało Niderlandy Południowe (czyli Belgię), Holandię oraz Wielkie Księstwo Luksemburga. Władcą Królestwa został **Wilhelm I**, syn ostatniego namiestnika Republiki Zjednoczonych Prowincji Niderlandów. Różnice gospodarcze, etniczne i religijne między germańską i **protestancką Holandią** a **katolicką Belgią** (zamieszkaną przez romańskich Walonów i germańskich Flamandów) prowadziły do licznych konfliktów wewnętrznych. Ogłoszona w 1815 r. konstytucja dyskryminowała Belgów. Ponadto władze wspierały przede wszystkim przemysł i handel holenderski. Zniesienie cła na import żywności poskutkowało zaś pogorszeniem położenia flamandzkich rolników.

Mimo wielu różnic walońscy **liberałowie** i flamandzcy **klerykałowie** w 1828 r. zawarli unię. Ich celem była wspólna walka (początkowo jedynie parlamentarna) z rządami holenderskich protestantów. Wybuch rewolucji lipcowej we Francji wpłynął na radykalizację nastrojów w Belgii. Do pierwszych rozruchów antyrządowych doszło w Brukseli 25 sierpnia 1830 r. Z czasem przekształciły się one w powstanie, zakończone ogłoszeniem w październiku 1830 r. niepodległości Belgii.

Holenderski król nie pogodził się z tymi wydarzeniami i poprosił o pomoc Święte Przymierze. Sprzeciw wobec interwencji wyraziła jednak Francja, co groziło wybuchem wojny na kontynencie. W konflikt nie chciała się angażować także Austria, skoncentrowana na wydarzeniach we Włoszech. Z kolei interwencji rosyjskiej przeszkodził wybuch powstania listopadowego (więcej zob. s. 107). W grudniu 1830 r. z inicjatywy Wielkiej Brytanii zwołano w Londynie konferencję pięciu mocarstw. Ich przedstawiciele **20 stycznia 1831 r.** ustalili zasady podziału Królestwa Niderlandów na dwa odrębne państwa. Niepodległa Belgia została uznana za **wieczyście neutralną**, co

BAŁKANY W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX WIEKU

?

1. Wymień obszary, gdzie toczyły się walki rosyjsko-tureckie w latach 1828–1829.
2. Wskaż państwa, które na mocy pokoju w Adrianopolu utrzymały autonomię.

miało zapobiec dostaniu się jej pod wpływy francuskie. Na belgijskim tronie zasiadł **Leopold I** z dynastii sasko-koburskiej. W dniu **7 lutego 1831 r.** uchwalono konstytucję, która – mimo wielu zmian – obowiązuje w Belgii do dzisiaj.

BAŁKANY NA POCZĄTKU XIX WIEKU

Zmiany, jakie przyniosła rewolucja i epoka napoleońska, docierały do odległych zakątków Europy, także na Bałkany do narodów żyjących pod panowaniem tureckim. Podjęły one walkę o samostanowienie i niepodległy byt państwowy. Wpływ na to miał zarówno wyzysk ekonomiczny tych terenów przez Turków, jak i zacofanie społeczne, gospodarcze i kulturowe imperium. Rebelie janczarów, samowola urzędników i bezwzględny pobór podatków tylko zwiększały niechęć do władzy sułtana. Nie bez znaczenia były także różnice religijne – większość mieszkańców Bałkanów w przeciwieństwie do muzułmańskich Turków była chrześcijanami.

Pierwsi do walki o niezależność przystąpili Serbowie. W 1804 r. wybuchło powstanie, którego wodzem naczelnym był **Jerzy Czarny Karadziordziewić**. Z powodu wojen napoleońskich trwało ono z przerwami aż do 1813 r. Gdy po inwazji Napoleona Rosja musiała zawrzeć pokój z Turcją, ta mogła rozprawić się z Serbami. Jednak represje wywołały w 1815 r. kolejny bunt. Na jego czele stanął serbski kneź (książę) **Miłosz Obrenowić**. Mimo niewielkich sił, dzięki wsparciu dyplomatycznemu Rosji, zmusił on Turków do uznania autonomii Serbii.

W 1821 r. przeciw władzy tureckiej wystąpili Mołdawianie. Po pięciu latach na mocy konwencji akermańskiej, będącej wynikiem działania rosyjskiej dyplomacji, Turcja zobowiązała się przestrzegać autonomii Serbii, Mołdawii i Wołoszczyzny.

WOJNA O NIEPODLEGŁOŚĆ GREKÓW

Położenie Greków w państwie tureckim było lepsze niż pozostałych chrześcijan. To spośród Greków rekrutowano niższych urzędników, dyplomatów czy tłumaczy. Zajmowali się oni też handlem. Ponadto wprowadzenie blokady kontynentalnej przez Napoleona wzmocniło pozycję gospodarczą Greków, którzy stali się głównymi pośrednikami handlowymi między Europą Zachodnią a Wschodem. Mimo że byli grupą uprzywilejowaną, i tak doświadczali ekonomicznego, społecznego i politycznego ucisku ze strony Turków.

Grecki ruch narodowy rozwinął się pod wpływem kontaktów z Zachodem oraz pamięci o wspaniałej przeszłości. Jego celem było uniezależnienie się od Turcji. Już na przełomie XVIII i XIX w. poza granicami Grecji zaczęły powstawać tajne organizacje głoszące hasła walki wyzwoleńczej. Na czele jednej z nich stanął **Aleksander Ipsilantis**, carski oficer, syn mołdawskiego hospodara. W marcu 1821 r. ze swoim oddziałem wkroczył do Mołdawii i rozpoczął walkę o niepodległość Grecji. Jednak lokalna ludność, niechętna Grekom jako administratorom prowincji, nie poparła tego zrywu. Powstanie upadło, a Ipsilantis musiał uciekać do Austrii. Mimo to wola walki wśród Greków nie zanikła. Niebawem walki ogarnęły kontynentalną Grecję. W 1822 r. w Epidauros na Peloponezie zebrało się greckie Zgromadzenie Narodowe, które ogłosiło niepodległość Grecji i przyjęło konstytucję wzorowaną na amerykańskiej. W odpowiedzi na ten krok Turcja przeprowadzała masowe pogromy ludności greckiej. Sytuacja Greków stawała się coraz trudniejsza. W **1826 r.** turecka armia zdobyła bohatersko bronioną twierdzę **Missolungi**.

Masakra na Chios [czyt.: chijos] to obraz Francuza Eugène'a Delacroix zainspirowany wydarzeniami z okresu walk o niepodległość Grecji. W 1822 r. Turcy zajęli wyspę Chios i rozpoczęli trwającą niemal miesiąc rzeź jej mieszkańców. Zabili ok. 20 tys. osób, a kolejne 50–60 tys. sprzedali w niewolę. Europa była oburzona tym pogromem. Do Grecji zaczęli napływać ochotnicy z całego kontynentu, którzy chcieli uczestniczyć w walkach z barbarzyńskimi rządami sułtana. Rzeź miała też wpływ na rządy mocarstw, które usprawiedliwiały nią swoje poparcie dla greckich powstańców.

▪ *obraz, Francja, 1824 r.*

W tym czasie walka o niepodległość Grecji, kolebki europejskiej cywilizacji, zyskiwała coraz więcej sympatyków w Europie. Tak narodził się ruch solidarności z Grecją, zwany **filhellenizmem**. Jego działacze wysyłali Grekom pieniądze, organizowali manifestacje, a niekiedy sami chwytali za broń. Do greckich powstańców przyłączył się m.in. angielski poeta **George Byron** [czyt.: dżordż bajron].

Początkowo mocarstwa europejskie, w obawie o naruszenie ładu wiedeńskiego, były przeciwne pomocy Grekom. Sytuacja zmieniła się w 1827 r., kiedy powstańców poparł car Mikołaj I. Chciał on nie tylko wzmocnić pozycję Rosji na Bałkanach, lecz także wspomóc rosyjski handel czarnomorski, który ucierpiał po wprowadzeniu przez Turcję blokady cieśnin. Wielka Brytania i Francja nie zamierzały dopuścić do samodzielnej interwencji rosyjskiej w Grecji, co poskutkowało wspólną akcją tych trzech mocarstw przeciw Turkom. **20 października 1827 r.** flota turecko-egipska została zniszczona przez państwa koalicji w **bitwie pod Navarino**. Niedługo potem wojska brytyjskie i francuskie wylądowały w Grecji, a w 1828 r. amia rosyjska zaatakowała Turków w Armenii i na Bałkanach. Zdobycie przez Rosjan Adrianopola przesądziło o losach konfliktu. Na mocy **pokoju w Adrianopolu 14 września 1829 r.**:

- uznano niepodległość Grecji;
- potwierdzono autonomię Serbii, Mołdawii i Wołoszczyzny;
- przyznano Rosji wybrzeże czarnomorskie Kaukazu oraz część Armenii, a także przywileje handlowe.

Ostatecznym potwierdzeniem niepodległości Grecji był **traktat londyński** podpisany w lutym **1830 r.** W dokumencie określono także obszar państwa, który objął Grecję Środkową, Peloponez, część Tesalii oraz kilka wysp. Początkowo Grecja była republiką. Funkcję prezydenta objął dawny rosyjski minister spraw zagranicznych Joanis Kapodistrias, który jednak zginął w zamachu we wrześniu 1831 r. Wskutek interwencji politycznej Wielkiej Brytanii, Francji i Rosji w 1832 r. królem Grecji został Otton Wittelsbach, syn bawarskiego monarchy Ludwika I.

TEKST ŹRÓDŁOWY

WEZWANIE DO WALKI O NIEPODLEGŁOŚĆ

Odezwa księcia Aleksandra Ipsilantisa wzywająca Greków do powstania przeciw Turcji została wydana w Jassach 24 lutego (według kalendarza juliańskiego), czyli 8 marca 1821 r.

Do broni, do broni! Za wiarę i Ojczyznę! Wybiła godzina, Grecy! Od dawna już walczą ludy Europy o wolność i ojczyznę własną; one to wzywają Was, byście za ich poszli przykładem, wyzwolone ludy ze wszystkich sił bronią odzyskanej wolności, w której widzą najwyższe dobro swoje. Przyjaciele nasi i bracia Serbowie, Sulioci [chrześcijańska ludność gminy Souli, w regionie Epiru] *oraz Bośniacy stoją w pogotowi bojowym, cały Epir* [...] *czeka na nas uzbrojony. Europa z niechęcią przygląda się naszej długo przeciągającej się bezczynności; niechaj tedy cała Grecja zjednoczy się w jednej woli.* [...] *Na głos haseł bojowych zerwą się do walki mieszkańcy Jonii i Morza Egejskiego;* [...] *Któryż Grek pozostanie bezczynnie na wezwanie Ojczyźnie?* [...] *Zwróćcie wzrok Wasz, Towarzysze, ku ziemi ojczystej. Spójrzcie na pożałowania godne położenie Wasze, oddane na pastwę rozpusty barbarzyńców, na obrabowane domostwa Wasze i spustoszałe pola, na Was samych, nieszczęśni niewolnicy! Czyż nie czas nareszcie zrzucić nieznośne jarzmo, oswobodzić Ojczyznę? Odrzućcie precz wszystko, co nie jest greckie, rozwińcie sztandary, wznieście krzyż, a zwyciężycie wszędzie, ratując Ojczyznę i Wiarę od zniewag bezbożników.* [...] *Niechaj lud gromadzi się i jedna bojowników dla tej świętej sprawy. Przede wszystkim atoli musi zapanować jedność. Bogaci winni ofiarować część swego majątku, kapłani dobrym słowem i przykładem dodawać ludowi otuchy, zaś urzędnicy cywilni i wojskowi, będący na służbie u dworów zagranicznych, winni spłacić w ten sposób dług, zaciągnięty względem ojczyzny.* [...] *Przykładem dla walk Waszych będzie Hiszpania, która sama i pierwsza pokonała największą armię tyrana.*

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2012, s. 90–91.

?

1. Wymień argumenty, jakich użył Ipsilantis, aby wezwać Greków do walki o niepodległość.
2. Wyjaśnij, dlaczego książę podał przykład Hiszpanii jako kraju, który miałby stanowić inspirację dla Greków.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego wybuchła rewolucja lipcowa we Francji.
2. Wymień przyczyny utworzenia Królestwa Belgii.
3. Omów sytuację polityczną na Bałkanach na początku XIX stulecia.
4. Przedstaw drogę Greków do niepodległości. Jak myślisz, co zadecydowało o jej uzyskaniu?

DLA ZAINTERESOWANYCH

B. Jelavich, *Historia Bałkanów. Wiek XVIII i XIX*, tłum. J. Polak, K. Salawa, Kraków 2005.
M. Wąsowicz, *Między tronem, giełdą a barykadą. Francja 1830–1848*, Warszawa 1994.

3 REWOLUCJA PRZEMYSŁOWA

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- przyczyny rewolucji przemysłowej,
- rozwój techniki i jego wpływ na przemysł,
- rewolucja przemysłowa w Europie i USA,
- przemiany społeczne spowodowane rewolucją przemysłową.

PRZYCZYNY REWOLUCJI PRZEMYSŁOWEJ

W drugiej połowie XVIII w. w Europie Zachodniej, głównie w Wielkiej Brytanii, doszło do zmian społeczno-ekonomicznych nazywanych **rewolucją przemysłową**. Złożyły się na nią trzy równolegle zachodzące zjawiska, takie jak:

- **przełom naukowo-technologiczny**, polegający na zastąpieniu pracy ręcznej przez maszyny;
- **przełom ekonomiczny**, przejawiający się zmianami w organizacji produkcji;
- **przełom demograficzny**, wywołany szybkim przyrostem naturalnym i przenoszeniem się ludności wiejskiej do miast.

Zastosowane innowacje techniczne doprowadziły do dynamicznego rozwoju przemysłu, czyli **industrializacji**.

Kolebką rewolucji przemysłowej była Wielka Brytania. Sprzyjały temu stabilizacja polityczna kraju, jego polityka podatkowo-celna oraz prawo patentowe chroniące wynalazców. Liczne kolonie zapewniały Brytyjczykom dostęp do surowców i stanowiły rynek zbytu dla produktów przemysłowych. Na przełomie XVII i XVIII w. Wielka Brytania wkroczyła też na drogę intensywnych zmian w rolnictwie, nazywanych **rewolucją agrarną**. Trójpolówkę zastępowano płodozmianem i wprowadzano nowe uprawy, w tym roślin przemysłowych (tytoń, rzepak) oraz pastewnych (koniczyna). Zmodernizowano także technikę siewu, zbioru, orki czy młocki. W tym okresie przyspieszył proces grodzenia, czyli odbierania dzierżawcom ziemi przez właścicieli wielkich majątków. Pozbawieni ziemi chłopi wyjeżdżali do miast, gdzie zasilali klasę robotniczą. Duże farmy szybko zwiększały wydajność produkcji i sprzedaż plonów. Zgromadzony **kapitał** inwestowano w przemysł, rzemiosło i handel. To przyspieszyło proces **urbanizacji**, czyli powstawania dużych miast przemysłowych.

W połowie XVIII w. blisko ⅓ mieszkańców Wielkiej Brytanii stanowili rzemieślnicy i pracownicy najemni. Był to wyjątek, ponieważ zarówno w Europie, jak i w innych częściach świata w strukturze zawodowej ludności przeważali rolnicy. Imperium brytyjskie dysponowało kapitałem, rynkami zbytu, wykwalifikowaną siłą roboczą oraz surowcami. Dzięki temu to właśnie ono jako pierwsze wkroczyło na drogę rewolucyjnych przemian.

POSTĘP TECHNICZNY I ROZWÓJ PRZEMYSŁU

Brytyjską rewolucję przemysłową zapoczątkowały zmiany w przemyśle włókienniczym w drugiej połowie XVIII w. Wzrost popytu na tkaniny sprawił, że zaczęto pracować nad przyspieszeniem procesu tkania. Skonstruowano mechaniczne czółenko tkackie (1733 r.), maszynę przędzalniczą, przędzarkę wielowrzecionową (1767 r.) i mechaniczne krosno tkackie (1785 r.). Dzięki tym innowacjom udało się zwiększyć produkcję i obniżyć ceny tekstyliów. Zastąpienie pracy ręcznej pracą maszyn miało też negatywne skutki. Wielu ludzi utraciło źródło utrzymania. Z tego powodu wynalazki techniczne budziły wśród pracowników zdecydowany sprzeciw.

Do połowy lat 20. XIX w. Brytyjczycy, świadomi korzyści związanych z mechanizacją przemysłu włókienniczego, zabraniali wykwalifikowanym robotnikom oraz inżynierom pracy za granicą. Niedozwolony był również eksport brytyjskich maszyn tkackich. Tych zakazów często jednak nie przestrzegano. Równolegle z rozwojem przemysłu włókienniczego doszło do przełomu w hutnictwie i obróbce metalu. Coraz więcej zastosowań miała maszyna parowa. Wykorzystywano ją

WARTO WIEDZIEĆ

Pierwsze powszechne spisy ludności

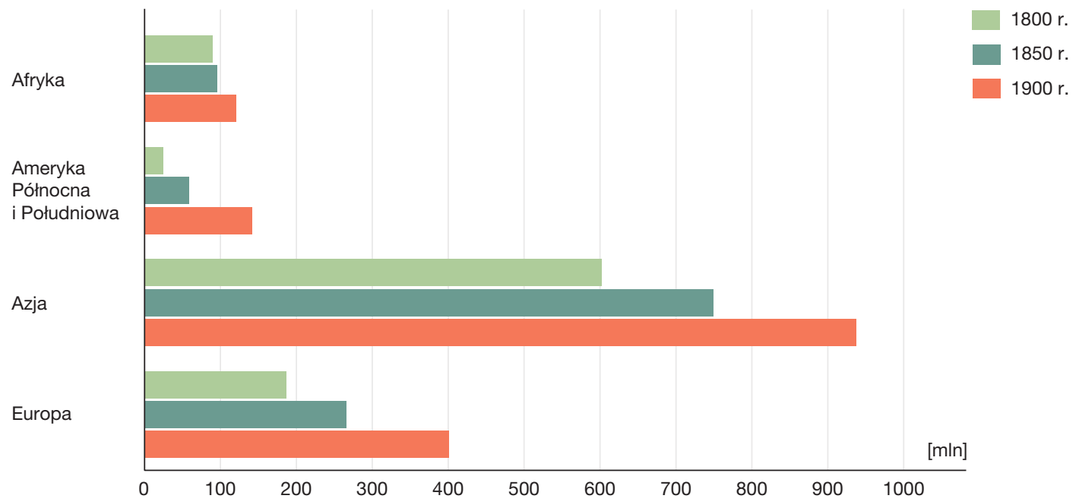
Informacje o zmianach demograficznych w XIX stuleciu są dostępne dzięki spisom powszechnym. Pierwszy narodowy spis ludności przeprowadzono w Szwecji w 1755 r. Później takie rejestry sporządzono też w Hiszpanii, we Francji i w Wielkiej Brytanii. Opisaniem świata za pomocą liczb zajęła się statystyka. W 1853 r. w Brukseli odbył się pierwszy Międzynarodowy Kongres Statystyczny. Opracowano na nim m.in. wytyczne dotyczące przeprowadzania spisów powszechnych. W latach 70. XIX w. w każdym państwie europejskim funkcjonowały nowoczesne urzędy statystyczne, które zajmowały się gromadzeniem, analizą oraz publikacją danych. W 1885 r. w Londynie powołano Międzynarodowy Instytut Statystyczny.

Przeciętna długość życia ludzkiego w niektórych państwach Europy w latach 1750–1850

Kraj	Około roku		
	1750	1800	1850
Wielka Brytania	32	34	40
Szwecja	32	35	40
Holandia	brak danych	32	38
Francja	27	28	41
Niemcy	brak danych	brak danych	36
Włochy	brak danych	brak danych	34

? Na podstawie dostępnych źródeł wyjaśnij, w jakim celu przeprowadzono pierwsze spisy ludności.

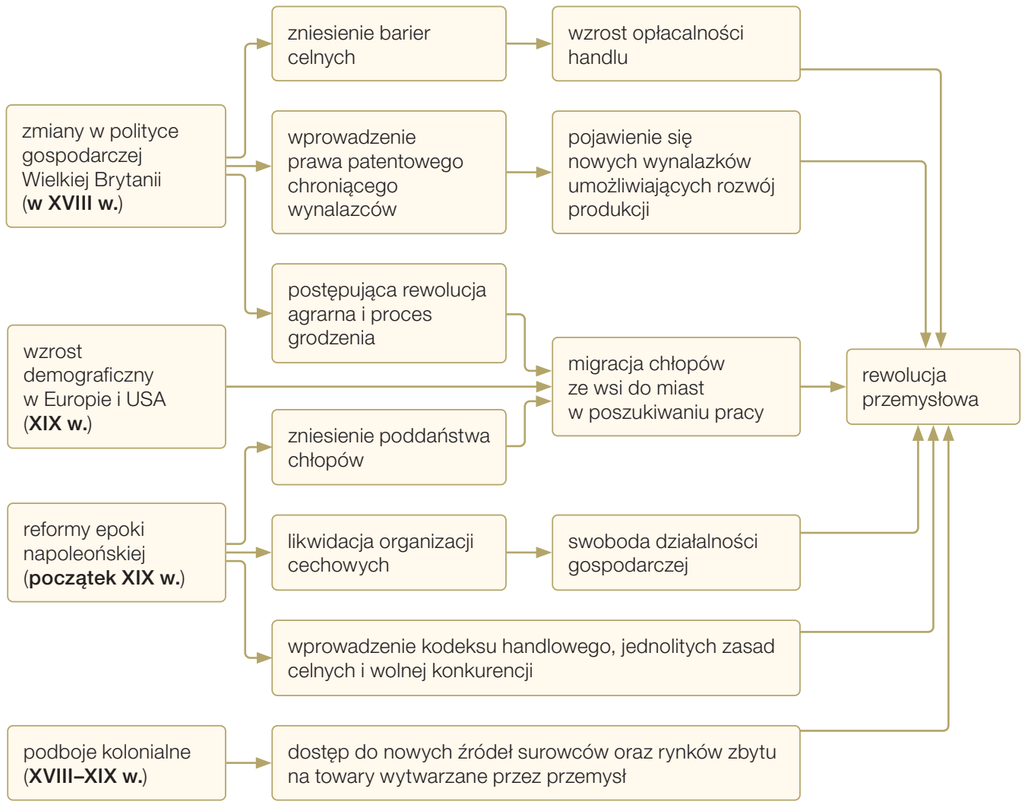
Ludność świata i wybranych krajów w latach 1800–1900 (w mln)

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 150.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jakie były przyczyny rewolucji przemysłowej?

do napędzania urządzeń w hutach, młynach, przemyśle tekstylnym i kopalniach. Do lat 30. XIX w. Wielka Brytania była jedynym eksporterem takich maszyn. Produkcja żelaza wzrosła dzięki użyciu koksu wytwarzanego z węgla kamiennego – tak rozwinął się na Wyspach Brytyjskich przemysł wydobywczy. Znaczne złoża węgla i rud żelaza w tym kraju umożliwiły w konsekwencji szybki rozwój przemysłu maszynowego. Nową metodę wytapiania surówki żelaza z wykorzystaniem koksu opracowali brytyjscy przedsiębiorcy i wynalazcy – **Abraham Darby I** wraz z synem **Abrahamem Darbym II**. Surówka, czyli stop żelaza o wysokiej zawartości węgla, była potrzebna do produkcji żeliwa i stali. Momentem przełomowym w hutnictwie stało się wynalezienie metody oczyszczania surówki, tzw. pudlingowania. Opracował ją w 1783 r. **Henry Cort** [czyt.: kort], który w tym samym roku wdrożył również technikę walcowania. Ze względu na powszechne wykorzystanie żeliwa – z którego wykonywano nie tylko sprzęty gospodarstwa domowego, lecz także szyny kolejowe, mosty, lokomotywy i maszyny – okres do 1870 r. nazwano epoką żeliwną.

W połowie XIX w. Wielka Brytania była światowym liderem w produkcji przemysłowej. Rozwój przemysłu wełnianego, bawełnianego, hutnictwa, górnictwa i komunikacji, a przede wszystkim kolei żelaznej, był możliwy dzięki powszechnemu stosowaniu maszyn parowych. Brytyjczycy zajmowali też czołowe miejsce w handlu zagranicznym. Świadczy o tym wzrost ich obrotów handlowych z ok. 7,5 mln funtów w 1700 r. do 60 mln funtów sto lat później.

Wybrane wynalazki pierwszej połowy XIX wieku

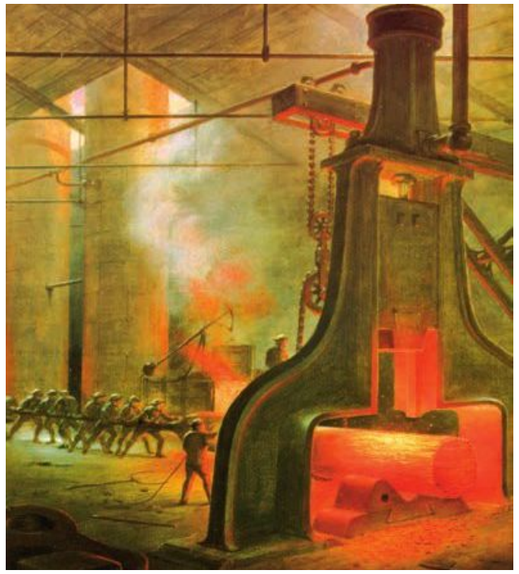
Rok wynalezienia	Innowacja techniczna	Twórca
1800	ogniwo galwaniczne	Alessandro Volta (Włoch) [czyt.: wolta]
1802	palnik wodorowo-tlenowy	Robert Hare (USA) [czyt.: her]
1805	pierwsze zapałki	T.F.K. Chancel (Francja) [czyt.: szan**sel**]
1810	pierwsze konserwy „apertyzowane” (gotowane w szczelnie zamkniętych pojemnikach)	Nicolas F. Appert (Francja) [czyt.: niko**la** ef aper]
1824–1840	pismo dla niewidomych	Louis Braille (Francja) [czyt.: lui braj]
1831	zjawisko indukcji elektrycznej	Michael Faraday (Wielka Brytania) [czyt.: majkel faradaj]
1845–1846	maszyna do szycia	Elias Howe (USA) [czyt.: elajas hał]
1853	lampa naftowa	Ignacy Łukasiewicz

REWOLUCJA PRZEMYSŁOWA W EUROPIE

Rewolucja przemysłowa z Wielkiej Brytanii szybko dotarła do Belgii. Zmiany rozpoczęły się tam jeszcze przed ogłoszeniem niepodległości w 1830 r. Najbardziej uprzemysłowionym obszarem była Walonia leżąca w południowej części kraju. Przemysł wydobywczy i hutniczy rozwinął się w okolicach miast Liège [czyt.: ljeż] oraz Charleroi [czyt.: szarle**rła**]. Przemiany objęły ponadto przemysł zbrojeniowy, maszynowy, szklarski i włókienniczy.

Do przeobrażeń doszło także w państwach niemieckich. Przełomowym momentem stało się utworzenie pod przewodnictwem Prus w 1834 r. **Niemieckiego Związku Celnego**, skupiającego 18 państw niemieckich. Rozwojowi gospodarczemu sprzyjały też likwidacja wewnętrznych ceł oraz wolność żeglugi na Łabie i Renie. Integracja ekonomiczna była niezwykle ważnym etapem na drodze politycznego zjednoczenia Niemiec. Industrializacji sprzyjały przemiany w rolnictwie. W Prusach zapoczątkowano je w 1807 r., kiedy na mocy edyktu październikowego chłopi otrzymali wolność osobistą oraz prawo swobodnego opuszczenia wsi (po uregulowaniu obciążeń). Proces przemian na wsi, nazywany **„pruską drogą do kapitalizmu”**, polegał na stopniowym, odgórnym uwłaszczeniu chłopów za odszkodowaniem przy jednoczesnym zachowaniu wielkiej własności ziemskiej, aby nie zmieniać rewolucyjnie podstaw gospodarki. Ważne też stało się wprowadzenie swobodnego obrotu ziemią.

Do rejonów Niemiec o najszybszym tempie rozwoju przemysłowego należały Nadrenia i Westfalia. W **Zagłębiu Ruhry** [czyt.: rury] wydobywano węgiel kamienny, rudy cynku i ołowiu oraz sól kamienną, a w **Zagłębiu Saary** [czyt.: sary] – rudę żelaza i węgiel brunatny. W Prusach przemysł wydobywczy koncentrował się na **Górnym Śląsku**.

Młot mechaniczny przedstawiony jako pochwała wielkiej produkcji przemysłowej. Autor obrazu James Nasmyth [czyt.: dżejms nasmys] był także astronomem i inżynierem, który w 1839 r. wynalazł młot parowo-powietrzny.

▪ *obraz, Wielka Brytania, XIX w.*

REWOLUCJA PRZEMYSŁOWA W EUROPIE

? **1.** Wskaż regiony Europy, w których w pierwszej połowie XIX w. najintensywniej rozwijał się przemysł.

2. Wymień czynniki, które zdecydowały o szybkim rozwoju przemysłowym Niemiec, Francji i Belgii.

W połowie XVIII w. Francja była państwem o poziomie rozwoju gospodarczego porównywalnym do Wielkiej Brytanii. Wojny epoki napoleońskiej oraz blokada kontynentalna wywołały perturbacje gospodarcze (upadek handlu oceanicznego i zastój w rolnictwie), jednak po 1815 r. kraj wszedł w fazę rewolucji przemysłowej. Prosperował przemysł zbrojeniowy, włókienniczy, chemiczny, spożywczy, a także precyzyjny (sprzęt medyczny i pomiarowy), rozwijały się budowa środków transportu lądowego i wodnego, meblarstwo, wreszcie budownictwo. Na całym świecie zarówno na Zachodzie, jak i Wschodzie, ze Stanami Zjednoczonymi i z Rosją włącznie, renomą cieszyły się niezmiennie francuskie wyroby winiarskie oraz luksusowe, takie jak kosmetyki, biżuteria, kryształy, wyroby ze skóry, z jedwabiu i wełny. Francuscy producenci dyktowali światową modę, a jej wzory, nawet jeśli ich odbiorcy z klasy średniej nie znali języka francuskiego, były rozpowszechniane za pośrednictwem ogólnie dostępnych magazynów mód i czasopism kobiecych. W rejonie Miluzy, zwanej francuskim Manchesterem [czyt.: menczesterem], rozwinął się przemysł tkacki. Na północy kraju, w okolicach Lille [czyt.: lil] bogatych w złoża węgla kamiennego, dominował przemysł ciężki. Powstały tam **Zagłębie Północne** (Nord-Pas-de-Calais, czyt.: nor pad ka**le**) oraz **Zagłębie Loary**. Mimo to Francja w połowie XIX w. nadal była krajem rolniczym, z przewagą drobnego przemysłu.

PRZEMIANY EKONOMICZNE W USA

W pierwszej połowie XIX w. rewolucję ekonomiczną przeżywały Stany Zjednoczone. O szybkim wkroczeniu tego państwa na drogę przemian przesądziło kilka czynników: bogactwa naturalne, ekspansja terytorialna, wzrost liczby ludności (a co za tym idzie – rozwój rynku wewnętrznego) i brak struktur feudalnych. Duże znaczenie dla amerykańskiej gospodarki miał przełom w dziedzinie komunikacji, zwłaszcza transportu morskiego i kolei. Podczas wojny z Wielką Brytanią w latach 1812–1814 powołano Narodowy System Bankowy, a w 1812 r. utworzono City Bank of New York [czyt.: siti bank of ńju jork], co także sprzyjało rozkwitowi gospodarczemu. Najlepiej prosperowała północno-wschodnia część kraju, gdzie rozwijały się górnictwo, hutnictwo oraz przemysł przetwórczy.

Siedziba City Bank of New York, największego w XIX w. banku amerykańskiego, znajdującego się na rogu Wall Street [czyt.: ŧol strit] w Nowym Jorku.

▪ *obraz, USA, ok. 1798 r.*

? Jakie czynniki wpływały na rozwój przemysłowy Stanów Zjednoczonych w XIX w.?

Przemysł hutniczy, włókienniczy i szklarski rozwinął się także w północnych Włoszech (Lombardia, Piemont, Wenecja). Większość państw włoskich w pierwszej połowie XIX w. była jednak zacofana gospodarczo. W latach 30. XIX w. na drogę rozwoju wkroczyła monarchia Habsburgów. Przemiany objęły jednak tylko wschodnią Austrię oraz południowy Śląsk z Ostrawą i Cieszynem. Industrializacja w tym państwie nabrała tempa dopiero po uwłaszczeniu chłopów w 1848 r. Wyspowy charakter rozwoju gospodarczego był widoczny także w Hiszpanii (z jednej strony zacofana Kastylia, z drugiej – uprzemysłowione Katalonia, Walencja i Kraj Basków). Do państw zacofanych pod względem gospodarczym w pierwszej połowie XIX w. należała Rosja. Powodem były zarówno utrzymujące się do 1861 r. poddaństwo chłopów oraz pańszczyzna, jak i powszechna bieda.

Udział państw w światowej produkcji przemysłowej (w %)

Kraj	Rok		
	1800	1860	1900
Europa (całość)	23,2	53,2	62,0
Wielka Brytania	4,3	19,9	18,5
Austria	3,2	4,2	4,7
Francja	4,2	7,9	6,8
Niemcy	3,5	4,9	13,2
Włochy	2,5	2,5	2,5
Rosja	5,6	7,0	8,8
Chiny	32,8	19,7	6,2
Japonia	3,8	2,6	2,4
Indie	24,5	8,6	1,7
USA	0,8	7,2	23,6

Cyt. za: A. Chwalba, *Historia powszechna. Wiek XIX*, Warszawa 2011, s. 81.

PRZEMIANY SPOŁECZNE

W wyniku rewolucji przemysłowej przestało istnieć feudalne społeczeństwo stanowe. Zamiast niego powstało nowe, złożone z ludzi wolnych, samodzielnie decydujących o miejscu

ROZWÓJ TRANSPORTU

Rozwój przemysłu wiązał się z koniecznością zorganizowania sprawnego transportu. W 1807 r. Robert Fulton [czyt.: fulten], amerykański wynalazca, skonstruował parowiec The Clermont [czyt.: de klermont]. W 1819 r. odbył się pierwszy rejs parowca przez Atlantyk, a w latach 40. XIX w. rejsy transatlantyckie stały się już regularne. W 1804 r. Richard Trevithick [czyt.: riczard trewisyk] skonstruował pierwszą lokomotywę. Jednak przełom w pracach nad parowozem stanowiła dopiero zbudowana w 1814 r. przez George'a Stephensona [czyt.: dżordża stiwensona] lokomotywa Milord. Pierwsza linia kolejowa została otwarta w 1825 r. w Wielkiej Brytanii – połączyła miasta Stockton [czyt.: stokton] i Darlington.

Czas podróży statkami żaglowymi i parowymi w XIX wieku

Liverpool – Nowy Jork	ok. 40–45 dni	19–20 dni
Wielka Brytania – Rio de Janeiro	ok. 57 dni	19 dni
Wielka Brytania – Przylądek Dobrej Nadziei	ok. 3 miesięcy	22–28 dni

Statki parowe początkowo nie były najbezpieczniejszym środkiem transportu. Podczas rejsów często zdarzały się wybuchy niezbyt wytrzymałych kotłów ogrzewanych węglem lub drewnem.

Maszty rejowe zachowały się w pierwszych parowcach, żeby rozpinać na nich żagle wykorzystywane w razie awarii początkowo dość zawodnego napędu parowego.

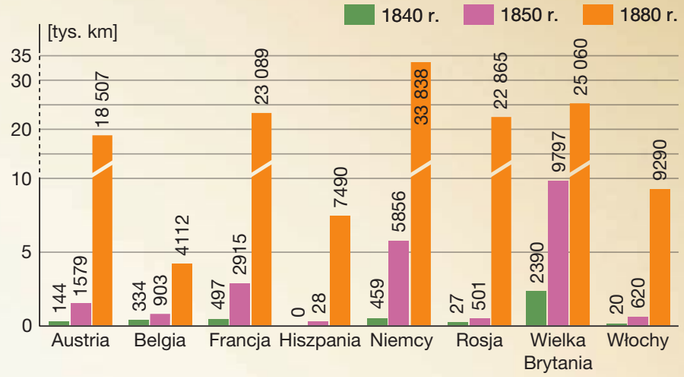
Kadłub okrętu początkowo był drewniany. To ograniczało ładowność parowca, który oprócz towarów musiał zabrać na pokład także opał potrzebny w czasie rejsu.

Napęd łopatkowy znajdował się po bokach okrętu. Dopiero z czasem zastąpiła go śruba umieszczana na rufie.

Rozwój kolei

Na początku lat 30. XIX w. linie kolejowe zaczęto budować w następnych państwach europejskich, w tym w Belgii, Austrii, Hiszpanii, Danii, jak również w Królestwie Polskim. Na znaczeniu zyskiwały miasta, w których otwierano stacje kolejowe. Podróż lądowa z Paryża do Petersburga trwająca w 1800 r. 25 dni, w 1900 r. – dzięki rozwojowi kolei – zajmowała już tylko 36 godzin.

Sieć kolejowa w państwach europejskich w XIX wieku (długość linii w kilometrach)

The Rocket [czyt.: de roket] to nowoczesny parowóz skonstruowany w 1829 r. przez ojca brytyjskiej kolei George'a Stephensona oraz jego syna Roberta. Pojazd poruszał się po torach z prędkością przekraczającą 40 km/h.

Kocioł wielorurowy był nowoczesnym rozwiązaniem, które zapewniało parowozowi dużo większą moc. Zamiast jednej rury miał wewnątrz kilka rur okrytych płaszczem wodnym, co zwiększało wydajność kotła.

Węglarka, ciągnięta tuż za lokomotywą, to wagon, w którym znajdował się zapas opału potrzebnego podczas jazdy.

Korbowód, czyli stalowe ramię, które zmieniało poziomy ruch tłoka maszyny parowej w ruch obrotowy napędzający koła.

Zbiornik wody, która była przesyłana do kotła, gdzie zmieniała się w parę napędzającą lokomotywę.

ROZWÓJ MEDYCYNY

Edward Jenner jako pierwszy wykonywał szczepienia dzieci przeciwko ospie. W ten sposób dał początek masowym szczepieniom ochronnym.

ilustracja, Wielka Brytania, XIX w.

Największy wpływ na wydłużenie średniej długości życia w XIX w. miał rozwój medycyny. Za moment przełomowy uznaje się wynalezienie szczepionki przeciw ospie przez Brytyjczyka Edwarda Jennera [czyt.: dżennera] w 1796 r. Jego metoda wywołała duże kontrowersje, ponieważ początkowo wstrzykiwano ludziom preparat pozyskany od krów przechodzących krowią ospę (krowiankę). Równie istotne było odkrycie przyczyn gorączki połogowej, leżącej u źródeł olbrzymiej śmiertelności wśród kobiet. W 1847 r. węgierski lekarz położnik Ignaz Philipp Semmelweis [czyt.: ignac filip zemelwajs] wykazał, że gorączka połogowa jest zakażeniem krwi, do którego dochodzi w związku z brakiem odpowiedniej higieny. Mycie rąk i dezynfekcja instrumentów medycznych chlorowaną wodą umożliwiły rozwój nowoczesnej antyseptyki. Pierwsza połowa XIX w. to również początki anestezjologii. W 1846 r. wprowadzono narkozę eterową (wcześniej jako środek znieczulający najczęściej stosowano alkohol). Do uśmierzania bólu zaczęto z kolei wykorzystywać morfinę. Lepsze diagnozowanie chorych było możliwe dzięki wynalezieniu stetoskopu, czyli słuchawek lekarskich. Swój wkład w rozwój medycyny wnieśli też Polacy. Lekarz i wykładowca Uniwersytetu Warszawskiego Jakub Fryderyk Hoffmann skonstruował narzędzie chirurgiczne do usuwania kul z ran postrzałowych.

? Jakich przełomowych odkryć dokonano w medycynie w pierwszej połowie XIX w.?

zamieszkania czy pracy. Zlikwidowany też został system cechowy. Jednocześnie wraz z powstawaniem nowych fabryk ugruntowywała się pozycja ich właścicieli, czyli burżuazji przemysłowej. Rozwój fabryk prowadził ponadto do upadku działalności rzemieślniczej i chałupniczej. To właśnie drobni wytwórcy boleśnie odczuli skutki taniej produkcji maszynowej. Pozbawieni pracy, wraz z migrującymi ze wsi chłopami, tworzyli nową grupę społeczną, pozbawioną praw politycznych i socjalnych: **klasę robotniczą**. Wśród tej grupy duży odsetek stanowili niewykwalifikowani robotnicy zatrudniani do prac okresowych przy budowie kanałów, dróg czy linii kolejowych. Do klasy robotniczej należeli ponadto mechanicy oraz technicy, z racji swoich umiejętności lepiej opłacani niż zwykli robotnicy. Pierwsza połowa XIX w. to również okres kształtowania się **drobnomieszczaństwa**, czyli warstwy drobnych przedsiębiorców, którzy posiadali środki produkcji i zatrudniali niewielu pracowników najemnych. W tym samym czasie w Europie Środkowej i Wschodniej wykształciła się warstwa nazywana **inteligencją**. Składała się ona głównie z przedstawicieli zubożałej szlachty, mieszczaństwa, oraz – w mniejszym stopniu – chłopstwa, a czasami także podupadłej arystokracji. Cechą tej grupy było utrzymywanie się jej przedstawicieli z pracy umysłowej. Do inteligencji zaliczano m.in. urzędników, kadrę oficerską, nauczycieli, lekarzy, prawników, dziennikarzy, artystów, a także świeckich duchownych.

Mechanizacja przemysłu pozwoliła na zatrudnianie rzeszy niewykwalifikowanych robotników, w tym kobiet i dzieci. Ich płace były o wiele niższe niż mężczyzn. Utrzymywanie

TEKST ŹRÓDŁOWY

UBOŻENIE ROBOTNIKÓW

Proces pauperyzacji (ubożenia) środowisk robotniczych w Europie w pierwszej połowie XIX w. został opisany w wydanym w 1835 r. w Paryżu *Słowniku ekonomii politycznej*.

Powody, dla których nowoczesna pauperyzacja staje się prawdziwym problemem, to, co powoduje, że staje się niebezpieczna, to sposób, w jaki traktuje jednostkę ludzką. Najważniejsza jest praca, zaś warunki bytu tej wielkiej robotniczej społeczności nie obchodzą nikogo. Potężna ludzka masa ściśnięta na niewielkiej przestrzeni i skazana na anonimowy byt zatraca powoli swą przynależność do ludzkiego gatunku, jedyną i nadrzędną wartością staje się pieniądz. Niebezpieczną tendencję można zaobserwować w robotniczych dzielnicach, to jest tworzenie się pewnych małych, zamkniętych społeczności, które miast pomagać sobie w tych trudnych czasach, odizolowują się, licząc tylko na siebie. Przykładem jest wiele dzielnic, gdzie mieszka niewielka grupa etniczna: np. irlandzcy robotnicy na przedmieściach Londynu. Można łatwo więc zrozumieć, jaką presję wywiera społeczność na każdym z osobna. Człowiek zatraca swój honor i godność tylko po to, by lepiej dostosować się do panujących norm. Niestety, nie ma odwrotu, pogrąża się coraz głębiej wśród sobie podobnych. Zapomina szybko o moralnych i intelektualnych potrzebach, które nijak mają się do jego poziomu życia. Obniża swoje potrzeby do niezbędnego minimum, które pozwala podtrzymywać podstawowe funkcje życiowe, stacza się nieuchronnie ku zezwierzęceniu. Czasami aż do tego stopnia, że zapomina o całym poniżeniu, które go spotkało. Tacy są, liczący prawie półtora miliona irlandzcy chłopi, tacy są robotnicy z przedmieść Londynu, Manchesteru, Leeds [czyt.: lids] *czy francuskich miast takich jak Rouen* [czyt.: ruę], *Lille czy Lyon.*

Nawarstwienie się ubóstwa, duża przestępczość i utrata podstawowych wartości to cechy charakterystyczne nowożytnej pauperyzacji.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 138.

? **1.** Przedstaw życie robotników w miastach w pierwszej połowie XIX w.
2. Wyjaśnij, jakie zagrożenia niosła za sobą pauperyzacja środowisk robotniczych.

niskich płac wynikało z dużej liczby osób poszukujących zatrudnienia. Pracodawca nie obawiał się sprzeciwu pracowników, ponieważ wiedział, że na ich miejsce oczekuje wielu chętnych. Chroniło go też prawo, które zabraniało tworzenia związków robotniczych i organizowania strajków. Warunki pracy były niezwykle ciężkie. W umowach zamieszczano tylko zapisy dotyczące obowiązków pracownika i jego wynagrodzenia. Wypłata często przyjmowała formę kuponów do zrealizowania w sklepach danego przedsiębiorcy. Pracowano po kilkanaście godzin dziennie. Robotnicy obsługujący maszyny, często ulegające awariom, nie byli ubezpieczeni – w razie wypadku zwalniano ich bez jakiejkolwiek odprawy.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego to Wielka Brytania była kolebką rewolucji przemysłowej.
2. Przedstaw zmiany w komunikacji i transporcie w pierwszej połowie XIX w.
3. Omów przebieg rewolucji przemysłowej w pozostałych krajach Europy.
4. Wymień najważniejsze, Twoim zdaniem, wynalazki i odkrycia naukowe pierwszej połowy XIX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

T. Kemp, *Industrializacja w XIX-wiecznej Europie*, tłum. L. Garczyński, Wrocław 1998.
M. Kopczyński, *Ludzie i technika. Szkice z dziejów cywilizacji przemysłowej*, Warszawa 2009.

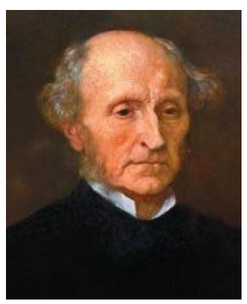
4 NOWE IDEE

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- liberalizm i jego odmiany,
- główne założenia konserwatyzmu,
- kwestia robotnicza i narodziny socjalizmu utopijnego,
- socjalizm naukowy i jego twórcy.

LIBERALIZM

U źródeł nowych idei politycznych i ekonomicznych leżały wydarzenia z XVIII i początku XIX w. Doprowadziły one do zasadniczych zmian społecznych. Z krytyki starego porządku społeczno-prawnego wyłoniła się doktryna **liberalizmu** (łac. *libertas* – ‘wolność’), sięgająca epoki oświecenia. Do czołowych przedstawicieli XIX-wiecznej myśli liberalnej należeli Francuzi **Benjamin Constant** [czyt.: bężam**ę** kąst**ą**] i **Alexis de Tocqueville** [czyt.: alek**si** de toke**wil**] oraz Brytyjczyk **John Stuart Mill** [czyt.: dżon stjuart mill]. Liberalizm nie był jednorodny. Element wspólny wszystkich koncepcji liberalnych stanowiła jednak idea wolności jako nadrzędnej wartości, którą może ograniczyć jedynie wolność drugiego człowieka. Z ideą wolności nierozerwalnie łączył się indywidualizm jednostki. Dla liberałów człowiek jako istota rozumna potrafi sam podjąć właściwe decyzje dotyczące swojego życia.

John Stuart Mill (tutaj na portrecie sir Charlesa Dikesa, czyt.: czarlsa dajksa) został wychowany przez ojca w duchu utylitaryzmu (zwanego też postawą zdrowego rozsądku). W wieku 15 lat rozpoczął pracę nad swoim systemem filozoficznym. Tę wzmożoną aktywność przypłacił załamaniem nerwowym, które przeszedł kilka lat później. Pomogła mu je przezwyciężyć późniejsza żona, Harriet Taylor [czyt.: tejlor].

▪ *obraz, Wielka Brytania, 1873 r.*

CIEKAWOSTKA

Termin „liberalizm”

Sformułowanie „idee liberalne” po raz pierwszy zostało użyte przez Napoleona w jego proklamacji z 10 listopada 1799 r., wydanej po przewrocie 18 brumaire’a [czyt.: brimera], po którym został konsulem Francji. Pierwszym ugrupowaniem politycznym, które określiło się jako liberalne, byli hiszpańscy *Liberales*. Ta partia, powstała w 1812 r., domagała się uchwalenia konstytucji oraz wolności słowa. Idee liberalne głosili również brytyjscy wigowie. Ich przeciwnicy, skupieni w partii torysów, w latach 30. XIX w. zyskali miano partii konserwatywnej.

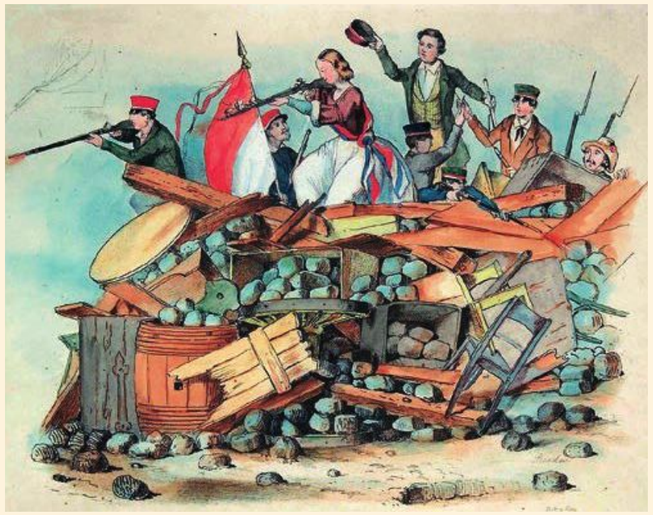
Liberałowie popierali wolność słowa, sumienia, zrzeszania się oraz swobodę religijną i tolerancję. Zgodnie z zasadą **leseferyzmu** (fr. *laissez faire*, czyt.: lese fer – ‘pozwólcie [ludziom] czynić [co im się podoba]’) **liberalizm gospodarczy** miał się opierać na swobodzie gospodarczej, wolności handlu i wolnej konkurencji. Trudna sytuacja robotników, zdaniem liberałów, była zjawiskiem naturalnym, wynikającym z gospodarki wolnorynkowej, któremu mogła przeciwdziałać działalność charytatywna. Natomiast państwo nie powinno ingerować w sprawy gospodarcze, a jedynie egzekwować prawo i stać na straży bezpieczeństwa obywateli. Realizacja tych założeń nie była możliwa w państwie o ustroju absolutnym, z feudalnym porządkiem społecznym. Z tego powodu liberałowie sprzeciwiali się monarchii absolutnej. Wychodzili z założenia, że najwłaściwszy jest ustrój monarchii konstytucyjnej, oparty na trójpodziale władzy. Ponieważ Kościół popierał stare porządki, zmierzali do **laicyzacji** państwa i rozdziału między nim a Kościołami. Liberałowie nie byli jednak zgodni co do skutków demokratyzacji społeczeństwa, czyli przyznania praw politycznych warstwom uboższym. W latach 30. XIX w., wskutek masowych wystąpień robotniczych i chłopskich, część z nich zaczęła postulować konieczność wprowadzenia równych praw politycznych dla wszystkich obywateli (liberalizm radykalny – tzw. demokraci). Z kolei liberałowie umiarkowani uważali, że pełnią praw politycznych powinny się cieszyć się tylko osoby niezależne ekonomicznie oraz wykształcone.

KONSERWATYZM

Terminu „konserwatyzm” na określenie idei politycznej użył po raz pierwszy w 1820 r. François René de Chateaubriand [czyt.: fran**sła** re**ne** de szato**brią**], francuski polityk i pisarz, wydawca pisma „Le Conservateur” [czyt.: kąserwa**ter**]. Źródeł **konserwatyzmu** (od łac. *conservare* – ‘zachowywać, utrzymywać bez zmian’) należy szukać w rewolucji francuskiej, która zachwiała dotychczasowym porządkiem społeczno-politycznym. Konserwatyści, wśród których przeważali przedstawiciele arystokracji i szlachty, byli zagorzałymi przeciwnikami liberałów. Opowiadali się za koniecznością zachowania bądź przywrócenia

RUCHY NARODOWE

Rewolucja francuska i czasy napoleońskie wpłynęły na kształtowanie się **myśli narodowej**. Walka z francuskimi najeźdźcami w wielu krajach obudziła **świadomość narodową**, czyli poczucie przynależności do grupy definiowanej jako naród. Niemiecki filozof Johann Gottfried Herder [czyt.: gotfrid herder], uważany za teoretyka narodowości, rozumiał naród jako wspólnotę etniczną powstałą w wyniku procesu historycznego, spajaną przez wspólny język, kulturę, historię, obyczaje i religię. Podczas rewolucji francuskiej popularność zdobyła też koncepcja narodu jako wspólnoty politycznej, powstałej na mocy dobrowolnej umowy jednostek. Sam Napoleon odwoływał się do uczuć narodowych, m.in. Polaków, gdy wzywał ich do walki przeciwko Prusom, Austrii i Rosji. Z kolei utworzenie przez niego Królestwa Włoch dało impuls Włochom do walki o zjednoczenie całego Półwyspu Apenińskiego. Kres politycznemu rozdrobnieniu chcieli położyć również Niemcy. Odrodzenie narodowe ludów, które nigdy nie miały własnego państwa (np. Słowacy, Ukraińcy) albo dawno je utraciły (np. Bułgarzy, Chorwaci, Czesi, Serbowie), przebiegało w dwóch fazach. Pierwsza była związana z odrodzeniem kulturalnym, polegającym na zainteresowaniu tradycją ludową, językiem czy historią, a druga – z walką o niezależność.

Wiosna Ludów w Pradze była jednym z pierwszych przykładów przebudzenia świadomości narodowej Czechów.

▪ *grafika kolorowana, Czechy, XIX w.*

? Jakie czynniki wpłynęły na kształtowanie się świadomości narodowej w XIX w.?

Edmund Burke był zdania, że każda rewolucja prowadzi do przerwania ciągłości historycznej narodu, na którą pracowały poprzednie pokolenia. Z tego powodu uważał takie wystąpienia za niedopuszczalne i otwarcie się im sprzeciwiał.

▪ *obraz, Irlandia, XIX w.*

przedrewolucyjnego porządku, dlatego często byli nazywani **reakcjonistami** (od łac. *reactio*, czyt.: reakcjo – 'przeciwdziałanie'). Według konserwatystów ład społeczno-polityczny miał pozostać niezmienny, ponieważ pochodził z nadania boskiego. Potępiali działania rewolucyjne, które niosły za sobą terror, przelew krwi i burzyły dotychczasowy porządek. Akceptowali zmiany, ale tylko zachodzące w wyniku ewolucji. Opowiadali się za sojuszem ołtarza z tronem, czyli współpracą państwa i Kościoła.

Podstawy konserwatyzmu jako idei politycznej stworzył Irlandczyk **Edmund Burke** [czyt.: berk]. W 1790 r. opublikował on dzieło *Rozważania o rewolucji francuskiej*, w którym potępił to wydarzenie. Akceptował zmiany, ale dokonujące się w sposób ewolucyjny, a nie rewolucyjny. Przedstawicielem myśli konserwatywnej był też **Joseph de Maistre** [czyt.: żo**zef** de mestr]. Ten francuski filozof i pisarz utrzymywał, że rewolucja francuska to kara Opatrzności za grzechy społeczeństwa. W eseju *Portret kata* przyznawał władzy prawo do stosowania kary śmierci za wystąpienia przeciw porządkowi moralno-politycznemu.

KWESTIA ROBOTNICZA

Zmiany w organizacji pracy, które były następstwem rewolucji przemysłowej, w decydujący sposób wpłynęły na warunki życia dynamicznie powiększającej się grupy robotników. Powszechna nędza była przyczyną coraz częstszych strajków pracowników fabrycznych, które zostały zapoczątkowane w Wielkiej Brytanii. Winą za pogorszenie swojej sytuacji robotnicy obarczali w dużym stopniu maszyny, dlatego często dochodziło do ich niszczenia. Ruch ten od nazwiska jego legendarnego przywódcy, robotnika **Neda Ludda**, nazwano **luddyzmem**. Szczyt działalności luddystów przypadł na 1812 r. Wówczas w celu zabezpieczenia urządzeń fabrycznych w zakładach przemysłowych wykorzystywano policję, a nawet wojsko. Wystąpienia zaczęły przebierać na sile po kongresie wiedeńskim, kiedy dał o sobie znać powojenny kryzys.

Nie tylko brytyjscy robotnicy upominali się o swoje prawa. Do wystąpień robotniczych doszło także w Lyonie (1831 i 1834 r.) oraz na Śląsku (1844 r.). Zarówno władze francuskie, jak i pruskie krwawo stłumiły strajki przy pomocy policji i wojska. W latach 1846–1848 rozruchy objęły też Nadrenię. Pierwsze strajki nie poprawiły położenia robotników. Wyraźnie jednak świadczyły o tym, że należy uregulować zasady pracy najemnej. W latach 20. i 30. XIX w. w Wielkiej Brytanii władze wprowadziły pierwsze regulacje z dziedziny prawa pracy. Dotyczyły one:

- zakazu pracy nieletnich w kopalniach,
- zakazu zatrudniania pracowników do lat 9,
- ograniczenia czasu pracy dzieci poniżej 13. roku życia do 8 godzin na dobę,
- powołania pierwszych inspekcji stojących na straży bezpieczeństwa pracy oraz kontrolujących stan sanitarno-higieniczny zakładów (1833 r.),
- uchylenia zakazu zrzeszania się przez robotników (1824 r.).

W 1832 r. po reformie prawa wyborczego powstał ruch, którego celem była walka o prawa polityczne dla robotników. W 1833 r. Robert Owen [czyt.: ołen] powołał **Organizację Związków Zawodowych** (ang. National Trade Union, czyt.: naszional trejd junion). Zrzeszająca niemal pół miliona robotników organizacja oczekiwała wprowadzenia powszechnego prawa wyborczego dla wszystkich mężczyzn, którzy ukończyli 21. rok życia. Domagała się ponadto corocznych wyborów oraz skrócenia dnia pracy. O realizację tych postulatów walczyło również utworzone w 1836 r. **Londyńskie Stowarzyszenie Robotników**, którego działalność z czasem zaczęła przynosić pierwsze rezultaty.

RUCH CZARTYSTÓW

Czartyzm był radykalnym ruchem politycznym w Wielkiej Brytanii. Jego działacze walczyli o demokratyczne zmiany w systemie wyborczym oraz poprawę bytu robotników. Nazwa ruchu nawiązuje do *Karty praw ludu* (ang. *The People's Charter*, czyt.: de pipls czarter) – dokumentu programowego Londyńskiego Stowarzyszenia Robotników z 1837 r., który jako petycja został przedstawiony Izbie Gmin. Czartyści żądali w nim powszechnego prawa wyborczego, corocznych tajnych wyborów do parlamentu i wprowadzenia diet poselskich (to umożliwiłoby objęcie funkcji przez osoby niezamożne). Izba Gmin odrzuciła petycję.

Dużą rolę w propagowaniu idei czartystowskich odegrały wydawane przez nich gazety, m.in. „Północna Gwiazda" (ang. „The Northern Star", czyt.: de notern star). W 1840 r. ruch czartystów się podzielił – powodem rozłamu był spór dotyczący metod walki o prawa robotników. William Lovett [czyt.: łiliam lowet] opowiadał się za rozwiązaniami pokojowymi, natomiast Feargus O'Connor [czyt.: fergus okonor] był zwolennikiem działań siłowych. Założył on Ogólnokrajowe Stowarzyszenie Czartystów – pierwszą partię robotniczą. Ruch czartystowski miał charakter masowy (petycję w 1842 r. podpisało niemal 3 mln ludzi). To sprawiło, że władze stopniowo rozszerzały ustawodawstwo dotyczące robotników. Objęto ich podstawową opieką medyczną, rozwijano szkolnictwo powszechne i skrócono dzień pracy do 10,5 godziny. Ruch czartystowski zaczął wygasać po 1848 r.

Walki uliczne z udziałem czartystów były częstym zjawiskiem. Najbardziej radykalni członkowie tej organizacji domagali się wybuchu powstania i zbrojnego marszu na Londyn.

▪ *ilustracja, Wielka Brytania, XIX w.*

? Jakie były cele czartystów?

SOCJALIZM UTOPIJNY

Rozwój gospodarki kapitalistycznej, pogłębiającej nierówności społeczne i leżącej u podstaw tragicznego położenia robotników, doprowadził do powstania **socjalizmu** (od łac. *societas*, czyt.: socjetas – 'wspólnota'). Ten nurt ideowy dążył do zmiany w układzie społecznym. Nowy ład miał się opierać na zasadach wspólnoty, równości i sprawiedliwości społecznej.

Pierwsze koncepcje społeczeństwa idealnego, wolnego od przymusu i wyzysku, bez jakichkolwiek podziałów, pojawiły się na przełomie XVIII i XIX w. Z powodu nierealistycznych założeń nazwano je **socjalizmem utopijnym** – w nawiązaniu do renesansowego traktatu społecznego Thomasa More'a [czyt.: tomasa mora] *Utopia* – aby podkreślić niemożność urzeczywistnienia prezentowanych poglądów. Utopiści tworzyli wizje społeczeństwa idealnego, które wcielali w życie w eksperymentalnych wspólnotach.

WARTO WIEDZIEĆ

Socjalizm utopijny a kobiety

Flora Tristan jest uważana za jedną z pierwszych francuskich feministek.

- *ilustracja, Francja, XIX w.*

Hasła zniesienia nierówności społecznych głoszone przez socjalistów utopijnych odnosiły się również do nierówności pomiędzy płciami. Z tego powodu postulowane zmiany miały też objąć organizację gospodarstwa domowego oraz samo małżeństwo. We Francji w 1832 r. zwolenniczki Saint-Simona rozpoczęły wydawanie gazety „La femme libre" (czyt.: la fam libr, dosł. 'wolna kobieta'), której motto brzmiało: *Wolność dla kobiet, wolność dla ludu*. Publikowano tam artykuły pisane tylko przez kobiety. Autorki odrzucały męskie nazwiska rodowe i podpisywały się wyłącznie imieniem. Jedną z najbardziej znanych francuskich socjalistek pierwszej połowy XIX w. była Flora Tristan [czyt.: tris**tą**], autorka publikacji *Jedność robotnicza (L'Union ouvrière*, czyt.: ljuńją uwrjer, 1843 r.). Przedstawiła w niej swoją wizję społeczeństwa idealnego i drogę do jego stworzenia. Na koncepcje Tristan największy wpływ wywarły poglądy Roberta Owena, dla którego równość kobiet i mężczyzn stanowiła jeden z filarów idealnego społeczeństwa. Tristan podkreślała, że emancypacja kobiet jest elementem składowym ogólnej emancypacji robotników. Książka tej autorki doczekała się aż czterech wydań, co świadczy o popularności głoszonych w niej idei.

? Dlaczego walka o równouprawnienie kobiet była łączona z walką o prawa robotników?

Wierzyli, że zmiany społeczne można upowszechniać stopniowo, metodami pokojowymi. Twierdzili też, iż ludzie są w stanie zrezygnować z posiadanych dóbr na korzyść wspólnoty, dlatego postulowali zniesienie własności prywatnej. Współcześnie badacze podkreślają też, że twórcy socjalizmu utopijnego inspirowali się chrześcijaństwem.

Jednym z najwybitniejszych przedstawicieli socjalizmu utopijnego był francuski arystokrata **Claude Henri de Saint-Simon** [czyt.: klod ą**ri** de są s-i**mą**]. Uważał on, że monarcha powinien pełnić jedynie funkcje reprezentacyjne. Władza ustawodawcza miałaby zostać przejęta przez radę przemysłową, złożoną z fabrykantów, rolników i kupców, a wykonawczą sprawowaliby bankierzy. W przeciwieństwie do wielu utopistów Saint-Simon nie postulował zniesienia własności prywatnej i dostrzegał związane z nią zalety, jak pracowitość, gospodarność czy przedsiębiorczość. Radykalne poglądy filozofa nie cieszyły się popularnością i po jego śmierci szybko zostały zapomniane.

Z Francji pochodził również kolejny przedstawiciel socjalizmu utopijnego – **Charles Fourier** [czyt.: szarl fur**je**]. Ten myśliciel wyróżnił w dziejach cztery etapy: doskonałości pierwotnej, dzikości, patriarchatu oraz rozpoczętej w XVI w. cywilizacji niosącej ze sobą koniec dobrobytu, a tym samym będącej okresem powszechnego ubóstwa. Rozwiązaniem problemów klasy robotniczej miało być stworzenie nowego społeczeństwa, podzielonego na samowystarczalne zrzeszenia produkcyjne – **falanstery**.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ROBERT OWEN (1771–1858)

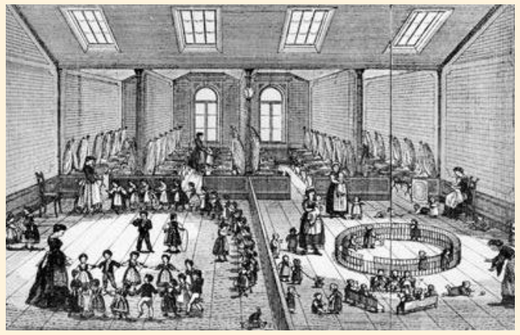
Brytyjski działacz socjalistyczny, uważany za ojca spółdzielczości. Urodził się w Walii w rodzinie sprzedawcy w sklepie żelaznym. Swój pierwszy biznes założył w 1789 r. Dzięki sukcesom w prowadzeniu interesów w wieku 20 lat objął kierownictwo dużej fabryki. Po przejęciu części udziałów w fabryce w New Lanark [czyt.: ńju lanark] zaczął tam wprowadzać pierwsze reformy społeczne. Był zwolennikiem radykalnej przebudowy społeczeństwa – potępiał własność prywatną, zalecał państwową edukację i wychowanie dzieci. Stworzył ideę wzorowej osady socjalistycznej. Jako poseł do parlamentu angażował się w prace nad ustawodawstwem robotniczym. Po śmierci żony w 1831 r. żył ze skromnej renty wypłacanej mu przez synów.

Szkoła dla dzieci pracowników zorganizowana przez Roberta Owena przy fabryce w New Lanark.

- *rycina, Wielka Brytania, XIX w.*

FALANSTERY

Przedszkole w falansterze miało zapewnić opiekę dzieciom, podczas gdy ich rodzice pracowali. W planowanych kompleksach oprócz zakładów pracy i domów mieszkalnych miały znajdować się także obiekty kulturalne i placówki edukacyjne.

- *rycina, Francja, XIX w.*

Charles Fourier, który opracował podstawy funkcjonowania falansterów, uważał, że praca powinna wykorzystywać naturalne talenty i skłonności ludzi. Każdy miał wykonywać to, co najbardziej lubi. Myśliciel doszedł do wniosku, że istnieje 12 głównych rodzajów zamiłowań. Te z kolei miały się dzielić na 810 odmian charakterów. Zgodnie z tymi wyliczeniami liczba mieszkańców falansteru powinna wynosić dokładnie 1620 osób (po 1 kobiecie i 1 mężczyźnie danego charakteru). Osady miały szanować własność prywatną, ale większość potrzeb ludzi miała zaspokajać wspólnota. Oprócz wspólnej pracy przewidziano też wspólne posiłki i mieszkania. Próba stworzenia falansteru przez Fouriera się nie powiodła. Już po jego śmierci, w latach 1843–1856, funkcjonował falanster w Colts Neck [czyt.: kolts nek] w stanie New Jersey [czyt.: ńju dżersej] w USA. Nie przynosił on jednak pożądanych wyników ekonomicznych i częściowo zniszczony przez pożar został rozwiązany przez mieszkańców. Jednak sama idea falansterów przetrwała do XX w. i była widoczna m.in. w pracach architekta i urbanisty Le Corbusiera [czyt.: ly korbuzjera], który zaprojektował w Marsylii kompleks mieszkalny dla 1600 ludzi z uwzględnieniem programu społecznego (żłobki, przedszkola, kluby) oraz z ogrodami na dachu.

? Dlaczego, Twoim zdaniem, próba założenia idealnej socjalistycznej osady zakończyła się porażką?

TEKST ŹRÓDŁOWY

WOLNOŚĆ

Victor Considerant [czyt.: wik**tor** kąside**rą**] był popularyzatorem teorii Charles'a Fouriera. W swoich pismach przedstawił sposób, w jaki rozumiał wolność.

Wolność będzie słowem pozbawionym sensu dopóty, dopóki lud nie zdobędzie dobrobytu. Cóż to jest wolność biedaka, proletariusza, człowieka bez kultury intelektualnej i majątku, człowieka w potrzebie, człowieka zmuszonego wynajmować co dzień jakiemuś panu swe ręce, swoją pracę, swe umiejętności, zmuszonego oddawać co dzień kontrakt sprzedaży swej osoby, to znaczy kontrakt swego niewolnictwa? Dajcie biedakowi wszystkie polityczne wolności świata, dajcie mu prawo głosowania, czynne i bierne prawo wyborcze – nie będzie ani na moment bardziej wolny niż bez nich, będzie nadal zmuszony zabiegać o względy jakiegoś pana, aby zdobyć swój chleb powszedni. Co mu po wolności politycznej, skoro odmawiacie mu wolności socjalnej? Dopóki nie ma dobrobytu socjalnego, dopóki człowiek z ludu nie ma społecznie zagwarantowanych środków egzystencji lub jest tylko wielkim stadem biednych stworzeń, ciemnych i nieokrzesanych, zawsze wyzyskiwanych, nazywających się proletariusze, chłopi, słudzy pańszczyźniani lub niewolnicy, w zależności od klasy mającej własność i narzędzia pracy – słowem, stadem często obdzieranym ze skóry, zawsze biednym. To wszystko jest niezaprzeczalne.

Źródło: V. Considerant, *O wolności*, [w:] I. Rusinowa, T. Wituch, *Między rewolucją francuską a rewolucją październikową. Teksty źródłowe*, Warszawa 1980, s. 207.

? **1.** Wskaż nurt polityczny reprezentowany przez autora tekstu.
2. Wyjaśnij, dlaczego autor uważał, że wolność polityczna nie ma znaczenia dla ludzi biednych.

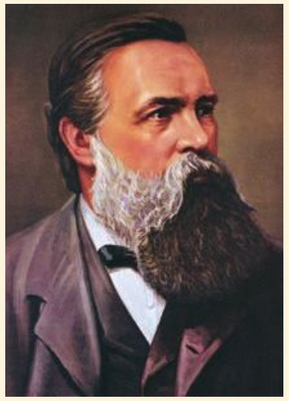
Do prekursorów socjalizmu utopijnego należał też Brytyjczyk **Robert Owen**, przemysłowiec i propagator ruchu związkowego. Swoje przekonania wcielał w życie w należących do niego zakładach włókienniczych w Szkocji. Wierzył, że złe warunki pracy i życia negatywnie wpływają na ludzi, a ich polepszenie sprawia, że stają się dobrzy. Z tego powodu w swoich zakładach ograniczył zatrudnianie dzieci i skrócił czas ich pracy. Ponadto podniósł pensje robotnikom, zapewnił im podstawową opiekę zdrowotną i społeczną, zorganizował też stołówkę pracowniczą i szkoły dla dzieci. Z jego inicjatywy w 1833 r. utworzono Wielki Zjednoczony Narodowy Związek Zawodowy.

NARODZINY SOCJALIZMU NAUKOWEGO

Największy wpływ na XIX-wieczną myśl socjalistyczną wywarli **Karol Marks** (1818–1883) i **Fryderyk Engels** (1820–1895), twórcy **komunizmu**, radykalnego odłamu socjalizmu. Swoją teorię nazwali **socjalizmem naukowym**, ponieważ miał się on opierać na faktach i ogólnych prawach rozwoju społecznego. Wykładnią poglądów Marksa i Engelsa był *Manifest partii komunistycznej*, opublikowany w Londynie w 1848 r. Skróconego tytułu – *Manifest komunistyczny* – po raz pierwszy użyto w wydaniu z 1872 r. Autorzy *Manifestu* wychodzili z założenia, że odwieczną przyczyną konfliktów społecznych jest walka klas między uciskającymi, czyli posiadaczami środków produkcji (właścicielami fabryk, ziemi, kapitału, narzędzi pracy), a uciskanymi, nieposiadającymi żadnej własności. W ówczesnym społeczeństwie klasą wyzyskiwaną był **proletariat**. Jego pogarszająca się sytuacja życiowa miała prowadzić do rewolucji. Po niej nastąpi uspołecznienie własności prywatnej, a władzę przejmie proletariat, który stworzy komunistyczne społeczeństwo bezklasowe. Nieuchronność rewolucji, zdaniem Marksa, była z jednej strony następstwem prawidłowości procesu dziejowego, z drugiej – konsekwencją coraz większej świadomości klasy uciskanej, czyli proletariatu.

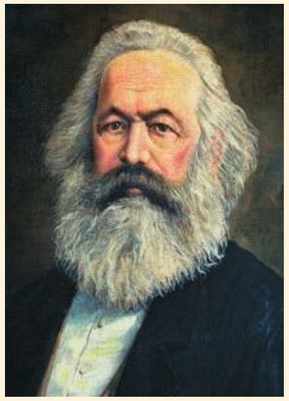
OJCOWIE KOMUNIZMU

Karol Marks i Fryderyk Engels poznali się w 1844 r. w Paryżu, gdzie obaj aktywnie działali w organizacjach robotniczych i rozwijali ideę komunizmu. W kolejnych latach stali się najbliższymi współpracownikami i przyjaciółmi. Engels pomagał swojemu towarzyszowi finansowo oraz utrzymywał jego rodzinę. Ponadto jego pisma były poświęcone głównie obronie oraz wyjaśnianiu filozofii i dzieł przyjaciela. To dzięki jego wsparciu, już po śmierci Marksa, udało się wydać najważniejsze dzieło tego myśliciela – *Kapitał*. W 1847 r. Marks zaangażował się w tworzenie Związku Komunistów i wraz z Engelsem wydał *Manifest partii komunistycznej*. Po klęsce ruchów rewolucyjnych obaj działacze udali się do Wielkiej Brytanii. Marks kontynuował tam prace nad socjalizmem naukowym, Engels natomiast na prawie 20 lat porzucił aktywizm społeczny i polityczny na rzecz pracy w rodzinnej firmie.

Fryderyk Engels był synem zamożnego przemysłowca, w którego zakładach w Anglii pracował przed wyjazdem do Paryża.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

Karol Marks pochodził z rodziny inteligenckiej i w młodości był jednym z uczniów Hegla.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

? Jak przebiegała współpraca Marksa i Engelsa?

Duży wpływ na poglądy Marksa i Engelsa wywarła filozofia **Georga Wilhelma Friedricha Hegla** [czyt.: fridrisia hegla] (1770–1831). Jego **dialektyczna metoda** wyjaśnienia rzeczywistości legła u podstaw koncepcji marksistowskiej. Według Hegla motorem rozwoju świata, jego koniecznym warunkiem, jest ścieranie się przeciwstawieństw, dzięki któremu zachodzą wszelkie przemiany społeczne. W koncepcji Marksa dialektycznym przeciwnikiem burżuazji był właśnie proletariat – „produkt" rozwoju kapitalistycznego systemu ekonomicznego. Zwolenników koncepcji Marksa nazwano **marksistami**. *Manifest* Marksa i Engelsa w chwili publikacji nie spotkał się z szerokim odzewem wśród organizacji robotniczych. Fascynacja nim przyszła dopiero w drugiej połowie XIX w.

ĆWICZENIA

1. Omów główne założenia liberalizmu.
2. Wymień najważniejsze założenia konserwatyzmu.
3. Przedstaw osiągnięcia XIX-wiecznego ruchu robotniczego.
4. Wskaż różnice między socjalizmem utopijnym a komunizmem.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Gray, *Liberalizm*, tłum. R. Dziubecka, Kraków 1994.
A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996.
A. Wielomski, *Konserwatyzm. Główne idee, nurty i postacie*, Warszawa 2007.

5 KULTURA W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX WIEKU

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- klasycyzm na początku XIX w.,
- główne cechy romantyzmu,
- literatura romantyczna,
- sztuki plastyczne w dobie romantyzmu.

LITERATURA I SZTUKA KLASYCYSTYCZNA

Na przełomie XVIII i XIX w. w literaturze i sztuce dominował **klasycyzm**. Ten kierunek czerpał inspiracje z antyku i myśli filozoficznej oświecenia. Dzieła klasycystyczne odznaczały się takimi cechami, jak prostota, umiar, harmonia, a także alegoryzm, dydaktyzm i umiłowanie klasycznego piękna. Do głównych przedstawicieli tego nurtu w literaturze należą niemieccy twórcy **Friedrich Schiller** (czyt.: fridriś szyler, autor dramatu *Zbójcy*) i **Johann Wolfgang Goethe** [czyt.: gete]. Są oni jednocześnie prekursorami romantyzmu – kierunku powstałego w opozycji do klasycyzmu – dlatego lata ich twórczości w literaturze niemieckiej końca XVIII w. nazywa się okresem burzy i naporu. Był to czas literackiego sprzeciwu wobec rozbicia politycznego kraju, ucisku mieszczan i chłopów oraz zacofania ekonomicznego. Artyści zaczęli przedkładać uczucia ponad rozum, a w swoich utworach nawiązywać do źródeł ludowych i historycznych.

Najwybitniejszym malarzem klasycystycznym był Francuz **Jacques-Louis David** [czyt.: żak lu**i** da**wid**], nadworny malarz Napoleona Bonapartego. Początkowo uważał się za artystę „w służbie rewolucji", której dzieje przedstawiał w swojej twórczości. Wielką sławę i pieniądze przyniosły mu jednak dopiero obrazy poświęcone cesarzowi Francuzów. Po upadku swojego mecenasa musiał opuścić Francję i aż do śmierci w 1825 r. przebywał w Belgii. Znanym i cenionym malarzem klasycystycznym był także **Jean-Auguste-Dominique Ingres** [czyt.: żą o**gist** domi**nik** ęgr], uczeń Davida, autor licznych aktów kobiecych, portretów i obrazów inspirowanych mitologią.

Johann Wolfgang Goethe jest uważany za jednego z najwybitniejszych poetów w historii literatury. Zajmował się też polityką, był różokrzyżowcem i należał do masonerii. Po ukończeniu studiów prawniczych w Strasburgu zamieszkał w Weimarze [czyt.: wajmarze], gdzie kierował teatrem na dworze księcia sasko-weimarskiego. Choć spędził tam niemal całe życie, zwiedził także różne zakątki Europy, w tym Włochy – jak na prezentowanym obrazie Johanna Tischbeina [czyt. tiszbajna].

▪ *obraz, Rzym, 1787 r.*

Rzeźbiarstwo klasycystyczne reprezentował **Antonio Canova** [czyt.: kanowa], zwany Michałem Aniołem swoich czasów. Spod dłuta tego wybitnego włoskiego artysty wyszły takie prace, jak nagrobek księżnej Marii Krystyny w kościele Augustianów w Wiedniu, *Trzy Gracje*, *Amor i Psyche* oraz wizerunek siostry Napoleona I Pauliny Borghese [czyt.: borgeze] – *Wenus zwycięska*. Równie dużym uznaniem cieszył się Duńczyk **Bertel Thorvaldsen** [czyt.: **tor**waldsen], tworzący posągi, pomniki i popiersia. Były to zarówno rzeźby o tematyce historycznej (*Wjazd Aleksandra Wielkiego do Babilonu*), religijnej (posąg Chrystusa w katedrze w Kopenhadze), jak i mitologicznej (*Ganimedes i orzeł*). Talent artysty można podziwiać także w Warszawie – Thorvaldsen jest autorem pomnika księcia Józefa Poniatowskiego znajdującego się przed Pałacem Prezydenckim. Ponadto uczeń Thorvaldsena Jakub Tatarkiewicz według projektu swojego mistrza wykonał popiersie pianistki i kompozytorki Marii Szymanowskiej.

Architektura pierwszej połowy XIX w. była wzorowana na klasycznych budowlach starożytnych Greków i Rzymian. Projektowane przez architektów obiekty zawierały takie elementy, jak kolumnady, portyki, tympanony czy propyleje. Architektura klasycystyczna powstawała w niektórych krajach europejskich oraz w obydwu Amerykach jeszcze w latach 30. i 40. XIX w. Jednak styl ten już w XVIII w. był stopniowo zastępowany przez inne trendy, mimo że cieszył się poparciem licznych akademii i towarzystw artystycznych. Wielu twórców, dostrzegając ograniczenia, jakie niosło zamykanie się we wzorcach antycznych, zaczęło nawiązywać do sztuki i architektury średniowiecza. Jednym z najważniejszych przedstawicieli nowego nurtu w architekturze i wzornictwie, czyli **neogotyku**, był **Karl Friedrich Schinkel** [czyt.: fridriś szinkel]. Styl ten w pełni rozwinął się w czasach romantyzmu (więcej zob. s. 49).

ROMANTYZM

Przemiany polityczno-społeczne będące skutkiem rewolucji francuskiej wpłynęły również na kulturę. Tak narodził się **romantyzm**. Tym terminem określa się nie tylko epokę literacką czy styl w sztukach plastycznych i muzyce, lecz także zespół poglądów filozoficznych oraz określony sposób życia. Ten prąd intelektualny ukształtował się w opozycji do racjonalizmu oświeceniowego. W centrum uwagi stawiał człowieka jako jednostkę targaną silnymi

WARTO WIEDZIEĆ

Karl Friedrich Schinkel – pomiędzy klasycyzmem a neogotykiem

Karl Friedrich Schinkel był pruskim architektem, który zasłynął zarówno jako wybitny klasycysta, jak i prekursor neogotyku. Wzorował się zarówno na budowlach starożytnych Greków i Rzymian, jak i średniowiecznych. Jego projekty powstały w pierwszej połowie XIX w. – do najbardziej znanych należą wzniesione w Berlinie: Altes Museum [czyt.: muzeum] na Wyspie Muzeów, Nowy Odwach czy teatr przy Gendarmenmarkt [czyt.: żandarmenmarkt]. Według pomysłu Schinkla wzniesiono też wiele budowli w zachodniej Polsce, m.in. zamek w Kórniku, pałacyk myśliwski w Antoninie czy neogotycki ratusz w Kołobrzegu.

? Jakie budowle na ziemiach polskich zaprojektował Karl Friedrich Schinkel?

Friedrichswerdersche Kirche [czyt.: fridrišswerdersze kirsie] był ważnym projektem, który przywrócił modę na wznoszenie nieotynkowanych ceglanych budynków reprezentacyjnych. Zapewnił Schinklowi tytuł prekursora i głównego popularyzatora neogotyku.

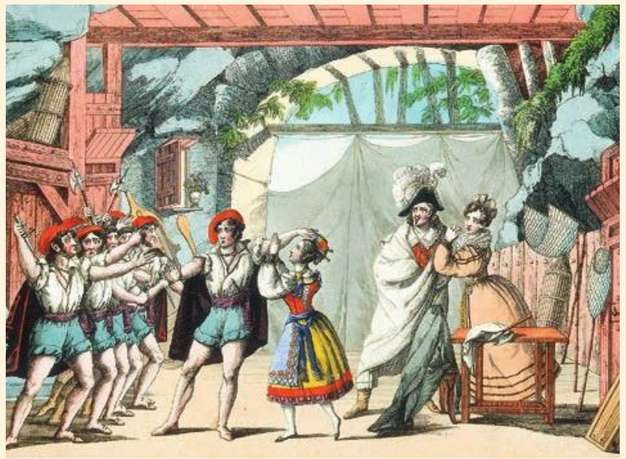
▪ *fotografia współczesna, Berlin*

emocjami, przeżywającą rozterki duchowe i religijne, często niezrozumianą przez otoczenie. Romantycy poszukiwali przede wszystkim duchowości i mistycznych przeżyć. Fascynowały ich tajemnicze zjawiska nadprzyrodzone, dynamiczne zmiany, przeszłość i świat natury oraz kultura Wschodu (orientalizm). To romantyzm przyniósł nową definicję narodu pojmowanego jako wspólnota duchowa. Wierzono, że każdy naród ma własnego „ducha", którego początków należy szukać wśród „ludu" i w dawnych tradycjach. Kultura ludowa i czasy średniowiecza stanowiły dla romantyków niewyczerpane źródło inspiracji. Myśli romantycznej bliskie były ponadto hasła rewolucji francuskiej: wolność, równość i braterstwo. Wolność odnoszono przy tym nie tylko do sfery osobistej, lecz także narodowej – to przyczyniło się do rozbudzenia dążeń narodowo-wyzwoleńczych i zjednoczeniowych. Pod znakiem romantyzmu upłynęła Wiosna Ludów, nazywana rewolucją romantycznych intelektualistów (odgrywali znaczącą rolę w tym zrywie). Jednocześnie wydarzenia lat 1848–1849 wyznaczają koniec epoki romantyzmu.

Fenomen romantyzmu wynikał z jego uniwersalnego charakteru. Wśród romantyków znaleźli się przedstawiciele różnych klas społecznych, reprezentujących poglądy od liberalnych, poprzez demokratyczne, kończąc na konserwatywnych. W każdym z państw romantyzm przybierał inny charakter, podlegał też ciągłym zmianom. Był on bowiem odpowiedzią na aktualne wydarzenia i w pełni oddawał specyfikę tamtego okresu – kryzys związany z przekształcaniem się ustroju feudalnego w burżuazyjny, sprzeciw wobec starego porządku oraz budzącą się świadomość narodową.

ROMANTYZM W TEATRZE

Teatr doby romantyzmu miał wywrzeć na widzu niezapomniane wrażenie za pomocą środków wizualnych, w tym zastosowanie iluzji w pokazywaniu wielkości i rozmaitości zjawisk natury (np. pędzące chmury, słabo oświetlone podziemia, światło księżyca wśród ruin, mroczne pustelnie pośród skał). Realizację tego celu umożliwiał rozwój techniki teatralnej. W roli scenografów niejednokrotnie występowali znani artyści, m.in. wybitny francuski malarz Eugène Delacroix. Wynalazca i malarz panoram Louis Jacques Daguerre [czyt.: lu**i** żak da**ger**] wprowadził do teatru obrotowe mechanizmy. Poza tym dzięki zastosowaniu przeźroczy i „ruchomych wycinanek" możliwe było oddanie wydarzeń z większym realizmem. Za tło służyły malowane na płótnie, napięte na ramach obrazy, które zmieniano bez opuszczania kurtyny. Ogromne wrażenie robiły na widzach lampy gazowe, pozwalające na zaznaczenie czasu akcji (dzień – noc). W romantyzmie doszło ponadto do komercjalizacji widowisk teatralnych, które przestały być sztuką tylko dla elit. Wydarzenia rozgrywane na scenie często stanowiły też inspirację, pobudkę do działania dla ludności.

Ilustracja z opery *Niema z Portici* [czyt.: porticzi] autorstwa Daniela Aubera [czyt.: obera]. Jej wystawienie w Brukseli w 1831 r. stało się bezpośrednim impulsem do wybuchu powstania, które przyniosło niepodległość Belgii.

▪ *ilustracja, Francja, ok. 1830 r.*

? Jak zmienił się teatr w epoce romantyzmu?

LITERATURA ROMANTYCZNA

Styl romantyczny najwcześniej pojawił się w literaturze. Jego zapowiedzią były *Cierpienia młodego Wertera* (1774 r.) Goethego, dramaturga i poety tworzącego na pograniczu dwóch epok. Wykreował on nowy typ bohatera – zwanego bohaterem werterowskim – samotnika i wrażliwca, nieszczęśliwie zakochanego, który ostatecznie popełnia samobójstwo. Powieść Goethego zyskała wielką popularność. Młodzi nie tylko ubierali się jak Werter (niebieski frak, żółta kamizelka), lecz także niejednokrotnie decydowali się targnąć na własne życie.

W romantyzmie szczególnie doceniano poezję oraz dramat. W gronie najwybitniejszych twórców znaleźli się: Francuz **Victor Hugo** [czyt.: wiktor i**go**], Anglik **George Byron** – autor powieści poetyckiej *Giaur* i poematu *Don Juan* [czyt.: żuan], a także Rosjanie **Michaił Lermontow** i **Aleksander Puszkin**.

Dzięki wprowadzeniu obowiązku szkolnego coraz więcej ludzi potrafiło pisać i czytać. To z kolei wpłynęło na wzrost czytelnictwa. Chętnie sięgano po powieść, której rozkwit nastąpił właśnie w XIX w. Uznaniem cieszyły się powieści historyczne (np. **Waltera Scotta**, czyt.: łoltera skota), gotyckie (**Horace'a Walpole'a**, czyt.: horasa łolpola) oraz realistyczne. Za ojców powieści realistycznej uchodzą **Honoré de Balzac** [czyt.: ono**re** de balzak] – autor *Ojca Goriot* [czyt.: go**rio**] – i **Charles Dickens** [czyt.: czarls dikens], znany z popularnej do dziś *Opowieści wigilijnej* czy *Olivera Twista* [czyt.: tłista].

W romantyzmie ze względu na zainteresowanie kulturą ludową i przeszłością rozwinęła

WARTO WIEDZIEĆ

Powieść gotycka – początki literatury grozy

Powieść gotycka – przesycona tajemniczością, atmosferą lęku i wszechogarniającej grozy – powstała w reakcji na oświeceniowy racjonalizm. Akcja często toczyła się w średniowiecznych zamkach gotyckich (stąd nazwa gatunku) czy innych miejscach uchodzących za nawiedzone. Powieść przywoływała zjawiska nadprzyrodzone, których źródłem były popełnione wcześniej nieujawnione i nieukarane zbrodnie. Boski ład wymagał, aby zachwiana równowaga między złem a dobrem została przywrócona, a zło – ukarane. Elementom grozy towarzyszyła tajemnica, wyjaśniona najczęściej na końcu powieści. Nierzadko bohaterami takich dzieł czyniono ludzkie monstra. Za pierwszą powieść gotycką uważa się *Zamczysko w Otranto* z 1764 r. Horace'a Walpole'a. Gatunek zyskał dużą popularność dzięki twórczości Ann Radcliffe [czyt.: en radklyf] oraz Mary Shelley [czyt.: mery szeli], autorki *Frankensteina* [czyt.: frankensztajna]. Nurt ten zainspirował ponadto Edgara Allana Poego, jednego z głównych przedstawicieli romantyzmu w literaturze amerykańskiej, twórcę noweli detektywistycznej. Powieść gotycka dała też początek późniejszym horrorom.

? Jak rozwinęła się literatura grozy?

Ilustracja z powieści *Zamczysko w Otranto*, pochodząca z jednego z pierwszych wydań tego dzieła. Fabuła rozgrywa się w starym zamku, bezprawnie zajmowanym przez księcia Manfreda z rodziną.

▪ *rycina, Wielka Brytania, 1765 r.*

LITERATKI

Postępująca emancypacja sprawiła, że w pierwszej połowie XIX w. kobiety coraz częściej były już nie tylko odbiorczyniami kultury, lecz także jej twórczyniami. Pisarki uważnie śledziły otaczającą rzeczywistość, by potem przenieść ją na karty swoich powieści. Pisały o położeniu kobiet, ich roli i pozycji w małżeństwie oraz prawie do miłości i samorealizacji. Niektóre zyskały międzynarodową popularność, jak Angielka Mary Ann Evans [czyt.: mery en ewens], autorka znakomitych powieści obyczajowych tworząca pod pseudonimem George Eliot [czyt.: dżordż eliot]. Pod męskimi pseudonimami ukrywały się również siostry Brontë [czyt.: bronti]: Charlotte [czyt.: szarlot], Emily Jane [czyt.: **e**mili dżejn] i Anne [czyt.: an]. W 1847 r. ukazały się *Dziwne losy Jane Eyre* [czyt.: dżejn er] autorstwa Charlotte, która uchodzi za prekursorkę feminizmu w literaturze pięknej. Spod pióra Emily Jane wyszły z kolei *Wichrowe wzgórza*, cieszące się do dziś niezwykłą poczytnością. Licznych współczesnych ekranizacji filmowych doczekały się powieści Jane Austin [czyt.: dżejn osten], autorki *Dumy i uprzedzenia* czy *Rozważnej i romantycznej*. Sławę zdobyła również francuska pisarka George Sand (czyt.: żorż są, właśc. Aurore Dudevant – czyt.: o**ror** dide**wą**), autorka powieści o tematyce feministycznej, poruszających m.in. problem wolnej miłości. Twórczość kobiet, choć cieszyła się popularnością, wielokrotnie była też przedmiotem krytyki. Według ówczesnych autorytetów działalność artystyczna niepotrzebnie odciągała bowiem kobiety od zajmowania się domem i dziećmi.

Siostry Brontë – Charlotte, Emily i Anne – ukazane na portrecie namalowanym przez ich brata Patricka Branwella Brontë [czyt.: patrika branłela bronti]. Plama pośrodku ukrywa podobiznę tego młodego mężczyzny, która została zamalowana przez niego już po powstaniu dzieła.

▪ *obraz, Anglia, 1834 r.*

? Jaką tematykę poruszały w swoich utworach XIX-wieczne pisarki?

się historia jako jedna z nauk humanistycznych. Niektórzy szukali w historii ucieczki od otaczającej rzeczywistości lub dokonywali porównań między teraźniejszością a przeszłością, dla innych była skarbnicą ciekawych tematów. W pracach łączono elementy naukowe z fikcyjnymi. Niemiec Karl Stein [czyt.: sztajn] głosił potrzebę krytyki źródeł oraz ich publikowania, co przyczyniło się do powstania historiografii jako nauki. Z inicjatywy Steina zaczęto wydawać w Prusach najcenniejsze dla tego państwa źródła historyczne, w tym wielotomowe dzieło *Monumenta Germaniae Historica* [czyt.: germanie historika]. Za przykładem Prus poszły też inne kraje.

SZTUKI PLASTYCZNE W ROMANTYZMIE

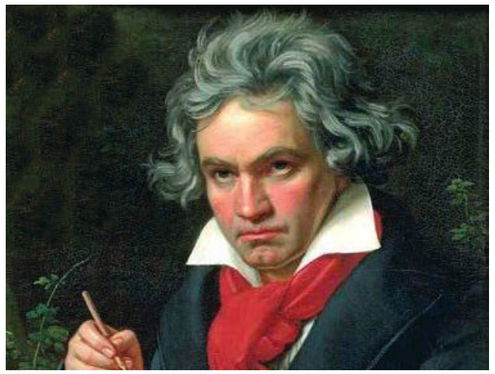
Nurt romantyczny w sztukach plastycznych – z powodu silnych wpływów klasycyzmu – pojawił się stosunkowo późno. Rzeźby romantyczne to dzieła pełne emocji, dynamizmu i ekspresji, często symboliczne, podejmujące wątki rewolucyjno-wolnościowe. Wyraźnie widać to w twórczości **François Rude'a** [czyt.: fransła rida], autora płaskorzeźby na Łuku Triumfalnym w Paryżu. Dużą sławą cieszył się **Pierre Jean David d'Angers** [czyt.: pjer żą da**wid** dą**żer**], twórca licznych pomników bohaterów narodowych Francji, płaskorzeźb, popiersi i medalionów.

WARTO WIEDZIEĆ

Muzyka romantyczna

Muzyka romantyczna – pełna ekspresji i uczuć, inspirowana folklorem i dźwiękami natury – często nawiązywała do literatury oraz aktualnych wydarzeń. Jej charakter najpełniej oddawały opery, symfonie, pieśni i miniatury instrumentalne. Do najpopularniejszych instrumentów należały fortepian lub pianino, często sięgano też po gitarę oraz instrumenty smyczkowe. Za prekursora muzyki romantycznej jest uznawany **Ludwik van Beethoven** [czyt.: wan **be**towen]. Inni wybitni twórcy tego okresu to m.in. **Franz Schubert** [czyt.: franc szubert], **Fryderyk Chopin** [czyt.: szopen], **Ferenc Liszt** [czyt.: list] i **Robert Schumann** [czyt.: szuman].

? Jakie dzieła muzyczne najchętniej tworzono w romantyzmie?

Ludwik van Beethoven był pianistą i kompozytorem niemieckim, uznawanym za prekursora romantyzmu w muzyce. W wieku 25 lat zaczął tracić słuch, a w końcu całkiem ogłuchł. Mimo to nadal tworzył i wykonywał swoje dzieła.

▪ *obraz, Austria, XIX w.*

Malarstwo romantyczne, wyrażające indywidualizm artysty i jego niepowtarzalny styl, wymyka się jednoznacznym klasyfikacjom. Najczęstszym podejmowanym motywem były zjawiska nadprzyrodzone oraz tajemniczość natury. Równie często sięgano do tematyki Orientu. Artyści przedstawiali człowieka, jego emocje, samotność czy potrzebę kontemplacji. Ich dzieła były również świadectwem aktualnych wydarzeń społeczno-politycznych, w tym dramatycznych walk o wolność i niepodległość. Taki charakter miały obrazy pędzla najwybitniejszego malarza romantycznego Hiszpana **Francisca Goi** [czyt.: frans-iska goi]. Do bieżącej sytuacji nawiązywał także Francuz **Eugène Delacroix**. Jego obraz *Masakra na Chios* (zob. s. 24) upamiętnia tragiczne wydarzenia z 1822 r., gdy wojska tureckie dokonały rzezi mieszkającej tam greckiej ludności. Z kolei *Wolność wiodąca lud na barykady* (zob. s. 21) to apoteoza rewolucji lipcowej. We Francji tworzył również **Théodore Géricault** [czyt. teodor żeri**ko**], zwany malarzem koni i wariatów, z racji przewagi wymienionych motywów na jego obrazach (więcej zob. s. 50).

W architekturze w okresie romantyzmu rozwinęło się zainteresowanie twórców średniowieczem. Neogotyk (więcej na s. 45) zyskał popularność przede wszystkim w Wielkiej Brytanii, Niemczech i Austrii. W nowym stylu wznoszono kościoły, zamki, wille, a także budynki użyteczności publicznej. W architekturze zaznaczyła się ponadto fascynacja Orientem. Przykładem połączenia

Mleczarka z Bordeaux [czyt.: bor**do**] to jedno z późnych dzieł Francisca Goi, które powstało na rok przed jego śmiercią. Malarz, cierpiący z powodu utraty słuchu i znacznego pogorszenia wzroku, przebywał wówczas na emigracji we Francji.

▪ *obraz, Francja, 1827 r.*

MALARSTWO ROMANTYCZNE

W malarstwie epoki romantyzmu szczególną popularnością cieszyły się dzieła o tematyce historycznej i społeczno-politycznej oraz pejzaże. Artyści wyrażali swoją fascynację tajemniczą przyrodą, przeszłością i Orientem. Nie stronili też od ukazywania ciemnych stron ludzkiej psychiki. Istotnym kryterium wartości tych obrazów były oryginalność i siła emocjonalna.

Tematyka społeczno-polityczna: *Tratwa Meduzy*

Ten obraz z 1819 r. autorstwa Théodore'a Géricault zapoczątkował odwrót od klasycyzmu i zwrot ku romantyzmowi w malarstwie. Artysta ukazał autentyczne wydarzenie z 1816 r. – katastrofę fregaty Meduza u wybrzeży Afryki. Oficerowie uratowali się na szalupach, porzucając pasażerów na pastwę losu. Dryfowali oni na prowizorycznej tratwie przez dwa tygodnie, pozbawieni słodkiej wody i żywności. Z blisko 150 osób przeżyło tylko 15. Artysta przedstawił moment, w którym rozbitkowie dostrzegli na horyzoncie statek. Wydarzenie skompromitowało monarchię w oczach Francuzów, którzy winą za tę tragedię obarczyli niekompetentnego kapitana. Obraz *Tratwa Meduzy* uznano za symbol społecznej niesprawiedliwości. Jednocześnie dzieło zawiera wiele cech charakterystycznych dla malarstwa romantycznego, takich jak:

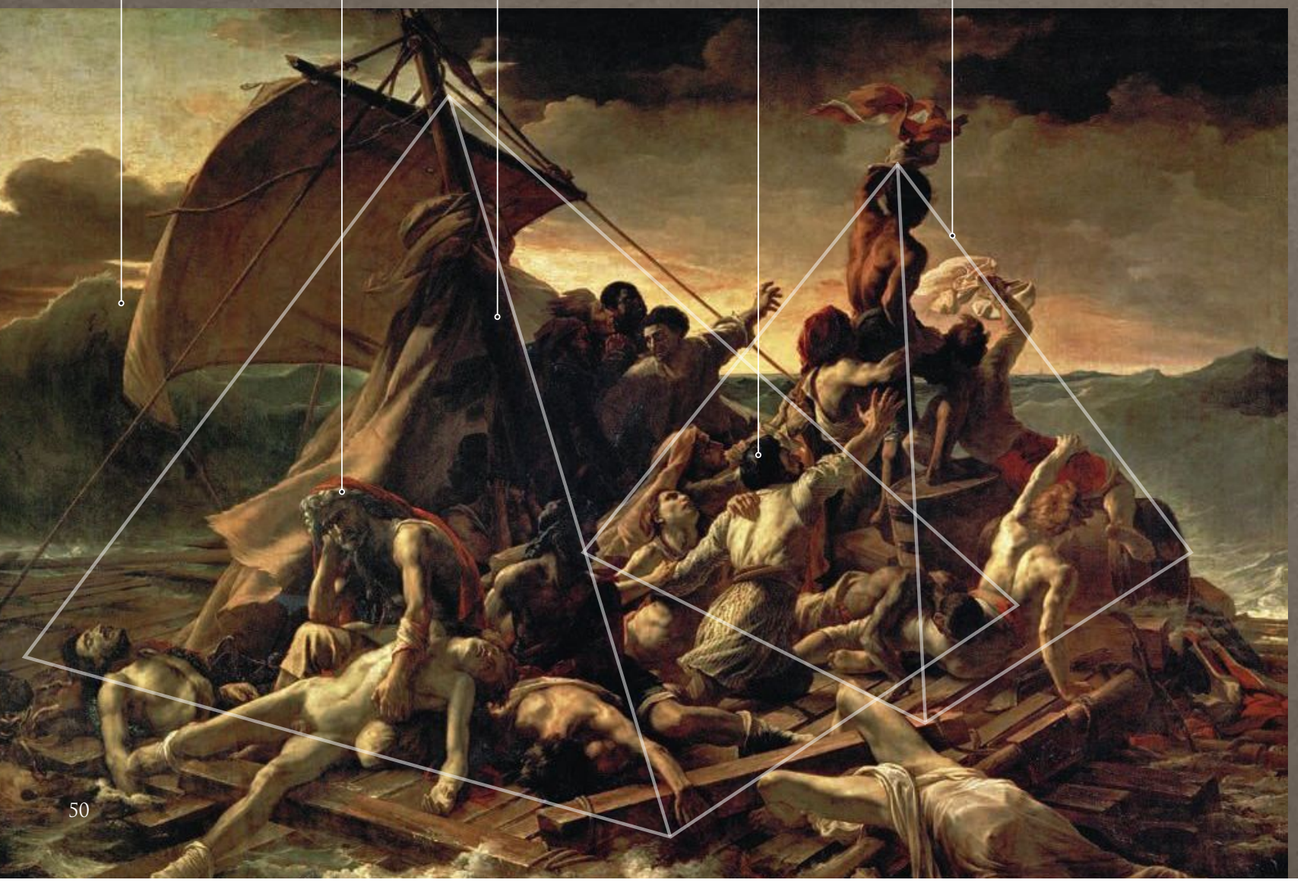
ukazanie potęgi przyrody, niekiedy triumfującej nad człowiekiem,

zwyczajni ludzie, a nie herosi, jako bohaterowie zmagań,

silny światłocień i wyraziste kolory podkreślające dramatyzm sytuacji,

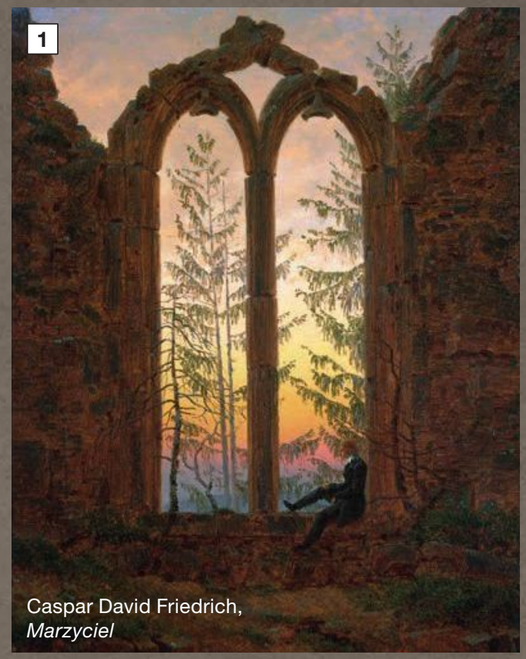
gwałtowne ruchy postaci nadające dziełu siłę ekspresji,

dynamiczna kompozycja oparta na liniach ukośnych, tworzących dwie piramidy.

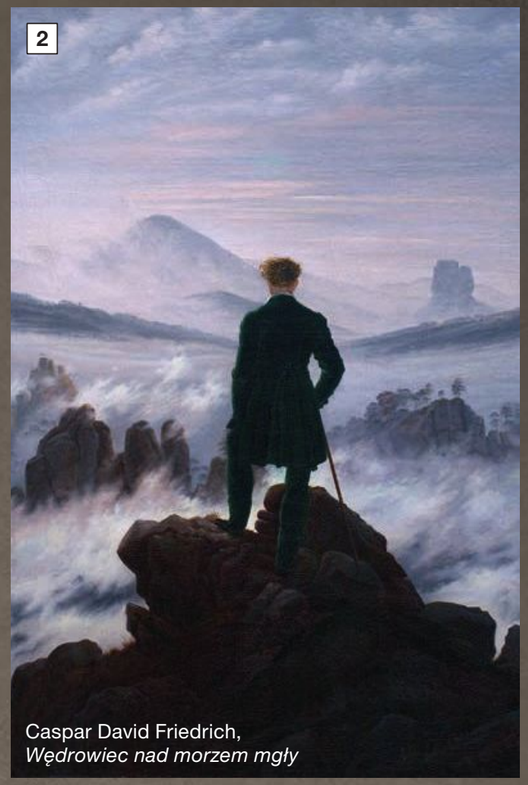

Człowiek wobec potęgi natury: pejzaże Caspara Davida Friedricha

W XIX w. malarstwo krajobrazowe zyskało szczególne uznanie. Romantycy nadali mu nowe znaczenie w wymiarze duchowym, uważali bowiem, że Bóg objawia się w naturze. Artyści kontemplowali potęgę przyrody, a jednocześnie dążyli do tego, aby pejzaż stanowił odzwierciedlenie ich przeżyć wewnętrznych. Pejzaże niemieckiego malarza Caspara Davida Friedricha [czyt.: kaspara dawida fridrisia] cechuje wzniosłość, budzą one podziw i zarazem grozę.

Caspar David Friedrich,
Marzyciel

Caspar David Friedrich,
Wędrowiec nad morzem mgły

Nastrój niesamowitości tych dzieł tworzą elementy naturalne, takie jak światło **1**, mgła i góry **2**, oraz wkomponowane w nie dzieła ludzkie – krzyże i gotyckie ruiny **3** o wymowie symbolicznej. Postać przedstawiona na słynnym obrazie *Wędrowiec nad morzem mgły* uosabia cechy bohatera romantycznego: indywidualizm, odwagę, marzycielstwo.

Caspar David Friedrich,
Opactwo w dąbrowie

WARTO WIEDZIEĆ

Moda pierwszej połowy XIX wieku

Styl romantyczny zaznaczył się w modzie – zarówno damskiej, jak i męskiej – w latach 20. XIX w. Popularność wśród kobiet zyskały obszerne spódnice, gorsety oraz bufiaste rękawy. W modzie męskiej tego okresu trendy dyktował Londyn. Początkowo noszono dopasowane fraki, obcisłe spodnie, długie buty z wywiniętymi cholewami oraz kapelusze. Moda szybko się jednak zmieniała, m.in. fraki zostały zastąpione przez surduty. Ciekawym zjawiskiem z początku XIX stulecia był dandyzm (ang. *dandy* – 'młody próżniak, trwoniący majątek na modne stroje'). Dandys to mężczyzna o nienagannym wyglądzie, często uchodzący za ekstrawaganckiego. Dandyzm stanowił jednak nie tylko wyraz mody, lecz także pewien sposób bycia, przejawiający się protestem wobec mieszczańskiej rzeczywistości. Do grona znanych przedstawicieli tej postawy życiowej należeli m.in. George Byron, Zygmunt Krasiński i Juliusz Słowacki.

? Oceń, czy modę pierwszej połowy XIX w. kształtowały takie czynniki, które wpływają na nią obecnie.

Ubiór męski w pierwszej połowie XIX w. był złożony z surduta z wysokim kołnierzem i luźnych spodni. Do tego noszono zawiązane na szyi jedwabne apaszki, a na głowie – cylindry.

Strój damski tego okresu akcentował talię za pomocą gorsetu. Powróciła też moda na głębokie dekolty. Spódnice były obszerne, a rękawy – bufiaste. Strój uzupełniały szale i kapelusze w kształcie budki.

neogotyku z architekturą Wschodu jest rezydencja królewska w Brighton [czyt.: brajton]. W zjednoczonych Niemczech rozkwitł z kolei **neoromanizm** – w tym stylu powstał m.in. berliński kościół Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche [czyt.: kajzer wilhelm gedechtniskirsie]. Poza tym twórcy romantyczni chętnie czerpali z epoki renesansu i baroku bądź sięgali po elementy różnych stylów (**eklektyzm**). Jedną z najsłynniejszych budowli eklektycznych tego okresu jest zamek króla Bawarii Ludwika II w Neuschwanstein [czyt.: nojszfansztajn], wzniesiony w latach 1869–1886. Łączy on w sobie elementy charakterystyczne dla neogotyku, neobaroku, stylu bizantyjskiego i mauretańskiego.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw naczelnych twórców klasycyzmu.
2. Omów główne założenia romantyzmu i jego znaczenie dla dziejów Europy.
3. Wymień najważniejszych pisarzy epoki romantyzmu.
4. Wskaż cechy charakterystyczne malarstwa romantycznego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Bietoletti, *Klasycyzm i romantyzm 1770–1840*, tłum. T. Łozińska, Warszawa 2006.
A. Witkowska, R. Przybylski, *Romantyzm*, Warszawa 2000.

6 AMERYKA W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX WIEKU

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja w Nowym Świecie na początku XIX w.,
- dekolonizacja Ameryki Łacińskiej i jej bohaterowie,
- znaczenie doktryny Monroego,
- rozwój terytorialny Stanów Zjednoczonych.

AMERYKA ŁACIŃSKA NA POCZĄTKU XIX WIEKU

Od XVI w. niemal cała Ameryka Środkowa i Południowa oraz część Ameryki Północnej należały do Hiszpanii. W skład hiszpańskiego imperium kolonialnego nie wchodziły jedynie Brazylia (podległa Portugalii) oraz kilka wysp w posiadaniu Francji i Wielkiej Brytanii. Zarówno Hiszpania, jak i pozostałe państwa kolonialne nie dbały o modernizację gospodarki swoich posiadłości. Nie były zainteresowane likwidacją nieefektywnego systemu pracy niewolniczej i zwiększeniem wydajności rolnictwa czy powstaniem nowoczesnego przemysłu. Postrzegały kolonie przede wszystkim jako źródło tanich surowców dla przemysłu (m.in. bawełny, trzciny cukrowej, tytoniu) w metropoliach oraz źródło zbytu dla towarów wyprodukowanych w Europie. Z kolonii pozyskiwano także kruszce: złoto i srebro.

Społeczeństwo hiszpańskiej Ameryki było podzielone. Elitę stanowili mianowani przez króla wicekrólowie oraz najwyżsi urzędnicy świeccy i kościelni pochodzący ze Starego Kontynentu. Stanowiska w najwyższej administracji były niedostępne dla **Kreolów**, czyli urodzonych w Nowym Świecie białych potomków hiszpańskich osadników. Ci majętni plantatorzy, kupcy, przedstawiciele wolnych zawodów oraz urzędnicy niższego szczebla

NIEPODLEGŁOŚĆ HAITI

Haiti (Santo Domingo) było drugim po Stanach Zjednoczonych niepodległym państwem Ameryki i pierwszym, w którym władzę objęli potomkowie afrykańskich niewolników. Od końca XVII w. wyspa była podzielona między Francję i Hiszpanię. W sierpniu 1791 r. we francuskiej części wybuchło powstanie, na którego czele stanął François-Dominique Toussaint Louverture [czyt.: fran**sła** domi**nik** tu**są** luwer**tir**], zwany Czarnym Mesjaszem. W 1801 r. proklamował on powstanie niezawisłego państwa i ogłosił konstytucję. To wywołało sprzeciw Napoleona, który wysłał na wyspę 30-tysięczny korpus wojska. W jego skład wchodzili także Polacy. Oddziały Napoleona zostały jednak pokonane przez tropikalny klimat i choroby. W dniu 1 stycznia 1804 r. ogłoszono powstanie niepodległego państwa – Haiti.

? W jakich okolicznościach wśród walczących na Haiti znaleźli się Polacy?

Toussaint Louverture zyskał wolność dopiero w wieku 33 lat. Podczas walk z Francuzami został podstępnie schwytany i wywieziony do Francji, gdzie zmarł.

- *rycina, Ameryka Południowa, XIX w.*

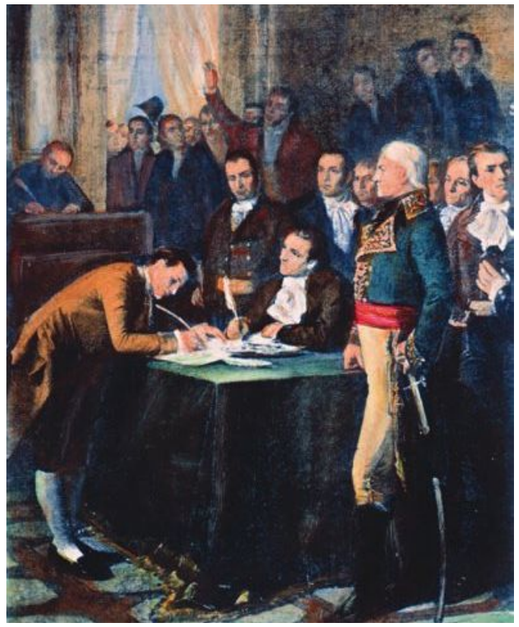
już w XVIII w. występowali przeciwko systemowi kolonialnemu. Ich działania były jednak skierowane głównie przeciwko nadużyciom władzy, monopolowi kolonialnemu (wyłączność metropolii na zakup i sprzedaż pewnych towarów) oraz dyskryminacji politycznej.

Wpływu na życie publiczne w koloniach nie mieli, poza nielicznymi wyjątkami, **Metysi**. Ci potomkowie białych i rdzennych mieszkańców Ameryki zajmowali się zazwyczaj drobnym handlem i rzemiosłem. Ponadto zasilali szeregi najniższego szczebla administracji. Podobna była także pozycja rdzennych mieszkańców Nowego Świata – mocno zróżnicowanych pod względem kulturalnym, językowym i ekonomicznym. Najniżej w hierarchii społecznej znajdowali się niewolnicy pochodzenia afrykańskiego.

DEKOLONIZACJA AMERYKI POŁUDNIOWEJ

Pod wpływem wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych oraz rewolucji francuskiej Kreole zaczęli dążyć do zmiany swojego położenia. Pierwsze próby powstania przeciw Hiszpanom w Wenezueli, Chile i Peru podjął w 1806 r. **Francisco de Miranda** [czyt.: franc-isko de miranda]. Ta inicjatywa się jednak nie powiodła.

Do kolejnych buntów doszło po zajęciu Hiszpanii przez Napoleona, który pozbawił tronu Ferdynanda VII Burbona. Tymczasową władzę w kraju przejmowały wówczas **junty** [czyt.: hunty], czyli rady prowincjonalne. Chaos w Hiszpanii postanowili wykorzystać koloniści. Na wzór Korony zaczęto tworzyć rady prowincjonalne oraz rady miejskie (hiszp. *cabildo*, czyt.: kabildo), w których zasiadali Kreole. Sprzeciw metropolii wywołało powstanie przeciw hiszpańskiej arystokracji, które w latach

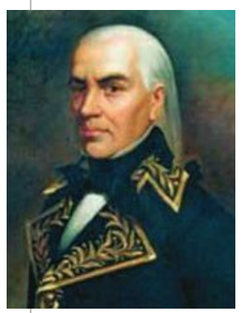

Podpisanie aktu niepodległości Wenezueli w 1811 r. zapoczątkowało pierwszy, krótki okres niezależności tego kraju.

▪ *rycina, Ameryka Południowa, XIX w.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

FRANCISCO DE MIRANDA (1750–1816)

Wenezuelski rewolucjonista nazwany Prekursorem Niepodległości Ameryki Łacińskiej (*El Precursor*, czyt.: el prekur**sor**). W latach 70. XVIII w. wstąpił do hiszpańskiego wojska. Brał udział w walkach o niepodległość brytyjskich kolonii w Ameryce Północnej. Tam narodziło się jego marzenie o wyzwoleniu Ameryki Południowej spod hiszpańskiego panowania. Podróżował po Europie. W grudniu 1791 r. przybył do Francji, gdzie poparł rewolucję i został jednym z dowódców wojsk francuskich. Po powrocie do ojczyzny w 1806 r. starał się wzniecić nieudane powstanie. Po ogłoszeniu przez Wenezuelę niepodległości w 1811 r. i proklamowaniu I Republiki Miranda stanął na czele wojsk powstańczych. W 1812 r. został pokonany przez Hiszpanów i osadzony w więzieniu w Kadyksie, w którym cztery lata później zmarł.

AMERYKA POŁUDNIOWA W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX WIEKU

? 1. Wskaż państwa Ameryki Południowej, które uzyskały niepodległość najwcześniej, i te, które wywalczyły ją najpóźniej.

2. Wymień państwa europejskie, które zachowały kolonie w Ameryce Łacińskiej w XIX w.

1810–1811 ogarnęło niemal całą hiszpańską Amerykę (poza Peru). Zwoływane przez junty Kongresy Narodowe zaczęły ogłaszać niepodległość poszczególnych krajów – Chile, Ekwadoru, Paragwaju, Kolumbii, Argentyny i Wenezueli. Jednak brak wewnętrznej zgody i poparcia ze strony rdzennych mieszkańców oraz Metysów pozwolił w 1812 r. przejść Hiszpanom do kontrofensywy. Ruchy rewolucyjne poniosły porażkę, lecz nie wygasły całkowicie – tym bardziej, że po powrocie do władzy w Hiszpanii Ferdynanda VII w zarządzaniu koloniami nic się nie zmieniło. Król, popierany przez Święte Przymierze, wysłał do Ameryki wojska, które zajęły Wenezuelę oraz stolicę Nowej Grenady – Bogotę (1816 r.). Nie zakończyło to jednak wojny narodowowyzwoleńczej, która wręcz przybrała na sile. Powstańców wspierała zarówno finansowo, jak i poprzez wysyłanie żołnierzy Wielka Brytania.

W Ameryce Południowej ruchem niepodległościowym kierował **José de San Martín** [czyt.: ho**se** de san mar**tin**]. Dzięki jego umiejętnościom przywódczym i zwycięstwom nad Hiszpanami w 1816 r. suwerenność uzyskała Argentyna, a dwa lata później – Chile. W Peru, mimo ogłoszonej w 1821 r. niepodległości, walki trwały nadal. Wojska hiszpańskie zostały ostatecznie pokonane w **bitwie pod Ayacucho** [czyt.: ajakucio] w grudniu 1824 r. W 1825 r. od Peru odłączyła się jego wschodnia część, tzw. Górne Peru. Powstałą republikę nazwano **Boliwarem**, a później – **Boliwią**. Jako ostatni suwerenność uzyskał

WARTO WIEDZIEĆ

Libertadorzy

Simón Bolívar i José de San Martín to główni bohaterowie walk o niepodległość kolonii hiszpańskich w Ameryce Południowej. Nazwano ich libertadorami, czyli wyzwolicielami. Na początku XIX w. przyszli przywódcy powstania przebywali w Europie. Arystokrata Bolívar studiował tam filozofię oświeceniową, a San Martín służył w hiszpańskiej armii i walczył w Afryce z Portugalczykami oraz na Półwyspie Iberyjskim z wojskami Napoleona. Po powrocie do Ameryki obydwaj podjęli walkę o wolność kolonii. Gdy stali się bohaterami niepodległości, na ich cześć zaczęto stawiać pomniki, pisać poematy i wiersze oraz nadawać nazwy miastom i szkołom. Szczególne miejsce na kontynencie południowoamerykańskim zyskał Bolívar. W swojej nazwie uczciła go Boliwia. Był on również inspiracją dla Wenezueli, której pełna nazwa brzmi: Boliwariańska Republika Wenezueli, a jej walutą są boliwary. Na jego cześć nazwano także najwyższy szczyt Wenezueli: Pico Bolívar [czyt.: piko boliłar].

Simón Bolívar i José de San Martín spotkali się 22 lipca 1822 r. Nikt nie zna treści ich rozmowy, jednak niedługo potem San Martín przekazał dowództwo Bolívarowi. Sam wycofał się z życia politycznego i dwa lata później wyjechał do Europy, gdzie zmarł w 1850 r.

▪ *rycina, Ameryka Południowa, XIX w.*

? W jaki sposób kraje południowoamerykańskie uczciły bohaterów walki o niepodległość?

Urugwaj, o który rywalizowały ze sobą Argentyna i Brazylia. Ogłoszona przez ten kraj w 1825 r. niepodległość została przez Argentynę i Brazylię uznana dopiero trzy lata później. Na północy kontynentu na czele walk wyzwoleńczych, które od 1817 r. przybrały charakter regularnej wojny, stał **Simón Bolívar** [czyt.: boliłar]. Przełomem okazało się zwycięstwo Bolívara w **bitwie pod Boyacá** [czyt.: boja**ka**] w sierpniu 1819 r., dzięki czemu możliwe stało się opanowanie Wenezueli i Kolumbii. Powstała wówczas Wielka Kolumbia. Prezydentem kraju, powiększonego o Panamę (1821 r.) i Ekwador (1822 r.), został Bolívar. Nowo powstałe państwa zostały uznane przez Stany Zjednoczone w 1823 r., a dwa lata później – przez Wielką Brytanię.

Ambicje polityczne Kreolów i konflikty między nimi doprowadziły do rozłamów. W efekcie w 1830 r. Wielka Kolumbia rozpadła się na republiki: Kolumbię, Wenezuelę i Ekwador, a Bolívar zrezygnował z urzędu prezydenta.

MEKSYK I AMERYKA ŚRODKOWA

Pierwsze spiski przeciwko hiszpańskiej władzy zawiązały się w Meksyku w latach 90. XVIII w. Zorganizowane powstanie wybuchło jednak dopiero we wrześniu 1810 r. Ze względu na radykalizm powstańców i brak poparcia Kreolów zostało jednak stłumione. Nie powiódł się również zbrojny zryw zorganizowany w 1814 r.

Meksykańscy Kreole ruszyli do walki dopiero w 1820 r., gdy dotarły do nich wieści o rewolucji w Hiszpanii i Ameryce Południowej. Powstańców poprowadził płk **Agustín de Iturbide** [czyt.: agu**stin** de iturbide], autor **Planu z Iguala**, zwanego inaczej Trzema Gwarancjami. Zakładał on równouprawnienie Hiszpanów i Kreolów, wolność Kościoła katolickiego oraz niepodległość Meksyku, którą ogłoszono w sierpniu 1821 r. Rok później Agustín de Iturbide przyjął tytuł cesarza Augustyna I. Po niecałym roku rządów został zmuszony do abdykacji i opuścił kraj. Meksyk stał się wówczas republiką.

W 1821 r. niepodległość ogłosiły inne kraje Ameryki Środkowej. Nie zerwały one jednak więzi z Hiszpanią. Dwa lata później powstała niepodległa republika Zjednoczonych Prowincji Ameryki Środkowej. Ten sztuczny twór przetrwał do końca lat 30. XIX w. Najpierw federację opuściła Nikaragua. Za jej przykładem odrębne państwa utworzyły też Kostaryka, Honduras, Gwatemala i Salwador.

Ksiądz Miguel Hidalgo y Costilla [czyt.: mi**gel** idalgo i kostija] interesował się francuską literaturą rewolucyjną i często sprzeciwiał nakazom Kościoła. Po wywołaniu powstania został schwytany przez Hiszpanów i rozstrzelany.

▪ *obraz, Meksyk, XIX w.*

NIEPODLEGŁOŚĆ BRAZYLII

Droga do niepodległości Brazylii była pokojowa, inaczej niż w koloniach hiszpańskich. Momentem przełomowym stał się 1808 r., gdy do Brazylii przybył uciekający przed Napoleonem książę **regent** Jan Bragança [czyt.: bragansa]. Towarzyszył mu cały dwór i liczni urzędnicy, w sumie ok. 10 tys. osób. W 1815 r. książę ogłosił Brazylię królestwem, które z Portugalią łączyła unia realna, i zasiadł na tronie jako Jan VI. Wybuch liberalnej rewolucji w Portugalii w 1820 r. zaważył na decyzji monarchy o powrocie do metropolii. W Brazylii pozostawił jednak syna Piotra. Kiedy we wrześniu 1821 r. portugalski parlament wcielił Brazylię do Portugalii, Piotr sprzeciwił się tej decyzji. Wypowiedział posłuszeństwo Portugalii i 7 września 1822 r. ogłosił niepodległość Brazylii, po czym przyjął tytuł cesarza. W 1824 r. młode państwo otrzymało konstytucję. Portugalia uznała niepodległość Brazylii w 1825 r., a dwa lata później portugalskie wojska opuściły byłą kolonię.

? Jakie wydarzenia zaważyły na pokojowym uzyskaniu niepodległości przez Brazylię?

Piotr I deklarujący niepodległość Brazylii, przedstawiony na XIX-wiecznym obrazie. Podczas tego wydarzenia władca miał krzyknąć: *Niepodległość albo śmierć!*.

▪ *obraz, Brazylia, 1844 r.*

STANY ZJEDNOCZONE NA POCZĄTKU XIX WIEKU

Pierwsze dekady po uzyskaniu niepodległości przez Stany Zjednoczone upłynęły na organizacji struktur państwowych i kształtowaniu się dwupartyjnego systemu politycznego. Jego początki sięgają sporu pomiędzy ojcami założycielami – Thomasem Jeffersonem [czyt.: tomasem dżefersonem] i Alexandrem Hamiltonem [czyt.: alegzandrem hamiltonem]. Jefferson opowiadał się za szeroką autonomią stanów (koncepcja antyfederalistyczna), zaś Hamilton był zwolennikiem federalizmu i silnej władzy centralnej. Obaj mieli także odmienne poglądy co do kierunku rozwoju kraju. Jefferson kładł nacisk na rozwój rolnictwa, z kolei Hamilton uważał, że to przemysł powinien być osią gospodarki Stanów Zjednoczonych. Stopniowo z tych sporów wyłoniła się **Partia Demokratyczna**, strzegąca przede wszystkim interesów

ROZWÓJ TERYTORIALNY STANÓW ZJEDNOCZONYCH

W chwili powstania Stany Zjednoczone składały się z 13 stanów założycielskich położonych pomiędzy Appalachami i Atlantykiem. Na mocy pokoju wersalskiego młode państwo otrzymało tereny aż do rzeki Missisipi, które szybko stały się celem kolonizacji. Na początku XIX w. rozpoczął się dalszy intensywny rozwój terytorialny Stanów Zjednoczonych. Drogą zakupu lub umów z innymi państwami przejmowano kolejne obszary kontynentu. Ziemie te były jednak zamieszkane przez rdzennych Amerykanów. Koloniści systematycznie ich wyniszczali, a pozostałych zamykali w rezerwatach.

Walki z rdzenną ludnością Ameryki

Rozwój terytorialny Stanów Zjednoczonych i napływ osadników prowadziły do konfliktu z ludnością autochtoniczną. Żyła ona na co dzień we wspólnotach plemiennych, zajmując się łowiectwem, zbieractwem, rybołówstwem i rolnictwem. Ludy te nie były w stanie oprzeć się ekspansji Amerykanów. W 1830 r. zaczęto usuwać wszystkie ludy zamieszkujące ziemie na wschód od Missisipi. Deportację na tereny dzisiejszej Oklahomy tzw. szlakiem łez wiele tysięcy z nich przypłaciło życiem. W kolejnych latach walki przeniosły się na zachód, a rdzenni mieszkańcy tych terenów byli traktowani w okrutny sposób. Przyznanie pełni praw obywatelskich rdzennym Amerykanom nastąpiło dopiero w 1924 r.

Geronimo 1 [czyt.: dżeronimo], wódz Apaczów, który przez wiele lat prowadził walki z wojskami amerykańskimi i osadnikami. Poddał się jako jeden z ostatnich w 1886 r. wraz z grupą swoich 38 wojowników.

Rezerwaty dla rdzennej ludności

Autonomiczne obszary przeznaczone dla rdzennych mieszkańców Ameryki powstawały w Stanach Zjednoczonych głównie w drugiej połowie XIX w. Są one wyłączone spod jurysdykcji poszczególnych stanów i mają szeroką samorządność (m.in. własne sądownictwo, szkolnictwo i zwolnienia podatkowe).

Mapa rezerwatów na terenie Stanów Zjednoczonych w 1900 roku

Wojownik uzbrojony we włócznię, w skórzaną tarczę oraz łuk. Członkowie ludów zamieszkujących prerię przejęli od Europejczyków konie, które nie występowały w Ameryce, i w krótkim czasie nauczyli się wykorzystywać je do walki.

Żołnierz kawalerii Stanów Zjednoczonych, uzbrojony w karabin, rewolwer oraz szablę. Przewaga cywilizacyjna sprawiała, że rdzenna ludność nie miała żadnych szans w walce z wojskami amerykańskimi. Mimo to z determinacją broniła swoich ziem.

TEKST ŹRÓDŁOWY

DOKTRYNA MONROEGO

Autorem doktryny, którą w 1823 r. przedstawił prezydent James Monroe, był sekretarz stanu John Quincy Adams [czyt.: dżon kłinzi adams].

Ze względu na nasze sumienie oraz na przyjacielskie stosunki istniejące między mocarstwami a Stanami Zjednoczonymi oświadczamy, że będziemy uważać wszelkie próby rozszerzenia ich systemu na drugą część tej półkuli za niebezpieczną dla naszego spokoju i naszego bezpieczeństwa. [...] *Polityka, jaką prowadzimy w stosunku do Europy, od początku wojen, które zaprzątały tę część globu, pozostała ta sama: polega ona na niewtrącaniu się w sprawy wewnętrzne jakiegokolwiek państwa, nie uważam rządu de facto za rząd prawowity względem nas.* [...] *Jednakże, w sprawach dotyczących tych kontynentów amerykańskich zmieniają się okoliczności. Jest niemożliwe, aby mocarstwa sprzymierzone chciały narzucić swój system polityczny jakiejś części tych kontynentów bez zagrożenia naszemu szczęściu i naszemu pokojowi, i nie przypuszczamy, aby nasi bracia z południa* [Ameryki Południowej] *chcieliby przyjąć go z własnej woli. Nie byłoby też możliwe przez nas pozostanie w pozycji obojętnych widzów wobec interwencji, niezależnie od jej formy. Obecnie jeżeli patrzymy na siły i środki posiadane przez Hiszpanię i nowe rządy w Ameryce Południowej, jak również na odległość, która jest między nami, widoczne jest, że Hiszpania nie zdoła ich nigdy zmusić do podporządkowania się. Prawdziwa polityka Stanów Zjednoczonych polega na pozostawieniu stron samych w nadziei, że i inne państwa obiorą ten sam kierunek polityki zagranicznej.*

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 93–94.

1. Opisz, na jakich zasadach miała się opierać polityka zagraniczna Stanów Zjednoczonych.
2. Wyjaśnij, czym argumentował swoje stanowisko prezydent Monroe.

rolniczych stanów południowych, oraz opozycyjna do niej **Partia Republikańska**, broniąca pozycji stanów północnych. W tym samym czasie przyjęła się także niepisana zasada, że prezydentem zostaje przywódca partii, która wygrała wybory. Ponadto za prezydentury **Andrew Jacksona** [czyt.: endrju dżeksona] w latach 1829–1837 w kraju obniżono **cenzus** wyborczy, co spotkało się z wielkim poparciem społecznym.

Młode państwo stopniowo wypracowało także swoją politykę zagraniczną. Opierała się ona na **zasadzie izolacjonizmu**, czyli nieinterwencji w sprawy Europy. Stany Zjednoczone nie zaangażowały się w konflikty między mocarstwami europejskimi a rewolucyjną Francją. Zachowały neutralność także podczas wojen napoleońskich. W 1823 r. prezydent **James Monroe** [czyt.: dżejms monroł], w odpowiedzi na planowaną przez państwa europejskie interwencję zbrojną w Ameryce Południowej i Środkowej, wygłosił w Kongresie przemówienie. Sformułował w nim zasadę zwaną **doktryną Monroego**. Zakładała ona, że Stany Zjednoczone nie będą się mieszały do polityki państw europejskich, w zamian oczekując tego samego od Europejczyków. Monroe zapowiedział też, że próby ingerencji Europy w politykę Stanów Zjednoczonych bądź nabywania terytoriów w Ameryce zostaną poczytane za akt wrogości. Zasadę tę potocznie nazywano „Ameryką dla Amerykanów".

WALKI Z LUDNOŚCIĄ RDZENNĄ I MEKSYKIEM

Na początku XIX w. rozpoczął się intensywny rozwój terytorialny Stanów Zjednoczonych (zob. infografika s. 58). Jego przyczyną były przemiany w społeczeństwie, rozwój gospodarczy, a także wzrost demograficzny będący następstwem dużego przyrostu naturalnego oraz imigracji. Dzięki nabytkom terytorialnym

Grzebanie ciał zabitych Siuksów po bitwie na potokiem Wounded Knee [czyt.: łanden ni] w 1890 r., jak nazwali to wydarzenie amerykańscy historycy. W rzeczywistości była to masakra bezbronnych rdzennych Amerykanów z plemienia Siuksów przez żołnierzy Stanów Zjednoczonych. Zabito wówczas ok. 150 osób (los kolejnych 150 jest nieznany), w tym kobiety i dzieci. Wszyscy zostali pochowani w zbiorowej mogile. To starcie uznaje się za symboliczne zakończenie walk białych osadników z rdzenną ludnością Ameryki.
▪ *fotografia, USA, I 1891 r.*

systematycznie tworzono nowe stany. Konflikty związane z legalizacją niewolnictwa na danym obszarze zadecydowały o wejściu w życie tzw. **kompromisu z Missouri** [czyt.: mizuri] z lat 1820–1821. Na mocy tego porozumienia ustalono granicę między stanami wolnymi a niewolniczymi na 36°30' szerokości geograficznej północnej. W ten sposób coraz mocniej zarysowywał się podział na przemysłową Północ i rolnicze Południe.

Głównymi ofiarami rozwoju Stanów Zjednoczonych byli rdzenni mieszkańcy kontynentu, którym odbierano ziemię. W XIX w. doszło do ich masowej eksterminacji, czyli planowego wyniszczenia. Pozostałe przy życiu osoby osadzono w rezerwatach.

Wraz z posuwaniem się osadnictwa na zachód Amerykanie wkroczyli na tereny należące do Meksyku. Od początku lat 20. amerykańscy osadnicy stale napływali do meksykańskiego Teksasu. W 1835 r., wykorzystując problemy wewnętrzne młodego państwa meksykańskiego, koloniści ogłosili niepodległość Teksasu. Podjęta przez Meksyk interwencja zbrojna zakończyła się porażką. Kiedy w 1845 r. Teksas przyłączono do Unii, Meksyk zaprotestował i doszło do wojny. Armia amerykańska od początku miała przewagę i we wrześniu 1847 r. zajęła stolicę Meksyku, co przesądziło o sukcesie Amerykanów. Na mocy podpisanego w 1848 r. traktatu pokojowego w Guadalupe Hidalgo [czyt.: gładal**up** idalgo] do Stanów Zjednoczonych przyłączono dużą część północnego Meksyku (ok. 1,35 mln km^2). Ustalono też stałą granicę między państwami na rzece Rio Grande.

ĆWICZENIA

1. Omów sytuację polityczną w koloniach hiszpańskich w Ameryce Łacińskiej przed wybuchem wojny wyzwoleńczej.
2. Scharakteryzuj przebieg walk o niepodległość w Ameryce Południowej.
3. Opisz proces dekolonizacji Ameryki Środkowej.
4. Przedstaw, jak ukształtował się amerykański system dwupartyjny.
5. Oceń postępowanie władz USA wobec rdzennych mieszkańców Ameryki.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Indianie Stanów Zjednoczonych: antologia tekstów źródłowych, oprac. i tłum. E. Nowicka, I. Rusinowa, Warszawa 1991.
T. Łepkowski, *Dwie biografie amerykańskie. Bolívar i Juarez*, Warszawa 1970.

7 WIOSNA LUDÓW

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- przyczyny wybuchu rewolucji w 1848 r.,
- przebieg Wiosny Ludów we Francji i w Italii,
- walki w państwach niemieckich i monarchii Habsburgów,
- skutki Wiosny Ludów.

GENEZA WIOSNY LUDÓW

Na początku 1848 r. w Europie wybuchła rewolucja, która ze względu na zasięg i przebieg wydarzeń przeszła do historii jako **Wiosna Ludów**. Działania rewolucyjne objęły większość Starego Kontynentu, choć w Hiszpanii, Belgii, Holandii i Skandynawii – miały mniejszy zakres. Wiosna Ludów ominęła całkowicie Rosję, co było wynikiem bezwzględnej polityki cara Mikołaja I oraz zacofania społeczno-ekonomicznego tego państwa. Nie dotarła także do Wielkiej Brytanii, w której już wcześniej starano się stopniowo rozwiązywać istniejące problemy społeczne.

Wprawdzie na kongresie wiedeńskim przywrócono stary porządek, jednak społeczeństwa europejskie nie chciały dłużej akceptować rządów absolutnych i odgórnego ustalania granic. Święte Przymierze, stojące na straży ładu wiedeńskiego, nie było w stanie poradzić sobie z jego utrzymaniem, o czym świadczyła zakończona sukcesem walka o niepodległość Greków i Belgów. To dało nadzieję innym narodom dążącym do niezależności (Polacy), zjednoczenia (Niemcy, Włosi) lub dopiero odkrywającym swoją tożsamość (Słowacy, Ukraińcy). W krajach, które już wcześniej uchwaliły konstytucje, oczekiwano poszerzenia swobód i praw obywateli, a w tych rządzonych absolutnie – nadania konstytucji i ograniczenia przywilejów władcy. Tam, gdzie nie rozwiązano jeszcze kwestii chłopskiej, walczono o ich uwłaszczenie. O swoje prawa zaczęli również upominać się robotnicy. Przyczyny wybuchu rewolucji w każdym państwie były zatem odmienne.

Irlandzka rodzina w czasie klęski głodu, która nawiedziła ten kraj w latach 40. XIX w. W jej wyniku na wyspie zmarło ok. 1 mln ludzi, a prawie 3 mln wyemigrowało do USA.

- *rycina, Wielka Brytania, XIX w.*

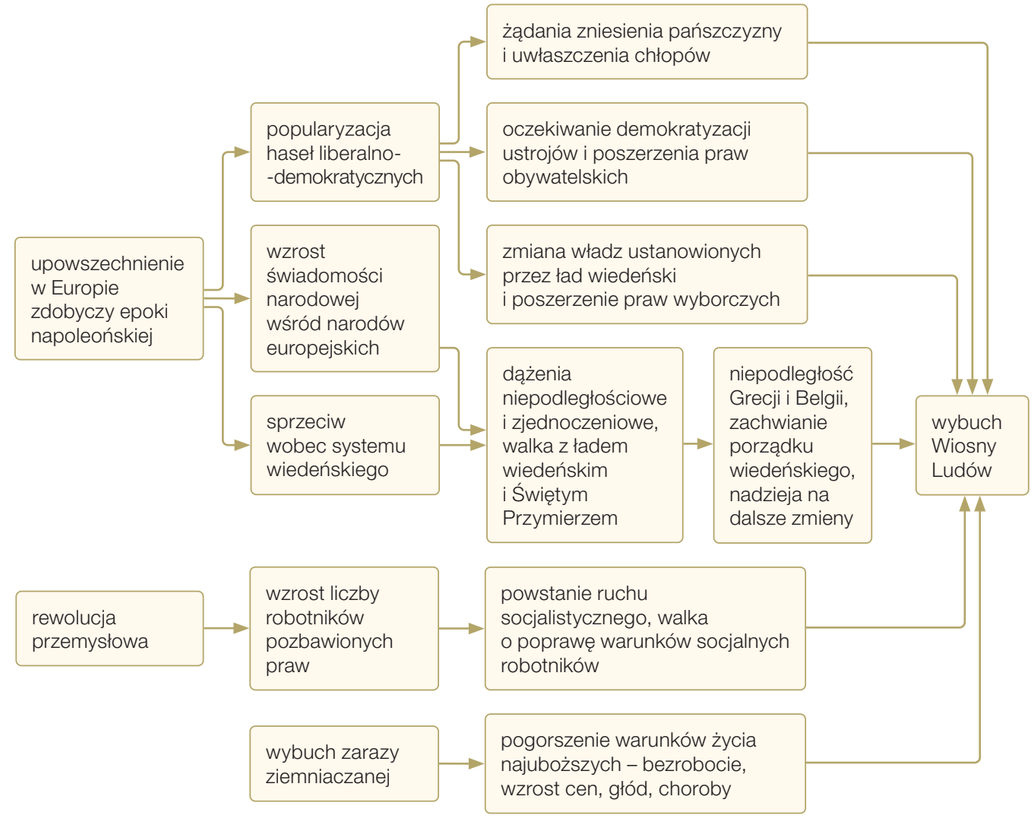
Napiętą sytuację w Europie dodatkowo zaostrzyły kryzys ekonomiczny i głód z lat 1845–1849. Jego przyczyną była zaraza, która spustoszyła uprawę ziemniaka, podstawowego pożywienia najbiedniejszych warstw społecznych. Pierwsi skutki zarazy odczuli Irlandczycy, na kontynent dotarła ona później, ale i tam przyniosła głód, choroby, podwyżki cen, a tym samym – wzrost bezrobocia.

REWOLUCJA LUTOWA WE FRANCJI

W przededniu Wiosny Ludów Francja przeżywała liczne kryzysy. Społeczeństwo było niezadowolone z rządów „króla-mieszczanina", który opierał władzę na wąskiej elicie bankierów. Ponadto większość poddanych nie miała prawa głosu z powodu niekorzystnego

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jakie były przyczyny wybuchu rewolucji w 1848 roku?

systemu wyborczego. Opozycja, wśród której główną rolę odgrywali republikanie i monarchiści (bonapartyści), domagała się dalszej liberalizacji i demokratyzacji życia publicznego. Na te problemy nałożyły się kłopoty z wyżywieniem klas biednych spowodowane nieurodzajem i wzrostem cen żywności, a także wzrost bezrobocia wywołany ograniczeniem inwestycji państwowych.

Monarcha nie podjął żadnych działań, aby zaradzić kryzysowi. Z tego powodu w lipcu 1847 r. opozycja zaczęła organizować w kraju **bankiety**. Podczas nich pod pretekstem toastów wygłaszano polityczne przemówienia. Władze, świadome wielkiej popularności tych spotkań, na początku 1848 r. nie wyraziły zgody na zwołanie bankietu w Paryżu. Skutkiem zakazu były manifestacje antyrządowe, rozpoczęte w dniu planowanego zgromadzenia, czyli **22 lutego 1848 r.**, które po dwóch dniach przerodziły się w rewolucję. Po przejściu części wojska na stronę powstańców król abdykował i w pośpiechu opuścił Paryż. Powołano **Rząd Tymczasowy**, który **25 lutego** proklamował republikę (II Republika Francuska). Rząd Tymczasowy:

- wprowadził powszechne prawo wyborcze dla wszystkich dorosłych mężczyzn;
- zniósł niewolnictwo w koloniach;
- ogłosił wolność prasy i zgromadzeń;
- powołał Komisję Luksemburską (nazwa pochodzi od siedziby w pałacu Luksemburskim) zajmującą się sprawami robotników – wprowadziła ona 10–11-godzinny dzień pracy, a ubogie rodziny objęła pomocą lekarską i żywnościową;

TEKST ŹRÓDŁOWY

PROKLAMACJA RZĄDU TYMCZASOWEGO

Tuż po abdykacji króla i jego wyjeździe z kraju Rząd Tymczasowy ogłosił 25 lutego 1848 r. Francję republiką i zwrócił się do narodu francuskiego z odezwą.

Bohaterstwo ludu Paryża obaliło oto rząd wsteczny i oligarchiczny. Rząd ten zbiegł, pozostawiając po sobie krwawy ślad, na zawsze uniemożliwiający mu powrót. Polała się krew ludu, jak w lipcu; ale tym razem krew szlachetna nie pójdzie na marne. Zdobyła ona rząd narodowy i ludowy, odpowiadający woli, prawom i postępowym dążeniom tego ludu, wielkiego i wielkodusznego. Rząd Tymczasowy pod naporem okoliczności powołany z woli ludu, drogą aklamacji [jednogłośnej zgody], *przez posłów do parlamentu na posiedzeniu w dniu 24 lutego, zajęty jest w chwili obecnej troską o zorganizowanie i utrwalenie zwycięstwa ludowego.* [...] *Gdy krew się przelewa, a stolica Francji stoi w płomieniach, wówczas opanowanie niebezpieczeństwa i ochrona dobra publicznego jest głównym nakazem dla Rządu Tymczasowego. Pod rządami ludowymi, które Rząd Tymczasowy ogłasza, każdy obywatel współsprawuje władzę.* [...] *Rząd Tymczasowy chce Rzeczypospolitej* [republiki], *z zastrzeżeniem uznania jej przez lud francuski, który natychmiast będzie wezwany do wypowiedzenia swego zdania. Ani lud Paryża, ani Rząd Tymczasowy nie rości sobie pretensji do tego, aby pogląd swój narzucić ogółowi obywateli w sprawie ostatecznej formy rządu, która ogłosi zwierzchnictwo ludu.*

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 110–111.

? **1.** Wyjaśnij, do jakich wydarzeń historycznych nawiązano w proklamacji Rządu Tymczasowego.
2. Wymień zadania stojące przed Rządem Tymczasowym.

- utworzył warsztaty narodowe, w których zatrudniono bezrobotnych (opłacano ich z podatków obywateli) – z powodu braku surowców i narzędzi często nie mieli oni żadnego zajęcia, dlatego przedsięwzięcie okazało się porażką ekonomiczną.

Pierwsze demokratyczne wybory do francuskiego Zgromadzenia Konstytucyjnego zostały przeprowadzone 23 kwietnia 1848 r. Niekwestionowane zwycięstwo odnieśli liberalni republikanie, którzy wprowadzili do Zgromadzenia 500 deputowanych. W opozycji znaleźli się monarchiści z 300 mandatami, wybrano też kilku socjalistów. Nowy rząd:

- rozwiązał Komisję Luksemburską;
- zlikwidował warsztaty narodowe – robotnikom nakazano wstąpić do wojska bądź udać się na prowincję do pracy przy budowie dróg i mostów lub osuszaniu bagien (decyzję ogłoszono **22 czerwca 1848 r.**).

Lamartine przed ratuszem w Paryżu odrzuca czerwoną flagę to obraz nawiązujący do wydarzeń rewolucji lutowej. Ukazany na nim jeden z przywódców powstania poeta Alphonse de Lamartine [czyt.: alfons de lamartin] odmówił przyjęcia za symbol rewolucji czerwonej flagi, tłumacząc zebranym, że reprezentuje ona jedynie krew, terror i „republikę partii".

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Upadek II Republiki Francuskiej

Pierwsze wybory prezydenckie we Francji przeprowadzono 10 grudnia 1848 r. Głową państwa został bratanek cesarza Napoleona, Ludwik Napoleon Bonaparte, który uzyskał 70% głosów. Nowy prezydent szybko zaczął umacniać swoją pozycję w państwie. Niebawem wprowadzono cenzus stałego zamieszkania, co pozbawiło prawa wyborczego ok. ⅓ uprawnionych. W Zgromadzeniu Narodowym przewagę zdobyli zwolennicy monarchii i Kościoła, którzy przeforsowali zwiększenie wpływu duchowieństwa na szkolnictwo, zakazali strajków i ograniczyli wolność prasy. Tak starano się zmusić opozycję do milczenia. Aby zachować władzę, Ludwik Napoleon Bonaparte zażądał od Zgromadzenia Prawodawczego rewizji konstytucji. Gdy spotkał się z odmową, w nocy z 2 na 3 grudnia 1851 r. dokonał zamachu stanu i rozwiązał Zgromadzenie Prawodawcze. W styczniu 1852 r. ogłoszono nową konstytucję, która przyznawała wybieranemu na 10 lat prezydentowi ogromną władzę. W 48. rocznicę koronacji swojego stryja na cesarza, 2 grudnia 1852 r., Ludwik Napoleon Bonaparte ogłosił się cesarzem Francuzów jako Napoleon III. W ten sposób II Republika Francuska (1848–1852) została zastąpiona przez II Cesarstwo.

? W jaki sposób Ludwik Napoleon Bonaparte przejął władzę w państwie francuskim?

Ludwik Napoleon Bonaparte młodość spędził poza Francją z powodu edyktu Ludwika XVIII, który nakazał członkom rodziny Bonaparte opuścić kraj. Bratanek cesarza dwukrotnie próbował przejąć władzę w Paryżu, organizując nieudane zamachy stanu (w 1836 r. i 1840 r.).

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

Przyjęte rozwiązania oburzyły robotników. Dzień później, **23 czerwca**, w robotniczej części Paryża wybuchły walki. Powstańcy nie mieli jednak poparcia większości uczestników rewolucji lutowej i przegrali z siłami wojska oraz Gwardii Narodowej. Wydarzenia te, znane jako **powstanie czerwcowe**, uwidoczniły osamotnienie robotników. Środowiska republikańsko-demokratyczne zadowoliły się bowiem zmianą ustroju i nie przyłączyły do walki o poprawę sytuacji miejskiego proletariatu. 4 listopada 1848 r. we Francji uchwalono nową konstytucję, na mocy której:

- głową państwa został prezydent, wybierany w plebiscycie przeprowadzanym co cztery lata (w obawie przed dyktaturą zdecydowano, że nie będzie możliwości reelekcji);
- powołano jednoizbowy parlament (aby uniknąć ewentualnych konfliktów między dwiema izbami), do którego wybory miały się odbywać co trzy lata;
- utrzymano zasadę powszechnego prawa wyborczego tylko dla mężczyzn;
- wprowadzono rozwiązania dotyczące opieki społecznej i ochrony pracy, ale bez gwarancji zatrudnienia.

WIOSNA LUDÓW W KRAJACH NIEMIECKICH

Impuls do zrywu w krajach niemieckich dały wydarzenia lutowe we Francji. Marzec 1848 r. w Związku Niemieckim upłynął pod znakiem licznych wystąpień określanych w historiografii mianem **rewolucji marcowej**. Liberalni działacze żądali:

- ogłoszenia liberalnej konstytucji,
- wprowadzenia wolności prasy i sumienia,
- swobody wyboru zawodu,
- prawa do organizacji zebrań,
- utworzenia sądów przysięgłych oraz gwardii narodowej,
- zwołania parlamentu ogólnoniemieckiego.

WIOSNA LUDÓW W EUROPIE

Przyczyny Wiosny Ludów w Europie były zróżnicowane. W niektórych państwach walczono o reformy społeczne i ustrojowe, w innych – o wyzwolenie danego narodu lub jego zjednoczenie. Z tego powodu wystąpienia rewolucyjne na całym kontynencie możemy podzielić na trzy typy: rewolucje społeczne, powstania narodowe oraz ruchy zjednoczeniowe.

Barykada na Rue Soufflot [czyt.: ri suflo] to obraz Horace'a Verneta [czyt.: horasa werneta], ukazujący walki na ulicach Paryża podczas powstania czerwcowego.

Rewolucje społeczne

W wielu krajach rewolucjoniści walczyli o demokratyczne zmiany i poprawę sytuacji najuboższej ludności. We Francji dążyli do poszerzenia praw obywatelskich i swobód politycznych. Oczekiwali też wprowadzenia nowego prawa wyborczego. Z kolei w rządzonych absolutnie Austrii i Prusach protestujący żądali przyznania obywatelom praw politycznych i uchwalenia konstytucji, która ograniczy władzę króla. Tam, gdzie nie rozwiązano jeszcze kwestii chłopskiej, walczono o uwłaszczenie. Ponadto swoich praw domagali się też robotnicy.

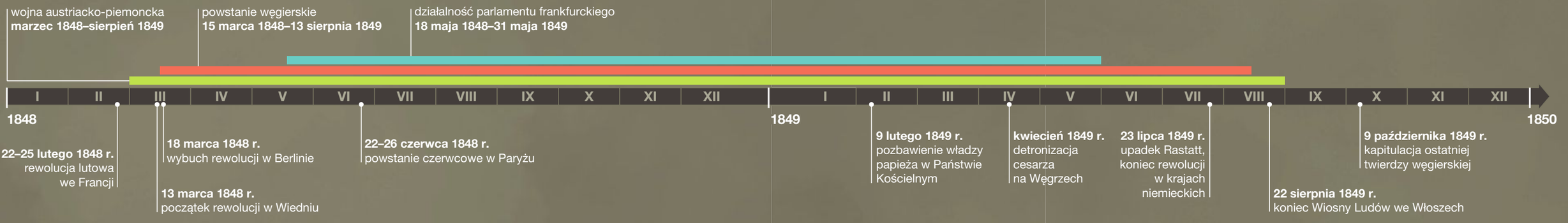

Powstania narodowe

W niektórych krajach rewolucja 1848 r. przybrała charakter walki narodowowyzwoleńczej. Do największych powstań doszło w wielonarodowej monarchii Habsburgów. Niepodległość chcieli uzyskać tam Polacy oraz Węgrzy. W tym okresie rosła też świadomość odrębności narodowej u Słowaków i Ukraińców.

Ruchy zjednoczeniowe

We Włoszech i w Niemczech rewolucjoniści walczyli o zjednoczenie swoich podzielonych krajów. Na Półwyspie Apenińskim do Wiosny Ludów włączyło się też Królestwo Sardynii. Jego władcy przegrali jednak z Austrią, która kontrolowała część Italii. Z kolei rewolucjoniści niemieccy chcieli zdobyć poparcie Prus dla swoich planów, ale bezskutecznie.

PARLAMENT FRANKFURCKI

Obrady parlamentu frankfurckiego odbywały się w protestanckim kościele św. Pawła. Wzięło w nich udział 573 deputowanych, reprezentujących różne środowiska społeczne i poglądy polityczne.

▪ *rycina, Niemcy, XIX w.*

18 maja 1848 r. we Frankfurcie zebrał się pierwszy w dziejach ogólnoniemiecki parlament. W trakcie posiedzenia posłowie poruszyli m.in. sprawę zjednoczenia Niemiec. Debatowali, czy należy tego dokonać bez udziału Austrii, z hegemonią Prus (koncepcja małoniemiecka), czy ze wsparciem monarchii Habsburgów (koncepcja wielkoniemiecka). Dyskutowali też nad tym, czy przyszłe państwo ma być monarchią, czy też republiką. Ponadto poruszyli kwestię mniejszości narodowych – Polakom, Czechom i Włochom zgodnie odmówiono prawa do niepodległości. W marcu 1849 r. ogłoszono konstytucję. Na jej mocy zjednoczone państwo miało być cesarstwem ze wspólnym rządem i dwuizbowym parlamentem. Na cesarza wybrano króla Prus Fryderyka Wilhelma IV, ten jednak odmówił przyjęcia korony. Nie uznał również konstytucji frankfurckiej, a sejm pruski, który wyraził dla niej uznanie, został przez niego rozwiązany (kwiecień 1849 r.). Następnie Fryderyk wysłał wojska do Frankfurtu. W obawie przed nimi parlament przeniósł się do Stuttgartu [czyt.: sztutgartu]. Jego ostatnie posiedzenie zwołano 19 lipca 1849 r.

? Dlaczego próby zjednoczenia Niemiec w okresie Wiosny Ludów zakończyły się porażką?

Już 5 marca 1848 r. w **Heidelbergu** [czyt.: hajdelbergu] odbył się zjazd liberałów z Badenii, Hesji, Wirtembergii, Nassau, Bawarii i Prus. W trakcie obrad uznano za konieczne zwołanie ogólnoniemieckiego parlamentu i zwrócono się o zgodę do Rady Związku. Ta przychyliła się do postulatu liberałów i wyznaczyła **Frankfurt nad Menem** na miejsce posiedzeń. Buntować zaczęli się także chłopi, domagający się uwłaszczenia oraz zniesienia obciążeń feudalnych. Skala wystąpień przeraziła władców niemieckich państw, którzy zaczęli ogłaszać konstytucje i powoływać do rządów zwolenników reform. Wprowadzano również wolność prasy.

Rozruchy objęły też Berlin. Początkowo król Prus **Fryderyk Wilhelm IV** nie zamierzał iść na żadne ustępstwa. Ostatecznie wieści z ogarniętego rewolucją Wiednia przekonały go do pewnych zmian. 18 marca władca ogłosił zniesienie cenzury oraz zapowiedział zwołanie sejmu. Dzień później w odezwie ***Do moich kochanych berlińczyków*** zgodził się uwolnić więźniów politycznych, wśród których byli również Polacy – Ludwik Mierosławski i Karol Libelt. W zamian za spokój w mieście obiecał wycofać z niego wojsko. W kolejnym manifeście, *Do narodu niemieckiego*, ogłoszonym 21 marca, zapowiedział nadanie państwu konstytucji. Zwołany na początku kwietnia pruski Landtag (sejm pruski) zatwierdził najważniejsze wolności obywatelskie, w tym wolność prasy, stowarzyszeń, zebrań i sumienia. Liberałowie pruscy zdawali sobie sprawę z roli, jaką odgrywali w państwie dwór i junkrzy (pruscy obszarnicy), dlatego nie podjęli dalszej walki.

Taki stan rzeczy nie zadowolił demokratów, którzy nie tylko w Prusach, lecz także w innych krajach niemieckich inicjowali walki uliczne i powstania. Jednak lokalni władcy przy wsparciu wojsk pruskich szybko poradzili sobie z buntownikami.

Na początku listopada 1848 r. nowy rząd pruski rozwiązał stowarzyszenia oraz gwardię narodową. Zawiesił również wydawanie prasy demokratycznej. 5 grudnia 1848 r. król rozwiązał pruski parlament, a w styczniu 1850 r. ogłosił konstytucję, zapowiedzianą manifestem z 21 marca. Pruska ustawa zasadnicza:

- wprowadzała dwuizbowy parlament składający się z Izby Posłów i Izby Panów, przed którym odpowiadał rząd; parlament zachował prawo weta dla władcy;
- dawała królowi prawo do wydawania rozporządzeń z mocą ustawy;
- gwarantowała wolność prasy i stowarzyszeń;
- obowiązywała nieprzerwanie do 1918 r.

Kres rewolucji demokratycznej nadszedł **23 lipca 1849 r.**, po upadku ostatniego punktu oporu rewolucjonistów, twierdzy Rastatt [czyt.: rasztat] w Badenii. Wskutek Wiosny Ludów w Prusach zniesiono sądownictwo szlacheckie na wsi oraz zlikwidowano szlacheckie przywileje podatkowe i polityczne. To ostatecznie zakończyło proces uwłaszczenia chłopów w tym państwie.

WIOSNA LUDÓW WE WŁOSZECH

Bitwa pod Custozą w 1848 r. trwała pięć dni. Zakończyła się klęską sił sardyńskich, co zmusiło je do odwrotu z Lombardii i oddania tego regionu Austriakom.

▪ *ilustracja, Włochy, XIX w.*

W 1848 r. Włosi także podjęli walkę o zjednoczenie i zrzucenie austriackiego zwierzchnictwa. W styczniu wybuchło powstanie w Palermo, skierowane przeciwko Ferdynandowi II Burbonowi. W marcu doszło do wystąpień w Mediolanie, stolicy Lombardii znajdującej się pod rządami Austrii. Działania rewolucjonistów objęły niemal całą Lombardię, Wenecję, Parmę i Modenę. Włosi liczyli, że północ wyzwoli spod panowania austriackiego **Karol Albert**, król Sardynii. Już w marcu wybuchła wojna Sardynii z Austrią, nazwana przez Włochów „świętą wojną". Jednak wskutek nieudolności władcy w lipcu 1848 r. wojska włoskie zostały rozbite w **bitwie pod Custozą** [czyt.: kustocą] przez siły **feldmarszałka Josepha Radetzky'ego** [czyt.: jozefa radeckiego]. Niebawem Austriacy zajęli Mediolan i wkroczyli do Piemontu, co doprowadziło do zawieszenia broni.

Niepowodzenia spowodowały radykalizację nastrojów. Wkrótce rewolucja objęła również Państwo Kościelne. Papież został zmuszony do ucieczki, a zebrane w Rzymie Zgromadzenie Konstytucyjne Państwa Kościelnego 9 lutego 1849 r. pozbawiło go władzy i powołało Republikę Rzymską. W marcu tego samego roku Karol Albert pod naciskiem włoskich liberałów ponownie przystąpił do walk z Austriakami. Poniósł jednak klęskę w **bitwie pod Novarą**, co przesądziło o losach wojny. Król Sardynii abdykował, a na tronie zasiadł jego syn **Wiktor Emanuel II**. Niebawem wojska austriackie opanowały Parmę, Modenę i Toskanię. Do 22 sierpnia 1849 r. broniła się jeszcze Wenecja. Po jej upadku Wiosna Ludów we Włoszech dobiegła końca.

? Czym się różniła Wiosna Ludów we Włoszech od wystąpień w innych krajach Europy?

REWOLUCJA W PAŃSTWIE KOŚCIELNYM

Pod wpływem rewolucyjnych nastrojów we Włoszech papież Pius IX zapowiedział reformy społeczno-gospodarcze. Nie zrealizowano ich jednak z powodu konfliktu między konserwatywnymi a liberalnymi kardynałami. To wywołało manifestacje, po których Pius IX w listopadzie 1848 r. uciekł z Rzymu. Schronił się w Królestwie Neapolu, skąd w grudniu zwrócił się do państw europejskich o pomoc w przywróceniu porządku. Pod naciskiem francuskich katolików i w obawie przed interwencją austriacką Ludwik Napoleon – mimo sprzeciwu republikanów – wysłał do Rzymu korpus dowodzony przez gen. Nicolasa Oudinota [czyt.: nikolasa udinota]. Po miesięcznym oblężeniu w lipcu 1849 r. Francuzi zdobyli Wieczne Miasto. Rząd francuski zabiegał wówczas o uzyskanie od papieża obietnicy reform, ten jednak nie wyraził na to zgody.

Giuseppe Garibaldi [czyt.: dżiuzeppe garibaldi], późniejszy bohater walk o zjednoczenie Włoch, broniący Rzymu przed wojskami francuskimi w czasach Republiki Rzymskiej w 1849 r. Autor obrazu George Housman Thomas [czyt.: dżordż hałsman tomas] był naocznym świadkiem tego oblężenia.

- *obraz, Londyn, ok. 1850 r.*

? Dlaczego doszło do interwencji francuskiej we Włoszech?

REWOLUCJA W WIEDNIU

Rewolucja w Cesarstwie Austriackim była spowodowana zarówno przez problemy społeczne, jak i narodowe. Niezadowoleni chłopi oczekiwali od państwa zniesienia pańszczyzny, likwidacji obciążeń feudalnych i uwłaszczenia. Powszechny kryzys gospodarczy i wydarzenia w Galicji z 1846 r. (więcej zob. s. 132) popychały ich do masowych wystąpień przeciwko feudałom. Wrogo do władzy nastawieni byli także mieszczanie, który chcieli uczestniczyć w rządach. Środowiska liberalne i demokratyczne żądały zmiany ustroju i wprowadzenia swobód obywatelskich. Problemem okazała się również wielonarodowa struktura państwa. Silne dążenia narodowe wystąpiły zwłaszcza u tych narodów, które już wcześniej cieszyły się własną państwowością, tak jak Czesi, Polacy, Węgrzy i Włosi. Pozostali (Słoweńcy, Ukraińcy i Rumuni) dopiero budowali swoją odrębność narodową. Poszczególne grupy etniczne pozostawały również skłócone ze sobą (np. antagonizm włosko-niemiecki w Tyrolu, Lombardii i Wenecji, czesko-niemiecki w Czechach). Często konflikty narodowe nakładały się na konflikty społeczne, kiedy poddani byli innej narodowości niż szlachta. Wszystkie te czynniki zaważyły na różnorodności ruchów rewolucyjnych w Austrii.

Pierwsi z żądaniami wolności słowa, druku i stowarzyszeń, zniesienia pańszczyzny wystąpili Węgrzy i Czesi. Ponadto Węgrzy domagali

się uchwalenia konstytucji, a Czesi – autonomii i zwołania czeskiego sejmu. Równocześnie gorączka rewolucyjna ogarnęła Wiedeń. 13 marca w mieście doszło do rozruchów ulicznych. Protestujący domagali się odwołania znienawidzonego kanclerza Metternicha i wprowadzenia liberalnych reform. Aby nie dopuścić do rozlewu krwi, cesarz **Ferdynand I** odwołał kanclerza. Zapowiedział też liberalizację ustroju oraz nadanie praw obywatelskich. Pod koniec kwietnia władca ogłosił konstytucję (**konstytucja oktrojowana**). Nie spełniła ona pokładanych nadziei – ustanawiała bowiem wysoki cenzus majątkowy i wykształcenia, co oznaczało, że prawa wyborcze otrzymali nieliczni. **15 maja** wybuchło **drugie powstanie wiedeńskie**. Rząd usiłował zapanować nad sytuacją i zgodził się na zmiany w konstytucji, którą uznał za tymczasową. Ferdynand I opuścił Wiedeń, a władzę w mieście objął **Komitet Bezpieczeństwa**, złożony z liberałów i demokratów. W trakcie lipcowych obrad nowego parlamentu – Reichstagu [czyt.: rajśstagu] – dyskutowano przede wszystkim o rozwiązaniu kwestii chłopskiej. 7 września cesarz podpisał przyjętą przez parlament ustawę uwłaszczeniową. Dawała ona chłopom ziemię na własność, ale za odszkodowaniem. Jednocześnie trwały prace nad nową konstytucją. Zakładały one zmiany w monarchii zmierzające w kierunku ustanowienia federacji. W grudniu 1848 r. Ferdynand I abdykował na rzecz swojego bratanka. Nowy cesarz, 18-letni **Franciszek Józef I**, szybko zdławił ruchy rewolucyjne. W marcu 1849 r. Franciszek oktrojował konstytucję, która – w przeciwieństwie do proponowanych rozwiązań – zakładała scentralizowany charakter państwa. Konstytucja obowiązywała do 1851 r. Po jej zniesieniu w Austrii ponownie wprowadzono centralistyczną monarchię absolutną.

POWSTANIE WĘGIERSKIE

Węgrzy byli pierwszym narodem, który wystąpił do cesarza z żądaniem nadania im konstytucji, powołania odrębnego rządu oraz przeprowadzenia reform. Na czele węgierskiej opozycji stanęli liberalny dziennikarz i prawnik **Lajos Kossuth** [czyt.: lajosz koszut] oraz poeta romantyczny **Sándor Petőfi** [czyt.: szandor petofi]. W marcu 1848 r. parlament węgierski uchwalił konstytucję, która gwarantowała:

- trójpodział władzy,
- funkcjonowanie dwuizbowego parlamentu,
- wolność prasy,
- zniesienie obciążeń feudalnych (pańszczyzna, dziesięcina).

Prawa wyborcze ograniczał cenzus wykształcenia – pozbawiał on prawa głosu ludzi ubogich, których nie było stać na edukację. 8 kwietnia konstytucja węgierska została zatwierdzona przez cesarza.

Sándor Petőfi 1 wygłaszający swój poemat do żołnierzy węgierskich podczas rewolucji w 1848 r. Twórczość poety rozbudzała patriotyzm Węgrów i zagrzewała ich do walki o niezależność.

- *obraz, Węgry, XIX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Kobiety podczas Wiosny Ludów

W Wiośnie Ludów brały udział także kobiety. Angażowały się w ruchy rewolucyjne, ponieważ liczyły na zmianę swojego statusu społeczno-prawnego. Domagały się prawa do edukacji, wykonywania pracy zawodowej oraz praw politycznych. W Związku Niemieckim zakładały demokratyczne związki kobiet, popierające ideę zjednoczenia Niemiec, liberalizacji i demokratyzacji życia publicznego. Niejednokrotnie wspólnie z mężczyznami walczyły na barykadach i organizowały demonstracje. W jednej z wiedeńskich gazet („Der Freimüthige"; czyt.: frajmitige) o zaangażowaniu kobiet w wydarzenia rewolucyjne pisano następująco: *W budowie barykad uczestniczyły kobiety z wyższych sfer. Z płomieniem w oczach wzywały mężczyzn do przyłożenia rąk do tego dzieła. Z niewyobrażalną siłą przynosiły i układały najcięższe kamienie.* [...] *Szły od barykady do barykady, dzieliły proch, naboje lub samodzielnie wytapiane kule. Zaopatrywały robotników w artykuły żywnościowe, rozdzielały pieniądze i utkane przez siebie sztandary. Wiele kobiet zbroiło się, by dołączyć do walczących mężczyzn lub tworzyć tzw. korpusy amazonek. Dla prześladowanych demokratów i ich rodzin założyły kasy poparcia. Zaczęły także organizować towarzystwa kobiece i dobroczynne* (cyt. za: *Kronika kobiet*, Warszawa 1993, s. 338). Po upadku rewolucji władze stłumiły działalność ruchu kobiecego i zakazały im zakładania stowarzyszeń.

Kobiety na barykadzie podczas Wiosny Ludów w Wiedniu. Pojawienie się ich podobizn na rysunkach i obrazach świadczy o udziale kobiet w rewolucyjnych walkach.

▪ *ilustracja, Wiedeń, 1848 r.*

? Dlaczego kobiety uczestniczyły w wydarzeniach rewolucyjnych w latach 1848–1849?

Królestwo Węgier było zamieszkane przez wiele ludów, których odrębność narodowa dopiero zaczęła się kształtować. Byli to m.in. Chorwaci i Serbowie. Węgrzy nie akceptowali jednak żądań niepodległościowych mniejszości. Doprowadziło to do walk z Chorwatami, wspieranymi przez Habsburgów, którzy chcieli wykorzystać antagonizmy węgiersko-chorwackie dla swoich celów. Przeciw Węgrom zaczęli występować również Rumuni i Niemcy z Siedmiogrodu. Aby opanować sytuację, cesarz podjął decyzję o interwencji zbrojnej.

Działania wojenne rozpoczęły się we wrześniu 1848 r. Węgrów licznie wsparli ochotnicy z zagranicy, w tym Polacy (gen. Józef Bem, gen. Henryk Dembiński – więcej na ten temat zob. s. 138–139). Ich wojska ponosiły jednak kolejne porażki i traciły miasta, w tym Peszt i Budę. Jednocześnie konstytucja nadana przez cesarza Franciszka Józefa I włączyła Węgry w granice cesarstwa. Rząd i sejm węgierski nie uznały tej decyzji. W kwietniu 1849 r. ogłoszono akt detronizacji Habsburgów oraz Deklarację niepodległości, która głową państwa czyniła Kossutha (naczelny gubernator). Austria zwróciła się o pomoc do cara Mikołaja I. Armia rosyjska, dowodzona przez feldmarszałka Iwana Paskiewicza, w maju 1849 r. przekroczyła granice Węgier. W sierpniu wojska węgierskie skapitulowały, a 9 października Rosjanie zdobyli ostatnią twierdzę – Komarno. Nastały czasy terroru, wielu oficerów i polityków węgierskich rozstrzelano. Kossuthowi udało się uciec za granicę.

Władcy europejscy w 1848 r. to znana karykatura brytyjskiego artysty Richarda Doyle'a [czyt.: riczarda dojla]. Przedstawia scenę, na której przerażeni europejscy monarchowie dryfują na niewielkiej łódce po wzburzonym morzu. Atakuje ich wąż morski we frygijskiej czapce z napisem „Liberty" (ang. 'wolność'), który symbolizuje europejskie ruchy rewolucyjne występujące w 1848 r. przeciw dotychczasowemu porządkowi społeczno-politycznemu w Europie.

▪ *rycina, Wielka Brytania, XIX w.*

BILANS WIOSNY LUDÓW

Wydarzenia rewolucyjne z lat 1848–1849, choć zakończyły się klęską, pozostawiły trwałe ślady w całej Europie. Wskutek Wiosny Ludów:

- wiele krajów wprowadziło konstytucje, które obowiązywały mimo zakończenia działań rewolucyjnych (Sardynia, Holandia, Dania, Prusy – tu konstytucja została jednak ograniczona);
- prawa obywatelskie i polityczne zostały rozszerzone, co stanowiło ważny krok w stronę utworzenia demokratycznego społeczeństwa obywatelskiego;
- zakończył się proces uwłaszczenia wsi w całej Europie (oprócz Rosji);
- wzrosło znaczenie robotników, którzy zaczęli walczyć o swoje prawa;
- kobiety zaczęły się domagać prawa do edukacji, wykonywania pracy zawodowej oraz praw politycznych;
- wzrosła pozycja burżuazji, co spowodowało podział między liberałami i demokratami – ci pierwsi po realizacji swoich postulatów odsunęli się zarówno od działaczy demokratycznych, jak i od socjalistów;
- rozwinęła się świadomość narodowa wśród ludów, które podjęły walkę o niezależność lub zjednoczenie (Niemcy, Włosi, Polacy, Węgrzy, Chorwaci, Czesi);
- zanikły tradycje wolnościowe w wojsku, które opowiedziało się po stronie władców.

Wiosna Ludów mocno zachwiała autorytetem warstw panujących. Mieszkańcy Europy zapamiętali uciekających władców czy wymykającego się w przebraniu papieża. Nie zapomnieli też o bohaterach rewolucyjnych zrywów, którym budowali pomniki i stawiali tablice pamiątkowe. Wydarzenia lat 1848–1849 dobitnie pokazały, że utrzymanie ładu wiedeńskiego w Europie nie jest już możliwe.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj sytuację w Europie przed wybuchem Wiosny Ludów.
2. Omów przebieg rewolucji we Francji i jej wpływ na wydarzenia w innych krajach Europy.
3. Przedstaw skutki Wiosny Ludów w państwach niemieckich.
4. Oceń bezpośrednie i długofalowe skutki Wiosny Ludów.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Kalembka, *Wiosna Ludów w Europie*, Warszawa 1991.
H. Wereszycki, *Historia Austrii*, Wrocław 1972.

8 WOJNA KRYMSKA I JEJ SKUTKI

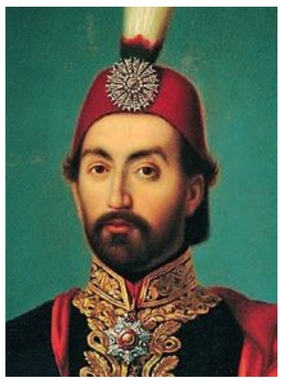
WAŻNE W TYM TEMACIE:

- Rosja i Turcja w pierwszej połowie XIX w.,
- geneza wojny krymskiej,
- przebieg walk między Rosją a siłami sprzymierzonych,
- skutki wojny krymskiej.

TURCJA – „CHORY CZŁOWIEK EUROPY"

Na mocy pokoju w Adrianopolu z 1829 r. nadano niepodległość Grecji oraz uznano autonomię Serbii, Mołdawii i Wołoszczyzny. To świadczyło o pogłębiającej się słabości politycznej imperium osmańskiego. Trawione problemami wewnętrznymi, wynikającymi z aspiracji niepodległościowych zamieszkujących je narodów, rozkładu feudalizmu i braku reform, zostało nazwane przez cara Mikołaja I „chorym człowiekiem Europy". W latach 30. XIX w. stabilności Turcji zagroził Egipt. Tamtejszy władca, pasza Muhammad Ali, chciał utworzyć państwo w pełni niezależne od sułtana. Od klęski w walkach z wojskami egipskimi imperium osmańskie zostało uratowane dzięki pomocy mocarstw europejskich. Kolejne porażki Turcji świadczyły o potrzebie reform, które zaprowadził sułtan **Mahmud II**:

- zniósł korpus janczarów (w 1826 r.), czym otworzył drogę do zmian w armii tureckiej, ponadto zmodernizował flotę i artylerię;
- zapoczątkował reformę administracji, aby stworzyć zdyscyplinowaną, wykształconą kadrę urzędników, ściśle kontrolowanych przez rząd centralny.

Sułtan Abdülmecid I za swojego panowania (1839–1861) przeprowadził reformy administracji, szkolnictwa, wojska, finansów i systemu władzy.

- *obraz, Turcja, XIX w.*

Po śmierci Mahmuda II w 1839 r. wdrażanie zmian kontynuował **Abdülmecid I** [czyt.: abdilmedżit]. Okres reform tego sułtana i jego następcy realizowany w latach 1839–1876 nosi nazwę ***tanzimat*** (tur. 'reorganizacja, zmiany').

ROSJA MIKOŁAJA I

Po zdławieniu powstania dekabrystów konspiracja wśród wyższych warstw społecznych w Rosji niemal całkowicie zanikła. Car Mikołaj I, przeciwnik liberalnych reform, przystąpił do umacniania swojej władzy. Jego celem było utrzymanie w Rosji **samowładztwa**. Pełną kontrolę życia poddanych miały mu zapewnić sprawna administracja, powszechna cenzura (wprowadzona w 1826 r.) oraz scentralizowane, podległe władzy urzędy.

Aparat represji w Rosji – III Oddział Kancelarii Osobistej Jego Cesarskiej Mości – zajmował się wykrywaniem spisków oraz inwigilowaniem zarówno Rosjan, jak i cudzoziemców. Ponadto w 1828 r. szkolnictwo rosyjskie zostało zorganizowane według ścisłych zasad stanowych. Każdy mógł ukończyć jedynie szkołę przeznaczoną dla stanu, z którego pochodził. Prawomyślność i porządek w szkołach utrzymywano za pomocą surowej dyscypliny i kar cielesnych. Policja systematycznie kontrolowała studentów i intelektualistów, których uważano za szczególnie niebezpiecznych.

Mimo represji w Rosji i tak powstawały kółka rewolucyjne, kształtowała się też opozycja. Były to jednak odosobnione działania. Ponadto za panowania Mikołaja I w państwie dochodziło do licznych buntów wśród traktowanych niewolniczo chłopów. Nasiliły się one zwłaszcza w latach 1851–1855 (prawie 500 wystąpień). Car zdecydował się wówczas na ustępstwa (m.in. ograniczył możliwość zsyłania chłopów na Sybir i spłacania nimi długów karcianych), lecz poddaństwo w Rosji zostało utrzymane.

WOJNA KRYMSKA

Półwysep Bałkański w XIX stuleciu stał się miejscem rywalizacji mocarstw europejskich. Słabość panującej tam Turcji i dążenia narodowowyzwoleńcze narodów bałkańskich uwidoczniły sprzeczność politycznych i ekonomicznych interesów Wielkiej Brytanii, Francji, Austrii i Rosji. Dla tej ostatniej popularna wówczas idea **panslawizmu**, zakładająca zjednoczenie wszystkich Słowian pod rządami cara, była doskonałym pretekstem uzasadniającym zaangażowanie na tym obszarze.

WARTO WIEDZIEĆ

Wojna krymska na fotografii

Wojna krymska była pierwszym konfliktem zbrojnym, który został utrwalony na fotografii. Już w marcu 1854 r. na froncie pojawił się rumuński fotograf węgierskiego pochodzenia Carol Szathmari [czyt.: karol satmari]. Jako jedyny mógł robić zdjęcia po obu stronach frontu. W swoich pracach przedstawiał głównie wizerunki oficerów, oddziały żołnierzy różnych formacji zbrojnych, obozowiska oraz pola bitewne. Oficjalnym fotografem brytyjskiego dworu został Roger Fenton [czyt.: rodżer fenton], który spędził w rejonie Sewastopola cztery miesiące. Wykonał tam słynne zdjęcie zatytułowane *Dolina śmierci*, uznane później za arcydzieło ukazujące grozę wojny. Fenton sfotografował też miejsce będące symbolem brytyjskiego bohaterstwa w dolinie pod Bałakławą. 25 października 1854 r. doszło tam do brawurowej szarży lekkiej brygady brytyjskiej kawalerii na rosyjskie pozycje, podczas której bardzo wielu żołnierzy poniosło śmierć.

Wóz-pracownia Fentona, w którym oprócz sprzętu fotograficznego mieściły się także ciemnia i laboratorium. Fenton przywiózł z Wielkiej Brytanii 36 skrzyń, w których znajdowały się produkty potrzebne do wykonywania zdjęć najnowszą wówczas metodą negatywowo-pozytywową.

- *fotografia, Krym, 1854 r.*

Dolina śmierci to fotografia Rogera Fentona ukazująca dolinę w pobliżu oblężonego Sewastopola usłaną kulami armatnimi.

- *fotografia, Krym, 1855 r.*

? Jakie znaczenie miała publikacja fotografii ukazujących tragiczne skutki wojny?

WOJNA KRYMSKA

Wojna toczona w latach 1853–1856 była pierwszym konfliktem między europejskimi mocarstwami od zakończenia wojen napoleońskich. Do walk doszło m.in. na Dalekim Wschodzie oraz na Morzu Bałtyckim, gdzie flota sprzymierzonych ostrzelała rosyjskie porty. Armia turecka prowadziła działania na Kaukazie i nad Dunajem, z kolei siły lądowe mocarstw europejskich wylądowały na Krymie.

Armie walczących stron

Prowadzone walki pokazały olbrzymią różnicę w jakości sprzętu i taktyce między armią rosyjską a siłami mocarstw zachodnich. Rosjanie mieli niekompetentnych dowódców, słabe wyposażenie i zaopatrzenie, a ich taktyka ograniczała się do ataków na bagnety w zwartych kolumnach. Alianci dysponowali natomiast sprawnym zaopatrzeniem oraz najnowszymi osiągnięciami techniki. Swoją taktykę oparli na nowoczesnych działach i karabinach.

Skuteczność broni walczących stron

zasięg celnego strzału

maksymalny zasięg

80–100 m

200 m

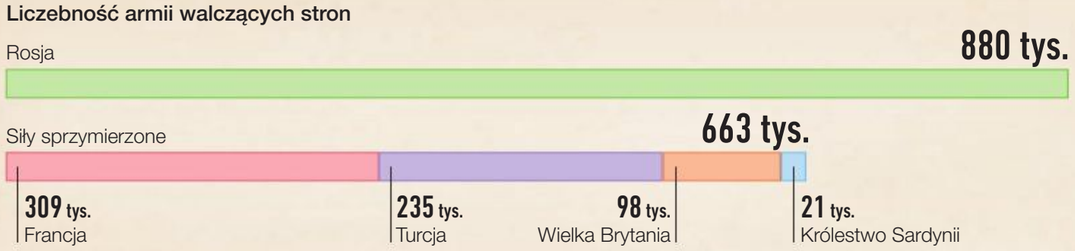
Piechur rosyjski z połowy XIX w., uzbrojony w stary karabin skałkowy z okresu wojen napoleońskich.

450 m

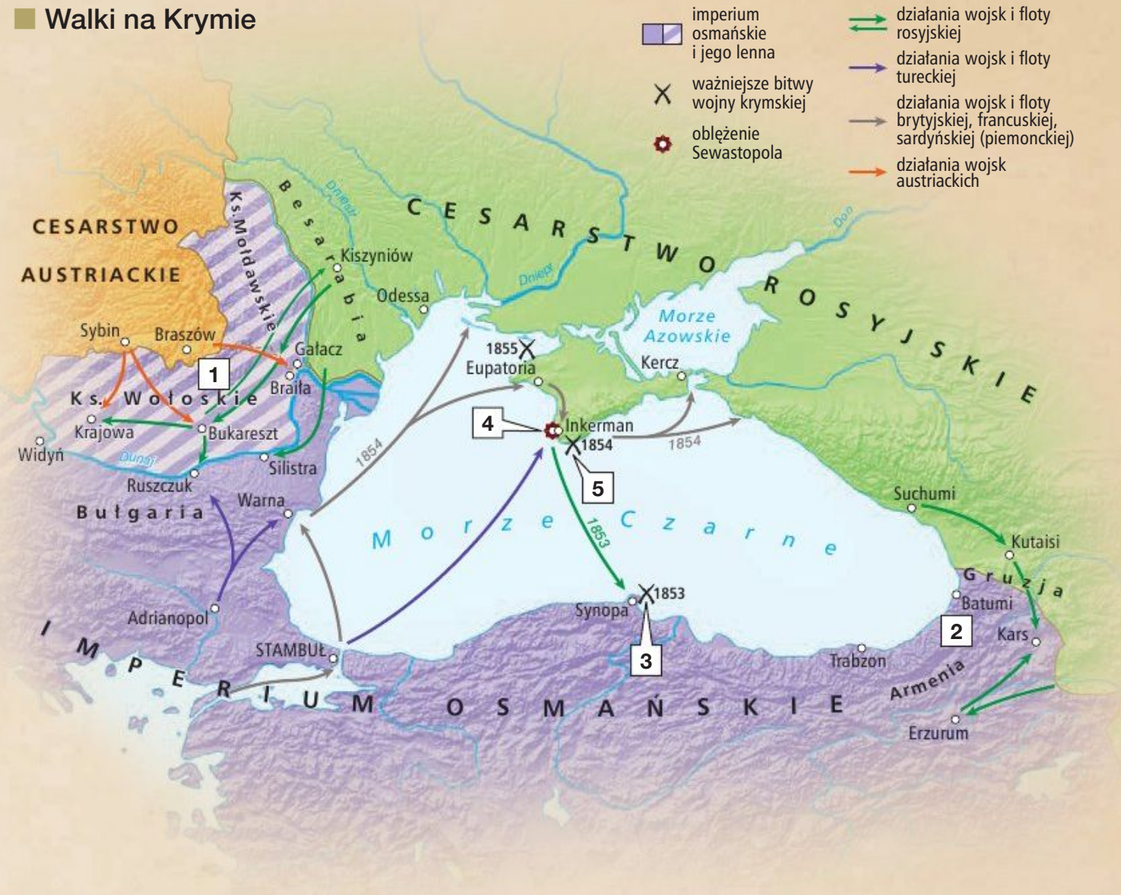
1000 m

Żołnierz piechoty brytyjskiej z pułku szkockich górali, uzbrojony w nowoczesny karabin kapiszonowy z gwintowaną lufą.

Liczebność armii walczących stron

Walki na Krymie

2 Walki na Kaukazie
(X 1853–II 1856)
Działania na tym terenie prowadziła głównie armia turecka. Mimo przewagi liczebnej i pomocy doradców zachodnich poniosła jednak porażkę.

4 Oblężenie Sewastopola
Po wylądowaniu na Krymie we wrześniu 1854 r. 60-tysięczny korpus wojsk sprzymierzonych ruszył na Sewastopol. Oblężenie rozpoczęło się 1 października 1854 r. i trwało 349 dni. Miasto zostało zdobyte 11 września 1855 r.

1 Atak na Mołdawię i Wołoszczyznę
Wojska rosyjskie wkroczyły na te ziemie w październiku 1853 r., co stało się bezpośrednią przyczyną wybuchu wojny. Jednak na żądanie Austrii siły rosyjskie musiały się wycofać i do Mołdawii i Wołoszczyzny wkroczyły neutralne wojska austriackie.

3 Bitwa pod Synopą
Bitwa morska rozegrała się 30 listopada 1853 r. Rosjanie zniszczyli część tureckiej floty, co sprawiło, że do wojny po stronie Turcji przystąpiły Francja i Wielka Brytania.

5 Bitwa pod Inkermanem
Rosjanie zaatakowali siły sprzymierzone, które oblegały Sewastopol. Zamierzali je rozbić i zepchnąć do morza. Bitwa rozegrana 5 listopada 1854 r. zakończyła się klęską wojsk rosyjskich, mimo ich przewagi liczebnej.

FLORENCE NIGHTINGALE

Florence Nightingale [czyt.: florens najtingel] przyszła na świat w 1820 r. w rodzinie arystokratycznej. Pragnęła zostać pielęgniarką, ale jej rodzina nie akceptowała tych planów. Florence była jednak nieugięta i spełniła swoje marzenie. Jako wykształcona pielęgniarka niosła pomoc brytyjskim żołnierzom w czasie wojny krymskiej. Ogromna śmiertelność wśród rannych skłoniła ją do szczegółowej analizy przyczyn zgonów. Dzięki swoim sumiennym zapiskom przedstawionym za pomocą diagramu udowodniła, że najczęstszą przyczyną zgonów żołnierzy są zaniedbania higieniczne w trakcie leczenia oraz niedożywienie, a nie śmierć na polu walki.
Jej działalność szybko dostrzeżono. W 1859 r. została pierwszą kobietą przyjętą do Królewskiego Stowarzyszenia Statystycznego.

Florence Nightingale jako pierwsza kobieta w Wielkiej Brytanii otrzymała w 1907 r. brytyjski Order Zasługi. Na jej cześć Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża ustanowił Medal Florence Nightingale przyznawany zasłużonym pielęgniarkom. Ponadto w dniu jej urodzin jest obchodzony Międzynarodowy Dzień Pielęgniarek.

- *fotografia, Wielka Brytania, XIX w.*

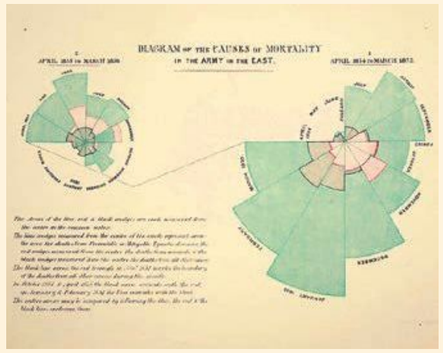

Diagram Nightingale, nazwany później różą, składał się z dwunastu równych części odpowiadających kolejnym miesiącom roku. Wykorzystano na nim trzy kolory do oznaczenia przyczyn zgonu: niebieski – złe warunki sanitarne szpitala polowego, czerwony – od ran wojennych, czarny – inne.

- *diagram, Wielka Brytania, XIX w.*

? Jakie znaczenie miała działalność Florence Nightingale podczas wojny krymskiej?

Rzeczywistym celem Rosji stało się jednak opanowanie dawnego Konstantynopola i cieśnin czarnomorskich, które otworzyłyby jej drogę na Morze Śródziemne. Nie chciała do tego dopuścić Wielka Brytania, ponieważ przejęcie cieśnin przez Rosjan zagrażałoby zarówno brytyjskiej, jak i francuskiej strefie wpływów na Bliskim Wschodzie. Również dla monarchii habsburskiej obawiającej się o swoje posiadłości na Bałkanach ekspansja rosyjska w tym rejonie stanowiła poważne niebezpieczeństwo.

Po 1849 r. car Mikołaj I był przekonany, że w razie wojny z Turcją może liczyć na neutralność bądź wsparcie Austrii, wdzięcznej za pomoc w zdławieniu powstania węgierskiego. Ponadto sądził, że Wielka Brytania, której obiecał udział w rozbiorze Turcji, także poprze rosyjskie działania. Tak się jednak nie stało. Żadne z mocarstw, stojąc na straży swoich interesów w basenie Morza Śródziemnego, nie chciało bowiem pozwolić na wzmocnienie pozycji Rosji na Półwyspie Bałkańskim.

Pretekstu do wojny z Turcją dostarczyła Mikołajowi I sprawa miejsc świętych w Palestynie. W maju 1853 r. car wystosował do sułtana ultimatum, w którym żądał przyznania Rosji wyłącznego prawa do opieki nad ich obszarem i nad wyznawcami prawosławia w imperium osmańskim. Turcja nie mogła zaakceptować tych warunków, byłoby to bowiem jednoznaczne z utratą suwerenności. Po wkroczeniu wojsk carskich na teren Mołdawii

i Wołoszczyzny imperium osmańskie w październiku 1853 r. wypowiedziało Rosji wojnę. Na początku 1854 r. Francja i Wielka Brytania, zaniepokojone sukcesami Rosjan, włączyły się do wojny po stronie Turcji. Przeciwko carowi planowała także wystąpić Austria, jednak Prusy – w obawie przed całkowitym zachwianiem równowagi w Europie – odwiodły ją od tego pomysłu. W konflikt z Rosją, który z lokalnego przerodził się w międzynarodowy, zaangażowało się poza tym Królestwo Sardynii. Jego władze liczyły na to, że walka u boku Francji i Wielkiej Brytanii zwiększy ich pozycję na arenie międzynarodowej i korzystnie wpłynie na proces zjednoczenia Włoch.

Najcięższe działania wojenne toczyły się na **Półwyspie Krymskim**, dlatego wojna ta przeszła do historii jako **wojna krymska**. Konflikt okazał się najkrwawszym w Europie połowy XIX w. Pochłonął ok. 300 tys. ofiar (najwięcej po stronie Rosji) – poległych nie tylko w walkach, lecz także wskutek braku opieki medycznej oraz szalejącej cholery. Kolejne niepowodzenia na froncie załamały cara Mikołaja I, który zmarł nagle w marcu 1855 r. Władzę w Rosji przejął jego syn **Aleksander II**. We wrześniu skapitulował Sewastopol – główna twierdza rosyjska, oblegana przez Brytyjczyków i Francuzów przez prawie rok. Z uwagi na poważne straty obie strony były gotowe przystąpić do rozmów pokojowych.

Kongres pokojowy odbył się w **Paryżu** między 25 lutego a 30 marca 1856 r. W obradach wzięli udział przedstawiciele państw zaangażowanych w konflikt, a także Prus i Austrii. Negocjacjom przewodniczył francuski minister spraw zagranicznych **Aleksander Colonna-Walewski**. Na mocy podpisanego traktatu pokojowego:

- Rosja zrzekła się zdobyczy terytorialnych na Kaukazie na rzecz Turcji (miasto Kars), oddała Mołdawii część Besarabii i rozwiązała flotę czarnomorską;
- ogłoszono demilitaryzację basenu Morza Czarnego, co miało gwarantować bezpieczeństwo Turcji;
- zdemilitaryzowano Wyspy Alandzkie na Bałtyku;
- ustanowiono wolność żeglugi na Dunaju;
- Serbia, Mołdawia i Wołoszczyzna otrzymały szeroką autonomię pod protektoratem imperium osmańskiego;
- mocarstwa uznały nienaruszalność terytorialną Turcji;

Obrady kongresu paryskiego w 1856 r. zakończyły się podpisaniem traktatu o pokoju i przyjaźni. Jego sygnatariuszami byli: dyplomata rosyjski Aleksiej Orłow [1], minister spraw zagranicznych Francji Aleksander Colonna-Walewski (czyt. kolona walewski, syn Napoleona I i Polki Marii Walewskiej) [2], minister spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii lord Clarendon [czyt.: klerenden] [3] oraz wielki wezyr Ali Pasza [4].

- *obraz, Francja, XIX w.*

- prawa chrześcijan i muzułmanów zamieszkujących imperium osmańskie, zgodnie z obietnicą sułtana, miały zostać zrównane.

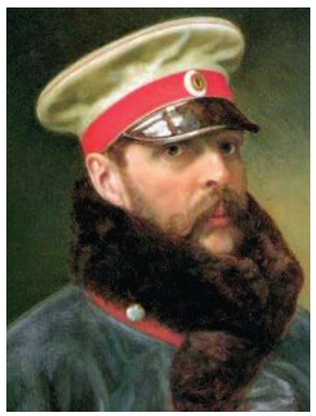
Wskutek poniesionej klęski i postanowień traktatu paryskiego prestiż Rosji jako mocarstwa mocno ucierpiał. Jednak równowaga sił na kontynencie została zachowana, co było wielkim sukcesem dyplomacji brytyjskiej. Wojna krymska położyła kres Świętemu Przymierzu – po raz pierwszy jego sygnatariusze walczyli bowiem przeciwko sobie.

ODWILŻ POSEWASTOPOLSKA W ROSJI

Po przegranej w wojnie krymskiej nowy car zrozumiał, że Rosja potrzebuje zmian. Aby usprawnić funkcjonowanie kraju i zmniejszyć przepaść dzielącą go od Europy, Aleksander II zezwolił na szereg reform. Okres ten jest nazywany w historiografii **odwilżą posewastopolską** bądź **wiosną posewastopolską**. Podjęto wówczas decyzje o:

- złagodzeniu cenzury i ograniczeniu działalności tajnej policji;
- **reformie włościańskiej** zapowiedzianej manifestem Aleksandra II z marca 1861 r. – zniesiono poddaństwo osobiste chłopów oraz rozpoczęto proces uwłaszczenia, który z racji stopniowego wykupu ziemi trwał niemal pół wieku; reforma miała ograniczony zasięg terytorialny i nie objęła zachodnich guberni państwa, tzn. ziem dawnej Rzeczypospolitej;
- **reformie samorządowej** – utworzono **ziemstwa** powiatowe i gubernialne o ograniczonych kompetencjach dotyczących szkolnictwa, opieki szpitalnej, budowy dróg i gospodarki regionu; gubernator mógł zawiesić wykonanie każdej uchwały ziemstwa, mimo to lokalna społeczność zyskiwała realną możliwość decydowania o swoim regionie; reforma nie objęła Królestwa Polskiego, Ukrainy Prawobrzeżnej oraz guberni bałtyckich, litewskich i białoruskich;
- **reformie sądownictwa** – wprowadzono nieusuwalność sędziów oraz jawność obrad sądowych, w których mieli brać udział też ławnicy; oskarżonym przyznano prawo do obrony (powstała instytucja adwokatury) i zniesiono kary cielesne; w sprawach karnych wyrok mogli wydać tylko sędziowie przysięgli, od których decyzji nie było odwołania;
- **ustawie miejskiej** powołującej do życia **dumy**, czyli rady miejskie – ich uprawnienia były jednak ograniczone i dotyczyły jedynie spraw podatkowych, szkolnych, szpitalnictwa, zarządzania majątkiem miasta oraz organizacji targów i rynków;
- **reformie szkolnictwa** – powstały nowe szkoły, uniwersytetom nadano większą autonomię, a możliwość studiowania zyskały dzieci z rodzin mieszczańskich i chłopskich;
- **zmianach w armii**, za które odpowiadał **gen. Dymitr Milutin**, rosyjski minister wojny – obowiązek służby wojskowej rozciągnięto na wszystkich mężczyzn, którzy ukończyli 20. rok życia, bez różnicy stanu, jednocześnie skrócono czas trwania służby wojskowej z 25 do 6 lat w armii lądowej i 7 lat w marynarce wojennej; ponadto wyższe wykształcenie dawało możliwość znacznego skrócenia służby, z której zaczęto zwalniać także jedynych żywicieli rodziny.

Wśród podjętych reform zabrakło jednak tej najważniejszej – reformy ustroju państwa. W Rosji zostało utrzymane samodzierżawie. Ponadto rozpoczęta wówczas modernizacja państwa często natrafiała na przeszkody wynikające zarówno z konserwatyzmu administracji, jak i odwiecznych przyzwyczajeń. Połowiczność rozwiązań nie zadowoliła

Car Aleksander II wprowadził w Rosji wiele liberalnych przemian. Po jego tragicznej śmierci władzę przejął Aleksander III, który cofnął część reform swojego ojca.

▪ *obraz, Rosja, XIX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

UWŁASZCZENIE CHŁOPÓW W ROSJI

Ustawa o włościanach zwolnionych z zależności pańszczyźnianej weszła w życie w 1861 r.

1. Prawo pańszczyźniane względem włościan osiadłych na obszarach dworskich oraz względem czeladzi dworskiej zostaje na zawsze zniesione.
2. Na mocy ustawy niniejszej oraz praw ogólnych włościanom oraz czeladzi dworskiej wyzwolonym z zależności pańszczyźnianej nadane zostają prawa wolnych obywateli wiejskich, zarówno osobiste, jak i majątkowe.
3. Obywatele ziemscy, zachowując prawo własności do wszystkich należących do nich gruntów, oddają włościanom, za oczynszowaniem ustawowo określonym, na stałe korzystanie, zagrodę mieszkalną, a oprócz tego, celem zabezpieczenia ich bytu oraz celem umożliwienia wypełniania obowiązków względem Państwa i obywateli ziemskich, taki obszar gruntu uprawnego i innych użytkowych, jaki wypada na mocy zasad wyłożonych w lokalnych ustawach o włościanach.
4. Włościanie, za oddany im na mocy artykułu poprzedniego nadział [ziemia uzyskana z podziału], *obowiązani są czynić na rzecz obywateli ziemskich oznaczone w ustawach lokalnych świadczenia w naturze* [pracą] *bądź pieniędzmi.* [...]
17. Włościanie wyzwoleni z zależności pańszczyźnianej tworzą, dla załatwienia wspólnych spraw gospodarczych, gromady wiejskie, zaś dla celów administracji lokalnej i sądowych łączą się w gminy [wołost']. *W każdej gromadzie wiejskiej oraz w każdej gminie zarząd sprawami publicznymi sprawuje zgromadzenie* [mir] *bądź osoby przez nie wybrane, na zasadach wyłożonych w niniejszej ustawie.* [...]
21. Włościanie wyzwoleni z zależności pańszczyźnianej objęci zostają ogólnymi postanowieniami prawa cywilnego o prawach i obowiązkach rodzinnych. Na tej to podstawie nie jest wymagane zezwolenie dziedzica przy zawieraniu małżeństwa oraz we wszystkich sprawach familijnych.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 306.

? 1. Przedstaw prawa nadane chłopom na mocy ustawy uwłaszczeniowej.
2. Porównaj proces uwłaszczenia chłopów w Rosji z podobnymi reformami w Prusach i Austrii.

poddanych, którzy zaczęli zawiązywać spiski i przeprowadzać zamachy na carskich urzędników. W 1879 r. powstała **Narodna Wola** (z ros. 'wola ludu') – organizacja, która za cel postawiła sobie obalenie caratu. Z rąk działaczy tego ugrupowania w 1881 r. zginął car Aleksander II. Wraz z objęciem tronu przez Aleksandra III (1881–1894) czas reform dobiegł końca. Symbolem panowania nowego cara stała się **Ochrana**, utworzona w 1881 r. tajna policja polityczna, która miała wykrywać działalność spiskową. Reformy znacznie ograniczono, a władza znów sięgnęła po terror i aresztowania.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw sytuację panującą w Turcji w pierwszej połowie XIX w.
2. Omów politykę wewnętrzną Rosji prowadzoną przez cara Mikołaja I.
3. Wyjaśnij, dlaczego wybuchła wojna krymska.
4. Omów przebieg i skutki wojny krymskiej dla Europy i Rosji.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Klimecki, *Krym 1854–1855*, Warszawa 2006.
M. Tanty, *Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw*, Warszawa 1982.

Podsumowanie rozdziału I
System wiedeński

1 Kongres wiedeński

1. W październiku 1814 r. rozpoczął się kongres wiedeński. Jego celem było przywrócenie starego porządku oraz uzyskanie wymiernych korzyści terytorialnych przez mocarstwa. Główną rolę odegrali na nim przedstawiciele Rosji, Prus, Austrii i Wielkiej Brytanii.
2. Na kongresie ustalono trzy zasady, na których miał się opierać ład polityczny w Europie. Były to zasady: restauracji, legitymizmu oraz równowagi sił.
3. Podczas kongresu zapadły decyzje o losie innych państw europejskich. Mocarstwa odtworzyły Konfederację Szwajcarską, powołały Królestwo Niderlandów i Związek Niemiecki. Na Półwyspie Apenińskim powstały trzy niepodległe państwa: Królestwo Obojga Sycylii, Królestwo Sardynii i Państwo Kościelne.
4. W 1815 r. Rosja, Austria i Prusy zawarły Święte Przymierze. Na mocy tego sojuszu zobowiązały się do pomocy w tłumieniu rewolucji lub powstań, które zagrażałaby porządkowi w Europie.

2 Funkcjonowanie systemu wiedeńskiego

1. Społeczeństwo Europy było niezadowolone z decyzji kongresu. We Włoszech przeciw porządkowi wiedeńskiemu wystąpili karbonariusze. Dążyli oni do obalenia absolutyzmu na drodze rewolucji i stosowali terror indywidualny wobec przedstawicieli władzy.
2. W Rosji car zrezygnował z reform ustrojowych, co poskutkowało powstawaniem organizacji spiskowych. W grudniu 1825 r. wybuchło powstanie dekabrystów. Po jego stłumieniu car powołał tajną policję o szerokich uprawnieniach.
3. We Francji władzę objął Ludwik XVIII z dynastii Burbonów. Wprowadził on Kartę konstytucyjną, na mocy której przywrócił władzę królewską i powołał dwuizbowy parlament. Jego następca Karol X wycofał się z reform, co poskutkowało wybuchem rewolucji lipcowej. Monarcha abdykował i rządy przejął Ludwik Filip I.
4. W imperium osmańskim o niezależność walczyli chrześcijanie. Wskutek ich działań autonomię uzyskała najpierw Serbia, a następnie – Mołdawia i Wołoszczyzna.
5. W 1820 r. walkę o niepodległość podjęli Grecy. Walki trwały wiele lat i zyskały międzynarodową sympatię. Grecy osiągnęli swój cel w 1830 r.

3 Rewolucja przemysłowa

1. Gwałtowny rozwój technologiczny na początku XIX w. doprowadził do industrializacji, uprzemysłowienia miast oraz rewolucji agrarnej (przemian w rolnictwie). To poskutkowało wzrostem demograficznym oraz napływem ludności ze wsi do miast.
2. Zmiany rozpoczęły się od przemysłu włókienniczego. Coraz więcej zastosowań maszyny parowej oraz budowa kolei żelaznej sprawiły, że wzrosło wydobycie węgla i żelaza. W powszechnym użyciu było żeliwo. Opracowano też nowe metody oczyszczania i obróbki metali.
3. Rewolucja przemysłowa z Wielkiej Brytanii rozprzestrzeniła się na inne kraje. Najszybszy rozwój nastąpił w państwach niemieckich (Zagłębie Saary oraz Górny Śląsk), we Francji i w USA.
4. Wskutek zmian w produkcji rozpadło się społeczeństwo feudalne. Powstała klasa robotnicza, pozbawiona praw politycznych i socjalnych. Robotnicy niewiele zarabiali i żyli w trudnych warunkach.

4 Nowe idee

1. Liberalizm rozwinął się wskutek krytyki starego porządku. Dla liberałów nadrzędną wartością była wolność jednostki, w tym swoboda działalności gospodarczej. Państwo miało jedynie zapewnić obywatelom bezpieczeństwo wewnętrzne i zewnętrzne.
2. W opozycji do liberalizmu pozostawali konserwatyści – zwolennicy dotychczasowego porządku. Postulowali utrzymanie monarchii i sojusz władzy z Kościołem. Sprzeciwiali się też ruchom rewolucyjnym.
3. Podboje Napoleona rozbudziły świadomość narodową Europejczyków. Ludy, które nie miały własnego państwa lub utraciły niepodległość, starały się ją odzyskać. Na rozwój uczuć narodowych wpłynęła też powszechna edukacja.
4. Ruch robotniczy powstał pod wpływem trudnych warunków pracy i życia proletariatu. Jego przedstawiciele łączyli się w związki zawodowe, które walczyły o poprawę bytu robotników i przyznanie im praw wyborczych.
5. Socjaliści krytykowali nierówności społeczne. Dążyli do poprawy warunków życia i pracy robotników drogą pokojową. Radykalną wersją socjalizmu był komunizm, którego działacze chcieli wprowadzić zmiany na drodze rewolucji.

5 Kultura w pierwszej połowie XIX wieku

1. Na przełomie XVIII i XIX w. w sztuce i literaturze dominował klasycyzm. Czerpał on inspiracje z antyku i filozofii oświecenia. Dzieła klasycystyczne cechowały się przede wszystkim umiarem, prostotą i harmonią.
2. Przeciwieństwem klasycyzmu był romantyzm. Ten prąd kulturowo-literacki stawiał w centrum emocje człowieka, intuicję i duchowość. Romantycy nawiązywali też do rewolucji francuskiej. Najwybitniejszymi twórcami romantycznymi byli m.in. Johann Wolfgang Goethe, George Byron i Aleksander Puszkin.
3. Malarze romantyczni kładli nacisk na indywidualny styl. Chętnie przedstawiali tajemniczą naturę i zjawiska nadprzyrodzone. W dziełach wyrażali fascynację Orientem oraz gwałtowne emocje. Artyści ukazywali też walkę narodów o wolność i niepodległość.
4. W architekturze były widoczne nawiązania do historii. Twórcy inspirowali się średniowieczem (neoromanizm i neogotycyzm). Często łączyli też elementy różnych stylów (eklektyzm).

George Gordon Byron był największym angielskim poetą i dramaturgiem epoki romantyzmu. Przyłączył się do greckich powstańców walczących o niepodległość. Zmarł w Grecji wskutek ataku febry.

- *obraz, Anglia, XIX w.*

6 Ameryka w pierwszej połowie XIX wieku

1. W Ameryce Południowej władzę sprawowali Kreole, czyli Hiszpanie urodzeni w Nowym Świecie. Nadużycia gubernatorów i gospodarcza eksploatacja przez metropolie prowadziły do licznych buntów.
2. Osłabienie Hiszpanii poskutkowało wystąpieniami narodowowyzwoleńczymi. W wyniku wojen powstały Chile, Peru, Boliwia i Wielka Kolumbia. W pokojowy sposób niepodległość od Portugalii uzyskała Brazylia.
3. W Ameryce Środkowej wybuchło powstanie przeciwko Hiszpanom. Meksykanie wywalczyli niepodległość w 1821 r.
4. W Stanach Zjednoczonych ścierały się koncepcje federalistyczne i antyfederalistyczne. Powstał tam system dwupartyjny (Partia Republikańska i Partia Demokratyczna).
5. W 1823 r. prezydent USA James Monroe zapoczątkował doktrynę izolacjonizmu. Zakładała ona, że Stany Zjednoczone nie będą ingerować w sprawy europejskie – w zamian oczekując tego samego od Europejczyków.

7 Wiosna Ludów

1. Zdobycze rewolucji francuskiej nie zostały w Europie zapomniane, mimo prób przywrócenia starego porządku po kongresie wiedeńskim. Społeczeństwa nie godziły się na absolutystyczne rządy i domagały większego udziału w życiu publicznym lub nadania niepodległości. W 1848 r. w Europie doszło do wystąpień rewolucyjnych, które przeszły do historii jako Wiosna Ludów.
2. W lutym 1848 r. manifestacje antyrządowe we Francji przekształciły się w rewolucję. Król Ludwik Filip abdykował. Prezydentem został Ludwik Napoleon Bonaparte, który w 1852 r. ogłosił się cesarzem.
3. W marcu rewolucja ogarnęła kraje niemieckie. Na krótko powołano tam ogólnoniemiecki parlament frankfurcki.
4. Władze Austrii po powstaniu w Wiedniu zgodziły się uchwalić konstytucję. Walkę o niepodległość rozpoczęli też Węgrzy. Ich wojska zostały rozbite w 1849 r. przez wojska cesarskie, które wsparła Rosja.
5. We Włoszech nadzieje na zjednoczenie upadły po porażce Sardynii w wojnie z Austrią. Władzę objął Wiktor Emanuel II, a Państwo Kościelne zajęli Francuzi.

8 Wojna krymska i jej skutki

1. W XIX w. mocarstwa europejskie zainteresowały się Półwyspem Bałkańskim. Rosja chciała opanować Konstantynopol i cieśniny czarnomorskie należące do Turcji. W 1853 r. wojska carskie wkroczyły do Mołdawii i Wołoszczyzny.
2. Po stronie tureckiej do wojny dołączyły Francja i Wielka Brytania. Te zachodnie mocarstwa obawiały się zachwiania równowagi sił i wzrostu potęgi rosyjskiej. Główne działania toczyły się na Półwyspie Krymskim, gdzie armia rosyjska poniosła całkowitą porażkę.
3. Wojnę zakończył kongres pokojowy w Paryżu. Rosja zrzekła się zdobyczy terytorialnych, które nabyła kosztem Turcji. Serbia, Mołdawia i Wołoszczyzna zyskały autonomię. Turcja otrzymała gwarancję nienaruszalności swojego terytorium. Ponadto zdemilitaryzowano Morze Czarne.
4. Po wojnie krymskiej w Rosji doszło do odwilży posewastopolskiej. Car Aleksander II złagodził cenzurę, ograniczył działalność tajnej policji i przeprowadził reformy.
5. Wojna oznaczała koniec Świętego Przymierza. Pokazała też rozbieżność interesów mocarstw europejskich. Ponadto przegrana Rosji zachwiała jej wizerunek jako mocarstwa.

Zdobycie pozycji rosyjskich w Sewastopolu przez oddziały francuskie podczas generalnego szturmu twierdzy 8 września 1855 r., który zakończył oblężenie miasta.

▪ *obraz, Francja XIX w.*

Data	Wydarzenie
2 X 1814 r.	początek kongresu wiedeńskiego
VI 1814 r.	wprowadzenie Karty konstytucyjnej we Francji
1815–1848	era Metternicha w Austrii
VI 1815 r.	utworzenie Związku Niemieckiego
9 VI 1815 r.	zakończenie kongresu wiedeńskiego
18 VI 1815 r.	klęska Napoleona pod Waterloo
26 IX 1815 r.	zawarcie Świętego Przymierza
1820 r.	kompromis z Missouri
VIII 1821 r.	niepodległość Meksyku
7 IX 1822 r.	niepodległość Brazylii
1823 r.	ogłoszenie doktryny Monroego
XII 1824 r.	zwycięska bitwa rewolucjonistów z Hiszpanami pod Ayacucho
25 XII 1825 r.	powstanie dekabrystów w Rosji
II 1830 r.	traktat londyński, niepodległość Grecji
27–29 VII 1830 r.	rewolucja lipcowa we Francji
1831 r.	odkrycie zjawiska indukcji elektromagnetycznej
20 I 1831 r.	niepodległość Belgii
1833 r.	powołanie Organizacji Związków Zawodowych w Wielkiej Brytanii
1 I 1834 r.	utworzenie Niemieckiego Związku Celnego
1846–1848	wojna amerykańsko-meksykańska
1848 r.	opublikowanie *Manifestu komunistycznego*
1848–1849	Wiosna Ludów w Europie
22 II 1848 r.	początek rewolucji lutowej we Francji
III 1848–X 1849	powstanie węgierskie
21 III 1848 r.	manifest *Do narodu niemieckiego*
15 V 1848 r.	początek drugiego powstania wiedeńskiego
V 1848–VII 1849	obrady parlamentu frankfurckiego
20 XII 1848 r.	Ludwik Napoleon Bonaparte prezydentem Francji
2 XII 1852 r.	Ludwik Napoleon cesarzem Francuzów jako Napoleon III
1853–1856	wojna krymska

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło 1. Fragment deklaracji politycznej z epoki

Rewolucja, jak Szatan, przybiera postać anioła światła i sprawiedliwości: prawi wiele o oświacie i prawie, aczkolwiek nienawidzi wszelkiej gruntownej wiedzy [...], dobre – złem, złe – dobrem nazywa [...]. Jej zwolennicy są opętani przez jakąś straszną nienawiść do Boga, którego potęga jest najbardziej dobroczynna, którego zaś prawo jest najłagodniejsze; opanowani są oni nie mniejszą zajadłością względem sług i przyjaciół [Boga]. Słowem, duch czasu, dziecię Szatana, przedstawia nam w zwycięskim swym pochodzie i jako pomnik swej mądrości świat ruin i gruzów; tworzenie zaś i utrzymywanie nigdy nie będzie jego udziałem [...]. Nic nie jest trwałe, wszystko się nie udaje i wciąż musi być na nowo rozpoczynane: konstytucje, prawa itd. Wszystko to ulega ciągłej zmianie i każda późniejsza próba daje zazwyczaj jeszcze gorsze wyniki od poczynań wcześniejszych.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 103–104.

Źródło 2. Fragment deklaracji politycznej z epoki

Prawa polityczne polegają na tym, że jest się członkiem rozmaitych władz narodowych, członkiem władz lokalnych departamentów i współuczestniczy się w wybieraniu tych do rozmaitych władz [...]. Zasadą to jest oczywiście, że aby być członkiem jakiegoś zrzeszenia, należy posiadać pewien stopień oświecenia i wspólny interes z pozostałymi członkami tego zrzeszenia. Ludzie poniżej wieku prawnego nie są uważani za posiadających ów stopień oświecenia; cudzoziemcy nie są uważani za kierujących się owym wspólnym interesem. Dowodzi tego, że pierwsi z nich, osiągając wiek określony prawem, stają się członkami zrzeszenia politycznego; drudzy zaś stają się nimi poprzez swe miejsce zamieszkania, swoje własności lub swoje stosunki. Mniema się, że rzeczy te dają jednym oświecenie, drugim wymagany interes. [...] Ci, których ubóstwo utrzymuje w wiecznej zależności i skazuje na prace najemne, nie są ani bardziej oświeceni niż dzieci w kwestii spraw publicznych [...].

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 110.

Rozstrzygnij, który z tekstów prezentuje myślenie charakterystyczne dla XIX-wiecznej ideologii konserwatywnej. Uzasadnij swoją odpowiedź, odwołując się do obu źródeł.

Wskazówki

a) Przypomnij sobie, jakie wartości wyznawali dziewiętnastowieczni konserwatyści. Zwolennicy tej ideologii sprzeciwiali się zmianom politycznym, społecznym i kulturowym. Odrzucała zasadę suwerenności ludu, wspierała władców rządzących „z woli Boga". Krytykowała także hasła oświeceniowe i idee rewolucyjne. Zastanów się, jakie wartości pochwalają lub krytykują autorzy obu tekstów.

b) W odpowiedzi wskaż odpowiedni tekst i uzasadnij swój wybór. Wymień również wartości z tekstu drugiego, które stanowią przeciwieństwo cech konserwatyzmu (nie cytuj).

Odpowiedź

Źródło 1.

Konserwatyzm odrzucał szybkie przemiany polityczne i społeczne, a szczególnie rewolucję. Podkreślał z kolei rolę monarchii i religii w społeczeństwie. Widać to w źródle 1. Natomiast źródło 2. pochwala udział społeczeństwa we władzach w drodze wyborów, podczas gdy konserwatyści byli zwolennikami absolutyzmu, w którym władza pochodzi od Boga. Ten pogląd oraz hasła o przyznawaniu praw politycznych ludziom wykształconym i zamożnym sugerują, że autor źródła 2. był zwolennikiem ideologii liberalnej.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło. Mapy

Mapa 1.

Mapa 2.

Rozstrzygnij, która mapa ukazuje bezpośrednie skutki postanowień kongresu wiedeńskiego. Odpowiedź uzasadnij.

2 Źródło. Fragment dokumentu

W imię Przenajświętszej i Nierozdzielnej Trójcy!
Pod wpływem wielkich wydarzeń lat ostatnich, a zwłaszcza pod wpływem dobrodziejstw wyświadczonych przez Opatrzność Boską tym państwom, które z ufnością nadzieje swe jedynie w niej pokładały, doszli ich Cesarskie i Królewskie Mości: Cesarz Austrii, Król Pruski i Cesarz Rosji, do przekonania o konieczności oparcia stosunków wzajemnych na wzniosłych prawdach, które głosi nauka Boskiego Zbawiciela.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 75–76.

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę tego dokumentu oraz datę roczną jego powstania.

b) Wyjaśnij formalne i rzeczywiste cele powstania tego układu.

3 Źródło. Fragment mowy króla Prus Fryderyka Wilhelma IV

Poselstwo, z którym do mnie przyszliście, wzruszyło mnie głęboko. Zwróciło ono moje spojrzenie na [...] święte i nienaruszalne obowiązki, które spoczywają na mnie jako na królu mojego ludu i jednym z najpotężniejszych książąt niemieckich. [...]
W [uchwale Niemieckiego] Zgromadzenia Narodowego, które mi przekazujecie, rozpoznaję głos przedstawicieli ludu niemieckiego. [...]. Niemieckie Zgromadzenie Narodowe liczyło przede wszystkim na mnie, gdy chodziło o to, by stworzyć podwaliny jedności i siły Niemiec. [...]
Ale nie usprawiedliwiałbym waszego zaufania, [...] nie ustanowiłbym jedności Niemiec, gdybym z naruszeniem świętych praw [...], bez wolnej zgody głów koronowanych, książąt i wolnych miast Niemiec powziął decyzję, która może mieć najbardziej rozstrzygające następstwa dla nich i dla rządzonych przez nich plemion niemieckich.

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 2, Rzeszów 1997, s. 55.

Na podstawie źródła oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Tekst powstał w czasie wydarzeń zwanych w historiografii Wiosną Ludów.	P	F
Z tekstu wynika, że król Prus Fryderyk Wilhelm IV był przeciwnikiem zasady legitymizmu.	P	F
Wspomniane w tekście Zgromadzenie Narodowe oferowało koronę zjednoczonych Niemiec władcy Prus.	P	F

4 Źródło. Obraz

Sformułuj dwa argumenty na potwierdzenie tezy, że zaprezentowany obraz propaguje idee romantyzmu.

5 Źródło. Fragment współczesnego opracowania

Naród francuski w powszechnym głosowaniu miał [...] dokonać wyboru człowieka, który zgodnie z konstytucją w ciągu lat czterech rządziłby Francją [...]. O wyborze [...] rozstrzygali głównie chłopi (65% wyborców). Jakie więc wśród nich panowały nastroje? Nie należy przede wszystkim zapomnieć, jak wielu w tej masie było analfabetów i półanalfabetów. Ich zainteresowanie przeszłością ograniczało się do legendy napoleońskiej, którą poznawali w długie wieczory zimowe z podkoloryzowanych opowieści weteranów Wielkiej Armii. To właśnie na wsi przetrwała najdłużej magia wielkiego imienia. Słysząc je, przeciętny chłop francuski nie odróżniał – choć brzmi to nieprawdopodobnie – Napoleona od Ludwika Napoleona. Poza tym wieś poniosła w znacznej mierze koszty rewolucji lutowej, która odbijała się ujemnie na interesach chłopskich, zakłócając wymianę z miastem. Nic dziwnego, że wśród chłopstwa zapanowała niechęć do miast jako ognisk szkodliwego zamętu, niechęć do wszystkiego, co utrudniało ciułanie grosz do grosza i bogacenie się ludności wiejskiej [...]. Ludwik Napoleon uzyskał niemal ¾ głosów (ponad 5,5 mln), Cavaignac [czyt.: kawe**niak**; jeden z liderów rewolucji] niespełna 1,5 mln.

Źródło: A. Liebfeld, *Napoleon III*, Warszawa 1979, s. 105–106, 108.

a) Zaznacz poprawne dokończenie zdania i uzasadnij swój wybór, podając dwa argumenty.

Tekst opisuje wydarzenia z roku

A. 1815. B. 1824. C. 1830. D. 1848.

b) Wyjaśnij, odwołując się do źródła, jakie były przyczyny poparcia chłopów dla Ludwika Napoleona.

6 **Źródło 1. Fragment programu politycznego z epoki**

Trzeba będzie, by gospodarka zrzeszeniowa, celem nabrania atrakcyjności, spełniła siedem następujących warunków:

1. Aby każdy pracownik był zrzeszony, wynagradzany dywidendą;
2. Aby każda osoba – mężczyzna, kobieta czy dziecko – była wynagradzana w stosunku do trzech właściwości: kapitału, pracy i talentu;
3. Aby rodzaje prac gospodarczych zmieniały się około ośmiu razy dziennie, ponieważ zapał nie może trwać dłużej niż półtorej godziny lub dwie godziny przy wykonywaniu jednej i tej samej funkcji na roli czy w przemyśle;
4. Aby praca była wykonywana w zespołach przyjacielskich, spontanicznie zebranych, wzajemnie zainteresowanych i pobudzonych najaktywniejszymi rywalizacjami.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 148.

Źródło 2. Fragment deklaracji politycznej z epoki

Historia wszelkiego społeczeństwa dotychczasowego jest historią walk klasowych.
Wolny i niewolnik, patrycjusz i plebejusz, pan feudalny i chłop-poddany, majster cechowy i czeladnik, krótko mówiąc, ciemiężyciele i uciemiężeni pozostawali w stałym do siebie przeciwieństwie, prowadzili nieustanną, to ukrytą, to jawną walkę – walkę, która za każdym razem kończyła się rewolucyjnym przekształceniem całego społeczeństwa lub też wspólną zagładą walczących klas. [...]
Wyrosłe z upadku społeczeństwa feudalnego nowoczesne społeczeństwo burżuazyjne nie zniosło przeciwieństw klasowych. Całe społeczeństwo rozszczepia się coraz bardziej i bardziej na dwa wielkie wrogie obozy, na dwie wielkie, wręcz przeciwstawne sobie klasy: burżuazję i proletariat.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 148.

Rozstrzygnij, który z tekstów prezentuje myślenie charakterystyczne dla XIX-wiecznego socjalizmu utopijnego. Uzasadnij swoją odpowiedź, odwołując się do obu źródeł.

7 **Źródło. Przeciętna długość życia w Wielkiej Brytanii w 1840 r.**

Grupa społeczna	Okręgi wiejskie		Miasta przemysłowe		
	Rutland	Wiltshire	Leeds	Manchester	Liverpool
Warstwy zamożne	52	50	45	38	36
Rolnicy	42	48	–	–	–
Robotnicy	38	33	19	17	15

Źródło: E. Kuczyńska, K. Piesowicz, *Wykłady z powszechnej historii gospodarczej*, Warszawa 1977, s. 373.

Wyjaśnij, z czego wynikały różnice w długości życia robotników wiejskich i przemysłowych.

8 **Wypowiedź argumentacyjna**

a) *System wiedeński przez pół wieku skutecznie zapewniał pokój Europie.* Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w swojej argumentacji trzy przykłady z tego okresu.

b) *Wiosna Ludów to rewolucja niespełnionych nadziei.* Odnieś się do podanej tezy, charakteryzując przebieg wystąpień z lat 1848–1849 w trzech wybranych krajach.

▪ *Bitwa pod Stoczkiem* – obraz Jana Rosena z 1890 r.

II
ZIEMIE POLSKIE W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX WIEKU

1 Ziemie polskie po kongresie wiedeńskim
2 Geneza powstania listopadowego
3 Powstanie listopadowe
4 Wielka Emigracja
5 Ziemie polskie po powstaniu listopadowym
6 Polacy w czasie Wiosny Ludów
7 Kultura polska w pierwszej połowie XIX wieku
8 Odwilż posewastopolska i geneza powstania
9 Powstanie styczniowe

1 ZIEMIE POLSKIE PO KONGRESIE WIEDEŃSKIM

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- decyzje kongresu wiedeńskiego w sprawie Księstwa Warszawskiego,
- Królestwo Kongresowe i jego funkcjonowanie,
- Polacy pod zaborem pruskim,
- sytuacja w Rzeczypospolitej Krakowskiej oraz pod panowaniem Habsburgów.

DECYZJE KONGRESU WIEDEŃSKIEGO

Przegrana Napoleona oznaczała katastrofę dla Księstwa Warszawskiego. To niewielkie państwo było dla Polaków namiastką utraconej ojczyzny. Wojska rosyjskie zajęły Księstwo Warszawskie oraz Gdańsk na początku 1813 r. Powołano wówczas Radę Najwyższą Tymczasową. Miała ona zarządzać Księstwem do czasu, aż zwycięskie mocarstwa zdecydują o jego dalszych losach. Większość terenów dawnej Rzeczypospolitej znalazła się pod panowaniem Rosji, co oznaczało, że to car będzie miał decydujący głos w kwestii ich przyszłości. Sam car uważał, że Księstwo Warszawskie powinno przypaść w udziale Rosji – jako odszkodowanie za wkład w zwycięstwo nad Napoleonem. Na takie rozwiązanie nie zgadzały się jednak Austria i Prusy. Również Wielka Brytania i Francja odrzucały propozycję cara. Ostateczny kompromis zawarto **3 maja 1815 r.** Podpisano wówczas w Wiedniu dwa traktaty: rosyjsko-pruski oraz rosyjsko-austriacki. Na mocy tych porozumień dokonano podziału Księstwa Warszawskiego.

- Z większości terenów Księstwa powstało Królestwo Polskie, ściśle związane z Rosją osobą władcy i konstytucją. Ponadto okręg białostocki pozostał przy Rosji i wraz z pozostałymi ziemiami zagarniętymi podczas zaborów stał się integralną częścią imperium (**ziemie zabrane**). Okręg tarnopolski wrócił do Austrii. Z kolei Toruń, ziemie chełmińską i michałowską włączono do Prus.
- Z dawnych departamentów Księstwa – bydgoskiego i poznańskiego – utworzono Wielkie Księstwo Poznańskie, które zostało włączone do Prus, ale zachowało pewną autonomię.
- Kraków i okolice przekształcono w Wolne Miasto Kraków, nazywane także Rzecząpospolitą Krakowską. Nadzór nad tym obszarem sprawowali wspólnie trzej zaborcy.

Podział ziem polskich na kongresie wiedeńskim

Państwo	Powierzchnia (w tys. km²)	Odsetek ziem przedrozbiorowych (w %)	Liczba ludności (w mln)	Szacunkowy skład narodowościowy
Cesarstwo Rosyjskie	590,5	80,5	9	
w tym:	**w tym:**		**w tym:**	
Królestwo Polskie	128,5		3,5	Polacy 76%, Żydzi 13%, Niemcy 5%, Ukraińcy 3%, Rosjanie 3%
ziemie zabrane	462		5,5	Ukraińcy 37%, Białorusini 22%, Polacy 15%, Żydzi 15%, Litwini 7%, Rosjanie 4%
Cesarstwo Austriackie: Królestwo Galicji i Lodomerii (Galicja)	83	11,35	4	Polacy 46%, Ukraińcy 43%, Żydzi 11%
Królestwo Pruskie	58,5	8	1,5	
w tym:	**w tym:**		**w tym:**	
Wielkie Księstwo Poznańskie	29		0,8	Polacy 73%, Niemcy 25%, Żydzi 2%
pozostałe ziemie	29,5		0,7	Polacy (łącznie z Kaszubami) 50%, Niemcy 50%
Wolne Miasto Kraków	1,2	0,15	0,1	Polacy, Żydzi

KRÓLESTWO POLSKIE W LATACH 1815–1830

? 1. Wymień państwa, które w wyniku wojen napoleońskich i decyzji kongresu wiedeńskiego straciły część ziem polskich zagarniętych podczas rozbiorów.

2. Określ, jakie rodzaje przemysłu rozwijały się na ziemiach Królestwa Polskiego.

KRÓLESTWO POLSKIE

Z większości ziem Księstwa Warszawskiego utworzono **Królestwo Polskie**, zwane również **Królestwem Kongresowym** lub **Kongresówką**. Było ono połączone z Rosją **unią personalną**. Na jej mocy królem Polski został car Aleksander I. Za głównego autora konstytucji nadanej Polakom przez cara 27 listopada 1815 r. uznawano księcia Adama Jerzego Czartoryskiego, doradcę Aleksandra I w sprawach polskich. Ustawę zasadniczą Królestwa określa się mianem **oktrojowanej**, czyli narzuconej przez władcę. Konstytucja Królestwa Polskiego na tle ustaw zasadniczych ówczesnej Europy miała bardzo liberalny charakter. Zapewniała Polakom własny sejm, niezawisłe sądownictwo (sprawy za **zbrodnie stanu** rozstrzygać miał sąd sejmowy), odrębne od rosyjskich organy władz i instytucje administracyjne oraz własną armię. Zawierała także szeroki katalog praw obywatelskich – gwarantowała wolność osobistą, nienaruszalność własności oraz wolność druku. Równość wobec prawa dotyczyła

TEKST ŹRÓDŁOWY

UPRAWNIENIA MONARCHY

Konstytucja Królestwa Polskiego opierała się na Konstytucji 3 maja oraz na ustawie zasadniczej Księstwa Warszawskiego. Aleksander I wniósł jednak wiele poprawek, sankcjonujących silną władzę monarchy.

O Królu

Artykuł 35. Rząd jest w Osobie Króla. Król sprawuje Władzę wykonawczą w całej swojej rozciągłości. Wszelka Władza wykonawcza lub administracyjna od Niego tylko pochodzić może.

Artykuł 36. Osoba Królewska jest święta i nietykalna.

Artykuł 37. Wszystkie akta publiczne Sądów, Trybunałów i Magistratur jakich bądź pod Królewskim wydane będą Imieniem. Monety i stemple nosić będą oznakę przez Niego wskazaną.

Artykuł 38. Kierunek siły zbrojnej w pokoju i wojnie, jako też mianowanie Dowódców i Oficerów, należą wyłącznie do Króla.

Artykuł 39. Król rozrządza dochodami Państwa stosownie do ułożonego Budżetu, a przez siebie potwierdzonego.

Artykuł 40. Prawo wydawania wojny i zawierania Traktatów i Umów wszelakich zachowane jest Królowi.

Artykuł 41. Król mianuje senatorów, ministrów, radców stanu, referendarzy, prezesów Komisji Wojewódzkich, prezesów i sędziów różnych sądownictw do nominacji królewskiej zachowanych, agentów dyplomatycznych i handlowych, tudzież wszystkich innych urzędników administracyjnych bądź przez siebie bezpośrednio, bądź przez upoważnione do tego od siebie władze.

Artykuł 42. Król mianuje arcybiskupów i biskupów różnych wyznań, sufraganów, prałatów, kanoników.

Artykuł 43. Prawo ułaskawienia zachowane jest wyłącznie Królowi, który jest mocen darować lub zmienić karę. [...]

Artykuł 45. Wszyscy nasi Następcy do Królestwa Polskiego powinni się koronować jako królowie polscy w stolicy, według obrządku, jaki ustanowimy, i wykonując następującą przysięgę: „Przysięgam i przyrzekam przed Bogiem i na Ewangelię, iż Ustawę konstytucyjną zachowywać i zachowanie jej wszelkimi siłami przestrzegać będę".

Źródło: *Wiek XIX. Teksty źródłowe. Tematy lekcji i zagadnienia do historii w szkole średniej*, red. G. Chomicki, L. Śliwa, Kraków 2001, s. 164–165.

? **1.** Przedstaw uprawnienia, jakie dawała królowi polskiemu konstytucja.

2. Wyjaśnij, dlaczego carowi zależało na tym, by silną pozycję monarchy sankcjonowała konstytucja.

jedynie wyznawców chrześcijaństwa, a więc nie obejmowała Żydów. Językiem urzędowym był język polski.

Pełnia władzy wykonawczej należała do króla polskiego, czyli rosyjskiego cara. W konstytucji przewidziano odrębną koronację cara na króla polskiego w Warszawie, którego zobowiązano też do złożenia przysięgi dotyczącej zachowania konstytucji. Aleksander I nie wypełnił tego zapisu, uczynił to dopiero jego następca Mikołaj I.

W imieniu monarchy władza wykonawcza w Królestwie Polskim była sprawowana przez **namiestnika**, którym został **gen. Józef Zajączek**, oraz **Radę Administracyjną**. W skład Rady wchodziło pięciu ministrów, czyli naczelników wydziałów rządowych. **Rada Stanu** kontrolowała administrację i mogła oddać pod sąd urzędników, którzy dopuścili się np. korupcji. Przyjmowała też coroczne sprawozdania z prac komisji rządowych i na ich podstawie sporządzała dla króla raporty o sytuacji w kraju.

Sejm, złożony z króla, senatu i izby poselskiej, zbierał się co dwa lata na 30 dni. Do jego kompetencji należało ustawodawstwo w zakresie prawa cywilnego oraz karnego, organizacja systemu menniczego, uchwalanie podatków i budżetu oraz decydowanie o zaciągu do wojska (o ile nie zrobił tego król).

USTRÓJ KRÓLESTWA POLSKIEGO

? Jakie były uprawnienia ustawodawcze króla?

Nadzieje Polaków na autonomię Królestwa Polskiego – wynikającą zarówno z konstytucji, jak i mowy wygłoszonej przez Aleksandra I podczas pierwszych obrad sejmu – okazały się złudne. Władze rosyjskie nie przestrzegały bowiem ustawy zasadniczej. Jednym z przejawów jej łamania było powołanie brata cara **wielkiego księcia Konstantego** na stanowisko naczelnego wodza wojska polskiego (tej funkcji nie przewidywała konstytucja). Oprócz księcia Konstantego władza w Królestwie Polskim należała do **senatora Nikołaja Nowosilcowa**, pozakonstytucyjnego pełnomocnika carskiego do spraw polskich. Za jego sprawą w 1819 r. wprowadzono cenzurę prewencyjną, aby przejąć kontrolę nad rynkiem wydawniczym funkcjonującym w Królestwie Polskim. Prężnie działała tajna policja Nowosilcowa – ci, którzy odważyli się głośno mówić o łamaniu konstytucji, trafiali do aresztu. W 1825 r. zlikwidowano jawność obrad sejmowych. Nadzieje Polaków na przyłączenie ziem zabranych do Królestwa Polskiego także się nie ziściły.

NAUKA I OŚWIATA W KRÓLESTWIE POLSKIM

W latach 1815–1820 pracami Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia kierował **Stanisław Kostka Potocki**, znany działacz polityczny z czasów Sejmu Wielkiego. Dzięki Potockiemu polskie szkolnictwo znacznie się rozwinęło. Zakładano szkoły elementarne, średnie (najznakomitsze gimnazja istniały w Lublinie, Płocku, Kaliszu i Kielcach) oraz zawodowe. Były to przede wszystkim szkoły świeckie. Znacznie słabiej rozwijały się szkoły elementarne, uzależnione od miejscowej szlachty i duchowieństwa. W Królestwie nie wprowadzono przymusu szkolnego, ale dbano o powstawanie szkółek niedzielnych, do których mogli uczęszczać zarówno chłopcy, jak i dziewczęta.

WARTO WIEDZIEĆ

Ziemie zabrane

Ziemie zabrane, inaczej prowincje zabrane, to obszary dawnej Rzeczypospolitej, które na skutek zaborów weszły w skład państwa rosyjskiego, oraz obwód białostocki, przyznany Rosji po pokoju w Tylży w 1807 r. Terytoria te pozostały poza granicami Królestwa Polskiego utworzonego w 1815 r. Wielu Rosjan traktowało gubernie zachodnie Cesarstwa Rosyjskiego jako „odzyskane", które należy w pełni zintegrować z resztą kraju. Mimo to w administracji na ziemiach zabranych w większości służyli Polacy. Ponadto z tych terenów rekrutowano żołnierzy Korpusu Litewskiego, umundurowanego na wzór polskiego wojska z Kongresówki. Na ziemiach zabranych po 1815 r. nadal funkcjonował szlachecki samorząd, obowiązywały statuty litewskie, a szlachta wciąż posiadała liczne przywileje. Po nadaniu konstytucji Królestwu wielu Polakom zależało na ustępstwach cara także wobec ziem zabranych. Ostatecznie do tego nie doszło, a ich obszar z upływem lat coraz bardziej zespalano z cesarstwem.

Wilno było jednym z głównych ośrodków polskiej kultury na ziemiach zabranych.

▪ *rysunek, Polska, XIX w.*

? Dlaczego władze rosyjskie nie przyłączyły ziem zabranych do Królestwa Polskiego?

Głównym ośrodkiem polskiej oświaty i nauki był **Uniwersytet Warszawski**. Uczelnia powstała na mocy dekretu cara Aleksandra I z 16 listopada 1816 r. z połączenia Szkoły Prawa i Nauk Administracyjnych oraz Szkoły Lekarskiej, założonych w dobie Księstwa Warszawskiego. W skład Uniwersytetu, oprócz wydziału prawnego i lekarskiego, weszły wydziały filozofii, nauki i sztuk pięknych. W 1829 r. car Mikołaj I na cześć swojego brata Aleksandra I przemianował uczelnię na Uniwersytet Królewsko-Aleksandrowski. W 1821 r. w Warszawie otwarto też **Konserwatorium Muzyczne**. Ponadto w celu wzmocnienia gospodarki i pozyskania wykształconej kadry zaczęto tworzyć szkoły techniczne: górniczą, leśną oraz inżynierii cywilnej dróg i mostów. W 1830 r. w wyniku ich połączenia rozpoczął działalność pierwszy na ziemiach polskich **Instytut Politechniczny**.

Dobry czas dla szkolnictwa polskiego zakończył się wraz z odwołaniem Stanisława Kostki Potockiego z funkcji kierownika resortu wyznań i oświecenia. Stało się to w 1820 r., po tym, jak popadł on w konflikt z polskim episkopatem. Jego następcą został **Stanisław Grabowski**, syn ostatniego króla Polski Stanisława Augusta Poniatowskiego. Swoje stanowisko piastował do 1830 r. W tym okresie wprowadzono zarówno ściślejszy nadzór nad młodzieżą (aby szybko wyeliminować zagrożenia rewolucyjne), jak i zmiany w celach nauczania. Szczególny nacisk położono na nauczanie w duchu religijno-moralnym, co było wynikiem rosnących wpływów Kościoła katolickiego na programy szkolne. Zaczęto także likwidować szkoły. Z tego powodu Stanisław Grabowski jeszcze w czasach swoich rządów w resorcie oświaty był nazywany „ministrem ociemnienia publicznego".

PRZEMIANY GOSPODARCZE W KRÓLESTWIE

Podstawą gospodarki Królestwa Polskiego było rolnictwo. Jego stan wskutek wojen napoleońskich znacznie się pogorszył – wpłynęły na to blokada kontynentalna wprowadzona przez Napoleona, brytyjskie cła na import zboża oraz rosnąca sprzedaż zboża rosyjskiego na rynkach europejskich. Załamanie ekonomiczne

TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK

Życie naukowe Królestwa Polskiego skupiało się w utworzonym w 1800 r. **Towarzystwie Przyjaciół Nauk** (**TPN**). Prace TPN, z uwagi na konieczność ratowania spuścizny narodowej, dotyczyły przede wszystkim historii i literatury polskiej. Inicjowano również działania ważne dla modernizacji kraju, m.in. badania geologiczne. Ponadto TPN udostępniało swoje zbiory czytelnikom. Później, po założeniu Uniwersytetu Warszawskiego w 1816 r., na podobnych zasadach funkcjonowała też biblioteka publiczna utworzona przy tej uczelni. Do TPN należeli m.in.: Stanisław Staszic, Julian Ursyn Niemcewicz, Adam Mickiewicz, Aleksander Fredro, Stanisław Kostka Potocki, Joachim Lelewel i Józef Maksymilian Ossoliński.

? Oceń, która z form aktywności TPN miała największe znaczenie.

Józef Maksymilian Ossoliński, założyciel Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

w pierwszych latach istnienia Królestwa Polskiego uniemożliwiło modernizację folwarków. Jednak w wyniku kryzysu szlachta została zmuszona do wprowadzania nowych rozwiązań, które przyczyniły się do unowocześnienia rolnictwa. Właściciele majątków coraz częściej zamieniali pańszczyznę na czynsz. Ponadto zaczęli wykorzystywać nowe, żelazne narzędzia rolnicze, m.in. kosy i – w nielicznych gospodarstwach – pługi. Rezygnowali z tradycyjnej trójpolówki na rzecz **płodozmianu**, czyli metody polegającej na obsiewaniu kolejnych części pola różnymi gatunkami roślin. Wprowadzali też uprawy bardziej wydajnych roślin, jak ziemniaki, rzepak czy buraki cukrowe, a także nowe rośliny pastewne – koniczynę i wykę. W celu intensyfikacji produkcji stosowano nowoczesne nawozy.

Przemysł w Królestwie Polskim po epoce napoleońskiej opierał się głównie na surowcach, takich jak wydobywane w kraju węgiel i ruda żelaza. Po zniesieniu ceł pomiędzy Królestwem Polskim a Rosją w 1822 r. przemysł zaczął się dynamicznie rozwijać. W okolicach Zgierza, Pabianic i Łodzi rozwinął się **Łódzki Okręg Przemysłowy**, znany z produkcji włókienniczej. Duże zasługi dla ożywienia gospodarki w Królestwie Polskim miał Stanisław Staszic. Jako dyrektor Wydziału Przemysłu opracował on plan rozbudowy **Staropolskiego Okręgu Przemysłowego**, który jednak po początkowych sukcesach w drugiej połowie XIX w.

POSTAĆ HISTORYCZNA

FRANCISZEK KSAWERY DRUCKI-LUBECKI (1778–1846)

Polski polityk i działacz gospodarczy Królestwa Polskiego, zwolennik orientacji prorosyjskiej. Pochodził ze zubożałej rodziny magnackiej. Od 7. roku życia kształcił się w Petersburgu. Potem służył w armii carskiej i uczestniczył w kampanii gen. Suworowa przeciw Francji. W wyniku odniesionych ran opuścił wojsko i osiadł na Litwie. W latach 1813–1815 był członkiem Rady Najwyższej Tymczasowej Księstwa Warszawskiego. Jako minister skarbu w Królestwie Polskim doprowadził do ożywienia gospodarki. Skupił się na wzmocnieniu przemysłu krajowego – działo się to jednak kosztem rolnictwa, co w praktyce oznaczało nałożenie na właścicieli ziemskich dużych podatków. Jego działalność przerwał wybuch powstania listopadowego, którego był przeciwnikiem.

KLEMENTYNA Z TAŃSKICH HOFFMANOWA

Klementyna Hoffmanowa była pierwszą Polką, która utrzymywała się z własnej pracy pedagogicznej i twórczej. Kiedy w 1826 r. utworzono Instytut Rządowy Wychowania Płci Żeńskiej, tzw. Instytut Guwernantek, otrzymała tam posadę nauczycielki – jako jedyna kobieta. Również jako jedyna kobieta pracowała i miała udziały w spółce wydawniczo-drukarskiej. Była zaangażowana w działalność patriotyczno-charytatywną, m.in. w Związku Dobroczynności Patriotycznej Warszawianek, Komitecie Polskim w Dreźnie oraz paryskim Towarzystwie Dobroczynności Dam Polskich. Po upadku powstania listopadowego wraz z mężem udała się na emigrację do Paryża. Szczególną popularność przyniosły jej publikacje *Pamiątka po dobrej matce* oraz *O powinnościach kobiet*, w których zawarła ideał wychowawczy i program nauczania dla dziewcząt. Uważała, że przeznaczeniem kobiety jest bycie żoną i matką, ale podkreślała też konieczność zdobycia przez nią pewnej wiedzy, m.in. z historii, geografii czy literatury. Program stworzony przez Hoffmanową nie był szeroki – należy jednak pamiętać, że powstał w czasach, w których zastanawiano się, czy dziewczęta powinny uczyć się czegokolwiek poza prowadzeniem domu.

Klementyna z Tańskich Hoffmanowa była pisarką, działaczką społeczną, nauczycielką i prekursorką literatury dla dzieci i młodzieży.

▪ *litografia, Polska, XIX w.*

? Jakie znaczenie miała działalność Klementyny Hoffmanowej?

stracił na znaczeniu. Zdecydowało o tym pojawienie się nowych technologii wytopu żelaza, w których kluczowy stał się bliski dostęp do złóż węgla niezbędnego do opalania wielokrotnie wydajniejszych pieców koksowych. W tej sytuacji znacznie lepsze warunki panowały w nowo powstałym Zagłębiu Dąbrowskim. Mimo prób modernizacji Staropolski Okręg Przemysłowy szybko tracił swoje znaczenie.

Największy wpływ na rozwój gospodarczy miał **Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki**, który w 1821 r. został ministrem skarbu. Podczas pełnienia tego urzędu m.in.:

- ożywił handel zagraniczny;
- zawarł korzystny dla Polaków układ celny z Prusami;
- zrównoważył budżet;
- wprowadził program oszczędnościowy, np. w administracji;
- usprawnił system podatkowy;
- założył **Towarzystwo Kredytowe Ziemskie**, udzielające kredytów na unowocześnienie gospodarki;
- utworzył **Bank Polski**.

Polityka Druckiego-Lubeckiego doprowadziła do likwidacji deficytu budżetowego oraz wzrostu dochodów państwa. Ponadto pobudziła krajowy przemysł skoncentrowany w Łódzkim Okręgu Przemysłowym, Zagłębiu Dąbrowskim (górnictwo cynku, ołowiu, węgla kamiennego) i Staropolskim Okręgu Przemysłowym (wydobycie rudy żelaza). Wzmacnianie przemysłu krajowego odbywało się jednak kosztem rolnictwa i nakładania na rolników dużych podatków. Poprawa sytuacji finansowej państwa pozwoliła na inwestycje wewnętrzne. Budowano drogi bite i wodne. Powstał także **Kanał Augustowski**, umożliwiający transport towarów Wisłą nad Bałtyk poprzez Narew, Biebrzę i Niemen.

WIELKIE KSIĘSTWO POZNAŃSKIE

Ziemie polskie, które na mocy decyzji kongresowych trafiły pod pruskie panowanie, nie miały jednolitego statusu prawnego. Pomorze Gdańskie wraz z Gdańskiem i ziemią chełmińską weszły w skład prowincji **Prusy Zachodnie**, a Warmia stała się częścią **Prus Wschodnich**. Brak odrębnego statusu dla tych ziem oznaczał ich podporządkowanie pruskiej administracji i pełną germanizację.

Z pozostałej części ziem polskich przekazanych Prusom powstało **Wielkie Księstwo Poznańskie**. Fryderyk Wilhelm III wystosował do jego mieszkańców odezwę, w której omówił zasady autonomii. Zgodnie z nią język polski, obok języka niemieckiego, uzyskał status urzędowego, w nim także odbywały się lekcje w szkołach. W wersji dwujęzycznej publikowano również obwieszczenia i zarządzenia władz. Ważnym elementem świadczącym o autonomii tego obszaru było stanowisko **namiestnika**. Pierwszym i jedynym namiestnikiem Wielkiego Księstwa Poznańskiego został książę **Antoni Henryk Radziwiłł**. Zakres jego władzy był jednak ograniczony – nie stanowił on prawa, nie miał też kompetencji w zakresie administracji. Jego rola ograniczała się do przekazywania królowi zażaleń i próśb mieszkańców Wielkopolski czy wręczania aktów nominacyjnych.

Rzeczywistą władzę w Księstwie pełnił pruski urzędnik z tytułem **naczelnego prezesa** (**nadprezydenta**). Pierwszym nadprezydentem został **Joseph Zerboni di Sposetti** [czyt.: jozef zerboni di spozetti], który płynnie mówił po polsku i przejawiał życzliwość wobec Polaków. Na początku lat 20. XIX w. każda prowincja pruska otrzymała prawo regularnego (co trzy lata) zwoływania **sejmu prowincjonalnego**. Kompetencje sejmu ograniczały się jedynie do funkcji opiniodawczych i doradczych. Sejm mógł także składać do króla zażalenia oraz prośby, z czego wielokrotnie korzystali Polacy, m.in. w obronie używania języka polskiego. Pierwszy sejm prowincjonalny w Wielkim Księstwie Poznańskim odbył się w 1827 r., ostatni zwołano w 1845 r.

Jeszcze w 1807 r. w Prusach usiłowano rozwiązać kwestię chłopską. Wydano wówczas edykt znoszący poddaństwo osobiste chłopów, ale utrzymujący pańszczyznę. **29 maja 1816 r.** ogłoszono akt prawny, który zapoczątkował proces uwłaszczenia chłopów, zwany **regulacją**. W dokumencie określono kategorie chłopów, których obejmowało uwłaszczenie – byli to tylko posiadacze tzw. sprzężaju, czyli pary wołów i sprzętu do orki. Regulacja z 1816 r. nie objęła Wielkopolski, gdzie w kwestii chłopskiej nadal obowiązywało prawo z czasów Księstwa Warszawskiego. Dopiero **8 kwietnia 1923 r.** rozpoczęto proces uwłaszczenia w Wielkim Księstwie Poznańskim, a jego zasięg społeczny był szerszy niż w Prusach. O regulację mogli ubiegać się także chłopi nieposiadający sprzężaju. Konieczność wykupowania przez włościan wszelkich powinności, w tym czynszu pieniężnego, pańszczyzny czy płodów rolnych, spowalniało jednak ten proces, a poza tym wykluczyło z niego biedniejszych chłopów. Aby pomóc ziemianom i chłopom, w 1821 r. utworzono w Poznaniu **Ziemstwo Kredytowe dla Księstwa Poznańskiego**, które wspierało finansowo modernizację gospodarstw. Wskutek reform uwłaszczeniowych w Prusach powstała wielka własność ziemska. Majątki powyżej 500 ha stanowiły w Poznańskiem zaledwie 2,5% gospodarstw, lecz obejmowały aż 57% ziemi.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ANTONI HENRYK RADZIWIŁŁ
(1775–1833)

Był politykiem, kompozytorem i mecenasem sztuki z linii Radziwiłłów osiadłej w Wielkopolsce. Jako jeden z nielicznych polskich polityków opowiadał się za porozumieniem prusko-polskim. W latach 1815–1831 pełnił funkcję namiestnika Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Nie miał wpływu na kurs polityki pruskiej wobec Polaków, jednak odegrał dużą rolę jako mecenas kultury. Jego żona, księżniczka pruska Fryderyka Dorota Luiza Hohenzollern, przychylna Polakom, ufundowała Szpital Przemienienia Pańskiego w Poznaniu oraz szkołę dla dziewcząt – tzw. Szkołę Ludwiki.

RZECZPOSPOLITA KRAKOWSKA

Na mocy postanowień kongresowych powstała także **Rzeczpospolita Krakowska**. Utworzenie z Krakowa wolnego miasta było wynikiem kompromisu między państwami zaborczymi. Car Aleksander I chciał utrzymać Kraków w swoich granicach. Jednak Prusy i Austria zdecydowanie sprzeciwiły się pozostawieniu dwóch stolic Polski w rosyjskich rękach. Z kolei Rosja nie akceptowała przyznania Krakowa Austrii. Każde z mocarstw w posiadaniu dawnej stolicy widziało znaczne korzyści handlowe. Ostatecznie zaakceptowano propozycję Aleksandra I, by utworzyć Wolne Miasto Kraków pod opieką trzech zaborców. Nowa republika powstała **18 października 1815 r.**

Do aktu końcowego kongresu została dołączona konstytucja Rzeczypospolitej Krakowskiej. Podstawę prawa cywilnego stanowił Kodeks Napoleona. Władza ustawodawcza należała do Zgromadzenia Reprezentantów (40 deputowanych) zwanego sejmem, które miało się zbierać raz w roku. W rzeczywistości o zwołaniu posiedzenia decydowali **rezydenci**, którzy w imieniu zaborców nadzorowali funkcjonowanie miasta. Władzę wykonawczą sprawował Senat Rządzący kierowany przez prezesa (pierwszym prezesem został **Stanisław Wodzicki**). Konstytucja została znowelizowana już w 1818 r., ale największe zmiany wprowadzono w 1833 r., wskutek represji po powstaniu listopadowym. Utworzono wówczas **Konferencję Rezydentów**, organ nadrzędny w stosunku do Senatu Rządzącego oraz Zgromadzenia Reprezentantów. Zawieszono też jawność obrad i tajność głosowania w Zgromadzeniu.

Językiem urzędowym oraz wykładowym w Rzeczypospolitej Krakowskiej był język polski. Życie naukowe w mieście rozwijało się dzięki Uniwersytetowi Jagiellońskiemu oraz Towarzystwu Naukowemu. Kraków cieszył się swobodami gospodarczymi, w tym wolnością żeglugi na Wiśle. Na towary przywożone do miasta nie nakładano żadnych ceł, obowiązek uiszczenia opłaty dotyczył wyłącznie eksportu. Władze Rzeczypospolitej Krakowskiej odgórnie zlikwidowały pańszczyznę oraz oczynszowały chłopów w dobrach państwowych i kościelnych. W późniejszym okresie tymi przemianami objęto także majątki prywatne.

ZABÓR AUSTRIACKI

Mimo że na kongresie wiedeńskim władcy państw zaborczych zagwarantowali polskiemu społeczeństwu swobody narodowe, nie zawsze się z tego wywiązywali. Polacy zamieszkujący ziemie zaboru austriackiego, nazywane **Królestwem Galicji i Lodomerii**, nie otrzymali niemal żadnych praw narodowych. Życie w państwie absolutnym, jakim była Austria, oznaczało pełne podporządkowanie się ściśle scentralizowanej władzy. Tylko cesarz stanowił prawo. Mianował też gubernatorów zarządzających w jego imieniu powierzoną im prowincją. Siedzibą gubernatora **Galicji** był Lwów. Gubernator wraz z grupą podległych mu urzędników – wśród których przeważali Niemcy oraz Czesi – tworzyli tzw. Gubernium. Polacy z powodu słabej znajomości języka niemieckiego pełnili zwykle funkcje niższego szczebla (później stopniowo się to zmieniło). Na porządku dziennym były kontrole policyjne oraz cenzura polityczna. Na polskie społeczeństwo nałożono także wysokie podatki. Z pełną skrupulatnością pilnowano też poboru polskich rekrutów do wojska.

W pierwszych latach po kongresie wiedeńskim zarysował się konflikt między Polakami a Rusinami (Ukraińcami), stanowiącymi blisko połowę mieszkańców Galicji. W 1817 r. utworzono **Galicyjski Sejm Stanowy** (zwoływany raz w roku) z siedzibą we Lwowie, co nieznacznie zmieniło sytuację Polaków. Władze austriackie zezwoliły m.in. na prowadzenie dyskusji w języku polskim, jednak w języku niemieckim utrzymano korespondencję oraz kontakty z władzami. Sejm miał prawo składać wnioski i opinie do cesarza, lecz jego realny wpływ na życie prowincji był mocno ograniczony. Popularność zyskało wówczas powiedzenie: *Stany prosiły o to, czego nie otrzymały, a dziękowały za to, o co nie prosiły.*

Rozdawanie posiłków w Sanoku przeznaczonych dla najbiedniejszych przedstawione na XIX-wiecznym obrazie. Głód był częstym zjawiskiem wśród mieszkańców Galicji.

▪ *obraz, Sanok, 1847 r.*

Władze austriackie nie rozwijały przemysłu w Galicji. Wyjątek stanowiły kopalnie soli w Bochni i Wieliczce, które należały do państwa. Z powodu braku środków właściciele folwarków nadal korzystali z pracy chłopów pańszczyźnianych – nawet w drobnym przetwórstwie, takim jak gorzelnie, cukrownie czy papiernie. Galicyjska wieś była bardzo rozdrobniona i biedna, ale przywiązanie chłopów do ziemi oraz słabo rozwinięty przemysł uniemożliwiały im poszukiwanie zajęcia poza rolnictwem. Władze austriackie nie uregulowały bowiem sprawy uwłaszczenia, a sami właściciele ziemscy nie byli nim zainteresowani.

WARTO WIEDZIEĆ

Kraków – narodowe sanktuarium

W 1817 r. z Warszawy do Krakowa, za zgodą cara Aleksandra I, sprowadzono zwłoki księcia Józefa Poniatowskiego, które złożono w katedrze na Wawelu. Rok później spoczął tam także Tadeusz Kościuszko. Dla upamiętnienia naczelnika w latach 1820–1823 na Wzgórzu Błogosławionej Bronisławy usypano kopiec, nazwany później kopcem Kościuszki. Car Aleksander I przekazał na ten cel 8 tys. złotych. To, jak również przyznanie 10 tys. zł na renowację krakowskich zabytków, było częścią skutecznej początkowo polityki zjednywania sobie polskich elit. Kopiec Kościuszki szybko stał się celem pielgrzymek Polaków z innych zaborów.

? Czemu służyło upamiętnianie w Krakowie wybitnych Polaków w czasie zaborów?

Kopiec Kościuszki w Krakowie współcześnie, widok od strony południowej. Na pierwszym planie kaplica błogosławionej Bronisławy.

▪ *fotografia współczesna, Kraków*

ĆWICZENIA

1. Przedstaw postanowienia podjęte na kongresie wiedeńskim w sprawie polskiej.
2. Opisz ustrój Królestwa Polskiego i jego główne instytucje.
3. Wyjaśnij, jakie były przyczyny regresu polskiego szkolnictwa w Królestwie Polskim w latach 20. XIX w.
4. Omów sytuację gospodarczą Królestwa Polskiego.
5. Scharakteryzuj ustrój Wielkiego Księstwa Poznańskiego.
6. Wyjaśnij, jak powstała Rzeczpospolita Krakowska. Przedstaw panujący w niej system władzy.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Grodziski, *W Królestwie Galicji i Lodomerii*, Kraków 1976.
J. Kozłowski, *Wielkopolska pod pruskim zaborem w latach 1815–1918*, Poznań 2006.

2 GENEZA POWSTANIA LISTOPADOWEGO

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- rządy wielkiego księcia Konstantego w Królestwie Polskim,
- opozycja legalna i jej działalność,
- organizacje spiskowe,
- sytuacja w Królestwie Polskim przed wybuchem powstania.

RZĄDY WIELKIEGO KSIĘCIA KONSTANTEGO

Zarówno **wielki książę Konstanty**, naczelny wódz wojska polskiego, jak i Nikołaj Nowosilcow usiłowali ograniczyć samodzielność Królestwa Polskiego. Książę nie miał zamiaru współpracować z parlamentem ani przestrzegać konstytucji, a wszelką opozycję traktował jako zdradę. Swoje rządy opierał na tajnej policji i donosicielstwie. Interesów Polaków nie bronił także carski namiestnik gen. Józef Zajączek, który – niechętny decyzjom sejmu – posłusznie wypełniał rozkazy cara i jego przedstawicieli. W 1819 r. Zajączek wydał dekret wprowadzający **cenzurę** na wszystkie rodzaje druków. Działanie to zbiegło się w czasie z zaostrzeniem kontroli policyjnej w państwach Świętego Przymierza po konferencji w Karlsbadzie w sierpniu 1819 r. Był to też pierwszy sygnał świadczący o zmianie stosunku Rosji do Królestwa Polskiego.

WARTO WIEDZIEĆ

Wielki książę Konstanty

Wielki książę Konstanty Pawłowicz Romanow był wnukiem carycy Katarzyny II i młodszym bratem cara Aleksandra I. W latach 1815–1831 pełnił funkcję głównodowodzącego armią Królestwa Polskiego, a od 1817 r. – także Korpusu Litewskiego. Te funkcje otrzymał jako zadośćuczynienie za to, że zrzekł się praw do carskiego tronu po Aleksandrze I. Postąpił tak, aby wziąć ślub z Polką, hrabiną Joanną Grudzińską, pochodzącą spoza kręgu wyższej arystokracji. Wybuchowy charakter księcia Konstantego, nieprzewidywalność, żołdacka gburowatość i stosowanie poniżających kar prowadziły do licznych dezercji oraz samobójstw wśród żołnierzy i oficerów. Dbał on jednak o wyszkolenie i wyposażenie armii. Życie w Warszawie z biegiem czasu zmieniło stosunek księcia do Polaków, m.in. nie zgodził się wysłać polskich żołnierzy na wojnę z Turcją. Po wybuchu powstania listopadowego próbował nawet wstawić się za Polakami u cara Mikołaja I. Zmarł w 1831 r. w wyniku cholery.

Wielki książę Konstanty i księżna łowicka Joanna Grudzińska zawarli małżeństwo morganatyczne. Był to związek między członkiem rodziny panującej a osobą niższego stanu. Z tego powodu Konstanty musiał zrezygnować z tronu.

- *obraz, Polska–Rosja, XIX w.*

? Oceń, jak wielki książę Konstanty traktował Polaków. W jaki sposób jego nastawienie zmieniło się w ciągu lat?

Społeczeństwo polskie od samego początku prezentowało różne postawy wobec Królestwa Kongresowego. Część polityków – m.in. gen. Zajączek, minister oświecenia Stanisław Grabowski czy stojący na czele urzędu ds. cenzury Józef K. Szaniawski – przyjęła postawę lojalnościową. Inni postanowili działać dla dobra narodu w ramach istniejącego porządku, co często wiązało się z pójściem na ugodę polityczną. Taką opcję wybrał m.in. minister skarbu książę Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki. Z kolei bliski współpracownik cara książę Adam Jerzy Czartoryski, zawiedziony polityką Aleksandra I, na początku lat 20. XIX w. ograniczył swoją aktywność publiczną. Inne było podejście młodych, w tym studentów i młodzieży gimnazjalnej czy podchorążych, którzy najczęściej decydowali się na działalność spiskową.

OPOZYCJA LEGALNA

Wprowadzenie cenzury i zamknięcie liberalnych czasopism wpłynęły na życie polityczne Królestwa Polskiego. W sejmie pojawiła się liberalna opozycja parlamentarna, skupiona wokół posłów z województwa kaliskiego – stąd tę grupę powszechnie nazywano **kaliszanami**. Na jej czele stali bracia **Wincenty** i **Bonawentura Niemojowscy**, doświadczeni parlamentarzyści, przeciwnicy działań nielegalnych, konspiracyjnych i rewolucyjnych. Za cel postawili sobie obronę konstytucji oraz zwiększanie wolnościowego charakteru ustroju w Królestwie Kongresowym. Kaliszanie:

- popierali monarchię konstytucyjną;
- uznawali prawa jednostki do wolności osobistej, wolności słowa i wyznania;
- propagowali swobodę działalności gospodarczej zgodnie z zasadami liberalizmu;
- dążyli do unowocześnienia gospodarki m.in. poprzez przyspieszenie procesu czynszowania chłopów.

Na sejmie 1820 r., w obecności cara Aleksandra I, przedstawiciele opozycji kaliskiej ostro skrytykowali wprowadzenie cenzury, oskarżając tym samym rząd o łamanie konstytucji. Żądali również rozszerzenia praw i swobód obywatelskich. Wincenty Niemojowski

Wincenty 1 i **Bonawentura** 2 **Niemojowscy** zasłynęli z walki o poszanowanie konstytucyjnych praw Królestwa Polskiego. Po powstaniu listopadowym Wincenty został skazany na katorgę i zmarł w drodze na Syberię. Natomiast Bonawentura udał się na emigrację.

- *rysunki, Niemcy, XIX w.*

w swojej mowie wykazał niezgodność projektów rządu z ustawą zasadniczą, co spowodowało ich odrzucenie. W odpowiedzi na zarzuty kaliszan car przerwał sejmowe obrady, które po raz kolejny zostały zwołane dopiero w 1825 r. Było to wbrew zapisom konstytucji, na mocy której sejm miał się zbierać co dwa lata. Zawieszono także działanie samorządu kaliskiego, a na braci Niemojowskich nałożono areszt domowy. Ponadto nie wpuszczono ich na kolejne posiedzenia sejmu w 1825 i 1830 r. W 1825 r. zniesiono także jawność obrad sejmowych. Na porządku dziennym było fałszowanie wyników wyborów. Represje nie skłoniły jednak przywódców legalnej opozycji do całkowitego wycofania się z życia politycznego.

TAJNE ZWIĄZKI

Równolegle do organizacji studenckich rozwijały się tajne związki tworzone przez młodą kadrę oficerską i podoficerską. W **1819 r.** z inicjatywy majora Waleriana Łukasińskiego powstało **Wolnomularstwo Narodowe**, które swoim zasięgiem objęło Królestwo Polskie, Litwę i Poznańskie. Ta tajna organizacja grupująca oficerów miała formę loży masońskiej i za cel stawiała sobie poprawę traktowania szeregowych żołnierzy. Chciano, aby oficerowie humanitarnie obchodzili się z żołnierzami i unikali brutalnych kar fizycznych, które przewidywał surowy regulamin armii

Królestwa Polskiego. W niedługim czasie jednak z powodu braku porozumienia między działaczami i zagrożenia dekonspiracją Łukasiński rozwiązał formalnie Wolnomularstwo Narodowe. W październiku **1821 r.**, także z inicjatywy majora, zostało powołane tajne **Towarzystwo Patriotyczne** – pierwsza organizacja niepodległościowa na ziemiach polskich po 1815 r. W jej skład wchodzili głównie wojskowi, urzędnicy i ziemianie. Struktura organizacji opierała się na wzorach karbonarskich. Swoim zasięgiem Towarzystwo objęło nie tylko Królestwo Polskie, lecz także Wielkie Księstwo Poznańskie, Litwę, Podole, Wołyń i Ukrainę. Pracami organizacji kierował Komitet Centralny. Jej program był umiarkowany, a spiskowcy nie sprecyzowali swoich celów. Uznali, że należy dążyć do odbudowy Polski w granicach przedrozbiorowych, nie wskazali jednak, kiedy i w jaki sposób miałoby do tego dojść. Działania zbrojne zamierzali podjąć w sprzyjającej sytuacji międzynarodowej. Ustalili jedynie, że trzeba domagać się od władz przestrzegania konstytucji i przyłączenia ziem zabranych do Królestwa Polskiego. Ponadto skupili się na tym, by wzmacniać wśród rodaków ideę niepodległościową. Ważnym celem organizacji było wywieranie nacisku na społeczeństwo, by w obronie swoich praw kierowało do monarchy liczne petycje. W 1822 r. Walerian Łukasiński wraz z kilkoma działaczami został zdekonspirowany i aresztowany. Stanął przed sądem wojennym, który skazał go na dziewięć lat więzienia.

DZIAŁALNOŚĆ SPISKOWA

Legalna opozycja w Królestwie Polskim nie mogła funkcjonować, dlatego Polacy zaczęli rozwijać tajne organizacje spiskowe. Wstępowali do nich przeważnie ludzie młodzi oraz młodsza kadra oficerska, pozostająca pod silnym wpływem ruchu wolnomularskiego i karbonarskiego, do których coraz szerzej docierały idee republikańskie i liberalne. W latach 1818–1821 w Królestwie Polskim, przede wszystkim w Warszawie, funkcjonowało 14 związków i kółek młodzieżowych. W 1817 r. studenci Uniwersytetu Warszawskiego założyli **Związek Przyjaciół „Panta Koina”** (z gr. ‘wszystko wspólne’). W 1819 r. powstał Związek Wolnych Polaków. Ważnym ośrodkiem było również Wilno, gdzie z inicjatywy studentów – w tym **Adama Mickiewicza i Tomasza Zana** – powołano **Towarzystwo Filomatów** (z gr. ‘przyjaciele nauk’). Wileńscy konspiratorzy stanowili część działającego w Europie nurtu organizacji konspiracyjnych, zainspirowanych ideami republikanizmu i liberalizmu. Początkowo działalność filomatów miała charakter jawny. Sprzeciw władz uczelni zaniepokojonych realizowanymi w praktyce ideami braterstwa i równości przyczynił się jednak do zawieszenia Towarzystwa i utworzenia tajnego **Zgromadzenia Filaretów** (z gr. ‘miłośników cnoty’), skupiającego się przede wszystkim na działalności oświatowej w duchu patriotycznym. W 1821 r. władze rosyjskie zakazały wszelkich stowarzyszeń i spotkań pod jakimkolwiek pozorem, zarówno w miejscach publicznych, jak i prywatnych. W wyniku śledztwa przeprowadzonego przez Nowosilcowa w 1823 r. wielu filomatów i filaretów zostało aresztowanych. Te działania położyły kres organizacjom młodzieżowym.

Tomasz Zan był poetą i przyrodnikiem, a prywatnie przyjacielem Adama Mickiewicza. Za działalność spiskową skazano go na rok więzienia w Orenburgu oraz zesłanie. W trakcie zsyłki został asystentem Aleksandra von Humboldta [czyt.: fon humbolta], znanego niemieckiego podróżnika, z którym prowadził badania meteorologiczne.

▪ *ilustracja, Polska, XIX w.*

? Dlaczego zaczęły powstawać młodzieżowe organizacje spiskowe?

TEKST ŹRÓDŁOWY

DZIAŁALNOŚĆ SPISKOWA W WILNIE

Maurycy Mochnacki, polski publicysta, uczestnik i kronikarz powstania listopadowego, opisał działalność organizacji młodzieżowych na Uniwersytecie Wileńskim.

W 1819 na 20 założył Zan między uczniami uniwersytetu towarzystwo moralne, patriotyczne i naukowe, którego członkom nadał tytuł Promienistych. [...].

Braterstwo, zamiłowanie nauki, równość, uczynność: te obowiązki zaciągał każdy wpisujący się do ich wielkiej księgi [...]. *Zan, widoma głowa Promienistych, nie był bez tajnej rady. Miał ją w osobach Filaretów, których związek, składający tajemny wydział Promienistych, ekscytował już, jak mówiono, w 1818 r., lecz właściwie dopiero w 1819–20 działać zaczął* [...]. *W roku 1822 Wyrwicz, profesor matematyki w Uniwersytecie Wileńskim, doniósł był księciu Adamowi Czartoryskiemu, przejeżdżającemu przez Wilno, że w stowarzyszeniu Promienistych, o którym wszyscy wiedzieli, mającym tylko na celu naukę i moralność, zawiązał się wydział tajny polityczny pod tytułem Filaretów* [...]. *Ponieważ Wyrwicz doniósł o tym kuratorowi, musiał przeto Czartoryski wyznaczyć komisję do sprawdzenia denuncjacji; wszakże śledztwo poruczył zacnemu profesorowi Bojanusowi, który po krótkim badaniu całą rzecz uznał za niegodną dalszych poszukiwań. Wtedy Filareci i Filomaci dobrowolnie rozwiązać się postanowili, aby nie nastręczać rządowi pobudek do prześladowania szkolnej młodzieży.* [...]

Nowosilcow, chcąc koniecznie rozetrzeć [tu: rozdmuchać] *tę sprawę, użył gwałtu i wymusił na Jankowskim tyle nowych zeznań, iż dnia 1 i 2 grudnia wszyscy prawie uczniowie Uniwersytetu Wileńskiego byli uwięzieni i badani* [...]. *Sześć miesięcy trwała inkwizycja, z której rząd nic pewnego dociec nie mógł, gdy Zan, poruszony losem tylu kolegów, postanowił wziąć na siebie samego całą odpowiedzialność i poświęcić się za wszystkich.* [...] *Ten czyn był tylko nowym dowodem szlachetnego charakteru Zana, lecz nie ocalił jego kolegów. Ukazem Aleksandra z 14 września roku 1824 złożył z urzędu czterech profesorów* [...], *posłał w głąb cesarstwa albo na Syberię jedenastu Filomatów i dziewięciu Filaretów* [...]. *Wielu innych uczniów niewymienionych w ukazie wzięto do wojska na prostych sołdatów* [z ros. ‘żołnierzy’]; *wielu za wolność opłacić się musiało Nowosilcowowi* [...].

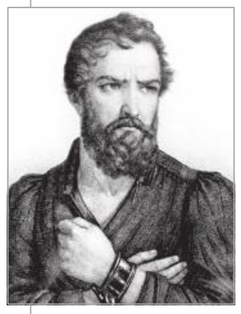
Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 169–170.

? **1.** Oceń, do jakich idei nawiązywały obowiązki spoczywające na działaczach Związku Promienistych.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób władze rosyjskie rozprawiły się z młodymi konspiratorami.

Po aresztowaniu Łukasińskiego nowym przywódcą Towarzystwa Patriotycznego został podpułkownik **Seweryn Krzyżanowski**. Polacy podjęli wówczas rozmowy z tajnymi związkami rosyjskimi, późniejszymi dekabrystami. Wzajemna nieufność, różnice programowe oraz brak porozumienia co do przyszłości zachodnich guberni cesarstwa utrudniały jednak nawiązanie owocnej współpracy. Gdy po śmierci Aleksandra I wybuchło szybko stłumione powstanie dekabrystów, władze odkryły powiązania rosyjskich spiskowców z polskimi. Wśród działaczy Towarzystwa Patriotycznego rozpoczęły się aresztowania. W czerwcu 1827 r. zgodnie z konstytucją powołano **sąd sejmowy** – jego funkcję pełnił senat pod prezesurą wojewody Piotra Bielińskiego. Sąd sejmowy miał przeprowadzić śledztwo w sprawie powiązań Towarzystwa Patriotycznego z dekabrystami. Senatorzy uznali, że oskarżanie polskich konspiratorów o zdradę stanu jest bezpodstawne. Zostali oni skazani jedynie za nieprzekazanie władzom informacji o rosyjskich działaniach spiskowych. Na wieść o decyzji senatorów Mikołaj I miał powiedzieć: *Nieszczęśni, ocalili winnych, lecz zgubili ojczyznę*. W związku z wojną, którą Rosja toczyła wówczas z Turcją, car zatwierdził jednak wyrok sądu sejmowego.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WALERIAN ŁUKASIŃSKI (1786–1868)

Polski działacz polityczny i wojskowy. Jego matka była spokrewniona z Joanną Grudzińską, żoną księcia Konstantego. Służbę wojskową rozpoczął w armii Księstwa Warszawskiego – brał udział w kampanii 1807 r. oraz w wojnie z Austrią w 1809 r. W 1813 r. walczył pod Lipskiem oraz uczestniczył w obronie Drezna. Trafił na krótko do austriackiej niewoli, a w czerwcu 1814 r. osiadł w Warszawie. Rok później wstąpił do armii Królestwa Polskiego, gdzie dosłużył się stopnia majora. Należał do masonerii, na której wzór w 1819 r. założył Wolnomularstwo Narodowe. Po jego rozwiązaniu zainicjował utworzenie Towarzystwa Patriotycznego. Działalność Łukasińskiego w tej organizacji przerwało aresztowanie. W 1822 r. skazano go na dziewięć lat twierdzy. W 1830 r. znajdował się w Warszawie, ale nie został uwolniony przez powstańców. Na początku stycznia 1831 r. przewieziono go do Twierdzy Szlisselburskiej koło Petersburga, gdzie uwięziony spędził resztę życia. Zmarł w 1868 r., już po upadku powstania styczniowego.

KRÓLESTWO POLSKIE W PRZEDEDNIU POWSTANIA

Odkrycie przez władze rosyjskie działalności Towarzystwa Patriotycznego i jego likwidacja tylko na krótko zahamowały działalność konspiracyjną w kraju. Jeszcze w trakcie obrad sądu sejmowego w 1828 r. podporucznik **Piotr Wysocki** zawiązał tajne sprzysiężenie w warszawskiej Szkole Podchorążych Piechoty. Wstępowali do niego oficerowie, studenci Uniwersytetu Warszawskiego oraz młodzi inteligenci warszawscy. Z nadzieją obserwowali przebieg wojny rosyjsko-tureckiej – liczyli na to, że przegrana Rosji zwiększy szanse polskiego społeczeństwa w walce o niepodległość. Wstępny projekt, zakładający wybuch powstania w 1829 r., został odrzucony z powodu sukcesów Rosji na froncie. W tym czasie Mikołaj I, uwikłany w działania wojenne przeciw Turcji, postanowił zadbać o poprawne stosunki z Polakami. W 1829 r. koronował się w Warszawie na polskiego króla, a w następnym roku zwołał sejm. Te zabiegi nie ostudziły jednak zapału młodych wojskowych, którzy czekali na rozwój wypadków we Francji.

Wybuch rewolucji lipcowej i pozbawienie tronu Karola X wywołały ogromne poruszenie wśród członków sprzysiężenia. Niedługo potem, w sierpniu 1830 r., belgijskie prowincje Królestwa Zjednoczonych Niderlandów wystąpiły przeciwko holenderskiej władzy, a w październiku Belgia proklamowała niepodległość (więcej zob. s. 22–23). W prasie warszawskiej pojawiły się informacje o mobilizacji w armii

Seweryn Krzyżanowski stanął na czele Towarzystwa Patriotycznego po aresztowaniu mjr. Łukasińskiego. Został uwięziony w 1826 r., po stłumieniu powstania dekabrystów w Rosji. Na mocy wyroku sądu sejmowego skazano go na trzy lata i trzy miesiące aresztu. W 1830 r. Mikołaj I zmienił mu wyrok na bezterminowe osadzenie w twierdzy. Ostatnie lata swojego życia spędził na Syberii. Zmarł w 1839 r.

▪ *obraz, Polska, 1839 r.*

Odprawa posyłek na placu Saskim to grafika ukazująca wielkiego księcia Konstantego podczas codziennego przeglądu armii Królestwa Polskiego. Przegląd polegał na prezentacji różnych formacji wojskowych. Później książę założył w północno-zachodniej części miasta Pole Marsowe, na które przeniesiono musztry i wizytowanie jednostek.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

rosyjskiej i polskiej – miało to oznaczać skierowanie tych wojsk do interwencji w Belgii (co popierał car Mikołaj I). W tym samym czasie policja księcia Konstantego trafiła na trop sprzysiężenia podchorążych. Rozpoczęły się aresztowania, co przyspieszyło decyzję o wybuchu powstania. W zamyśle młodych spiskowców ich zadaniem było jedynie zainicjowanie zrywu. Kolejne działania miały zostać podjęte już przez doświadczonych i cieszących się społecznym zaufaniem polskich polityków.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jakie były przyczyny powstania listopadowego?

ARMIA KRÓLESTWA POLSKIEGO

Wielkość i charakter armii Królestwa Polskiego określała konstytucja. Wojsko miało nawiązywać – zarówno umundurowaniem, jak i sztandarami oraz chorągwiami – do polskich wzorów i tradycji. Komendy były wydawane w języku polskim, a zwierzchnictwo nad całymi siłami sprawowała Komisja Rządowa Wojny. Jednak faktyczna władza w armii należała do naczelnego wodza, księcia Konstantego. To świadczyło o braku suwerenności polskiego wojska, którego żołnierze przysięgali wierność nie ojczyźnie, lecz królowi (carowi). Wyższa kadra armii Królestwa rekrutowała się spośród zaprawionych w bojach oficerów Księstwa Warszawskiego. Szeregowi żołnierze pochodzili zarówno z poboru, jak i z zaciągu ochotniczego.

Polskie siły zbrojne składały się z gwardii i oddziałów liniowych. Te ostatnie dzieliły się na korpus piechoty, korpus kawalerii, artylerię, wojska inżynieryjne oraz korpus taborów. Przed wybuchem powstania armia Królestwa Polskiego liczyła ok. 25 tys. żołnierzy piechoty, 7 tys. kawalerzystów, ponad 3 tys. artylerzystów oraz 96 dział – w sumie ponad 35 tys. dobrze przygotowanych i uzbrojonych żołnierzy. Dzięki wielkiemu księciu Konstantemu, który dążył do perfekcyjnego wyszkolenia swoich oddziałów, żołnierze wojska polskiego górowali nad armią carską pod względem umiejętności posługiwania się bronią, odwagi na polu bitwy oraz zdyscyplinowania.

Żołnierze 1 Pułku Piechoty Liniowej Królestwa Kongresowego, uzbrojeni we francuskie karabiny skałkowe z okresu Księstwa Warszawskiego. Mundury składały się z granatowych kurtek oraz spodni – latem białych, a zimą granatowych. Noszone na głowach kaszkiety z białymi sznurami w kompaniach fizylierskich miały dodatkowo pompony, a w grenadierskich – kity.

- *obraz, Warszawa, 1823 r.*

? Jakie czynniki zdecydowały o wysokiej jakości armii Królestwa Polskiego?

ĆWICZENIA

1. Przedstaw program polityczny kaliszan.
2. Wyjaśnij, co było celem opisanych działań Czartoryskiego, a co – Nowosilcowa.
3. Oceń, czy przywołane działania Zana stanowiły praktyczną realizację haseł Związku Promienistych.
4. Wskaż pośrednie i bezpośrednie przyczyny wybuchu powstania listopadowego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Lenkiewicz, *Walerian Łukasiński (1786–1868)*, Wrocław 2001.
B. Szyndler, *Mikołaj Nowosilcow (1762–1838): portret carskiego inkwizytora*, Warszawa 2004.

3 POWSTANIE LISTOPADOWE

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- wybuch powstania – noc listopadowa,
- próby porozumienia z carem i wojna polsko-rosyjska w 1831 r.,
- stosunek ludności i państw Europy do powstania w Polsce,
- przyczyny upadku polskiego zrywu narodowego.

WYBUCH POWSTANIA LISTOPADOWEGO

Wydarzenia rewolucyjne we Francji i w Belgii przesądziły o wybuchu powstania w Królestwie Polskim. Spiskowcy z niepokojem obserwowali działania władz rosyjskich, ponieważ obawiali się wysłania polskiego wojska do tłumienia rewolucji w Belgii. Ogłoszenie 20 listopada 1830 r. stanu gotowości bojowej armii rosyjskiej i polskiej stało się dla spiskowców sygnałem do rozpoczęcia powstania. Jak się jednak później okazało, mobilizacja służyła jedynie zwiększeniu liczby oddziałów rosyjskich w Królestwie, co miało pomóc Mikołajowi I w ewentualnej pacyfikacji kraju.

Wybuch powstania zaplanowano na 29 listopada. Straż przed Belwederem pełnił wówczas 4 Pułk Piechoty Liniowej (czwartacy), którego znaczna część należała do sprzysiężenia. Tego dnia odbyła się ostatnia narada wojskowych przywódców, w tym **Piotra Wysockiego** i **Józefa Zaliwskiego**. Spiskowcy nie mieli dokładnego planu działania i nie wyznaczyli swojego wodza. Wierzyli, że społeczeństwo, przepełnione miłością do utraconej ojczyzny, przyłączy się do powstańców. W Warszawie stacjonowało ok. 10 tys. polskich żołnierzy – gdyby większość z nich poparła wystąpienie, szanse na szybkie opanowanie miasta znacznie by wzrosły.

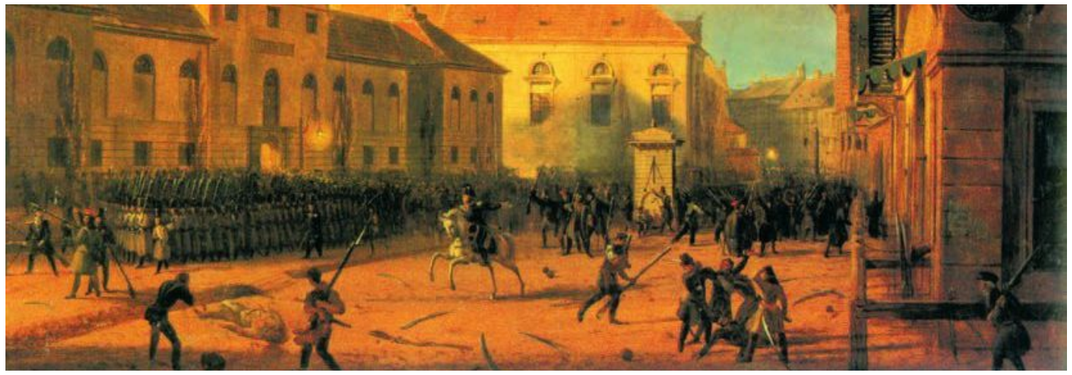
29 listopada o godzinie 19 nastąpił atak na Belweder. Jego celem było wzięcie do niewoli lub zabicie wielkiego księcia Konstantego. Szturm przeprowadzili cywilni spiskowcy, m.in. poeci Ludwik Nabielak i Seweryn Goszczyński. Wojskowi uznali bowiem, że udział w nim byłby złamaniem przysięgi składanej

POSTAĆ HISTORYCZNA

PIOTR WYSOCKI (1797–1875)

Pułkownik wojska polskiego, działacz niepodległościowy, przywódca sprzysiężenia podchorążych i inicjator powstania listopadowego. Pochodził ze zubożałej rodziny szlacheckiej. Na jego patriotyczną postawę wpływ miała nauka w szkole pijarów. W 1818 r. został przyjęty do Szkoły Podchorążych Piechoty. To tam w 1828 r., już jako podporucznik, utworzył organizację konspiracyjną znaną jako Sprzysiężenie Wysockiego. 29 listopada 1830 r. z jego inicjatywy rozpoczęła się listopadowa insurekcja. Walczył m.in. pod Wawrem, Grochowem i Dobrem. Uczestniczył też w wyprawie na Litwę. Za zasługi został odznaczony Krzyżem Złotym Orderu Virtuti Militari. 6 września 1831 r., podczas obrony Woli, dostał się w ręce Rosjan. Zasądzoną karę śmierci poprzez powieszenie zmieniono mu na 20 lat ciężkich robót na Syberii. Do kraju wrócił dopiero w 1857 r. Osiadł w Warce, gdzie resztę życia poświęcił pracy historycznej. Zmarł w 1875 r. jako bohater narodowy.

Wzięcie Arsenału to obraz Marcina Zaleskiego przedstawiający przełomowy moment nocy listopadowej. Zdobycie magazynów broni w Warszawie pozwoliło spiskowcom uzbroić ludność, która przyłączyła się do powstania. Dzięki temu udało się wyprzeć z miasta oddziały rosyjskie.

▪ *obraz, Polska, 1831 r.*

naczelnemu wodzowi. Wielki książę zdołał jednak uciec i przedostać się do obozu wojsk rosyjskich pod Warszawą. W tym samym czasie Piotr Wysocki z grupą 161 podchorążych ruszył do walki z rosyjskimi patrolami, zmierzając w kierunku magazynu uzbrojenia – Arsenału. Nadzieje spiskowców na dołączenie generalicji do powstania także się nie spełniły. Dla wielu wyższych oficerów działania powstańców były młodzieńczą awanturą, dlatego też nawoływali do złożenia broni. W konsekwencji doszło do bratobójczych walk, w których z rąk spiskowców zginęło sześciu generałów i kilku wyższych oficerów.

O przebiegu **nocy listopadowej** zadecydował warszawski lud – rzemieślnicy, drobni kupcy, handlarze, służba, robotnicy najemni. To ich zaangażowanie zaważyło zarówno na zdobyciu Arsenału i znajdujących się tam zapasów broni, jak i na opanowaniu miasta. Wielki książę Konstanty wraz z siłami rosyjskimi i wiernymi pułkami polskimi nie zaatakował powstańców. Kategorycznie zażądał jednak, by Polacy sami rozprawili się ze spiskowcami.

PRÓBY POROZUMIENIA Z CAREM

Bierność czołowych działaczy politycznych rozczarowała spiskowców. Sami również nie chcieli oni objąć kierownictwa nad zrywem. W tej sytuacji do działania przystąpiła grupa polityków związanych z Radą Administracyjną (m.in. książę Adam Jerzy Czartoryski, książę Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki oraz Julian Ursyn Niemcewicz). Dążyli oni do ugody z carem, a wydarzenia z nocy z 29 na 30 listopada uważali za nieodpowiedzialną awanturę. Aby uspokoić nastroje w stolicy, do Rady Administracyjnej wcielono **gen. Józefa Chłopickiego** oraz **Joachima Lelewela**, którzy cieszyli się autorytetem spiskowców. Rada nawiązała kontakt z wielkim księciem Konstantym i wydała odezwy do ludności Warszawy, w których nawoływała do zachowania porządku i spokoju. Utworzyła też straż bezpieczeństwa złożoną z zamożnej burżuazji i rozbroiła lud stolicy. W porozumieniu z księciem Konstantym Rada pozwoliła rosyjskim wojskom opuścić Królestwo Polskie w zamian za obietnicę pozostawienia w kraju wiernych księciu pułków polskich.

Niechęć polityków do powstania sprawiła, że inicjatorzy nocy listopadowej 1 grudnia powołali **Towarzystwo Patriotyczne**. Formalne przywództwo nad tym klubem politycznym objął Joachim Lelewel, ale całością prac kierował **Maurycy Mochnacki**. Towarzystwo Patriotyczne postawiło sobie za cel, by:

- nie dopuścić do zdławienia powstania,
- utworzyć nowy rząd,
- zerwać rozmowy prowadzone z wielkim księciem Konstantym,
- rozciągnąć powstanie na cały kraj.

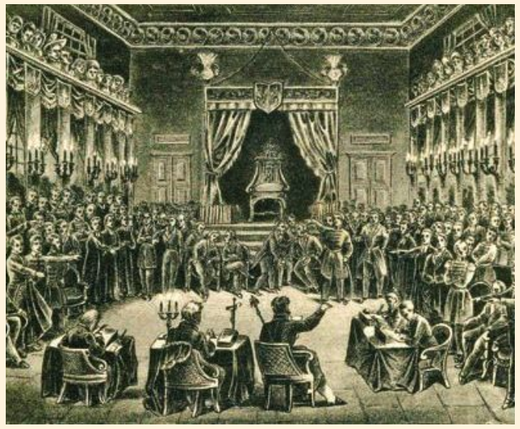
TEKST ŹRÓDŁOWY

DETRONIZACJA CARA MIKOŁAJA I

Debata w sejmie dotycząca pozbawienia cara polskiej korony odbyła się 25 stycznia 1831 r. Na wniosek posła Romana Sołtyka parlamentarzyści podjęli decyzję o detronizacji władcy.

Działo się na Posiedzeniu połączonych Izb Sejmowych dnia 25 stycznia 1831 r. w Warszawie. Najświętsze, najuroczystsze umowy tyle tylko są nienaruszonymi, ile wiernie dotrzymanymi ze stron obydwóch. Długie cierpienia Nasze znane światu całemu, przysięgą zaręczone przez dwóch panujących, a pogwałcone tylekroć swobody, nawzajem i Naród Polski od wierności dziś Panującemu uwalniają. Wyrzeczone na koniec przez samego Cesarza Mikołaja słowa, że pierwszy ze strony naszej wystrzał stanie się na zawsze zatracenia Polski hasłem, odejmując nam wszelką sprostowania krzywd naszych nadzieję, nie zostawiają jak rozpacz szlachetną. Naród zatem Polski na Sejm zebrany oświadcza: iż jest niepodległym Ludem i że ma prawo temu Koronę Polską oddać, którego godnym jej uzna, po którym z pewnością będzie się mógł spodziewać, iż mu zaprzysiężonej wiary i zaprzysiężonych swobód święcie i bez uszczerbku dochowa.

S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 181.

Detronizacja Mikołaja I przez polski sejm oznaczała zerwanie więzów Królestwa Polskiego z Rosją.

▪ *rycina, Francja, XIX w*

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk,

? **1.** Wyjaśnij, w jaki sposób polscy parlamentarzyści uzasadniali detronizację cara Mikołaja I.
2. Na podstawie dostępnych informacji odpowiedz, do jakich tradycji odwoływali się autorzy uchwały.

Pod wpływem radykalizacji nastrojów w stolicy i nacisków Towarzystwa 3 grudnia Rada Administracyjna przekształciła się w **Rząd Tymczasowy** pod kierownictwem księcia Adama Jerzego Czartoryskiego. Zwolennika ugody z carem, księcia Druckiego-Lubeckiego, zmuszono do ustąpienia. Władza wojskowa została przekazana gen. Chłopickiemu, który **5 grudnia 1830 r.** ogłosił się **dyktatorem**. Cieszył się on popularnością wśród mieszkańców Warszawy, lecz jako zdecydowany przeciwnik powstania liczył na zawarcie kompromisu z królem-carem. 10 grudnia Chłopicki wysłał do Mikołaja I delegację, która przedstawiła proponowane warunki porozumienia. Miało się ono opierać na:

- przestrzeganiu konstytucji przez rosyjskie władze,
- wycofaniu wojsk rosyjskich z Królestwa Polskiego,
- przyłączeniu ziem zabranych.

W oczekiwaniu na odpowiedź cara Chłopicki, naciskany przez powstańców, niechętnie przystąpił do rozbudowy polskiej armii.

W dniu 17 grudnia Mikołaj I wystosował do Polaków manifest z żądaniem ich kapitulacji. Następnego dnia sejm uznał powstanie za narodowe. W takiej sytuacji gen. Chłopicki podjął decyzję o złożeniu urzędu. Członkowie Towarzystwa Patriotycznego zaczęli nawoływać do detronizacji króla-cara. Do radykalizacji nastrojów przyczyniło się również obraźliwe dla Polaków oświadczenie wodza armii rosyjskiej Iwana Dybicza. **25 stycznia 1831 r.** sejm uchwalił **detronizację Mikołaja I**. Cztery dni później powołano pięcioosobowy

WARTO WIEDZIEĆ

Sprawa chłopska podczas powstania

Powstańcy od początku zdawali sobie sprawę, że do zrywu należy przyciągnąć chłopów. Stanowili oni bazę rekrutacyjną dla armii, a ich udział w walkach mógł zadecydować o zwycięstwie. Padło kilka pomysłów na to, jak rozwiązać kwestię chłopską. Liberałowie opowiadali się za stopniowym oczynszowaniem chłopów, z zachowaniem zasad ochrony własności. Członkowie Towarzystwa Patriotycznego przychylali się do tego projektu, choć w szeregach klubu pojawiły się również głosy radykalne, domagające się natychmiastowego oczynszowania i zniesienia pańszczyzny. Program reform włościańskich przygotowali także liberałowie kaliscy. Ich propozycja zakładała rozłożone na 10 lat znoszenie pańszczyzny oraz oczynszowanie chłopów, ale tylko w dobrach narodowych, z wykluczeniem z tego procesu majątków prywatnych. Ostatecznie, ze względu na duże rozbieżności między politykami, sejm nie podjął w tej kwestii żadnej decyzji.

? Dlaczego polskim politykom nie udało się rozwiązać kwestii chłopskiej?

Rząd Narodowy, którego prezesem został książę Adam Jerzy Czartoryski. Zasiadali w nim konserwatyści (Adam Jerzy Czartoryski i Stanisław Barzykowski), liberałowie (Teodor Morawski i Wincenty Niemojowski) oraz radykałowie (Joachim Lelewel).

WOJNA POLSKO-ROSYJSKA

Detronizacja Mikołaja I oznaczała wybuch wojny polsko-rosyjskiej. Armią rosyjską dowodził feldmarszałek **Iwan Dybicz**, a wodzem naczelnym wojsk polskich został książę **Michał Radziwiłł**, choć faktyczne dowództwo sprawował gen. Chłopicki. Jak większość wyższych oficerów Chłopicki nie wierzył w sukces Polaków. Postanowił jednak wydać bitwę maszerującym na Warszawę Rosjanom i w razie porażki skapitulować. Do nierozstrzygniętego starcia doszło 25 lutego **pod Grochowem**. Podczas walk gen. Chłopicki został ranny. Nowy wódz naczelny **gen. Jan Skrzynecki** także nie żywił nadziei na zwycięstwo. Zgodził się

Bitwa pod Ostrołęką była kolejnym przykładem złych decyzji gen. Skrzyneckiego. W ostatniej chwili zmienił on plan bitwy. Początkowo zamierzał czekać na atak Rosjan i rozbić ich po przekroczeniu rzeki. Ostatecznie nakazał jednak obronę Ostrołęki i walkę na tym samym brzegu. To pozwoliło Rosjanom wykorzystać przewagę swojej artylerii.

▪ *obraz, Polska, 1838 r.*

Olszynka Grochowska Wojciecha Kossaka przedstawia miejsce najcięższych walk podczas bitwy w 1831 r. Postawa żołnierzy broniących tej pozycji sprawiła, że gen. Chłopicki uwierzył w możliwość pokonania Rosjan. Zaczął dowodzić z większą energią i przygotowywać kontratak, który mógł przesądzić o wygranej Polaków. Został jednak ciężko ranny, a naczelny wódz Michał Radziwiłł nie potrafił poprowadzić armii do zwycięstwa.

▪ *obraz, Polska, 1886 r.*

jednak na śmiały plan ofensywny opracowany przez **gen. Ignacego Prądzyńskiego**, zakładający zdobycie rosyjskich magazynów w Siedlcach. Zaskoczeni atakiem Rosjanie ponieśli znaczne straty, mimo to Skrzynecki wstrzymał dalszą ofensywę.

W tym samym czasie wybuchło powstanie na Wołyniu i Litwie. Na Wołyń ruszył oddział polskiego wojska pod wodzą gen. Dwernickiego, lecz otoczony przez siły rosyjskie musiał się wycofać do Austrii. Na Litwie walki trwały dłużej, ponieważ oprócz szlachty powstanie poparli tam młodzi mieszczanie, a na Żmudzi – chłopi. Oddziały partyzanckie, choć słabo uzbrojone, odnosiły znaczne sukcesy. Wsparcie otrzymały dopiero latem 1831 r. Źle dowodzone jednostki z Królestwa Polskiego zostały jednak rozbite przez Rosjan, zmuszone do przekroczenia granicy pruskiej i złożenia broni.

W maju 1831 r. gen. Prądzyński opracował nowy plan ofensywy, który miał na celu rozbicie części sił rosyjskich w okolicach Łomży i Ostrołęki. Nieudolność gen. Skrzyneckiego sprawiła jednak, że Polacy ponieśli porażkę w stoczonej 26 maja bitwie **pod Ostrołęką**. W starciu wykrwawiły się najlepsze polskie jednostki – to podkopało morale żołnierzy, którzy przestali wierzyć w zwycięstwo.

EUROPA WOBEC POWSTANIA

Opinia publiczna w ogarniętej ruchami rewolucyjnymi Europie z entuzjazmem zareagowała na powstanie w Królestwie Polskim. Jednak o rzeczywistych działaniach decydowały rządy państw, a te zdecydowanie nie chciały angażować się w konflikt polsko-rosyjski. W grudniu 1830 r. z misją dyplomatyczną do Londynu udał się Aleksander Wielopolski. Minister Henry John Palmerston [czyt.: henri dżon palmerston] oznajmił wówczas, że Wielka Brytania nie miesza się w spory między monarchą a jego poddanymi. Również Francja nie wystąpiła w obronie sprawy polskiej.

Różne były także postawy pozostałych państw zaborczych. Prusy – w obawie przed wybuchem powstania na swoich ziemiach – szybko podjęły kroki, aby zdławić wszelką aktywność polskich poddanych. Ponadto na granicy z Królestwem Polskim skoncentrowały armię gotową pójść z pomocą Rosjanom. Mimo to w powstaniu listopadowym wzięło udział ok. 3 tys. ochotników z Wielkopolski. Austria natomiast przyjęła postawę neutralną. Nie przekazała Rosji powstańców, którzy przedostali się do Galicji, ani nie przeszkodziła w ich wyjeździe do Francji – nie zamierzała jednak otwarcie wystąpić przeciw Rosji.

WOJNA POLSKO-ROSYJSKA

W polskim zrywie narodowym brały udział regularne jednostki wojskowe, a toczone walki miały charakter regularnej wojny. Rosjanie do stłumienia powstania skierowali ponad 200 tys. żołnierzy. Polacy początkowo dysponowali tylko nieco ponad 50 tys. żołnierzy, jednak z czasem liczebność armii wzrosła do ok. 150 tys.

Bitwy pod Grochowem i Ostrołęką

Do najbardziej zaciętych i najkrwawszych starć wojny polsko-rosyjskiej w 1831 r. doszło pod Grochowem i Ostrołęką. Ze względu na liczebność oddziałów były to największe bitwy w Europie od czasów wojen napoleońskich. Wykazały one znakomite wyszkolenie polskich żołnierzy i części oficerów. Jednocześnie odsłoniły jednak słabości kadry dowódczej, która nie miała zapału do walki i bała się odważnych decyzji.

Czwartak, czyli żołnierz 4 Pułku Piechoty Liniowej – jednostki, która walczyła zarówno pod Olszynką Grochowską, jak i Ostrołęką.

ROK 1831

1 Wyprawa gen. Dwernickiego

W lutym 1831 r. gen. Dwernicki wyruszył z pomocą dla ogarniętego powstaniem Wołynia. Początkowo odniósł zwycięstwo pod Stoczkiem i pod Boremlem. Jednak otoczony przez przeważające siły Rosjan pod koniec kwietnia przekroczył granicę austriacką i złożył broń.

2 Luty 1831 r.

Po detronizacji Mikołaja I do Królestwa Polskiego wkroczyła armia rosyjska. Jej dowódca feldmarszałek Iwan Dybicz chciał zająć Warszawę. Gen. Chłopicki wydał mu bitwę 25 lutego pod Grochowem. Pozostała ona nierozstrzygnięta, lecz straty Rosjan uniemożliwiły ich dalszy atak.

3 Marzec 1831 r.

Po namowach gen. Prądzyńskiego głównodowodzący polskich sił zgodził się na plan ofensywy, której celem było zdobycie magazynów armii rosyjskiej w Siedlcach. Pomimo zwycięstw pod Dębem Wielkim i Iganiami natarcie zostało jednak wstrzymane.

4 Maj 1831 r.

Kolejne polskie natarcie przygotowane przez gen. Prądzyńskiego miało rozbić rosyjskie pułki gwardyjskie w okolicy Łomży i Ostrołęki. Z powodu opieszałości gen. Skrzyneckiego Rosjanie zdołali jednak połączyć siły z armią Dybicza i pokonali Polaków w bitwie pod Ostrołęką.

5 Wyprawa na Litwę

W czerwcu 1831 r. część wojsk polskich udała się na Litwę, aby udzielić wsparcia tamtejszym powstańcom. Polacy próbowali zająć Wilno, lecz zostali pokonani w bitwie pod Ponarami i otoczeni przez Rosjan. W połowie lipca polskie oddziały przekroczyły granicę Prus i złożyły broń.

6 Wrzesień 1831 r.

Gen. Paskiewicz, dowodzący armią rosyjską po śmierci Dybicza, zdecydował się uderzyć na Warszawę od zachodu. Przekroczył Wisłę koło Torunia i ruszył na stolicę Królestwa Polskiego. Potężne uderzenie Rosjan, którzy mieli wielką przewagę w artylerii, przerwało polskie linie obrony i zmusiło powstańców do kapitulacji 8 września 1831 r.

UPADEK POWSTANIA

Po śmierci Dybicza nowy rosyjski dowódca, **feldmarszałek Iwan Paskiewicz**, postanowił zaatakować Warszawę od zachodu. W lipcu rosyjska armia przeprawiła się przez Wisłę nieopodal Torunia i rozpoczęła marsz w kierunku stolicy. Skrzynecki zwlekał z przygotowaniami do decydującego starcia. Spotkało się to z ostrą krytyką sejmu, który pozbawił go dowództwa, a na wodza naczelnego wybrał **gen. Henryka Dembińskiego**. Nie był to trafny wybór, Dembiński kontynuował bowiem działania swojego poprzednika. W obliczu coraz trudniejszej sytuacji i radykalizacji nastrojów **15 sierpnia** w stolicy doszło do rozruchów i samosądów na domniemanych winowajcach klęski wojennej. Zginęło wówczas ok. 30 osób. Rząd Narodowy podał się do dymisji, a **gen. Jan Krukowiecki** został gubernatorem Warszawy oraz naczelnym dowódcą polskiej armii. Nie zamierzał jednak walczyć z Rosjanami, a zajął się wprowadzaniem porządku w mieście. Ukarał winnych rozruchów i rozwiązał Towarzystwo Patriotyczne. Usiłował też negocjować z Paskiewiczem, ale feldmarszałek nie podjął z nim żadnych rozmów. Rosjanie rozpoczęli atak na polską stolicę 6 września 1831 r. Ich siły liczyły ok. 80 tys. żołnierzy, przeciwko którym strona polska mogła wystawić ok. 40 tys. żołnierzy. Szturm przeprowadzono od strony Woli, której obroną dowodził **gen. Józef Sowiński**. Brak wsparcia i zbyt późno podjęte przygotowania do walki przesądziły o klęsce Polaków. **8 września** sejm zadecydował o kapitulacji Warszawy. Pozbawił dowództwa Krukowieckiego oraz zdymisjonował prezesa Rządu Narodowego. Nowym prezesem wybrano Bonawenturę Niemojowskiego, który wraz z sejmem i rządem opuścił stolicę. Iwan Paskiewicz w nagrodę za zdobycie stolicy Królestwa Polskiego został przez cara Mikołaja I nagrodzony tytułem księcia warszawskiego. 23 września 1831 r. sejm na swoim ostatnim posiedzeniu podjął decyzję o „zawieszeniu" powstania. Główna armia polska przeszła przez Ziemię Dobrzyńską i 5 października pod Brodnicą przekroczyła granicę z Prusami. W obawie przed represjami wielu polityków i wojskowych wyjechało z kraju. 9 października skapitulował Modlin, a 21 października – Zamość. Wraz z upadkiem tych dwóch twierdz upadło całe powstanie.

Zryw niepodległościowy zakończył się całkowitą klęską, na co miały wpływ m.in.:

Sowiński na szańcach Woli to obraz Wojciecha Kossaka, ukazujący artystyczną wizję śmierci generała. Według historyków dowódca reduty na Woli chciał się poddać. Gdy kapitulował, padły jednak strzały. Rosjanie wzięli to za podstęp i bagnetami zabili Polaków, w tym prawdopodobnie także Sowińskiego.

▪ *obraz, Polska, 1922 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Kobiety w powstaniu listopadowym

Zryw niepodległościowy, jakim było powstanie listopadowe, przyciągnął w swoje szeregi także kobiety. Niektóre walczyły z bronią w ręku, tak jak Emilia Plater. Większość angażowała się w działalność charytatywno-opiekuńczą, pomagając np. rodzinom wojskowych. Polki organizowały również zaplecze medyczne dla powstańców i zbiórki potrzebnych rzeczy. Aby zdobyć pieniądze dla najbiedniejszych, sprzedawały np. własną biżuterię i obrączki ślubne. W Warszawie funkcjonował Związek Dobroczynności Patriotycznej Warszawianek, założony przez Klementynę z Tańskich Hoffmanową. Cecylia Chłędowska oraz Marianna Dębińska zaangażowały się w prace Towarzystwa Patriotycznego. W powstaniu listopadowym uczestniczyły też markietanki, czyli wędrowne handlarki. Oprócz handlu zajmowały się one też naprawą i praniem mundurów oraz pielęgnowaniem chorych, za co otrzymywały zapłatę.

? W jakie działania podczas powstania listopadowego angażowały się kobiety?

Hrabianka Emilia Plater walczyła podczas kampanii na Litwie. Zmarła z wyczerpania w czasie przeprawy do stolicy. Dzięki swojej postawie stała się bohaterką narodową i uosobieniem patriotyzmu kresowych Polek.

▪ *obraz techniką gwaszu, Polska, II połowa XIX w.*

- przewaga wojsk rosyjskich,
- błędy strategiczne polskiego dowództwa, które nie wierzyło w zwycięstwo,
- brak pomocy ze strony innych państw.

Miał jednak ogromne znaczenie dla budowania tożsamości narodowej Polaków. Dla następnych pokoleń noc listopadowa i bohaterska postawa powstańców stały się symbolem miłości do ojczyzny. Niedługo po upadku powstania ówcześni politycy zaczęli oceniać jego szanse i możliwości. Należy także dodać, że pomimo klęski powstania dzięki niemu na ziemiach polskich przez niemal rok istniało niepodległe państwo polskie mające własny rząd, sejm oraz wojsko.

ĆWICZENIA

1. Oceń przygotowanie spiskowców do rozpoczęcia powstania.
2. Wyjaśnij, jakie okoliczności zadecydowały o powodzeniu nocy listopadowej.
3. Omów stosunek głównych polskich polityków i generałów do działań powstańczych.
4. Scharakteryzuj przebieg walk polsko-rosyjskich w 1831 r.
5. Wskaż przyczyny upadku powstania listopadowego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Łojek, *Szanse powstania listopadowego*, Warszawa 1986.
Powstanie listopadowe 1830–1831. Dzieje – historiografia – pamięć, red. T. Skoczek, Warszawa 2015.

Czy powstanie listopadowe miało szanse powodzenia?

Czy decyzja o wybuchu powstania listopadowego była słuszna? Czy biorąc pod uwagę wszystkie okoliczności, mogło się ono zakończyć zwycięstwem? Te pytania od lat wzbudzają burzliwe dyskusje wśród polskich historyków.

Przyczyny klęski listopadowej

Pierwsze oceny powstania listopadowego i pytania dotyczące przyczyn jego upadku oraz niewykorzystanych szans na zwycięstwo pojawiły się już w ostatnich dniach zrywu niepodległościowego. Następnie były szczegółowo analizowane przez publicystów Wielkiej Emigracji. W ciągu pierwszych trzech lat po klęsce powstania ukazało się ok. 60 publikacji z zakresu tzw. literatury rozrachunkowej. Ich autorzy szukali przyczyn klęski w złej woli generałów i polityków, a także w braku narodowej jedności. Niejednokrotnie zwracali też uwagę na niewłaściwy moment rozpoczęcia powstania (niekorzystna dla Polski sytuacja międzynarodowa i brak poparcia państw zachodnich) oraz złą organizację (brak przywódców i ustalonego planu działania władz wojskowych i cywilnych). Nigdy jednak nie zakwestionowali samej słuszności decyzji o wybuchu walk. Przekonanie, iż powstanie listopadowe można było wygrać, mocno zakorzeniło się w świadomości historycznej Polaków żyjących w drugiej połowie XIX w. i początkach XX w. Do jego ugruntowania przyczyniły się opublikowane pod koniec XIX w. pamiętniki gen. Ignacego Prądzyńskiego. Autor dokonał w nich druzgocącej krytyki działań gen. Jana Skrzyneckiego, który za wszelką cenę dążył do ugody z carem. Ta relacja umocniła przekonanie, że przyczyną klęski listopadowej były błędy naczelnego wodza powstania.

Finis Poloniae 1831 (czyt.: polonie, z łac. 'koniec Polski') to obraz niemieckiego malarza Dietricha Montena [czyt.: ditrisia montena]. Tytuł nawiązuje do okrzyku przypisywanego Tadeuszowi Kościuszce pod koniec przegranej bitwy pod Maciejowicami, podczas której trafił on do rosyjskiej niewoli. Artysta w symboliczny sposób ukazał przekroczenie granicy pruskiej przez polskie oddziały po klęsce powstania listopadowego. W centrum znajduje się oficer na białym koniu, który oddaje ostatni pokłon ojczyźnie. Dowódcę otaczają zrozpaczeni żołnierze mijający słup graniczny z napisem *Finis Poloniae* – jego przekroczenie wyznacza koniec państwa polskiego.

▪ *obraz, Niemcy, 1832 r.*

W 1966 r. ukazał się esej Jerzego Łojka *Szanse powstania listopadowego*. Zdaniem autora zryw mógłby zakończyć się zwycięstwem, *gdyby radykalne i postępowe siły powstania ożywiły się* [...], *zmuszając rząd do forsowania za wszelką cenę generalnej ofensywy przeciw wojskom carskim*. Zdaniem historyka te działania pozwoliłyby wypchnąć wojska rosyjskie z Królestwa Polskiego i części Litwy, co z kolei przyczyniłoby się zapewne do poparcia sprawy polskiej przez Wielką Brytanię i Francję. Według wielu badaczy powstanie listopadowe miałoby zdecydowanie większe szanse powodzenia, gdyby na kongresie wiedeńskim nie zapadły decyzje o podziale Księstwa Warszawskiego. Znakomity historyk Szymon Askenazy pisał: *Krzywda skurczeniem Królestwa wyrządzona Polsce przez Europę kongresową odbiła się na rewolucji listopadowej 1830. Szala wojny polsko-rosyjskiej, tak długo chwiejna, byłaby się pewnie na polską przechyliła stronę, gdyby Królestwo Polskie o Poznańskie z Krakowem, to jest o jedną czwartą, okrojone nie było*.

Historycy analizujący upadek powstania niejednokrotnie zwracali uwagę na ograniczony potencjał wojenny Królestwa Polskiego. Polacy nie mogli importować broni i amunicji z mocarstw zachodnich, które nie chciały działać na niekorzyść potężnej Rosji. Klęski powstania upatrywano również w dysproporcjach między siłami zbrojnymi obu państw.

Spokój panuje w Warszawie to satyryczna, barwna litografia autorstwa Charlesa Josepha Traviès de Villiers [czyt.: szarla żozefa trawjesa de **wije**], znanego jako Traviès. Odnosi się ona do zdania: *Spokój panuje w Warszawie* (franc. *L'ordre règne à Varsovie*, czyt.: lordr reń a warso**wi**] wypowiedzianego przez ministra spraw zagranicznych Francji we wrześniu 1831 r. przed francuską Izbą Deputowanych. Na litografii autor pokazał ciała pokonanych polskich żołnierzy, zniszczone działa, porwane sztandary i martwego białego orła, które symbolizują „spokój" w kraju wprowadzony przez Rosjan.

▪ *litografia, Francja, 1831 r.*

Jak wskazuje prof. Łojek, Rosja mogła skierować przeciwko Polakom ok. 180 tys. żołnierzy, armia Królestwa Polskiego zaś w chwili wybuchu powstania liczyła zaledwie 30 tys. Należy jednak pamiętać, że powstańców wsparło również 20 tys. ochotników z ziem zabranych oraz zaboru pruskiego i austriackiego. Co więcej, według szacunków Królestwo Polskie mogło zmobilizować jeszcze ok. 140 tys. poborowych. Dane te wyraźnie wskazują, iż Polacy mieli duże szanse stworzyć armię zbliżoną liczebnie do sił rosyjskich, osłabionych wskutek epidemii cholery.

Znaczenie powstania

Nie da się jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie, czy powstanie listopadowe miało szansę powodzenia. Czy wiara w zwycięstwo oraz trafne decyzje rządu i sejmu mogły zmienić ostateczny wynik walk? Czy bardziej utalentowany dowódca poprowadziłby Polaków do zwycięstwa? Być może przedłużyłoby to zmagania, ale czy przyniosłoby wygraną w wojnie polsko-rosyjskiej? Losy powstania zależały od tak wielu czynników zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych (np. od sytuacji międzynarodowej), że wszelkie rozważania i spekulacje na ten temat są czystą *political fiction*.

Niezależnie jednak od oceny zrywu, zdaniem Władysława Zajewskiego, autora licznych publikacji na temat tego zagadnienia: *noc 29 listopada uchroniła naród polski przed niewolą duchową, przed złożeniem broni, przed zjednoczeniem politycznym z Rosją, co nieuchronnie zgotowaliby następcy Nowosilcowa, przed aprobatą niewoli*. Według profesora nie była to walka od początku skazana na klęskę. Wielu zagranicznych obserwatorów uważało, że po zwycięskiej ofensywie wiosennej Polska stoi u progu niepodległości. Choć przegraliśmy powstanie, nie przegraliśmy sprawy narodowej ani nie straciliśmy honoru. W historii polskich zrywów niepodległościowych bunt listopadowy, mimo licznych potknięć militarnych i politycznych, zajmuje miejsce wyjątkowe – jak pisze cudzoziemski obserwator heroicznych walk nad Wisłą: *Nie ma nic bardziej wielkiego i godnego podziwu w annałach nowożytnej historii* (cyt. za: http://journals.pan.pl/Content/92738/mainfile.pdf).

Mimo niepowodzeń polskie zrywy niepodległościowe odegrały ważną rolę w umacnianiu świadomości narodowej Polaków. W 1930 r., czyli w setną rocznicę wybuchu powstania listopadowego, Artur Śliwiński wyraził przekonanie, iż *dla narodu naszego insurekcja listopadowa była niewyczerpanym źródłem tradycji, z której następne pokolenia czerpały moc do walki o prawo do życia. Naród, który sam nie tworzy swojej historii – przestaje być narodem. Naród, którego dzieje zlewają się z dziejami zaborczego państwa, przestaje żyć w świadomości świata. Powstanie listopadowe od takiej śmierci uratowało Polskę*.

Polski Prometeusz to alegoria upadku powstania listopadowego ukazana przez francuskiego malarza Horace'a Verneta. Nad martwym mężczyzną uosabiającym Polskę dominuje orzeł z zakrwawionymi szponami symbolizujący Rosję.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

4 WIELKA EMIGRACJA

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- skutki powstania listopadowego,
- liczebność i znaczenie Wielkiej Emigracji,
- działalność polityczna Polaków na emigracji,
- główne ugrupowania emigracyjne i ich programy.

EMIGRACJA POPOWSTANIOWA

Po upadku powstania listopadowego jego uczestnicy padli ofiarą represji ze strony władz carskich. Osądzeniem inicjatorów oraz przywódców zrywu zajęły się **Stała Komisja Wojenno-Śledcza** oraz specjalnie powołany **Najwyższy Sąd Kryminalny**. Większość powstańców opuściła kraj, dlatego wytoczono im procesy zaocznie i skazano na karę śmierci. Byli wśród nich m.in. książę Adam Jerzy Czartoryski i Joachim Lelewel. Tym, którzy zostali schwytani, car w drodze łaski zamienił najwyższy wymiar kary na **zsyłkę** na Syberię i ciężkie roboty w kajdanach, czyli **katorgę**. Ponadto wszystkim uczestnikom powstania oraz emigrantom politycznym skonfiskowano majątki – przekazano je następnie rosyjskim urzędnikom i osobom lojalnym wobec władz.

Klęska powstania listopadowego i obawa przed represjami spowodowały masową emigrację z Polski. Blisko 50 tys. osób, zarówno żołnierzy, jak i cywili, szukało schronienia w Austrii i Prusach. Tamtejsze rządy, zobowiązane prawem międzynarodowym, udzieliły wsparcia internowanym, ale godne warunki zapewniono tylko oficerom. Ponadto tuż po ogłoszeniu amnestii przez cara (1 listopada 1831 r.) zwykli żołnierze byli zmuszani do powrotu do Królestwa Polskiego. Szczególnie bezwzględni okazali się Prusacy, którzy eskortowali grupy Polaków do granicy, a następnie pilnowali jej przekroczenia. Ci, którzy nie poddali się pruskim naciskom, zostali uwięzieni w twierdzach (m.in. w Gdańsku i Grudziądzu), gdzie spędzili kilka lat. Władze austriackie nie prowadziły tak restrykcyjnej polityki, dlatego znaczna liczba Polaków pozostała na terenie Wolnego Miasta Krakowa oraz Galicji.

Wielu działaczy zaangażowanych w walkę o niepodległość wyjechało do Europy Zachodniej. Na emigrację zdecydowali się przede wszystkim politycy, oficerowie, uczeni, literaci, artyści, a więc przedstawiciele ówczesnej elity intelektualnej i politycznej polskiego społeczeństwa. Grupa ta liczyła ok. 10 tys. osób. Najwięcej udało się do Francji, która do 1839 r. przyjęła ok. 5,7 tys. powstańców. Polacy wyjeżdżali również do Wielkiej Brytanii, Belgii, Hiszpanii, Szwajcarii i Stanów Zjednoczonych. Emigracja polistopadowa znacznie różniła się od innych fal wyjazdów z kraju. Ze względu na rolę, jaką to środowisko odegrało w polskim życiu polityczno-kulturalnym, nazwano ją **Wielką Emigracją**.

Hambacher Fest to demonstracja, która odbyła się w dniach 27–30 maja 1832 r. na zamku Hambach w Bawarii. Uczestniczyło w niej ok. 30 tys. ludzi z różnych środowisk politycznych i stanów społecznych. Manifestowano poparcie dla idei zjednoczenia Niemiec oraz solidarność z Polakami, którzy musieli wyemigrować po powstaniu listopadowym. Wyrazem tego były m.in. flagi polska i niemiecka, które na swoim obrazie przedstawił Hans Mocznay.

- *rycina, Niemcy, XIX w.*

EMIGRACJA PO POWSTANIU LISTOPADOWYM

?

1. Wymień państwa, przez które wiodły trasy emigracji powstańców listopadowych.
2. Wyjaśnij, dlaczego główne ośrodki emigracji zostały zlokalizowane we Francji.

Opinia publiczna w Europie życzliwie zareagowała na wydarzenia z lat 1830–1831 w Królestwie Polskim. Zwolennicy walki ze starym porządkiem przychylnie witali polskich emigrantów, a na ich cześć powstawały nawet wiersze czy piosenki (np. *Tysiąc walecznych*). Jednym z pierwszych państw, które udzieliło Polakom schronienia, była Francja. Już w 1831 r. rząd francuski podjął

decyzję o przyznaniu powstańcom niewielkich zasiłków, tzw. żołdu. W styczniu tego roku powołano też **Komitet Francusko-Polski**, który zajął się zbiórką funduszy na potrzeby przyszłych emigrantów. Natomiast w Niemczech w latach 1830–1832 zrodził się szeroki ruch społeczny nazywany „niemiecką przyjaźnią dla Polski" – *Deutsche Polenfreundschaft* [czyt:. dojcze polenfrojndszaft]. W ramach tego ruchu zakładano liczne Stowarzyszenia dla Polski oraz wydawano publikacje i wystawiano przedstawienia teatralne ukazujące powstańców jako „rycerzy wolności". Przy okazji pomocy Polakom w sterroryzowanych przez Metternicha Niemczech odradzał się zakazany w 1819 r. w Karlsbach niemiecki patriotyzm, wysuwający postulat zjednoczenia kraju.

DZIAŁALNOŚĆ POLITYCZNA EMIGRACJI

Po wyjeździe z kraju Polacy zamierzali ustanowić naczelny ośrodek władzy na emigracji. Mimo przekonania o konieczności współpracy wśród działaczy emigracyjnych szybko ujawniły się dawne podziały polityczne. W listopadzie 1831 r. Bonawentura Niemojowski założył **Komitet Tymczasowy Emigracji**, który – krytykowany za zbytnią apolityczność – został niebawem rozwiązany. Kolejną próbę powołania reprezentacji politycznej emigrantów

Powitanie powstańca listopadowego przez ludność francuską to ilustracja ukazująca serdeczność, z jaką weterani walk w Królestwie byli witani we Francji i w krajach niemieckich.

▪ *rycina, Polska, XIX w.*

podjęli działacze Towarzystwa Patriotycznego, którzy w grudniu 1831 r. utworzyli **Komitet Narodowy Polski** (KNP) z **Joachimem Lelewelem** na czele. Lelewel dążył do zjednoczenia całej emigracji, opracował więc program umiarkowany i kompromisowy, a w gruncie rzeczy – bardzo ogólnikowy. Opierał się on na założeniu, że Polska odzyska niepodległość przy zaangażowaniu wszystkich warstw społecznych (solidaryzm narodowy). Unikano

POSTAĆ HISTORYCZNA

JOACHIM LELEWEL (1786–1861)

Polski historyk, bibliograf, numizmatyk, działacz polityczny oraz członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Przyszedł na świat w Warszawie, w spolonizowanej rodzinie pruskiej. Po ukończeniu studiów pedagogicznych w Wilnie przez kilka miesięcy wykładał historię w Liceum Krzemienieckim. W 1824 r. w związku z procesem filaretów został wydalony z Litwy. Przeniósł się wówczas do Warszawy, gdzie szybko zaangażował się w działalność polityczną. Podczas powstania listopadowego należał do Rady Administracyjnej, następnie wszedł w skład Rządu Narodowego. Przewodził też Towarzystwu Patriotycznemu. Po upadku powstania wyemigrował do Francji, gdzie powołał Komitet Narodowy Polski. Zaangażował się ponadto w działalność Młodej Polski, a w 1837 r. założył Zjednoczenie Emigracji Polskiej. Po upadku Wiosny Ludów wycofał się z życia politycznego i zajął badaniami historycznymi. Stworzył szkołę lelewelowską, która duży nacisk kładła na republikańską syntezę dziejów Polski.

TEKST ŹRÓDŁOWY

WIELKI MANIFEST TDP

Wydany 4 grudnia 1836 r. w Poitiers dokument był wykładnią ideologii TDP. Pracą nad założeniami manifestu kierował Wiktor Heltman, który po odejściu Krępowieckiego stanął na czele TDP.

Bez równości nie ma wolności, bo tam, gdzie jednym nie wolno czynić, co drudzy czynić mogą, musi być z jednej strony niewola, z drugiej despotyzm, a w całym społeczeństwie anarchia.

Bez równości nie ma braterstwa, bo tam, gdzie jedni zrzucają z siebie powinności i przenoszą je na drugich, musi być z jednej strony egoizm, z drugiej umysłowe i moralne znikczemnienie, a w całym społeczeństwie wzajemna między członkami nienawiść. [...]

Wszystko dla ludu, przez lud: oto najogólniejsza zasada demokracji, cel i formę zarazem obejmująca. Wszystko dla ludu, dla wszystkich – jest celem, wszystko przez lud, przez wszystkich – jest formą. [...]

Polska więc niepodległa i Polska demokratyczna – oto cel stowarzyszenia naszego. [...] *Odrodzona, niepodległa Polska demokratyczną będzie. Wszyscy bez różnicy wyznań i rodu odbiorą w niej umysłowe, polityczne i socjalne usamowolnienie, nowy porządek obejmujący własność, pracę, przemysł, wychowanie i wszystkie stosunki towarzyskie, na zasadach równości oparty, zajmie miejsce bezrządu, któremu przywłaszczyciele nazwisko praw dotąd nadają.* [...]

Dla odzyskania niepodległości bytu Polska ma w łonie własnym olbrzymie siły, których dotąd żaden głos sumienny i szczery nie wywołał jeszcze. Nietknięta to prawie, równie zewnętrznym, jak i wewnętrznym nieprzyjaciołom straszna potęga. Nią Polska powstanie. [...]

W Polsce więc są wszystkie warunki odzyskania niepodległego i demokratycznego bytu. Ona sama zdolną jest własnymi siłami powstać, najeźdników zniszczyć, jarzmo wewnętrzne złamać i na trwałych zasadach demokracji istnienie swoje ugruntować. Lecz Polska oprócz sił własnych ma naturalnych sprzymierzeńców. [...] *Z nieśmiertelnym duchem Polski sprzymierzyły się ludy, i na tej samej mogile, na których absolutyzm piekielny zawarł związek, bratnie podały sobie ręce.*

Źródło: *Wielka Emigracja. Teksty źródłowe do nauki historii*, nr 31, oprac. M. Żychowski, Warszawa 1962, s. 34–37.

? **1.** Przedstaw zasady, na których miał się opierać ustrój przyszłej niepodległej Polski.
2. Wyjaśnij, jak twórcy *Wielkiego manifestu* definiowali „lud".

w nim poruszania kwestii konfliktowych, jak np. sprawa chłopska. Już w 1832 r. Komitet wysłał do kraju swojego emisariusza Walentego Zwierkowskiego, którego misja zakończyła się jednak niepowodzeniem. W 1833 r. władze Francji pod pretekstem współpracy Lelewela z francuską lewicą rozwiązały Komitet i wydaliły jego członków z Paryża.

Działacze emigracyjni nie mogli się porozumieć co do sposobów odzyskania niepodległości, ustroju przyszłego państwa polskiego i odpowiedzialności za klęskę powstania listopadowego. To zaważyło na uformowaniu się dwóch głównych ośrodków emigracyjnych. Pierwszym było **Towarzystwo Demokratyczne Polskie** (TDP) utworzone w 1832 r., drugim – środowisko skupione wokół **księcia Adama Jerzego Czartoryskiego**, tzw. **Hôtel Lambert** (czyt.: o**tel** lą**ber**, od nazwy paryskiej rezydencji Czartoryskiego, fr. *hôtel* – 'pałac').

Towarzystwo Demokratyczne Polskie, najważniejsza demokratyczna organizacja emigracji, zostało założone przez radykalnych działaczy, którzy opuścili KNP. Była to najliczniejsza organizacja emigracyjna – w 1848 r. liczyła ponad 2 tys. członków. Na jej czele stali **Tadeusz Krępowiecki**, **Wiktor Heltman** i **Tomasz Malinowski**. **17 marca 1832 r.** wydali pierwszy program TDP ***Mały manifest***, w którym:

- oskarżyli szlachtę zarówno o klęskę powstania listopadowego, jak i upadek Rzeczypospolitej oraz rozbiory;
- szansę na odbudowę wolnej Polski widzieli w ogólnoeuropejskiej rewolucji;
- odzyskanie niepodległości połączyli z koniecznością reform społecznych, znoszących przywileje szlacheckie;
- uznali, że najwłaściwszym rozwiązaniem kwestii chłopskiej będzie uwłaszczenie bez odszkodowania dla szlachty;
- przyszłą Polskę określili jako *demokratyczną ojczyznę wolnych obywateli*.

W łonie TDP wykształciły się dwa nurty: rewolucyjny i liberalny. Zwolennicy pierwszego z nich dążyli do wzniecenia ogólnoeuropejskiej rewolucji. Ich działania nie przyniosły jednak pożądanego efektu, dlatego w 1835 r. opuścili organizację (m.in. razem z Tadeuszem Krępowieckim). W **1836 r.** w Poitiers [czyt.: pła**tje**] TDP ogłosiło kolejny dokument programowy, tzw. ***Wielki manifest***. Zakładał on:

- odcięcie się od koncepcji ogólnoeuropejskich działań rewolucyjnych;
- odzyskanie niepodległości w wyniku ogólnonarodowego, trójzaborowego powstania przy udziale całego społeczeństwa;
- odbudowę Polski w granicach sprzed 1772 r. jako w pełni demokratycznej, sprawiedliwej i ludowej republiki parlamentarnej.

TDP było pierwszą polską nowoczesną organizacją polityczną, która miała statut, program, własny organ prasowy (**„Demokrata Polski”**) oraz strukturę organizacyjną. Od 1837 r. funkcję organu kierowniczego pełniła wybierana corocznie **Centralizacja**. Działania TDP koncentrowały się nie tylko na aktywności emigracyjnej. Poprzez swoich **emisariuszy** Towarzystwo utrzymywało stały kontakt z krajem, gdzie organizowało konspirację. Współpracowało zarówno z Centralizacją Poznańską, jak i ze Związkiem Plebejuszy. W latach 40. XIX w. Jan Wincenty Mazurkiewicz, emisariusz TDP, założył w Warszawie Związek Narodu Polskiego.

DZIAŁALNOŚĆ KSIĘCIA CZARTORYSKIEGO

Działacze skupieni wokół **księcia Adama Jerzego Czartoryskiego** nigdy nie stworzyli formalnej organizacji ani nie opublikowali całościowego programu. Zdaniem Czartoryskiego odzyskanie niepodległości było możliwe tylko przy poparciu rządów europejskich,

POSTAĆ HISTORYCZNA

ADAM JERZY CZARTORYSKI (1770–1861)

Polski polityk, minister spraw zagranicznych Imperium Rosyjskiego, uczestnik powstania listopadowego oraz przywódca stronnictwa Hôtel Lambert. W młodości otrzymał staranne domowe wykształcenie. Po powrocie z podróży po Europie wziął udział jako ochotnik w wojnie polsko-rosyjskiej w 1792 r. W czasie insurekcji kościuszkowskiej przebywał za granicą, a po III rozbiorze trafił na dwór carski, wysłany tam przez rodziców, aby uchronić od konfiskaty rodzinny majątek. W Petersburgu zaprzyjaźnił się z przyszłym carem Aleksandrem I i został jego doradcą. W 1803 r. objął stanowisko kuratora wileńskiego, dzięki czemu przysłużył się dla rozwoju oświaty na ziemiach zabranych. Sprzeciwiał się współpracy Polaków z Francją. Jako doradca cara wziął udział w kongresie wiedeńskim, a potem współtworzył liberalną konstytucję Królestwa Polskiego. Po aresztowaniach filaretów złożył dymisję, czym zyskał popularność w Królestwie Polskim. Podczas powstania listopadowego uznano go za jednego z przywódców narodu. Po klęsce zrywu udał się na emigrację i osiadł w Paryżu, gdzie stanął na czele Hôtel Lambert. Do końca życia cieszył się dużym autorytetem wśród Polaków.

WARTO WIEDZIEĆ

Inicjatywy społeczne księżnej Czartoryskiej

Równie aktywną rolę jak książę Czartoryski odgrywała jego żona, księżna Anna Zofia Czartoryska. To dzięki niej w 1844 r. w Hôtel Lambert utworzono Instytut Panien Polskich. Językiem wykładowym w tej placówce był język francuski, ale odbywały się tam także lekcje języka ojczystego i historii (w języku polskim). W marcu 1834 r. pod kierownictwem księżnej działalność rozpoczęło Towarzystwo Dam Polskich. Skupiło się ono na pozyskiwaniu funduszy dla potrzebujących emigrantów. Organizowane w tym celu loterie nie podobały się Towarzystwu Demokratycznemu Polskiemu, które wydało nawet *protestację przeciw żebractwu*. Księżna Czartoryska przyczyniła się ponadto do założenia Zakładu Świętego Kazimierza prowadzonego przez siostry miłosierdzia (1846–1919). Początkowo opiekowano się tam sierotami po emigrantach, później także weteranami. W tym zakładzie w 1883 r. zmarł Cyprian Norwid.

? Jaki wpływ na codzienne funkcjonowanie i trwałość polskiego środowiska emigracyjnego miały działania księżnej Czartoryskiej?

Księżna Anna Zofia Czartoryska sportretowana przez zespół grafików Lemercier & Bernard [czyt.: lemers**je** end ber**nard**] pochodziła z rodziny Sapiehów. Na emigracji zajmowała się działalnością społeczną.

▪ *litografia, Paryż, 1839 r.*

przede wszystkim brytyjskiego i francuskiego. Z tego powodu polityk tak dużą wagę przywiązywał do działalności dyplomatycznej. Publikacje prasowe i spotkania z przedstawicielami władz miały zainteresować opinię publiczną sprawą polską. Aby pogłębić relacje z Wielką Brytanią, Francją i Belgią, książę opracował projekt utworzenia w tych państwach legionów polskich (nigdy niezrealizowany). Był przeciwny przedwczesnemu wybuchowi powstania. Ponadto uważał, że odpowiedzialność za klęskę zrywu listopadowego ponoszą jego radykalni organizatorzy, którzy podważali jedność narodu wobec wroga.

Zgodnie z założeniami księcia Czartoryskiego mocarstwa zachodnie miały zostać sojusznikami Polski w walce z Rosją. Z uwagą śledził on sytuację międzynarodową, a szczególnie rozbieżności między Wielką Brytanią a carem w polityce bałkańskiej. Z racji napięć między Rosją i Austrią uznał, że również Wiedeń mógłby wystąpić przeciw Moskwie. Odwiecznym wrogiem Rosji na Bałkanach była Turcja, dlatego też Hôtel Lambert założył w Stambule placówkę dyplomatyczną. Kierował nią Michał Czajkowski (Sadyk Pasza), który podczas wojny krymskiej dowodził oddziałem polskich Kozaków. Liczni agenci Czartoryskiego działali także wśród Rumunów, Bułgarów i Serbów, podsycając ich dążenia narodowościowe oraz niechęć do Rosji.

Środowisko skupione wokół księcia Adama Jerzego Czartoryskiego pozostawało aktywne aż do śmierci swojego przywódcy w 1861 r. Kiedy w 1878 r. syn Czartoryskiego, Władysław, przeniósł się na stałe do Krakowa, działalność Hôtel Lambert całkowicie zawieszono. Dla wielu historyków rok 1861 wyznacza symboliczny koniec Wielkiej Emigracji. Zmarł wtedy nie tylko Adam Jerzy Czartoryski, lecz także Joachim Lelewel – dwaj najwięksi działacze emigracyjni.

POZOSTAŁE UGRUPOWANIA EMIGRACYJNE

Znaczna część polskich emigrantów, przede wszystkim młodzi, dążący do podjęcia szybkich działań zbrojnych w kraju, związała swoje nadzieje z **węglarstwem** (wł. *carbonari*, czyt.: karbonari) – międzynarodowym ruchem rewolucyjnym. Już pod koniec 1832 r. utworzono **Namiot Polski**, podporządkowany

Polonez Chopina to obraz, na którym malarz Teofil Antoni Kwiatkowski przedstawił najważniejsze postacie Wielkiej Emigracji. Obok grającego na fortepianie Chopina [1] stoi Adam Mickiewicz [2], a nieopodal – książę Adam Jerzy Czartoryski [3].

▪ *obraz, Polska, 1849–1860*

Najwyższemu Namiotowi Powszechnemu. Celem organizacji było powszechne wyzwolenie narodów spod władzy monarchów. Fiasko tych planów (nieudany przewrót we Frankfurcie nad Menem i zakończona klęską próba powstania we włoskiej Sabaudii) nie powstrzymało polskich konspiratorów od dalszych działań. W **1834 r.** w Bernie emigranci włoscy, niemieccy i polscy powołali nową tajną organizację o nazwie **Młoda Europa**. Jej działacze chcieli walczyć o wprowadzenie rządów republikańskich na całym kontynencie. W tym samym roku Joachim Lelewel utworzył **Młodą Polskę** (**1834–1836**), która skupiała się na organizowaniu krajowej konspiracji i przygotowywaniach do walki. W 1835 r. grupa emisariuszy z Szymonem Konarskim na czele wyruszyła do kraju, gdzie przez kilka lat kierowała działalnością spiskową.

W 1836 r. gen. Józef Dwernicki utworzył **Konfederację Narodu Polskiego**. Ta próba zjednoczenia emigracji nie odegrała jednak znaczącej roli. Była krytykowana zarówno przez obóz Czartoryskiego, jak i TDP, którzy widzieli w niej *organizację rozbijacką i targowicę*. Zdecydowanie większą popularnością cieszyło się **Zjednoczenie Emigracji Polskiej**, założone w 1837 r. Jednym z jego przywódców był Joachim Lelewel. Organizacja przetrwała do 1846 r., a w swoich szeregach skupiała ok. 2 tys. osób. Należeli do niej przeciwnicy radykalizmu TDP i ci, którzy stronili od ugrupowań konserwatywnych. Z powodu konfliktów wewnętrznych i zbyt ogólnikowego programu Zjednoczenie, mimo znacznej liczby członków, nie wywarło większego wpływu na sytuację polityczną.

Najbardziej radykalną organizacją emigracyjną były **Gromady Ludu Polskiego**. Zostały one założone przez żołnierzy powstania listopadowego, którzy w latach 1831–1834 nie chcieli powrócić do Królestwa Polskiego i byli przetrzymywani w pruskich twierdzach w Gdańsku, Grudziądzu i Kwidzynie. Rząd pruski usiłował ich wywieźć do Stanów Zjednoczonych na trzech małych żaglowcach, z których jeden zawinął do brytyjskiego portu w Portsmouth [czyt.: portsmes]. Żołnierze zostali tam zakwaterowani w starym budynku koszar, otrzymali prawo pobytu oraz niewielkie wsparcie finansowe. Grupa znalazła się w kręgu zainteresowań TDP. W niedługim czasie, w 1835 r., sekcja z Tadeuszem Krępowieckim i Stanisławem Worcellem wystąpiła z TDP. Powstały wówczas dwie nowe organizacje: **Gromada Grudziąż** (nazwana od miejsca uwięzienia jej założycieli, czyli twierdzy w Grudziądzu) ze Stanisławem Worcellem na czele oraz **Gromada Humań** (określenie nawiązywało do powstania chłopów ukraińskich

Stronnictwa emigracyjne i ich programy

	Hôtel Lambert	Towarzystwo Demokratyczne Polskie	Młoda Polska	Gromady Ludu Polskiego
Rok i miejsce założenia	ok. 1831 r., Paryż	1832 r., Paryż	1834 r., Berno	1835 r., Wielka Brytania
Przywódcy	książę Adam Jerzy Czartoryski, Władysław Zamoyski	Tadeusz Krępowiecki, Wiktor Heltman	Joachim Lelewel	Stanisław Worcell, Tadeusz Krępowiecki
Koncepcje odzyskania niepodległości	unikanie przedwczesnej walki w kraju, działalność dyplomatyczna i informacyjna, mająca na celu umiędzynarodowienie sprawy polskiej i uzyskanie pomocy Francji oraz Wielkiej Brytanii, poprawa sytuacji ekonomicznej i oświatowej na ziemiach polskich	powstanie trójzaborowe z udziałem całego społeczeństwa, pomoc rewolucjonistów europejskich, w tym także rosyjskich	powstanie przy ścisłej współpracy z rewolucjonistami z całej Europy	powstanie narodowo-wyzwoleńcze ludu połączone z rewolucją społeczną, likwidacja warstw zamożnych, głównie szlachty
Ustrój przyszłego państwa polskiego	monarchia konstytucyjna (oparta na Konstytucji 3 maja)	republika demokratyczna (równe prawa dla wszystkich obywateli)	republika demokratyczna	demokratyczna „republika ludowa”, oparta na założeniach socjalizmu utopijnego
Reformy społeczne	brak propozycji reform społecznych, szlachta nadal miała pozostać dominującą grupą społeczną; po 1846 r. – likwidacja pańszczyzny i uwłaszczenie chłopów przy pełnej odpłatności za ziemię	zniesienie przywilejów stanowych, uwłaszczenie chłopów bez odszkodowania dla szlachty	uwłaszczenie chłopów	likwidacja własności prywatnej

z 1768 r.). W Londynie powołano ponadto Gromadę Praga. Wszystkie te związki uważały się za jedyną na wychodźstwie reprezentację ludu polskiego i przyjęły wspólną nazwę Gromady Ludu Polskiego. Ze względu na swój socjalistyczno-utopijny program były odosobnione wśród pozostałych ugrupowań emigracyjnych. Ostatecznie, w 1846 r., Gromady zawiesiły swoją działalność.

ĆWICZENIA

1. Omów represje wobec powstańców i mieszkańców Królestwa Polskiego po upadku powstania listopadowego.
2. Wskaż przyczyny emigracji polistopadowej.
3. Wyjaśnij, dlaczego wychodźstwo polistopadowe nazwano Wielką Emigracją.
4. Wymień główne ugrupowania emigracyjne i przedstaw ich programy.

DLA ZAINTERESOWANYCH

K. Marchlewicz, *Wielka Emigracja na Wyspach Brytyjskich (1831–1863)*, Poznań 2008.
J. Zdrada, *Wielka Emigracja po Powstaniu Listopadowym*, Warszawa 1987.

5 ZIEMIE POLSKIE PO POWSTANIU LISTOPADOWYM

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- skutki powstania listopadowego dla mieszkańców Królestwa Polskiego,
- początki pracy organicznej na ziemiach polskich,
- działalność spiskowa po powstaniu listopadowym,
- znaczenie powstania krakowskiego i rabacji galicyjskiej.

KRÓLESTWO POLSKIE PO POWSTANIU LISTOPADOWYM

Po upadku powstania car Mikołaj I chciał zlikwidować odrębność Królestwa Polskiego. W 1832 r. namiestnikiem Królestwa został zdobywca Warszawy, feldmarszałek **Iwan Paskiewicz**. Rok później wprowadzono **stan wojenny**, a władzę w kraju przejął Paskiewicz jako komendant wojsk okupacyjnych. Podczas jego rządów (1832–1856) w Królestwie doszło do **rusyfikacji** oraz nasilenia represji politycznych i sankcji gospodarczych. Okres ten jest nazywany **nocą paskiewiczowską**. Car unieważnił konstytucję z 1815 r. i w 1832 r. ogłosił **Statut organiczny**, na mocy którego:

- Królestwo Polskie zostało włączone do Rosji jako jej nierozerwalna część;
- zlikwidowano armię polską, jej żołnierzy wcielono do oddziałów rosyjskich w głębi państwa, a tych, którzy odmówili złożenia przysięgi – stracono;
- zaczęto powoływać 10 tys. rekrutów z Królestwa rocznie do służby w armii carskiej;
- zniesiono rząd i sejm (w jego miejsce zapowiedziano powołanie Zgromadzenia Sejmów Prowincjonalnych, do czego nigdy nie doszło);
- car zatrzymał tytuł króla polskiego, ale zrezygnował z koronacji w Warszawie;
- zagwarantowano wolność wyznania i osobistą, ale ograniczono nietykalność własności (dopuszczono konfiskatę majątku w razie popełnienia zbrodni stanu);
- utrzymano odrębny skarb, Bank Polski, Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, urząd namiestnika, Radę Stanu (zlikwidowana w 1841 r.) i Radę Administracyjną, jednak zakres kompetencji tych instytucji został znacznie ograniczony.

Ogłoszenie przez cara Mikołaja I Statutu organicznego wynikało z zobowiązań, jakie narzucał akt końcowy kongresu wiedeńskiego. W rzeczywistości car dążył jednak do pełnej unifikacji ziem Królestwa Polskiego z Rosją, czego przejawem było:

- zatwierdzenie nowego podziału administracyjnego od 1837 r. (województwa zostały przemianowane na **gubernie**);
- wprowadzenie języka rosyjskiego w administracji rządowej w 1839 r.;
- wdrożenie rosyjskiego systemu monetarnego, miar i wag oraz kodeksu karnego;
- ograniczenie funkcjonowania polskiego szkolnictwa – w 1839 r. ustanowiono warszawski okręg naukowy z kuratorem podlegającym rosyjskiemu ministerstwu oświaty;
- zawieszenie działalności Uniwersytetu Warszawskiego, Instytutu Politechnicznego oraz Towarzystwa Przyjaciół Nauk;
- wywiezienie w głąb Rosji wielu cennych zbiorów (Polska nigdy ich nie odzyskała).

WARTO WIEDZIEĆ

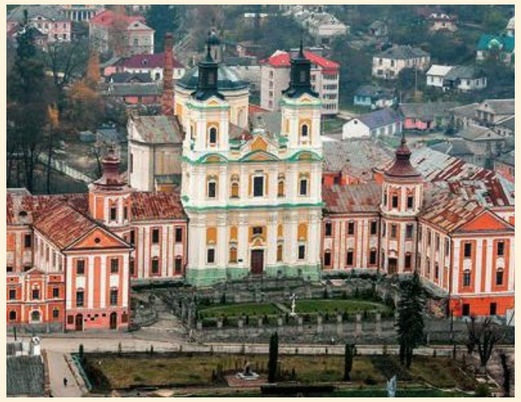
Międzynarodowy stosunek do powstania listopadowego

W 1832 r. papież Grzegorz XVI w encyklice *Cum primum* [czyt.: kum primum] potępił powstanie. Jako zwolennik ładu pokongresowego zdecydowanie krytykował działania wymierzone w prawowitą władzę państwową. Powstanie miało także wpływ na politykę Prus i Austrii, które zaczęły ograniczać prawa polskiego społeczeństwa na terenie swoich zaborów. Zaborcy uznali ponadto, że powinni wspólnie zwalczać wszelkie ruchy rewolucyjne i w 1833 r. zawarli układ w Münchengrätz (czyt.: minsiengrec, obecnie Mnichowo Hradiště w Czechach, czyt.: hradiszte). Zobowiązali się w nim do wymiany informacji na temat ewentualnych zagrożeń oraz ustalili zasady współpracy trzech policji.

? Jakie były międzynarodowe skutki powstania listopadowego?

REPRESJE NA ZIEMIACH ZABRANYCH

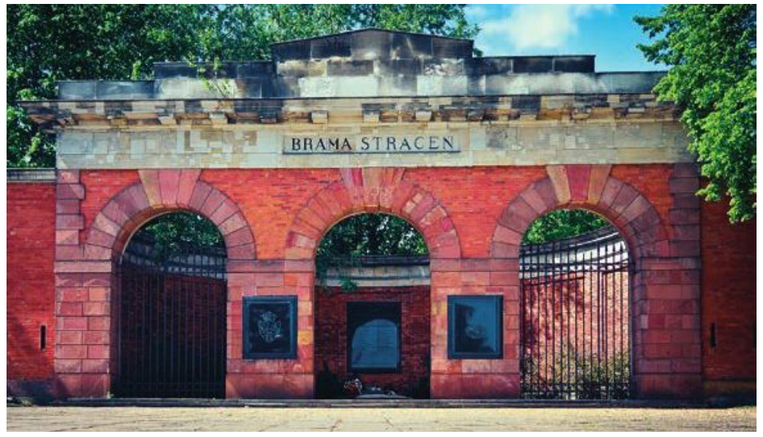
Represje popowstaniowe na ziemiach zabranych miały na celu pełną unifikację tych obszarów z Rosją oraz likwidację drobnej i zaściankowej szlachty, uznawanej za ostoję polskości. Uczestników powstania karano śmiercią bądź zsyłką na Sybir. Wielu ziemianom skonfiskowano majątki, a ok. 50 tys. rodzin drobnoszlacheckich przesiedlono w głąb Rosji. Szlachta zaściankowa została pozbawiona praw szlacheckich. Jeszcze w trakcie powstania utworzono Komitet Guberni Zachodnich. Koordynował on proces wcielania ziem zabranych do Cesarstwa Rosyjskiego – ujednolicanie prawa i rozwiązań administracyjnych, a także wprowadzenie języka rosyjskiego w szkolnictwie, które zostało poddane rusyfikacji. Zamknięto Uniwersytet Wileński i Liceum Krzemienieckie. Represje nie ominęły również Kościoła. Nastąpiła masowa konfiskata klasztorów katolickich, a w 1839 r. zlikwidowano Kościół unicki (greckokatolicki) w guberniach zachodnich.

Budynek dawnego Liceum Krzemienieckiego (dzisiejsza Ukraina), które istniało w latach 1805–1831. Szkoła ta, nazywana także Atenami Wołyńskimi, była jedną z najlepszych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej.

- *fotografia współczesna, Ukraina*

? Oceń, które z zarządzeń carskich władz najmocniej uderzyło w Polaków zamieszkujących ziemie zabrane.

Brama Straceń, zbudowana w latach 1833–1835, stanowi część warszawskiej Cytadeli. Od 1886 r. władze carskie w jej pobliżu dokonywały egzekucji więźniów politycznych – stąd wzięła się nazwa.

- *fotografia współczesna, Warszawa*

Represje dotknęły także polską gospodarkę. Wprowadzenie w 1831 r. w Rosji wysokich ceł (utrzymanych przez 20 lat) na towary sprowadzane z Królestwa przy jednoczesnych niskich cłach na eksport do Kongresówki spowodowało bankructwa licznych przedsiębiorstw. Ponadto Polacy musieli utrzymać 100 tys. wojsk okupacyjnych oraz wypłacić kontrybucję w kwocie 22 mln rubli. Mieszkańców Warszawy obciążono również kosztami budowy Cytadeli, którą na cześć cara Aleksandra I nazwano **Cytadelą Aleksandrowską**. W **X Pawilonie Cytadeli** funkcjonowała Stała Komisja Wojenno-Śledcza, tam też były cele więźniów politycznych. W tym okresie w Królestwie Polskim rozbudowano system fortyfikacji – zmodernizowano twierdzę w Modlinie, zbudowano nową w Dęblinie. Służyło to odpowiedniemu rozlokowaniu wojsk rosyjskich, tak aby w nagłej sytuacji mogły przystąpić do natychmiastowego tłumienia wystąpień.

POCZĄTKI PRACY ORGANICZNEJ

Represje popowstaniowe objęły także Polaków zamieszkujących zabór pruski. Ci, którzy wzięli udział w powstaniu bądź też angażowali się w pomoc materialną i medyczną dla powstańców, zostali skazani na karę więzienia i konfiskatę dóbr. Władze pruskie postanowiły również ograniczyć autonomię Wielkiego Księstwa Poznańskiego – w lutym 1831 r. zawieszono w pełnieniu obowiązków namiestnika księcia Antoniego Henryka Radziwiłła.

Nadprezydentem prowincji został **Edward Flottwell**, który dążył do znacznego ograniczenia praw Polaków. W celu integracji tych ziem z państwem pruskim wprowadzano stopniową **germanizację** administracji, sądownictwa i szkolnictwa. W 1832 r. językiem urzędowym ustanowiono język niemiecki. Na sile przybrał proces depolonizacji służb publicznych (czyli usuwania z nich Polaków). Postępowała również kasata klasztorów. Aby ograniczyć wpływy polskiej szlachty, przyspieszono uwłaszczenie chłopów i osadnictwo niemieckie w Wielkopolsce. Polityka germanizacyjna została złagodzona z chwilą objęcia tronu pruskiego przez Fryderyka Wilhelma IV (1840–1861), który odwołał Edwarda Flottwella ze stanowiska.

Po upadku powstania listopadowego środowiska patriotyczne w Wielkopolsce poświęciły się pracy społeczno-gospodarczej, która miała wzmocnić społeczeństwo polskie. Jeden z propagatorów tego ruchu, **Jan Koźmian**, nazwał ten rodzaj aktywności **pracą organiczną**. W 1835 r. z inicjatywy Gustawa Potworowskiego powstało w Gostyniu **Kasyno**, rodzaj klubu towarzyskiego skupiającego ziemian dążących do unowocześnienia swoich majątków. Zorganizowano sieć bibliotek wiejskich, zaczęto wydawać czasopismo „Przewodnik Rolniczo-Przemysłowy". Do Kasyna należał **gen. Dezydery Chłapowski** – adiutant Napoleona, uczestnik powstania listopadowego, właściciel nowoczesnego majątku w Turwi. Prowadził on dla szlachty kursy, na których dzielił się wiedzą na tematy gospodarcze. W stolicy Wielkopolski działał **Karol Marcinkowski**, pomysłodawca **Bazaru**, centrum polskiego życia gospodarczego, politycznego i kulturalnego. Dzięki Marcinkowskiemu w 1841 r. w Poznaniu powstało **Towarzystwo Pomocy Naukowej dla Młodzieży**.

Do prekursorów pracy organicznej w Wielkopolsce należał także **Hipolit Cegielski**, założyciel fabryki maszyn rolniczych. Był nie tylko wielkim przemysłowcem, lecz także działaczem społecznym. Zaangażował się w prace Towarzystwa Pomocy Naukowej i utworzonego w 1857 r. poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Ponadto wydawał polską prasę, w tym „Gazetę Polską" oraz „Dziennik Poznański".

ORGANICZNICY W GALICJI I KRÓLESTWIE POLSKIM

Mimo niesprzyjającej sytuacji politycznej pracę organiczną podjęto też w Królestwie Polskim i Galicji. W Królestwie dużą aktywnością odznaczała się grupa bogatego ziemiaństwa skupiona wokół hrabiego Andrzeja Zamoyskiego, zwana klemensowczykami. Nazwa powstała od rezydencji Zamoyskiego w Klemensowie, gdzie regularnie odbywały się spotkania ziemian dyskutujących o aktualnych problemach społecznych. W swoich dobrach Zamoyski zniósł pańszczyznę i oczynszował chłopów, zrezygnował z trójpolówki na rzecz płodozmianu, wprowadzał nowe uprawy i wykorzystywał nowoczesne narzędzia oraz maszyny. Z jego inicjatywy w 1842 r. zaczęło wychodzić pismo „Roczniki Gospodarstwa Krajowego". W Galicji propagatorem modernizacji gospodarki był książę Leon Sapieha. Dzięki jego staraniom powstały Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, Galicyjska Kasa Oszczędności, Galicyjskie Towarzystwo Gospodarcze oraz Akademia Techniczna we Lwowie.

? Jakie działania w ramach pracy organicznej podjęto w zaborach rosyjskim i austriackim?

Budynek Bazaru w Poznaniu został wzniesiony w latach 1838–1841. Mieściły się tu sklepy, magazyny, hotel oraz kluby, które były miejscem spotkań towarzyskich i kulturalnych.

▪ *fotografia, Poznań, XIX w.*

DZIAŁALNOŚĆ SPISKOWA W LATACH 1831–1846

Represje popowstaniowe tylko na krótko zahamowały niepodległościową działalność spiskową, która zaczęła się odradzać wśród młodych. Działające na emigracji ośrodki starały się utrzymywać kontakt z krajem poprzez wysyłanych tam emisariuszy. Najbardziej zaangażowane

WARTO WIEDZIEĆ

Entuzjastki

Narcyza Żmichowska należała do grona polskich feministek, dążących do emancypacji edukacyjnej i niezależności finansowej kobiet. Była pisarką i twórczynią nieformalnej grupy Entuzjastek (1830–1850), uznawanej za pierwszą na ziemiach polskich organizację feministyczną. Entuzjastki wzbudzały wiele kontrowersji, nie tylko dlatego, że paliły cygara i jeździły konno. Oburzenie wywoływała przede wszystkim ich aktywność – pisały, redagowały i kolportowały polską literaturę, prowadziły salony literackie i szkoły, angażowały się w działalność konspiracyjną. Pomagały też rodzinom więźniów politycznych, przemycały zakazane książki i pisma polityczne, były łączniczkami pomiędzy spiskowcami. Działalność Entuzjastek została dostrzeżona przez władze, które w 1849 r. aresztowały Żmichowską. Spędziła ona kilka lat w więzieniu w Lublinie, a od 1852 r. przebywała w areszcie domowym. Po zakończeniu kary w 1855 r. przeniosła się do Warszawy.

? Jaką działalność prowadziły Entuzjastki?

Narcyza Żmichowska w latach 1844–1845 przebywała w zaborze pruskim, gdzie prowadziła działalność konspiracyjną, m.in. kolportując nielegalną prasę z ramienia TDP.

▪ *fotografia, Polska, XIX w.*

Organizacje spiskowe na ziemiach polskich w latach 30. i 40. XIX wieku

Nazwa	Data powstania	Zabór	Przywódcy	Program
Stowarzyszenie Ludu Polskiego	1835	rosyjski, pruski, austriacki	Szymon Konarski, Seweryn Goszczyński	• walka o demokratyczną Polskę, z pełnią praw wyborczych i swobód obywatelskich dla wszystkich warstw społecznych, • odzyskanie niepodległości na drodze czynu zbrojnego
Związek Narodu Polskiego	1839	rosyjski	Edward Dembowski, Henryk Kamieński	• przygotowanie trójzaborowego powstania, • uwłaszczenie chłopów, • likwidacja własności prywatnej
Związek Ściegiennego	ok. 1840–1844	rosyjski	ksiądz Piotr Ściegienny	• walka o niepodległość, • poprawa sytuacji chłopów
Centralizacja Poznańska	1839	pruski, austriacki	Karol Liebelt, Jędrzej Moraczewski	• przygotowanie trójzaborowego powstania
Związek Plebejuszy	1842	pruski	Walenty Stefański	• przygotowanie ludowego powstania, • zniesienie własności prywatnej na czas powstania i sprawiedliwy podział dóbr, • zniesienie podziału stanowego i przyznanie prawa do pracy

w działania na terenie kraju były Młoda Polska i Towarzystwo Demokratyczne Polskie. Dużą aktywność wykazywali emisariusze Młodej Polski, w tym **Szymon Konarski**. To m.in. z jego inicjatywy w 1835 r. powstało Stowarzyszenie Ludu Polskiego, którego pracami kierował także Seweryn Goszczyński. Ostatecznie Konarski został aresztowany przez władze rosyjskie. Podczas śledztwa, mimo tortur, nie wydał swoich współpracowników. Został przez Rosjan skazany na śmierć i rozstrzelany.

W kolejnych latach rozwinęły się także inne organizacje konspiracyjne. Ich celem było wywołanie powstania i wywalczenie tą drogą niepodległości. Z rozłamu Stowarzyszenia Ludu Polskiego w 1837 r. w Galicji powstała **Konfederacja Powszechna Narodu Polskiego**. Jej działalność zakończyła się trzy lata później w wyniku aresztowań. Z inicjatywy TDP w Warszawie powołano **Związek Narodu Polskiego**, a w Poznaniu – **Centralizację Poznańską**. Ta ostatnia z czasem nadzorowała aktywność konspiracyjną we wszystkich zaborach i przygotowywała trójzaborowe powstanie, którego wybuch wyznaczono na 22 lutego 1846 r. Po aresztowaniu 70 członków została ona jednak rozbita. Działalność wśród chłopów prowadził z kolei **ksiądz Piotr Ściegienny**. Zachęcał ich do walki o wolność Polski, obiecując polepszenie ich położenia i sprawiedliwość społeczną. Został aresztowany i zesłany na Syberię. Jednym z nielicznych ugrupowań powstałych wśród rzemieślników i czeladników był **Związek Plebejuszy**, założony w 1842 r. w Poznaniu przez Walentego Stefańskiego.

WARTO WIEDZIEĆ

Partyzantka Zaliwskiego

Pierwszą po klęsce powstania listopadowego próbę zrywu na ziemiach polskich zorganizował już w 1832 r. Joachim Lelewel. Zadania podjął się płk Józef Zaliwski, który objął dowództwo nad ochotnikami wysyłanymi na teren Królestwa Polskiego z zaboru pruskiego i Galicji. Aby przyciągnąć do walki chłopów, złożył im deklarację nadania ziemi. Zaliwski przygotował oddziały, które zgodnie z jego planem wkroczyły do Królestwa Polskiego w marcu 1833 r. Nie uzyskał jednak spodziewanego poparcia i po miesiącu wrócił do Galicji, gdzie odwołał całą akcję. Został schwytany przez Austriaków i do 1848 r. przebywał w więzieniu.

? Dlaczego wyprawa płk. Zaliwskiego zakończyła się niepowodzeniem?

Józef Zaliwski był inicjatorem organizacji Zemsta Ludu. Po zwolnieniu w 1848 r. z więzienia wyjechał do Paryża, gdzie pozostał do śmierci.

▪ *litografia, Polska, XIX w.*

ZIEMIE POLSKIE W LATACH 1831–1847

? **1.** Wyjaśnij, dlaczego bunty chłopskie w 1846 r. wybuchły tylko w Galicji.

2. Wymień miasta, w których w 1846 r. doszło do rozruchów.

POWSTANIE KRAKOWSKIE

Po klęsce powstania listopadowego autonomia Wolnego Miasta Krakowa została ograniczona. W 1833 r. utworzono **Konferencję Rezydentów**, organ nadrzędny w stosunku do senatu oraz Zgromadzenia Reprezentantów. Zawieszono też jawność obrad i tajność głosowania w Zgromadzeniu. Ponadto na mocy umowy z **Münchengrätz**, podpisanej między Rosją a Austrią, monarchia Habsburgów zyskała prawo do interwencji w Rzeczypospolitej Krakowskiej oraz aneksji tego terytorium. W tym czasie Kraków stał się schronieniem wielu uciekinierów z Królestwa Polskiego oraz miejscem działalności konspiratorów. W 1836 r. „państwa opiekuńcze" zażądały usunięcia z Krakowa imigrantów, którzy ich zdaniem zagrażali porządkowi. Gdy władze miasta odmówiły, wkroczyli tam Austriacy.

Konspiratorzy współpracujący ze środowiskami emigracyjnymi przygotowywali trójzaborowe powstanie. Miało się ono rozpocząć w nocy z 21 na 22 lutego 1846 r. Aresztowanie Ludwika Mierosławskiego w Wielkopolsce – emisariusza TDP wyznaczonego na dowódcę zrywu – oraz jego współpracowników udaremniło jednak bunt w zaborze pruskim. Po wkroczeniu do Krakowa wojsk austriackich 18 lutego 1846 r. przywódcy spisku **Ludwik Gorzkowski** i **Jan Tyssowski** postanowili odwołać także powstanie w Galicji. Jednak podjęcie walki przez spiskowców z okolic Tarnowa sprawiło, że nocą z 20 na 21 lutego ostrzelano wojska austriackie w Krakowie, które wycofały się z miasta. **22 lutego 1846 r.** utworzono **Rząd Narodowy Rzeczypospolitej Polskiej**. W jego skład weszli: Jan Tyssowski, Ludwik Gorzkowski oraz Aleksander Grzegorzewski.

Jeszcze tego samego dnia ogłoszono ***Manifest do Narodu Polskiego***, w którym:

- wezwano do walki z zaborcami;
- zapowiedziano zniesienie przywilejów szlacheckich i różnic stanowych;
- zobowiązano się zlikwidować pańszczyznę bez odszkodowania;
- ubogim – zarówno z terenów wiejskich, jak i miejskich – obiecano pomoc społeczną;
- ludności bezrolnej za przyłączenie się do powstania zapowiedziano nadanie ziemi z dóbr narodowych.

Program spotkał się z pozytywnym odbiorem społecznym. Do wojska powstańczego zgłosiło się ok. 6 tys. ochotników. 24 lutego Jan Tyssowski obwołał się dyktatorem powstania, a jego sekretarzem został Edward Dembowski. „Czerwony kasztelanic", jak nazywano Dembowskiego, był przekonany, że o powodzeniu zrywu zadecyduje poparcie ludności chłopskiej. Z tego powodu 27 lutego zorganizował wielką procesję, która wyruszyła na spotkanie zbliżających się do Krakowa chłopów. Nieuzbrojeni uczestnicy procesji zostali jednak ostrzelani przez Austriaków, a Dembowski zginął w wyniku odniesionych ran. Tyssowski **4 marca 1846 r.** poddał Kraków bez walki i przekroczył pruską granicę. Do miasta wkroczyły wojska rosyjskie i austriackie. Bezpośrednią konsekwencją powstania krakowskiego była likwidacja Wolnego Miasta Krakowa.

RABACJA GALICYJSKA

Kiedy ważyły się losy powstania krakowskiego, w okręgu tarnowskim pod koniec lutego 1846 r. wybuchła rabacja (od niem. *rauben* – 'grabić, rabować'), której przywódcą został Jakub Szela, chłop ze wsi Smarzowa. Objęła swoim zasięgiem sześć okręgów Galicji, a zwłaszcza Tarnowskie i Sądeckie. Ruch chłopski przeciw szlachcie przyjął niezwykle brutalną formę. Uzbrojeni w cepy, kosy i siekiery chłopi szli od dworu do dworu, gdzie torturowali i mordowali mieszkańców oraz podpalali posiadłości. Zniszczono ok. 500 dworów, śmierć poniosło blisko 1000 osób. Rabacja była wynikiem nasilającego się od początku lat 40. XIX w. konfliktu między szlachtą a chłopami domagającymi się m.in. likwidacji pańszczyzny. Tę sytuację wykorzystały władze austriackie, które – wiedząc o konspiracji niepodległościowej – chciały ukarać i osłabić polskie ziemiaństwo. Z tego powodu rozpuściły wśród chłopów pogłoskę o sprzeciwie szlachty wobec planowanego przez cesarza zniesienia pańszczyzny. Bezpośrednim skutkiem rabacji był upadek powstania krakowskiego. Wbrew wcześniejszym obietnicom władze austriackie nie zniosły pańszczyzny, a sprzeciwiających się jej karano aresztem i chłostą. Rzeź galicyjska pokazała jednak, że utrzymanie starego systemu, opartego na pracy chłopów pańszczyźnianych, nie jest dłużej możliwe.

Rzeź galicyjska Jana Nepomucena Lewickiego przedstawia Austriaków płacących chłopom za zabicie ziemian. Cena za ich głowy była większa niż za osoby żywe, co jeszcze zwiększyło falę okrucieństwa.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

? Dlaczego doszło do rabacji galicyjskiej?

TEKST ŹRÓDŁOWY

LIKWIDACJA WOLNEGO MIASTA KRAKOWA

11 listopada 1846 r. cesarz Ferdynand I wydał oficjalne pismo, w którym wyjaśnił, dlaczego Wolne Miasto Kraków zostało wcielone do Austrii.

My, Ferdynand I, z łaski Bożej Cesarz Austrii etc. etc. etc. Gdy [...] *postanowił* [...] *Pan Ojciec ś.p. Cesarz Franciszek I,* [...] *że na przyszłość, na mocy układu z dnia 3 maja (21 kwietnia) 1815 r., Kraków z dodanym mu obszarem tworzyć będzie wolne, niezawisłe miasto, pod ochroną i opieką trzech tych mocarstw pozostające. Wyraźnym warunkiem tego zarządzenia, jego nieodzownym zastrzeżeniem, była zarówno ścisła neutralność tego wolnego miasta, jako też nałożone na nie zobowiązanie, aby nie dawało ono schronienia i nie udzielało prawa pobytu zbiegom, będącym poddanym jednego z trzech państw opiekuńczych* [...]. *Smutne doświadczenie lat szesnastu wykazało jednak, że Kraków nie dotrzymał warunków utrzymania jego niezawisłego bytu, lecz przeciwnie, był od roku 1830 ogniskiem nieustannych wrogich knowań wymierzonym przeciw trzem państwom opiekuńczym, aż w końcu, w miesiącu lutym roku bieżącego, stał się widownią zajść bardziej gwałtownych i niebezpiecznych aniżeli kiedykolwiek dotąd. Po rozwiązaniu rządu i zniesieniu prawnego ustroju konstytucyjnego losy wolnego miasta dostały się w ręce pewnej liczby spiskowców, którzy nazwali siebie rządem rewolucyjnym Polski i, którzy nawołując do broni mieszkańców wszystkich dawnych dzielnic polskich, zmierzali do obalenia istniejących rządów* [...]. *Miasto tedy Kraków, wskutek tego musiały ponownie zająć wojska państw opiekuńczych* [...]. *Nie mogąc, z powodu tych wypadków, przywrócić podstawy wolności i niezawisłości Krakowa* [...], *postanowiliśmy* [...], *powziąć wspólnie postanowienie co do przyszłego losu Krakowa.* [...] *Wynikiem* [...] *rokowań jest porozumienie z dnia 6 listopada b. r.* [bieżącego roku] *zawarte w Wiedniu, mocą którego trzy państwa opiekuńcze odwołują i znoszą przedtem względem miasta Krakowa zawarte układy z dnia 3 maja 1815 r., wskutek czego miasto to wraz z przyległym obszarem powraca znowu pod nasze berło* [...].

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 223–224.

? 1. Wyjaśnij, czym Ferdynand I argumentował likwidację Wolnego Miasta Krakowa.
2. Przedstaw rolę, jaką – zdaniem Ferdynanda I – odgrywał Kraków w życiu politycznym Polaków.

ĆWICZENIA

1. Omów zmiany, jakie nastąpiły w Królestwie Polskim po upadku powstania listopadowego.
2. Scharakteryzuj założenia pracy organicznej i przedstaw pierwsze związane z nią inicjatywy.
3. Przedstaw programy społeczno-polityczne organizacji spiskowych działających na terenie zaborów w latach 1831–1836.
4. Omów przyczyny i skutki powstania krakowskiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Kowalczyk, *Praca organiczna i etos regionalny Wielkopolan*, Poznań 2018.
Ksiądz Piotr Ściegienny – epoka, dzieło, pokłosie, red. W. Caban, Kielce 1996.

6 POLACY W CZASIE WIOSNY LUDÓW

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja na ziemiach polskich w przededniu Wiosny Ludów,
- Wiosna Ludów w Wielkopolsce,
- rewolucja 1848 r. w Galicji,
- skutki Wiosny Ludów na ziemiach polskich.

ZIEMIE POLSKIE PRZED WIOSNĄ LUDÓW

Upadek powstania krakowskiego przyniósł kolejne fale represji we wszystkich zaborach. Wielu uczestników wydarzeń z 1846 r. aresztowano, niektórych skazano na śmierć, a setki patriotów z Królestwa Polskiego zesłano na Syberię. W 1847 r. w Berlinie odbył się proces 254 Polaków oskarżonych o zdradę stanu. Wśród oskarżonych byli **Ludwik Mierosławski** oraz działacz narodowy z Kaszub **Florian Ceynowa** [czyt.: cejnowa]. Osiem osób, w tym Mierosławskiego i Ceynowę, skazano na śmierć (uniknęli jej wykonania dzięki amnestii ogłoszonej w 1848 r.), pozostałym wymierzono karę długoletniego więzienia. Na sile przybrała także antypolska polityka władz pruskich. Z kolei w zaborze austriackim – oprócz likwidacji Rzeczypospolitej Krakowskiej – wbrew zapewnieniom cesarza rozpoczął się proces germanizacji, która w pierwszej kolejności objęła administrację i sądownictwo.

Florian Ceynowa był pierwszym kaszubskim działaczem narodowym i społecznym, często nazywanym budzicielem Kaszub. Opracował kaszubską pisownię oraz stworzył pierwsze utwory literackie w tym języku.

- *fotografia, Polska, XIX w.*

Tymczasem w Europie rosło niezadowolenie społeczne. Sprawa polska miała wielu zwolenników wśród europejskich rewolucjonistów, dlatego działacze emigracyjni szybko wznowili kontakty z krajem. Już w 1847 r. emisariusz TDP nawiązał współpracę ze spiskowcami z Poznania, Warszawy i Krakowa. Rewolucja lutowa we Francji oraz marcowe wypadki w Wiedniu (13–15 marca) i Berlinie (18–19 marca) w 1848 r. ponownie dały Polakom nadzieję na zmianę ich położenia.

WYBUCH WALK W WIELKOPOLSCE

Na mocy amnestii ogłoszonej 20 marca 1848 r. przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV uwolniono więźniów politycznych z berlińskiego Moabitu, w tym Ludwika Mierosławskiego i Karola Libelta. Tego samego dnia w Poznaniu powstał **Komitet Narodowy** złożony z reprezentantów szlachty, rzemieślników oraz chłopów. Komitet dążył do porozumienia z rządem pruskim w nadziei na przyznanie autonomii Wielkiemu Księstwu Poznańskiemu. Rząd pruski, przekonany wówczas o nieuchronnej wojnie z Rosją, uznał Polaków za sprzymierzeńców i przystał na pewne ustępstwa. Na spotkaniu z polską delegacją 23 marca Fryderyk Wilhelm IV wyraził zgodę na przywrócenie polskiej administracji, a także nakazał wycofanie wojsk pruskich do koszar. Polacy natychmiast przystąpili do tworzenia lokalnych komitetów polskich i oddziałów kosynierów. W powiatach o znacznym odsetku Niemców władze polskie funkcjonowały obok pruskich.

28 marca 1848 r. zwolniony z berlińskiego aresztu Ludwik Mierosławski przybył do Poznania, gdzie stanął na czele Wydziału Wojennego Komitetu Narodowego. Rozpoczęto przygotowania do stworzenia armii polskiej, która u boku Prus miała walczyć z Rosją. Jednak stacjonujące w Wielkopolsce wojska pruskie hamowały rozbudowę polskich jednostek. Ponadto król pruski – gdy tylko zyskał pewność, że Rosja nie dąży do konfrontacji – zmienił swoje nastawienie do Polaków. Nakazał rozbroić polskie oddziały kosynierów zgrupowanych w Środzie Wielkopolskiej. **11 kwietnia 1848 r.** Komitet Narodowy zawarł **ugodę w Jarosławcu** z pruskim generałem **Karlem Wilhelmem von Willisenem**. W zamian za przyznanie autonomii w części Wielkopolski Komitet zgodził się zmniejszyć liczbę wojsk polskich do niespełna 3 tys. Miały one stacjonować w obozach w Książu, Miłosławiu, Pleszewie i we Wrześni, w każdym z nich nie więcej niż ok. 700 osób. Podpisanie ugody z pruskim generałem oburzyło chłopów, dlatego Komitet obiecał im przydział trzymorgowych działek zaraz po zakończeniu konfliktu z Rosją.

Bitwa pod Miłosławiem była jednym z nielicznych starć powstania wielkopolskiego w 1848 r. zakończonych zwycięstwem Polaków.

- *rycina, Polska, XIX w.*

POLACY NA POMORZU, MAZURACH I ŚLĄSKU

Rok 1848 przyczynił się do pogłębienia polskiej świadomości narodowej na Pomorzu Gdańskim i Śląsku. Mieszkający tam Polacy wiosną 1848 r. wzięli udział w wyborach do sejmu pruskiego. Z Pomorza wybrano 5 polskich posłów z Ignacym Łyskowskim na czele, a z Górnego Śląska – 11. Podczas Wiosny Ludów zaczęto też wydawać polskie gazety. W Chełmnie na Pomorzu wychodziła „Szkółka Narodowa", a w Toruniu – „Biedaczek". W 1848 r. założono Towarzystwo Pomocy Naukowej dla Młodzieży Prus Zachodnich, prowadzące akcję stypendialną dla ubogiej młodzieży z prowincji. Na Mazurach dużą aktywnością odznaczał się pastor Gustaw Gizewiusz, obrońca języka i kultury polskiej. Rozbudzenie polskiego ducha narodowego nastąpiło także na Śląsku. Jednym z reprezentantów Śląska w berlińskim Zgromadzeniu Narodowym był proboszcz bytomski Józef Szafranek, który wielokrotnie występował z wnioskami o równouprawnienie języka polskiego w szkołach, administracji i sądach. Walczył też o poprawę warunków życia śląskich robotników. Ponadto wraz z Józefem Lompą, znanym śląskim działaczem narodowym, założył „Dziennik Górnośląski", którego naczelnym hasłem była polskość tego regionu.

? W jaki sposób objawiał się wzrost świadomości narodowej Polaków na Pomorzu i Śląsku?

Józef Lompa jako działacz społeczny współtworzył wiele pism ludowych, był autorem podręczników szkolnych oraz poetą i prozaikiem. Swoje utwory kierował głównie do ludności Śląska.

- *rycina, Polska, XIX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

MANIFEST KOMITETU NARODOWEGO

W manifeście z 30 kwietnia 1848 r. Komitet Narodowy przedstawił swoją działalność oraz wyjaśnił, dlaczego doszło do jego rozwiązania.

Kiedy głos wolności przechodząc i ożywiając ludy Europy odbił się i o nasze granice, Polacy Wielkiego Księstwa Poznańskiego sądzili, że i dla nich chwila wolności i niepodległości nadeszła. [...] *Wolnych ludów sympatie podniosły gorący Polaków zapał do najwyższego stopnia. Wśród takiego zapału narodowego obrano Komitet Narodowy.* [...]

Ze stanowiska braterstwa i okazanych już sympatii ludów, a mianowicie Niemców i tych nawet, którzy wśród nas zamieszkują, nie mógł Komitet Narodowy chcieć i nie chciał wojny z Niemcami o Polskę, ale chciał ich przymierza i przyjaźni. Za pomocą tej sympatii miał rozwinąć siły narodowe. To było jego obowiązkiem przez lud nań włożonym.

W tym celu Komitet Narodowy traktował z rządem przez pięć tygodni, nie mogąc aż do tej chwili ani jednego z tych praw uzyskać, które nam nawet traktatem z 1815 r. zaręczone, a przez narodową reorganizację Wielkiego Księstwa Poznańskiego rozkazem królewskim wyrzeczoną, wykonane być miały.

Natomiast co się stało? [...] *Aby nie dopuścić między dwiema narodowościami krwi rozlewu, którego Polacy nigdy na myśli nie mieli, Komitet Narodowy skłonił się do zawarcia konwencji pod uciążliwym warunkiem rozpuszczenia około 2000 uzbrojonego ludu, który się gromadził, aby utworzyć wojsko narodowe polskie nie przeciw Prusakom, ale przeciw wspólnemu nieprzyjacielowi* [...].

Bóg i historia osądzi, kto konwencje złamał, kto ten rozlew krwi wywołał, co się już wytoczyła i kto daleko większy i krwawszy bój sprowadzi. [...] *Komitet Narodowy czynił, co mógł. Gdy wstawienie się jego u władz tutejszych było nadaremne, wysłał deputację po deputacjach do Berlina, prosząc o cofnięcie wojska i rozpoczęcie reorganizacji.* [...]

Komitet Narodowy nie chciał rozlewu krwi i póty widział podobieństwo, że go jest w stanie powstrzymać, dziś tego podobieństwa już nie widzi. Komitet Narodowy rozwiązuje się w nadziei, że przyrzeczenia ludowi dane dotrzymane zostaną, ile że komisja do tego wyznaczona działać nie przestanie. Protestując więc jak najuroczyściej w obliczu całej Europy przeciw wszelkim dotychczasowym gwałtom, składa niniejszym mandat, który mu był od ludu poruczony do prowadzenia sprawy naszej drogą sprawiedliwości, nie zaś gwałtu. Przemoc skruszyła pełnomocnictwo nasze.

Źródło: *Historia ustroju i prawa w Polsce 1772/1795–1918. Wybór źródeł*, oprac. M. Kallas, M. Krzymkowski, Warszawa 2006, s. 205.

? **1.** Wskaż, dlaczego doszło do zawarcia przez Komitet Narodowy ugody w Jarosławcu.
2. Wyjaśnij, co skłoniło Komitet do samorozwiązania.

Władze pruskie nie dotrzymały jednak warunków porozumienia. Zamiast obiecanej autonomii zdecydowały o podziale kraju na część niemiecką, do której miał należeć Poznań, oraz polską, obejmującą głównie wschodnie powiaty. Jednocześnie wojsko pruskie likwidowało polskie obozy wojskowe, co przyczyniło się do wybuchu powstania wielkopolskiego. 29 kwietnia 1848 r. Prusacy zaatakowali i zdobyli obóz w Książu, czym złamali postanowienia ugody z Jarosławca. Ich szturm na obóz w Miłosławiu został odparty przez siły Mierosławskiego, który wygrał także starcie pod Sokołowem (2 maja). Jednak przewaga wojsk pruskich wpływała negatywnie na morale Polaków. Oddziały Mierosławskiego, złożone głównie z chłopstwa i biedoty miejskiej, zaczęły topnieć. Po dwóch tygodniach walk w obliczu klęski **9 maja** Mierosławski podpisał **w Bardzie kapitulację**. Jako ostatni poddali się powstańcy walczący z Prusakami 17 maja pod Żninem. Bezpośrednią konsekwencją powstania wielkopolskiego była ostateczna likwidacja odrębności prawnej Wielkiego Księstwa Poznańskiego, które przekształcono w **Prowincję Poznańską**.

ZIEMIE POLSKIE PODCZAS WIOSNY LUDÓW

? **1.** Wskaż miasta, w których doszło do wystąpień rewolucyjnych w 1848 r.
2. Wyjaśnij, dlaczego wydarzenia Wiosny Ludów nie objęły zaboru rosyjskiego.

WIOSNA LUDÓW W GALICJI

Wydarzenia wiedeńskie, które poskutkowały rezygnacją z urzędu kanclerza Klemensa Metternicha, zmobilizowały również polskich patriotów z Galicji. W dniach **17 i 19 marca** w Krakowie i we Lwowie odbyły się masowe demonstracje z udziałem przede wszystkim mieszczaństwa. Pod wpływem tych wystąpień władze austriackie uwolniły więźniów politycznych. W Krakowie utworzono **Komitet Narodowy**, w którego skład wszedł m.in. **Wiktor Heltman**. Niebawem zaczęto też organizować oddziały **Gwardii Narodowej**. Tymczasem liberałowie lwowscy, którym przewodził **Franciszek Smolka**, zredagowali do cesarza **adres** z żądaniami:

- zwołania sejmu;
- swobód politycznych i religijnych oraz równouprawnienia wszystkich stanów;
- języka polskiego w administracji, sądownictwie i szkolnictwie;
- likwidacji pańszczyzny i poddaństwa;
- zniesienia cenzury;
- powszechnej amnestii politycznej.

Gubernator Galicji hrabia **Franciszek Stadion** [czyt.: sztadion], na którego ręce trafiło pismo, zezwolił na wysłanie delegacji do Wiednia. Jej przedstawiciele 6 kwietnia spotkali się z Ferdynandem I i przekazali mu swoje postulaty. W czasie oczekiwania na decyzję cesarza we Lwowie utworzono **Radę Narodową**. Niemal jednocześnie krakowski Komitet Narodowy i lwowska Rada Narodowa wystosowały do szlachty wezwanie do *publicznego darowania pańszczyzny w dzień Wielkanocy*, tj. 23 kwietnia. Gubernator Franciszek Stadion, w obawie przed udziałem uwłaszczonych chłopów w rewolucji, postanowił bez wcześniejszej

POLACY W EUROPEJSKIEJ WIOŚNIE LUDÓW

Polacy z pełnym poświęceniem i zaangażowaniem uczestniczyli w europejskiej Wiośnie Ludów, kierując się hasłem *Za naszą i waszą wolność*. Sami z kolei liczyli na szerokie poparcie sprawy polskiej na arenie międzynarodowej. W szeregach rewolucjonistów znaleźli się zarówno doświadczeni żołnierze, niejednokrotnie oficerowie powstania listopadowego, jak i ochotnicy. W te działania zaangażował się nawet wielki przeciwnik walk rewolucyjnych, książę Adam Jerzy Czartoryski, który dążył do utworzenia w Państwie Kościelnym polskich oddziałów. Polacy szczególnie mocno wierzyli, że zmiany na Węgrzech doprowadzą do zachwiania ładu politycznego w tej części Europy, co będzie dla nich ogromną szansą na niepodległość.

Legiony Polskie na Węgrzech

Polskie oddziały wojskowe zaczęto tworzyć podczas powstania, które wybuchło w ramach Wiosny Ludów w monarchii habsburskiej na Węgrzech. Składały się one głównie z ochotników z Galicji. Legion Polski Wysockiego liczył ok. 2500 żołnierzy. Dużo mniejszy był Legion Polski Bema sformowany w Siedmiogrodzie.

Bitwa pod Temeszwarem została stoczona 9 sierpnia 1849 r. Zakończyła się klęską wojsk węgierskich dowodzonych przez gen. Józefa Bema. Po tej porażce powstanie węgierskie upadło, a żołnierze Legionów Polskich (wraz z Wysockim i Bemem) musieli się schronić w Turcji.

Generał Ludwik Mierosławski w 1849 r. najpierw został naczelnym wodzem rewolucyjnej armii na Sycylii, a następnie – niemieckiej Badenii. Dwukrotnie podał się do dymisji i ostatecznie wrócił do Paryża.

Generał Wojciech Chrzanowski dowodził wojskami Piemontu w wojnie z Austriakami. Jego siły poniosły jednak klęskę w bitwie pod Novarą.

Generał Henryk Dembiński wiosną 1849 r. został naczelnym dowódcą wojsk węgierskich. Jednak po jednej z porażek zrezygnował z tej funkcji. Po przegranej Węgrów wyjechał do Turcji.

Generał Józef Bem brał udział w walkach rewolucyjnych w Wiedniu, a potem przedostał się na Węgry – dowodził armią w Siedmiogrodzie. Odniósł tam szereg zwycięstw i miał duże zasługi w organizacji armii węgierskiej. Został bohaterem narodowym Węgier.

Legion Polski, nazywany także Zastępem Polskim, został utworzony w Rzymie przez Adama Mickiewicza. Jednostka wzięła udział w walkach we Włoszech. Została jednak rozbita w Grecji, po nieudanej próbie przedostania się na Węgry.

zgody Wiednia ogłosić 22 kwietnia, w imieniu cesarza, **zniesienie pańszczyzny** od dnia 15 maja. Chłopi otrzymali uprawianą ziemię na własność. Nie zostali obarczeni odszkodowaniami, które wzięło na siebie państwo. Ponadto utrzymano **serwituty**, na mocy których chłopi mogli korzystać z dworskich pastwisk i łąk. Ferdynand I nie zakwestionował decyzji gubernatora. Dokument antydatowano na 17 kwietnia. Po zagwarantowaniu sobie poparcia wsi władze austriackie zaczęły rozbrajać demonstrantów w Krakowie. Mimo oporu Austriacy zajęli miasto, które 26 kwietnia zostało zbombardowane. W konsekwencji Kraków skapitulował, Komitet Narodowy podjął decyzję o samorozwiązaniu, a emigrantom nakazano wyjechać z kraju.

Rewolucja w Galicji rozbudziła także dążenia emancypacyjne Rusinów (Ukraińców), które w dużym stopniu były wymierzone w społeczność polską. W drugiej połowie kwietnia

Biskup Grzegorz Jachimowicz był działaczem ukraińskiego ruchu narodowego i inicjatorem powstania Głównej Rady Ruskiej. Podczas Wiosny Ludów pełnił funkcję grecko-katolickiego biskupa przemyskiego. W 1860 r. został arcybiskupem i metropolitą lwowskim – zwierzchnikiem całego Kościoła grecko-katolickiego.

▪ *obraz, Lwów, XIX w.*

1848 r. greckokatolicki biskup przemyski **Grzegorz Jachimowicz** pod wpływem gubernatora Stadiona wystosował do władz austriackich petycję, w której m.in.:

- zapewnił o lojalności Rusinów wobec cesarza;
- potępił wystąpienia Polaków;
- prosił o wprowadzenie do szkół wszystkich szczebli języka ruskiego, a także uznanie go za jeden z języków urzędowych.

Ponadto 2 maja w katedrze św. Jura we Lwowie zawiązała się **Główna Rada Ruska** na czele z biskupem Jachimowiczem. Rada zażądała równouprawnienia Rusinów i podziału Galicji na dwie części: polską i ruską. To nie spotkało się z aprobatą Polaków i wywołało ostry konflikt z polską Radą Narodową.

Wskutek czerwcowych wyborów do parlamentu wiedeńskiego dostało się 96 posłów z Galicji, w tym 17 chłopów polskich i 14 ukraińskich. Zazwyczaj pozostawali oni w opozycji do demokratów z **Franciszkiem Smolką** na czele. Nowym gubernatorem Galicji po raz pierwszy został Polak **Wacław Zaleski**. Zakres jego działań był jednak ograniczony przez cesarskiego komendanta wojskowego. W odpowiedzi na uliczne zamieszki we Lwowie 1 listopada 1848 r. komendant zbombardował miasto i rozbroił Gwardię Narodową. Na mocy jego decyzji w Galicji:

- ogłoszono stan oblężenia, który trwał nieprzerwanie do 1854 r.;
- zawieszono działalność Rady Narodowej;
- rozwiązano wszystkie polskie organizacje i stowarzyszenia;
- przestano wydawać polską prasę.

Nowy cesarz **Franciszek Józef I** już w marcu 1849 r. doprowadził do rozwiązania parlamentu wiedeńskiego. Symbolem centralistycznej władzy stały się dziesięcioletnie rządy ministra spraw wewnętrznych **Aleksandra Bacha**,

Franciszek Smolka był prawnikiem i politykiem demokratycznym. Początkowo opowiadał się za przemianą monarchii habsburskiej w federację i poszerzeniem autonomii galicyjskiej. Z czasem podjął jednak współpracę z konserwatystami.

▪ *fotografia, Lwów, XIX w.*

Teatr Skarbkowski we Lwowie został wzniesiony dzięki funduszom hrabiego Stanisława Skarbka. Podczas Wiosny Ludów w tym budynku obradowała Centralna Rada Narodowa.

▪ *ilustracja, Lwów, XIX w.*

określane mianem **ery Bacha** (1848–1859). Dla Galicji był to czas wzmożonej germanizacji, a także represji wobec osób uznanych za wrogów państwa. W 1849 r. namiestnikiem Galicji został **Agenor Gołuchowski**, konserwatysta oraz zwolennik działań legalnych i ugodowych, mających doprowadzić do zmiany położenia Polaków w Cesarstwie Austriackim.

SKUTKI WIOSNY LUDÓW DLA SPRAWY POLSKIEJ

Wiosna Ludów na ziemiach polskich pogrzebała nadzieje Polaków na szybkie odzyskanie niepodległości. Po raz kolejny dał się zauważyć brak porozumienia między środowiskami politycznymi, grupami społecznymi i ruchami niepodległościowymi w trzech zaborach. Dla Polaków w zaborze pruskim rok 1848 stanowił ważną cezurę. W obliczu kolejnej klęski postanowili zaprzestać działań zbrojnych – które skutkowały jedynie zaostrzeniem antypolskiej polityki – i skupić na legalnej pracy w celu modernizacji tych ziem. W czerwcu 1848 r. podjęła działalność **Liga Polska**, organizacja polityczno-kulturalna głosząca hasła **solidaryzmu społecznego**. W 1850 r. po stłumieniu rewolucji w państwach niemieckich Liga została jednak zdelegalizowana. Ponadto swobody Polaków zostały ograniczone z powodu nasilających się wśród Niemców tendencji zjednoczeniowych i nacjonalistycznych. Doszło m.in. do zaostrzenia cenzury. Do 1852 r. władze pruskie zamknęły większość stowarzyszeń oraz

WARTO WIEDZIEĆ

Ukraiński ruch narodowy

Ośrodkiem ukraińskiego ruchu narodowego była wschodnia część Galicji, gdzie ludność ruska (przeważnie wyznania greckokatolickiego) górowała liczebnie nad Polakami. Ruch ten rozwijał się od lat 30. XIX w. w opozycji zarówno do polskiego, jak i rosyjskiego moskalofilskiego ruchu narodowego. Polacy we wschodniej Galicji stanowili mniejszość (poza Lwowem), ale w ich rękach pozostawały własność ziemska, administracja i szkolnictwo. To zagrażało budzącym się dążeniom narodowościowym Ukraińców. Przyczyną sporu polsko-ukraińskiego był też Lwów, z jednej strony najważniejszy ośrodek polskiej kultury, a z drugiej – kolebka ukraińskiej myśli narodowej. W tym okresie coraz powszechniej zaczęto używać określenia „Ukraińcy" wobec ruskiej i greckokatolickiej ludności Galicji – w opozycji do dotychczas stosowanego terminu „Rusini", który zbyt silnie kojarzył się z Rosją. **Moskalofile** nazywali ludność Galicji Małorusami i traktowali ich jako część wielkiego narodu rosyjskiego. W tej sytuacji podstawą identyfikacji Rusinów-Ukraińców stały się odrębny język oraz wyznanie greckokatolickie.

Katedra św. Jura we Lwowie oraz zbudowany obok niej pałac w XIX w. stały się siedzibą arcybiskupów greckokatolickich, którzy byli duchowymi przywódcami ukraińskiej ludności.

▪ *fotografia współczesna, Lwów*

? Jakie były przyczyny konfliktu polskiego i ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji?

Polscy i węgierscy weterani z okresu Wiosny Ludów, nad którymi powiewają narodowe sztandary z napisem w obydwu językach: *Za waszą i naszą wolność*. Ilustracja powstała w 40. rocznicę utworzenia Legionu Polskiego na Węgrzech.

▪ *ilustracja, Polska, XIX w.*

tytułów prasowych powstałych w okresie Wiosny Ludów. Do korzystnych skutków rewolucji 1848 r. w Prusach można natomiast zaliczyć zakończenie procesu uwłaszczenia chłopów oraz utrzymanie polskiego przedstawicielstwa w sejmie, w którym posłowie utworzyli Koło Polskie.

Wiosna Ludów w zaborze austriackim, podobnie jak w pruskim, przyniosła rozwiązanie kwestii włościańskiej. Sposób, w jaki zostało przeprowadzone uwłaszczenie, umocnił pozycję rządu wśród chłopów, a tym samym pogłębił antagonizmy między wsią a dworem. Na scenie politycznej na stałe zagościły polskie środowiska inteligenckie i mieszczańskie, pobudzone do działania w czasie Wiosny Ludów. Narodził się też ukraiński ruch narodowy. Klęska rewolucji 1848 r. ugruntowała dotychczasowy porządek polityczny w cesarstwie Habsburgów, co przesądziło o niepowodzeniu polskich dążeń niepodległościowych.

ECHA WIOSNY LUDÓW W KRÓLESTWIE POLSKIM

Pod wpływem rewolucji europejskiej – przede wszystkim wydarzeń w zaborach pruskim i austriackim – w Królestwie Polskim także rozpoczęły się przygotowania do powstania. Jego wybuch zaplanowano na wiosnę 1848 r. Działania koordynowała współpracująca z TDP **Organizacja 1848 roku**, założona w Warszawie przez Edwarda Domaszewskiego. W swoim programie zawarła hasła odbudowy Polski republikańskiej, powstałej w wyniku walki zbrojnej. Członkowie ugrupowania prowadzili akcje samokształceniowe, utrzymywali też kontakty z zaborem pruskim, do którego wielokrotnie jeździła należąca do Organizacji liderka grupy Entuzjastek Narcyza Żmichowska. Rozbicie spisku w kwietniu 1848 r. położyło jednak kres tej działalności. Wielu konspiratorów w obawie przed aresztowaniami uciekło wówczas do Galicji bądź Wielkopolski.

? Jakimi działaniami zajmowała się Organizacja 1848 roku?

ĆWICZENIA

1. Omów sytuację panującą na ziemiach polskich w przededniu Wiosny Ludów.
2. Scharakteryzuj przebieg Wiosny Ludów w Wielkopolsce oraz Galicji.
3. Przedstaw skutki Wiosny Ludów na ziemiach polskich.
4. Wyjaśnij, dlaczego Polacy angażowali się w działania rewolucyjne w innych krajach Europy.

DLA ZAINTERESOWANYCH

I. Kovács, *Nieznani polscy bohaterowie powstania węgierskiego 1848–1849*, Warszawa 2010.
Rok 1848. Wiosna Ludów w Galicji. Zbiór studiów, red. W. Wic, Kraków 1999.

7 KULTURA POLSKA W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX WIEKU

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- kultura polska na przełomie XVIII i XIX w.,
- klasycyzm początku XIX stulecia,
- główni twórcy polskiego romantyzmu,
- wpływ romantyzmu na postawy Polaków wobec zaborców.

ROZWÓJ KULTURY POLSKIEJ POD ZABORAMI

W pierwszych latach po rozbiorach polskie życie kulturalne koncentrowało się w Warszawie, Krakowie, Poznaniu, Wilnie oraz Krzemieńcu. Szczególną rolę odgrywała Warszawa, w której w **1800 r.** z inicjatywy Stanisława Sołtyka powstało **Towarzystwo Przyjaciół Nauk**. Wieloletnim prezesem tej pierwszej pod zaborami instytucji naukowej był Stanisław Staszic, fundator siedziby TPN na Krakowskim Przedmieściu (Pałac Staszica). Towarzystwo stało na straży polskiego dziedzictwa kulturowego oraz zajmowało się organizacją i rozwijaniem polskiej nauki. Należeli do niego zarówno polscy uczeni, lekarze, prawnicy, politycy, jak i przedstawiciele elit intelektualnych Europy.

Członkowie Towarzystwa spotykali się na dyskusjach naukowych organizowanych w ramach Wydziału Umiejętności (nauki ścisłe) oraz Wydziału Nauk (humanistyka). Ponadto inicjowali prace badawcze i wydawnicze. W latach 1806–1814 wydano wielotomowy ***Słownik języka polskiego*** opracowany przez **Samuela Bogumiła Lindego**. Od 1802 r. ukazywały się także „Roczniki

WARTO WIEDZIEĆ

Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Lwowie

Zakład Narodowy im. Ossolińskich został powołany w 1817 r. przez działacza oświeceniowego, pisarza, historyka literatury i bibliofila Józefa Maksymiliana Ossolińskiego. Gromadzenie swoich potężnych zbiorów – nie tylko bibliotecznych, lecz także numizmatycznych, graficznych i malarskich – rozpoczął on w Wiedniu, gdzie pracował jako zwierzchnik biblioteki cesarskiej. Celem założonej przez niego instytucji, niezależnej od władz zaborczych, było zbieranie, opracowywanie i udostępnianie dóbr kultury polskiej, szczególnie rękopisów, kartografii, zbiorów sztuki czy numizmatyki. Siedziba Ossolineum, jak w skrócie nazywa się Zakład Narodowy im. Ossolińskich, znajdowała się we Lwowie.

? Jakie znaczenie dla kultury polskiej miało powstanie Ossolineum?

Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Lwowie do 1945 r. mieścił się w gmachu kościoła i klasztoru Karmelitanek Trzewiczkowych, który został zakupiony przez fundatora Józefa Maksymiliana Ossolińskiego.

▪ *obraz, Lwów, XIX w.*

Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk" (w sumie wydano 21 tomów). Towarzystwo udostępniało swoją bibliotekę czytelnikom z zewnątrz. Ważną płaszczyzną jego działalności było utrzymywanie kontaktów z innymi placówkami naukowymi, w tym z Liceum Krzemienieckim, Wolnym Stowarzyszeniem Przyjaciół Literatury Rosyjskiej w Petersburgu czy Kopenhaskim Towarzystwem Weterynaryjnym.

Polskie życie naukowo-kulturalne na początku XIX w. skupiało się także wokół uczelni i placówek naukowych. W 1804 r. powstało **Liceum Krzemienieckie** w Krzemieńcu na Ukrainie. W tym samym roku w Warszawie otwarto Liceum Warszawskie. Rozwijał się także Uniwersytet Wileński. W 1808 r. w Warszawie otwarto Szkołę Praw, a rok później Szkołę Lekarską, które w 1816 r. weszły w skład Uniwersytetu Warszawskiego. W 1817 r. **Józef Maksymilian hrabia Ossoliński** ufundował **Zakład Narodowy im. Ossolińskich** z siedzibą we Lwowie. Ponadto w Poznaniu od końca lat 20. XIX w. funkcjonowała **Biblioteka Raczyńskich**.

KLASYCYZM POCZĄTKU XIX WIEKU

Na początku XIX w. w kulturze polskiej dominował **klasycyzm**, odwołujący się do sztuki antycznej. W literaturze reprezentowali go m.in. **Franciszek Wężyk** i **Ludwik Osiński**. Stałymi motywami literackimi były patriotyzm i walka narodowowyzwoleńcza. Wątki te można odnaleźć w twórczości **Cypriana Godebskiego**, poety legionowego, prozaika, wybitnego działacza niepodległościowego, współtwórcy 2 Legii Polskiej we Włoszech i Legii Naddunajskiej, żołnierza armii Księstwa Warszawskiego. Dzięki jego pracom czytelnicy mogli się zapoznać z dziejami Legionów Polskich oraz losem żołnierza-patrioty, opisanymi m.in. w autobiograficznej powieści *Grenadier-filozof* czy *Pamiętniku oblężenia Mantui*. W tym nurcie tworzył również **Julian Ursyn Niemcewicz**.

Gatunkiem cieszącym się w tym czasie coraz większą popularnością była powieść poruszająca wątki historyczno-patriotyczno-obyczajowe (m.in. J.U. Niemcewicz, *Dwaj panowie Sieciechowie*), moralizująca (I. Czartoryska, *Pielgrzym w Dobromilu*), a niekiedy sentymentalna (M. Wirtemberska, *Malwina, czyli domyślność serca*). Do najlepszych dzieł literackich tego czasu zalicza się napisany po francusku *Rękopis znaleziony w Saragossie* autorstwa **Jana Potockiego**.

ARCHITEKTURA KLASYCYSTYCZNA

Po upadku I Rzeczypospolitej całkowicie zatrzymał się rozwój urbanistyczny Warszawy – pozbawionej zarówno hojnego mecenatu królewskiego, jak i stołecznych funkcji. Sytuacja poprawiła się wraz z powstaniem Królestwa Polskiego. Korzystniejsza sytuacja gospodarcza i ambicje władz Królestwa zaowocowały szybką rozbudową Warszawy. Zburzono część dawnych fortyfikacji i rozpoczęto prace nad reprezentacyjną dzielnicą miasta. Jej ozdobą stały się liczne monumentalne budowle publiczne takie jak: **Pałac Staszica**, **Teatr Wielki** czy – tworzące pierzeję placu Bankowego – **pałac Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu**, **pałac Ministra Skarbu** oraz gmach **Giełdy i Banku Polskiego**. Budowle te uzyskały spójną, neoklasyczną formę i – dzięki powojennej odbudowie – do dziś stanowią ważny element pejzażu architektonicznego miasta. Czołowymi architektami tego okresu byli: **Antonio Corazzi** [czyt.: koracci], **Jakub Kubicki** oraz **Chrystian Piotr Aigner** [czyt.: ajgner].

Pałac Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu wzniesiono w latach 20. XIX w. według projektu Antonia Corazziego. Budowla nawiązywała do architektury grecko-rzymskiej m.in. wyrazistymi portykami kolumnowymi i bogato dekorowanym tympanonem.

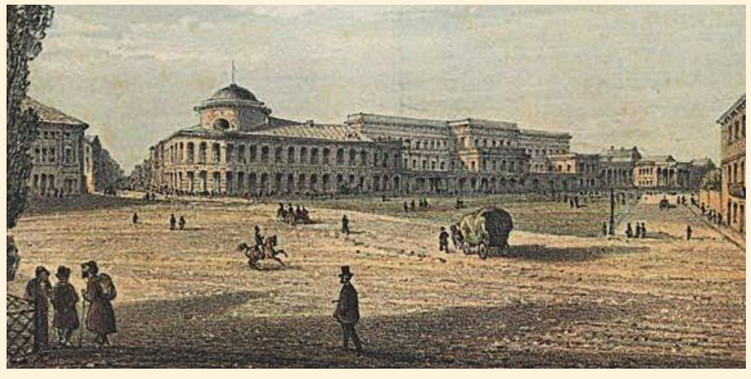
- *fotografia współczesna, Warszawa*

WARTO WIEDZIEĆ

Rozwój nauk historycznych

W pierwszej połowie XIX w. rozwinęły się nauki historyczne, uznawane za narzędzie, które może ocalić pamięć narodu. Szczególną rolę odegrał działacz emigracyjny i ceniony historyk Joachim Lelewel. To właśnie on był autorem pierwszego naukowego opracowania historii Polski (*Polska, dzieje i rzeczy jej rozpatrywane*). Na ten czas przypadł również początek polskiego muzealnictwa. Popularne stało się gromadzenie pamiątek narodowych. Podejmowano również działania mające na celu pielęgnowanie polskiej historii, ojczystego języka i tradycji.

? Jaką rolę przypisywano naukom historycznym w okresie zaborów?

Gmach Banku Polskiego i Giełdy otwierał ciąg budynków rządowych, stanowiących spójną pierzeję placu. Dwukondygnacyjną fasadę zdobiły ciągi arkad, które – podobnie jak wieńcząca budowlę kopuła – nawiązywały wprost do architektury rzymskiej.

- *rycina kolorowana, Polska, I poł. XIX w.*

Teatr Wielki w Warszawie ukończono w 1833 r. Budowla stanęła naprzeciw nowego ratusza Warszawy, a jej monumentalna fasada uporządkowała całą pierzeję placu, który zyskał dzięki temu reprezentacyjny charakter.

- *rycina, Warszawa, I poł. XIX w.*

? Podaj przykłady budynków klasycystycznych, które zaprojektowano w latach 1795–1830.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ROMANTYZM

Wpływ romantyzmu na Polaków był bardzo duży i utrzymywał się jeszcze długo po zakończeniu tej epoki. Należy jednak podkreślić, że nurt ten – oprócz umocnienia postawy patriotycznej – utrwalił także wiele negatywnych wzorców postępowania.

24. [...] *Anarchiczny charakter romantyzmu angielskiego i francuskiego został przez Mickiewicza i jego następców zmieniony na wariant polski, nie bez wpływu myślicieli niemieckich. Tu anarchię ogólną zastąpiono wiernością wobec idei niepodległości kraju* [...]. *Pojawiła się jednak* [...] *pogarda dla racjonalizmu i kult uczucia niekontrolowanego przez najbardziej bodaj elementarną logikę. Co więcej, niechęć do racjonalizmu pociągnęła za sobą niechęć do nauk ścisłych, a więc do najważniejszej broni w postępie ludzkości* [...]. *Romantyzm polski jako najwyższym osiągnięciem chlubił się porywającym przyznaniem: „Rozumni szałem!”.* [...]

25. Walory, jakie romantyzm typu polskiego wniósł do naszej psychiki narodowej, były jednak i są jeszcze dotąd ogromne. Wytworzył poczucie spójni narodowej i gotowości do ofiar dla niej o takiej potędze, o jakiej nie śmiał marzyć Staszic, gdy jej narzędzie widział w racjonalizmie i naukach ścisłych. [...] *Każdy przyjmował niepodległość kraju jako cel najwyższy swoich marzeń i gotów był dla tego celu do wszelkich ofiar. Tę spójnię narodową spotęgowała wiara w odbudowę państwa. Wiara ta i obowiązek poświęceń dla jej realizacji były postawą ponaddyskusyjną, niedopuszczającą zwątpienia. Wielką rolę w niej grało poczucie wysokiej godności narodowej, płynące z kultu historii i tych ludzi, którzy umieli poświęcić życie w walce o wolność i przyszłość narodu.* [...]

29. Minusy tej postawy patriotycznej [...] *były wielorakie. Jednym z nich była trudność stworzenia kapitalizmu, z chwilą gdy powszechnie potępiano interesowość.* [...] *Polski model człowieka wykształconego tworzyło nie życie, lecz literatura. Pogardzał on nie tylko interesownością, bogaceniem się, oszczędnością, lekceważył też nauki ścisłe,* [...] *lekceważył znaczenie przemysłu. Zjawisko dlatego tak groźne, że w tym punkcie zgodne z postawą dawnej szlachty. Pogarda romantyzmu dla „mędrca szkiełka i oka” stała się przykazaniem dla wielu pokoleń. Aktywność* [...] *nie kierowała się w stronę działalności gospodarczej i technicznej. Godną rzeczą było tylko walczyć albo pisać.*

Źródło: A. Bocheński, *Rzecz o psychice narodu polskiego*, Warszawa 1986, s. 162–166.

? **1.** Wyjaśnij, jakie negatywne postawy Polaków wypływały ze specyfiki polskiego romantyzmu.
2. Omów pozytywny wpływ romantyzmu na kształtowanie się postaw Polaków.

NARODZINY I ROZWÓJ POLSKIEGO ROMANTYZMU

W drugim dziesięcioleciu XIX w. na ziemiach polskich młodzi twórcy z coraz większym zainteresowaniem sięgali do prac czołowych przedstawicieli europejskiego **romantyzmu**. Na podatny grunt trafiło podkreślanie potęgi uczuć (przede wszystkim miłości), intuicji i wyobraźni, którym hołdowali romantyczni twórcy odrzucający oświeceniowy racjonalizm. Szukali inspiracji w tym, co odrębne i niepowtarzalne, m.in. w kulturze ludowej i narodowej. Natchnienie czerpali także z historii średniowiecznego rycerstwa. Romantycy głosili ponadto kult wolności i buntowali się przeciw ówczesnemu porządkowi polityczno-społecznemu, co znacząco wpływało na aktywność europejskich rewolucjonistów.

Spór klasyków z romantykami toczył się w latach 1818–1830. Za jego początek uznaje się rozprawy Kazimierza Brodzińskiego *O klasyczności i romantyczności tudzież o duchu poezji polskiej* (1818 r.) oraz Jana Śniadeckiego *O pismach klasycznych i romantycznych* (1819 r.). Klasycy, odwołujący się do sztuki antycznej, wyznawali takie wartości, jak racjonalność, umiar i harmonia, cenili też uniwersalizm i kulturę starożytnych. Z tego powodu starli się z romantykami – młodymi twórcami nowego prądu ideowo-artystyczno-literackiego. Konflikt dotyczył wielu płaszczyzn: architektury, sztuki, filozofii, a nawet polityki czy obyczajów i postaw życiowych. Zakończył się wraz z wybuchem powstania listopadowego.

Początek polskiego romantyzmu datuje się na 1822 r., w którym opublikowano *Ballady i romanse* Adama Mickiewicza. Za schyłek epoki uznaje się zaś wybuch powstania styczniowego. Głównymi ośrodkami były **Wilno** i **Warszawa**, a po upadku powstania listopadowego oraz emigracji wielu ludzi kultury i sztuki – także **Paryż**. W związku z represjami popowstaniowymi rolę centrum kulturalnego zaczął w tym czasie odgrywać **Kraków**. Znacznie ożywiła się również Wielkopolska.

Czołowym polskim twórcą doby romantyzmu był **Adam Mickiewicz**. Za udział w tajnych młodzieżowych organizacjach (więcej zob. s. 102) został on przez władze rosyjskie aresztowany i zesłany do Rosji. W 1829 r. uzyskał zgodę na wyjazd i udał się na emigrację, gdzie powstały jego największe dzieła: dramat *Dziady* cz. III (1832 r.) i poemat *Pan Tadeusz* (1834 r.). Do grona wieszczów narodowych zaliczano także **Juliusza Słowackiego** oraz **Zygmunta Krasińskiego**, autora dramatu *Nie-Boska komedia*, w którym przedstawił walkę między arystokracją a ludem zdobywającym władzę w wyniku rewolucji. Ponadto Krasiński był też poetą i powieściopisarzem.

ROMANTYZM W KULTURZE

Idee romantyczne przeniknęły również do świata muzyki, sztuki i architektury. Cechą charakterystyczną budowli w stylu romantycznym był **eklektyzm**, czyli łączenie wielu stylów, m.in. gotyckiego, renesansowego czy barokowego. Ponadto chętnie stosowano elementy

WARTO WIEDZIEĆ

Adam Mickiewicz na emigracji

Adam Mickiewicz zasłynął jako polski poeta oraz zaangażowany działacz emigracyjny. W *Księgach narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego* (1832 r.) wzywał polskich emigrantów do jedności i zgody. Był założycielem i redaktorem „Trybuny Ludów”, międzynarodowego dziennika politycznego wychodzącego z przerwami w 1849 r. w Paryżu. Na łamach pisma nawiązywano do solidaryzmu międzynarodowego w walce o wyzwolenie narodowe i prawa demokratyczne. W Lozannie Mickiewicz wykładał literaturę łacińską, a w paryskim College de France [czyt.: ko**leż** de frąs] – literaturę słowiańską. Zaangażował się też w walkę o zjednoczenie Włoch. W 1848 r. zorganizował w Rzymie legion liczący ok. 200 żołnierzy, który wziął udział w kilku bitwach, m.in. w Lombardii, Genui czy Rzymie. Podczas wojny krymskiej w 1855 r. udał się do Stambułu, aby załagodzić spór między polskimi dowódcami oddziałów kozaków tworzonych przy armii osmańskiej. Wkrótce po przybyciu do Turcji Mickiewicz zmarł na cholerę.

? Jakie działania na emigracji prowadził Adam Mickiewicz?

Adam Mickiewicz zmarł w 1855 r. w Stambule. Jeszcze w tym samym roku jego ciało przewieziono do Paryża, gdzie został pochowany. W 1890 r. poeta spoczął na Wawelu.

▪ *fotografia, Francja, XIX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Żołnierz Napoleona najwybitniejszym polskim komediopisarzem

Mając niespełna 16 lat, Aleksander Fredro (1793–1876) wstąpił do armii Księstwa Warszawskiego, a później służył w wojskach napoleońskich. Za udział w wyprawie na Moskwę otrzymał Złoty Krzyż Virtuti Militari. Podczas kampanii napoleońskiej z lat 1813–1814 służył w sztabie cesarza. Kiedy w 1815 r. Napoleon abdykował, Fredro powrócił do rodzinnego majątku w Beńkowej Wiszni (Galicja). Służbę u boku cesarza opisał w pamiętniku *Trzy po trzy*. Otrzymał za nią w 1857 r. francuski Medal Świętej Heleny, ustanowiony przez Napoleona III. Był nie tylko znanym komediopisarzem, ale również pamiętnikarzem, bajkopisarzem (np. *Małpa w kąpieli*, *Paweł i Gaweł*) i poetą. Do jego cieszących się największą popularnością komedii wystawianych na scenie należą: *Śluby panieńskie*, *Zemsta*, *Pan Jowialski*.

? W jakich wojnach brał udział Aleksander Fredro?

Aleksander Fredro do kraju powrócił po zesłaniu Napoleona na Elbę. Żegnając się z Paryżem, napisał: *Wyjechaliśmy razem, z odmiennych pobudek, Napoleon na Elbę, ja prosto do Rudek*.

▪ *rysunek, Polska, XIX w.*

z architektury orientalnej. Wokół rezydencji zakładano parki o charakterze naturalnym, w których stawiano sztuczne ruiny mające budzić zadumę nad przeszłością. Z czasem przyjął się **styl neogotycki**, a wznoszone w nim budowle przypominały te z czasów średniowiecza. Przykładem rezydencji neogotyckiej jest przebudowany w latach 1845–1860 zamek w Kórniku.

Pożegnanie powstańca Artura Grottgera to jeden z jego najbardziej znanych obrazów. Dzieło powstało w latach 1865–1866 i bezpośrednio odnosi się do zakończonego wówczas powstania styczniowego.

▪ *obraz, Polska, 1865–1866*

Szczególnego wyrazu nabrało polskie malarstwo romantyczne. Artyści często podejmowali wątki narodowowyzwoleńcze – wiele obrazów przedstawiało sceny z powstania kościuszkowskiego czy kampanii napoleońskiej. Dzieje Polaków u boku Napoleona utrwalił w swoich szkicach znakomity rysownik i karykaturzysta **Aleksander Orłowski**. Około 1837 r. **Piotr Michałowski** namalował słynną polską szarżę w wąwozie Somosierra. Równie popularne było malarstwo historyczne. **Władysław Anczyc** stworzył *Dzieje Polski w 24 obrazkach*. Z kolei **Artur Grottger**, uważany za jednego z głównych przedstawicieli polskiego romantyzmu w malarstwie, zasłynął dwoma cyklami rysunków z okresu powstania styczniowego: *Polonia* i *Lituania* [czyt.: lituania].

Muzyka w romantyzmie również miała wydźwięk patriotyczny. Na emigracji tworzył **Fryderyk Chopin**, a w kraju – **Stanisław Moniuszko**, twórca **opery narodowej**. Skomponował ***Halkę***, której motywem przewodnim

MESJANIZM POLSKI

Mesjanizm polski był prądem religijno-społecznym, który narodził się po upadku powstania listopadowego. Wierzono, że polski naród, na wzór Mesjasza, poprzez swoją nieustającą walkę i cierpienie odegra decydującą rolę w pokonaniu wszelkiego zła i obejmie duchowe przywództwo nad ludzkością. W polskiej filozofii idea mesjanizmu znalazła wyraz w twórczości Augusta Cieszkowskiego czy Andrzeja Towiańskiego. Dla Towiańskiego Polska była „Izraelem epoki" i jako „Chrystus narodów", poprzez swoje męczeństwo, miała przynieść światu moralne odrodzenie. Koncepcja wywarła duży wpływ na twórczość polskich romantyków, a zwłaszcza Adama Mickiewicza (*Dziady* cz. III, *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*) oraz Juliusza Słowackiego (*Król-Duch*). Mesjanizm, dotyczący wyjątkowej roli własnego narodu, był popularny m.in. także wśród Żydów, Rosjan czy Serbów. Podobnie jak inne idee romantyczne do dziś budzi w polskim społeczeństwie żywy oddźwięk i nierzadko staje się źródłem polemik.

? Na czym polegała idea mesjanizmu Polski?

Andrzej Towiański był ziemianinem, przywódcą religijnym i mesjanistą. W 1828 r. miał objawienie, które utwierdziło go w przekonaniu, że walcząc zbrojnie z nienawiści do wroga, nie da się zmienić rzeczywistości na lepszą.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

była krzywda chłopska, oraz *Straszny dwór*. Muzyka, tak jak literatura, miała pobudzać ducha narodowego i być pokrzepieniem dla żyjących pod zaborami Polaków. W takim duchu tworzył **Władysław Żeleński**, autor oper *Konrad Wallenrod*, *Stara baśń* i *Goplana*.

Kultura w okresie romantyzmu stała się narzędziem obrony przed wynarodowieniem. Literatura patriotyczna, poruszająca wątki związane z historią Polski i martyrologią Polaków, była postrzegana przez władze zaborcze jako wyjątkowo niebezpieczna. Uważano, że służy

CIEKAWOSTKA

Armaty ukryte w kwiatach

Car Mikołaj I osobiście zakazał wykonywania publicznie muzyki Chopina, ale zakaz dotyczył jedynie Warszawy i ziem zaboru rosyjskiego. W Rosji natomiast utwory Chopina były często grywane w salach koncertowych, a nawet w carskich pałacach. Podobno Mikołaj I bardzo doceniał talent Fryderyka Chopina i twierdził, że jego utwory są niebezpieczne niczym *armaty ukryte w kwiatach*. Ta metafora dotyczyła konkretnie *Etiudy c-moll op. 10 nr 12*, znanej jako *Etiuda rewolucyjna*. Chopin skomponował ją na wieść o krwawym szturmie armii rosyjskiej na Warszawę i upadku powstania listopadowego.

Fryderyk Chopin, ukazany na obrazie autorstwa Ary Scheffera [czyt.: ari szefera], był jednym z najwybitniejszych kompozytorów romantycznych i najsłynniejszym pianistą swoich czasów. Pierwszy wydany drukiem utwór Chopina ukazał się w 1817 r., gdy kompozytor miał siedem lat.

▪ *obraz, Francja, 1847 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Instytucje kulturalne polskiej emigracji

Wielka Emigracja skupiła się nie tylko na działalności politycznej, która miała doprowadzić do odzyskania przez Polskę niepodległości. Zajęła się także organizacją życia kulturalnego, które wskutek represji popowstaniowych nie mogło się rozwijać w kraju. Powstało wówczas wiele instytucji, towarzystw naukowych, oświatowych, artystycznych i kulturalnych. W 1832 r. z inicjatywy księcia Adama Jerzego Czartoryskiego powołano w Paryżu Towarzystwo Literackie Polskie, które w latach 50. XIX w. przekształciło się w Towarzystwo Historyczno-Literackie. O jego znaczeniu dla rozwoju polskiej kultury i nauki świadczy fakt, że istnieje ono do dzisiaj, podobnie jak otwarta w 1839 r. w Paryżu Biblioteka Polska. Przy Bibliotece powstały m.in. Muzeum Adama Mickiewicza oraz sala Fryderyka Chopina. Duże znaczenie dla polskiej edukacji na emigracji miało utworzone przez księcia Czartoryskiego Towarzystwo Naukowej Pomocy, udzielające stypendiów dla młodzieży. W paryskiej dzielnicy Batignolles [czyt.: bati**njol**] Czartoryski założył też szkołę, która działała do 1950 r.

? Jakie znaczenie miała działalność kulturalna emigrantów w XIX w.?

Wnętrze Muzeum Adama Mickiewicza w Bibliotece Polskiej w Paryżu, która funkcjonuje we Francji do dziś.

- *fotografia, Paryż, XX w.*

do kształtowania nastrojów patriotycznych wśród polskiego społeczeństwa, dlatego – zwłaszcza po upadku powstania listopadowego – została poddana pełnej cenzurze. Na liście pisarzy zabronionych znaleźli się m.in. Adam Mickiewicz, Zygmunt Krasiński, Juliusz Słowacki czy Maurycy Mochnacki. Cenzorzy nie dopuszczali do druku tekstów, w których były słowa-klucze, takie jak: „lud", „ojczyzna", „tyran", „Polak", „Moskal", „patriota", „wolność" czy „demokracja". Zwracali również uwagę na nastrój utworu i zawarte w nim aluzje.

W tym trudnym dla Polaków czasie literatura i sztuka były świadectwem ich niezłomnego dążenia do niepodległości. Nie pozwalały zapomnieć o historii, wskrzeszały narodowych bohaterów i zagrzewały do walki. Dzieła romantyczne były zaangażowane politycznie, a ich twórcy postrzegali swoją działalność jako misję – służbę narodowi.

ĆWICZENIA

1. Omów rozwój kultury polskiej w pierwszych latach pod zaborami.
2. Wyjaśnij, na czym polegał spór między klasykami a romantykami.
3. Oceń wpływ romantyzmu na ówczesne dzieje Polski.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Janion, *Gorączka romantyczna*, Warszawa 1976.
M. Janion, *Życie pośmiertne Konrada Wallenroda*, Warszawa 1990.

8 ODWILŻ POSEWASTOPOLSKA I GENEZA POWSTANIA

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- odwilż posewastopolska w Królestwie Polskim,
- demonstracje patriotyczne,
- główne orientacje polityczne w Królestwie Polskim,
- przyczyny wybuchu powstania styczniowego.

ODWILŻ POSEWASTOPOLSKA NA ZIEMIACH POLSKICH

Przegrana Rosji w wojnie krymskiej (więcej zob. s. 75–81) oraz zmiany na tronie carskim i śmierć Iwana Paskiewicza poskutkowały złagodzeniem represji wobec Polaków. Nowy władca był świadomy słabości swojego państwa. Z tego powodu przystąpił do reformy, nazywanej przez historyków **odwilżą posewastopolską**. Tymi przemianami objęto także ziemie polskie.

Namiestnikiem Królestwa Polskiego został **Michaił Gorczakow**, zwolennik porozumienia z polską arystokracją. Pierwszym sygnałem zmiany polityki wobec Polaków było ogłoszenie – już po pokoju paryskim – **amnestii**, dzięki której do kraju powróciły tysiące zesłańców. W maju 1856 r. do Warszawy przybył sam **Aleksander II**. Car, który zwrócił się do zgromadzonych słowami: ***Panowie, żadnych marzeń, żadnych marzeń***, szybko pozbawił ich złudzeń dotyczących rozszerzenia autonomii Królestwa. Zgodził się jednak na niewielkie ustępstwa, w tym na:

- złagodzenie cenzury;
- wypuszczenie więźniów przebywających w warszawskiej Cytadeli;
- utworzenie w Warszawie Akademii Medyko-Chirurgicznej oraz Akademii Sztuk Pięknych;
- założenie w 1858 r. przez klemensowczyków (więcej zob. s. 128) Towarzystwa Rolniczego – organizacji ziemiańskiej, kierowanej przez hrabiego Andrzeja Zamoyskiego, która realizowała hasła pracy organicznej. W szczytowym okresie należało do niej ok. 4 tys. działaczy. Dyskutowali oni nad rozwojem gospodarczym kraju i sposobami uwłaszczenia chłopów. Członkowie Towarzystwa nie poruszali kwestii politycznych. Sprzeciwiali

POSTAĆ HISTORYCZNA

LEOPOLD KRONENBERG (1812–1878)

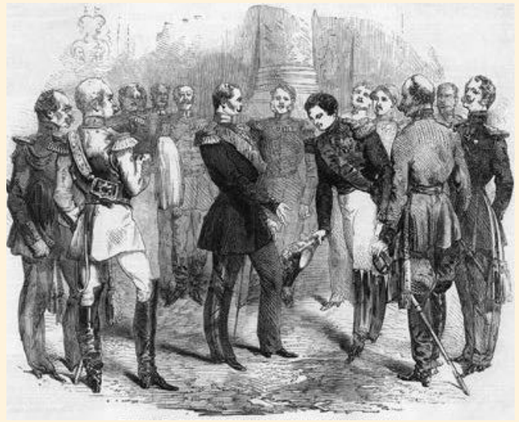
Polski finansista i bankier, działacz społeczno-gospodarczy, jeden z przywódców „białych" podczas powstania styczniowego. Pochodził ze znanej rodziny żydowskiej, a jego ojciec był właścicielem jednego z warszawskich banków. Kształcił się w Hamburgu i na uniwersytecie berlińskim, a po studiach osiadł w Warszawie, gdzie zajmował się prowadzeniem fabryki tytoniu oraz działalnością bankową. Od 1859 r. był wydawcą warszawskiej „Gazety Codziennej", od 1861 r. wychodzącej pod tytułem „Gazeta Polska". Angażował się w działania mające na celu modernizację polskiego rolnictwa. Był inicjatorem powołania Delegacji Miejskiej. Po powstaniu styczniowym wycofał się z życia politycznego i poświęcił działalności społeczno-charytatywnej. Trzy lata przed śmiercią założył w Warszawie Szkołę Handlową. Zmarł w 1878 r. w Nicei.

TEKST ŹRÓDŁOWY

MOWA CARA ALEKSANDRA II

Złagodzenie polityki wobec Polaków przez Aleksandra II dało nadzieje na szersze zmiany w Królestwie Polskim. Jednak mowa wygłoszona przez cara podczas wizyty w Warszawie 23 maja 1856 r. pozbawiła zebranych złudzeń.

Przybywam do was z zapomnieniem przeszłości, pełen najlepszych zamiarów w stosunku do kraju. Waszą jest rzeczą pomóc mi w ich urzeczywistnieniu. Ale przede wszystkim muszę wam powiedzieć, że nasze stosunki wzajemnie należy określić. Jesteście bliscy sercu mojemu równie, jak Finlandczycy i inni moi poddani rosyjscy; lecz żądam, aby porządek, ustalony przez mego ojca, w niczym nie został naruszony. Dlatego też panowie, przede wszystkim porzućcie marzenia! [...] *Pomyślność Polski zawisła od jej zupełnego zjednoczenia się z innymi narodami mojego cesarstwa. To, co zrobił mój ojciec, dobrze zrobił, i ja to utrzymam. W ostatniej wojnie wschodniej wasi bili się na równi z innymi; obecny tu książę Michał Gorczakow był tego świadkiem i oddaje im sprawiedliwość, że dzielnie przelewali swą krew w obronie ojczyzny. Finlandia i Polska są równie drogie sercu memu, jak i inne części mojego państwa. Trzeba jednak, abyście wiedzieli, dla dobra samych Polaków, że Polska powinna pozostać na zawsze złączona z wielką rodziną cesarzy rosyjskich. Wierzcie, panowie, że jestem ożywiony najlepszymi chęciami, ale waszą jest rzeczą ułatwić mi moje zadanie i dlatego raz jeszcze powtarzam to wam, panowie, żadnych marzeń, żadnych marzeń!*

Aleksander II w Warszawie na spotkaniu z marszałkami, senatorami, szlachtą i duchowieństwem. Wygłosił wówczas mowę do Polaków.

▪ *rycina, Polska, XIX w.*

Co do was, panowie senatorowie, postępujcie według wskazówek, jakich udzielać wam będzie obecny tu mój zastępca, książę Gorczakow; wy zaś, arcypasterze, nie spuszczajcie tedy nigdy z uwagi, że podstawą wszelkiej moralności jest religia, i waszym jest obowiązkiem wpajać w Polaków przekonanie, że ich pomyślność zawisła jedynie od całkowitego ich zlania się z Rosją.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 228–229.

? **1.** Wyjaśnij, co miał na myśli władca, gdy mówił do zebranych o *porzuceniu marzeń*.
2. Wskaż warunki, jakie według cara miały zapewnić Polakom pomyślność.

się działaniom konspiracyjnym, jednak nie podjęli otwartej współpracy z caratem – liczyli bowiem na ustępstwa Rosji w kwestii autonomii Królestwa.

Złagodzenie polityki wobec Polaków zachęciło do działania także mieszczan, którzy oczekiwali przeprowadzenia reform, takich jak:

- uwłaszczenie chłopów,
- równouprawnienie Żydów,
- zmiany w systemie oświaty polskiej,
- utworzenie samorządów miejskich.

Głównym przedstawicielem tego nurtu był bankier i finansista **Leopold Kronenberg**. Warszawska inteligencja skupiła się z kolei wokół **Edwarda Jurgensa**, urzędnika pracującego w Komisji Spraw Wewnętrznych. Grupa ta, wzorem wielkopolskich organiczników, kładła nacisk na pracę organiczną w celu poprawy

POLACY W CZASIE WOJNY KRYMSKIEJ

Wybuch wojny krymskiej rozbudził wśród emigrantów nadzieję na odzyskanie przez Polskę niepodległości. Londyńska Centralizacja TDP wydała odezwę do Rosjan, w której wezwała ich do wspólnej walki z carem. Nie poparła jednak księcia Adama Jerzego Czartoryskiego, który dążył do utworzenia w Turcji polskich sił zbrojnych. Dawny agent Hôtel Lambert, Michał Czajkowski – Sadyk Pasza, od 1841 r. przebywający w Stambule, zorganizował tam I Pułk Kozaków Sułtańskich złożony z ok. 700 żołnierzy. W tym czasie również związany z Hôtel Lambert gen. Władysław Zamoyski stworzył oddział Dywizji Kozaków Sułtańskich. W organizację sił polskich przy boku Turcji włączył się też Adam Mickiewicz. Jednak mocarstwa zachodnie – mimo że uznawały księcia Czartoryskiego za przywódcę Polaków i akceptowały powołanie w Turcji polskich legii – nie chciały zaangażować się w walkę o niepodległe państwo polskie. Dla Brytyjczyków Polacy byli mięsem armatnim, a dla Francuzów kartą przetargową w rozmowach z Austrią, którą namawiano do przyłączenia się do walk przeciw Rosji. Na kongresie paryskim kończącym wojnę krymską sprawa polska w ogóle nie została poruszona.

Adam Mickiewicz z Sadykiem Paszą w Turcji ukazani na obrazie Juliusza Kossaka. Poeta udał się tam podczas wojny krymskiej, aby utworzyć Legion Polski przeznaczony do walk z Rosjanami.

▪ *obraz, Polska, 1890 r.*

? Jakie działania podjęła polska emigracja w czasie wojny krymskiej?

DEMONSTRACJE PATRIOTYCZNE

Oprócz działań związanych z pracą organiczną w drugiej połowie XIX w. rozwijał się także ruch spiskowy. Należeli do niego przede wszystkim młodzi – polscy studenci uniwersytetów w Kijowie, Moskwie i Petersburgu. Inspiratorem utworzenia jednej z tajnych sytuacji gospodarczej ziem polskich. Sprzeciwiała się działalności spiskowej – wychodziła bowiem z założenia, że najpierw trzeba zmodernizować kraj, a dopiero potem wyzwolić go z niewoli. Zwolennicy działań radykalnych określili jurgenszczyków mianem **millenerów**, czyli tych, którzy walkę o niepodległość odkładają na tysiąc lat.

organizacji był **Zygmunt Sierakowski**, student Akademii Sztabu Generalnego w Petersburgu. Do spisku przystąpiło kilkudziesięciu oficerów – nie tylko Polaków, lecz także Rosjan i Ukraińców. Ich celem było zawarcie sojuszu między narodami pozostającymi pod carskim uciskiem. W działania konspiracyjne zaangażowali się również uczniowie warszawskich szkół średnich oraz studenci.

Środowiska emigracyjne postanowiły wykorzystać aktywność młodych. Ludwik Mierosławski, krytykujący pracę organiczną, wzywał młodzież Królestwa Polskiego do podjęcia działań zbrojnych. Pierwszy tajny komitet, którego celem było przygotowanie powstania, zawiązano w Warszawie w czerwcu 1859 r. Mimo że działał tylko kilka miesięcy, udało

Rozpędzenie pokojowej demonstracji 27 lutego 1861 r. w Warszawie przez oddziały kozaków. Był to najczęstszy sposób „zaprowadzania porządku" przez władze carskie.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

mu się nawiązać luźne kontakty z kołami młodzieżowymi funkcjonującymi na uczelniach rosyjskich, w Poznańskiem i Galicji.

Okazją do **patriotycznej demonstracji** stał się pogrzeb wdowy po gen. Józefie Sowińskim w czerwcu 1860 r. Do ulicznych wystąpień przeciw zaborcom doszło także w październiku 1860 r., podczas spotkania w Warszawie cara Aleksandra II z cesarzem Franciszkiem Józefem i regentem pruskim Wilhelmem. Kolejnym impulsem do manifestacji religijno-patriotycznych była 30. rocznica wybuchu powstania listopadowego.

Obradujące w lutym 1861 r. Towarzystwo Rolnicze postawiło sobie za cel konkretne działania w kwestii chłopskiej, aby tym samym uprzedzić władze rosyjskie. W rocznicę bitwy pod Olszynką Grochowską, 25 lutego, zorganizowano w Warszawie demonstrację uliczną. Pod naciskiem zgromadzonych Towarzystwo podjęło decyzję o natychmiastowym oczynszowaniu chłopów, a także o przeprowadzeniu w późniejszym czasie uwłaszczenia. Tymczasem zapał demonstrantów nie słabł. Kiedy 27 lutego odbyła się kolejna wielka manifestacja, władze rosyjskie postanowiły użyć siły i ostrzelać bezbronny tłum. Zginęło pięć osób, co znacząco wpłynęło na wzrost napięcia w Warszawie. Aby uspokoić nastroje, namiestnik Królestwa Michaił Gorczakow zezwolił na powołanie **Delegacji Miejskiej** (rodzaj cywilnego samorządu), na której czele stanął Kronenberg. Utworzono także **Straż Ochotniczą**, namiastkę polskiej policji, która miała zadbać o porządek w mieście. W zamian Gorczakow wyraził zgodę na wycofanie wojsk rosyjskich do koszar oraz na przekazanie carowi adresu, w którym autorzy „upraszali" Aleksandra II o przyznanie Królestwu autonomii. Sytuacja w Warszawie została opanowana, a pogrzeb pięciu poległych odbył się w spokoju. Nastały **„czasy polskie"**, czyli okres pozyskiwania ustępstw za pomocą legalnych i pokojowych metod. Był to początek procesu formowania się dwóch orientacji politycznych:

- **przyszłych „białych"** – do tej grupy należeli członkowie Towarzystwa Rolniczego, millenerzy, przeciwni powstaniu, którzy wierzyli, że dzięki tzw. **rewolucji moralnej**, czyli pokojowym manifestacjom i negocjacjom z carem, Polakom uda się uzyskać państwową autonomię;
- **przyszłych „czerwonych"** – zwolenników konspiracyjnych metod działania, których celem było wywołanie powstania (studenci, członkowie tajnych organizacji, oficerowie).

PRÓBA KOMPROMISU

Car Aleksander II, zajęty wprowadzaniem reform w Rosji, dążył do porozumienia z polskimi elitami – ale nie za wszelką cenę. Usiłował zbliżyć się ze zwolennikami ugody, takimi jak margrabia **Aleksander Wielopolski**, który w marcu 1861 r. został dyrektorem **Komisji Wyznań i Oświecenia Publicznego**. Car zapowiedział również powołanie Rady Stanu jako organu doradczego przy namiestniku oraz utworzenie, pochodzących z wyboru, rad samorządowych – wiejskich i miejskich. Rosjanie oczekiwali, że to uspokoi sytuację w Królestwie. Tak się jednak nie stało. W kraju ogłoszono żałobę narodową, a demonstracje patriotyczne, w których uczestniczyła również społeczność żydowska w nadziei na równouprawnienie, rozciągnęły się już na prowincję. Gorczakow nie czekał na dalszy rozwój wypadków i – z inicjatywy Wielopolskiego – rozwiązał

Ostrzelanie przez rosyjskie wojsko manifestantów w Warszawie na placu Zamkowym 8 kwietnia 1861 r. Śmierć poniosło wówczas prawie 100 osób, a kilkaset zostało rannych.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Towarzystwo Rolnicze oraz Delegację Miejską. Protestujący przeciwko tej decyzji mieszkańcy Warszawy **8 kwietnia 1861 r.** zostali krwawo spacyfikowani. Sytuacja stawała się coraz bardziej napięta. Na wieś dotarły informacje o uwłaszczeniu przeprowadzonym w Rosji na początku marca 1861 r. Wywołało to wielkie poruszenie wśród polskiego chłopstwa. Chłopi nie chcieli odrabiać pańszczyzny, a bezrolni wołali o nadanie im gruntów. Władze rosyjskie, świadome rosnących napięć, 13 października 1861 r. mocą ustawy wprowadziły **stan oblężenia** w Królestwie Polskim. Ogłosiły to dzień później, kiedy w kościołach trwały uroczystości związane z 44. rocznicą śmierci Tadeusza Kościuszki. Wojsko rosyjskie otoczyło wówczas katedrę warszawską oraz kościół Bernardynów, a modlących się tam wiernych aresztowało. Tysiące ludzi, oskarżonych o łamanie prawa obowiązującego w stanie oblężenia, trafiły do Cytadeli. Na znak protestu kuria warszawska zamknęła wszystkie kościoły w diecezji, to samo uczyniły również synagogi i zbory protestanckie. W tej sytuacji Aleksander Wielopolski podał się do dymisji.

WARTO WIEDZIEĆ

Żałoba narodowa

Patriotyzm Polaków przejawiał się nie tylko poprzez uliczne manifestacje. Kiedy w lutym 1861 r. władze carskie w celu rozpędzenia demonstrantów użyły broni, ogłoszono żałobę narodową. Odpowiedni strój – zarówno męski, jak i damski – oraz biżuteria patriotyczna stały się symbolami oddania sprawie narodowej. Noszono bransoletki przypominające wyglądem kajdany i klamry z motywami polskimi, takimi jak skrzyżowane kosy czy orzeł w cierniowej koronie. Na pierścieniach grawerowano skróty, jednym z najpopularniejszych był skrót R.O.M.O – „Rozniecaj Ogień Miłości Ojczyzny". Władze carskie nie przeszły obojętnie wobec żałoby manifestowanej przez Polaków. Za noszenie czarnej sukni bez specjalnego zezwolenia groziły określone kary.

? W jaki sposób Polacy manifestowali żałobę narodową?

Biżuteria patriotyczna z okresu przed powstaniem styczniowym.

▪ *fotografia współczesna, Polska*

Moda patriotyczna rozpowszechniła się tuż przed wybuchem powstania styczniowego. Mężczyźni nosili wysokie buty, krótkie kurtki oraz czapki konfederatki. Kobiety ubierały się najczęściej na czarno, a ich suknie były wzorowane na kroju kontusza. Całości dopełniała biżuteria patriotyczna.

KSZTAŁTOWANIE SIĘ OBOZÓW POLITYCZNYCH

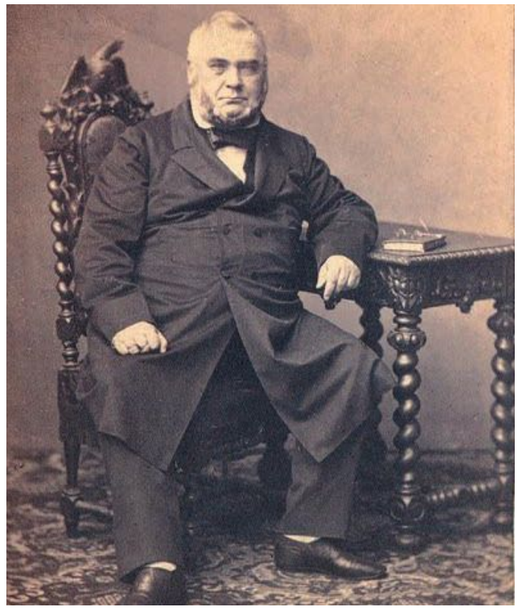
Wprowadzenie stanu oblężenia i nasilenie represji zamknęło okres patriotycznych manifestacji w Królestwie Polskim. Brak możliwości publicznego sprzeciwu wobec władzy carskiej oznaczał przeniesienie działań do konspiracji. Coraz bardziej widoczne stawały się podziały wśród środowisk patriotycznych. Nastąpiła krystalizacja dwóch głównych obozów politycznych – „czerwonych" i „białych".

W październiku 1861 r. „czerwoni" powołali tajny **Komitet Miejski**, na którego czele stanął **Ignacy Chmieleński**. W tym samym czasie sprzysiężenie zawiązali oficerowie 1 Armii Cesarskiej, stacjonującej w Królestwie, na Litwie i Ukrainie. Przywódcami konspiracji wojskowej byli: **Zygmunt Sierakowski**, **Jarosław Dąbrowski** oraz Rosjanin **Wasilij Kaplinskij**. Swoje działania zintensyfikowali również „biali", którzy w grudniu 1861 r. utworzyli **Dyrekcję Krajową**. W jej skład wchodzili przedstawiciele ziemiaństwa oraz mieszczaństwa, w tym Kronenberg, Jurgens oraz Karol Majewski. Obozy „białych" i „czerwonych" łączyła idea niepodległości. Zasadnicze różnice dotyczyły stosunku do powstania i kwestii włościańskiej. „Biali" uważali, że powstanie nie rozwiąże problemu Polaków, ponieważ nie ma żadnych szans na zwycięstwo. Z kolei zdaniem „czerwonych" tylko walka zbrojna mogła zapewnić niepodległość. Równie radykalne były ich poglądy na uwłaszczenie chłopów, które w przekonaniu „czerwonych" należało przeprowadzić jak najszybciej. Z takim rozwiązaniem nie zgadzali się „biali", opowiadający się za stopniową reformą.

Władze carskie – świadome dążeń niepodległościowych Polaków, a także pod naciskiem Napoleona III – zdecydowały się na pewne ustępstwa. Arcybiskupem warszawskim mianowano Zygmunta Szczęsnego Felińskiego, który w lutym 1862 r. zezwolił na otwarcie kościołów, ale zabronił urządzać w nich manifestacji patriotycznych. Nowym namiestnikiem Królestwa został życzliwie nastawiony do Polaków brat cara, wielki książę Konstanty Mikołajewicz. W czerwcu 1862 r. funkcję **naczelnika rządu cywilnego**, czyli prezesa rady ministrów, objął Aleksander Wielopolski. Z jego inicjatywy ogłoszono wówczas trzy ukazy carskie dotyczące:

- oczynszowania chłopów;
- równouprawnienia ludności żydowskiej, aby umożliwić jej stopniową asymilację z polskim społeczeństwem;
- reformy edukacji, która zakładała tworzenie nowych szkół elementarnych, średnich (w tym powiatowych), gimnazjów i szkół „specjalnych", tj. technicznych. Ukaz wprowadzał obniżenie opłat szkolnych oraz nowe programy nauczania. W Warszawie, w miejsce zamkniętego wskutek represji polistopadowych Uniwersytetu, otwarto **Szkołę Główną**.

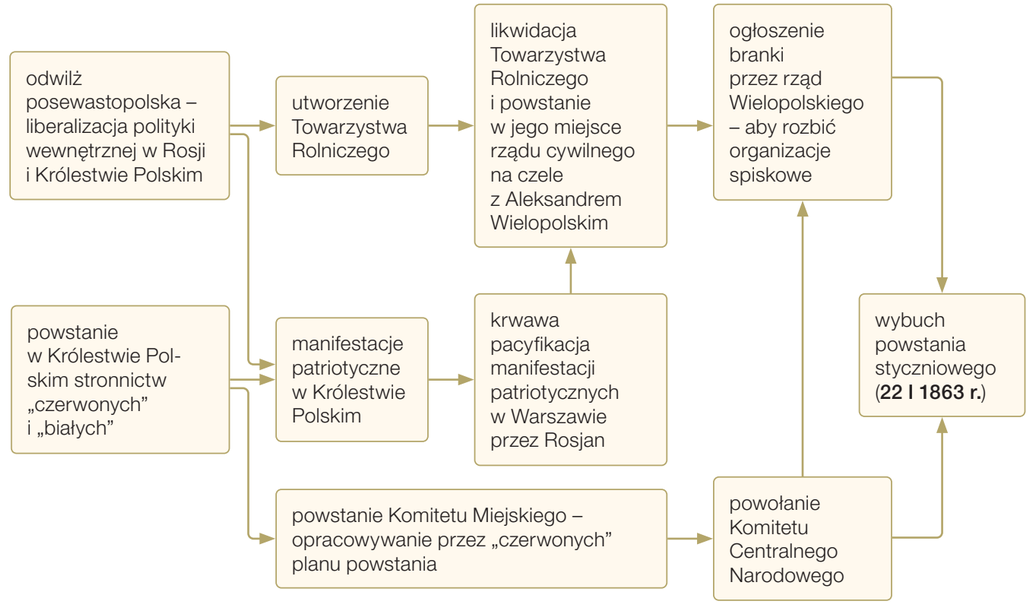
Reformy Wielopolskiego doprowadziły do niemal całkowitej polonizacji administracji. Wprowadzane rozwiązania nie przyniosły jednak swobód konstytucyjnych, a tym bardziej nie zbliżyły Polaków do upragnionej niepodległości.

Aleksander Wielopolski (1803–1877) podczas powstania listopadowego był posłem na sejm i brał udział w nieudanej misji dyplomatycznej do Londynu. Potem osiadł w Galicji, a po wydarzeniach z 1846 r. stał się zwolennikiem polityki prorosyjskiej. Zwolniony ze stanowiska przez Rosjan w 1863 r. opuścił Warszawę i resztę życia spędził w Dreźnie.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Przyczyny powstania styczniowego

Nie spotkały się więc z pozytywnym przyjęciem rodaków, na co liczył Wielopolski. Przywódcy „czerwonych" we współpracy z wojskowymi spiskowcami utworzyli **Komitet Centralny Narodowy** (**KCN**), którego celem było przygotowanie powstania. Przeprowadzone w lipcu 1862 r. nieudane zamachy na życie wielkiego księcia Konstantego i Wielopolskiego osłabiły obóz „białych". Car nie był już skłonny do żadnych ustępstw. Odmówił nadania Królestwu konstytucji i włączenia w jego granice ziem zabranych. Wielopolski, poinformowany o przygotowaniach do zbrojnego zrywu, **6 października 1862 r.** ogłosił **brankę**. Poborem rekrutów do armii carskiej miała się zająć administracja na podstawie imiennych list obejmujących ok. 12 tys. osób. Planowano powołać przede wszystkim młodych mieszkańców miast, stanowiących w dużym stopniu zaplecze „czerwonych". Przeprowadzenie branki w styczniu 1863 r. przyspieszyło decyzję o wybuchu powstania.

ĆWICZENIA

1. Opisz zmiany w Królestwie Polskim wskutek odwilży posewastopolskiej.
2. Scharakteryzuj programy dwóch głównych środowisk patriotycznych w przededniu powstania styczniowego.
3. Przedstaw skutki demonstracji patriotycznych z 1861 r.
4. Omów politykę prowadzoną w Królestwie Polskim przez Aleksandra Wielopolskiego.
5. Wskaż pośrednie i bezpośrednie przyczyny wybuchu powstania styczniowego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Aleksander Wielopolski: próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862, red. L. Mażewski, Radzymin 2014.
A. Żor, *Kronenberg. Dzieje fortuny*, Warszawa 2011.

9 POWSTANIE STYCZNIOWE

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- okoliczności wybuchu powstania styczniowego,
- charakter i przebieg walk powstańczych,
- działalność polskiego państwa podziemnego,
- przyczyny upadku powstania styczniowego.

WYBUCH POWSTANIA

Ogłoszona przez Aleksandra Wielopolskiego **branka** odbyła się w nocy z 14 na 15 stycznia 1863 r. Pod wpływem tej akcji Komitet Centralny podjął decyzję o natychmiastowym rozpoczęciu powstania. Obóz „czerwonych" zdawał sobie sprawę z niedostatecznego przygotowania pod względem militarnym. W opinii radykalnych działaczy uwłaszczenie chłopów miało jednak przyciągnąć do walki lud, liczono też na poparcie państw europejskich.

22 stycznia 1863 r. Komitet Centralny wydał ***Manifest***, w którym ogłosił się **Tymczasowym Rządem Narodowym** oraz proklamował wybuch powstania w nocy z 22 na 23 stycznia 1863 r. Rząd opublikował również dwa dekrety uwłaszczeniowe, na mocy których:

- chłopi otrzymali uprawianą ziemię na własność bez żadnych opłat;
- odszkodowania dla ziemian miało wypłacić państwo polskie;
- zlikwidowano czynsze i powinności;
- bezrolnym obiecano trzymorgowe działki z dóbr narodowych, pod warunkiem przyłączenia się do walki z Rosjanami.

Powstanie wybuchło w najmniej sprzyjających dla spiskowców okolicznościach. Braki w uzbrojeniu, zima utrudniająca walki partyzanckie, a także obecność w Królestwie Polskim 100-tysięcznej armii rosyjskiej nie dawały dużych nadziei na szybkie zwycięstwo. Naprzeciw wojsk carskich stanęło ok. 25 tys. powstańców, z których tylko kilka tysięcy było wyposażonych w broń palną. W nocy **z 22 na 23 stycznia 1863 r.** Polacy zaatakowali rosyjskie garnizony w mniejszych miejscowościach Królestwa. Stoczono kilkadziesiąt potyczek, zakończonych w większości przegraną powstańców. Nie udało się także zdobyć Płocka, który miał zostać siedzibą Rządu Narodowego.

Dyktatorem powstania, zgodnie z decyzją Tymczasowego Rządu Narodowego, został

Branka Polaków do armii rosyjskiej w 1863 r. to obraz Aleksandra Sochaczewskiego. Dzieło nawiązuje do wydarzeń, które bezpośrednio przyczyniły się do wybuchu powstania styczniowego.

- *obraz, Polska, XIX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

MANIFEST TYMCZASOWEGO RZĄDU NARODOWEGO

W swojej odezwie władze powstańcze wzywały do walki wszystkich mieszkańców przedrozbiorowej Rzeczypospolitej.

Nikczemny rząd najezdniczy, rozwścieklony oporem męczonej przezeń ofiary, postanowił zadać jej cios stanowczy – porwać kilkadziesiąt tysięcy najdzielniejszych, najgorliwszych jej obrońców, oblec w nienawistny mundur moskiewski i pognać tysiące mil na wieczną nędzę i zatracenie. [...]

W pierwszym zaraz dniu jawnego wystąpienia, w pierwszej chwili rozpoczęcia świętej walki, Komitet Centralny Narodowy ogłasza wszystkich synów Polski, bez różnicy wiary i rodu, pochodzenia i stanu, wolnymi i równymi Obywatelami kraju. Ziemia, którą Lud rolniczy posiadał dotąd na prawach czynszu lub pańszczyzny, staje się od tej chwili bezwarunkową jego własnością, dziedzictwem wieczystym. Właściciele poszkodowani, wynagrodzeni będą z ogólnych funduszów Państwa. Wszyscy zaś komornicy i wyrobnicy, wstępujący w szeregi obrońców kraju, lub w razie zaszczytnej śmierci na polu chwały, rodziny ich otrzymają z dóbr Narodowych dział obronionej od wrogów ziemi.

Do broni więc, Narodzie Polski, Litwy i Rusi, do broni! bo godzina wspólnego wyzwolenia już wybiła, stary miecz nasz wydobyty, święty sztandar Orła, Pogoni i Archanioła rozwinięty.

A teraz odzywamy się do Ciebie Narodzie Moskiewski: tradycyjnym hasłem naszym jest wolność i braterstwo Ludów, dla tego też przebaczamy Ci nawet mord naszej Ojczyzny, nawet krew Pragi i Oszmiany, gwałty ulic Warszawy i tortury lochów Cytadeli.

Przebaczamy Ci, bo i Ty jesteś nędzny i mordowany, smutny i umęczony, trupy dzieci Twoich kołyszą się na szubienicach carskich, prorocy Twoi marzną na śniegach Sybiru.

Ale jeżeli w tej stanowczej godzinie nie uczujesz w sobie zgryzoty za przeszłość, świętszych pragnień dla przyszłości, jeżeli w zapasach z nami dasz poparcie tyranowi, który zabija nas, a depcze po Tobie – biada Ci! bo w obliczu Boga i świata całego przeklniemy Cię na hańbę wiecznego poddaństwa i mękę wiecznej niewoli, i wyzwiemy na straszny bój zagłady, bój ostatni europejskiej cywilizacji z dzikim barbarzyństwem Azji.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2000, s. 230–231.

? **1.** Wyjaśnij, do jakich wydarzeń nawiązuje pierwszy akapit *Manifestu*.

2. Omów program społeczny Tymczasowego Rządu Narodowego.

Ludwik Mierosławski. Przebywał on jednak za granicą, w Paryżu, i do Królestwa Polskiego dotarł dopiero w połowie lutego 1863 r. Do tego czasu powstaniem kierował radykalny działacz „czerwonych" Stefan Bobrowski, rewolucyjny naczelnik Warszawy. Klęski poniesione przez Mierosławskiego sprawiły, że wkrótce zrezygnował on z funkcji i wyjechał za granicę.

W tym czasie powstanie poparli także „biali". Nie wierzyli oni w jego powodzenie, lecz chcieli spełnić obowiązek patriotyczny, a przede wszystkim mieć wpływ i kontrolę nad biegiem wydarzeń. Tym samym zainicjowany przez „czerwonych" zryw stał się powstaniem narodowym.

PRZEBIEG DZIAŁAŃ POWSTAŃCZYCH

Od pierwszych dni powstania walki przyjęły charakter **partyzancki**. 11 marca 1863 r. dyktatorem powstania, za aprobatą Tymczasowego Rządu Narodowego, ogłosił się **Marian Langiewicz**. Jednocześnie organizacja „białych" wraz z Dyrekcją podjęła decyzję o samorozwiązaniu. Na znak całkowitego zerwania z polityką Wielopolskiego „biali" zasiadający w Radzie Stanu, radach miejskich i powiatowych podali się do dymisji. Dyktatura Langiewicza przetrwała tylko tydzień. Stoczył on kilka zwycięskich walk, lecz ponieważ zdawał sobie sprawę z przewagi wojsk rosyjskich,

SIŁY POWSTAŃCZE

W chwili wybuchu zrywu do walki z zaborcą ruszyło ok. 6 tys. słabo uzbrojonych w broń palną powstańców. Wprawdzie przez oddziały polskie przewinęło się łącznie niemal 200 tys. ludzi, jednak w walkach brało udział jednocześnie nie więcej niż 30 tys. (lato 1863 r.). Przeciwko sobie mieli potężne siły carskie, które w lipcu 1863 r. liczyły 340 tys. żołnierzy. Olbrzymie były także różnice w uzbrojeniu. Powstańcy nie dysponowali jednolitym umundurowaniem ani działami. Często korzystali z broni myśliwskiej lub karabinów zdobytych na wrogu.

Żuaw śmierci, żołnierz piechoty powstańczej, która została zorganizowana na wzór jednostek z armii francuskiej. Nazwa pochodzi od arabskiego plemienia – Zouaoua [czyt.: zuawa]. Walczący w tym oddziale powstańcy przysięgali, że zwyciężą lub zginą na polu bitwy.

Powstaniec styczniowy uzbrojony w rewolwer, szablę oraz myśliwski sztucer.

? Jaka przewagę mieli żołnierze rosyjscy nad powstańcami styczniowymi?

podzielił swoje siły. Sam przedostał się do Galicji, by stamtąd kierować powstaniem, ale został szybko aresztowany przez Austriaków.

Po porażce Langiewicza władzę ponownie przejął Tymczasowy Rząd Narodowy, do którego dołączyli „biali". Musiał on pozostać w **konspiracji**, ponieważ powstańcy nie zdołali przejąć kontroli nad większym obszarem kraju. Następne miesiące przyniosły wiele kolejnych niepowodzeń. Ponadto car odwołał wielkiego księcia Konstantego z funkcji namiestnika. Jego miejsce zajął **gen. Fiodor Berg**, który przystąpił do brutalnej pacyfikacji Królestwa.

Marian Langiewicz po przekroczeniu granicy Galicji został przez Austriaków aresztowany i osadzony na dwa lata w twierdzy. Po wyjściu z więzienia udał się do Szwajcarii, następnie do Turcji, gdzie zmarł w 1887 r.

▪ *fotografia, Polska, XIX w.*

Powstańcze władze zdawały sobie sprawę, że muszą sformułować program społeczny i uwłaszczyć chłopów. Dekrety uwłaszczeniowe nie spełniły jednak wszystkich nadziei pokładanych w nich przez powstańców. Właściciele ziemscy zaprzestali wprawdzie ściągania czynszów i pańszczyzny, dzięki czemu część chłopów udzieliła wsparcia walczącym. Byli też jednak tacy, którzy uznali powstanie za „wojnę pańską" i nie przyłączyli się do niepodległościowego zrywu.

POWSTANIE POLSKIEGO PAŃSTWA PODZIEMNEGO

W obliczu ciągłych niepowodzeń radykalny odłam „czerwonych" usiłował wiosną 1863 r. przejąć władzę nad powstaniem. Celem było nasilenie walk oraz wdrożenie akcji terrorystycznych. Działania „czerwonych" się jednak nie powiodły. W maju 1863 r. Tymczasowy Rząd Narodowy ogłosił się Rządem Narodowym, na którego czele stanął przedstawiciel „białych" Karol Majewski. Mimo porażek powstanie nie upadło – za sprawą władz

WARTO WIEDZIEĆ

Udział kobiet w powstaniu styczniowym

Powstanie styczniowe często określa się wojną kobiet – ponieważ to dzięki ich zaangażowaniu polskie państwo podziemne tak sprawnie funkcjonowało. Aktywność Polek była widoczna na wielu płaszczyznach. *Manifest* Tymczasowego Rządu Narodowego proklamujący wybuch powstania współredagowała Maria Ilnicka. Jako adiutant gen. Mariana Langiewicza walczyła z kolei Anna Henryka Pustowójtówna (pod pseudonimem Michał Smok). Kobiety organizowały także służbę zdrowia, zbierały składki, opiekowały się rodzinami poległych, dbały o aprowizację (zaopatrzenie) oddziałów, były kurierkami oraz rozwoziły korespondencję i rozkazy dowódców. W czerwcu 1863 r. „komitety niewiast" zostały włączone do ogólnej struktury Organizacji Narodowej. Władze rosyjskie zdawały sobie sprawę z ogromnego zaangażowania kobiet, dlatego też na mocy ukazu carskiego wprowadzono jednakowe sądy wojenne dla przestępców politycznych obojga płci. Rolę kobiet w polskim zrywie niepodległościowym podkreślił też Mikołaj Berg, rosyjski poeta, pisarz i historyk, który stwierdził: *mężczyzna Polak może być białym, czerwonym, cynamonowym, słowem jakich nie bądź kolorów i odcieni. Polka zaś tylko czerwoną być może.*

? Jak interpretujesz zacytowane wyżej słowa rosyjskiego poety?

Anna Henryka Pustowójtówna była córką szlachcianki i rosyjskiego oficera. Patriotyczne wychowanie zawdzięczała babce. W 1861 r. wyjechała z kraju w obawie przed aresztowaniem, lecz na wieść o wybuchu powstania wróciła. Razem z Langiewiczem przekroczyła granicę Austrii, gdzie została aresztowana.

▪ *fotografia, XIX w.*

powstańczych, które stworzyły sprawnie funkcjonujące struktury **państwa podziemnego**. Siedzibą tajnego Rządu Narodowego była Warszawa, tam też znajdował się sztab tajnej Żandarmerii Narodowej. Dzięki ogromnemu wsparciu całego społeczeństwa rząd mógł prowadzić szeroko zakrojoną działalność, m.in.:

- organizował struktury terenowe;
- wydawał własną prasę („Wiadomości z Pola Bitwy", „Ruch", „Niepodległość");
- ściągał podatki (powstanie finansowano z tzw. podatku ofiary narodowej, czyli dobrowolnych składek);
- ogłaszał dekrety, a nawet powoływał trybunały rewolucyjne, które skazywały na śmierć zdrajców i szpiegów;
- utrzymywał swoje agencje dyplomatyczne w Europie Zachodniej.

Dokumenty władz powstańczych, takie jak: odezwy, raporty, instrukcje, nominacje czy korespondencje między władzami wojskowymi a cywilnymi, były uwierzytelniane przez specjalne pieczęcie. Dysponował nimi Rząd Narodowy, sekretarz stanu, wydziały rządowe, dowódcy wojskowi oraz niższe organy polskiej administracji.

SPRAWA POLSKA NA ARENIE MIĘDZYNARODOWEJ

Powstanie styczniowe poparli niemieccy i brytyjscy liberałowie, demokraci, środowiska lewicowe, a także francuscy i austriaccy katolicy. Walce Polaków z carską Rosją sprzyjał sam papież Pius IX, który zwrócił się do Franciszka Józefa i Napoleona III z prośbą o udzielenie pomocy narodowi polskiemu. W Europie zbierano datki na rzecz powstańców, a w prasie, przede wszystkim socjalistycznej, ukazywały się artykuły poświęcone sprawie polskiej. Działacze ruchu robotniczego organizowali

POWSTANIE STYCZNIOWE

? 1. Oceń, którzy dowódcy powstania mogli liczyć na największą, a którzy – na najmniejszą pomoc z zewnątrz.

2. Wyjaśnij, dlaczego powstańcy podejmowali ataki na infrastrukturę kolejową.

wiece oraz pisali petycje. W geście solidarności z Polakami w lipcu 1863 r. na zgromadzeniu delegatów stowarzyszeń robotniczych w Londynie padła zapowiedź utworzenia międzynarodowej organizacji robotniczej (tak powstała I Międzynarodówka, więcej zob. s. 223).

U boku Polaków walczyli ochotnicy z wielu krajów europejskich. Najliczniejszą grupę stanowili Węgrzy, co było wyrazem ich wdzięczności za udział Polaków w węgierskiej Wiośnie Ludów. Powstańców wsparli również Francuzi, Niemcy, Szwajcarzy czy Włosi, w tym bliski współpracownik i przyjaciel Garibaldiego płk Francesco Nullo [czyt.: franczesko nullo]. W pierwszych tygodniach walk do powstańców przyłączyło się ok. 250–300 żołnierzy i oficerów rosyjskich. Jednak dla większości Rosjan Polacy byli buntownikami, z którymi należy bezwzględnie się rozprawić.

W walce z Polakami Rosję poparły Prusy. Rozlokowały one na granicy swoje wojska, aby uniemożliwić międzynarodową pomoc powstańcom. Ponadto **8 lutego 1863 r.** Prusy i Rosja podpisały umowę zwaną **konwencją Alvenslebena** (od nazwiska ambasadora Prus w Rosji gen. Gustava von Alvenslebena, czyt.: fon alwenslibena). Ustaliły w niej zasady współpracy w celu zwalczania polskiego buntu i ścigania powstańców na swoich terytoriach. W odpowiedzi na konwencję Wielka Brytania, Francja i Austria wystosowały do Rosji tzw. noty marcowe i kwietniowe, w których nakłaniały cara do „pokojowego" rozwiązania polskiego problemu. Zaproponowany przez

mocarstwa zachodnioeuropejskie **program „sześciu punktów"** zakładał:

- ogłoszenie amnestii,
- zwołanie przedstawicielstwa narodowego,
- uznanie języka polskiego za język urzędowy,
- powierzanie Polakom funkcji urzędniczych,
- uregulowanie poboru Polaków do rosyjskiej armii,
- wolność wyznania.

Interwencja dyplomatyczna Londynu, Paryża oraz Wiednia zakończyła się niepowodzeniem. W lipcu 1863 r. Rosja – która mogła liczyć na poparcie Prus – odrzuciła skierowane do niej noty. Napoleon III zaproponował wówczas, by zwołać międzynarodowy kongres w celu rozwiązania spornych kwestii na Starym Kontynencie. Na takie rozwiązanie nie zgodziły się jednak ani Wielka Brytania, ani Austria, które nie chciały doprowadzić do ochłodzenia w relacjach z Rosją. O ile sprawa polska budziła sympatię społeczeństw w całej Europie, o tyle rządy Francji, Wielkiej Brytanii czy Austrii nie były gotowe przystąpić do wojny w obronie Polaków.

DYKTATURA TRAUGUTTA I UPADEK POWSTANIA

Terror gen. Berga, kolejne porażki na polu bitwy, wewnętrzne tarcia oraz niepokojące doniesienia z zagranicy poskutkowały znacznym osłabieniem sił powstańczych. To z kolei wpłynęło na postawę polskiego ziemiaństwa, które – nie widząc szans na zwycięstwo – zaczęło

POLACY Z WIELKOPOLSKI I GALICJI

Rząd Narodowy obawiał się zacieśnienia współpracy między państwami zaborczymi. Z tego powodu nie nawoływał rodaków spoza Królestwa Polskiego do walki z Prusami i Austrią. Mimo to liczył na wsparcie w postaci ochotników, pomocy w uzbrojeniu powstańców, zbiórce żywności czy środków medycznych. Od pierwszych dni powstania do Królestwa przybywali młodzi patrioci z innych zaborów. Hrabia Jan Działyński stanął na czele poznańskiego komitetu powstańczego, książę Adam Sapieha przewodził zaś komitetowi lwowskiemu. W Krakowie została powołana także Rada Naczelna Galicyjska, która zajęła się organizacją pomocy dla powstańców. Tworzono oddziały zbrojne. Na wiosnę granicę przekroczyły jednostki formowane w Galicji, jednak szybko zostały rozgromione. Dłużej utrzymały się oddziały wielkopolskie, dowodzone m.in. przez Antoniego Rajmunda Garczyńskiego oraz Edmunda Taczanowskiego. Szacuje się, że w powstaniu styczniowym wzięło udział ok. 3 tys. ochotników z zaboru pruskiego. Wielu z nich zostało za to ukaranych i już w lipcu 1864 r. stanęło przed sądem w Berlinie.

? Jak Polacy z zaboru pruskiego i austriackiego zareagowali na wybuch powstania styczniowego?

Patrol powstańczy to obraz Maksymiliana Gierymskiego. Dzieło ukazuje zagubionych wśród bezdroży powstańców, którzy o wieści lub o drogę pytają dziada – włóczęgę. Malarz starał się ukazać symbolicznie sytuację powstańców, którzy wydają się być zagubieni pośród pustkowia. Oglądający odczuwa niemal ich niepokój, który zderza się ze spokojem natury.

▪ *obraz, Polska, 1873 r.*

ściągać od chłopów zaległe należności z tytułu czynszu i pańszczyzny. W tak kryzysowym momencie, 17 października 1863 r., dzięki poparciu „białych" dyktatorem został 38-letni **Romuald Traugutt**. Rząd Narodowy przestał wówczas funkcjonować, a Traugutt w obliczu załamania się walk partyzanckich przystąpił do reorganizacji wojska:

- administracja cywilna przeszła pod zarząd naczelników wojskowych;
- siły zbrojne ujednolicono – ustanowiono regularne kompanie, bataliony oraz korpusy.

Traugutt uznał, że prowadzenie wojny z Rosją jest możliwe tylko dzięki ogłoszeniu pospolitego ruszenia. Z tego powodu tak dużą wagę przywiązywał do wdrażania dekretów uwłaszczeniowych. W celu rozstrzygania konfliktów między wsią a dworem powołano tzw. sądy doraźne, w których zasiadali chłopi. Ziemianom zmuszającym chłopów do pańszczyzny groziła kara śmierci. Traugutt nawiązał także kontakty z Garibaldim i emigracją węgierską, by wspólnie podjąć walkę przeciwko Austrii.

Mimo to powstanie chyliło się ku upadkowi. Z planowanych pięciu korpusów udało się stworzyć jedynie dwa. Brakowało chętnych do dalszej walki. W krwawej bitwie pod Opatowem (21 lutego 1864 r.) wojska rosyjskie rozbiły oddział **gen. Józefa Hauke-Bosaka**. Z kolei ludność wiejską odciągnął

Kucie kos to rysunek Artura Grottgera przedstawiający scenę przekuwania kos, które stawiano na sztorc, czyli ostrzem do góry. To zmieniało je w broń użyteczną w walce wręcz.

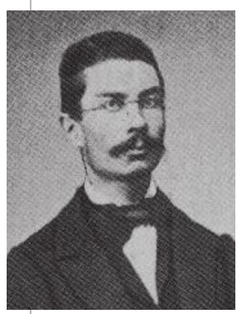
▪ *rysunek, XIX w.*

od powstania wydany **2 marca 1864 r.** przez Aleksandra II **ukaz o uwłaszczeniu chłopów** w Królestwie Polskim, będący niemal kopią dekretów uwłaszczeniowych Rządu Narodowego. Na mocy carskiego ukazu:

- chłopi otrzymali na własność użytkowaną ziemię,
- utrzymano serwituty,
- zniesiono wszelkie powinności feudalne,
- bezrolnym obiecano ziemię,

POSTAĆ HISTORYCZNA

ROMUALD TRAUGUTT (1826–1864)

Polski generał i ostatni dyktator powstania styczniowego. Urodził się w Szostakowie na dzisiejszej Białorusi. W 1845 r. rozpoczął służbę wojskową w armii rosyjskiej i został oficerem. Wszedł w skład oddziałów rosyjskich tłumiących powstanie na Węgrzech. Podczas wojny krymskiej służył na Wołoszczyźnie i na Krymie. Służbę opuścił w 1862 r. w stopniu podpułkownika. Po wybuchu powstania styczniowego objął początkowo dowództwo oddziału na Polesiu. W sierpniu 1863 r. został mianowany przez Rząd Narodowy na generała. Wyjechał wówczas z misją dyplomatyczną do Paryża. Po jej zakończeniu wrócił do kraju i objął władzę dyktatorską. Wierzył w bliski wybuch wojny rosyjsko-francuskiej, dlatego skoncentrował swoje wysiłki na tym, aby oddziały partyzanckie przetrwały zimę. Starał się także wprowadzić w życie dekret o uwłaszczeniu chłopów. Jego aresztowanie w kwietniu 1864 r. przesądziło ostatecznie o upadku powstania. Został stracony 5 sierpnia 1864 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Powstanie na ziemiach zabranych

Tymczasowy Rząd Narodowy w swoim *Manifeście* wzywał do powstania także Litwinów, Białorusinów i Ukraińców. W Wilnie utworzono Wydział Zarządzający Prowincjami Litwy – główny organ władzy powstańczej poza granicami Królestwa Polskiego. Naczelne dowództwo wojskowe nad tym urzędem objął Zygmunt Sierakowski. Zdołał jednak uzbroić tylko ok. 2 tys. ludzi. Jego siły zostały rozbite w maju 1863 r. w trzydniowej bitwie w okolicy Birż, a on sam, schwytany przez Rosjan, zawisł na szubienicy. Dowództwo przejął wówczas Konstanty Kalinowski. Miażdżąca przewaga Rosjan i brutalne represje stosowane przez generała-gubernatora Litwy przyczyniły się jednak do stłumienia buntu.

? Jakie były szanse powodzenia powstania poza granicami Królestwa Polskiego?

Michaił Murawjow był generałem-gubernatorem Litwy. Stosowane przez niego krwawe represje wymierzone w powstańców sprawiły, że zyskał przydomek Wieszatiel.

▪ *fotografia, Rosja, XIX w.*

- odszkodowanie dla ziemian miało zostać wypłacone z kasy państwa (koszty odszkodowania pokrył nałożony na chłopów podatek gruntowy).

W tym czasie została rozbita warszawska organizacja konspiracyjna, a w nocy z 10 na 11 kwietnia aresztowano Romualda Traugutta. Ostatni dyktator powstania, wraz z czterema innymi powstańcami, został stracony na stokach Cytadeli. Walkę kontynuował jeszcze ostatni powstańczy naczelnik Warszawy **Aleksander Waszkowski**, jednak w grudniu on także został schwytany, a dwa miesiące później stracony. W kwietniu 1865 r. aresztowano księdza **Stanisława Brzóskę**, który do tej pory zdołał utrzymać niewielki oddział na Podlasiu. Jego egzekucja 23 maja 1865 r. na rynku w Sokołowie Podlaskim oznaczała koniec powstania.

Powstanie styczniowe było ostatnim i zarazem największym zrywem niepodległościowym Polaków. Stoczyli oni ok. 1200 potyczek, a przez oddziały powstańcze przewinęło się prawie 200 tys. ochotników. Śmierć na polu walki poniosło ok. 20 tys. powstańców, kolejne 2 tys. zmarło wskutek popowstaniowych represji, a dziesiątki tysięcy zesłano na Syberię. Konfiskaty majątków przez carskie władze znacznie uszczupliły też polski stan posiadania na ziemiach zabranych. *Polskie powstania XIX-wieczne kończyły się klęską, ale* – co podkreślił prof. Jerzy W. Borejsza – *miały ogromne znaczenie w budowaniu tożsamości narodowej i przypominaniu Europie, że istnieje sprawa polska, że Polacy przy sprzyjającej ich zdaniem koniunkturze będą chwytać za broń, aby walczyć o niepodległość.*

ĆWICZENIA

1. Wymień pośrednie i bezpośrednie przyczyny wybuchu powstania styczniowego.
2. Przedstaw organizację państwa podziemnego.
3. Określ, jakie czynniki wpłynęły na klęskę powstania styczniowego.
4. Rozstrzygnij, które z polskich powstań narodowych – kościuszkowskie, listopadowe czy styczniowe – miało najwięcej szans na powodzenie. Uzasadnij swoją odpowiedź.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Powstanie styczniowe: motywy, walka, dziedzictwo, red. A. Maziarz, Warszawa 2014.
Powstanie styczniowe: odniesienia, interpretacje, pamięć, red. T. Kargol, Kraków 2013.

Podsumowanie rozdziału II
Ziemie polskie w pierwszej połowie XIX wieku

1 Ziemie polskie po kongresie wiedeńskim

1. Na kongresie wiedeńskim mocarstwa zlikwidowały Księstwo Warszawskie oraz podzieliły jego ziemie między Rosję, Austrię i Prusy.
2. Z największej części powstało Królestwo Polskie, zwane Królestwem Kongresowym lub Kongresówką. Jego władcą został car Rosji. Nadał on Królestwu liberalną konstytucję (której jednak nie przestrzegał). Początkowo władze Królestwa dbały o rozwój szkolnictwa oraz modernizację rolnictwa i przemysłu. Ziemie polskie na wschodzie – ziemie zabrane – włączono do Cesarstwa Rosyjskiego.
3. Część ziem zachodnich została bezpośrednio wcielona do Prus. Z części Wielkopolski powstało autonomiczne Wielkie Księstwo Poznańskie. Jego władze zezwoliły na używanie dwóch języków w administracji i szkolnictwie.
4. Na południu zaborcy wydzielili Rzeczpospolitą Krakowską. Formalnie była ona niepodległym państwem pod opieką trzech mocarstw.
5. W zaborze austriackim, zwanym Królestwem Galicji i Lodomerii, utrzymała się gospodarka feudalna. Władze nie dbały o rozwój przemysłu i technologii.

2 Geneza powstania listopadowego

1. Organizacje spiskowe i opozycyjne zaczęły powstawać z powodu bezwzględnego traktowania Polaków przez cara i wielkiego księcia Konstantego. Legalnie działali kaliszanie na czele z braćmi Niemojowskimi. Chcieli oni poszerzyć wolności ustrojowe.
2. W 1821 r. Walerian Łukasiński utworzył Towarzystwo Patriotyczne. Członkowie Towarzystwa pragnęli odzyskać niepodległość w granicach przedrozbiorowych. Dopuszczali działania zbrojne w sprzyjającej sytuacji międzynarodowej.
3. Władze zlikwidowały Towarzystwo Patriotyczne w 1828 r. Porucznik Piotr Wysocki zawiązał wówczas tajne sprzysiężenie złożone z oficerów i inteligencji warszawskiej. Ich celem było wywołanie powstania.
4. W 1830 r. władze rosyjskie zarządziły mobilizację armii polskiej. Spiskowcy obawiali się, że zostanie ona wysłana, by stłumić powstanie w Belgii. Ponadto rosyjska policja wpadła na trop sprzysiężenia w Szkole Podchorążych Piechoty.

3 Powstanie listopadowe

1. Powstanie rozpoczęło się 29 listopada 1830 r. od ataku na Belweder. Spiskowcom nie udało się pojmać wielkiego księcia Konstantego. W tym samym czasie Piotr Wysocki razem z żołnierzami zdobył Arsenał. Generalicja ani politycy nie poparli tego zrywu.
2. Na czele powstania stanął Rząd Tymczasowy kierowany przez dyktatora gen. Józefa Chłopickiego. Był on przeciwnikiem powstania i dążył do ugody z carem Mikołajem I. Pertraktacje się jednak nie powiodły – 25 stycznia 1831 r. sejm zdetronizował cara.
3. Te wydarzenia doprowadziły do wybuchu wojny z Rosją. Polacy odnieśli sukcesy w bitwach m.in. pod Grochowem, Stoczkiem i Iganiami. Nieudolność dowódców doprowadziła jednak do klęski zrywu. 8 września 1831 r. skapitulowała Warszawa. 23 września sejm zdecydował o zawieszeniu powstania.
4. Powstanie listopadowe stało się symbolem patriotyzmu dla kolejnych pokoleń. Mieszkańcy całej Europy organizowali manifestacje, aby wyrazić swoje poparcie dla Polaków. Mimo to państwa zachodnie nie udzieliły im pomocy politycznej ani militarnej.

4 Wielka Emigracja

1. Po klęsce powstania nastąpiły masowe represje: aresztowania, egzekucje, konfiskaty majątków i zsyłki na Syberię. Prawie 10 tys. osób, głównie elita intelektualna i polityczna, udało się na emigrację. Największym ośrodkiem działalności Polaków był Paryż.
2. W 1831 r. na emigracji powstał umiarkowany Komitet Narodowy z Joachimem Lelewelem na czele. W kolejnych latach założono Hôtel Lambert, na którego czele stał książę Adam Jerzy Czartoryski, oraz Towarzystwo Demokratyczne Polskie. Stało się ono najliczniejszą organizacją emigracyjną.
3. Organizacje emigracyjne wysyłały na ziemie polskie emisariuszy, którzy podtrzymywali kontakt z krajem i tworzyli siatki konspiracyjne.
4. Mniejszą popularnością cieszyły się radykalne organizacje, np. Namiot Polski lub Gromady Ludu Polskiego. Dążyły one do likwidacji monarchii, zniesienia przywilejów stanowych oraz oddania władzy w ręce ludu.

5 Ziemie polskie po powstaniu listopadowym

1. Po upadku powstania car zastąpił konstytucję Statutem organicznym. Przyłączył Królestwo Polskie do Rosji, zlikwidował polską armię, zniósł rząd i sejm, wprowadził też cenzurę. Nowym namiestnikiem został Iwan Paskiewicz.
2. W zaborze pruskim władze ograniczały autonomię Polaków i wprowadzały stopniową germanizację, w tym język niemiecki jako urzędowy. Dotychczasowego namiestnika zastąpił nadprezydent Edward Flottwell.
3. Polacy walczyli z germanizacją za pomocą pracy organicznej. Była to działalność społeczno-gospodarcza, która miała unowocześnić społeczeństwo i podtrzymać tożsamość narodową. Funkcję ważnych ośrodków polskiej kultury pełniły gostyńskie Kasyno i poznański Bazar.
4. W następnych latach zaczęły powstawać organizacje spiskowe, które dążyły do wybuchu trójzaborowego powstania. W lutym 1846 r. doszło do nieudanego zrywu w Wolnym Mieście Krakowie, który przyniósł jego likwidację.
5. W tym samym czasie wybuchła rabacja galicyjska. Podburzeni przez Austriaków chłopi pod wodzą Jakuba Szeli brutalnie mordowali szlachtę i podpalali dwory. Rabacja przyczyniła się do klęski powstania krakowskiego.

6 Polacy w czasie Wiosny Ludów

1. W 1848 r. w Wielkopolsce wybuchło powstanie, na którego czele stanął Ludwik Mierosławski. Zakończyło się ono porażką. Wielkie Księstwo Poznańskie wcielono do Prus jako Prowincję Poznańską.
2. Wiosna Ludów na ziemiach polskich ożywiła świadomość narodową. Na Pomorzu, Mazurach i Śląsku do sejmu pruskiego trafiło wielu polskich posłów. Powstawały polskie czasopisma, walczono też o równouprawnienie języka polskiego.
3. Demonstracje odbyły się również we Lwowie i w Krakowie. Manifestanci domagali się rozszerzenia swobód politycznych. Dzięki wspólnym petycjom do cesarza udało się uzyskać uwłaszczenie chłopów. Przeciągające się demonstracje w Krakowie zostały jednak brutalnie stłumione przez władze.
4. Wiosna Ludów uwidoczniła w społeczeństwie podziały polityczne i społeczne. Polacy rezygnowali z oporu zbrojnego, ponieważ prowadził on do zaostrzenia polityki zaborców. Coraz częściej decydowali się na walkę o polskość legalnymi metodami.

7 Kultura polska w pierwszej połowie XIX wieku

1. Po rozbiorach mecenat nad kulturą i sztuką przejęły polskie rody arystokratyczne. Pod ich patronatem powstały m.in. Towarzystwo Przyjaciół Nauk czy Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Ośrodkami kultury polskiej stały się także uczelnie wyższe.
2. Romantyzm był nowym stylem w kulturze XIX w. Romantycy odrzucali racjonalizm na rzecz uczuć, cenili kulturę ludową, historię, buntowali się przeciwko zniewoleniu narodów i ograniczeniom społecznym. Do najwybitniejszych twórców romantyzmu zalicza się Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego i Zygmunta Krasińskiego.
3. W architekturze popularne były style neoromański i neogotycki. W malarstwie i muzyce nawiązywano do historii oraz walki narodowowyzwoleńczej. Dzieła romantyków stawały się nośnikiem kultury i patriotycznych treści.
4. W tym czasie rozwinął się nurt zwany mesjanizmem. Według jego zwolenników, m.in. Andrzeja Towiańskiego, Polska była „Chrystusem narodów", który miał przynieść światu moralną odnowę.
5. Romantyzm rozbudził wśród Polaków zainteresowanie historią. Pierwsze naukowe opracowanie dziejów Polski stworzył Joachim Lelewel.

8 Odwilż posewastopolska i geneza powstania

1. Po klęsce Rosji w wojnie krymskiej car Aleksander II zliberalizował politykę wobec Polaków. Powołał na namiestnika Michaiła Gorczakowa, złagodził cenzurę oraz pozwolił na tworzenie polskich organizacji.
2. Wskutek liberalizacji carskiej polityki Polacy zaczęli tworzyć nowe organizacje spiskowe. Uformowały się dwie orientacje polityczne: „biali" – przeciwnicy powstania, zwolennicy działań legalnych, i „czerwoni" – dążący do zbrojnego zrywu.
3. W kraju ogłoszono żałobę narodową, a demonstracje patriotyczne stawały się coraz popularniejsze. 8 kwietnia 1861 r. władze brutalnie spacyfikowały manifestację w Warszawie. W Królestwie Polskim wprowadzono stan oblężenia.
4. W 1862 r. naczelnikiem rządu został ugodowy Aleksander Wielopolski. Udało mu się przeprowadzić ważne reformy (m.in. w szkolnictwie) i repolonizować administrację.
5. W październiku 1862 r. Wielopolski zarządził brankę do wojska rosyjskiego. Chciał w ten sposób zapobiec kolejnemu powstaniu.

9 Powstanie styczniowe

1. Branka do rosyjskiej armii przyspieszyła wybuch powstania. 22 stycznia 1863 r. Tymczasowy Rząd Narodowy ogłosił manifest, w którym wezwał do walki. Planował uwłaszczenie, aby zyskać poparcie chłopów. Do powstania przyłączyli się również „biali”.
2. Na ziemiach polskich stacjonowała ok. 100-tysięczna armia rosyjska. Powstańcy byli mniej liczni, słabiej uzbrojeni i wyszkoleni. Walki przybrały charakter partyzancki. Polakom nie udało się opanować większych obszarów. Namiestnikiem carskim został Fiodor Berg, który przystąpił do brutalnej pacyfikacji ludności.
3. Podczas powstania stworzono struktury polskiego państwa podziemnego. Siedzibą Rządu Narodowego była Warszawa. W kraju funkcjonowała Żandarmeria Narodowa, powołano trybunały, wydawano prasę, dekrety oraz pobierano podatki.
4. Carski dekret uwłaszczeniowy z 1864 r. powstrzymał chłopskie poparcie dla powstania. Mimo reform ostatniego dyktatora Romualda Traugutta nie udało się uratować tego zrywu. Po aresztowaniu Traugutta i jego egzekucji na stokach Cytadeli powstanie zaczęło wygasać.

Bój to jeden z rysunków Artura Grottgera z cyklu *Lithuania*. Przedstawił on jedną ze zwycięskich dla powstańców potyczek, stoczoną w lesie z siłami carskimi. Artysta uwiecznił na rysunku również samego siebie – jego twarz ma jeden z biegnących do walki powstańców.

▪ *rysunek, Polska, 1866 r.*

Data	Wydarzenie
18 X 1815 r.	utworzenie Rzeczypospolitej Krakowskiej
27 XI 1815 r.	nadanie konstytucji Królestwu Polskiemu
1816 r.	powołanie Uniwersytetu Warszawskiego
1817 r.	utworzenie Zakładu Narodowego im. Ossolińskich
1819 r.	wprowadzenie cenzury w Królestwie Polskim
1821 r.	założenie Towarzystwa Patriotycznego
1822 r.	początek romantyzmu w Polsce
1823 r.	częściowe uwłaszczenie chłopów w Wielkim Księstwie Poznańskim
1828 r.	zawiązanie sprzysiężenia podchorążych
1829 r.	koronacja Mikołaja I na króla polskiego
29 XI 1830 –21 X 1831	powstanie listopadowe
25 I 1831 r.	detronizacja Mikołaja I
25 II 1831 r.	bitwa pod Grochowem
1831–1856	noc paskiewiczowska
XII 1831 r.	utworzenie Komitetu Narodowego Polskiego
1832 r.	powołanie Towarzystwa Demokratycznego Polskiego i Hôtel Lambert
II 1832 r.	wprowadzenie Statutu organicznego w Królestwie Polskim
II–III 1846 r.	rabacja galicyjska
22 II–4 III 1846 r.	powstanie krakowskie
XI 1846 r.	likwidacja Wolnego Miasta Krakowa
11 IV 1848 r.	ugoda w Jarosławcu
III–V 1848 r.	powstanie wielkopolskie
15 V 1848 r.	uwłaszczenie chłopów w Galicji
VII 1848 r.	wcielenie Wielkiego Księstwa Poznańskiego do Prus
1849 r.	Agenor Gołuchowski namiestnikiem Galicji
8 IV 1861 r.	krwawa pacyfikacja manifestacji patriotycznej w Warszawie
6 X 1862 r.	ogłoszenie branki w Królestwie Polskim
22 I 1863 r.	wybuch powstania styczniowego
2 III 1864 r.	ukaz carski o uwłaszczeniu chłopów

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło 1. Fragment opisu z epoki

Ponieważ przede wszystkim panowanie obce uważa za nielegalne, a zatem stanu obecnego nie uważa za obowiązujący. Naprzód chce oczyścić kraj z obcego zalewu przez operację zbrojną, a potem dopiero leczyć w domu własnym u siebie. Idzie im więc głównie o postawienie jak najszybsze siły zbrojnej, a zatem odwołuje się do masy narodu, obiecując zdobycze społeczne i w imię tych nadziei każe bić nieprzyjaciela. Stronnictwo to może się tedy nazywać bezwzględnie insurekcyjnym, rewolucyjnym, socjaldemokratycznym, bo tylko na podstawie przewrotu społecznego masy poruszyć może i rzeczywiście poruszyć je usiłuje. Na koniec, głosząc idee postępowego urządzenia przyszłej niepodległej Polski, jest stronnictwem progresistów i demokratów.

Źródło: *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole*, nr 35 [...], oprac. I. Koberdowa, Warszawa 1959, s. 4.

Źródło 2. Fragment opisu z epoki

[...] przypuszczają, że jakikolwiek jest stan obecny Polski prawny, jest faktycznie obowiązujący. Na pewien czas unikać buntu, aby przeprowadzić prace przygotowawcze, mogące dopiero kiedyś dać podstawę do śmielszego zażądania praw zupełnych i ostatecznie narodowych. Więc należy legalizować, długą walkę moralną z napływem obcym toczyć, całą machinę rządową w narodowe ręce zdobyć i dojść do prowincjonalnej zupełnej autonomii każdej części zaborów polskich. Wtedy albo z pomocą jednej z panujących koron, albo bez tej pomocy naród sam będzie mógł chwycić za broń i całość Polski siłą urzeczywistnić.

Źródło: *Polska w latach 1795–1864*, oprac. I. Rusinowa, Warszawa 1986, s. 238, 239.

Rozstrzygnij, które źródło opisuje ugrupowanie dążące do szybkiego wybuchu powstania. Podaj jego nazwę oraz uzasadnij swoją odpowiedź, odwołując się do obu źródeł.

Wskazówki

a) Przypomnij sobie, jakie dwa stronnictwa polityczne funkcjonowały w Królestwie Polskim przed powstaniem styczniowym. Byli to „biali” oraz „czerwoni”. „Biali” byli przeciwnikami powstania i dążyli do pokojowych reform, natomiast „czerwoni” chcieli jego szybkiego wybuchu. Zapoznaj się z tekstami i wskaż ten, w którym jest mowa o rewolucji i przewrocie społecznym.

b) Podaj nazwę opisanego w tekście ugrupowania. Byli to „czerwoni”, dążący do szybkiego wybuchu powstania. Następnie zwróć uwagę, do jakich wartości i celów odwołują się wskazane fragmenty tekstu – pierwszy do walki zbrojnej i przeprowadzenia reform społecznych, z kolei w drugim mowa jest o unikaniu buntu, powolnym przejmowaniu władzy i podjęciu rewolucji po uprzednim przygotowaniu. Były to poglądy ugrupowania „białych”. Wymień trafne argumenty, odwołując się do treści zawartych w obu źródłach (nie cytuj). Podane przykłady muszą być charakterystyczne dla konkretnego ugrupowania, nie mogą być zbyt ogólne.

Odpowiedź

Źródło 1.
Wskazany fragment tekstu odnosi się do poglądów ugrupowania „czerwonych”. Inaczej niż „biali” dążyli oni do jak najszybszego wybuchu powstania. Głosili także hasła społeczne, aby uzyskać wsparcie szerokich mas narodowych, m.in. chłopów. Z kolei „biali”, do których nawiązuje źródło 2., dopuszczali wybuch powstania dopiero po właściwym przygotowaniu lub otrzymaniu wsparcia ze strony innych państw.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło. Dokument z epoki

Art. 1. Królestwo Polskie przyłączone na zawsze do Państwa Rosyjskiego stanowi nierozdzielną część tego Państwa. Ono będzie miało osobny, do potrzeb miejscowych zastosowany Rząd, niemniej swoje własne kodeksy cywilny i kryminalny i wszystkie dotychczas istniejące po miastach i w gminach wiejskich, nadane im miejscowe prawa i ustawy pozostają na dawniejszych swoich zasadach i dawnej mocy.

Art. 2. Korona Królewska jest dziedziczoną w osobie naszej i naszych potomków, następców i sukcesorów, stosownie do porządku, dla następstw tronu Cesarstwa Wszechrosji przypisanego.

Art. 3. Koronacja Cesarzów Wszechrosji, Królów Polskich zawiera się w jednym i tymże samym obrzędzie świętym, który będzie się odbywać w mieście stołecznym Moskwie w obecności deputatów Królestwa Polskiego, wzywanych do uczestnictwa w takowej uroczystości razem z deputatami innych części Cesarstwa.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 203.

a) Rozstrzygnij, czy przedstawiony dokument to fragment konstytucji Królestwa Polskiego z 1815 r. Uzasadnij odpowiedź.

b) Zaznacz poprawne dokończenie zdania.

Wystawcą tego dokumentu był car

A. Aleksander I. B. Mikołaj I. C. Aleksander II. D. Mikołaj II.

2 Źródło. Fragment opracowania historycznego

[Lider ugrupowania] miał najwięcej zwolenników wśród arystokracji i zamożnej szlachty [...]. Po latach pobytu na obczyźnie zaczynali rozumieć konieczność nieuchronnej likwidacji pańszczyzny na rzecz oczynszowania, a nawet uwłaszczenia w drodze dobrowolnej umowy między dziedzicem a chłopem [...]; w przyszłej Polsce chcieli wprowadzić monarchię konstytucyjną o ustroju nawiązującym do zasad Konstytucji 3 maja [...]. Głównym obszarem działania [...] pozostała dyplomacja oraz wszelkiego rodzaju inicjatywy, zmierzające do zainteresowania parlamentów, opinii publicznej i gabinetów zachodnich (zwłaszcza Anglii i Francji) sprawą polską.

Źródło: K. Groniowski, J. Skowronek, *Historia Polski 1795–1914*, Warszawa 1987, s. 87–88.

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę ugrupowania politycznego z czasów Wielkiej Emigracji przedstawionego w źródle.

b) Podaj nazwisko lidera tego ugrupowania.

3 Źródło. Biogramy postaci historycznych

Biogram 1.: Powstanie w r. 1830 urzeczywistniło jej najgorętsze życzenia. Z całym zapałem i wpływem swoim zagrzewała do pospolitego ruszenia na Litwie, a w marcu 1831 roku, gdy cała Litwa porwała za broń, i ona przywdziawszy ubiór męski, poszła walczyć za ojczyznę [...]. Zgasła ta bohatyrska dziewczyna 23-o grudnia 1831 r.

Biogram 2.: Prowadzona przez [niego walka] z dworem przyjęła tragiczny obrót w roku 1846 [...]. Teraz właśnie urasta smarzowski kołodziej do rangi chłopskiego wodza; zabrania odrabiania pańszczyzny, powołuje chłopskie warty i straże, wysyła w imieniu kilkudziesięciu gmin petycje do rządu… [Ostatecznie] władze austriackie zsyłają [go] do wsi [...] na Bukowinie, przekazując mu tutaj gospodarstwo.

Biogram 3.: Męczeńska śmierć [...] w publicznej egzekucji 5 VIII 1864 roku na stokach Cytadeli warszawskiej, wśród tłumów przypatrującej się bezsilnie ludności polskiej. Była pierwszym elementem [jego legendy [...]. Ujawnione potem szczegóły jego działalności, jako dowódcy oddziału powstańczego, a następnie jako dyktatora, tj. szefa Rządu Narodowego [...], zwiększały oczywiście ciężar gatunkowy stworzonej już legendy [...].

Źródło: *Życiorysy historyczne, literackie i legendarne*, red. Z. Stafanowska, J. Tazbir, Warszawa 1984, s. 194–195, 208–209, 229.

Na podstawie biogramów i własnej wiedzy podaj nazwiska opisanych postaci.

4 Źródło 1. Mapa

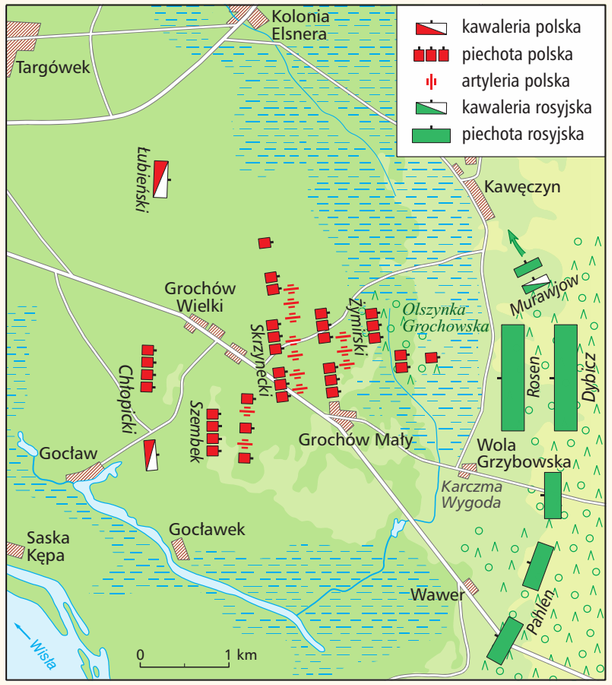
Źródło 2. Fragment opracowania historycznego

Organizacja spiskowa liczyła w Królestwie 20–25 tys. sprzysiężonych, na ogół nieobytych z bronią – broni palnej nie mieli więcej niż kilka tysięcy sztuk. Stawali zaś do walki z regularną stutysięczną armią, wyposażoną w 176 dział. [Rozkaz] powstania padł w chwili nieoczekiwanej i niedogodnej, przyjęty w wielu punktach z niedowierzaniem, a w innych z rozpaczą. Lokalni biali, mianowicie ziemiańscy działacze, upatrujący w powstaniu katastrofy, usiłowali w wielu punktach przeszkodzić wybuchowi [...].

Źródło: S. Kieniewicz, A. Zahorski, W. Zajewski, *Trzy powstania narodowe*, Warszawa 2003, s. 352.

Rozstrzygnij, czy źródła dotyczą tego samego wydarzenia. Uzasadnij swoją odpowiedź, odwołując się do obydwu źródeł.

5 Źródło. Plan bitwy

a) Zaznacz poprawne dokończenie zdania.

Plan przedstawia bitwę z czasów

A. powstania listopadowego.

B. rabacji krakowskiej.

C. Wiosny Ludów.

D. powstania styczniowego.

b) Rozstrzygnij, czy ukazany plan pozwala stwierdzić, jaki charakter – partyzancki czy regularny – miały polskie oddziały walczące w przedstawionej potyczce.

6 Wypowiedź argumentacyjna

a) *Położenie Królestwa Polskiego w okresie odwilży posewastopolskiej było korzystniejsze niż w pierwszych latach jego istnienia.* Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy, uwzględniając w argumentacji aspekt polityczny, społeczno-gospodarczy i kulturowy.

b) *Żaden z dziewiętnastowiecznych polskich zrywów narodowych nie miał szans na powodzenie*. Odnieś się do podanej tezy charakteryzując okoliczności wybuchu trzech wybranych wystąpień z lat 1815–1864.

▪ *Magenta* [czyt.: madżenta], *4 czerwca 1859 roku* – obraz Adolphe'a Yvon [czyt.: adolfa i**wą**] z 1864 r.

III
ŚWIAT W EPOCE WĘGLA I STALI

1 USA w drugiej połowie XIX wieku
2 Zjednoczenie Włoch
3 Zjednoczenie Niemiec i powstanie Austro-Węgier
4 Kolonializm
5 Epoka węgla i stali
6 Zmiany cywilizacyjno-społeczne w XIX wieku
7 Przemiany polityczne i nowe ideologie
8 Nowy podział polityczny świata
9 Piękna epoka

1 USA W DRUGIEJ POŁOWIE XIX WIEKU

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- Stany Zjednoczone na początku XIX w.,
- przyczyny podziału i wojny domowej,
- wojna secesyjna i jej skutki,
- rozwój gospodarczy Stanów Zjednoczonych.

STANY ZJEDNOCZONE NA POCZĄTKU XIX WIEKU

Pierwsza połowa XIX w. upłynęła w Stanach Zjednoczonych na ekspansji terytorialnej (więcej zob. infografika s. 58–59). Towarzyszył jej szybki rozwój demograficzny i gospodarczy. W państwie upowszechniało się osadnictwo typu farmerskiego, rosła też produkcja rolna. Gospodarka korzystała z osiągnięć rewolucji przemysłowej, takich jak maszyny parowe służące do napędzania urządzeń w fabrykach. Już w pierwszej połowie XIX stulecia Stany Zjednoczone stały się światowym liderem w budowie statków o napędzie parowym oraz rozbudowie kolei żelaznej. W kraju rozwijano ponadto sieć komunikacji wodnej (budowa kanałów).

Rezydencje plantatorów stanowią przykład architektury antebellum (z łac. ‘przedwojennej’), typowej dla XIX-wiecznego amerykańskiego Południa. Eleganckie domy, zdobione ogromnymi kolumnami, wznoszono we francuskim stylu kolonialnym.

- *grafika, USA, XIX w.*

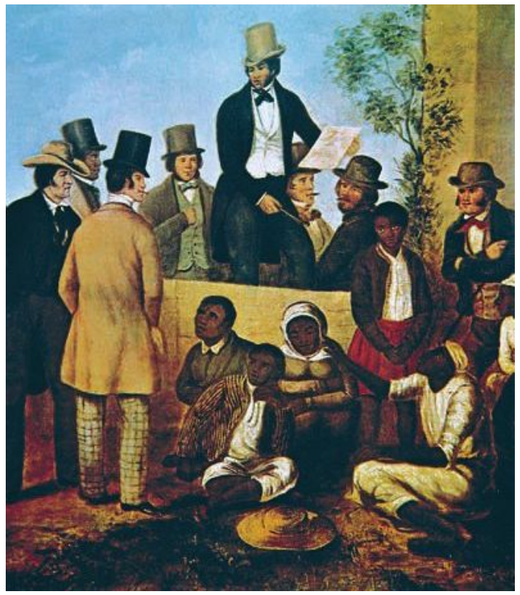
W tym samym okresie coraz wyraźniej zarysowywał się podział kraju na **rolnicze Południe** oraz **przemysłową Północ**. Stany północne przodowały w wydobyciu surowców (węgiel, ruda żelaza) i produkcji przemysłowej. Dostęp do złóż paliw, którymi napędzano maszyny parowe, sprawił, że to właśnie na północy kraju otwierano nowe fabryki. Tamtejsze rolnictwo, oparte na rodzinnych farmach, było nastawione na produkowanie artykułów przeznaczonych do konsumpcji w rozrastających się miastach. Zupełnie inaczej wyglądała sytuacja gospodarcza Południa. Dominowało tam rolnictwo oparte na **plantacjach**, na których uprawiano trzcinę cukrową, tytoń oraz bawełnę, wykorzystywane w przemyśle w Europie i na Północy. Duże zapotrzebowanie na te surowce sprawiło, że plantatorom nie zależało na wznoszeniu przędzalni i zakładów produkcyjnych, a jedynie na zwiększaniu produkcji. Jako tanią siłę roboczą wykorzystywali pochodzących z Afryki czarnoskórych niewolników oraz ich potomków.

Już na początku XIX w. w kraju zaczęły narastać spory dotyczące legalizacji niewolnictwa. Aby zapobiec dalszym konfliktom, w **1820 r.** przyjęto **kompromis z Missouri**, dopuszczający niewolnictwo jedynie na Południu (więcej zob. s. 61). W tym okresie uwidocznił się podział na **Partię Demokratyczną**, która opowiadała się za autonomią poszczególnych stanów i broniła interesów Południa, oraz **Partię Republikańską**. Republikanie reprezentowali interesy Północy, popierali silną władzę centralną i uznawali przemysł za podstawę gospodarki.

PRZYCZYNY WOJNY DOMOWEJ

Odmienne kierunki rozwoju gospodarczego stały się źródłem konfliktów między południową i północną częścią Stanów Zjednoczonych. Przedsiębiorcy z Północy domagali się od rządu wprowadzenia ceł ochronnych na towary sprowadzane z Europy (głównie Wielkiej Brytanii i Francji). Mieszkańcy Południa obawiali się jednak, że w odpowiedzi państwa europejskie nałożą cło na surowce eksportowane ze Stanów, co obniży zyski plantatorów.

Między Północą i Południem coraz wyraźniejsze były też różnice kulturowe. Wielcy plantatorzy z Południa, przywiązani do tradycji feudalnych, uważali niewolnictwo i nierówność ras za stan naturalny. Choć stanowili mniejszość pośród białej populacji Południa (przewagę mieli niezamożni farmerzy i rzemieślnicy), ich światopogląd przyjęła większość mieszkańców regionu. Tak wytworzyła się specyficzna kultura białych południowców. Byli to konserwatyści przywiązani do tradycyjnych swobód i niezależności stanów, którzy sprzeciwiali się prawom narzuconym przez rząd federalny. Mieszkańców Północy, nazywanych **Jankesami**, uważali za prostaków i dorobkiewiczów. Różnice społeczne przekładały się na konflikty polityczne, powodowane odmiennymi wizjami ustroju i funkcjonowania państwa. Południowcy opowiadali się za **konfederacją**, czyli luźnym związkiem autonomicznych stanów, i ograniczeniem roli rządu federalnego. Z kolei Północ dążyła do wzmocnienia unii i większego scentralizowania państwa.

Targi czarnych niewolników odbywały się regularnie na Południu. Członkowie jednej rodziny często byli sprzedawani plantatorom z różnych plantacji, oddalonych od siebie o setki kilometrów.

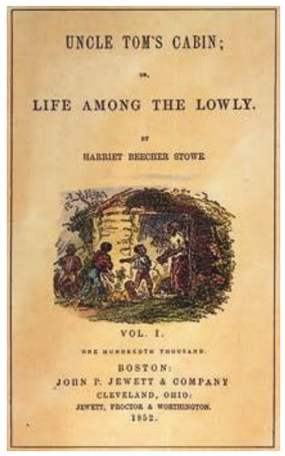
- *obraz, USA, ok. 1852 r.*

Mieszkańców Północy i Południa dzielił także stosunek do niewolnictwa. Na Południu

CIEKAWOSTKA

Chata wuja Toma

Niechęć do niewolnictwa wśród mieszkańców Północy wzrosła po opublikowaniu w 1852 r. powieści *Chata wuja Toma* Harriet Beecher-Stowe [czyt.: biczer stoł]. Los głównego bohatera Toma, czarnoskórego niewolnika z Południa, oddzielonego od rodziny, sprzedawanego kolejnym właścicielom i okrutnie traktowanego, wzburzył opinię publiczną. Rozbudził też ruchy walczące o równouprawnienie rasowe. *Chata wuja Toma* szybko stała się jednym z najważniejszych dzieł literatury amerykańskiej. Poprzez swoje zaangażowanie w sprawy społeczne zdobyła rozgłos za granicą i została przetłumaczona na wiele języków, w tym na polski (w 1853 r.).

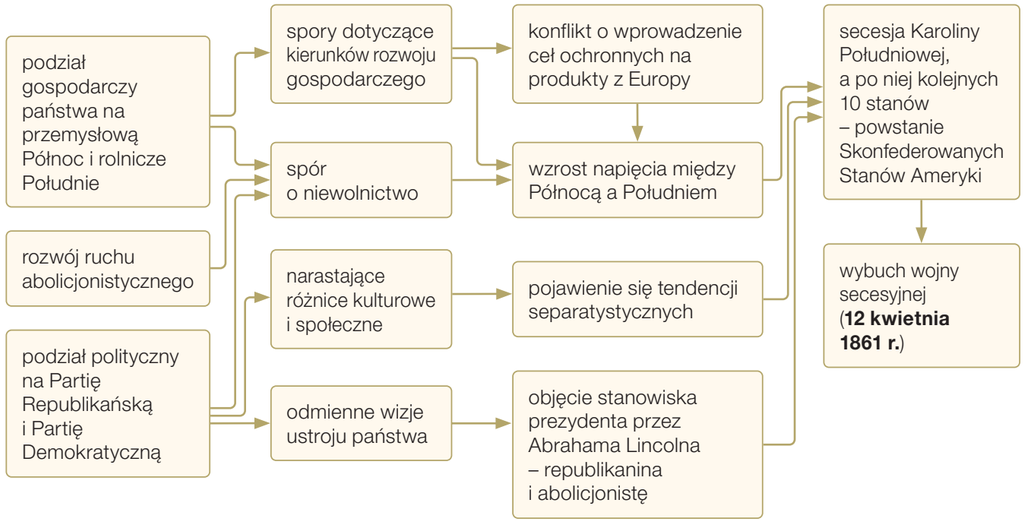

Okładka pierwszego wydania powieści *Chata wuja Toma*.

- *fotografia, USA, 1852 r.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jakie były przyczyny wybuchu wojny secesyjnej?

bogaci plantatorzy wykorzystywali pracę niewolników, co było akceptowane przez mieszkańców regionu. Natomiast na Północy, gdzie dominował kapitalizm, nie istniało niewolnictwo. Oparty na nim system społeczny i gospodarczy Południa budził coraz większą niechęć w stanach północnych. Dużą popularność zaczął tam zdobywać **abolicjonizm** (ang. *abolition*, czyt. abeliszyn – ‘zniesienie’), czyli ruch nawołujący do całkowitej likwidacji niewolnictwa. Abolicjoniści organizowali ucieczki niewolników na Północ lub do brytyjskiej Kanady. To zwiększało napięcia pomiędzy Północą a Południem. Do zaostrzenia konfliktu dochodziło za każdym razem, gdy do USA włączano nowy stan i należało określić, czy ma w nim obowiązywać niewolnictwo. Południowcy obawiali się, że tworzenie nowych, wolnych od niewolnictwa stanów osłabi ich pozycję w państwie. Mieszkańcy Północy natomiast popierali ruch abolicjonistyczny i sprzeciwiali się okrutnej instytucji niewolnictwa. Jednocześnie duży popyt na bawełnę umacniał wpływy ekonomiczne i polityczne plantatorów z Południa. Popularność zyskiwały wśród nich hasła o zwiększeniu samodzielności stanów, a nawet o opuszczeniu Unii.

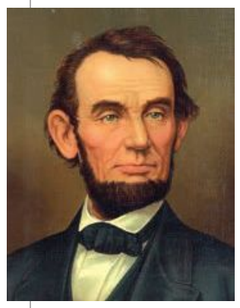
Liczba mieszkańców stanów niewolniczych w 1860 r.	8 mln 98 tys.
Liczba czarnoskórych	4 mln 204 tys.
Liczba właścicieli niewolników	400 tys. rodzin
Liczba plantatorów (posiadających powyżej 20 niewolników)	46 tys.

WOJNA SECESYJNA

Spory o niewolnictwo zaostrzyły się podczas kampanii prezydenckiej w 1860 r. Republikanie domagali się zniesienia niewolnictwa w całym kraju, natomiast demokraci uważali to za sprawę wewnętrzną stanów. Ostatecznie wybory zwyciężył republikanin i abolicjonista **Abraham Lincoln** [czyt.: linkoln]. Mimo iż szukał on kompromisu, południowcy uznali jego poglądy za zagrożenie dla ich tradycji. Jedynym sposobem na zachowanie dotychczasowego porządku na Południu miało być wystąpienie z Unii. Do pierwszej **secesji** doszło w grudniu 1860 r., gdy Unię opuściła Karolina Południowa. W ślad za nią wkrótce podążyło kolejnych 10 stanów. **4 lutego 1861 r.** powstało nowe państwo o strukturze federalnej – **Skonfederowane Stany Ameryki**, zwane w skrócie **Konfederacją**. Jego prezydentem został

POSTAĆ HISTORYCZNA

ABRAHAM LINCOLN (1809–1865)

Amerykański polityk, 16. prezydent Stanów Zjednoczonych. Wychował się w niezamożnej rodzinie mieszkającej na amerykańskim pograniczu. Nie uzyskał formalnej edukacji – wykształcenie zdobył dzięki samodzielnemu studiowaniu książek prawniczych. Karierę polityczną rozpoczął w parlamencie stanowym w Illinois [czyt.: ilinoi] w 1834 r. Później został członkiem Izby Reprezentantów i wstąpił do Partii Republikańskiej, z której ramienia w 1860 r. wybrano go na urząd prezydenta. W czasie wojny secesyjnej zyskał autorytet i popularność wśród mieszkańców Północy, co pomogło mu wygrać kolejne wybory prezydenckie. Zginął w wyniku zamachu w kilka dni po zakończeniu działań zbrojnych. Jest uważany za jednego z najważniejszych przywódców Stanów Zjednoczonych w historii.

Jefferson Davis [czyt.: dżeferson dejwis], a stolicą ustanowiono miasto Richmond [czyt.: riczmond] w stanie Wirginia [czyt.: wirdżinia]. Prezydent Lincoln uznał secesję za bunt i postanowił siłą przywrócić władzę nad Południem. Walki wybuchły **12 kwietnia 1861 r.**, gdy oddziały Konfederacji zaatakowały **Fort Sumter** [czyt.: samter] w Karolinie Południowej. To wydarzenie uznaje się za początek wojny domowej, zwanej również **wojną secesyjną**. Początkowo sukcesy odnosili konfederaci. Z czasem uwidoczniła się demograficzna i ekonomiczna przewaga Północy (więcej zob. infografika s. 178–179). Ponadto dzięki silnej flocie Unia zablokowała porty przeciwnika. To uniemożliwiło południowcom eksport bawełny i kontakty z potencjalnymi sojusznikami. Początkowo prezydent Lincoln głosił, że toczy wojnę w imię jedności Unii, a nie abolicjonizmu. Gdy jednak konflikt się przedłużał, prezydent ogłosił **Proklamację emancypacji**. Na jej podstawie **1 stycznia 1863 r.** zniesiono niewolnictwo we wszystkich stanach Konfederacji.

Do przełomu w wojnie doszło latem 1863 r., gdy armia Północy pokonała konfederatów w **bitwie pod Gettysburgiem** (1–3 lipca 1863 r.). Przewaga gospodarcza Północy, strategia **wojny totalnej** i bezwzględne działania żołnierzy pod dowództwem gen. Shermana [czyt.: szermana] – stosowanie taktyki spalonej ziemi – doprowadziły do wyczerpania sił Południa. Ostatecznie **9 kwietnia 1865 r.** w **Appomattox** [czyt.: apomatyks] w Wirginii konfederaci skapitulowali. Zaledwie pięć dni później w zamachu przeprowadzonym przez zwolennika secesji zginął prezydent Lincoln.

Bitwa pod Gettysburgiem (fragment) pokazany na cykloramie – panoramicznym obrazie na wewnętrznej stronie cylindrycznej platformy, dającym widzowi w środku widok 360° – autorstwa Paula Philippoteaux [czyt. pola filipo**to**]. Walki trwały trzy dni. O wyniku bitwy zadecydowało przeprowadzone ostatniego dnia natarcie konfederatów zakończone ich porażką. To zmusiło armię Południa do wycofania się i zaniechania działań ofensywnych.

▪ *obraz, USA, 1883 r.*

PÓŁNOC – POŁUDNIE

Od początku wojny domowej w Stanach Zjednoczonych przewaga gospodarcza i demograficzna była po stronie Północy. Unia dysponowała bowiem silnym przemysłem, rozgałęzioną siecią kolejową oraz flotą handlową i wojenną. W skład Konfederacji wchodziły głównie tereny rolnicze, bez zaplecza przemysłowego, których gospodarka była uzależniona od uprawy bawełny i jej eksportu. Z Południa wywodziła się jednak większość oficerów.

Potencjał Unii i Konfederacji

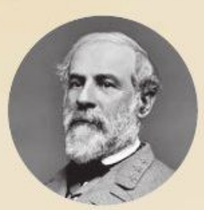
Armia Unii początkowo składała się z ochotników. Dopiero z czasem zarządzono pobór przymusowy. Jej żołnierze byli znakomicie wyposażeni, mieli wsparcie służb inżynieryjnych, obsługi logistycznej oraz korpusu medycznego. Jednak zarówno szeregowcom, jak i oficerom brakowało doświadczenia w walce.

Armia konfederatów osiągała przewagę w starciach, ponieważ jej żołnierze byli dobrze wyszkoleni i sprawnie posługiwali się bronią. Mieli też większą motywację do walki niż żołnierze Unii, chociaż ustępowali im pod względem wyposażenia. Ponadto w szeregach konfederatów służyła większość najlepszych amerykańskich oficerów.

Gen. Ulysses Grant został głównodowodzącym wojsk Unii w 1864 r. Swoje doświadczenie zdobywał w toku walk.

Gen. Robert Lee [czyt.: li] był przed wojną komendantem akademii oficerskiej West Point [czyt.: łest pojnt]. Po secesji stanął na czele sił Konfederacji.

Walki Północ – Południe

Wojna secesyjna, nazwana tak od secesji (czyli odłączenia się) stanów południowych, trwała w latach 1861–1865. Amerykanie określają ją jako amerykańską wojnę domową (ang. *American Civil War*, czyt.: ameriken s-iwil łor). W jej wyniku zginęło ok. 620 tys. żołnierzy, a wolność odzyskało ponad 4 mln niewolników.

1 Wybuch wojny
Fort Sumter w Karolinie Południowej na obszarze Konfederacji był obsadzony przez żołnierzy Unii. Konfederaci zażądali jego poddania, a gdy dowódca odmówił, **12 kwietnia 1861 r.** rozpoczęli ostrzał placówki. To wydarzenie uznaje się za początek **wojny secesyjnej**.

2 Walki na wschodzie kraju (1861–1863)
Główne działania wojenne toczyły się w stanach Wirginia, Wirginia Zachodnia oraz Pensylwania. Wojska Południa skutecznie odpierały armię Unii i odniosły wiele zwycięstw. Jednak gdy same przeszły do ofensywy, poniosły porażkę w decydującej bitwie pod Gettysburgiem (1–3 lipca 1863 r.).

3 Zmagania na zachodzie kraju
Celem Unii na zachodzie była dolina Missisipi. Walki toczyły się także w stanach Kentucky [czyt.: kentaki] i Tenneesse [czyt.: tenesi]. Wiosną 1862 r. żołnierze Unii zajęli Nowy Orlean. Z kolei latem 1863 r. oddziały Północy dowodzone przez gen. Granta przystąpiły do oblężenia ostatniej twierdzy Południa nad Missisipi – Vicksburga [czyt.: wiksberga]. Kapitulacja załogi zapewniła Unii panowanie nad doliną rzeki.

4 Marsz Shermana
W 1864 r. wojska gen. Shermana uderzyły na Georgię [czyt.: dżordżię]. Zdobyły Atlantę, po czym rozpoczęły przemarsz w kierunku morza. Po drodze niszczyły infrastrukturę cywilną (tory kolejowe, farmy i uprawy). Była to wojna totalna, która miała na celu nie tylko rozbicie wojsk przeciwnika, lecz także osłabienie jego gospodarki i społeczeństwa.

5 Zakończenie wojny
W 1864 r. gen. Grant osaczył siły gen. Lee pod Petersbugiem. Walki zmieniły się w wojnę pozycyjną (obie strony wykorzystywały w niej okopy i zasieki). Gdy od południa zaczęły zbliżać się siły gen. Shermana, 9 kwietnia 1865 r. gen. Lee podpisał kapitulację w Appomattox w Wirginii.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PROKLAMACJA ZNIESIENIA NIEWOLNICTWA

Prezydencki dekret znoszący niewolnictwo na terenie Skonfederowanych Stanów Ameryki został wydany 22 września 1862 r. i wszedł w życie 1 stycznia 1863 r.

Ja, Abraham Lincoln, prezydent Stanów Zjednoczonych, na mocy władzy nadanej mi jako Naczelnemu Wodzowi Armii i Marynarki Wojennej na czas buntu zbrojnego przeciwko władzy i rządowi Stanów Zjednoczonych oraz w charakterze stosownego i niezbędnego środka wojennego służącego stłumieniu wspomnianego buntu, [...] polecam i ogłaszam, że wszystkie osoby trzymane w niewoli w wymienionych stanach i ich częściach będą odtąd wolne, a rząd Stanów Zjednoczonych wraz z władzami Armii i Marynarki Wojennej uznawać i strzec będzie ich wolności.

Niniejszym nakazuję też wyzwolonym w ten sposób, by powstrzymali się od wszelkiej przemocy, z wyjątkiem koniecznej samoobrony, i polecam im, by we wszystkich przypadkach, w których jest to możliwe, pracowali z oddaniem, w zamian za rozsądne wynagrodzenie.

Ogłaszam również, że osoby takie, jeśli spełnią określone warunki, przyjmowane będą w szeregi sił zbrojnych Stanów Zjednoczonych dla obsadzenia fortów, placówek, stacji i innych obiektów wojskowych oraz dla wcielenia do załóg wszelkiego rodzaju okrętów.

W oparciu o ten akt, będący w moim szczerym przekonaniu aktem sprawiedliwości, akt gwarantowany przez Konstytucję na wypadek konieczności wojskowej, odwołuję się do wyrozumiałego osądu ludzkiej i miłosiernej łaski Boga Wszechmogącego. Na dowód czego odciskam pieczęć Stanów Zjednoczonych.

Miasto Waszyngton, pierwszy stycznia roku Pańskiego tysiąc osiemset sześćdziesiątego trzeciego, w osiemdziesiątym siódmym roku niepodległości Stanów Zjednoczonych.

Prezydent Abraham Lincoln

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 259–260.

1. Przedstaw, dlaczego Abraham Lincoln zniósł niewolnictwo na terenie Konfederacji.

2. Wyjaśnij, do czego prezydent Unii namawiał wyzwolonych niewolników.

SKUTKI WOJNY DOMOWEJ

Wojna secesyjna zakończyła się całkowitą klęską Południa i utrzymaniem jedności USA. W walkach zginęło blisko **600 tys.** żołnierzy obu stron, a Konfederacja przestała istnieć. Konflikt doprowadził także do wielkich zmian społecznych w Stanach Zjednoczonych. Zniesiono niewolnictwo, a prawa wyborcze otrzymali wszyscy czarnoskórzy mężczyźni, co znacznie powiększyło krąg pełnoprawnych obywateli. Jednocześnie znaczenie polityczne utracili zamożni plantatorzy. Jeszcze na początku wojny Lincoln głosił, że po zwycięstwie nie należy prześladować konfederatów, a włączyć ich do odbudowy państwa. Zdawał sobie bowiem sprawę, że za wybuch konfliktu częściowo odpowiada również Północ. Jednak po zabójstwie prezydenta w stanach północnych wzrosła nienawiść wobec południowców, a władzę przejęli radykalni politycy, domagający się ukarania przeciwnika. W 1865 r. nowy prezydent Andrew Johnson [czyt.: endrju dżonson] ogłosił amnestię dla żołnierzy konfederackich pod warunkiem złożenia przysięgi na wierność konstytucji. Niedługo potem władze federalne rozpoczęły proces **rekonstrukcji** (1865–1877), czyli odbudowy zniszczonej wojną gospodarki Południa. Pod wpływem radykałów rekonstrukcja przybrała jednak charakter wojskowej okupacji.

Stopniowo stany południowe były z powrotem przyjmowane do Unii. Mieszkańcy Południa nie zaakceptowali jednak równouprawnienia czarnoskórej ludności, co prowadziło do napięć. Dawni niewolnicy w dalszym ciągu pracowali na plantacjach – jako słabo opłacani

STANY ZJEDNOCZONE W DRUGIEJ POŁOWIE XIX WIEKU

granice państw
granice stanów
obszary rolnicze
obszary hodowlano-rolnicze
obszary o wysokiej koncentracji przemysłu
obszary uprawy bawełny
główne linie kolejowe
Boston porty przyjmujące imigrantów

Ważniejsze ośrodki wydobycia:
węgla kamiennego
ropy naftowej
rud żelaza
złota
srebra

Ważniejsze ośrodki przemysłu:
hutniczego i metalurgicznego
tekstylnego

1 Connecticut
2 Delaware
3 Dystrykt Kolumbii
4 Maryland
5 Massachusetts
6 New Hampshire
7 New Jersey
8 Rhode Island
9 Vermont

? **1.** Wymień obszary, w których najintensywniej rozwijał się przemysł.

2. Wskaż stany, w których wydobywano ropę naftową.

robotnicy najemni. Ponadto na Południu zaczął obowiązywać **system segregacji rasowej**. Polegał on na ograniczaniu praw czarnoskórych obywateli oraz izolowaniu ich od białej społeczności m.in. poprzez oddzielne szkoły czy środki transportu. Ten system utrzymał się aż do drugiej połowy XX w. Przemiany polityczne i społeczne po wojnie secesyjnej przyspieszyły jednak proces budowy jednolitego narodu amerykańskiego.

ROZWÓJ GOSPODARCZY STANÓW ZJEDNOCZONYCH

Przestawienie gospodarki Stanów Zjednoczonych na tryb wojenny spowodowało intensywny rozwój przemysłu, żeglugi i kolei. Ta sytuacja utrzymała się po zakończeniu walk – dzięki wzrostowi demograficznemu oraz masowemu napływowi imigrantów z Europy, którzy zapewnili tanią siłę roboczą dla fabryk i zwiększali konsumpcję towarów. Pod koniec XIX w. najlepiej funkcjonowały transport, przemysł chemiczny i elektryczny, a także wydobycie i przetwórstwo ropy naftowej. Uprzemysłowienie, kapitalizm oraz urbanizacja objęły także obszary dawnej Konfederacji.

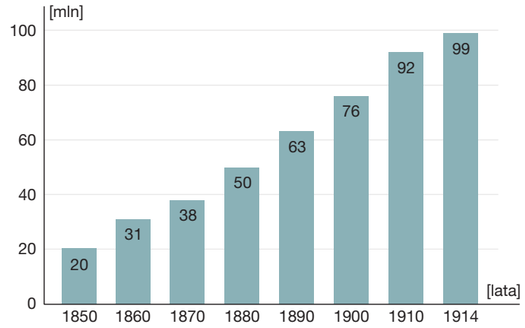
Korzystny wpływ na amerykańską gospodarkę miała gorączka złota, czyli napływ ludzi na zachodnie tereny Stanów Zjednoczonych, gdzie odkryto złoża złota i innych kruszców szlachetnych. Rozkwit gospodarczy Kalifornii z jej głównym portem w **San Francisco** [czyt.: frans-isko] doprowadził do budowy **transkontynentalnej linii kolejowej**, łączącej

WARTO WIEDZIEĆ

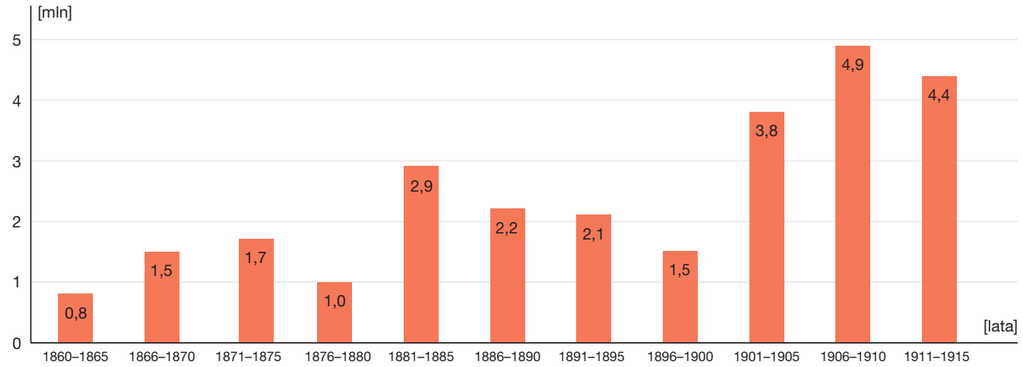
Rozwój demograficzny Stanów Zjednoczonych

Po wojnie secesyjnej nasilił się napływ imigrantów do Stanów Zjednoczonych. Większość stanowili Europejczycy wywodzący się z biednych warstw społecznych. Nowi przybysze znajdowali pracę w rozwijającej się gospodarce, głównie w największych ośrodkach przemysłowych, jak Nowy Jork, Chicago [czyt.: szikago], Detroit [czyt.: ditrojt] czy San Francisco.

Wzrost liczby ludności Stanów Zjednoczonych w latach 1850–1914

Imigracja do Stanów Zjednoczonych w latach 1860–1915

? Jak napływ imigrantów na przełomie XIX i XX w. wpłynął na rozwój gospodarczy Stanów Zjednoczonych?

wybrzeże atlantyckie z Oceanem Spokojnym. Rozbudowa sieci kolejowej ułatwiła transport ludzi i towarów oraz obniżyła jego koszty. Wzrostowi ekonomicznemu sprzyjała polityka liberalizmu gospodarczego prowadzona przez rząd, który nie ingerował w działania prywatnych firm i przedsiębiorców. To spowodowało rozkwit kapitalizmu, wolnego rynku i konkurencji. Pod koniec XIX w. gospodarka amerykańska – czerpiąca z taniej siły roboczej, zasobów naturalnych, wydajnego rolnictwa i hodowli – stanęła do wyścigu z dotychczasowymi potęgami ekonomicznymi: Wielką Brytanią, Francją i zjednoczonymi Niemcami.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj różnice między Północą i Południem Stanów Zjednoczonych w XIX w.
2. Wskaż główne przyczyny wybuchu wojny secesyjnej.
3. Omów przebieg działań wojennych w latach 1861–1865.
4. Wymień skutki wojny secesyjnej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

I. Berlin, *Pokolenia w niewoli. Historia niewolnictwa w Ameryce Północnej*, tłum. D. Cieśla-Szymańska, Warszawa 2010.
G. Swoboda, *Gettysburg 1863*, Warszawa 1999.

2 ZJEDNOCZENIE WŁOCH

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- dwie koncepcje zjednoczenia Włoch,
- rola Królestwa Sardynii w procesie zjednoczeniowym,
- polityka zagraniczna Piemontu w zjednoczeniu Włoch,
- proces jednoczenia Italii.

KONCEPCJE ZJEDNOCZENIA WŁOCH

Wydarzenia Wiosny Ludów wzmocniły poczucie wspólnoty narodowej Włochów i nasiliły tendencje zjednoczeniowe. Mieszkańcy Półwyspu Apenińskiego mieli świadomość, że rozbicie polityczne negatywnie wpływa na gospodarkę. Na południu, w największym włoskim państwie – **Królestwie Obojga Sycylii** – władzę sprawowali Burbonowie. Utrzymywali oni feudalne rządy, co skutkowało zacofaniem gospodarczym. Podobna sytuacja występowała w środkowych Włoszech. Na północy, czyli w Lombardii, Wenecji i **Królestwie Sardynii**, proces uprzemysłowienia był już mocno zaawansowany. Rozwój handlu blokowały jednak granice celne. Chęć ich zniesienia stanowiła jeden z czynników sprzyjających zjednoczeniu.

Wiktor Emanuel II opowiadał się za odbudową zjednoczonego państwa włoskiego. Podczas podróży po kraju wygłaszał płomienne przemówienia, czym zdobył przychylność i szacunek poddanych.

- *obraz, Włochy, XIX w.*

Ośrodkiem ruchu dążącego do zjednoczenia Włoch (wł. ***risorgimento***, czyt.: rizordżimento) było Królestwo Sardynii, zwane **Piemontem**. Po Wiośnie Ludów na tamtejszym tronie zasiadł **Wiktor Emanuel II** (więcej zob. s. 69). Władca wprowadził liberalną konstytucję, powszechne prawo wyborcze dla znacznej części mieszkańców oraz wolność prasy. Piemont wkroczył też na drogę reform gospodarczych. Jednocześnie król nie zrezygnował z zielono-biało-czerwonej flagi, uznawanej za ogólnowłoski symbol narodowy, mimo że było to warunkiem obniżenia kontrybucji, jaką Piemont musiał zapłacić Austriakom po przegranej wojnie. Ta postawa zapewniła Wiktorowi Emanuelowi II ogromną popularność wśród Włochów.

Wśród włoskich patriotów wyłoniły się dwie koncepcje zjednoczenia państwa:

- radykalni republikanie skupieni wokół **Giuseppe Mazziniego** i **Giuseppe Garibaldiego** chcieli uzyskać niepodległość poprzez rewolucję; ich celem było utworzenie demokratycznej republiki z silnym rządem centralnym;
- liberałowie oraz konserwatyści – przedstawiciele **nurtu monarchicznego** – opowiadali się za federacją włoskich monarchii pod kierunkiem Królestwa Sardynii; władzę w federacji miałby sprawować Wiktor Emanuel II.

POLITYKA ZAGRANICZNA PIEMONTU

Po wstąpieniu na tron Wiktora Emanuela II oraz powołaniu hrabiego **Camillo Cavoura** [czyt.: kamillo kawura] na premiera w **1852 r.** Królestwo Sardynii zaczęło umacniać swoją pozycję w Europie. Kiedy rok później wybuchła wojna krymska (więcej zob. s. 78–79), Wiktor Emanuel II dołączył do koalicji antyrosyjskiej. Dzięki temu Królestwo Sardynii zaistniało na międzynarodowej scenie politycznej. Politycy Piemontu byli na kongresie paryskim w 1856 r., gdzie nawiązali stosunki z przedstawicielami innych państw. Już wtedy, zdaniem Cavoura, Francja wydawała się idealnym sojusznikiem w walce z Austrią.

Cesarz Francuzów Napoleon III miał mocarstwowe ambicje i postrzegał siebie jako rzecznika wyzwolenia narodów. Uważał, że zaangażowanie na Półwyspie Apenińskim poprawi jego wizerunek. Poza tym chciał zdobyć hegemonię w południowych i środkowych Włoszech, a zjednoczone Włochy miały według niego objąć jedynie północną część półwyspu. Przed ingerencją w Italii powstrzymywali go francuscy katolicy, którzy nie chcieli likwidacji Państwa Kościelnego, objętego protekcją cesarza.

Opinia francuskiego społeczeństwa zmieniła się po zamachu terrorystycznym na Napoleona III. W styczniu 1858 r. wskutek podłożenia bomby przez Włocha Felice Orsiniego [czyt.: felicze orsiniego] zginęło bądź odniosło rany ponad 150 osób (sam cesarz nie ucierpiał). Rzekome listy zamachowca zawierały groźbę dalszych ataków, jeśli Włochy nie zostaną zjednoczone. W prasie przekonywano, że w takiej sytuacji Francja musi się zaangażować w proces jednoczenia państwa włoskiego.

W lipcu **1858 r.** Napoleon III spotkał się z premierem Piemontu Camillo Cavourem w szwajcarskim uzdrowisku w Plombières [czyt.: pląbier]. Na mocy podpisanego tajnego porozumienia cesarz zobowiązał się do pomocy Piemontowi, jeśli ten zostanie zaatakowany przez Austrię. W zamian za wsparcie Francja miała otrzymać Niceę oraz Sabaudię. Włosi liczyli, że klęska Austrii doprowadzi do utworzenia federacji państw włoskich – do Piemontu miały zostać przyłączone: Lombardia, Wenecja, Modena, Parma oraz papieska Romania. Napoleon III nie chciał jednak konfliktu z papieżem, dlatego zastrzegł, że Ojciec Święty zachowa władzę świecką nad Rzymem.

WOJNA Z AUSTRIĄ

Aby sprowokować atak Austrii na Piemont, Cavour rozpoczął intensywne zbrojenia armii. Pod ich wpływem rząd austriacki wystosował w **kwietniu 1859 r. ultimatum**, w którym zażądał od Piemontu zaprzestania zbrojeń. Wielka Brytania, stojąca na straży równowagi europejskiej, usiłowała mediować, ale

POSTAĆ HISTORYCZNA

CAMILLO CAVOUR (1810–1861)

Włoski mąż stanu, zwolennik liberalizacji politycznej i gospodarczej oraz współtwórca zjednoczenia Włoch. Przyszedł na świat w rodzinie arystokratycznej. Zgodnie z oczekiwaniem najbliższych rozpoczął karierę wojskową, z której jednak zrezygnował w 1831 r., by poświęcić się studiom i podróżom po Europie. Był jednym ze współzałożycieli gazety „Il Risorgimento" (1847 r.), w której publikowano artykuły dotyczące włoskiego zjednoczenia. W 1848 r. został deputowanym piemonckiego parlamentu, dwa lata później ministrem rolnictwa i handlu, a następnie ministrem finansów. W 1852 r. objął urząd premiera. Umiejętnie wykorzystywał sytuację międzynarodową do realizacji swojego najważniejszego celu, jakim było zjednoczenie Włoch pod berłem dynastii sabaudzkiej. W 1861 r. został wybrany na pierwszego premiera Królestwa Włoch. Zmarł w tym samym roku na febrę w wieku 51 lat.

Napoleon III nakazujący atak oddziałom gwardii cesarskiej. W decydującym momencie bitwy pod Solferino wojska francuskie zdobyły wioskę i rozdzieliły siły przeciwnika na dwie części. Bitwa zakończyła się klęską Austriaków.

▪ *obraz, Francja, 1861 r.*

bezskutecznie. Cavour odrzucił ultimatum i **26 kwietnia 1859 r.** Austria wypowiedziała Sardynii wojnę. Zgodnie z tajnym porozumieniem już trzy dni później Napoleon III ogłosił stan wojny z Austrią.

Wojska francuskie, na których czele stanął sam cesarz, przetransportowano koleją na terytorium Italii. To sprawiło, że Austriacy utracili przewagę liczebną. Ponadto brakowało im doświadczonych dowódców. W czerwcu wojska francusko-piemonckie zwyciężyły w **bitwach pod Magentą** [czyt.: madżentą] i **Solferino**. W walkach wykorzystano nowoczesną broń, przede wszystkim artylerię, co doprowadziło do śmierci łącznie ok. 40 tys. żołnierzy.

Porażki Austriaków pobudziły do działania republikanów i demokratów z innych państw włoskich, dążących do połączenia z Królestwem Sardynii. Powstania narodowe wybuchły m.in. w Parmie, Modenie, Toskanii i papieskiej Romanii. Niekontrolowane przez Francję bunty

POWSTANIE CZERWONEGO KRZYŻA

Podczas bitwy pod Solferino na polu walki znalazł się szwajcarski społecznik **Jean Henri Dunant** [czyt.: żą ąri dinąt], który spieszył na spotkanie z Napoleonem III. Na widok pozbawionych pomocy rannych i konających żołnierzy zaczął organizować prymitywny szpital polowy i namówił do pomocy miejscową ludność. Swoje wspomnienia i wnioski opisał w książce *Wspomnienie Solferino* wydanej w 1862 r. Był to apel do społeczeństw Europy, wzywający do utworzenia neutralnej organizacji, która pomagałaby poszkodowanym w wyniku działań zbrojnych. Dzięki zabiegom Dunanta już w październiku 1863 r. na kongresie w Genewie powołano Międzynarodowy Komitet Pomocy Rannym, później przemianowany na **Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża**. Niecały rok później, w sierpniu 1864 r., została uchwalona **konwencja genewska**. Był to pierwszy akt prawny zapewniający ochronę rannym i chorym żołnierzom w czasie wojny. Personel medyczny oraz wolontariusze zostali objęci zasadą neutralności. W dzień urodzin Dunanta (8 maja) przypada Światowy Dzień Czerwonego Krzyża i Czerwonego Półksiężyca.

? W jakim celu powstał Czerwony Krzyż?

Jean Henri Dunant został w 1901 r. pierwszym laureatem Pokojowej Nagrody Nobla. Wzorem do naśladowania dla twórcy Czerwonego Krzyża była Florence Nightingale (więcej zob. s. 78).

▪ *fotografia, Szwajcaria, XIX w.*

w środkowych Włoszech oraz protesty katolików przeciwko zmniejszeniu obszaru Państwa Kościelnego sprawiły, że Napoleon III podpisał rozejm z Austrią. Ponadto Napoleon obawiał się interwencji innych mocarstw. Rozejm został podpisany 11 lipca 1859 r. w **Villafranca** [czyt.: willafranka], bez wiedzy Wiktora Emanuela II. Włosi uznali to za zdradę, a premier Cavour na znak protestu podał się do dymisji. Osamotnieni Włosi nie byli jednak w stanie kontynuować walki. Ostatecznie 10 listopada 1859 r. w **Zurychu** [czyt.: curychu] zawarto traktat pokojowy. Na jego mocy Austria przekazała Piemontowi Lombardię, a Francja, zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami, otrzymała Niceę i Sabaudię. Ustalono też, że kwestie przynależności i ustroju Parmy, Modeny, Toskanii oraz Państwa Kościelnego zostaną rozstrzygnięte na kongresie pokojowym.

ZJEDNOCZENIE PÓŁWYSPU APENIŃSKIEGO

Na początku 1860 r. premierem Piemontu ponownie został Cavour. Ponieważ planowany kongres pokojowy nie doszedł do skutku, Napoleon pod naciskiem przedstawicieli Królestwa Sardynii zgodził się na przeprowadzenie **plebiscytu** w środkowych Włoszech. Mieszkańcy Parmy, Modeny, Toskanii i Romanii w marcu **1860 r.** opowiedzieli się za przyłączeniem do Królestwa Sardynii. Z kolei referenda na północy – w Sabaudii i Nicei – zadecydowały o przyłączeniu tych terenów do Francji. To oburzyło papieża Piusa IX, który ekskomunikował wszystkich „sprawców grabieży".

Pod wpływem wydarzeń w północnych i środkowych Włoszech wybuchły walki w Królestwie Obojga Sycylii. Powstańcom, głoszącym hasła zjednoczenia Italii, pomagał komitet utworzony w Genui przez sycylijskich emigrantów. W jego skład wchodzili głównie republikanie, więc nie miał on poparcia władcy Piemontu, który nie zablokował jednak działalności buntowników. Wiktor Emanuel II zezwolił nawet na organizację oddziału zbrojnego, którym dowodził znany rewolucjonista **Giuseppe Garibaldi**. W **maju 1860 r.** na czele ok. 1200 ludzi (stąd nazwa **„wyprawa tysiąca"**) dwoma statkami przedostał się on na Sycylię. Wśród powstańców, określanych od swoich nieformalnych mundurów **„czerwonymi koszulami"**, byli też Polacy, m.in. Konstanty Julian Ordon. Wojska królewskie przegrały w **bitwie pod Calatafimi** [czyt.: kalatafimi], a Garibaldi szybko opanował wyspę. Sukces zawdzięczał poparciu miejscowej ludności, na które wpłynął program społeczno-polityczny rewolucjonistów. Zawierał on m.in. obietnice zniesienia przywilejów arystokracji i kleru oraz nadania chłopom ziemi na własność.

W sierpniu 1860 r. Garibaldi ze swoimi oddziałami wylądował w Kalabrii na południu Włoch i rozpoczął marsz na północ. We wrześniu jego oddziały wkroczyły do Neapolu, a w październiku rozbiły liczniejszą armię neapolitańską w bitwie nad rzeką Volturno [czyt.: wolturno]. W tym czasie Mazzini wystąpił z projektem utworzenia republiki południowowłoskiej. Ta propozycja wzbudziła niepokój w Królestwie Sardynii. Aby nie dopuścić do zajęcia przez rewolucjonistów Rzymu – co mogłoby wywołać konflikt z Napoleonem III, którego wojska stacjonowały tam od 1849 r. – siły Piemontu za zgodą cesarza Francuzów wkroczyły do Państwa Kościelnego. Garibaldi był świadomy, że powstanie Republiki Włoch może doprowadzić do bratobójczej wojny z Piemontem. Z tego powodu **26 października 1860 r.** spotkał się z królem Wiktorem Emanuelem II pod Teano i oddał mu symboliczny hołd jako królowi Włoch.

POSTAĆ HISTORYCZNA

GIUSEPPE GARIBALDI (1807–1882)

Jeden z najwybitniejszych bojowników o zjednoczenie Włoch. Przyszedł na świat w Nicei w 1807 r. W wieku 15 lat wstąpił do marynarki, a 10 lat później został kapitanem floty handlowej. Należał do tajnego stowarzyszenia karbonariuszy. W połowie lat 30. XIX w., po nieudanym powstaniu zorganizowanym przez Młode Włochy w Piemoncie (1834 r.), wyemigrował do Ameryki Południowej. Brał udział w walkach o niepodległość Rio Grande i Urugwaju. Do ojczyzny powrócił dopiero w 1848 r. Wraz z Wiktorem Emanuelem II, Camillo Cavourem oraz Giuseppe Mazzinim zyskał miano ojca ojczyzny, co podkreśla jego znaczenie w dziejach walk o niepodległość i zjednoczenie Włoch. W 1879 r. stanął po stronie Francji w wojnie z Prusami. Kolejne lata poświęcił działalności politycznej. Został m.in. deputowanym do parlamentu włoskiego, a w 1879 r. założył Ligę Demokratyczną.

WŁOCHY W DOBIE *RISORGIMENTO*

? **1.** Wskaż tereny przyłączone do Królestwa Sardynii na mocy traktatu pokojowego kończącego wojnę z Austrią.

2. Wymień ziemie włoskie pozostające poza granicami zjednoczonego Królestwa Włoch w 1861 r.

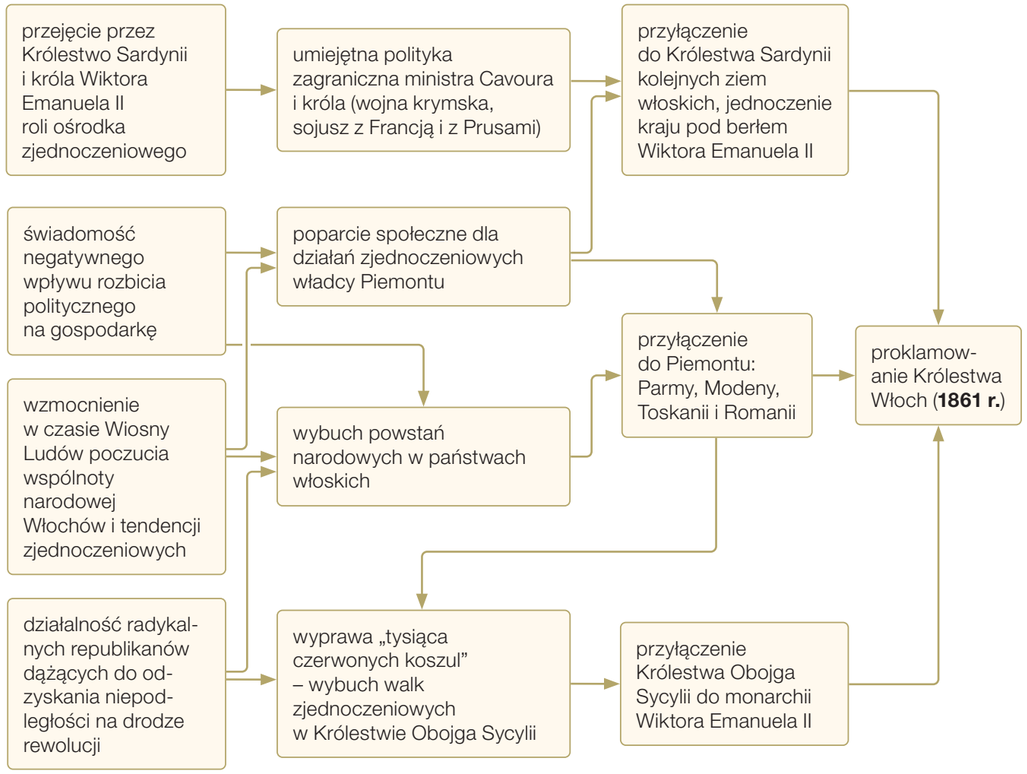

Spotkanie Giuseppe Garibaldiego z Wiktorem Emanuelem II w 1860 r. przedstawione na fresku autorstwa Pietra Aldiego. Rewolucjonista podporządkował się władcy, co potwierdziło, że był prawdziwym mężem stanu, dla którego dobro narodu okazało się ważniejsze od własnych ambicji i poglądów.

▪ *fresk, Siena, 1886 r.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Zjednoczenie Włoch

POWSTANIE KRÓLESTWA WŁOCH

W lutym 1861 r. w Turynie zwołano pierwszy ogólnowłoski parlament. Przybyli na niego przedstawiciele wszystkich zjednoczonych prowincji. Niedługo potem, **17 marca 1861 r.**, Wiktor Emanuel II proklamował **Królestwo Włoch** i przyjął tytuł jego króla. Premierem został Camillo Cavour, a jako obowiązującą konstytucję zatwierdzono konstytucję Królestwa Sardynii. Pierwszymi krajami, które uznały zjednoczone Włochy, były Francja i Wielka Brytania. Rosja uczyniła to w 1862 r., pod warunkiem, że państwo Wiktora Emanuela II nie poprze polskiego ruchu niepodległościowego. Najpóźniej niepodległość Włoch zaakceptowały Austria, Bawaria i Hiszpania.

Poza granicami Włoch nadal pozostawały jednak Wieczne Miasto, Wenecja, Triest i południowy Tyrol. W celu opanowania **Wenecji** Włochy wykorzystały zaostrzający się konflikt prusko-austriacki (więcej zob. s. 191–192). Gdy w 1866 r. wybuchła wojna między tymi krajami, Włosi wystąpili jako sojusznicy Prus. Ich armia poniosła wprawdzie porażkę w walkach z wojskami austriackimi, jednak zwycięstwo Prus sprawiło, że na mocy pokoju zawartego w Wiedniu w październiku **1866 r.** Wenecja została przyłączona do Królestwa Włoch.

Włochy dążyły także do opanowania Rzymu. W 1864 r. Napoleon III podpisał konwencję wrześniową, w której zobowiązał się do wycofania swojego wojska z miasta w ciągu dwóch lat. Z kolei Włochy obiecały zachować *nienaruszalność terytorium papieskiego i ochronę jego granic*. Liczono jednak na to, że wcześniej lub później nadarzy się okazja do

TEKST ŹRÓDŁOWY

MOWA TRONOWA WIKTORA EMANUELA II

Po zajęciu Rzymu i ogłoszeniu go stolicą Włoch 27 listopada 1871 r. Wiktor Emanuel II, pierwszy władca zjednoczonego kraju, wygłosił mowę tronową. Poruszył w niej kwestie przyszłości państwa.

Dzieło, któremu poświęciliśmy życie, jest już zakończone. Po długich przejściach Włochy są całkowicie samodzielne, a Rzym odzyskany. Tutaj, gdzie po stuletniej rozłące lud nasz, w osobach swych przedstawicieli, po raz pierwszy jest zgromadzony; tutaj, gdzie rozpoznaje znowu upragnioną Ojczyznę, przemawia do nas wszystko co wielkie. Jednocześnie wszystko przypomina nam nasze obowiązki. Radość, jaką odczuwamy, nie pozwoli nam o nich zapomnieć. Odzyskaliśmy, przez obronę praw narodu, nasze miejsce na świecie. Dzisiaj, kiedy zjednoczenie narodowe jest dokonane i rozpoczyna się nowy okres w życiu Italii, pozostaniemy wiernymi naszym zasadom. Odrodzeni przez wolność, szukać będziemy w wolności i porządku tajemnicy siły i zgody. Ogłosiliśmy rozdział Kościoła od Państwa. Że zaś uznaliśmy bezwarunkową niezależność władzy duchowej, możemy być przekonani, że Rzym, stolica Włoch, pozostanie nadal spokojnym i szanownym miejscem pobytu Papieży. [...]

Zakończone dzisiaj zjednoczenie narodowe wywrze, mam nadzieję, wpływ i na walki stronnictw, współzawodniczenie których w przyszłości nie będzie miało innego celu, jak rozwinięcie sił wytwórczych narodu, a to czyniąc walki te mniej namiętnymi. Cieszę się, widząc, że ludność nasza daje już obecnie niedwuznaczne dowody zamiłowania do pracy. Rozwój gospodarczy niezadługo towarzyszyć będzie odrodzeniu narodowemu.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 329.

? **1.** Wyjaśnij, jakie nadzieje na przyszłość zawarł w swojej mowie Wiktor Emanuel II.
2. Opisz, jak rozwiązano kwestię istnienia Państwa Kościelnego na terenie Włoch.

zajęcia Rzymu. Okazała się nią wojna francusko-pruska z 1870 r. (więcej zob. s. 193–195). Po wygranej Prus francuskie oddziały chroniące papieża musiały opuścić Rzym, który zajęli Włosi. W **lipcu 1871 r.** Rzym oficjalnie uznano stolicą Włoch. Papież Pius IX nie zaakceptował tego wydarzenia i ogłosił się „więźniem Watykanu" – części Wiecznego Miasta, w której znalazł schronienie.

Zjednoczenie Włoch było możliwe dzięki pomocy obcych sił. O sukcesie przesądziły jednak wykorzystanie sytuacji międzynarodowej przez Wiktora Emanuela II oraz Camillo Cavoura, a także postawa mieszkańców Półwyspu Apenińskiego. Poza granicami zjednoczonego państwa znalazły się jedynie Triest i południowy Tyrol, które należały do Austrii aż do I wojny światowej.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw dwie główne koncepcje zjednoczenia Włoch.
2. Wyjaśnij, dlaczego Królestwu Sardynii przypadła decydująca rola w procesie jednoczenia ziem włoskich.
3. Wymień postaci, które odegrały ważną rolę w procesie zjednoczeniowym.
4. Wskaż, jakie wydarzenia na arenie międzynarodowej umożliwiły Włochom zakończenie procesu zjednoczenia.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Dzieszyński, *Magenta – Solferino 1859*, Warszawa 2005.
T. Wituch, *Zjednoczenie Włoch*, Warszawa 1987.

3 ZJEDNOCZENIE NIEMIEC I POWSTANIE AUSTRO-WĘGIER

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- koncepcje zjednoczenia Niemiec,
- polityka Bismarcka i zjednoczenie państw niemieckich,
- wojna prusko-francuska i powstanie II Rzeszy,
- utworzenie Austro-Węgier.

KONCEPCJE ZJEDNOCZENIA NIEMIEC

Wydarzenia Wiosny Ludów wzmocniły poczucie wspólnoty narodowej w mieszkańcach państw niemieckich. W dążeniach do zjednoczenia kraju dominowały dwa projekty:

- **wielkoniemiecki** – zakładał odbudowę Rzeszy pod przewodnictwem Austrii; w skład Rzeszy weszłyby wszystkie obszary pod panowaniem cesarza austriackiego;
- **małoniemiecki** – przewidywał utworzenie federacji państw z przewodnią rolą Prus i wykluczeniem Austrii.

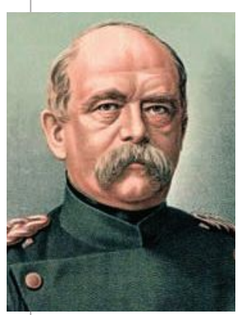
Z czasem coraz większy wpływ na rywalizację prusko-austriacką miały kwestie gospodarcze. W **1834 r.** powstał **Związek Celny** skupiony wokół Prus. W jego skład weszło 18 państw niemieckich (w 1842 r. – już 24), które wprowadziły jednolite prawo handlowe i wekslowe. Handel w państwach Związku był wolny od ceł, co zacieśniało współpracę gospodarczą i więzi pomiędzy nimi. Sprzyjało też planom zjednoczenia Niemiec według koncepcji małoniemieckiej.

W 1862 r. król Prus **Wilhelm I Hohenzollern** powołał **Ottona von Bismarcka** [czyt.: fon bismarka] na stanowisko premiera i ministra spraw zagranicznych. Nadrzędnym celem Bismarcka stała się budowa silnych i zjednoczonych Niemiec. Swój plan zamierzał zrealizować poprzez **„krew i żelazo”**, czyli działania zbrojne. Premier kontynuował reformy armii zapoczątkowane w pierwszej połowie XIX w., za które był odpowiedzialny **gen. Helmuth von Moltke** [czyt.: helmut fon moltke]. Bismarck wiedział bowiem, że jedynie silne militarnie państwo może zbrojnie zjednoczyć ziemie niemieckie.

Kanclerz chciał też zmienić nastawienie niemieckiej opinii publicznej, nie zawsze życzliwej Prusom. Na jego polecenie historycy, pisarze i publicyści rozpowszechniali *historyczny mit o pruskiej misji w dziejach niemieckich*. Polityk był także świadomy tego, że zjednoczenie Niemiec wymaga przychylnego lub choćby neutralnego stanowiska mocarstw europejskich. Z tego powodu Prusy pomogły Rosji stłumić powstanie styczniowe (więcej zob. s. 162), co pozwoliło Bismarckowi zacieśnić więzi z tym państwem. Pruski polityk nie mógł jednak liczyć na wsparcie Austrii. Choć międzynarodowa pozycja monarchii osłabła po wojnie krymskiej oraz konflikcie z Francją i Piemontem w 1859 r., Habsburgowie nie rezygnowali z idei wielkoniemieckiego zjednoczenia.

POSTAĆ HISTORYCZNA

OTTO VON BISMARCK (1815–1898)

Prusko-niemiecki mąż stanu, twórca potęgi Prus i zjednoczonych Niemiec. Pochodził z rodziny junkrów (pruskiej szlachty). Studiował prawo na uniwersytetach w Getyndze i Berlinie. W 1847 r. poślubił Joannę von Puttkamer, a trzy lata później został posłem do pruskiego parlamentu. Był konserwatystą i przeciwnikiem liberalizmu. Talenty polityczne Bismarcka rozwinęły się po objęciu funkcji premiera Prus w 1862 r. Jego największym dziełem było zbudowanie potęgi Prus i zjednoczenie Niemiec. Jako kanclerz powstałej w 1871 r. II Rzeszy skupił się na integracji młodego państwa i pozyskaniu sojuszników. Wprowadził politykę Kulturkampfu i germanizacji. Został odwołany ze stanowiska w marcu 1890 r., po wstąpieniu na tron Wilhelma II.

REFORMY PRUSKIEJ ARMII

Zmiany w pruskiej armii dotyczyły zasad mobilizacji, kształcenia oficerów i uzbrojenia. Wprowadzono powszechną i przymusową trzyletnią służbę wojskową, co pozwoliło wyszkolić dużą liczbę dobrych żołnierzy. Aby podtrzymać sprawność rezerwistów, powoływano ich na regularne ćwiczenia. Dzięki temu utrzymywana w czasie pokoju 200-tysięczna armia mogła szybko powiększyć się do 600 tys. W wojsku zaczęto też na szeroką skalę wykorzystywać telegraf do przekazywania wiadomości na froncie i kolej do transportu żołnierzy. W tym celu w państwie powstała gęsta sieć kolejowa oraz telegraficzna. Armię zaopatrzono także w nowoczesne rodzaje broni, m.in. karabiny, które umożliwiały oddawanie żołnierzom nawet ośmiu strzałów na minutę.

? Co umożliwiały pruskiej armii nowe zdobycze techniki?

Żołnierz piechoty pruskiej z połowy XIX w. uzbrojony w nowoczesny karabin Dreysego [czyt.: drejsego] wzór 1849. Broń można było ładować w pozycji klęczącej lub leżącej.

WOJNY Z DANIĄ I AUSTRIĄ

Pierwszym sprawdzianem potęgi militarnej Prus stała się wojna z **Danią**. Powodem konfliktu były przygraniczne księstwa **Szlezwik i Holsztyn**, które w pierwszej połowie XIX w. łączyła unia personalna z królestwem Danii. W 1863 r. duński władca Fryderyk VII wcielił Szlezwik, zamieszkany licznie przez Duńczyków, do swojego państwa. To wywołało sprzeciw Prus i niemieckiej opinii publicznej. W **1864 r.** Bismarck podjął działania zbrojne przeciwko Danii. W wojnie uczestniczyły Prusy i Austria (pozostałe państwa Związku Niemieckiego nie wzięły udziału w konflikcie). O wiele słabsza armia duńska została szybko pokonana. Na mocy pokoju w Wiedniu Prusy zajęły Szlezwik, a Austria – Holsztyn. Dania utraciła 40% swojego terytorium.

Kolejnym celem Bismarcka była **Austria**. Francja zagwarantowała Prusom neutralność w tym sporze, Włochy obiecały im wsparcie – liczyły bowiem na odzyskanie Wenecji. Ponadto kanclerz już wcześniej zyskał przychylność Rosji. Z kolei Wielka Brytania uznała, że spór prusko-austriacki nie zagraża równowadze sił w Europie, dlatego nie zamierzała się angażować. Do konfrontacji dążył zresztą nie tylko Bismarck, lecz także cesarz Austrii **Franciszek Józef I**. Zwycięstwo nad Prusami byłoby dla Austrii ważnym etapem w procesie tworzenia Wielkich Niemiec. Bezpośrednią przyczyną wojny stało się wkroczenie wojsk pruskich do Holsztynu. Do decydującego starcia doszło **3 lipca 1866 r.** podczas **bitwy pod Sadową**, zakończonej klęską Austriaków. Bismarck narzucił pokonanym łagodne warunki, aby zniechęcić ich do odwetu. Na mocy pokoju podpisanego w sierpniu 1866 r. Austria zgodziła się na rozwiązanie Związku Niemieckiego i utworzenie nowej organizacji bez jej

Bitwa pod Sadową pokazała wyższość zmodernizowanej armii pruskiej nad siłami Habsburgów. Przed wybuchem wojny liczebność obu armii była podobna (Prusy – 258 tys., Austria – 261 tys. żołnierzy). Jednak pod względem uzbrojenia, techniki i wyszkolenia Prusacy zyskali zdecydowaną przewagę. Mieli także lepszych dowódców.

▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

udziału. Zrzekła się także Holsztynu i zobowiązała do pokrycia kosztów wojennych.

W 1867 r. z inicjatywy Bismarcka powstał **Związek Północnoniemiecki**. Wstąpiło do niego 19 krajów leżących na północ od rzeki Men. Do Związku nie weszły państwa południowoniemieckie (m.in. Bawaria, Badenia, Wirtembergia), a także położony na północy Hanower. Bismarck nie zmuszał ich do formalnego przystąpienia do Związku, ponieważ obawiał się protestu Napoleona III. Mimo to polityk zawarł z tymi państwami tajne umowy wojskowe oraz handlowo-celne. Na mocy konstytucji Związku Północnoniemieckiego:

- przewodniczącym Związku został król Prus (jego władza była dziedziczna); sprawował on także funkcję naczelnego wodza wojsk Związku, miał prawo weta wobec zmian w konstytucji oraz w prawach dotyczących ceł, marynarki i wojska; decyzje przewodniczącego Związku wymagały kontrasygnaty kanclerza;
- władza prawodawcza należała do rady związkowej (Bundesrat) i sejmu (Reichstag), władza wykonawcza – do **kanclerza** (został nim Bismarck, sprawujący jednocześnie funkcję premiera Prus);
- w Związku obowiązywało jednolite prawo w zakresie polityki celnej i handlowej, kolei żelaznych, żeglugi, prawa cywilnego, przemysłu, komunikacji, poczty i telegrafu;
- państwa Związku prowadziły wspólną politykę zagraniczną, obronną i ekonomiczną.

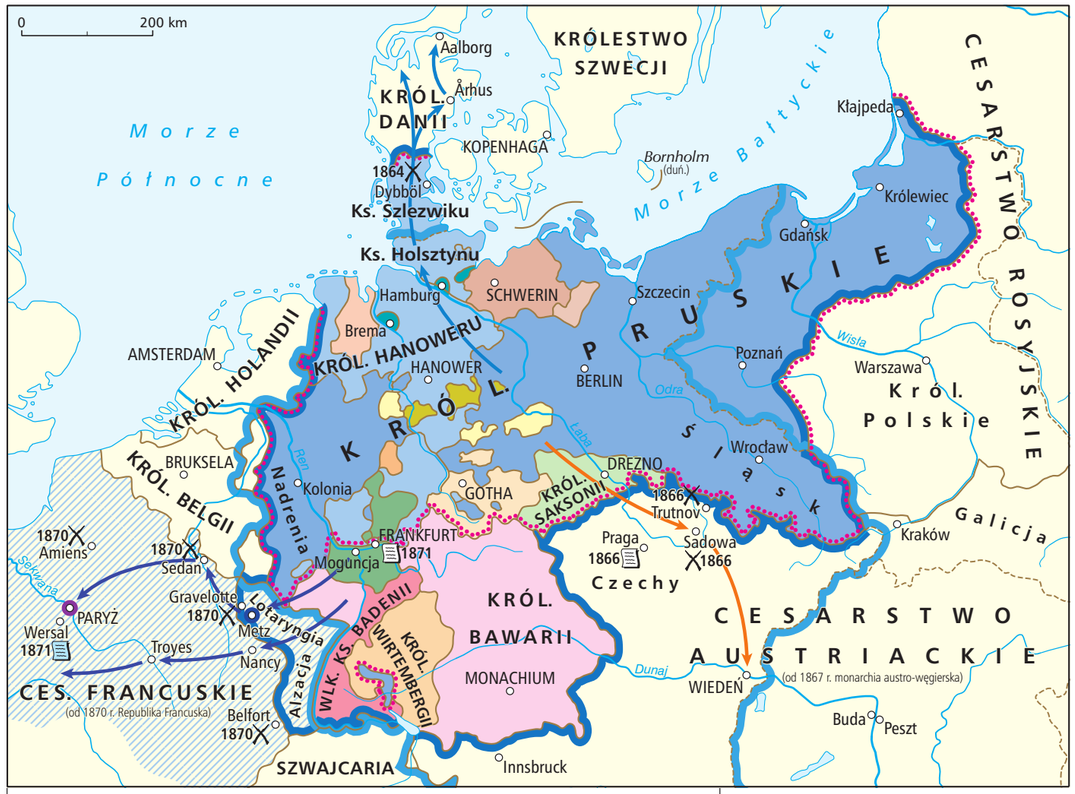
Dwie najważniejsze funkcje w Związku – przewodniczącego i kanclerza – objęli król pruski oraz premier Bismarck. To świadczyło o pełnej zależności Związku od Prus.

WOJNA FRANCUSKO-PRUSKA I POWSTANIE II RZESZY

Po pokonaniu Austrii na drodze do pełnego zjednoczenia Niemiec stała tylko Francja. Bismarck wiedział, że Napoleon III obawia się silnego państwa niemieckiego i nie wyrazi zgody na zjednoczenie. Jednocześnie pruski kanclerz uznał, że walka z Francją, odwiecznym wrogiem, zintegruje Niemców. Aby jednak uniknąć międzynarodowej krytyki za wywołanie kolejnego konfliktu, Bismarck zamierzał sprowokować Francję – by to ona wypowiedziała wojnę Prusom.

Pretekstem do zaostrzenia konfliktu była możliwość objęcia tronu hiszpańskiego przez dynastię Hohenzollernów. Sprzeciwił się temu Napoleon III. Ambasador Francji udał się więc z notą cesarza do Ems, gdzie przebywał król Wilhelm I. Pruski monarcha nie obstawał przy kandydaturze Leopolda Hohenzollerna na króla Hiszpanii. Jednocześnie jednak zastrzegł, że być może poprze taką koncepcję w przyszłości. Relację ze spotkania z francuskim ambasadorem Wilhelm I przesłał

ZJEDNOCZENIE NIEMIEC

1. Wymień państwa niemieckie, które znalazły się poza granicami Związku Północnoniemieckiego.
2. Wskaż miejsca decydujących bitew podczas wojny francusko-pruskiej.

telegramem kanclerzowi Bismarckowi. Treść **depeszy emskiej**, zmieniona przez Bismarcka w sposób obraźliwy dla Francji, została następnie opublikowana w niemieckiej prasie. Cesarz Napoleon III potraktował to jako zniewagę i **19 lipca 1870 r.** Francja wypowiedziała Prusom wojnę.

Prusacy byli dobrze przygotowani do konfliktu. Po dołączeniu żołnierzy Związku Północnoniemieckiego i państw południowoniemieckich Niemcy mieli łącznie 450 tys. żołnierzy, Francuzi – tylko 300 tys. Jednocześnie chaos mobilizacyjny we Francji pozwolił gen. Moltke przejąć inicjatywę. Po niepowodzeniach w Alzacji Francuzi na początku sierpnia wycofali się do twierdzy **Metz** [czyt.: mets]. Napoleon III próbował pomóc oblężonym, co skończyło się jednak całkowitą klęską sił francuskich w **bitwie pod Sedanem 2 września 1870 r.** Armia francuska, pozbawiona żywności i amunicji, skapitulowała. Do niewoli dostał się sam cesarz wraz z marszałkiem i generałami. Klęska pod Sedanem była symbolicznym końcem dziejów wielkiej Francji.

TEKST ŹRÓDŁOWY

DEPESZA EMSKA

Depesza emska to przedstawiona w obraźliwym tonie relacja ze spotkania króla Wilhelma I z ambasadorem Francji. Opublikowanie depeszy w niemieckiej prasie doprowadziło do wybuchu wojny francusko-pruskiej.

Depesza tajnego radcy Abeckena [czyt.: abekena] z Ems do Bismarcka

Jego Królewska Mość Król [Prus] *pisze mi: Hr. Benedetti* [ambasador Francji] *złapał mnie w ogrodzie spacerowym, aby w sposób, w końcu natarczywy, zażądać ode mnie, bym go upoważnił do natychmiastowego depeszowania* [do Paryża], *że zobowiązuję się po wsze czasy nie dać nigdy mego przyzwolenia, w wypadku jeżeli Hohenzollernowie znowu powrócą do wysuwania swojej kandydatury. Odmówiłem mu, w końcu w sposób nieco surowy, albowiem tego rodzaju zobowiązania na zawsze dawać nie można i nie należy. Powiedziałem mu przy tym, rzecz zrozumiała, że jeszcze nie otrzymałem żadnej wieści i, że ponieważ on przez Paryż i Madryt wcześniej ode mnie jest poinformowany, wiedzieć może, że rząd mój znajduje się poza obrębem całej sprawy. JKM otrzymał tymczasem pismo księcia* [ks. Leopold Hohenzollern z linii Sigmaringen; czyt.: zigmaringen] [...]. *Że zaś JKM powiedział był hr. Benedettiemu, że oczekuje wiadomości od księcia, Najjaśniejszy Pan, ze względu na podane wyżej żądanie na przedstawienie hr. Eulenburga* [czyt.: ajlenburga] *i moje, zdecydował się nie przyjmować więcej hr. Benedettiego, a tylko przez adiutanta polecić mu powiedzieć, że JKM otrzymał obecnie od księcia potwierdzenie wiadomości, jaką Benedetti już miał był z Paryża, że nie ma nic więcej do powiedzenia ambasadorowi.*

JMK pozostawia do uznania Waszej Ekscelencji, czy nie należałoby podać do wiadomości naszych posłów, jak również zamieścić w prasie wiadomości o nowym zadaniu Benedettiego oraz o odrzuceniu tegoż żądania.

Treść depeszy po zmianach Bismarcka, która ukazała się w prasie:

Jak tylko wiadomość o zrzeczeniu się księcia Hohenzollern została przez królewsko-hiszpański rząd oficjalnie zakomunikowana cesarsko-francuskiemu gabinetowi, zażądał był ambasador francuski w Ems od JKM upoważnienia do depeszowania do Paryża, że JKM król zobowiązuje się po wsze czasy nie dać nigdy swego przyzwolenia w wypadku, jeżeli Hohenzollernowie zechcą powrócić do wysuwania swej kandydatury.

JKM na to odmówił przyjęcia jeszcze raz ambasadora francuskiego i przez adiutanta urzędowo go zawiadomić polecił, że JKM nie ma nic więcej do zakomunikowania ambasadorowi.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 268–269.

? **1.** Wskaż różnice pomiędzy dwiema wersjami depeszy.
2. Wyjaśnij, na czym polegała manipulacja Bismarcka w celu sprowokowania wojny.

Zamknięta w twierdzy Metz 150-tysięczna armia francuska poddała się pod koniec października 1870 r. Wojska pruskie rozpoczęły wówczas oblężenie Paryża. Na pomoc Francji ruszyli ochotnicy Garibaldiego, do których dołączyło także kilkuset Polaków. Jednak położenie Paryża było coraz bardziej dramatyczne. Francja próbowała namówić Rosję, Austrię i Wielką Brytanię do interwencji, jednak bez rezultatów. W tej sytuacji **28 stycznia 1871 r.** francuski rząd został zmuszony do zawarcia rozejmu. Na jego mocy Francja utraciła Alzację i część Lotaryngii na rzecz Prus, a także zobowiązała się do wypłaty wysokiej kontrybucji wojennej. Te ustalenia potwierdził traktat pokojowy podpisany **10 maja 1871 r.** we **Frankfurcie nad Menem**.

Pokonanie Francji usunęło ostatnią przeszkodę na drodze do zjednoczenia Niemiec. Jeszcze w trakcie walk, **18 stycznia 1871 r.**,

Proklamowanie Cesarstwa Niemieckiego na obrazie Antona von Wernera. Uroczystość przekazania korony cesarskiej królowi Prus Wilhelmowi I odbyła się w Sali Lustrzanej pałacu w Wersalu.
▪ *obraz, Niemcy, 1885 r.*

w **Wersalu** zajętym przez wojska niemieckie Wilhelm I ogłosił powstanie **II Rzeszy Niemieckiej** i przyjął cesarską koronę. Wybór daty nie był przypadkowy – na ten dzień przypadała 170. rocznica koronacji Fryderyka I na króla Prus. W maju 1871 r. weszła w życie niemiecka konstytucja, wzorowana na ustawie zasadniczej Związku Północnoniemieckiego. Zgodnie z konstytucją II Rzesza Niemiecka była federacją 25 państw związkowych i trzech wolnych miast – Hamburga, Bremy i Lubeki. Aby zintegrować nowe państwo, ujednolicono walutę, system pocztowy, prawo patentowe oraz kodeks karny. Dominującą pozycję w Rzeszy zyskały Prusy, a jej kanclerzem został Bismarck.

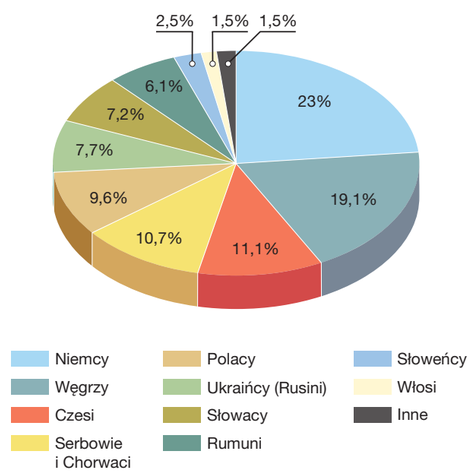
POWSTANIE AUSTRO-WĘGIER

Po wydarzeniach Wiosny Ludów w Cesarstwie Austriackim ponownie wprowadzono rządy absolutne. Funkcję ministra spraw wewnętrznych objął **Aleksander von Bach**. Podczas swoich rządów, nazywanych **erą Bacha** (1849–1859), rozbudował system policyjny oraz urzędniczy. W kraju dochodziło do prześladowań mniejszości narodowych. Jednak nie wszystkie zdobycze Wiosny Ludów przepadły. Dzięki zniesieniu poddaństwa i uwłaszczeniu chłopów po 1849 r. znacznie przyspieszył rozwój gospodarczy.

Klęska Austrii w wojnie z Francją i Królestwem Sardynii w 1859 r. wywołała kryzys finansowy i polityczny. Jednocześnie w wielonarodowej monarchii Habsburgów coraz bardziej uwidaczniały się dążenia poszczególnych narodów. Strach przed powstaniem Węgrów, a także działaniami Polaków, Czechów i Serbów skłonił cesarza Franciszka Józefa I do wprowadzenia reform. Odwołał on Aleksandra von Bacha ze stanowiska. Funkcję ministra spraw wewnętrznych objął hrabia **Agenor Gołuchowski**, który obiecał szeroką autonomię dla prowincji oraz uregulowanie zasad ustrojowych państwa w konstytucji.

W **1860 r.** Franciszek Józef I ogłosił **dyplom październikowy**. Zapowiedział w nim powołanie sejmów krajowych, których delegaci mieli

Struktura narodowościowa Austro-Węgier

Uroczysta koronacja Franciszka Józefa I i Elżbiety Bawarskiej na króla i królową Węgier odbyła się w Budzie 8 czerwca 1867 r. Ceremonia stanowiła symboliczne uznanie pozycji Węgrów w ramach wspólnego państwa.

- *obraz, Węgry, XX w.*

wejść w skład austriackiej Rady Państwa. Reforma zaproponowana przez Gołuchowskiego, zmierzająca w kierunku utworzenia federacji, wywołała jednak sprzeciw Niemców austriackich oraz Węgrów. W 1861 r. hrabia utracił stanowisko na rzecz **Antona von Schmerlinga** [czyt.: fon szmerlinga]. Nowy minister spraw wewnętrznych jeszcze w tym samym roku ogłosił **patent lutowy**, w którym znacznie ograniczył działalność sejmów krajowych.

Po przegranej w wojnie z Prusami Austria utraciła wpływy w państwach niemieckich. To osłabiło jej pozycję międzynarodową i zmusiło cesarza do uznania postulatów Węgrów. Na mocy ugody podpisanej w **1867 r.** Cesarstwo Austriackie zostało przekształcone w monarchię dualistyczną, określaną jako **Austro-Węgry**. **Cesarstwo Austrii** (potocznie Przedlitawia, od rzeki granicznej Litawy) i **Królestwo Węgier** (Zalitawia) zawarły unię personalną. Odtąd łączyła je osoba monarchy, a także polityka zagraniczna, wojsko oraz finanse. Każde z państw miało jednak odrębny rząd, dwuizbowy parlament oraz konstytucję. Na Węgrzech przywrócono ustawę zasadniczą z 1848 r. i nadano autonomię Chorwatom. Funkcję premiera objął hrabia **Gyula Andrássy** [czyt.: jula andraszi]. W grudniu **1867 r.** w Austrii uchwalono liberalną konstytucję (tzw. **konstytucję grudniową**) gwarantującą liczne swobody obywatelskie. Równocześnie rozszerzono autonomię Galicji, m.in. uznano język polski za urzędowy. Jednak te działania nie rozwiązały wszystkich problemów wynikających z wielonarodowościowej struktury państwa Habsburgów.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw dwa projekty zjednoczenia Niemiec.
2. Scharakteryzuj politykę zagraniczną Bismarcka w latach 60. XIX w.
3. Wyjaśnij przyczyny i skutki wybuchu wojny francusko-pruskiej.
4. Wskaż, jakie wydarzenia doprowadziły do zakończenia procesu zjednoczeniowego Niemiec.
5. Omów zmiany w państwie Franciszka Józefa I po porażce w wojnie z Prusami.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Salmonowicz, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Warszawa 1998.
L. Trzeciakowski, *Otto von Bismarck*, Warszawa 2009.

4 KOLONIALIZM

WAŻNE W TYM TEMACIE:

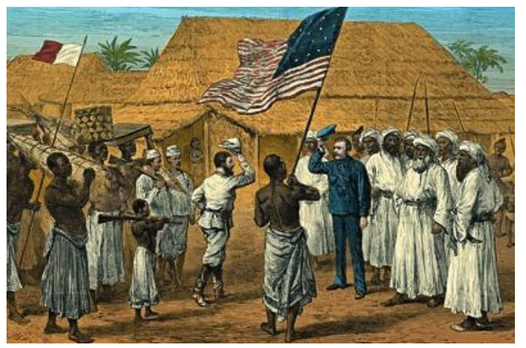
- przyczyny XIX-wiecznej ekspansji kolonialnej,
- imperium kolonialne Wielkiej Brytanii,
- zamorskie posiadłości Francji i innych mocarstw,
- skutki podbojów kolonialnych.

PRZYCZYNY EKSPANSJI KOLONIALNEJ

W XIX w. państwa europejskie weszły w fazę intensywnego uprzemysłowienia. Pod wpływem industrializacji, rozwoju transportu oraz ograniczenia niewolnictwa zmienił się też charakter kolonii. Do przyczyn ekspansji kolonialnej w tym okresie zalicza się:

- poszukiwanie surowców (m.in. rud metali, kauczuku, kości słoniowej, bawełny, kawy i drewna) dla rozwijającego się przemysłu;
- pozyskanie rynków zbytu dla towarów produkowanych w **metropoliach**;
- rozwiązanie problemów społecznych metropolii, takich jak przeludnienie, przestępczość oraz bezrobocie – kolonie dawały pracę, ziemię, a czasami stanowiły miejsce karnych zsyłek;
- chęć ulokowania kapitału przez europejskie oraz amerykańskie przedsiębiorstwa;
- podniesienie prestiżu państwa, zdobycie dominacji politycznej i gospodarczej – kolonie świadczyły o potędze danego kraju na arenie międzynarodowej;
- realizacja idei **kolonializmu**, według której rozwinięte narody miały obowiązek „cywilizować" ludy stojące według nich na niższym poziomie rozwoju – to umacniało przywództwo Zachodu nad innymi kulturami.

Celem ekspansji kolonialnej w XIX w. była głównie słabo znana Afryka. Ponadto mocarstwa europejskie zainteresowały się pogrążoną w konfliktach politycznych Azją.

Spotkanie podróżników i odkrywców Davida Livingstone'a [czyt.: dejwida liwinstołna] oraz Henry'ego M. Stanleya [czyt.: henriego em stanleja] w Tanganice, we wschodniej Afryce. Jednym z celów wypraw było przygotowanie pod kolonizację terenów niezbadanych dotąd przez Europejczyków.

- *rycina, Wielka Brytania, XIX w.*

WIELKA BRYTANIA I JEJ KOLONIE

Największymi koloniami Wielkiej Brytanii w XIX w. były Kanada i Australia. Mieszkali tam głównie biali osadnicy, wobec których władze brytyjskie, pamiętające bunt kolonii amerykańskich, prowadziły politykę kompromisu. Już w pierwszej połowie XIX w. kolonie kanadyjskie otrzymały dużą niezależność. W 1867 r. kolonie w Kanadzie zjednoczono i nadano im status **dominium**. Była to jednostka państwowa o szerokiej autonomii w sprawach wewnętrznych, która miała ustrój parlamentarny i własny rząd. W ten sposób Kanada stała się monarchią konstytucyjną. Była jednostką państwową o szerokiej autonomii w sprawach wewnętrznych, która miała ustrój parlamentarny i własny rząd, a głową państwa pozostawał monarcha brytyjski. W sprawach

TEKST ŹRÓDŁOWY

KORZYŚCI Z POSIADANIA KOLONII

Francuski ekonomista Pierre Paul Leroy-Beaulieu [czyt.: pjer pol ler**ła**-bol**je**] na początku XX w. przedstawił korzyści płynące dla państwa z posiadania kolonii.

Należy pamiętać, że towary jakiegoś kraju przemysłowego narażają się na wielkie ryzyko, że zostaną zatrzymane przez taryfy prohibicyjne [cło zaporowe] *na granicach obcych krajów, że kapitały, które się wytwarza w nadmiarze i pragnie je eksportować, są często narażone w obcym kraju na działalność nieżyczliwych sądów i władz administracyjnych, które te kapitały bezpośrednio konfiskują lub doprowadzają do ruiny; że nawet emigranci nie mają więcej pewności, że zostaną przyjęci w krajach, do których ich kraj rodzinny nie ma żadnego prawa.*

[...] *Charakter korzyści nie jest wyłącznie handlowy* [...]. *Kolonie zaofiarują wolnym klasom i wyższej warstwie klasy robotniczej metropolii rynek zbytu, którego doniosłość powinna być szczególnie wzięta pod rozwagę. W kraju o starej cywilizacji, gdzie wykształcenie, nauki techniczne i wiedza w ogóle bardzo się rozkrzewiły, na rynku pracy dla wolnych zawodów panuje tłok. Inżynierowie, architekci, lekarze, urzędnicy z pewnymi zdolnościami nie potrafią znaleźć zatrudnienia popłatnego w stosunku do ich umiejętności i talentów. Te kadry zawsze wzbogacające życie kolonialne dają mu do dyspozycji niezmierzone źródła. W kolonii eksploatacyjnej takiej jak Indie lub Jawa pełnią oni funkcje publiczne: są sędziami, administratorami, prawnikami, profesorami, wykonują w różnym stopniu obowiązki lekarskie, udają się tam, aby się urządzić, z myślą o powrocie.* [...] *W koloniach, w których ludność doszła do wieku dojrzałości* [politycznej], *funkcje publiczne powinny być koniecznie zarezerwowane dla mieszkańców kolonii, lecz pozostaje jeszcze mnóstwo zajęć dobrze popłatnych dla młodych ludzi z metropolii; mogą oni zajmować zyskowne stanowiska w przedsiębiorstwach prywatnych utworzonych na bazach kapitałów ojczyzny, jako architekci, jako profesorowie.*

Źródło: *Sprawy międzynarodowe 1870–1914. Teksty źródłowe do nauki historii w szkole*, nr 40, oprac. A. Deruga, J. Derużyna, Warszawa 1960, s. 84.

? **1.** Wyjaśnij, co zagrażało kupcom, którzy sprzedawali swoje towary w innych państwach.

2. Wyjaśnij, w jaki sposób czerpanie przez mieszkańców metropolii korzyści z kolonii wpłynęło na dalszy rozwój cywilizacyjny tych krajów.

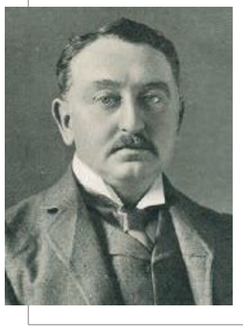
polityki zagranicznej i obronnej Kanada była podporządkowana decyzjom Londynu. Na początku XX w. status dominium uzyskały też Australia i Nowa Zelandia.

W XIX w. celem ekspansji brytyjskiej stała się Afryka. Inicjatorem kolonizacji na południu kontynentu był brytyjski polityk i przedsiębiorca **Cecil John Rhodes** [czyt.: ses-il dżon rołds]. Od zakończenia wojen napoleońskich do Brytyjczyków należał Przylądek Dobrej Nadziei. Ten obszar zamieszkiwali **Burowie** – biali potomkowie holenderskich osadników z XVII w. Burowie zajmowali się rolnictwem, korzystali przy tym z niewolniczej pracy miejscowych Afrykanów. Po napływie kolonistów brytyjskich część Burów, niezadowolonych z nowych rządów (m.in. zniesienia niewolnictwa), w 1836 r. przesiedliła się na północny wschód. Wskutek tej migracji – zwanej Wielkim Trekiem – Burowie utworzyli dwa suwerenne państwa: **Transwal** i **Oranię**. Na początku XX w., po dwóch **wojnach burskich**, obie republiki dostały się pod panowanie Wielkiej Brytanii. Zostały wówczas połączone z Kolonią Przylądkową – tak powstało nowe dominium: **Związek Południowej Afryki**. Poza tym Brytyjczycy w drugiej połowie XIX w. opanowali też Egipt, Sudan, Rodezję i Nigerię (zob. mapa s. 203).

W Azji Brytyjczycy zainteresowali się Półwyspem Indyjskim. Na początku XIX w. władzę formalnie sprawowali tam cesarze z dynastii

POSTAĆ HISTORYCZNA

CECIL JOHN RHODES (1853–1902)

Brytyjski polityk i przedsiębiorca. W 1870 r. przeniósł się do południowoafrykańskich posiadłości Wielkiej Brytanii. W Kraju Przylądkowym zdobył fortunę jako udziałowiec kopalni diamentów. Był rzecznikiem rozszerzania imperium brytyjskiego w Afryce Południowej. Z jego inicjatywy utworzono nową brytyjską kolonię, nazwaną później Rodezją. W 1890 r. Rhodes został premierem rządu Kolonii Przylądkowej. Planował budowę linii kolejowej rozciągającej się od Kapsztadu do Kairu. Na przeszkodzie stanęły jednak republiki burskie. Rhodes zorganizował przeciwko nim nieudaną wyprawę. Po niej osiadł w Rodezji i wycofał się z życia politycznego. Obecnie jest postrzegany jako symbol rasizmu, a jego pomniki są usuwane.

Wielkich Mogołów. W rzeczywistości region był podzielony na liczne, skonfliktowane ze sobą księstwa, przez co stał się łatwym łupem. Ekspansję prowadziła **Brytyjska Kompania Wschodnioindyjska** – handlowa spółka akcyjna, która miała własną flotę, wojsko i fortece. Stopniowo podporządkowywała sobie państewka indyjskie i eliminowała wpływy Francuzów oraz Portugalczyków. Kompania zdobyła też monopol na handel między Indiami a Europą i Ameryką. Nielicznym wojskom brytyjskim w utrzymaniu porządku w Indiach pomagały oddziały miejscowych żołnierzy, tzw. **sipajów** (ang. *sepoy*, czyt.: s-ipoj – 'żołnierz'), dowodzone przez brytyjskich oficerów. Rabunkowe rządy Kompanii doprowadziły w 1857 r. do wybuchu antybrytyjskiego **powstania sipajów**, zwanego **Wielkim Buntem**. Brytyjczycy stłumili je dopiero po trzech latach. Kontrolę nad Indiami przejął rząd w Londynie, a Kompanię Wschodnioindyjską zlikwidowano. Królowa Wiktoria została cesarzową Indii. Władzę w jej imieniu sprawował urzędnik z tytułem **wicekróla**. Kraj stał się źródłem surowców dla Wielkiej Brytanii – m.in. herbaty, bawełny i trzciny cukrowej. Zrezygnowano tam jednak z uprawy zbóż, co prowadziło do powtarzających się klęsk głodu. Zniszczono również lokalny przemysł (por. tabela s. 31).

W XIX w. obszarem ekspansji kolonialnej zostały także Chiny. Brytyjczycy zarabiali na imporcie do Chin indyjskiego opium, które było silnie uzależniające i miało groźne skutki dla chińskiego społeczeństwa. Próba zahamowania dostaw tego narkotyku poskutkowała wybuchem **wojen opiumowych** (1839–1842 i 1856–1860), przegranych przez Chiny. Dodatkowo przeciwko rządzącej w Chinach dynastii mandżurskiej, która uległa wpływom francuskich i brytyjskich kolonizatorów, wybuchło **powstanie tajpingów**. Chińczycy, niezadowoleni ze skutków rosnącego naporu Europejczyków, zorganizowani w **triady**, czyli tajne, tradycyjne struktury społeczne, podjęli walkę z siłami cesarskimi wspieranymi przez Europejczyków, lecz ostatecznie ponieśli klęskę.

Oddział Burów w trakcie oblężenia Ladysmith [czyt.: lejdismys] podczas II wojny burskiej. Garnizon brytyjski w tej miejscowości był oblegany przez armię burską od listopada 1899 r. do lutego 1900 r., kiedy z odsieczą przybyła główna armia.

▪ *fotografia, Ladysmith, 1900 r.*

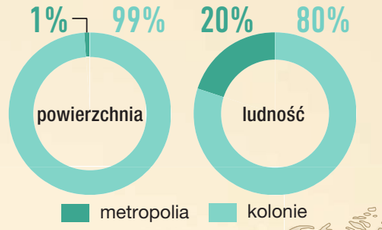
BRYTYJSKIE IMPERIUM KOLONIALNE

Zwycięstwo nad Napoleonem przyniosło Zjednoczonemu Królestwu Wielkiej Brytanii i Irlandii status najpotężniejszego mocarstwa świata, a zniszczenie floty francuskiej i hiszpańskiej zapewniło Royal Navy [czyt.: rojal nejwi] panowanie na morzach i oceanach. Pozwoliło to w XIX w. Brytyjczykom na dalszą ekspansję kolonialną i zajmowanie kolejnych terytoriów oraz strategicznych wysp i miast w obrębie kilku kontynentów. Dzięki temu na początku XX w. imperium brytyjskie obejmowało ¼ powierzchni Ziemi i było zamieszkane przez niemal ¼ światowej populacji.

Daty przyłączenia najważniejszych terytoriów do imperium brytyjskiego w XIX wieku

- **1806** Kraj Przylądkowy
- **1819** Singapur
- **1839** Aden
- **1842** Hongkong
- **1845** Natal
- **1858** Indie
- **1874** Malaje
- **1882** Egipt
- **1889** Sudan
- **1890** Brytyjska Afryka Wschodnia
- **1893** Nigeria
- **1895** Rodezja
- **1902** Transwal i Orania

Powierzchnia i ludność imperium brytyjskiego

Królowa Wiktoria zasiadała na tronie Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii nieprzerwanie przez 63 lata, od 1837 do 1901 r. Okres jej rządów, nazywany epoką wiktoriańską, to szczyt potęgi imperium brytyjskiego.

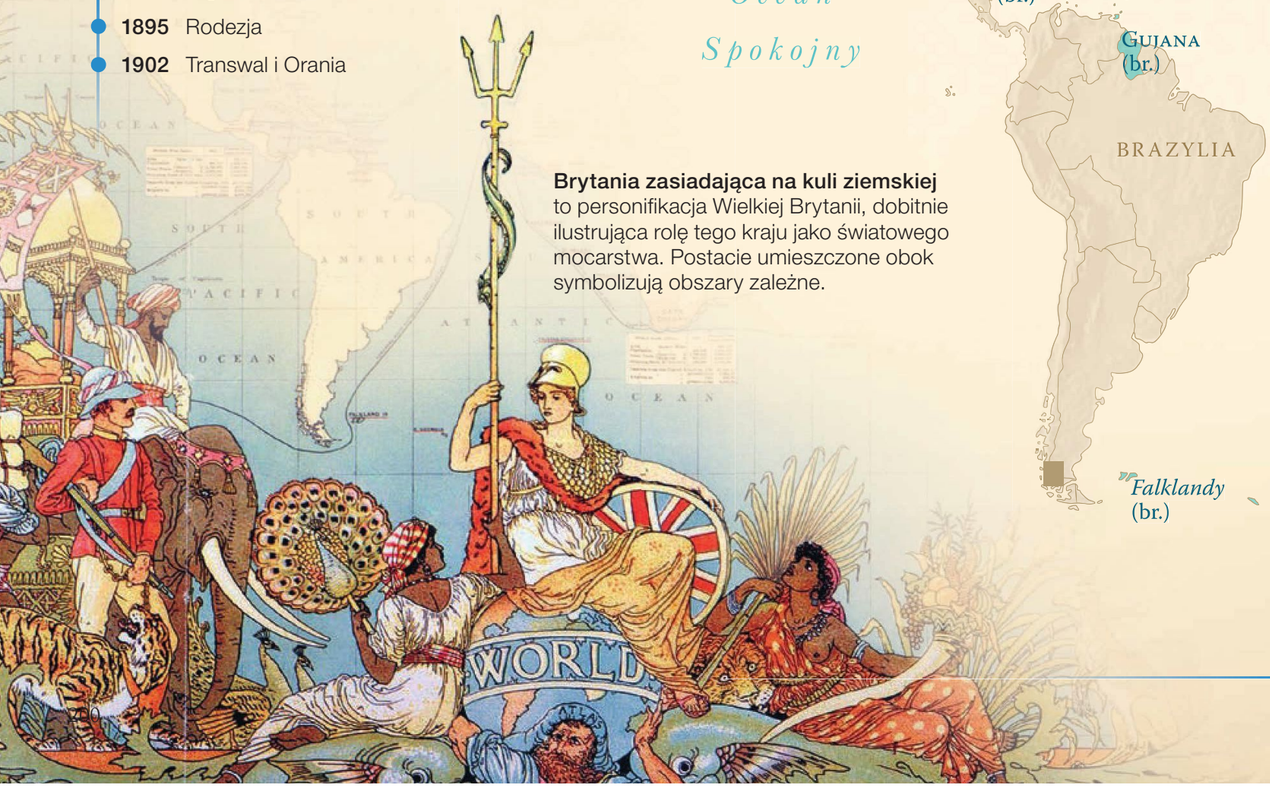

Kanada pozostała wierna imperium brytyjskiemu pomimo buntu 13 kolonii. Kraj ten zamieszkiwali głównie biali osadnicy, dlatego dość szybko uzyskał szeroką autonomię.

Gibraltar, podobnie jak inne strategiczne punkty na świecie – Aden, Falklandy, Bahamy, Cejlon czy Mauritius, umożliwiał Brytyjczykom utrzymanie dominacji na morzach i oceanach.

Kanał Sueski ze względu na swoje znaczenie dla żeglugi w 1882 r. wraz z Egiptem znalazł się pod pełną kontrolą Brytyjczyków.

Indie były „perłą korony brytyjskiej" i symbolem panowania Brytyjczyków nad światem. W 1876 r. królowa Wiktoria przyjęła tytuł cesarzowej Indii.

Brytania zasiadająca na kuli ziemskiej to personifikacja Wielkiej Brytanii, dobitnie ilustrująca rolę tego kraju jako światowego mocarstwa. Postacie umieszczone obok symbolizują obszary zależne.

Kraj Przylądkowy, zamieszkany przez osadników holenderskich, stał się celem Brytyjczyków z racji swojego strategicznego położenia. Później odkryto tam bogate złoża diamentów i złota.

Uzyskanie statusu dominium przez kolonie imperium brytyjskiego

- **1867** Kanada
- **1901** Australia
- **1907** Nowa Zelandia
- **1907** Nowa Fundlandia
- **1910** Związek Południowej Afryki (Natal, Kraj Przylądkowy, Transwal, Orania)

Australia w XVIII w. została uznana za obszar trudny do zasiedlenia i początkowo stała się największą kolonią karną na świecie. Dopiero w XIX w. rozwinęło się tam osadnictwo.

WARTO WIEDZIEĆ

Powstanie sipajów

Kwestie religijne były przyczyną największego buntu mieszkańców Indii przeciwko Brytyjczykom. W Indiach, gdzie dominowały hinduizm oraz islam, wprowadzono do użytku amunicję smarowaną tłuszczem wieprzowym i wołowym. Hinduiści uznają krowy za święte, z kolei dla muzułmanów świnie są zwierzętami nieczystymi. Zarówno jedni, jak i drudzy żołnierze służący w pułkach kolonialnych odmówili więc używania nowej amunicji. Załadowanie nabojów wymagało bowiem odgryzienia papierowej końcówki, co narażało ich na spożycie zakazanego pokarmu. Surowe kary za nieposłuszeństwo wywołały powstanie, które trwało od 1857 do 1859 r. Do zbuntowanych oddziałów przyłączyła się ludność wiejska i niektórzy lokalni władcy. Okrutne ataki na Brytyjczyków (również na kobiety i dzieci) przyniosły jednak bezwzględny odwet. Wojska imperium krwawo stłumiły powstanie, po czym władze zmieniły system sprawowania kontroli nad Indiami.

Tłumienie powstania sipajów odbywało się przy pomocy wojsk indyjskich wiernych Brytyjczykom i lokalnych książąt zainteresowanych utrzymaniem władzy.

▪ *drzeworyt, Indie, 1859 r.*

? Dlaczego bunt żołnierzy tak łatwo przerodził się w antybrytyjskie powstanie?

W 1899 r. wybuchło tam **powstanie bokserów** (więcej s. 231), skierowane przeciwko kolonizatorom. Podobnie jak wojny opiumowe zakończyło się ono klęską Chin.

KOLONIALIZM FRANCUSKI

Francja utraciła większość kolonii wskutek rywalizacji z Wielką Brytanią w XVIII w. Po wojnach napoleońskich Francuzi zachowali tylko nieliczne posiadłości zamorskie. Król Karol X Burbon zainicjował więc podbój Algieru, aby wzmocnić swoją pozycję. W czerwcu 1830 r. wkroczyły tam wojska francuskie, a w 1834 r. Algier został ogłoszony kolonią. Na wybrzeżu, gdzie były porty oraz urodzajne ziemie, intensywnie rozwijało się osadnictwo francuskie. Algierczycy wielokrotnie podnosili bunt przeciwko Francuzom, co kończyło się represjami.

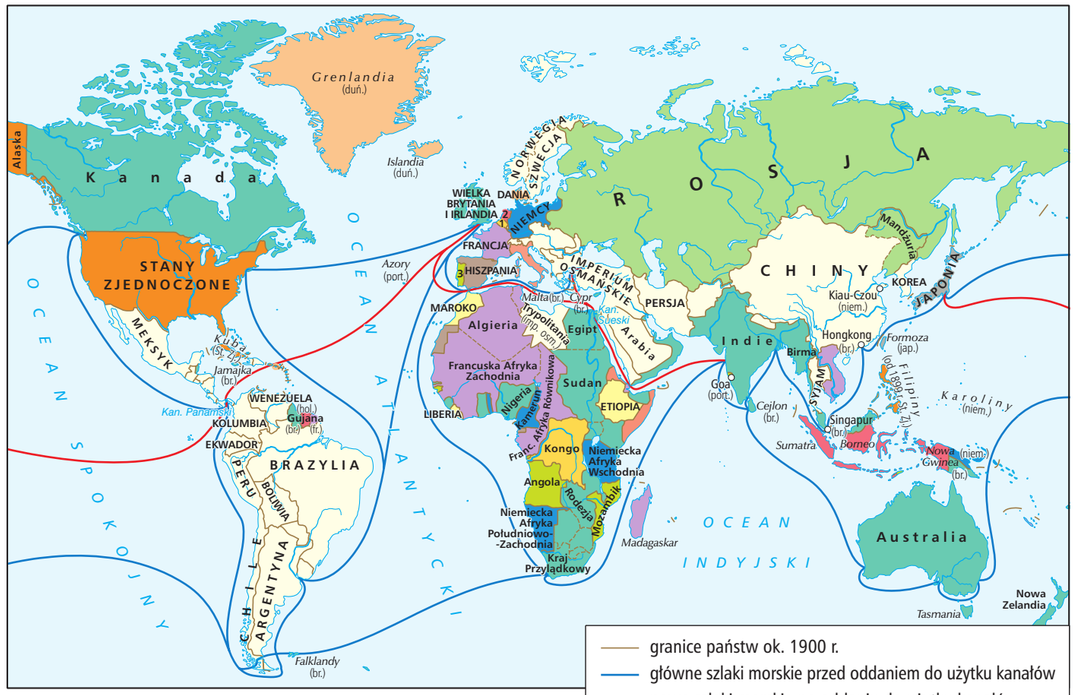
W okresie II Cesarstwa Napoleon III dążył do powiększenia imperium kolonialnego. Nie powiodły się próby podporządkowania Meksyku oraz wzmocnienia wpływów na Bliskim Wschodzie, w Egipcie i Syrii. To jednak dzięki zaangażowaniu Francji został zbudowany Kanał Sueski. Poza tym do posiadłości francuskich udało się włączyć południową część **Półwyspu Indochińskiego** (m.in. Wietnam, Laos i Kambodżę).

Podbój Algierii rozpoczął się w 1830 r. Do walk i ochrony kolonii Francuzi powołali specjalną jednostkę wojskową – Legię Cudzoziemską, złożoną z najemników z innych krajów.

▪ *rycina, Francja, XIX w.*

ŚWIAT NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU

? 1. Określ, do których krajów europejskich należały kolonie w Afryce pod koniec XIX w.
2. Wskaż posiadłości w Azji podporządkowane innym państwom niż Wielka Brytania.

Po przegranej wojnie z Niemcami w 1871 r. Francja kontynuowała ekspansję w Afryce Północnej. Władze III Republiki chciały połączyć posiadłości nad Morzem Śródziemnym z wcześniej skolonizowanym Senegalem. Uznały, że to odbuduje międzynarodowy prestiż państwa. Kolejnym celem Paryża stał się Madagaskar. Mimo że istniało tam niepodległe państwo Malgaszów, Francja proklamowała protektorat nad wyspą, a następnie przekształciła ją w kolonię. Francuzi byli też zainteresowani ekspansją nad Morzem Czerwonym, które po otwarciu Kanału Sueskiego stało się ważnym szlakiem komunikacyjnym. W latach 80. XIX w. rozciągnęli tam protektorat nad Dżibuti. Z przyczyn strategicznych zajęli też liczne wyspy **Polinezji**.

Każda francuska kolonia była zarządzana w odmienny sposób. W niektórych władzę sprawowali gubernatorzy. W **protektoratach** natomiast nadal rządzili miejscowi władcy przy wsparciu własnej administracji, kontrolowani przez urzędników francuskich. W odróżnieniu od Brytyjczyków Francuzi nie przyznawali swoim koloniom autonomii.

KOLONIALIZM INNYCH PAŃSTW EUROPEJSKICH

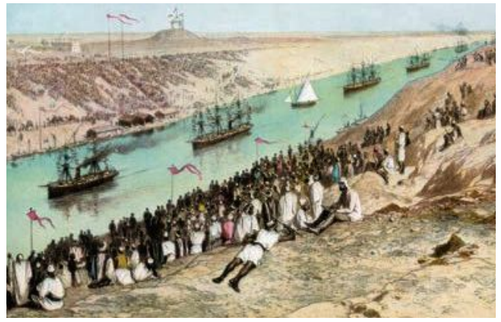
W XIX stuleciu ukształtował się nowy układ wpływów na świecie. Hiszpania i Portugalia utraciły swoje kolonie, a dominację w tej dziedzinie zdobyły Wielka Brytania i Francja. Do rywalizacji o kolonie ruszyły ponadto Niemcy, Włochy i Rosja.

W wyścig o zamorskie posiadłości szczególnie mocno zaangażowały się Niemcy.

WARTO WIEDZIEĆ

Egipt i Kanał Sueski

Wielka Brytania i Francja zainteresowały się Egiptem ze względu na jego kluczowe położenie geograficzne. Formalnie kraj pozostawał pod zwierzchnictwem imperium osmańskiego. W rzeczywistości namiestnicy sułtana tureckiego (noszący tytuł kedywa) stali się niezależnymi władcami. W połowie XIX w. Francuzi rozpoczęli budowę Kanału Sueskiego, który miał łączyć Morze Śródziemne z Morzem Czerwonym. Egipt stał się wówczas „kluczem do Indii" – dlatego Brytyjczycy chcieli zyskać nad nim kontrolę. Gdy kedyw Egiptu popadł w długi, premier Wielkiej Brytanii wykupił jego akcje i przejął kontrolę nad spółką zarządzającą Kanałem. W 1882 r. w Egipcie wybuchła rebelia przeciwko Europejczykom. Brytyjczycy – pod pretekstem pomocy militarnej dla stłumienia buntu – wysłali tam wówczas wojska. Dzięki nim zajęli Egipt, a następnie wymusili podpisanie korzystnej dla siebie umowy wojskowej. Egipt został protektoratem brytyjskim, choć nadal był zależny od sułtana tureckiego. W kolejnych latach wojska brytyjskie opanowały także Sudan.

Uroczyste otwarcie Kanału Sueskiego odbyło się 17 listopada 1869 r. Specjalnie na tę okazję Giuseppe Verdi [czyt.: dżiuseppe werdi] stworzył operę *Aida*.

▪ *rycina, Francja, XIX w.*

? W jakich okolicznościach Brytyjczycy zajęli Egipt?

Po zjednoczeniu gospodarka tego kraju dynamicznie się rozwijała. Popierane przez rząd spółki handlowe doprowadziły w latach 80. XIX w. do zajęcia ziem w Afryce i Melanezji oraz na Oceanie Spokojnym (Mikronezja). Ponadto Niemcy wymusiły na Chinach dzierżawę terytorium **Kiauczou** (czyt.: kjałczu). Z kolei Włochy prowadziły ekspansję w kierunku Afryki. Choć nie udało im się podbić Abisynii, opanowały wybrzeża Morza Czerwonego i Somali. Po wojnie z imperium osmańskim zajęły ponadto Trypolitanię i Cyrenajkę (Libię), a także umocniły wpływy we wschodniej części Morza Śródziemnego.

Rosja rozszerzała swoje posiadłości w Azji, gdzie zajęła Syberię i dotarła do Oceanu Spokojnego. Ponadto Rosjanie podjęli próbę kolonizacji **Alaski** i północnej Kalifornii. Wycofali się

Kolonie innych państw europejskich

Kraj	Posiadłości kolonialne
Hiszpania	Po klęsce w wojnie ze Stanami Zjednoczonymi (1898–1899) utraciła swoje ostatnie posiadłości na Karaibach oraz Filipiny. Odsprzedała także Niemcom kolonie na Pacyfiku. Pod jej kontrolą pozostał jedynie rejon obecnej Sahary Zachodniej.
Portugalia	W jej władaniu pozostały Angola, Mozambik, indyjskie Goa, Timor Wschodni i Makao w Chinach.
Holandia	Pod panowaniem holenderskim znajdowały się Holenderskie Indie Wschodnie (Indonezja), Surinam w Ameryce Południowej i niewielkie posiadłości karaibskie.
Belgia	Od 1908 r. posiadała tereny w Afryce Równikowej w dorzeczu Konga, które wcześniej przez niemal 30 lat były prywatną własnością władcy tego kraju Leopolda II.
Włochy	W 1881 r. opanowały rejon obecnej Somalii, potem Erytreę. Próba podporządkowania Abisynii (dzisiejsza Etiopia) skończyła się fiaskiem. Na początku XX w. zajęły Libię, wyspę Rodos oraz Dodekanez.

jednak z tego zamiaru i odsprzedali swoje terytoria Stanom Zjednoczonym. Wykorzystali też osłabienie Turcji oraz Persji, by rozpocząć ekspansję na **Kaukazie** i w **Azji Środkowej**. Rosja przyłączyła m.in. Gruzję, Armenię i Azerbejdżan, ponadto usiłowała rozciągnąć wpływy na **Persję** i **Afganistan**. Pod koniec XIX w. chciała podporządkować sobie też **Mandżurię**.

SKUTKI EKSPANSJI KOLONIALNEJ

Wskutek ekspansji kolonialnej w XIX w. Europa zaczęła dominować politycznie i gospodarczo nad krajami Azji i Afryki – nierzadko z premedytacją niszczono lokalny przemysł lub rolnictwo, aby następnie uzależnić zajęte tereny od europejskich towarów. To utrwaliło podział na regiony rozwinięte (USA i Europa) oraz tereny będące źródłem surowców. Dzięki zamorskim posiadłościom rozwój ekonomiczny mocarstw znacznie przyspieszył. Z powodu rywalizacji o kolonie rosło jednak napięcie między państwami europejskimi, co objawiało się m.in. tworzeniem nowych sojuszy.

Przekonanie Europejczyków o wyższości ich cywilizacji wiązało się z narzucaniem swojego języka oraz obyczajów. Jednocześnie niszczyli oni lokalne tradycje i eksploatowali gospodarczo podbite terytoria. To z kolei skłaniało mieszkańców Azji i Afryki do buntu przeciwko

KONFLIKTY KOLONIALNE

Ekspansja kolonialna państw europejskich wiązała się z militarnym podbojem i gospodarczą eksploatacją. To często wywoływało sprzeciw **autochtonicznej** ludności. **Konflikty kolonialne** przybierały różne formy ze względu na stopień rozwoju rdzennych ludów. Znaczenie miało też wsparcie, jakiego udzielały koloniom inne mocarstwa, pragnące osłabić przeciwnika. Kolonizatorzy mieli jednak dużą **przewagę techniczną**, dzięki której mogli stłumić bunty. Największym konfliktem w koloniach brytyjskich były wojny burskie. Po odkryciu diamentów w Transwalu i Oranii Brytyjczycy chcieli podporządkować sobie te kraje, co doprowadziło w 1880 r. do wybuchu **I wojny burskiej**. Zakończyła się ona rok później uzyskaniem niezależności przez Burów. Z powodu napiętych stosunków w 1899 r. wybuchła **II wojna burska** (1899–1902). Początkowo Brytyjczycy ponosili klęski, jednak wkrótce do Afryki Południowej przybyły nowe oddziały, które przeważyły szalę zwycięstwa. Wojna zmieniła się w walki partyzanckie, które miały dramatyczny przebieg. Armia brytyjska zakładała też **obozy koncentracyjne** dla ludności cywilnej. Panujące tam warunki i głód doprowadziły do śmierci wielu ludzi, w tym kobiet i dzieci. Ostatecznie republiki burskie zostały włączone w skład brytyjskich kolonii. Aby uczynić z Burów lojalnych poddanych, Londyn nadał tym obszarom status dominium. W ten sposób w **1910 r.** powstał **Związek Południowej Afryki**.

Bitwa pod Isandlwaną była największą klęską Brytyjczyków w walkach z plemieniem Zulusów toczonych w południowej Afryce (więcej zob. s. 206). Jednak przewaga techniczna imperium sprawiła, że wojownicze plemię zostało ostatecznie pokonane.

▪ *obraz, Londyn, 1885 r.*

? Porównaj uzbrojenie ukazanych na obrazie walczących armii i wyjaśnij, na czym polegała przewaga wojsk brytyjskich.

Ważniejsze konflikty kolonialne

Konflikt	Daty trwania	Przebieg
Wojny opiumowe	1839–1841 1856–1860	Walki zakończyły się zwycięstwem Wielkiej Brytanii (wspomaganej przez Francję w II wojnie opiumowej). Europejczycy narzucili osłabionym Chinom korzystne dla siebie warunki pokojowe. Ponadto Brytyjczycy zajęli port w Hongkongu.
Powstanie tajpingów	1851–1864	Klęska Chin w I wojnie opiumowej spowodowała tam wybuch rebelii przeciwko władzy cesarskiej. **Powstanie tajpingów** (od chińskiej nazwy proklamowanego przez jego uczestników Niebiańskiego Królestwa Wielkiego Pokoju) trwało w latach 1851–1864. Z osłabienia Chin skorzystały państwa europejskie i USA. Dzięki temu Francja umocniła swoje wpływy w podległych Chinom Indochinach.
Wojna brytyjsko-zuluska	1879 r.	Plemiona Zulusów w południowej Afryce tworzyły silne państwo. Jego władca dysponował pokaźną armią, dzięki której odpierał napór Brytyjczyków. Walki w 1879 r., mimo zwycięstwa nad Brytyjczykami w bitwie pod Isandlwaną, zakończyły się zniszczeniem państwa zuluskiego.
Powstanie Mahdiego	1881–1899	Rebelia, która wybuchła w Sudanie, była skierowana przeciwko Egiptowi i Brytyjczykom. Na jej czele stał **Muhammad Ahmad**, zwany **Mahdim** (czyli prorokiem), który ogłosił świętą wojnę z niewiernymi. Ostatecznie rewolta została stłumiona przez oddziały brytyjsko-egipskie uzbrojone w nowoczesną broń.
Atak włoski na Abisynię	1896 r.	Włosi wysłali ekspedycję w celu zajęcia Abisynii. Ich wojska zostały w 1896 r. pokonane przez Etiopczyków pod wodzą cesarza Menelika II, którzy w ten sposób utrzymali niepodległość.
Incydent w Faszodzie	1898 r.	W 1898 r. doszło także do sporu między Wielką Brytanią i Francją o wpływy w rejonie Sudanu i Afryki Wschodniej, a powodem było zajęcie przez Francuzów położonej nad Nilem niewielkiej twierdzy Faszoda. Po przybyciu tam wojsk brytyjskich zmuszono francuskiego oficera do opuszczenia placówki i zdjęcia flagi. Mimo że incydent groził wybuchem wojny, został szybko zażegnany przez dyplomatów, którzy obawiali się wzrostu potęgi Niemiec.

kolonizatorom. Protesty zwykle krwawo tłumiono, co skutkowało wyniszczeniem całych społeczności – przykładem są działania Niemiec względem ludu Herero czy poczynania króla Belgii w Kongo.

Na podbitych terenach osadnicy wprowadzili wiele zdobyczy cywilizacyjnych. Brytyjczycy rozbudowali w Indiach sieć linii kolejowych, postawili nowe porty oraz kopalnie. W wielu miejscach kolonizatorzy wdrożyli europejską opiekę medyczną oraz nowoczesny system oświaty. Te działania, choć polepszyły życie lokalnej ludności, służyły jednak głównie interesom metropolii.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie korzyści wiązały się z posiadaniem kolonii w XIX w.
2. Opisz, jak powstało brytyjskie imperium kolonialne.
3. Przedstaw rozwój kolonii francuskich.
4. Omów różnice między działaniami europejskich mocarstw w Azji i Afryce.
5. Wymień główne konflikty kolonialne w XIX w. i podaj ich przyczyny.
6. Wskaż najważniejsze skutki ekspansji kolonialnej mocarstw w XIX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Ferro, *Historia kolonizacji*, tłum. M. Czajka, Warszawa 1997.
H. Zins, *Cecil Rhodes. Ekspansja brytyjska w Afryce pod koniec XIX wieku*, Warszawa 2000.

5 EPOKA WĘGLA I STALI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- najważniejsze odkrycia nauk przyrodniczych,
- rozwój przemysłu w drugiej połowie XIX w.,
- nowe środki transportu,
- przemiany w rolnictwie.

OSIĄGNIĘCIA NAUK PRZYRODNICZYCH

W XIX w. nastąpił niespotykany dotąd postęp w nauce i technice. Aby zweryfikować swoje teorie, naukowcy prowadzili eksperymenty i obserwowali procesy zachodzące w przyrodzie. Najszybciej rozwijały się **nauki przyrodnicze**, co wywarło duży wpływ na życie ludzi.

Fizycy podjęli badania nad zjawiskami elektromagnetycznymi. W 1820 r. Duńczyk **Hans Christian Oersted** [czyt.: hens kristian erste] udowodnił, że wskutek przepływu prądu elektrycznego wytwarza się pole magnetyczne. Tę teorię rozwinął Francuz **André Ampère** [czyt.: ądr**e** ąp**er**], od którego nazwiska jednostkę natężenia prądu nazwano amperem. Z kolei niemiecki badacz **Georg Ohm** [czyt.: om] opracował prawo oporu elektrycznego (prawo Ohma). Szczególne znaczenie dla rozwoju fizyki miały odkrycia Anglika **Michaela Faradaya** [czyt.: majkela faradaja], uznawanego za ojca współczesnej elektrotechniki. Zbudował on pierwszą prądnicę i pierwszy model silnika elektrycznego. Niemal wszystkie odkrycia fizyków szybko znajdowały zastosowanie w rozrastającym się przemyśle.

W 1840 r. angielski astronom Warren de la Rue [czyt.: łoren de la ri] skonstruował żarówkę. Wynalazek nie znalazł jednak szerszego zastosowania, a badacz go nie opatentował. Dokonał tego dopiero Amerykanin **Thomas Alva Edison** [czyt.: tomas alwa edison], który

ROZWÓJ TELEKOMUNIKACJI

Odkrycie elektryczności wpłynęło na rozwój telekomunikacji. Przełom nastąpił na początku lat 40. XIX w. wraz ze skonstruowaniem telegrafu przez Samuela Morse'a [czyt.: morsa]. W 1876 r. Alexander Graham Bell [czyt.: alegzander grehem bel] wynalazł telefon. Pierwsze lokalne sieci telefoniczne powstały w Ameryce i Wielkiej Brytanii już w latach 80. XIX w. Budowa radiostacji, czyli telegrafu bez drutu, stała się możliwa po odkryciu fal elektromagnetycznych przez Heinricha Hertza [czyt.: hajnrisia herca]. W 1899 r. Włoch Guglielmo Marconi [czyt.: dżuljelmo markoni] wysłał pierwszy telegram radiowy z Wielkiej Brytanii do Francji, a trzy lata później przez Atlantyk – z Europy do Ameryki. Powstanie radiostacji pozwoliło utrzymać stałą łączność ze statkami i z samolotami.

? Jakie znaczenie miał rozwój telekomunikacji?

Telefon został wynaleziony w XIX w. Mikrofon w urządzeniu przetwarza głos w impuls elektryczny, a następnie słuchawka odwraca ten proces.

▪ *fotografia współczesna, USA*

Odkrycia naukowe w dziedzinie fizyki i chemii

Odkrycie	Autor	Dziedzina	Rok i miejsce
Konserwacja pożywienia (pasteryzacja)	Louis Pasteur [czyt.: lui paster] (1822–1895)	chemia	1862, Francja
Układ okresowy pierwiastków	Dmitrij Mendelejew (1834–1907)	chemia	1869, Rosja
Skroplenie powietrza, tlenu, azotu i tlenku węgla	Karol Olszewski (1846–1915), Zygmunt Wróblewski (1845–1888)	chemia	1883, Austro-Węgry
Pierwiastki promieniotwórcze: polon i rad	Maria Skłodowska-Curie (1867–1934), Pierre Curie (1859–1906)	chemia	1898, Francja
Teoria atomistyczna	John Dalton [czyt.: dżon dolton] (1766–1844)	fizyka	1808, Wielka Brytania
Elektromagnetyzm	Hans Christian Oersted (1777–1851)	fizyka	1820, Dania
Zasada elektrodynamiki	André Ampère (1775–1836)	fizyka	1826, Francja
Prawo przewodnictwa elektrycznego	Georg Ohm (1789–1854)	fizyka	1827, Niemcy
Zasady indukcji elektromagnetycznej	Michael Faraday (1791–1867)	fizyka	1831, Wielka Brytania
Promieniowanie podczerwone światła słonecznego	Antoine Henri Becquerel (1852–1908)	fizyka	1873, Francja
Promienie X	Wilhelm Roentgen [czyt.: rentgen] (1845–1923)	fizyka	1895, Niemcy
Teoria kwantów	Max Planck [czyt.: maks plank] (1858–1947)	fizyka	1900, Niemcy
Promieniotwórczy rozpad atomu	Ernest Rutherford [czyt.: razeford] (1871–1937), Frederick Soddy [czyt.: frederik sadi] (1877–1956)	fizyka	1901–1903, Wielka Brytania

w 1876 r. skonstruował i opatentował żarówkę elektryczną. Opracował też sposób na przesyłanie energii za pomocą sieci przewodów. To umożliwiło zakładanie sieci energetycznych zasilanych przez elektrownie i powstanie przemysłu elektrotechnicznego. Wynalazek Edisona posłużył do oświetlania ulic największych miast świata i stopniowo zaczął wypierać niebezpieczne lampy gazowe.

W 1896 r. **Antoine Henri Becquerel** [czyt.: antł**an** ą**ri** beke**rel**] opisał zjawisko promieniotwórczości. Badania nad tym zjawiskiem prowadzili Polka **Maria Skłodowska-Curie** i jej mąż, francuski uczony **Pierre Curie** [czyt.: pjer ki**ri**]. W 1898 r. odkryli oni dwa pierwiastki promieniotwórcze – polon i rad. To wydarzenie dało początek fizyce jądrowej.

Pionierami w dziedzinie chemii nieorganicznej byli Szwed **Jöns Jacob Berzelius** [czyt.: jons jakob beszelius] i Anglik Humphry Davy [czyt.: hamfri dejwi]. Niemal równolegle Niemiec **Justus von Liebig** [czyt.: fon libiś] stworzył podwaliny chemii organicznej. Jego odkrycia przyczyniły się do wprowadzenia w rolnictwie nawozów mineralnych.

Niemiecki patolog **Rudolf Virchow** [czyt.: wyrsioł] rozwinął nauki biologiczne. Opisał budowę komórkową organizmów i jako jeden z pierwszych lekarzy wykonywał biopsje. Duże kontrowersje wzbudziła **teoria ewolucji** Anglika **Charlesa Darwina** [czyt.: czarlsa darwina]. W 1859 r. opublikował on pracę ***O powstawaniu gatunków drogą doboru naturalnego***. Opisał w niej koncepcję ewolucyjnej genezy gatunków, zarówno roślin, jak i zwierząt. Według Darwina u źródeł zmiany, czyli ewolucji, leży walka o byt. Wygrać tę walkę – a więc przetrwać – mogą jedynie najsilniejsze osobniki, najlepiej dostosowane do środowiska. Te argumenty odrzucali zarówno duchowni (podważały biblijną wizję powstania świata), jak i naukowcy, którzy nie zgadzali się z rolą, jaką w procesie ewolucji miała odgrywać selekcja naturalna. Równie wiele

POSTAĆ HISTORYCZNA

MARIA SKŁODOWSKA-CURIE (1867–1934)

Wybitna polska fizyczka i chemiczka, pierwsza na świecie dwukrotna laureatka Nagrody Nobla. Przyszła na świat w 1867 r. w Warszawie. Przed wyjazdem na studia do Paryża mieszkała w Galicji. Na paryskiej Sorbonie ukończyła fizykę oraz chemię. W 1895 r. poślubiła Pierre'a Curie, francuskiego fizyka i nauczyciela akademickiego. Wspólnie pracowali nad zjawiskiem promieniotwórczości i w 1903 r. za odkrycie promieniotwórczych pierwiastków (polonu i radu) otrzymali Nagrodę Nobla w dziedzinie fizyki. Maria była pierwszą kobietą, której przyznano tę prestiżową nagrodę. Po tragicznej śmierci męża przejęła jego obowiązki wykładowcy w katedrze fizyki na Sorbonie – została pierwszą kobietą-profesorem na paryskiej uczelni. W 1911 r. otrzymała kolejną Nagrodę Nobla, tym razem w dziedzinie chemii za wyodrębnienie czystego radu. Angażowała się też w działalność społeczną. Dzięki jej staraniom w 1916 r. w paryskiej szkole dla pielęgniarek został otwarty pierwszy we Francji wydział radiologiczny. W 1932 r. otworzyła w Warszawie Instytut Radowy. Zmarła na białaczkę.

emocji wzbudziła kolejna rozprawa Darwina ***O pochodzeniu człowieka***, wydana w 1871 r. Badacz dowodził w niej, że człowiek ma wspólnych przodków z małpami. Prace Darwina wpłynęły nie tylko na nauki biologiczne, lecz także stały się przedmiotem dyskusji filozofów i przedstawicieli nauk społecznych.

ROZWÓJ PRZEMYSŁU

Z powodu przemian w przemyśle XIX stulecie jest często nazywane **epoką węgla i stali** lub epoką **elektryczności**. Rewolucja przemysłowa, która w pierwszej połowie wieku objęła nieliczne państwa Europy, pod koniec wieku ogarnęła już cały kontynent, a także częściowo Amerykę i Azję. Opierała się na dużym wydobyciu węgla i produkcji żelaza. Węgiel wykorzystywano do napędu maszyn w fabrykach i na kolei, a także do ogrzewania domów. Tego surowca używano też w nowych gałęziach przemysłu.

Wydobycie węgla było ściśle związane z produkcją stali i żelaza. Dzięki nowoczesnym rozwiązaniom w latach 1870–1900 produkcja tych metali zwiększyła się ponad 50-krotnie. Jednocześnie spadek cen sprawił, że stal stała się podstawowym surowcem w przemyśle ciężkim. Ponadto w połowie XIX w. uzyskano aluminium – metal kilkakrotnie lżejszy od stali. Ze względu na proces wytopu początkowo było ono droższe niż złoto i służyło jedynie do wyrobu biżuterii. Jednak gdy Amerykanin Charles Martin Hall [czyt.: czarls martin hol] opracował przemysłową technologię otrzymywania aluminium, koszty produkcji spadły. To pozwoliło na masowe wykorzystanie aluminium przy konstrukcji m.in. samolotów i samochodów.

W drugiej połowie XIX w. coraz większe znaczenie zyskiwał rozwój technologii związanych z wydobyciem i przetwórstwem ropy naftowej. W **1853 r.** farmaceuta **Ignacy Łukasiewicz** udoskonalił na skutek wprowadzenia

Wydobycie węgla w najważniejszych krajach (w mln ton)

Rok	Wielka Brytania	Niemcy	Stany Zjednoczone	Francja	Rosja
1870	125	42	41	17	10
1900	185	89	143	26	27
1913	292	277	517	41	54

Cyt. za: J. Pajewski, *Historia powszechna 1871–1918*, Warszawa 1994, s. 13.

WARTO WIEDZIEĆ

Alfred Nobel

Alfred Nobel był szwedzkim wynalazcą, chemikiem i przemysłowcem. W 1862 r. otworzył fabrykę nitrogliceryny, gdzie pracował nad wynalezieniem bezpiecznego sposobu jej detonacji. Z powodu wybuchu w laboratorium zginął jego młodszy brat. W 1867 r. naukowiec opatentował dynamit, który znalazł zastosowanie m.in. w górnictwie, robotach ziemnych i na polu walki. Biznes związany z materiałami wybuchowymi przyniósł mu ogromną fortunę. Wynalazca nie popierał jednak przemocy i nie chciał, żeby jego nazwisko było kojarzone z zabijaniem i konfliktami zbrojnymi. W testamencie przekazał swój majątek na nagrody za wybitne osiągnięcia naukowe oraz działalność na rzecz pokoju na świecie. Nagrody Nobla są przyznawane od 1901 r. w pięciu dziedzinach: fizyce, chemii, fizjologii lub medycynie, literaturze oraz działalności pokojowej. Uroczystość wręczenia nagrody przypada 10 grudnia, czyli w rocznicę śmierci jej fundatora.

? Wyszukaj informacje na temat Polaków, którzy otrzymali Nagrodę Nobla.

Alfred Nobel (1833–1896) był synem inżyniera i wynalazcy Immanuela Nobla. Z nitrogliceryną zetknął się w laboratorium chemicznym Ascania Sobrero [czyt.: askania sobrero], wynalazcy tego związku.

▪ *grafika, Szwecja, XIX w.*

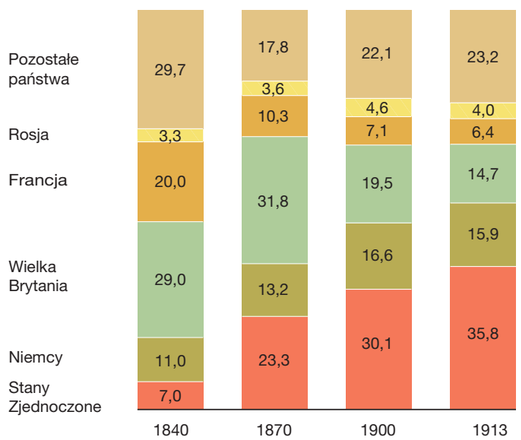
knota lampę, w której wykorzystywano płynny produkt destylacji ropy naftowej – **naftę**. W ten sposób powstało tanie źródło światła, które sprawiło, że zwiększył się popyt na wydobycie „oleju skalnego". Kolebką nowoczesnego przemysłu naftowego była **Bóbrka koło Krosna** w Galicji, gdzie pierwszą na świecie kopalnię ropy naftowej założył Łukasiewicz. Wkrótce jego patent na destylację kupili Amerykanie i na wielką skalę zastosowali go u siebie. Z końcem XIX i początkiem XX w., gdy paliwa uzyskiwane z ropy zaczęto używać do silników spalinowych, rozpoczęło się masowe wydobycie tego surowca. Na pierwsze miejsce w przemyśle naftowym wysunęły się Stany Zjednoczone. W Europie ropę naftową wydobywano w Galicji Wschodniej i Zachodniej oraz w Rumunii (rejony Ploeszti i Piteşti).

Rozwój przemysłu włókienniczego i maszynowego wiązał się z odkryciami w dziedzinie

Światowa produkcja żelaza i stali (tys. ton)

Państwo/Rok	1800	1850	1900
Wielka Brytania	190	2250	9100
Rosja	160	240	3000
USA	45	565	14 200
Francja	140	600	2700
Niemcy	40	300	8500
Szwecja	80	140	500
Belgia	–	150	1000
Japonia	–	–	25
Włochy	–	10	25
Świat	750	4500	41 000

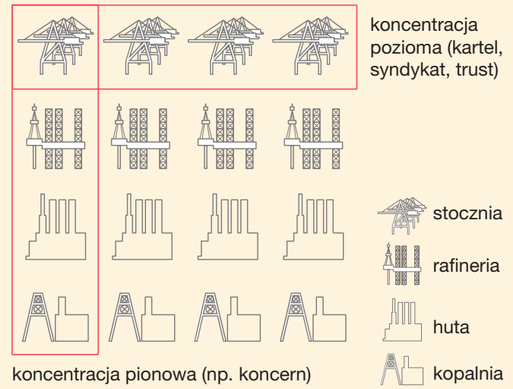
Udział poszczególnych państw w światowej produkcji przemysłowej

GOSPODARKA MONOPOLISTYCZNA

Wraz z rozwojem przemysłu w Stanach Zjednoczonych i Europie powstawały coraz większe przedsiębiorstwa. Aby obniżyć koszty produkcji, ich właściciele kupowali własne kopalnie węgla czy firmy wydobywające rudę żelaza, a także stocznie i zakłady, w których z surowca wytwarzano konkretne przedmioty. Tworzenie takich firm wymagało ogromnych środków finansowych – tak powstały spółki akcyjne z udziałem banków. Z czasem właściciele największych przedsiębiorstw zaczęli zawierać porozumienia, aby zmonopolizować rynek. Wyróżnia się kilka typów monopoli. Gdy umowę zawierali przedstawiciele jednej branży, powstawały kartele. Ustalały one wielkość produkcji, aby utrzymać korzystne dla siebie ceny. Nieco luźniejszym związkiem był syndykat, polegający na wspólnym kupowaniu surowców i sprzedawaniu towarów. Powstawały także trusty, które przypominały kartele, ale miały jeden zarząd. Innym rodzajem monopolu były koncerny. W ich skład wchodziły firmy z różnych branż, wytwarzające ostatecznie jeden produkt, np. statki lub samochody.

Koncentracja kapitału

? Dlaczego właściciele przedsiębiorstw tworzyli monopole?

ROZWÓJ TRANSPORTU

Wraz z ożywieniem gospodarczym nastąpił dalszy rozwój komunikacji, zapoczątkowany w pierwszej połowie XIX w. Najwięcej funduszy inwestowano w rozbudowę sieci kolejowej, ponieważ to ona była podstawą transportu lądowego. Dzięki dostępności stali udoskonalono szyny, parowozy oraz wagony. Konstruowano też coraz dłuższe mosty, wiadukty czy tunele, aby pokonać przeszkody terenu. W 1869 r. zakończono budowę amerykańskiej kolei transkontynentalnej łączącej wschód i zachód Stanów Zjednoczonych. Europę z Azją Wschodnią połączyła Kolej Transsyberyjska (Czelabińsk–Władywostok). Najwyżej położoną na świecie była natomiast Kolej Transandyjska, którą zaprojektował Polak Ernest Malinowski. Wraz z wynalezieniem elektryczności kolej stopniowo elektryfikowano.

chemii. Powstały nowe gałęzie produkcji, takie jak **przemysł chemiczny** (materiały wybuchowe, nawozy sztuczne, środki owadobójcze, barwniki, kosmetyki) i **farmaceutyczny**. Liderem w produkcji chemicznej były Niemcy, które ponadto – obok Stanów Zjednoczonych i Francji – wiodły prym także w **przemyśle elektrycznym**. Za sprawą energii elektrycznej świat wkroczył w drugą fazę rewolucji przemysłowej. Wielka Brytania, która w pierwszej połowie XIX w. była potęgą gospodarczą, traciła swoją pozycję. Szczególnie dynamicznie postępował rozwój Stanów Zjednoczonych.

Przełomem dla transportu morskiego było skonstruowanie **turbiny parowej**. To zwiększyło moc napędów, a w praktyce – skróciło czas podróży i zwiększyło tonaż (pojemność) okrętów. Komunikację morską ułatwiły kanały, dzięki którym powstały nowe szlaki handlowe. W 1869 r. otwarto **Kanał Sueski** (łączący Morze Śródziemne z Morzem Czerwonym), w 1895 r. – **Kanał Kiloński** (Morze Północne z Bałtykiem), a w 1914 r. – **Kanał Panamski** (Atlantyk z Oceanem Spokojnym).

Flyer I to zbudowany przez braci Wright pierwszy silnikowy samolot na świecie. Po raz pierwszy wzbił się w powietrze 14 grudnia 1903 r., jednak po pokonaniu 12 metrów (w ok. 4 sekundy) upadł na ziemię. Dopiero trzy dni później udało się odbyć lot trwający 12 sekund, zakończony bezpiecznym lądowaniem po przebyciu 37 metrów. W kolejnych dniach bracia powtarzali próby, osiągając coraz lepsze odległości i dłuższy czas lotu.

▪ *fotografia, USA, 1903 r.*

Na początku XX w. pojawił się nowy środek transportu – samolot. Pierwszy udany lot odbyli Amerykanie, bracia **Willbur** i **Orville Wright** [czyt.: łilbur i orwil rajt]. 17 grudnia 1903 r. ich samolot **Flyer I** [czyt.: flajer łan], wyposażony w silnik spalinowy, odbył 12-sekundowy lot, który stanowił przełom w dziejach lotnictwa. Jeszcze przed I wojną światową w transporcie powietrznym zaczęto wykorzystywać **sterowce**, zwane zeppelinami [czyt.: cepelinami] od nazwiska konstruktora **Ferdinanda von Zeppelina**.

Postęp w transporcie i komunikacji miał ogromne znaczenie gospodarcze. Szybsze, bardziej wytrzymałe środki transportu ułatwiały ekspansję kolonialną. Ponadto pozwalały też zwiększyć obroty handlowe.

PRZEMIANY W ROLNICTWIE

Charakterystyczna dla XIX w. modernizacja objęła także rolnictwo. Ze względu na ogólny poziom postępu cywilizacyjnego, kwestie społeczno-prawne oraz warunki klimatyczne rozwój ten nie przebiegł równomiernie. Pod koniec stulecia na wschodzie Europy nadal dominowały gospodarstwa małorolne nastawione na samowystarczalność. Na mniejszą skalę funkcjonowały tu średnie i duże majątki. Z kolei w krajach Europy Zachodniej, Stanach Zjednoczonych, Kanadzie i Australii rolnictwo było ukierunkowane na intensyfikację, czyli uzyskanie jak największych plonów przy jednoczesnym zmniejszeniu nakładu pracy ludzkiej. Wykorzystanie dostępnych technologii oraz wiedzy miało na celu podniesienie opłacalności produkcji rolnej i zwiększenie jej wydajności. Duże w tym względzie znaczenie miała **mechanizacja rolnictwa**. W drugiej połowie XIX w. w powszechnym użyciu była już żniwiarka mechaniczna. Wykorzystywano także siewniki rzędowe, ciężkie żelazne pługi, które początkowo były ciągnięte przez ciągniki parowe, oraz młockarnie i sieczkarnie. Te ostatnie pod koniec stulecia były już napędzane silnikami spalinowymi. Pierwszy ciągnik z takim silnikiem został zbudowany w latach 90. XIX w. w Stanach Zjednoczonych. Na skalę masową produkcja traktorów ruszyła

Wydajność rolnictwa na początku XX wieku

Państwo/ region	Średni zbiór zboża z 1 ha (kwintale)	Ilość mleka uzyskiwana od 1 krowy (litry)
Holandia	ponad 20	3600
Wielka Brytania	18–20	4500–4900
Niemcy	18–20	2000
Francja	12–13	1600
Europa Wschodnia	6–8	650

ROZWÓJ MOTORYZACJI

W 1860 r. Francuz **Étienne Lenoir** [czyt.: etjen lenu**ar**] skonstruował pierwszy silnik spalinowy. To zainicjowało rozwój przemysłu motoryzacyjnego. Jednak prawdziwa rewolucja nastąpiła wraz z pojawieniem się czterosuwowego silnika spalinowego, zaprojektowanego i skonstruowanego przez Niemca **Nikolausa Otto** w 1876 r. Wraz z powstaniem tego urządzenia rozpoczęto prace nad pierwszymi samochodami. Szczególną rolę w rozwoju motoryzacji odegrali dwaj niemieccy konstruktorzy: **Gottlieb Daimler** [czyt.: gotlib dajmler] i **Karl Benz** [czyt.: benc]. Ciężkie pojazdy, takie jak autobusy i ciężarówki, były napędzane mocą wysokoprężnego silnika spalinowego stworzonego przez **Rudolfa Diesla** [czyt.: dizla] w 1895 r.

? Jakie możliwości otworzyło wynalezienie silnika spalinowego?

Carl Benz w automobilu skonstruowanym przez siebie w 1888 r. Początkowo konstruktor usiłował wbudować silnik w ramę roweru. Po nieudanych próbach zdecydował, że pojazd będzie się poruszał na trzech kołach.

▪ *rycina, Niemcy, XIX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZNACZENIE KOLEI

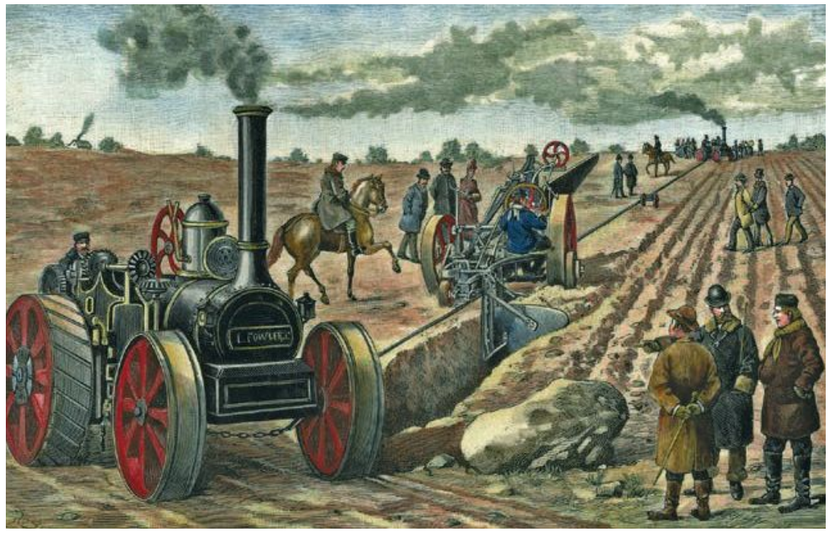
Polski pisarz Henryk Sienkiewicz, który w XIX w. podróżował po Stanach Zjednoczonych, w swoich listach opisał gospodarcze znaczenie kolei.

[...] *czy takie koleje prowadzone przez kraje puste do jakichś placówek cywilizacji, jak np. fort Yuma* [czyt.: juma], *opłacają się przedsiębiorcom? – ale i na to pytanie niepodobna inaczej odpowiedzieć, jak twierdząco. Przede wszystkim są to przedsięwzięcia obliczone na lata, na przyszłość. Arizona np. jest krajem dziś jeszcze prawie pustym, ale przedsiębiorcy liczą na to, że przestanie być pustym, gdy kolej ułatwi do niej drogę. Wiedzą dobrze, że bogactwa mineralne tego kraju, niewyczerpane kopalnie srebra, ściągną mnóstwo górników z całych Stanów; że za górnikami pójdą handlujący, za tymi kolejno rolnicy; że powznoszą się miasta, powstanie przemysł, a w końcu prace i nakłady aż nadto obfity plon przyniosą.*

Jednym słowem: w Ameryce koleje otwierają nowe kraje. Przy tym zachodzi jeszcze jedna okoliczność. Oto rządy stanowe w chęci popierania tak pożytecznych przedsiębiorstw nadają kolejom ogromne przestrzenie gruntów drogom przyległych. Następnie, gdy kolonie wychodźców przybywają z Europy z zamiarem osiedlenia się w Nowym Świecie, oczywiście wolą nabywać ziemie kolejowe niż wszelkie inne, najprzód bowiem można je nabyć tanio, a po wtóre ziemie te, leżąc wzdłuż linii, mają zapewnioną łączność z wielkimi ogniskami handlowymi, a tym samym i zbyt swoich produktów. Toteż zarządy kolejowe sprzedają rokrocznie setki tysięcy akrów [akr – jednostka powierzchni] *kolonistom niemieckim, irlandzkim, duńskim, szwedzkim, norweskim, a nawet i polskim. Koloniści, osiadając gromadnie po kilkadziesiąt i więcej familii, śmiało zapuszczają się w nieznane strony, nie lękając się ani Indian, ani odległości, byle znaleźć ziemię urodzajną, dostatek wody i drzewa. Z czasem też dochodzą do zamożności i prowadzą życie spokojne.*

Źródło: H. Sienkiewicz, *Listy z podróży do Ameryki*, https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/sienkiewicz-listy-z-podrozy-do-ameryki.html

? 1. Wyjaśnij, dlaczego Amerykanie inwestowali w budowę linii kolejowych.
2. Opisz, do czego przyczyniały się nowe trasy kolei w Stanach Zjednoczonych.

Lokomobila była przewoźnym zespołem napędowym złożonym z kotła parowego, maszyny parowej i pasa transmisyjnego. Podczas np. orki ustawiano dwie takie maszyny na krańcach pola i przeciągano pług za pomocą liny. Na ilustracji lokomobile wykonują prawdopodobnie prace melioracyjne.

- *rycina, Niemcy, 1892 r.*

dopiero w następnym wieku. Mechanizacja przetwórstwa doprowadziła do wyodrębnienia się **przemysłu spożywczego** (mleczarnie, piekarnie, rzeźnie, olejarnie, cukrownie, browary).

Melioracja, czyli regulacja nawadniania upraw, zwiększyła wydajność gospodarstw, na którą niebagatelny wpływ miało także stosowanie **płodozmianu**. Polegał on na rotacyjnej uprawie zbóż, roślin pastewnych i roślin okopowych. Odkrycia w dziedzinie chemii przyniosły wynalezienie nawozów sztucznych oraz środków owadobójczych.

W niektórych krajach (m.in. Stany Zjednoczone, Australia, Nowa Zelandia) wysoki poziom osiągnęła hodowla zwierząt, stając się tym samym samodzielną gałęzią gospodarki rolnej. Powstawały pierwsze fermy ze sztucznymi wylęgarniami. Dobrą jakość mięsa i mleka otrzymywano dzięki stosowaniu specjalnych karm. Rozwój gospodarstw farmerskich (powyżej 3–5 tys. ha ziemi ornej) oraz hodowli na skalę przemysłową nastąpił tam po wojnie secesyjnej.

Produkowane masowo mięso eksportowano do Europy. Jego transport znacznie ułatwiła maszyna chłodnicza wynaleziona w 1867 r. przez francuskiego inżyniera Charles'a Telliera [czyt.: szarla teljera].

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób osiągnięcia naukowe przyspieszyły rewolucję przemysłową.
2. Scharakteryzuj przemiany w przemyśle w drugiej połowie XIX w.
3. Wymień najważniejsze, Twoim zdaniem, wynalazki końca XIX stulecia. Uzasadnij swój wybór.
4. Omów znaczenie nowych środków lokomocji dla gospodarki oraz codziennego życia ludzi.
5. Wskaż najważniejsze przemiany w rolnictwie na przełomie XIX i XX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Johnson, *Narodziny nowoczesności*, tłum. M. Iwińska i inni, Gdańsk 1995.
G. Vigarello, *Czystość i brud: higiena ciała od średniowiecza do XX w.*, tłum. B. Szwarcman-Czarnota, Warszawa 1996.

6 ZMIANY CYWILIZACYJNO-SPOŁECZNE W XIX WIEKU

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- przemiany cywilizacyjne końca XIX w.,
- rozwój demograficzny i migracje,
- najważniejsze odkrycia w nauce i medycynie,
- emancypacja kobiet na przełomie XIX i XX w.

PRZEMIANY CYWILIZACYJNE

Rewolucja przemysłowa pociągnęła za sobą olbrzymie zmiany w życiu codziennym. Rozwój przemysłu doprowadził do gwałtownej **urbanizacji** Stanów Zjednoczonych i Europy. Podczas gdy w pierwszej połowie XIX w. tylko Paryż i Londyn liczyły ponad 1 mln mieszkańców, w drugiej połowie stulecia takich miast było już 12. Ponadto dzięki nowym przepisom budowlanym poprawił się standard mieszkań oraz warunki sanitarne. Wprowadzono oświetlenie ulic, fabryk i domów (początkowo gazowe, później elektryczne). Powstawały także tereny rekreacyjne, takie jak parki, ogrody publiczne czy pierwsze ogrody zoologiczne. W wielu miastach pojawiła się komunikacja zbiorowa – tramwaje i omnibusy konne (później tramwaje elektryczne i autobusy spalinowe) oraz powozy konne (dorożki). Poza tym w największych metropoliach, jak Londyn (1863 r.), Budapeszt, Nowy Jork, Paryż, Chicago czy Berlin, wybudowano metro. Do dużych przemian doszło także na wsi. Rozwój nauki i przemysłu pozwolił na udoskonalenie produkcji rolnej. Zaczęto uprawiać nowe gatunki roślin, wykorzystywać nawozy sztuczne i nowoczesne maszyny rolnicze. Dzięki temu poprawiła się jakość upraw oraz wysokość plonów, co ograniczyło klęskę głodu. Wszystkie te czynniki doprowadziły do gwałtownego wzrostu liczby ludności, czyli **eksplozji demograficznej**.

Ulice Londynu na początku XX w. bardzo się zmieniły. Oprócz pieszych poruszały się nimi także dorożki, konne tramwaje oraz pierwsze samochody. Londyńczycy mogli korzystać też z metra i tramwajów elektrycznych, które skonstruował Niemiec Werner von Siemens [czyt.: fon zimens].

- *fotografia, Londyn, 1900 r.*

Uprzemysłowienie oraz przemiany na wsi spowodowały odpływ ludności wiejskiej do miast, gdzie czekała praca w fabrykach. Z powodu niższego wynagrodzenia chętnie zatrudniano w nich kobiety. Ich aktywność zawodową ułatwiały przyzakładowe ochronki (żłobki), zapewniające opiekę nad małymi dziećmi. Jednocześnie o prawa robotników coraz silniej upominały się związki robotnicze. Na jakość życia robotników wpłynęły ponadto skrócenie godzin pracy czy regulacje zatrudnienia małoletnich.

Wytworem epoki przemysłowej był **czas wolny**. Dzięki krótszym godzinom pracy ludzie zyskali czas na sport, zakupy czy udział w widowiskach teatralnych i cyrkowych oraz w pierwszych pokazach filmowych. Popularnością cieszyły się restauracje, które oferowały posiłki i napoje. Postępująca demokratyzacja życia sprzyjała też aktywności publicznej.

ZMIANY W OŚWIACIE

Reformy oświaty miały duży wpływ na życie ludzi w XIX w. Powszechna, darmowa edukacja pozwalała nawet najbiedniejszym obywatelom nauczyć się pisać i czytać. Analfabetyzm ograniczono bądź wyeliminowano m.in. w Niemczech, Szwecji, Danii, Holandii i Wielkiej Brytanii. Dzięki temu robotnicy i chłopi mogli podnosić kwalifikacje i uczestniczyć w życiu publicznym. W tym okresie powstały też nowe typy szkół średnich – licea i gimnazja. Ponadto działały szkoły zawodowe: handlowe, techniczne oraz rolnicze. Z powodu wysokich opłat były one dostępne tylko dla dzieci z zamożnych rodzin. Równie elitarne były studia uniwersyteckie, choć w drugiej połowie XIX w. prawo do studiowania zyskały kobiety, a liczba studentów wyraźnie wzrosła. Poziom edukacji społeczeństwa podnosił się także dzięki bezpłatnym bibliotekom i czytelniom. W wielu krajach zachodniej Europy ograniczono wpływ Kościoła na edukację, co skutkowało laicyzacją szkolnictwa. Nadzór nad szkołami przejęło państwo, które decydowało o programach nauczania i podręcznikach. W Europie Wschodniej, Ameryce Południowej oraz koloniach szkolnictwo jednak nadal pozostawało na słabym poziomie.

Wprowadzenie powszechnego obowiązku szkolnego w wybranych krajach

Państwo	Rok wprowadzenia
Prusy	1763 r.
Dania	1814 r.
Szwecja	1842 r.
Wielka Brytania	1870 r.
Francja	1882 r.
Portugalia	1897 r.
Stany Zjednoczone (odrębne ustawy dla poszczególnych stanów)	od 1852 r. do 1914 r. (obowiązywał jedynie ludność białą)

? Jak zlikwidowano analfabetyzm w wielu państwach zachodniej Europy?

Rowery, tani środek transportu miejskiego, cieszyły się coraz większą popularnością. Były alternatywą dla transportu konnego i samochodowego.

▪ *fotografia, USA, XX w.*

Przedstawiciele różnych zawodów (m.in. lekarze, dziennikarze), miłośnicy danej rozrywki, np. śpiewu w chórze, licznie wstępowali do organizacji i stowarzyszeń.

Przemiany społeczne sprzyjały jednak upowszechnianiu się **chorób cywilizacyjnych**. Śmiertelne żniwo zbierały „choroby ubóstwa", czyli gruźlica, zapalenie płuc i oskrzeli oraz choroby przewodu pokarmowego. Powodem licznych zachorowań często były warunki mieszkaniowe, niedożywienie oraz praca w fabrykach (szkodliwe pyły).

ROZWÓJ HIGIENY I MEDYCYNY

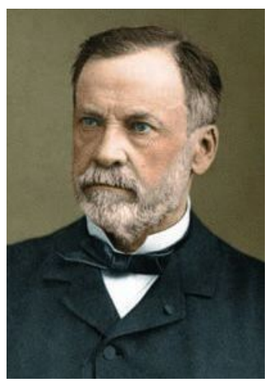
W XIX w. zaczęto przywiązywać dużą wagę do kwestii zdrowia i higieny. Miasta budowały sieci wodociągów i kanalizacji, co poprawiło warunki sanitarne. Aby rozwiązać problem braku łazienek w mieszkaniach, otwierano łaźnie publiczne. Murowane budownictwo pozwoliło z kolei ograniczyć roznoszenie chorób zakaźnych przez szczury i pchły. Wprowadzanie przepisów sanitarnych (np. zakazu wyrzucania śmieci na ulicę) w Prusach, Holandii, Szwajcarii czy krajach skandynawskich także przyniosło skutki. Ogromne znaczenie dla rozwoju medycyny (po zwalczeniu ospy czarnej) miał dalszy

Ważniejsze odkrycia w dziedzinie medycyny

Nazwisko	Rok	Odkrycie
Joseph [czyt.: dżozef] Lister	lata 60. XIX w.	opracowanie systemu leczenia antyseptycznego
Robert Koch	1882–1883	odkrycie bakterii gruźlicy i cholery
Louis Pasteur	1885 r.	wynalezienie szczepionki przeciw wściekliźnie
Wilhelm Roentgen	1895 r.	odkrycie promieni X, które poprawiły diagnostykę chorób kostnych
Felix Hoffmann	1897 r.	wynalezienie i rozpoczęcie masowej produkcji aspiryny
Maria Skłodowska-Curie i Pierre Curie	1898 r.	odkrycie radu używanego w leczeniu chorób nowotworowych
Willem Einthoven [czyt.: entowen]	lata 90. XIX w.	wynalezienie i udoskonalenie elektrokardiogramu (EKG)
Paul Ehrlich [czyt.: erliś]	1909 r.	wynalezienie salwarsanu, pierwszego syntetycznego leku bakteriobójczego

postęp w dziedzinie szczepionek. Pionierem badań związanych z mikrobiologią był francuski chemik **Louis Pasteur**. W 1885 r. wynalazł on szczepionki przeciwko wąglikowi oraz wściekliźnie. W 1892 r. szczepionkę przeciwko cholerze odkrył pracownik Instytutu Pasteura Waldemar Haffkine [czyt.: hafkin]. Stosowanie szczepień ochronnych szybko się upowszechniło i zmniejszyło zachorowalność na choroby zakaźne, takie jak: cholera, ospa, tyfus plamisty, czerwonka (biegunka) czy krztusiec. Spadła też śmiertelność niemowląt.

Postęp w medycynie w drugiej połowie stulecia był wynikiem rozwoju nauk przyrodniczych. Dzięki odkryciu zależności między poziomem brudu a chorobami narodziła się **antyseptyka**. Poprawiło się także leczenie chorób układu kostnego. Lepsza diagnostyka, szczepienia i dostępność leków pozwoliły wyeliminować wiele chorób.

Louis Pasteur oprócz wynalezienia szczepionki przeciwko wściekliźnie i wąglikowi zajmował się badaniem procesu fermentacji. W trakcie tych badań odkrył metodę konserwacji żywności poprzez obróbkę termiczną, nazwaną od jego nazwiska pasteryzacją.

▪ *fotografia, Francja, XX w.*

MIGRACJE

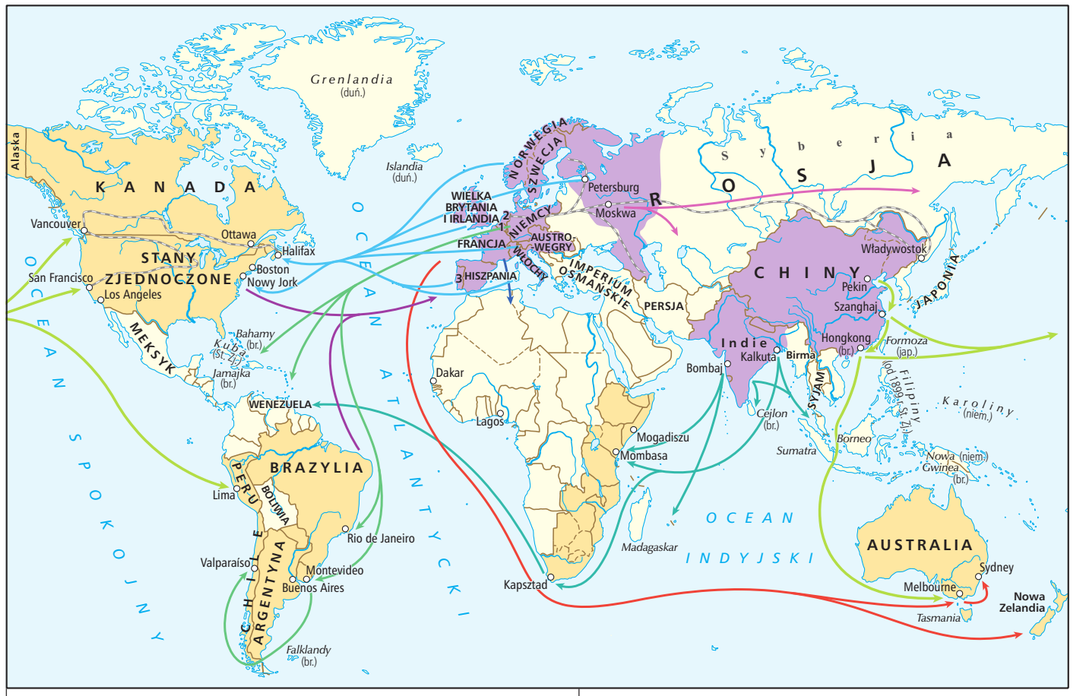
Rozwój środków komunikacji sprzyjał migracjom. W latach 1870–1914 z Europy wyjechało ok. 35 mln mieszkańców. Byli to przede wszystkim Irlandczycy, Brytyjczycy, Polacy, Żydzi, Niemcy, Włosi i Skandynawowie. Jako miejsce docelowe wybierali głównie Stany Zjednoczone, choć Brytyjczycy i Irlandczycy decydowali się także na migrację do Australii. Francuzi osiedlali się w Algierii, Tunezji i Maroku. Z kolei w Rosji zasiedlano Syberię – kolonizacja ta miała jednak często charakter przymusowy.

Do głównych przyczyn migracji zalicza się:

- likwidację poddaństwa i głód ziemi, co zmusiło ludność wiejską do poszukiwania nowych źródeł utrzymania;
- propagandę proimigracyjną państw, które poszukiwały rąk do pracy, m.in. Stany Zjednoczone oraz Kanada (w wielu krajach Europy można było znaleźć ulotki oraz afisze z hasłami: *Kanada, kraj nadziei* czy *Kanada, kraina mlekiem i miodem płynąca*);
- prześladowania religijne i polityczne.

W Niemczech masowa migracja ludności miała też charakter wewnętrzny. Różnice w rozwoju kraju sprawiły, że ludność ze wschodnich prowincji przenosiła się w poszukiwaniu dobrze płatnej pracy na Zachód. To zjawisko, znane jako *Ostflucht* (z niem. 'ucieczka ze wschodu'), pociągało za sobą brak pracowników w wyludnionych rolniczych regionach. Ich miejsce

MIGRACJE LUDNOŚCI W XIX WIEKU

kraje wysyłające emigrantów
kraje przyjmujące imigrantów

Migracje transatlantyckie:
- do Ameryki Północnej
- do Ameryki Południowej i na Karaiby
- do Europy z Ameryk

Inne emigracje Europejczyków:
- do Australii i Nowej Zelandii
- do Afryki Północnej
- migracja Rosjan na Syberię

Migracje Azjatów:
- do Ameryk i Australii
- migracje Hindusów między koloniami
- kolejowe szlaki transkontynentalne

1 Belgia
2 Holandia
3 Portugalia

?

1. Wymień główne kierunki migracji ludności europejskiej w XIX w.
2. Wyjaśnij, dlaczego najwięcej emigrantów z Azji pochodziło z Indii i Chin.

zajmowali sezonowi robotnicy z zaborów rosyjskiego i austriackiego, którzy udawali się na „saksy" (z niem. *Sachsen*, czyt.: zaksen – 'Saksonia, region Niemiec'). Władze niemieckie początkowo zwalczały tę migrację. Wkrótce jednak musiały ją zaakceptować z przyczyn ekonomicznych.

EMANCYPACJA SPOŁECZNA I POLITYCZNA KOBIET

Zmiany w życiu publicznym XIX stulecia dotyczyły także kobiet. Walka o równouprawnienie rozpoczęła się już podczas rewolucji francuskiej wraz z wystąpieniem Olympe de Gouges [czyt.: o**ląp** de guż], autorki *Deklaracji praw kobiety i obywatelki*. Wzywała

Manifestacja sufrażystek w Londynie w 1908 r. przyciągnęła ponad 300 tys. ludzi. Pochód ulicami miasta odbył się przy akompaniamencie bębnów i trąbek. Zakończyły go przemówienia wygłaszane w Hyde Parku [czyt.: hajd parku].

▪ *fotografia, Londyn, 1908 r.*

ona władze Francji do przyznania kobietom praw politycznych. Jej postulaty jednak zignorowano, a działaczkę ścięto na szafocie. Uchwalony niedługo później Kodeks Napoleona uczynił pierwszy skuteczny wyłom w patriarchalnym modelu rodziny, dając kobietom prawo wystąpienia o rozwód, posiadania własnych pieniędzy i prowadzenia niezależnych od męża interesów.

Proces **emancypacji** kobiet (łac. *emancipatio* – 'uwolnienie spod władzy') przyspieszył w połowie XIX w. Sprzyjały temu przemiany związane z rewolucją przemysłową i aktywizacją kobiet ze środowisk robotniczych. Zmiany statusu społeczno-prawnego kobiet domagali się także liberałowie, wśród których czołowe miejsce zajmował **John Stuart Mill**. W 1869 r. opublikował dzieło *Poddaństwo kobiet*, w którym skrytykował nierówność płci. Według niego upośledzenie społeczne było spowodowane nierównymi szansami kobiet i mężczyzn na polu edukacji oraz praw obywatelskich. W 1848 r. w miejscowości Seneca Falls [czyt.: seneka fols] w Stanach Zjednoczonych odbył się kongres kobiet, uważany za początek ruchu kobiecego. Stowarzyszenia kobiece zaczęły powstawać też w Europie, m.in. we Francji, w Wielkiej Brytanii, Niemczech i Rosji. Emancypantki (uczestniczki ruchu kobiecego) dążyły do zmian w edukacji i pracy zawodowej, ale skupiały się też na bardziej radykalnych postulatach, jak walka o prawa polityczne. Zjednoczenie ruchu kobiecego na skalę międzynarodową nastąpiło w 1889 r., kiedy w Paryżu powołano **Powszechną Unię Kobiet**.

Reformy szkolnictwa, w tym możliwość studiów oraz zmiany w prawie cywilnym, były ważnymi osiągnięciami ruchu kobiecego w XIX w. Przyznanie kobietom praw wyborczych natrafiło

Przyznanie praw wyborczych kobietom

Rok	Państwo
1868	stan Wyoming (czyt.: łajomin, USA)
1893	Nowa Zelandia
1902	Australia
1906	Finlandia
1908	Dania
1913	Norwegia
1917	Rosja
1917–1919	Kanada
1918	Niemcy
1918	Polska
1920	USA
1928	Wielka Brytania
1931	Hiszpania
1935	Grecja
1945	Francja, Włochy
1972	Szwajcaria (bez kantonu Appenzell, czyt.: apencel)
1989	kanton Appenzell (Szwajcaria)

POSTAĆ HISTORYCZNA

EMMELINE PANKHURST (1858–1928)

Liderka brytyjskiego ruchu równouprawnienia kobiet. Pochodziła z rodziny oddanej sprawom społecznym, a szczególnie walce z niewolnictwem. Wraz z mężem prowadziła działalność na rzecz praw wyborczych kobiet, której zwieńczeniem stało się powołanie Związku Społeczno-Politycznego Kobiet. Nieskuteczność pokojowych metod skłoniła ją do organizowania demonstracji, podczas których dochodziło m.in. do wybijania szyb w oknach polityków. W 1908 r. została po raz pierwszy aresztowana za *uporczywe zakłócanie porządku publicznego*. W celi podjęła strajk głodowy, a jej determinacja poruszyła opinię publiczną. Wkrótce została zwolniona z więzienia, lecz nie zaprzestała walki o prawa kobiet. W obliczu wojny zaangażowała się w działania na rzecz aktywizacji zawodowej kobiet. Gdy po zakończeniu walk doczekała się realizacji swoich postulatów, zrezygnowała z działalności politycznej.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POLSKIE EMANCYPANTKI

Kazimiera Bujwidowa, jedna z czołowych działaczek polskiego ruchu kobiecego, w swoim eseju przedstawiła cele kobiet. Emancypantki dążyły nie tylko do równouprawnienia politycznego, lecz także poruszały kwestie socjalne i społeczne.

Każda uświadomiona kobieta powinna się domagać:

1. *Zupełnego równouprawnienia politycznego kobiet.*
2. *Wyzwolenia ekonomicznego przez zrównanie płacy za równą pracę, przez dostęp do wszystkich zawodów, przez wyszukanie nowych dróg zarobkowych oraz reformę gospodarstwa domowego.*
3. *Równouprawnienia kobiet w kodeksie cywilnym (prawo świadczenia, prawo opieki nad dziećmi, prawo małżeńskie itp.).*
4. *Bezpłatności nauczania oraz otwarcia dla kobiet wszystkich szkół istniejących.*
5. *Ochrony macierzyństwa przez odpowiednie ustawy ochronne, zabezpieczające kobietom w ostatnim miesiącu ciąży oraz pierwszym po porodzie całkowite utrzymanie oraz pomoc lekarską.*
6. *Ochrony dziecka przez zabezpieczenie każdej matce odpowiedniej pomocy na wychowanie dziecka oraz przez zrównanie w prawach dzieci naturalnych z dziećmi ślubnymi.*
7. *Zniesienia administracyjnie uprawnionej prostytucji.*
8. *Zniesienia wszystkich przywilejów płci, wyrażających się w prawach zarówno skodyfikowanych, jak i obyczajowych.*

Źródło: K. Bujwidowa, *Kwestya kobieca. Czy kobieta powinna mieć te same prawa co mężczyzna?*, Kraków 1909, s. 4.

? **1.** Wymień polityczne i ekonomiczne cele, o które walczyły kobiety w XIX w.
2. Wyjaśnij, które z dążeń kobiet z przełomu XIX i XX w. są dziś normą w naszym kręgu kulturowym.

jednak na duży opór społeczny. Brak reakcji władz na petycje i pokojowe manifestacje sprawił, że w Wielkiej Brytanii **ruch sufrażystek** (łac. *suffragium* – 'głos wyborczy') przystąpił do radykalnych działań. Sufrażystki, których przywódczynią była **Emmeline Pankhurst** (czyt.: emelin penkhest, więcej zob. biogram s. 219), organizowały protesty głodowe i zakłócały wiece wyborcze. Momentem kulminacyjnym był **czarny piątek** 18 listopada 1910 r. Sufrażystki demonstrujące przed parlamentem policja usunęła siłą. Dwie kobiety zmarły, liczne odniosły ciężkie obrażenia, a 150 trafiło do aresztu. Heroiczna walka Brytyjek nie zakończyła się jednak sukcesem. Do uznania równości płci w Europie przyczyniły się dopiero – paradoksalnie – dwie wojny światowe. Przyniosły one ogromne zmiany w obyczajowości. Kobiety zastąpiły w pracy mężczyzn, którzy wyruszyli walczyć na front, a tak zdobytej niezależności nie pozwoliły już sobie odebrać. Były to jednak dopiero początki **feminizmu**, czyli ruchu dążącego do równouprawnienia kobiet w życiu społecznym i politycznym.

ĆWICZENIA

1. Wskaż zmiany, jakie nastąpiły w życiu mieszkańców wielkich miast pod koniec XIX w.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób rozwój medycyny wpłynął na życie ludzi na przełomie stuleci.
3. Wymień główne przyczyny migracji w latach 1870–1914.
4. Podaj najważniejsze postulaty ruchu kobiecego z przełomu XIX i XX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Hannam, *Feminizm*, tłum. A. Kaflińska, Poznań 2010.
A. Skrzypek, *Historia społeczna Europy XIX i XX wieku*, Poznań 2009.

7 PRZEMIANY POLITYCZNE I NOWE IDEOLOGIE

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- powstanie systemów demokratycznych,
- tworzenie się partii politycznych,
- rozwój ruchu socjalistycznego,
- założenia ideologii chadeckiej i nacjonalizmu.

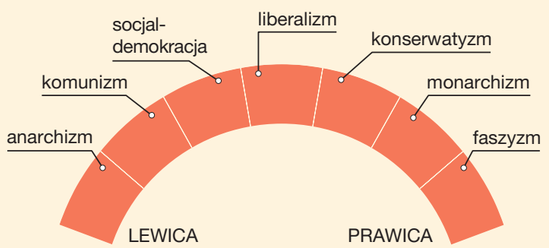
ROZWÓJ SYSTEMÓW DEMOKRATYCZNYCH

W XIX w. w Europie Zachodniej i Centralnej wzrosła liczba obywateli, którzy mieli polityczny wpływ na funkcjonowanie państwa. Drogę do **demokratyzacji** utorowały m.in. reformy Napoleona oraz wydarzenia Wiosny Ludów. Demokratyczne przemiany przyspieszyły też dzięki powszechnej edukacji, likwidacji analfabetyzmu i rewolucji przemysłowej. Gospodarka kapitalistyczna zniosła różnice stanowe. Osłabł autorytet szlachty i duchowieństwa. Istotną rolę polityczną i gospodarczą zaczęli odgrywać chłopi (właściciele gospodarstw) oraz zamożne mieszczaństwo, czyli burżuazja (przedsiębiorcy) – siła napędowa rewolucji z 1848 r. Najliczniejszy, a zarazem pozbawiony pełni praw politycznych, pozostawał jednak proletariat. Na wsi byli to bezrolni robotnicy folwarczni, w miastach – niewykwalifikowani pracownicy, często zrzeszeni w ruchu robotniczym.

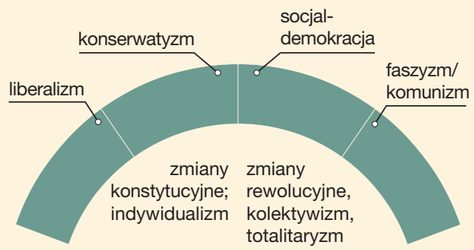
Dzięki tym przemianom w drugiej połowie XIX w. w większości krajów Europy uchwalono **konstytucje**. Powołano też pochodzące z wyborów parlamenty, które odpowiadały za stanowienie prawa. To ograniczyło kompetencje monarchów, którzy niekiedy sami rezygnowali z części swojej władzy na rzecz organów zależnych od parlamentu, np. w Skandynawii. Najdalej w dziedzinie demokratyzacji stosunków politycznych posunęła się Francja w czasach II Republiki (1848–1852). Po obaleniu króla Ludwika Filipa wszyscy mężczyźni mogli uczestniczyć w wyborach parlamentarnych i lokalnych. O losach państwa decydowało Zgromadzenie

PODZIAŁ IDEOLOGICZNY SYSTEMÓW PARTYJNYCH W XX WIEKU

Podział zwyczajowy

Podział ze względu na stosunek do indywidualności człowieka i metody wprowadzania zmian

? Skąd pochodzi podział partii politycznych na prawicowe i lewicowe?

WARTO WIEDZIEĆ

Związki zawodowe

W drugiej połowie XIX w. dynamicznie rozwijały się związki zawodowe. Zrzeszały one pracowników, którzy walczyli o ochronę swoich interesów. Struktury związkowe były zalegalizowane na mocy ustaw regulujących stosunki między pracownikiem a pracodawcą. Pod koniec stulecia związki zawodowe zaczęły się łączyć w zrzeszenia ogólnokrajowe. W Wielkiej Brytanii – ojczyźnie ruchu związkowego – taka organizacja powstała już w 1866 r. We Francji w 1886 r. powołano Krajową Federację Związków Zawodowych, a cztery lata później w Niemczech – Komisję Generalną Związków Zawodowych. Powszechny ruch związkowy funkcjonował też w Stanach Zjednoczonych, zamorskich dominiach Wielkiej Brytanii i krajach pozaeuropejskich. W Rosji związki zawodowe były nielegalne – zmieniło się to dopiero po rewolucji z 1905 r.

Strajk robotników zakładów przemysłowych ukazany na obrazie Roberta Koehlera [czyt.: kelera]. Strajkujący zostali przedstawieni podczas rozmowy z właścicielem fabryki.

▪ *obraz, Berlin, 1886 r.*

? W jakim celu powstawały związki zawodowe?

Narodowe wraz z prezydentem wybieranym w wyborach powszechnych. Stopniowo rozszerzano też kompetencje samorządów.

W wielu państwach prawo głosowania było jednak ograniczane przez **system kurialny**. Promował on uprzywilejowane grupy obywateli, m.in. ze względu na wysokość płaconych podatków czy wykształcenie. Parlament miał w takich krajach mniejsze uprawnienia niż władca. Taki niedemokratyczny system wyborczy panował np. w Prusach (od 1850 r.) czy Austrii (po 1867 r.).

POWSTANIE MASOWYCH PARTII POLITYCZNYCH

Rozszerzenie praw wyborczych i rozwój systemu parlamentarnego doprowadziły do powstania **partii politycznych**. Te organizacje zrzeszały ludzi o podobnych poglądach, którzy dążyli do władzy i realizacji swojego programu politycznego. Na działalność danej partii wpływały też ideologie i ruchy społeczne, które rozwinęły się w drugiej połowie XIX w. Interesy każdej z grup – przemysłowców, chłopów, proletariatu, ziemiaństwa – znacznie się różniły. Parlamentaryzm zaś umożliwiał przedstawicielom tych społeczności współudział w rządach i osiąganie swoich celów.

W drugiej połowie XIX w. partie polityczne przybrały charakter masowy. Oprócz parlamentarzystów należeli do nich także zwykli obywatele. Przed wyborami partie, kierowane przez charyzmatycznych przywódców, mobilizowały członków i sympatyków w celu wprowadzenia do rządu jak największej liczby reprezentantów. Wkrótce niemal każda partia miała swój program i stałe struktury, a także własne czasopisma. Ponadto partie organizowały spotkania, manifestacje i wiece zwolenników. W zależności od systemu politycznego panującego w danym państwie partie polityczne funkcjonowały w sposób jawny i zgodny z prawem lub działały nielegalnie.

KOMUNIZM I SOCJALDEMOKRACJA

Rozwój przemysłu sprawił, że coraz większy procent społeczeństwa stanowili robotnicy. Jedną z najważniejszych kwestii stała się poprawa warunków materialnych proletariatu oraz zwiększenie jego roli w życiu polityczno-społecznym. Tak powstał **ruch**

KOMUNA PARYSKA I JEJ ZNACZENIE

Klęska Francji w wojnie z Niemcami doprowadziła do upadku Napoleona III. Rządy w państwie przejęli tymczasowo republikanie. Choć w kolejnych wyborach większość w parlamencie zdobyli monarchiści, to w stolicy nadal panowały radykalne nastroje republikańskie. W marcu 1871 r. w Paryżu została proklamowana odrębna forma władzy – Komuna Paryska. Nawiązywała ona do tradycji rewolucji francuskiej. Komuna przeprowadziła wiele reform, które poprawiły sytuację najuboższych, zwłaszcza robotników: zagwarantowała płacę minimalną, skróciła dzień pracy, objęła opieką matki i dzieci, wprowadziła renty dla wdów i sierot po poległych. Ponadto znacjonalizowała firmy opuszczone przez właścicieli. Władze Komuny sprzeciwiały się rządom konserwatywnym i Kościołowi katolickiemu. Represje stosowane przez komunardów wobec duchownych (np. rozstrzelanie arcybiskupa Paryża) wywołały ostrą reakcję tymczasowych władz francuskich rezydujących w Wersalu. W maju 1871 r. oddziały wersalczyków zdusiły Komunę, co zapoczątkowało falę terroru. Około 17 tys. komunardów zostało rozstrzelanych i pochowanych w masowych grobach, innych zesłano do kolonii karnych. Komuna Paryska była interesującym eksperymentem społecznym, który zainspirował wiele ruchów lewicowych. Dla konserwatystów stała się dowodem na wrogość lewicy wobec tradycji i religii. Postulaty Komuny – uznane w XIX w. za radykalne i ostro zwalczane przez władze – należą dziś do podstawowych zabezpieczeń społecznych w państwach demokratycznych. Po stronie Komuny Paryskiej walczyli także Polacy. Jednym z nich był Jarosław Dąbrowski, który dowodził siłami komunardów i zginął w walkach.

Barykada na ulicy Paryża, wzniesiona przez komunardów przeciwko siłom rządu wersalskiego. Wskutek zdrady oraz niedbałości jednego z oddziałów wojska rządowe zdołały wkroczyć do miasta.

▪ *fotografia, Francja, 1871 r.*

? Jakie znaczenie dla współczesnych państw demokratycznych miała Komuna Paryska?

socjalistyczny. Jego zwolennicy odwoływali się do ideologii marksizmu zapoczątkowanej przez Karola Marksa i Fryderyka Engelsa (więcej zob. s. 43). Marksiści zakładali, że drogą do przebudowy społeczeństwa i polepszenia sytuacji robotników jest rewolucja. Radykalnym odłamem ruchu socjalistycznego był **anarchizm**. Zakładał on zniesienie instytucji państwa poprzez rewolucję i rozwój społeczeństwa opartego na niewielkich wspólnotach. Anarchiści popierali też likwidację własności prywatnej. W 1864 r. z inicjatywy Marksa powołano w Londynie **Międzynarodowe Stowarzyszenie Robotników** (**I Międzynarodówkę**). Celem związku była koordynacja prac nad poprawą losu robotników. Na skutek wewnętrznych sporów organizacja szybko jednak została rozwiązana.

W drugiej połowie XIX w. na fali demokratycznych przemian robotnicy zyskiwali coraz więcej praw politycznych. Polepszyła się też ich sytuacja materialna i zawodowa dzięki ustawom regulującym relacje z pracodawcami. To sprawiło, że wielu robotników stopniowo odchodziło od radykalnych działań i haseł rewolucji. Zaczęli zakładać pierwsze socjalistyczne partie polityczne i uczestniczyć w życiu parlamentarnym. W **1889 r.** powołali kolejną, **II Międzynarodówkę**. Jej członkowie dyskutowali o metodach i kierunkach działania

WARTO WIEDZIEĆ

Terror bronią anarchistów

Głównym założeniem ruchu anarchistycznego było zlikwidowanie władzy państwowej i zbudowanie małych komun. Ich członkowie mieli wspólnie pracować i sobie pomagać. Anarchiści krytykowali zatem nie tylko istniejące państwa (bez względu na ustrój – monarchiczny czy republikański), lecz także wszelkie projekty państwa socjalistycznego. Uważali, że najskuteczniejszym sposobem na realizację celów było stosowanie terroru. Został on wymierzony w przywódców – monarchów (np. Elżbietę Bawarską – Sissi, cesarzową Austrii), prezydentów i ministrów, ponieważ ich wyeliminowanie miało spowodować rozpad struktur państwowych. Liczne zamachy nie przyniosły jednak oczekiwanych rezultatów. Opinia publiczna potępiła bowiem te ataki, co w efekcie umocniło w społeczeństwie poparcie dla władz państwowych.

? Jakie cele chcieli osiągnąć anarchiści za pomocą terroru?

Prezydent USA William McKinley [czyt.: ŧiljam makkinlej] został zamordowany w 1901 r. przez anarchistę Leona Czołgosza.

▪ *grafika, USA, 1901 r.*

ruchu socjalistycznego. Choć marksiści uważali współpracę z władzami za zdradę sprawy robotniczej, część działaczy sądziła, że położenie proletariatu można polepszyć w legalny sposób. Z tego odłamu wykształciła się **socjaldemokracja**. Jej zwolennicy (**reformiści**) rezygnowali z rozwiązań siłowych na rzecz działalności parlamentarnej. W opozycji do nich pozostawali **rewolucjoniści**, którzy utrzymywali, że rewolucja jest jedynym sposobem na rozwiązanie problemów klasy robotniczej. Zagorzałym orędownikiem tej koncepcji był **Włodzimierz Uljanow** (**Lenin**), jeden z liderów Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji. Wkrótce doktryna stała się podstawą nowego prądu ideowego: **komunizmu**.

POWSTANIE IDEOLOGII CHADECKIEJ

Od czasów rewolucji francuskiej Kościół zwalczał wszelkie tendencje wywrotowe i wspierał konserwatystów. Z tego powodu znalazł się w opozycji do ruchu socjalistycznego oraz liberalizmu. Wiele państw (Francja, Włochy, Prusy i zjednoczone Niemcy) otwarcie kwestionowało rolę Kościoła katolickiego w społeczeństwie, co wpływało na laicyzację obywateli. W efekcie zaostrzyły się wewnętrzne spory polityczne. Dochodziło też do tzw. wojen kulturowych, czyli zmagań ideologicznych między zwolennikami modernizacji a obrońcami tradycyjnych wartości chrześcijańskich. Do najsłynniejszych sporów należał niemiecki Kulturkampf. W jego ramach władze likwidowały wpływ Kościoła na oświatę. Ponadto ograniczyły liczbę zakonów oraz działalność społeczną i kulturalną Kościoła.

W 1870 r. zakończył obrady Sobór Watykański I. Potępił on ruchy liberalno-lewicowe oraz ogłosił nieomylność papieża w kwestiach wiary i moralności. Wskutek tych wydarzeń z Kościoła odeszła część biskupów i wiernych, która nie godziła się z nowym dogmatem. W 1878 r. papieżem został **Leon XIII**. Dostrzegał on, że postawa Kościoła nie przystaje do zmieniającej się rzeczywistości. Zdawał sobie sprawę, że Kościołowi grozi dalszy odpływ wiernych, zwłaszcza robotników narażonych na niesprawiedliwość społeczną. Z tego

TEKST ŹRÓDŁOWY

ENCYKLIKA *RERUM NOVARUM*

W encyklice z 1891 r. papież Leon XIII wyraził swój niepokój ówczesnymi zjawiskami społecznymi.

Produkcja i handel stały się niemal monopolem niewielu, a w ten sposób garstka bogaczy nałożyła jarzmo prawie niewolnicze stanowi pracującemu. [...] *Stając w obronie dóbr cielesnych i zewnętrznych, powinna władza publiczna nasamprzód* [najpierw] *uwolnić robotników od ucisku owych chciwców, którzy żadnej miary nie znając, w celach samolubnych wyzyskują ich, jakoby rzeczy martwe, a nie ludzi. Ani sprawiedliwość, ani ludzkość nie pozwalają na to, aby wymagać pracy w takiej ilości, iżby duch tępiał, a ciało upadało ze znużenia.* [...] *Przypuściwszy tedy, że robotnik i przedsiębiorca dobrowolną zawarli umowę, a mianowicie zgodzili się obopólnie na wysokość i wymiar płacy – to ponad ich wolą istnieje jeszcze przyrodzone prawo sprawiedliwości, wyższe i dawniejsze, które wymaga, iżby płaca wystarczyła robotnikowi oszczędnemu i moralnemu na koszty utrzymania. Jeżeli robotnik znaglony* [zmuszony] *koniecznością lub skłoniony obawą trudne, które choćby nie chciał, przyjąć musi, bo narzuca je pracodawca lub jego pośrednik, to dzieje się bezprawie, przeciw któremu głos podnosi sprawiedliwość.* [...]

Aby naprawić złe, socjaliści podburzają ubogich przeciw bogatym i twierdzą, że znieść trzeba wszelkie, prywatne posiadanie, a ustanowić własność wspólną, której zarząd winni objąć przedstawiciele gmin lub naczelnicy państwa. Sądzą oni, że przez takie przeniesienie własności z jednostek na ogół zaradzić potrafią niedomaganiom społecznym, byleby dochody i korzyści równomiernie rozdzielono między członków społeczeństwa. Zamiar ten jednakże nie jest odpowiedni do rozwiązania tego sporu; owszem: A) szkodzi on samym klasom pracującym; B) jest też bardzo niesprawiedliwy, gdyż gwałci prawa prawnych właścicieli; C) wreszcie sprzeciwia się porządkowi państwowemu, a nawet grozi państwom zupełnym rozprzężeniem.

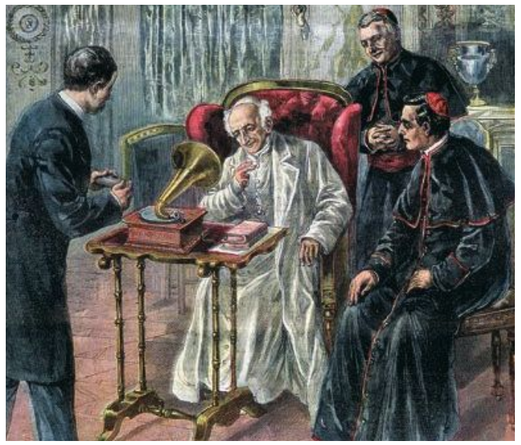
przed gorszym nieszczęściem przyjmuje warunki

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 330–332.

? **1.** Wymień przyczyny złego położenia robotników wspomniane w tekście.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób papież proponował rozwiązać istniejące problemy.

powodu w **1891 r.** papież wydał encyklikę ***Rerum novarum*** (z łac. ‘rzeczy nowych’). Propagował w niej tradycyjne wartości, odrzucając hasła głoszone przez liberałów i socjalistów. Jednocześnie postulował łagodzenie napięć między klasami, w czym miały pomóc wartości chrześcijańskie, takie jak szacunek dla drugiego człowieka oraz jego pracy. Papież apelował ponadto o zabezpieczenia społeczne i wyrozumiałość pracodawców wobec pracowników.

Encyklika Leona XIII zapoczątkowała nowy nurt polityczny zwany **chrześcijańską demokracją**. Opierała się ona na tradycyjnych wartościach, lecz była otwarta na nowe trendy epoki. Odrzucała jednak konieczność rewolucji w celu przebudowy społeczeństwa.

Nagranie błogosławieństwa na fonograf (prototyp gramofonu) przez papieża Leona XIII było elementem nowoczesnych zmian w Kościele katolickim.

▪ *grafika, Włochy, XIX w.*

SYJONIZM

Rosnąca fala nacjonalizmu wpłynęła na społeczność żydowską. Wielu zwolenników idei narodowej głosiło bowiem **antysemityzm** – wrogość wobec Żydów, wynikającą z uprzedzeń. W tym okresie wśród żydowskich elit uznanie zdobył pogląd, że Żydzi stanowią odrębny naród, a nie jedynie wspólnotę religijną. Tak powstała koncepcja odbudowy własnego państwa żydowskiego. Naturalnym wyborem była Palestyna z jej stolicą Jerozolimą, ponieważ tam znajdowało się wzgórze Syjon, mające wyjątkowe znaczenie dla wyznawców judaizmu. Od tego miejsca wziął nazwę **syjonizm** – ruch społeczno-polityczny dążący do utworzenia państwa żydowskiego na terenie starożytnego Izraela. Duży wpływ na rozwój syjonizmu miała publikacja **Theodora Herzla** [czyt.: teodora hercla] *Państwo żydowskie*. Herzl, dziennikarz działający w Austro-Węgrzech, uważał, że tylko własne państwo uchroni Żydów przed wzrastającą falą antysemityzmu. Palestyna miała się stać terenem pokojowej współegzystencji Żydów, Arabów i chrześcijan. W 1897 r. w Bazylei odbył się I Światowy Kongres Syjonistyczny, a idea powołania własnego państwa zyskiwała coraz więcej zwolenników.

? W jakich okolicznościach rozwinął się syjonizm?

NACJONALIZM

Na początku XIX w. narodem nazywano polityczną wspólnotę, która zamieszkiwało jedno państwo. Pod wpływem rewolucji francuskiej, wojen napoleońskich oraz haseł romantyzmu znaczenie tego terminu zostało jednak zawężone. Mianem narodu zaczęto określać wspólnotę o jednolitym pochodzeniu etnicznym, tożsamej kulturze, a także wspólnych interesach polityczno-gospodarczych. Za cechę łączącą członków narodu uznawano też język. Głoszono, że człowiek może się rozwijać tylko w ramach wspólnoty narodowej, której interesy przedkładano nad dobro indywidualne. Obrona interesów narodowych stanowiła element walki politycznej, zwłaszcza w dobie rywalizacji między państwami. Ideologia **nacjonalizmu** integrowała społeczeństwo, a także mobilizowała władze do zdobycia wpływów i ekspansji terytorialnej. Nacjonaliści stawiali dobro własnej wspólnoty narodowej nad dobrem innych narodów, których kosztem chcieli realizować mocarstwowe aspiracje. Według niektórych ideologów nacjonalizmu przedstawiciele narodu powinni także dbać o jego jednolitość etniczną. Towarzyszyły temu pseudonaukowe teorie rasowe, które część spośród skrajnych nacjonalistów wykorzystała do głoszenia haseł rasistowskich. Za ich pomocą chcieli uzasadnić swoje prawo do dominacji nad mieszkańcami podbitych krajów różniącymi się od nich kolorem skóry. W samej Europie teorie rasistowskie wymyślano zaś często po to, by wykazać wyższość nad sąsiednimi narodami, które skrajni nacjonaliści planowali sobie podporządkować.

ĆWICZENIA

1. Opisz, jak rozwijały się systemy demokratyczne w państwach europejskich w XIX w.
2. Scharakteryzuj nurty w ruchu robotniczym drugiej połowy XIX stulecia.
3. Przedstaw założenia ideologii chadeckiej.
4. Wskaż czynniki, które wpłynęły na powstanie nacjonalizmu.

DLA ZAINTERESOWANYCH

I. Rusinowa, *Z dziejów amerykańskich partii politycznych*, Warszawa 1994.
H.U. Wehler, *Modernizacja, nacjonalizm, społeczeństwo*, tłum. B. Vollendorf, K. Krzemieniowa, Warszawa 2001.

8 NOWY PODZIAŁ POLITYCZNY ŚWIATA

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja polityczna Europy w drugiej połowie XIX w.,
- przyczyny i skutki wojny rosyjsko-tureckiej,
- polityka zagraniczna Stanów Zjednoczonych i Japonii,
- konsekwencje działań wielkich mocarstw na Dalekim Wschodzie.

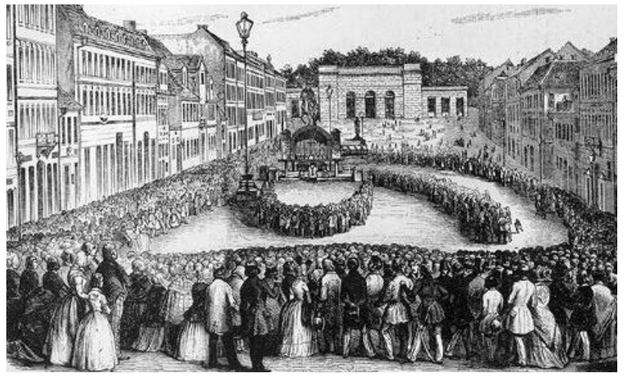
EUROPA POD KONIEC XIX WIEKU

W drugiej połowie XIX w. na skutek przemian politycznych i rozwoju gospodarczego wzrosło znaczenie Cesarstwa Niemieckiego. Kanclerz Otto von Bismarck przewidywał jednak, że pokonana w 1871 r. Francja (więcej zob. s. 192–194) może w przyszłości zagrozić Niemcom. Za szczególnie niebezpieczne uważał porozumienie francusko-rosyjskie. W razie wybuchu wojny zmusiłoby ono położoną w centrum kontynentu Rzeszę do walki na dwa fronty. Z tego powodu Bismarck chciał się zabezpieczyć systemem sojuszy wojskowych i układów politycznych, tak aby doprowadzić do izolacji Paryża na arenie międzynarodowej. W **1873 r.** z inicjatywy kanclerza Niemcy, Rosja i Austro-Węgry zawarły **sojusz**

WARTO WIEDZIEĆ

Panslawizm

Ten polityczny i społeczno-kulturalny ruch powstał w pierwszej połowie XIX w., gloryfikując ideę jedności Słowian. Narodził się w Czechach i stał się ważnym czynnikiem w procesie ich odrodzenia narodowego oraz emancypacji spod wpływu kultury niemieckiej. Hasło budowy wspólnoty, a nawet integracji wszystkich narodów słowiańskich, jednoczyło szczególnie Serbów i Czarnogórców oraz Bułgarów do walki o niepodległość przeciw imperium osmańskiemu, a także do przeciwstawiania się wpływom habsburskim na Bałkanach. W drugiej połowie XIX w. panslawizm stał się doktryną państwową Rosji. Ideologia **panslawizmu** służyła Rosji w zmaganiach z Turcją, a ponadto w konfrontacji z wielonarodowościową monarchią austro-węgierską. Polacy zachowali rezerwę wobec idei wspólnoty słowiańskiej, doświadczeni bezwzględnością rosyjskiego panowania. Ideolodzy panslawizmu uważali zaś Polskę, ze względu na jej ścisłe kontakty z kulturą zachodnią oraz przywiązanie do katolicyzmu, za wroga Słowiańszczyzny.

Msza odprawiana podczas kongresu słowiańskiego w Pradze w 1848 r.

- *rycina, Praga, 1848 r.*

? Dlaczego Rosja popierała ideę panslawizmu?

Królowa Wiktoria wraz z małżonkiem księciem Albertem oraz dziećmi na portrecie rodzinnym. Panowanie tej władczyni trwało 63 lata. Był to okres największej potęgi Wielkiej Brytanii w Europie i na świecie. Jednocześnie za rządów królowej Wiktorii rola monarchy stawała się coraz bardziej symboliczna.

- *obraz, Wielka Brytania, 1848 r.*

trzech cesarzy. Układ nawiązywał do tradycji Świętego Przymierza. Na mocy porozumienia mocarstwa zobowiązywały się do konsultacji i pomocy w celu zachowania pokoju w Europie.

Sojusz trzech cesarzy nie przetrwał jednak kolejnego dziesięciolecia. Rosja wykorzystała ideę **panslawizmu** i jako **protektorka narodów słowiańskich** zaczęła wspierać słowiańskie ruchy narodowowyzwoleńcze na Bałkanach. W ten sposób zamierzała przejąć kontrolę nad Półwyspem Bałkańskim i Morzem Czarnego, którą utraciła po wojnie krymskiej. Spotkało się to z protestem Austro-Węgier, które uznawały Bałkany za swoją strefę wpływów. Ponadto rosyjska polityka zagrażała integralności państwa Habsburgów, w którego skład wchodziły liczne narody słowiańskie. Sprzeczność interesów doprowadziła więc do rozluźnienia więzów i pogorszenia relacji rosyjsko-autriackich, a następnie – rosyjsko-niemieckich. Zacieśniły się z kolei stosunki między Niemcami i Austro-Węgrami. To zaowocowało podpisaniem w **1879 r.** tajnego układu wojskowego, do którego w **1882 r.** przystąpiły także Włochy. W ten sposób ukształtował się nowy blok polityczno-militarny, nazywany **trójprzymierzem**. Miał on charakter antyfrancuski i był skierowany również przeciwko Rosji.

Pokonana i upokorzona w 1871 r. Francja starała się przeciwstawiać polityce Berlina. Podejmowała działania dyplomatyczne, aby zyskać przychylność Rosji, choć było to trudne ze względu na różniące oba kraje ustroje polityczne. W tym czasie Wielka Brytania, zainteresowana przede wszystkim sprawami morskimi i kolonialnymi, zachowała wobec wydarzeń na kontynencie zasadę **wspaniałego odosobnienia** (ang. *splendid isolation*, czyt.: splendyd ajsolejszn). Londyn uważnie śledził wzrost potęgi politycznej i gospodarczej Niemiec, a także aspiracje Rzeszy w kwestii rozbudowy nowoczesnej floty wojennej. Obawy rządu brytyjskiego wzbudzała również ekspansja Rosji na Bałkanach oraz na Środkowym i Dalekim Wschodzie. Wśród Brytyjczyków wciąż żywa była niechęć do Francji, a interesy Paryża i Londynu krzyżowały się w wielu punktach globu.

WOJNA ROSYJSKO-TURECKA

Dzięki reformom i modernizacji armii spowodowanych porażką w wojnie krymskiej Rosja mogła podjąć próbę poszerzenia swoich wpływów i włączyć się w rywalizację o Półwysep Bałkański. W 1875 r. w Bośni i Hercegowinie wybuchło powstanie antyturecki, do którego w następnym roku przyłączyły się także Bułgaria, Serbia i Czarnogóra. Siły tureckie wkrótce pokonały Serbów i przystąpiły do tłumienia zbuntowanych Bułgarów. W konflikt zaangażowała się wówczas Rosja i popierająca ją Rumunia (która była lennem sułtana tureckiego). Latem 1877 r. wojska rosyjskie sforsowały Dunaj i wkroczyły na ziemie bułgarskie. Mimo zaciętego oporu ze strony Turków Rosjanie posuwali się naprzód i pod koniec roku

BAŁKANY W LATACH 1877–1878

1. Opisz zmiany, do jakich doszło na Bałkanach po wojnie turecko-rosyjskiej z lat 1877–1878.
2. Wymień państwa, które poparły Rosję w konflikcie z Turcją.

zatrzymali się w odległości kilkunastu kilometrów od Konstantynopola.

W lutym **1878 r.** Rosja i Turcja podpisały traktat pokojowy w **San Stefano**. Na jego mocy utworzono autonomiczne Księstwo Bułgarii, rozszerzono terytoria Serbii i Czarnogóry, a do Rosji włączono Besarabię i obszary na Kaukazie. Pozycja Rosji na Bałkanach i w rejonie Morza Czarnego znacząco się umocniła, co wywołało protesty Austro-Węgier i Wielkiej Brytanii. Aby załagodzić napięcia między mocarstwami, zwołano **międzynarodowy kongres w Berlinie** (**czerwiec–lipiec 1878 r.**).

Wskutek postanowień kongresu wpływy rosyjskie na Bałkanach zostały ograniczone. Państwa bałkańskie, które wywalczyły niepodległość (Serbia, Czarnogóra, Rumunia i Bułgaria), były jednak od tej pory przyjaźnie nastawione do Rosji. Jednocześnie obawa przed rosnącą potęgą imperium carów jeszcze bardziej zbliżyła Austro-Węgry i Niemcy. Odtąd Półwysep Bałkański stał się miejscem konfrontacji wielkich mocarstw eur opejskich.

NOWE ŚWIATOWE POTĘGI

W drugiej połowie XIX w. wzrosło znaczenie mocarstw pozaeuropejskich. W **1853 r. Stany Zjednoczone** – dzięki demonstracji siły i wysłaniu okrętów wojennych – nawiązały stosunki dyplomatyczno-handlowe z **Japonią**. Do tej pory japońskie porty były zamknięte dla statków z Zachodu. Pod koniec stulecia Amerykanie opanowali wybrzeże Oceanu Spokojnego i rozpoczęli ekspansję na Dalekim Wschodzie. Dzięki zakupowi Alaski, kolonizacji Hawajów i rejonu Oceanii (Samoa) zdobyli korzystną pozycję w basenie Pacyfiku. To pozwoliło im umocnić wpływy w Chinach – kraju, który był źródłem surowców i taniej siły roboczej oraz rynkiem zbytu. Ponadto po

KONGRES BERLIŃSKI

Car Aleksander II liczył się z tym, że na kongresie w Berlinie będzie musiał pójść na ustępstwa. Był jednak przekonany, że dzięki życzliwości kanclerza Bismarcka, który zainicjował to spotkanie, utrzyma większość postanowień z San Stefano. Spotkał go zawód, a wcześniejsze ustalenia zostały zrewidowane na niekorzyść Rosji. Rumunia, Serbia i Czarnogóra utrzymały niepodległość, jednak musiały zrzec się części zdobyczy terytorialnych. Bułgaria stała się autonomicznym księstwem, zależnym od imperium osmańskiego, a Bośnię i Hercegowinę oddano w „tymczasowy zarząd" Austro-Węgier. Brytyjczycy, którzy odgrywali na kongresie rolę arbitra, przejęli od Turcji wyspę Cypr. Sami z kolei zaoferowali Francji Tunezję, turecką prowincję okupowaną wcześniej przez wojska francuskie. Postanowienia kongresu berlińskiego zaskoczyły Rosję. Jej oburzenie było skierowane przede wszystkim przeciwko Niemcom. Bismarckowi zarzucano zdradę, ponieważ obiecał carowi wdzięczność za zachowanie przez Rosję neutralności podczas wojen Prus z Austrią i Francją. Najważniejszym i nieoczekiwanym skutkiem kongresu stało się więc porzucenie przez Rosję polityki proniemieckiej.

Uczestnicy kongresu berlińskiego ukazani podczas finałowych obrad 13 lipca 1878 r. Na pierwszym planie stoją: kanclerz Niemiec Otto von Bismarck [1], minister spraw zagranicznych Rosji Aleksandr Gorczakow [2] oraz premier Wielkiej Brytanii Benjamin Disraeli [czyt.: bendżamin dizreli] [3]. Ten ostatni w swojej przemowie podczas kongresu po raz pierwszy użył języka angielskiego zamiast francuskiego, który był tradycyjnym językiem dyplomacji. To nie pozostawiło złudzeń, kto reprezentuje największą potęgę świata.

▪ *obraz, Niemcy, 1881 r.*

? Jakie były najważniejsze różnice między kongresem w Berlinie a kongresem wiedeńskim z 1815 r.?

wygranej wojnie z Hiszpanią w **1898 r.** Stany Zjednoczone przejęły Filipiny i Guam, a także Portoryko w rejonie Karaibów. Objęły też protektorat nad formalnie niepodległą Kubą i założyły na wyspie bazę wojskową Guantanamo (do dziś należy do USA). Dzięki tym działaniom na przełomie XIX i XX w. Stany Zjednoczone stały się dominującym mocarstwem w rejonie Pacyfiku. Wkrótce zaczęły budować Kanał Panamski łączący Atlantyk i Pacyfik. To umocniło wpływy amerykańskie w tych regionach.

Wydarzenia z 1853 r. przełamały trwającą od XVII stulecia politykę ścisłej izolacji Japonii. W tym okresie władza cesarska w Japonii była jedynie nominalna, symboliczna. Krajem faktycznie rządzili **szoguni**, czyli naczelni wodzowie sił zbrojnych, pochodzący z arystokratycznego rodu **Tokugawa**. Ponadto państwo było targane buntami wzniecanymi przez

chłopów oraz **samurajów** (rycerzy wywodzących się ze szlachty).

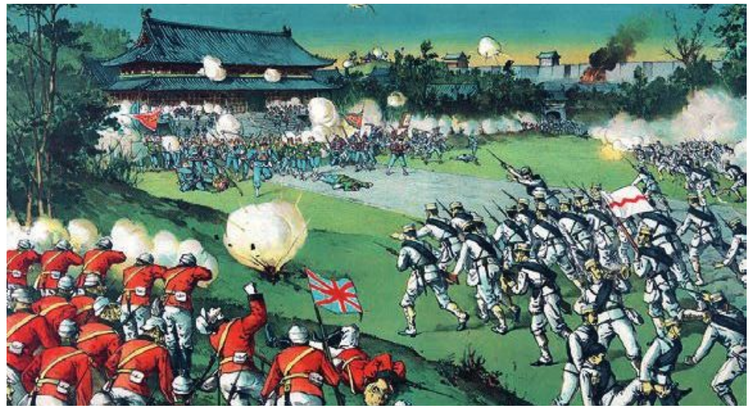
W **1867 r.** rządy w państwie objął 15-letni cesarz **Mutsuhito**. W styczniu kolejnego roku obalony został ostatni szogun z rodu Tokugawa i nastąpiła faktyczna restauracja władzy cesarskiej. Rządy cesarza Mutsuhito w latach 1868–1912 nazywane okresem Meiji (czyt.: mejżi, z. jap. 'Era Światłych Rządów') charakteryzują się licznymi reformami, modernizacją kraju i otwarciem na wpływy zachodnie. W tym czasie Japonia stała się monarchią konstytucyjną z rozległą władzą cesarską (oddawano mu boską cześć). Młody cesarz zlikwidował tradycyjny system feudalny, przeprowadził reformę rolną i uwłaszczenie chłopów. Ponadto stworzył nowoczesną administrację, wprowadził powszechną służbę wojskową i edukację, dzięki czemu wyeliminowano analfabetyzm. Cesarz wspierał też rozwój przemysłu, komunikacji i łączności. W rezultacie Japonia w krótkim czasie stała się nowoczesnym państwem z dobrze funkcjonującą gospodarką.

Dynamicznie rozwijający się przemysł japoński potrzebował surowców oraz nowych rynków zbytu. Z tego powodu Japonia podjęła ekspansję w kierunku osłabionych wewnętrznie Chin oraz znajdującej się pod ich zwierzchnictwem **Korei**. W latach 1894–1895 Japonia zaatakowała Chiny. Zajęła wyspę Formozę (Tajwan), archipelag Peskadorów, a także rozległe tereny w Mandżurii z półwyspem **Liaotung** i bazą morską w **Port Artur** (obecnie Lüshun, czyt.: li**szun**) w Chinach. Wywołało to protesty Rosji, którą poparły Francja oraz Niemcy. Japonię zmuszono do rezygnacji z Liaotungu, a dzierżawę nad półwyspem objęła Rosja. Na przełomie XIX i XX w. Japonia dołączyła do mocarstw bezwzględnie eksploatujących Chiny. Jej zaangażowanie w Korei oraz Mandżurii godziło jednak w dalekowschodnie interesy Rosji. Politykę japońską wspierała z kolei Wielka Brytania, która uznawała Japonię za siłę równoważącą rosyjskie wpływy w Azji.

POWSTANIE BOKSERÓW

Mocarstwa europejskie od początku XIX w. podejmowały próby eksploatacji Chin, co wywoływało sprzeciw tamtejszej ludności. Sytuacja najuboższych warstw pogorszyła się drastycznie w wyniku klęsk żywiołowych i nieurodzajów, które dotknęły Państwo Środka pod koniec XIX stulecia. Duże poparcie uzyskała tam wówczas tajna organizacja znana jako **Pięść w imię sprawiedliwości i pokoju**. Propagowała ona użycie tradycyjnych sztuk walki do wypędzenia najeźdźców. Z tego powodu Europejczycy nazwali jej zwolenników „bokserami".

W **1899 r.** w Chinach wybuchło **powstanie bokserów**. Było ono skierowane przeciwko słabej władzy cesarskiej i dominacji obcych mocarstw. Miało charakter antychrześcijański i antyeuropejski. Misjonarzy i ich chińskich uczniów uważano za szkodników, niszczących tradycyjne wartości i zasady oparte na starożytnej filozofii Konfucjusza. Wiosną 1900 r. oddziały bokserów ruszyły na Pekin, gdzie

Żołnierze mocarstw podczas pacyfikacji Pekinu zniszczyli wiele zabytkowych budowli. Splądrowali także Zakazane Miasto (cesarską rezydencję), opuszczone przez władczynię i jej dwór przed przybyciem cudzoziemskich wojsk.

▪ *drzeworyt, Francja, XX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

MOWA HUŃSKA CESARZA WILHELMA II

W lipcu 1900 r. cesarz Niemiec wygłosił mowę, aby pożegnać oddziały wojskowe wysłane do Chin w celu stłumienia powstania bokserów. Wezwał żołnierzy do bezlitosnego rozprawienia się z przeciwnikiem, a siły niemieckie porównał do barbarzyńskich Hunów.

Istnieją wielkie zadania zamorskie, które przypadły w udziale nowo powstałej Rzeszy Niemieckiej; zadania te są o wiele większe, niż tego spodziewało się wielu moich rodaków. Rzesza Niemiecka zgodnie ze swym charakterem powinna zadość uczynić zobowiązaniom w stosunku do swych obywateli, o ile są oni prześladowani za granicą. Państwo niemieckie jest w stanie rozwiązać zadania, których Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego nie mogło rozwiązać. Środkiem, które jemu to umożliwi, jest nasze wojsko. W ciągu trzydziestoletniej, wiernej, pokojowej pracy wojsko to zostało zorganizowane według wskazówek mojego dziadka. Również wy otrzymaliście wyćwiczenie według tych zasad i powinniście teraz w obliczu wroga złożyć dowody, czy rzeczywiście przyswoiliście sobie te zasady [...]. *Czeka was wielkie zadanie. Macie wymierzyć pokutę za wielkie bezprawie, jakie zostało popełnione. Chińczycy pogwałcili prawo międzynarodowe, w sposób niesłychany w historii świata wystawili na urągowisko osobę posła i obowiązki gościnności. Jest to tym bardziej oburzające, że zbrodnia została popełniona przez naród, który jest dumny ze swej prastarej kultury. Wykażcie czynem starą, pruską tężyznę, wykażcie, że jesteście chrześcijanami, ochoczo znosząc cierpienia. Niech cześć i chwała towarzyszy waszym sztandarom i broni! Złóżcie dowód wobec całego świata męskiej karności i dyscypliny. Wiecie dobrze, że macie walczyć przeciwko chytremu, odważnemu, dobrze uzbrojonemu, okrutnemu wrogowi. Gdy staniecie w obliczu nieprzyjaciela, bijcie go. Wiedzcie, że nie będzie żadnej litości! Jeńców nie będziemy brać* [...]. *Jak przed tysiącem lat Hunowie pod wodzą swego króla Attyli pozyskali sławę, która przetrwała jeszcze do dziś dzień w podaniach i bajkach, tak niechaj przez was nazwa Niemiec utrwali się w Chinach na 1000 lat w taki sposób, aby nigdy już żaden Chińczyk nie odważył się nawet krzywo spojrzeć na Niemca. Błogosławieństwo Boże niech będzie z wami! Modlitwy całego ludu i moje życzenia wam towarzyszą i każdemu z osobna. Otwórzcie drogę kulturze na zawsze!* [...]

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 364–365.

? **1.** Przedstaw zadania, jakie przed żołnierzami stawiał cesarz Wilhelm II.
2. Wyjaśnij, do jakiego postępowania z przeciwnikiem wzywał władca II Rzeszy Niemieckiej.

przebywali europejscy dyplomaci z niewielkimi jednostkami wojska. W czerwcu bokserzy opanowali stolicę i przy biernej postawie władz cesarskich rozpoczęli oblężenie dzielnicy ambasad. Pod naciskiem powstańców rząd chiński wypowiedział wojnę Wielkiej Brytanii, Stanom Zjednoczonym, Francji, Japonii, Rosji, Niemcom, Austro-Węgrom i Włochom, a cesarzowa **Cixi** [czyt.: s-iksi] wyznaczyła nagrody pieniężne za głowy Europejczyków. Obrońcy dzielnicy ambasad nie ulegli powstańcom. Miesiąc po rozpoczęciu oblężenia w Chinach wylądował 22-tysięczny korpus złożony z żołnierzy ośmiu mocarstw. Ruszył on w kierunku Pekinu i uwolnił obrońców ambasad. Wkrótce po utracie stolicy powstanie zostało stłumione.

Zwycięskie mocarstwa narzuciły Chinom traktat pokojowy. Zobowiązywał on Chiny do wypłaty wysokiej kontrybucji, zakazywał importu broni i przyznał Mandżurię Rosji. W walkach zginęło kilkuset europejskich cywili i ponad 1000 żołnierzy interweniujących mocarstw. Śmierć poniosło też ponad 100 tys. chińskiej ludności cywilnej. Ponadto walki doprowadziły do ogromnych zniszczeń materialnych.

Powstanie bokserów ujawniło słabość państwa chińskiego. Dowiodło jednak również determinacji jego mieszkańców, pragnących

DALEKI WSCHÓD NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU

? **1.** Wymień, które tereny należały do strefy wpływów brytyjskich na Dalekim Wschodzie.
2. Wskaż obszary będące celem ekspansji japońskiej.

uwolnić się spod obcej dominacji. Młode mocarstwa – USA i Japonia – wykazały, że dorównują już tradycyjnym potęgom europejskim. Jednocześnie złamanie przez Rosję polityki otwartych drzwi (zakładała ona nieuszczuplanie terytorium Chin oraz równość wszystkich państw w handlu z nimi) doprowadziło do wojny rosyjsko-japońskiej.

WOJNA ROSYJSKO-JAPOŃSKA

Przyczyną konfliktu rosyjsko-japońskiego była rywalizacja o wpływy w pogrążonych w kryzysie Chinach. Japończycy zaproponowali, że pozwolą Rosjanom przejąć Mandżurię, jeżeli w zamian Rosja uzna ich prawo do Korei. Car Mikołaj II odrzucił tę ofertę. Jedynym rozwiązaniem narastającego sporu stała się więc

wojna. Japonia starannie się do niej przygotowała, m.in. rozbudowała flotę i prowadziła akcję wywiadowczą na terenie przyszłych działań zbrojnych. Szkoliła także armię, korzystając z pomocy pruskich oficerów. Rosja natomiast zlekceważyła przeciwnika. Uznała, że Japonia – niewielkie państwo azjatyckie – musi ulec sile Imperium Rosyjskiego. Car Mikołaj II potraktował ten konflikt jako okazję do wzmocnienia autorytetu i zjednoczenia państwa, które zmagało się z problemami społecznymi i ekonomicznymi.

Na początku 1904 r. stosunki dyplomatyczne między państwami zostały zerwane. W lutym Japonia zaatakowała bazę rosyjską w Port Artur i zadała carskiej Flocie Pacyfiku poważne straty. Jej pozostałe jednostki zostały zablokowane w skutym lodem Władywostoku. Rosjanie wysłali do Azji Flotę Bałtycką, ale Wielka Brytania zablokowała Kanał Sueski, dlatego rosyjskie okręty musiały płynąć dookoła Afryki. Rosjanie mieli także problem z przetransportowaniem wojsk lądowych na Daleki Wschód jednotorową Koleją Transsyberyjską.

Tymczasem Japończycy przeszli do ofensywy. Ich wojska przewyższały rosyjskie pod względem umiejętności i wyszkolenia dowódców. W styczniu 1905 r. skapitulowały siły rosyjskie w Port Artur. Na przełomie lutego i marca Rosjanie przegrali w **bitwie pod Mukdenem**. W maju na Daleki Wschód po wielomiesięcznej podróży dotarła rosyjska Flota Bałtycka. Japończycy byli jednak przygotowani na przybycie wroga i zniszczyli go całkowicie w **bitwie morskiej pod Cuszimą**.

WARTO WIEDZIEĆ

Polacy w wojnie rosyjsko-japońskiej

Wśród oddziałów rosyjskich w wojnie z Japonią znaleźli się także Polacy. Według szacunków pod koniec wojny stanowili oni 20% sił rosyjskich, czyli ponad 40 tys. żołnierzy. Byli to rekruci z zachodnich guberni Imperium Rosyjskiego (przede wszystkim Królestwa Polskiego) oraz zawodowi oficerowie. Ci ostatni tworzyli 17% korpusu oficerskiego w armii lądowej i 6% w marynarce. Wielu z nich po odzyskaniu przez Polskę niepodległości kontynuowało karierę wojskową w odrodzonym Wojsku Polskim.

? W jaki sposób polscy żołnierze znaleźli się na froncie dalekowschodnim?

Upokorzona klęską Rosja musiała przystać na amerykańskie mediacje. **2 września 1905 r.** w **Portsmouth** [czyt.: portsmes] podpisano **traktat pokojowy**. Na jego mocy Rosjanie zostali zmuszeni do odstąpienia Japonii bazy Port Artur na półwyspie Liaotung. Musieli też wycofać się z Mandżurii i przekazać Japończykom południową część wyspy Sachalin. Ponadto zwycięstwo zapewniło Japonii swobodę działań w Korei – w 1907 r. Japończycy roztoczyli protektorat nad Koreą, a w 1910 r. ogłosili ją kolonią. Wojna wykazała też niewydolność władzy w Rosji i stała się jedną z przyczyn wybuchu rewolucji w 1905 r. (więcej zob. s. 288–289).

ĆWICZENIA

1. Przedstaw sytuację polityczną w Europie w drugiej połowie XIX w.
2. Omów skutki wojny rosyjsko-tureckiej z lat 1877–1878.
3. Scharakteryzuj politykę nowych mocarstw światowych – Stanów Zjednoczonych i Japonii.
4. Wyjaśnij, dlaczego wybuchło powstanie bokserów w Chinach.
5. Wymień konsekwencje wojny rosyjsko-japońskiej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

B. Jelavich, *Historia Bałkanów. Wiek XX*, tłum. M. Chojnacki, J. Hunia, Kraków 2005.
T. Rogacki, *Japońsko-rosyjska wojna morska 1904–1905*, Zabrze 2011.

9 PIĘKNA EPOKA

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- filozofia przełomu XIX i XX w.,
- nowe nurty w literaturze i malarstwie,
- zmiany w architekturze,
- początki kultury masowej.

FILOZOFIA PRZEŁOMU WIEKÓW

Po niepokojach związanych z ruchami narodowowyzwoleńczymi oraz zjednoczeniem Włoch i Niemiec w Europie zapanował pokój. Był to czas dynamicznego rozwoju gospodarczego i licznych przemian. Okres od 1871 r. do wybuchu I wojny światowej zyskał później miano „pięknej epoki" (fr. ***la belle époque***, czyt.: bel e**pok**). Rozwój nauki i wiara, że prowadzi on do zrozumienia świata, wpłynęły na filozofię. Tendencje romantyczne ustąpiły miejsca **filozofii pozytywnej**, której głównym przedstawicielem był Francuz **Auguste Comte** [czyt.: o**gist** kąt]. Zwolennicy tego kierunku uważali, że *przedmiotem poznania mogą być tylko fakty i zjawiska, które można poddać badaniom naukowym.* Odrzucali więc wszystko, co opierało się na metafizyce czy intuicji, a prawa natury i procesy społeczne tłumaczyli w sposób racjonalny.

Przeciwko wyłącznie rozumowemu objaśnianiu świata opowiedzieli się przedstawiciele innego prądu w filozofii – **intuicjonizmu**. Jego twórcą był Francuz **Henri Bergson** [czyt.: ą**ri** berg**są**]. Twierdził on, że o ciągłym rozwoju decyduje pęd życiowy, czyli siła popychająca jednostkę do działania. Podkreślał też znaczenie intuicji jako metody poznania rzeczywistości, nadrzędnej wobec rozumu.

Pod koniec XIX w. w społeczeństwie pojawiły się tendencje pesymistyczne. Powszechnie wierzono, że świat zmierza w kierunku bliżej nieokreślonej katastrofy. Nastąpił odwrót od racjonalizmu i pozytywizmu, a coraz większą popularność zdobywały poglądy niemieckiego filozofa **Arthura Schopenhauera** [czyt.: artura szopenhałera]. Głosił on, że jednostka ludzka nigdy nie będzie szczęśliwa, ponieważ stale towarzyszą jej poczucie klęski i strach przed śmiercią. Ponadto człowiek odczuwa ciągły niedosyt, który zmusza go do pogoni za zachciankami woli. Poglądy Schopenhauera wywarły wpływ na nurt światopoglądowy i artystyczny zwany **dekadentyzmem** (z fr. *décadence*, czyt.: deka**dąs** – 'upadek, schyłek'). Dekadenci byli przekonani, że kultura europejska jest pogrążona w kryzysie i czeka ją rychły koniec. W Niemczech zwolenników zyskała zaś filozofia **Fryderyka Nietzschego** [czyt.: niczego]. Ten myśliciel, chociaż sam schorowany i słaby fizycznie, uważał, że tylko silne jednostki mogą sprawować władzę. Pozostali ludzie powinni zaś im służyć. Stworzył też kategorię nadczłowieka, który dla osiągnięcia swoich celów musi być zdolny do stosowania przemocy. Filozofia Nietzschego podważała wszelkie obowiązujące normy prawne i moralne.

W drugiej połowie XIX w. rozwinęła się również filozofia **marksizmu**. Zwolennicy

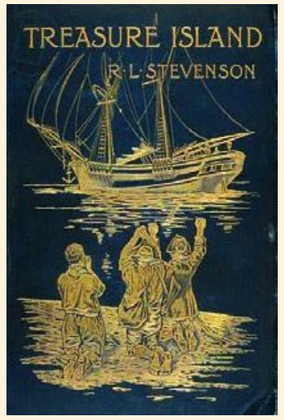
Auguste Comte jako pierwszy użył terminu „socjologia" na określenie nauki o budowie oraz funkcjonowaniu społeczeństw.

- *grafika, Francja, XIX w.*

ROZWÓJ CZYTELNICTWA

Wprowadzenie powszechnego szkolnictwa w wielu krajach wyeliminowało analfabetyzm. Jednocześnie dzięki nowoczesnym technikom druku i wysokim nakładom książki stały się tańsze i przez to dostępne też dla mniej zamożnych osób. Sprzyjało to rozwojowi czytelnictwa i literatury, która stała się elementem kultury popularnej (czyli uniwersalnej, otwartej i szerzej dostępnej dla odbiorcy). Na początku XIX w. w Niemczech jedna książka przypadała na 16 osób, a na początku XX stulecia – już na dwie. Powstało wówczas wiele dzieł, które nie miały wysokich walorów artystycznych i społecznych, ale zdobyły popularność wśród słabiej wykształconych czytelników. W prasie drukowano w odcinkach powieści znanych pisarzy, co również upowszechniało czytelnictwo. Powstała i zyskała popularność tzw. literatura gatunkowa, głównie romanse, powieści grozy, powieści sensacyjne, detektywistyczne, podróżnicze, przygodowe i historyczne. Narodziła się też literatura dziecięca i młodzieżowa.

? Jakie znaczenie miał rozwój czytelnictwa?

Wyspa skarbów to powieść przygodowa szkockiego pisarza Roberta Louisa Stevensona [czyt.: luisa stiwensona], po raz pierwszy wydana w całości w 1883 r.

▪ *fotografia współczesna*

LITERATURA

Zmiany wywołane rewolucją przemysłową – zarówno pozytywne, jak i negatywne – znalazły odbicie w literaturze. Na twórczość literacką wpływały też aktualne prądy filozoficzne. Dominującym kierunkiem był tego systemu twierdzili, że u podłoża zmian dziejowych i społecznych leży walka klas.

realizm, który zerwał z romantyczną wizją świata. Realiści przedstawiali rzeczywistość bez upiększeń. Opisywali codzienność najbiedniejszych grup społecznych, walkę o zysk i karierę, targające ludźmi obawy. Niektórzy stosowali elementy **naturalizmu** – skrajnej postaci realizmu, czerpiącej z ewolucjonizmu Darwina. Naturaliści sięgali po drastyczne przykłady z życia, aby możliwie wiernie ukazać

Autorzy najbardziej znanych dzieł literatury pięknej od 1830 do 1914 r.

Autor	Kraj	Dzieło
Fiodor Dostojewski	Rosja	*Zbrodnia i kara*
Lew Tołstoj	Rosja	*Wojna i pokój*
Anton Czechow	Rosja	*Wiśniowy sad*
Charles Dickens [czyt.: czarls dikens]	Anglia	*Oliver Twist* [czyt.: oliwer tłist]
Joseph Conrad [czyt.: dżozef konrad], właśc. Józef Konrad Korzeniowski	Anglia	*Lord Jim* [czyt.: dżim]
Gustave Flaubert [czyt.: gustaw flober]	Francja	*Pani Bovary*
Honoré de Balzac [czyt.: onore de balzak]	Francja	*Ojciec Goriot* [czyt.: gorjo]
Émile Zola [czyt.: emil zola]	Francja	*Germinal* [czyt.: żerminal]
Marcel Proust [czyt.: marsel prust]	Francja	*W poszukiwaniu straconego czasu*
Juliusz Verne [czyt.: wern]	Francja	*W 80 dni dookoła świata*
Paul Verlaine [czyt.: pol werlen]	Francja	poezje
Arthur Rimbaud [czyt.: artur rębo]	Francja	poezje

rzeczywistość. Ponadto na przełomie stuleci we Francji ukształtował się **symbolizm**. Przedstawiciele tego nowego prądu literackiego chcieli wyrazić nieuchwytne idee i pojęcia poprzez symbole.

MALARSTWO

Od połowy XIX w. sztuka pozostawała pod wpływem **realizmu**. Czołowymi przedstawicielami tego nurtu w malarstwie byli Francuzi **Gustave Courbet** [czyt.: gi**staw** kur**be**] i **Jean-François Millet** [czyt.: żą fr**ęsła** mi**je**]. Obrazy realistyczne charakteryzowały się stonowaną kolorystyką i spokojną kompozycją. Ukazywały prostych ludzi podczas ciężkiej pracy lub odpoczynku. Artyści zrezygnowali z upiększania, aby nie zakłamywać w ten sposób rzeczywistości.

W dalszym ciągu istniał też **akademizm**, propagowany przez akademie sztuk pięknych. Nurt odwoływał się do sztuki antycznej, renesansowej i klasycystycznej. Według jego założeń sztuka powinna się opierać na wiedzy i doświadczeniu, a nie na spontanicznej ekspresji twórczej. Stosowanie niezmiennych reguł miało gwarantować osiągnięcie piękna. Zwolennicy tego nurtu malowali przede wszystkim sceny historyczne, alegoryczne, religijne i krajobrazowe.

Nowy nurt w sztuce – **impresjonizm** – zapoczątkowała w latach 70. XIX w. grupa paryskich artystów, którzy sprzeciwiali się zarówno realizmowi, jak i akademizmowi. Do grona wybitnych impresjonistów należeli **Claude Monet** [czyt.: klod mo**ne**], **Auguste Renoir** [czyt.: o**gist** ren**ua**] i **Edgar Degas** [czyt.: ed**gar** de**ga**]. Inspirację stanowiła dla nich rozwijająca się fotografia. Impresjoniści dążyli do ukazania ulotnych wrażeń i nastroju chwili, gry światła i barw. Chętnie malowali pejzaże, często w wielu wariantach, i sceny miejskie. W latach 80. XIX w. z impresjonizmu wyłonił się kolejny nurt – postimpresjonizm. Jego przedstawiciele skupili się na ekspresji własnych przeżyć. Należeli do nich m.in. **Paul Cézanne** [czyt.: pol se**zan**], **Paul Gauguin** [czyt.: pol go**gę**] oraz **Vincent van Gogh** [czyt.: winsent wan hoh]. Dwaj ostatni byli zarazem symbolistami. Nurt ten zakładał istnienie prawdziwego świata, którego nie da się zinterpretować zmysłami i rozumem, a jego opisanie jest możliwe tylko za pomocą symboli.

Na początku XX w. został zapoczątkowany **kubizm**. Nurt ten opierał się na ukazywaniu elementów dzieła w postaci figur geometrycznych i zrywał z malarstwem, które – jak uważano dotychczas – miało być iluzorycznym

WARTO WIEDZIEĆ

Impresjonistki

W gronie znanych impresjonistów znalazły się również kobiety. Dużym uznaniem cieszyła się Mary Cassatt [czyt.: mery kasat], doceniona przez samego Edgara Degasa. Najchętniej przedstawiała dzieci oraz ludzi spędzających czas w operze. Uczennicą i modelką innego wybitnego impresjonisty, Éduarda Maneta, była Berthe Morisot [czyt.: bert mori**zu**]. Malowała ona przede wszystkim pejzaże i kobiety podczas codziennych czynności. Jej obraz *Po lunchu* jest uznawany za najdroższe w historii dzieło namalowane przez kobietę – w 2013 r. został sprzedany za prawie 11 mln dolarów.

? O czym świadczyło docenienie twórczości impresjonistek?

Po lunchu Berthe Morisot przedstawia scenę z życia codziennego. Karierę artystki przerwała w 1914 r. choroba oczu.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

NOWE KIERUNKI W SZTUCE

W drugiej połowie XIX i na początku XX w. w sztuce zaszły burzliwe zmiany. Zapoczątkowały je pierwsze wystawy francuskich impresjonistów, którzy w swoich pracach odrzucili obowiązujące dotychczas zasady realizmu. Za pomocą szybkiego nakładania na płótno czystych barw widocznymi pociągnięciami pędzla – zamiast mieszania farb na palecie – starali się oddać zmienną rzeczywistość zgodnie z subiektywnymi, chwilowymi odczuciami. Pod wpływem impresjonizmu zaczęły kształtować się także inne kierunki artystyczne odrzucające reguły tradycyjnego malarstwa.

1872 r.

Claude Monet, ***Impresja – wschód słońca***

Ten obraz, uznawany za pierwsze dzieło impresjonistyczne, stał się manifestem nowego kierunku w malarstwie. Monet dążył do uchwycenia ulotnego wrażenia, które towarzyszyło obserwacji wschodu słońca w porcie, dlatego obraz wydaje się namalowany w pośpiechu. Artysta skupił się na ukazaniu gry barw i światła na wodzie, a nie na szczegółach. Widoczny w tle port, zasnuty mgłą i dymem, przedstawił jedynie szkicowo.

1898 r.

Paul Gauguin, ***Skąd pochodzimy? Kim jesteśmy? Dokąd zmierzamy?***

Podobnie jak Cézanne, Paul Gauguin był początkowo związany z impresjonizmem, z czasem jednak zerwał z tym kierunkiem, aby stworzyć własny styl malarski. Uznaje się go za czołowego przedstawiciela symbolizmu w malarstwie. Zwolenników tego prądu artystycznego, tworzących bardzo zróżnicowaną grupę, łączył pesymistyczny stosunek do cywilizacji u schyłku XIX w. W poszukiwaniu prostszego życia Gauguin opuścił Francję i zamieszkał na Tahiti [czyt.: taiti], gdzie malował obrazy inspirowane wierzeniami Maorysów, wymykające się jednoznacznym interpretacjom. Przedstawione tu dzieło stanowiło szczytowe osiągnięcie w jego dorobku. Należy je odczytywać od prawej strony do lewej. Ukazane na nim postacie niemowlęcia [1], dziewczyny [2] i starej kobiety [3] są powiązane z pytaniami postawionymi w tytule dzieła. Twórczość Gauguina wywarła wpływ na późniejszy rozwój awangardowych kierunków w sztuce.

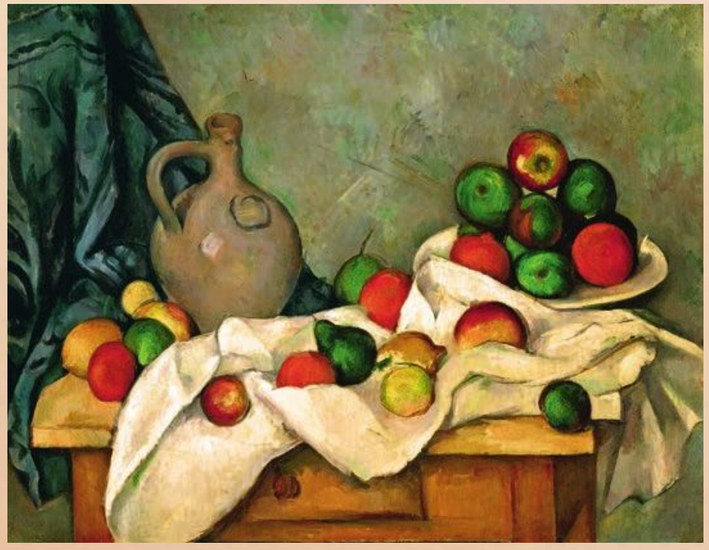
REALIZM | IMPRESJONIZM | POSTIMPRESJONIZM | SYMBOLIZM / SECESJA | AWANGARDA

1877 r. – śmierć Gustave'a Courbeta

1886 r. – ostatnia wystawa impresjonistów

1889 r. – Vincent van Gogh, *Gwiaździsta noc*

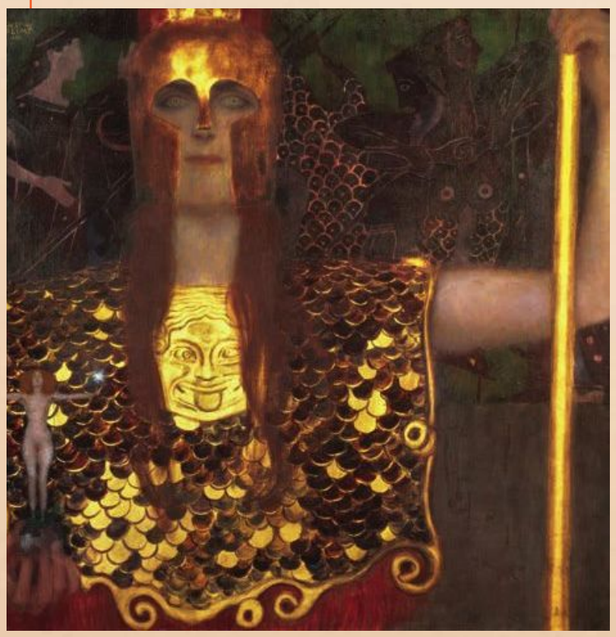
1907 r. – Pablo Picasso, *Panny z Awinionu* – początek kubizmu

1893 r.

Paul Cézanne, ***Martwa natura***

Paul Cézanne jest uznawany za ojca postimpresjonizmu. Nurt ten wywodził się z impresjonizmu, ale odrzucał jego ograniczenia. Postimpresjoniści kontynuowali bowiem kolorystyczne zasady poprzedników, lecz nie przykładali już takiej wagi do gry świateł i zerwali z wiernym odwzorowywaniem natury. Ukazany obraz należy do największych dzieł Cézanne'a. Widać w nim typową dla tego twórcy geometryzację przedmiotów oraz nowatorskie podejście do perspektywy – rozwiązania naśladowane później przez kubistów.

1898 r.

Gustaw Klimt, ***Pallas Atena***

Gustaw Klimt zapoczątkował działalność Secesji Wiedeńskiej – stowarzyszenia artystów będących zwolennikami nowego stylu, zrywającego z klasycznymi formami i historycyzmem. Jego znakiem rozpoznawczym stały się faliste linie, dekoratywność i motywy roślinne. Klimt zasłynął jako autor obrazów stworzonych z zastosowaniem złota, zainspirowanych bizantyjskimi mozaikami. Pierwszym tego typu dziełem była *Pallas Atena*, którą uznano za ikonę Secesji Wiedeńskiej.

TEKST ŹRÓDŁOWY

MANIFEST MALARZY FUTURYSTÓW

Pierwsze dziesięciolecie XX w. przyniosło narodziny futuryzmu. Ten awangardowy kierunek w sztuce głosił pochwałę techniki i nauki, wyrażał też zachwyt dynamiką wielkomiejskiego życia.

A oto nasze zwięzłe wnioski: poprzez to entuzjastyczne przyłączenie się do futuryzmu chcemy:

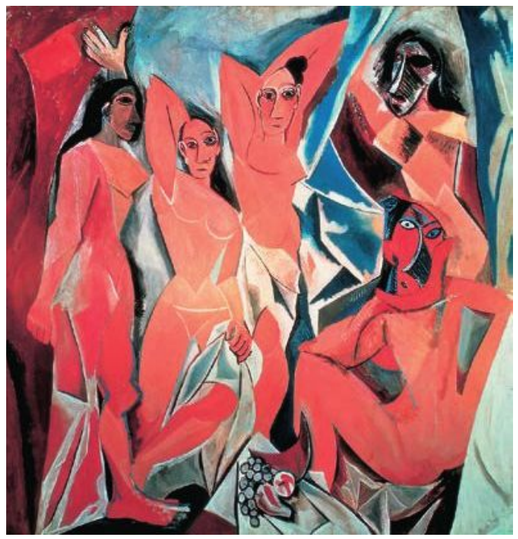
1. *Zniszczyć kult przeszłości, obsesję antyku, pedantyzm i formalizm akademicki.*
2. *Otoczyć powszechną pogardą naśladownictwo we wszystkich jego postaciach.*
3. *Podnieść z uznaniem każdą formę oryginalności, również zuchwałą, również najbardziej gwałtowną.*
4. *Czerpać odwagę i dumę z pochopnych pomówień o obłęd, którymi się chłoszczce nowatorów i knebluje im gardła.*
5. *Traktować krytyków sztuki jako nieużytecznych i szkodliwych.*
6. *Zbuntować się przeciw tyranii słów harmonia i dobry smak, tych zbyt elastycznych wyrażeń, którymi łatwo zniweczyć można dzieło Rembrandta lub Goi.*
7. *Wygnać ze sztuki wszystkie motywy, wszystkie tematy już wykorzystane.*
8. *Przedstawić i sławić życie codzienne, nieustannie i gwałtownie przetwarzane przez zwycięską naukę.*

Źródło: B. Osińska, *Sztuka i czas*, cz. 4, Warszawa 1986, s. 56.

? **1.** Scharakteryzuj program futurystów.

2. Na podstawie dostępnych materiałów przygotuj krótką prezentację o najwybitniejszych malarzach tworzących w nurcie futuryzmu.

odzwierciedleniem rzeczywistości. Kubizm stanowił początek awangardy, czyli rewolucji w prezentowaniu tematu sztuki oraz roli samego artysty w procesie tworzenia. Za twórcę kubizmu uznaje się hiszpańskiego artystę działającego we Francji **Pabla Picassa** [czyt.: pikassa].

Panny z Awinionu to jeden z najbardziej znanych kubistycznych obrazów Pabla Picassa. Przedstawia on pięć nagich kobiet, których sylwetki są ukazane w sposób zgeometryzowany, każda z innej perspektywy. Nie ma tu światłocienia, figury są namalowane płasko. Ich twarze przypominają maski, w tym afrykańskie, w nawiązaniu do fascynacji malarza odkrywaną wówczas sztuką ludów pierwotnych. Kompozycja jest utrzymana w ciepłej tonacji.

▪ *obraz, Francja, 1907 r.*

ARCHITEKTURA

W architekturze drugiej połowy XIX stulecia zaczęto odchodzić od historyzmu i eklektyzmu. W konstrukcji budynków korzystano z nowych materiałów: żelaza, stali, szkła i żelbetonu (betonu wzmocnionego metalowymi prętami). Zastąpiły one cegłę i kamień. Jednym z prekursorów nowoczesnej architektury był Francuz **Henri Labrouste** [czyt.: ą**ri** la**brust**], autor projektu **Biblioteki św. Genowefy** w Paryżu. Pierwszą na świecie konstrukcją w całości wykonaną z metalu i szkła był **Pałac Kryształowy** w Londynie zbudowany w 1851 r. (nie zachował się do naszych czasów). Dzięki udoskonaleniu produkcji żelaza i stali oraz

Home Insurance Building [czyt.: hołm inszurens bildin] w Chicago to biurowiec o żelazno-stalowej konstrukcji, wzniesiony w latach 80. XIX w. Budynek jest uznawany za pierwszy wieżowiec na świecie – ma 42 m wysokości i 10 pięter.

▪ *fotografia, Chicago, XX w.*

zwiększeniu ich wytrzymałości powstawały coraz wyższe budynki o metalowej konstrukcji szkieletowej. Symbolem epoki stała się **wieża Eiffla** [czyt.: ajfla] w Paryżu, otwarta w 1889 r. W tym okresie w Chicago w Stanach Zjednoczonych rozwinęła się **szkoła chicagowska**, która skupiała architektów projektujących wieżowce. Powstawanie coraz wyższych budowli było też możliwe dzięki wynalazkom, takim jak dźwig osobowy czy winda elektryczna.

Pod koniec stulecia w architekturze pojawił się nowy nurt. W Niemczech i krajach skandynawskich nosił on nazwę *Jugendstil* (czyt.: jugendsztil – 'styl młodości'), na ziemiach polskich i w Austrii – **secesja** (fr. *sécession*, czyt.: sesesją – 'odłączenie się'), a we Francji – *Art Nouveau* [czyt.: ar nu**wo** – 'nowa sztuka'). Wszystkie te nazwy nawiązywały do młodości, odnowy i nowości. Podkreślano w ten sposób swobodę artysty, który mógł tworzyć rzeczy uwolnione od tradycji. Secesja była nie tylko stylem, lecz także nową epoką w dziedzinie sztuk plastycznych, w której obowiązywała zasada poddania artystom wszystkich elementów otoczenia. Jej wpływy występowały zarówno w malarstwie, jak i w meblarstwie, grafice użytkowej czy ceramice. Charakterystycznymi dla secesji elementami były zdobienia z motywami roślinnymi i zwierzęcymi, faliste linie oraz delikatna kolorystyka. Wzorcową budowlą w stylu secesyjnym jest wiedeński **Pawilon Secesji**, wzniesiony w latach 1898–1899. Rozkwit kierunku nastąpił w pierwszym dziesięcioleciu XX w. Powstały wtedy słynne barcelońskie kamienice zaprojektowane przez Antonia Gaudíego (Casa Batlló, czyt.: kasa bad**jo**, Casa Mila, czyt.: kasa mi**la**).

CIEKAWOSTKA

Pierwsze kluby piłkarskie

Futbol cieszył się zainteresowaniem przede wszystkim w Wielkiej Brytanii. Pierwszy klub piłkarski powstał w 1857 r. w Sheffield [czyt.: szefild], a od 1863 r. funkcjonował Angielski Związek Piłki Nożnej. Pod koniec stulecia kluby piłkarskie istniały już w wielu krajach europejskich. Przełomem było powołanie Międzynarodowej Federacji Piłki Nożnej (FIFA). Jej akt założycielski podpisali w Paryżu w 1904 r. przedstawiciele siedmiu krajów: Francji, Danii, Belgii, Holandii, Szwecji i Szwajcarii oraz Hiszpanii (reprezentowanej przez klub Madryt FC).

Drużyna piłkarska Royal Engineers [czyt.: rojal endżinjes] jako pierwsza wygrała najstarsze rozgrywki w piłce nożnej na świecie, czyli Puchar Anglii.

▪ *fotografia, Wielka Brytania, 1875 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Rozwój prasy

Demokratyzacja życia sprawiła, że coraz więcej ludzi interesowało się aktualnymi kwestiami społeczno-politycznymi. Popularnością cieszyła się zarówno prasa codzienna, jak i specjalistyczna, przeznaczona np. dla lekarzy, artystów czy kobiet. Wraz z pojawieniem się partii politycznych powstawały też ich organy prasowe. Ponadto rozwijała się prasa zwana brukową. Była ona skierowana do czytelników, których bardziej interesowały wiadomości sensacyjne niż te z dziedziny polityki, gospodarki czy kultury. Wzrost nakładów tabloidów świadczył o rosnącym zapotrzebowaniu na tego rodzaju piśmiennictwo. Przykładowo nakład brytyjskiego dziennika „The Daily Mail" [czyt.: dy dejli mejl] w ciągu kilku lat wzrósł z 200 tys. do 1 mln egzemplarzy. Pod koniec XIX stulecia gazety były też głównym źródłem informacji. Do najbardziej rzetelnych i popularnych dzienników należały londyński „The Times" [czyt.: dy tajms] oraz francuski „Le Temps" [czyt.: ly tą]. Z rozwojem nowoczesnej prasy wiązało się ponadto powstanie agencji informacyjnych. Pierwszą taką instytucję założono w Paryżu w 1835 r. Na początku lat 50. XIX w. w Londynie rozpoczęła działalność Agencja Reutera [czyt.: rojtera], która funkcjonuje do dziś.

? Jakie znaczenie miał rozwój prasy na przełomie XIX i XX w.?

Joseph Pulitzer [czyt.: dżozef pulicer] był amerykańskim dziennikarzem i wydawcą prasowym. W 1917 r. ufundował nagrodę swojego imienia, która jest przyznawana za wybitne osiągnięcia w dziedzinie dziennikarstwa, literatury oraz muzyki.

▪ *fotografia, Wiedeń, XX w.*

POCZĄTKI KULTURY MASOWEJ

Narodziny **kultury masowej** były wynikiem upowszechnienia edukacji, wzrostu dochodów najniższych warstw społecznych, postępu w dziedzinie komunikacji oraz pojawienia się kategorii czasu wolnego. Czasami zamiennie używa się też określenia „kultura popularna". Obydwa terminy odnoszą się do tych samych zjawisk, jednak w niewielkim stopniu różnią się znaczeniowo. Gdy mówimy o kulturze masowej, podkreślamy jej prostotę, standaryzację i pewną powtarzalność, podczas gdy kultura popularna jest rozumiana jako bardziej demokratyczna, uniwersalna, otwarta i dostępna. To ostatnie określenie bywa więc nieraz używane w nieco szerszym sensie. W przeciwieństwie do kultury wysokiej, której odbiorcy należeli do elit, kultura masowa była w założeniu dostępna dla każdego, również mniej wymagającego odbiorcy – co jednak nie musiało być równoznaczne z jej niską jakością. Czas wolny umożliwił podejmowanie aktywności niezwiązanych z pracą. Dzięki postępującej alfabetyzacji coraz częściej sięgano po prasę. Nastąpił wyraźny rozwój czytelnictwa, któremu sprzyjał spadek cen książek. Widowiska, takie jak kabarety, rewie, wodewile, teatrzyki letnie „pod chmurką" czy pokazy iluzjonistów, przyciągały rzesze spragnionych rozrywki mieszkańców miast i miasteczek.

Do rozwoju kultury masowej najbardziej przyczyniło się kino. Szybko zostało ono najpopularniejszą formą rozrywki. Początki sztuki filmowej są związane z wynalezieniem **kinematografu** przez braci **Auguste'a i Louisa Lumière** [czyt.: ogista i luisa li**mier**] w 1895 r. To urządzenie służyło do nagrywania i odtwarzania obrazu. W pierwszych latach kinematografii kręcono filmy dokumentalne (np. *Wyjście robotników z fabryki Lumière w Lyonie*), ale na początku XX w. kinem zawładnęły filmy fabularne. Z czasem film przestał być tylko formą rozrywki i zaczął odgrywać rolę informacyjną. Ponadto stał się ważnym narzędziem szerzenia propagandy.

Nieodłącznym elementem kultury masowej został także sport, który cieszył się coraz większym zainteresowaniem. Powszechnie

NOWOŻYTNE IGRZYSKA OLIMPIJSKIE

Wskrzeszenie starożytnej idei olimpijskiej było zasługą Pierre'a de Coubertina. Ten francuski arystokrata, pedagog i historyk uważał, że sport kształtuje w człowieku ważne cechy, takie jak wytrwałość, uczciwość i lojalność. Wierzył również w jednoczącą siłę sportu. Z inicjatywy Coubertina na Międzynarodowym Kongresie Sportowym w 1894 r. podjęto decyzję o utworzeniu Międzynarodowego Komitetu Olimpijskiego (MKOI) oraz zorganizowaniu pierwszych nowożytnych igrzysk olimpijskich. Odbyły się one w 1896 r. w Atenach. W trakcie igrzysk 313 sportowców z 14 krajów rywalizowało ze sobą w dziewięciu dyscyplinach: lekkoatletyce, kolarstwie, szermierce, gimnastyce, strzelectwie, tenisie, zapasach, podnoszeniu ciężarów i pływaniu. Do zawodów nie dopuszczono kobiet, które wzięły udział dopiero w kolejnej olimpiadzie – w 1900 r. w Paryżu. Piąte i ostatnie igrzyska przed I wojną światową zorganizowano w 1912 r. w Sztokholmie.

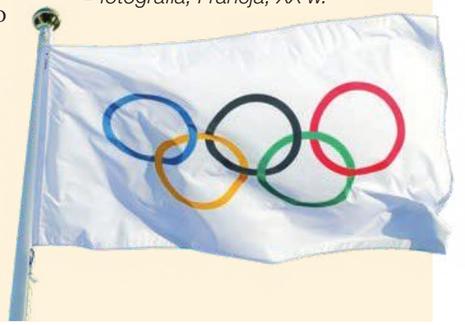
Pierre de Coubertin [czyt.: pjer de kuber**tę**] w 1896 r. doprowadził do wznowienia igrzysk olimpijskich. W 1924 r. po raz pierwszy w historii odbyły się też zimowe igrzyska olimpijskie.

▪ *fotografia, Francja, XX w.*

? Od kiedy są organizowano zimowe igrzyska olimpijskie?

Flaga olimpijska, wprowadzona w 1914 r., została zaprojektowana przez Pierre'a de Coubertina. Przedstawia pięć splecionych okręgów na białym tle, które symbolizują kontynenty: Europę, Afrykę, Amerykę, Azję i Australię.

▪ *fotografia współczesna, Brazylia*

głoszono przekonanie o dobrym wpływie ruchu na ludzki organizm. Wzrostowi poziomu aktywności fizycznej sprzyjały też przemiany w dziedzinie zdrowia i higieny. Ponadto władze państwowe angażowały się we wspieranie aktywności fizycznej wśród chłopców. Widziały w tym bowiem środek nie tylko do osiągnięcia wysportowanej sylwetki, lecz także do wyrobienia pożądanych cech charakteru, jak odwaga, waleczność i dyscyplina. Z tego względu w wielu państwach gimnastyka została zaliczona do przedmiotów obowiązkowych. Do najpopularniejszych dyscyplin należały boks, zapasy i piłka nożna, które przyciągały rzesze kibiców. Wśród elit zainteresowaniem cieszyły się zwłaszcza tenis ziemny, golf i jazda konna.

ĆWICZENIA

1. Omów nurty filozoficzne i literackie drugiej połowy XIX w.
2. Przedstaw główne kierunki w malarstwie i architekturze pięknej epoki.
3. Opisz, jak rewolucja przemysłowa wpłynęła na literaturę oraz życie codzienne przełomu stuleci.
4. Wyjaśnij przyczyny popularności kultury masowej oraz sportu.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Guze, *Impresjoniści*, Warszawa 1986.
D. Shipman, *Historia kina: pierwsze stulecie*, tłum. I. Siwiński, Katowice 1996.

Podsumowanie rozdziału III
Świat w epoce węgla i stali

1 USA w drugiej połowie XIX wieku

1. W XIX stuleciu w Stanach Zjednoczonych ukształtował się wyraźny podział na przemysłową Północ i rolnicze Południe, gdzie zostało utrzymane niewolnictwo.
2. Stany południowe w obawie przed hegemonią Północy i zniesieniem niewolnictwa ogłosiły secesję. 4 lutego 1861 r. powstały Skonfederowane Stany Ameryki (Konfederacja).
3. Prezydent Abraham Lincoln uznał secesję za bunt. 12 kwietnia 1861 r. oddziały Konfederacji zaatakowały Fort Sumter w Karolinie Południowej. Tak rozpoczęła się wojna secesyjna, która miała powstrzymać rozpad USA.
4. Stany północne były liczniejsze i lepiej uzbrojone, dlatego uzyskały przewagę. Do przełomowej bitwy doszło w lipcu 1863 r. pod Gettysburgiem. Wojna zakończyła się porażką Konfederacji w kwietniu 1865 r.
5. Po wojnie nastąpił rozkwit gospodarczy USA. Powstała kolej transkontynentalna, a wzrostowi sprzyjała polityka liberalizmu gospodarczego i wolnego rynku.

2 Zjednoczenie Włoch

1. Królestwo Sardynii (Piemontu) było najsilniejszym państwem włoskim w XIX w. Władzę sprawowali w nim król Wiktor Emanuel II oraz premier Camillo Cavour. Uzyskali oni poparcie cesarza Francji Napoleona III dla sprawy zjednoczenia Włoch.
2. W 1859 r. wybuchła wojna Piemontu z Austrią. Wojska francusko-piemonckie zwyciężyły w bitwach pod Magentą i Solferino. Mimo to postanowienia pokojowe były niekorzystne dla Piemontu. Jego rząd poczuł się zdradzony przez Francję.
3. Giuseppe Garibaldi na czele „wyprawy tysiąca" w 1860 r. zajął Sycylię oraz południe Włoch z wyjątkiem Rzymu. Aby uniknąć konfliktu z Piemontem, podporządkował się królowi Wiktorowi Emanuelowi II.
4. Do zjednoczenia państwa doszło w 1861 r., kiedy Wiktor Emanuel przyjął tytuł króla Włoch. W wyniku kolejnej wojny z Austrią do Włoch przyłączono Wenecję (w 1866 r.). W 1871 r. Włosi wykorzystali konflikt francusko-pruski i ogłosili Rzym swoją stolicą. To zakończyło proces zjednoczenia.

3 Zjednoczenie Niemiec i powstanie Austro-Węgier

1. Po Wiośnie Ludów wykształciły się dwie koncepcje zjednoczenia Niemiec: wielkoniemiecka (pod przewodnictwem Austrii) i małoniemiecka (pod przewodnictwem Prus).
2. W 1864 r. wskutek wojny duńskiej Prusy otrzymały Szlezwik, Austria zaś – Holsztyn. Kanclerz Otto von Bismarck po uzyskaniu neutralności Francji i zawarciu przymierza z Włochami zdecydował się na wojnę z Austrią.
3. Po zwycięstwie Prusy utworzyły niezależny od Austrii Związek Północnoniemiecki. Ostatnim przeciwnikiem zjednoczenia była Francja, którą do wojny sprowokował Bismarck. Po klęsce pod Sadową w 1870 r. Francja skapitulowała. 18 stycznia 1871 r. w Wersalu Wilhelm I ogłosił powstanie II Rzeszy Niemieckiej.
4. Austria była osłabiona wojną z Francją i Piemontem oraz Prusami. Z tego powodu musiała się liczyć z aspiracjami narodów żyjących w monarchii. W 1867 r. powstała dualistyczna monarchia austro-węgierska, która miała wspólne: skarb, wojsko oraz politykę zagraniczną.

4 Kolonializm

1. Przyczyną ekspansji kolonialnej państw europejskich były ich mocarstwowe ambicje oraz rosnące zapotrzebowanie na surowce i nowe rynki zbytu.
2. Wielka Brytania zdobyła kolonie w Afryce i Azji dzięki silnej flocie. Niektóre z nich (np. Australia, Kanada, Związek Południowej Afryki) miały dużą autonomię i status dominium.
3. Francuskie kolonie miały mniejszą niezależność niż brytyjskie. Francuzi włączyli podbitą Algierię bezpośrednio do Francji. Stamtąd prowadzili dalszą ekspansję w Afryce Północnej. Najważniejszą francuską kolonią w Azji były Indochiny Francuskie.
4. Hiszpania i Portugalia utraciły swoje zamorskie imperia. Zjednoczone Niemcy zajęły nowe kolonie w Afryce (Togo, Kamerun) oraz Nową Gwineę w Azji.
5. W koloniach dochodziło też do buntów i powstań. Brytyjczycy musieli toczyć walki z sipajami, plemionami Zulusów oraz białymi Burami w Afryce Południowej.

5 Epoka węgla i stali

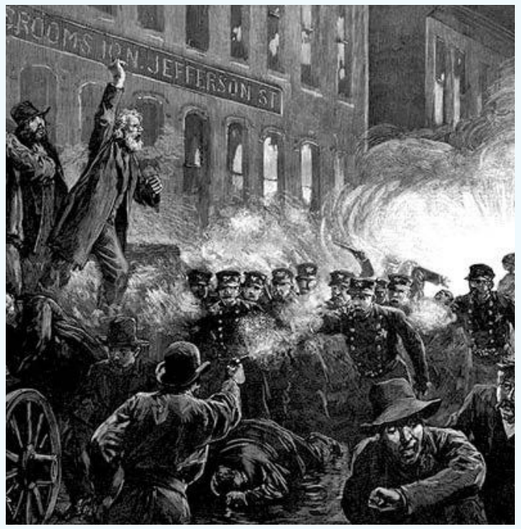
1. W XIX w. odkryto indukcję elektromagnetyczną. Dzięki temu w 1820 r. skonstruowano pierwszą żarówkę. Wynalezienie telegrafu i telefonu umożliwiło szybszą komunikację, również międzykontynentalną. W 1899 r. wysłano pierwszy telegram radiowy.
2. Rozwijały się nauki przyrodnicze. Charles Darwin sformułował teorię ewolucji. Odkryto zjawisko promieniotwórczości, a Dmitrij Mendelejew opracował układ okresowy pierwiastków.
3. W przemyśle dominowały maszyny parowe i produkcja stali. Po skonstruowaniu silnika spalinowego ważnym surowcem stała się ropa naftowa. Na przełomie wieków rozwijał się przemysł elektrotechniczny.
4. Transkontynentalne trasy kolejowe usprawniły transport. Dzięki wynalezieniu silnika spalinowego powstały pierwsze samochody, sterowce, a w XX w. – samoloty. Aby ułatwić transport morski, wybudowano Kanał Panamski i Kanał Sueski.
5. W rolnictwie zaczęto wykorzystywać płodozmian oraz nawozy sztuczne. Nastąpiła mechanizacja rolnictwa oraz przetwórstwa, co doprowadziło do powstania przemysłu spożywczego.

6 Zmiany cywilizacyjno-społeczne w XIX wieku

1. Nastąpił szybki rozwój medycyny. Dzięki przestrzeganiu higieny udało się zmniejszyć zachorowalność na choroby zakaźne oraz śmiertelność niemowląt. Pojawiła się antyseptyka. Pierwsze szczepionki i nowe leki wyeliminowały zagrożenie epidemiczne niektórymi chorobami.
2. Wiele krajów wprowadziło obowiązkową naukę. To przyczyniło się do likwidacji analfabetyzmu. W nowych typach szkół przygotowywano obywateli do pracy, a także do uczestnictwa w życiu publicznym.
3. Nowe przepisy budowlane, transport publiczny, inwestycja w tereny rekreacyjne poprawiły jakość życia w miastach. Udoskonalenie produkcji rolnej poskutkowało eksplozją demograficzną. To z kolei wymusiło masowe migracje ludności wiejskiej do miast w poszukiwaniu pracy.
4. Upowszechniła się idea emancypacji kobiet. W 1889 r. powstała Powszechna Unia Kobiet, w Wielkiej Brytanii i USA działały sufrażystki. Emancypantki walczyły m.in. o uzyskanie praw politycznych, prawa do wykształcenia, dążyły też do zerwania z tradycyjnym podporządkowaniem mężczyźnie.

7 Przemiany polityczne i nowe ideologie

1. W XIX w. w wielu krajach rozwijał się parlamentaryzm. Powstawały pierwsze partie polityczne, które wydawały własne czasopisma i organizowały wiece. Związki zawodowe dbały o interesy określonych zawodów.
2. W ruchu socjalistycznym nastąpił podział. Umiarkowani socjaldemokraci głosili potrzebę stopniowych, legalnych zmian, aby poprawić życie robotników. Rewolucjoniści uważali, że konieczna jest międzynarodowa rewolucja, która obali społeczeństwo klasowe. Z kolei anarchiści postulowali całkowitą likwidację państwa.
3. Chrześcijańska demokracja (chadecja) wykształciła się z nurtu konserwatywnego. Papież Leon XIII apelował, by utrzymać tradycję i dotychczasowy porządek przy jednoczesnym poszanowaniu praw robotników.
4. Nacjonalizm upowszechnił się dzięki rozwojowi świadomości narodowej. Głosił on wyższość potrzeb własnego narodu nad innymi, co miało usprawiedliwiać mocarstwową ekspansję. Na jego nurcie powstał syjonizm, czyli ruch Żydów dążący do stworzenia własnego państwa na terytorium Palestyny.

Zamieszki w Chicago rozpoczęły się od demonstracji 1 maja 1886 r. W kolejnych dniach doszło do eskalacji przemocy i śmierci kilku robotników. W odwecie ktoś rzucił bombą w policjantów, zabijając kilku z nich. Sąd skazał siedmiu robotników na karę śmierci, na czterech z nich wyrok wykonano. Aby uczcić te wydarzenia, uczestnicy kongresu w Paryżu ogłosili 1 maja Świętem Ludzi Pracy.

▪ *rycina, USA, 1886 r.*

8 Nowy podział polityczny świata

1. W latach 1877–1878 trwała kolejna wojna rosyjsko-turecka. Po pokoju w San Stefano Bułgaria, Serbia, Czarnogóra i Rumunia uzyskały niezależność od Turcji. Wojna potwierdziła dominację Rosji w basenie Morza Czarnego i na Półwyspie Bałkańskim.
2. W 1882 r. Niemcy, Austro-Węgry oraz Włochy zawiązały antyfrancuski i antyrosyjski sojusz zwany trójprzymierzem. W odpowiedzi doszło do zbliżenia Rosji i Francji.
3. USA rozszerzały swoją strefę wpływów na Dalekim Wschodzie. W 1853 r. wymusiły otwarcie Japonii i nawiązanie kontaktów handlowych. Wojna z Hiszpanią z 1898 r. przyniosła Stanom zdobycze w postaci strategicznych wysp u wybrzeży Ameryki.
4. W Japonii przeprowadzono gwałtowną modernizację ekonomiczną i militarną. W poszukiwaniu surowców podjęto ekspansję w kierunku Chin. Na obszarze Mandżurii w 1905 r. wybuchła wojna rosyjsko-japońska, zakończona klęską Rosji.
5. W 1899 r. w Chinach wybuchło powstanie bokserów skierowane przeciwko Europejczykom. Brutalnie stłumione powstanie wykazało słabość polityczną Chin i umożliwiło dalszą ekspansję mocarstw.

9 Piękna epoka

1. W filozofii odchodzono od idei romantyzmu. Dominację zyskał pozytywizm. Jego przedstawiciele odrzucali wiarę w zjawiska metafizyczne, a prawa natury i procesy społeczne tłumaczyli w sposób racjonalny. Popularność zdobyły również pesymistyczne poglądy A. Schopenhauera i F. Nietzschego.
2. Wskutek likwidacji analfabetyzmu wzrosło czytelnictwo. Dominującymi kierunkami w literaturze były realizm oraz symbolizm.
3. W malarstwie zwolenników zyskiwał realizm. Z czasem uznanie zdobyły też impresjonizm i postimpresjonizm. Ponadto narodził się kubizm. W architekturze wykorzystywano nowoczesne materiały i wynalazki, dzięki czemu mogły powstawać coraz wyższe budynki.
4. Wskutek poprawy warunków życia więcej ludzi zyskało czas wolny. Upowszechniły się literatura popularna, prasa i kinematografia. Rozwijała się kultura masowa, czyli dostępna i zrozumiała dla niższych warstw społecznych.
5. Aktywność fizyczną zaczęto postrzegać jako korzystną dla zdrowia. W 1896 r. odbyły się pierwsze nowożytne igrzyska olimpijskie.

Data	Wydarzenie
1857–1859	powstanie sipajów w Indiach
1858 r.	francusko-włoski układ z Plombières
26 IV–11 VII 1859 r.	wojna Francji i Piemontu z Austrią
1859 r.	opublikowanie teorii ewolucji Charlesa Darwina
11 VII 1859 r.	pokój w Villafranca
V 1860 r.	„wyprawa tysiąca”
17 III 1861 r.	utworzenie Królestwa Włoch
12 IV 1861–9 IV 1865	wojna secesyjna
1 I 1863 r.	zniesienie niewolnictwa w USA
II–X 1864 r.	wojna duńska
VI–VIII 1866 r.	wojna prusko-austriacka
3 VII 1866 r.	bitwa pod Sadową
II 1867 r.	utworzenie Austro-Węgier
VII 1867 r.	powstanie Związku Północnoniemieckiego
1869 r.	otwarcie Kanału Sueskiego
19 VII 1870–10 V 1871	wojna francusko-pruska
2 IX 1870 r.	bitwa pod Sedanem
18 I 1871 r.	powstanie II Rzeszy Niemieckiej – zakończenie procesu zjednoczenia
III–V 1871 r.	Komuna Paryska
VII 1871 r.	ogłoszenie Rzymu stolicą Włoch – zakończenie procesu zjednoczenia
1878 r.	kongres berliński
1880–1881	I wojna burska
1882 r.	zawiązanie trójprzymierza
1889 r.	powstanie II Międzynarodówki
1891 r.	encyklika *Rerum novarum*
1896 r.	atak włoski na Abisynię, pierwsze nowożytne igrzyska olimpijskie
1899–1902	II wojna burska
1899 r.	powstanie bokserów w Chinach
1903 r.	pierwszy lot samolotem
1904–1905	wojna rosyjsko-japońska
1910 r.	utworzenie Związku Południowej Afryki
1914 r.	otwarcie Kanału Panamskiego

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Mapa Niemiec

Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij wybór.

Mapa przedstawia sytuację polityczną na terenie Niemiec

A. przed wybuchem Wiosny Ludów.

B. między rozpędzeniem parlamentu frankfurckiego a bitwą pod Sadową.

C. między powstaniem Związku Północnoniemieckiego a bitwą pod Sedanem.

D. po proklamowaniu powstania II Rzeszy.

Wskazówki

a) Przypomnij sobie poszczególne etapy zjednoczenia Niemiec od utworzenia Związku Niemieckiego do powstania II Rzeszy. Określ daty roczne dla wydarzeń przedstawionych w poszczególnych odpowiedziach. Twoim zadaniem jest odpowiednie umiejscowienie pokazanej sytuacji politycznej w czasie.

b) Zastanów się, jakie zmiany terytorialne zaszły w wyniku podanych wydarzeń, i wybierz właściwą odpowiedź. Na mapie nadal istnieje Związek Północnoniemiecki, zaś Alzacja i Lotaryngia wciąż należą do Francji – więc Niemcy nie zostały jeszcze zjednoczone. Jednocześnie do Prus zostały przyłączone Szlezwik i Holsztyn, a więc jest już po wojnie prusko-austriackiej. Podaj jeden trafny argument, wspominając o konkretnym terytorium. Odpowiedź nie powinna być zbyt ogólna.

Odpowiedź

C.

Na przedstawionej mapie do Prus przyłączono już i Szlezwik (w 1864 r.), i Holsztyn (w 1866 r.). Na mapie nadal widnieje jednak Związek Północnoniemiecki, więc nie doszło jeszcze do pełnego zjednoczenia Niemiec. To nastąpiło dopiero po zwycięskiej wojnie z Francją, podczas której rozegrała się bitwa pod Sedanem.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło. Mapa Włoch

Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij wybór.

Mapa przedstawia sytuację polityczną na Półwyspie Apenińskim

A. przed wybuchem Wiosny Ludów.

B. między klęską Wiosny Ludów a wyprawą „tysiąca czerwonych koszul".

C. między proklamowaniem Królestwa Włoch a wybuchem wojny prusko-austriackiej.

D. po powstaniu II Rzeszy.

2 Źródło. Fragment opracowania historycznego

Fragment 1.: Kwestia niemiecka stała się dla niego dopiero wtedy ważna, gdy parlament frankfurcki [...] wybrał na cesarza Niemiec Fryderyka Wilhelma IV [...]. Był zdecydowanym przeciwnikiem przyjęcia przez króla Prus tytułu cesarskiego [...]. [Chciał] jedności krajów niemieckich, ale odrzucał każdą politykę niemiecką, która ograniczała potęgę i suwerenność Prus.

Fragment 2.: O całym zajściu król zawiadomił swojego premiera w telegramie wysłanym z Ems [...]. Ten przeredagował i skrócił tekst królewskiego telegramu, nie zmieniając jednak opisu całego wydarzenia. Jednak w nowej redakcji odmowa królewska ponownego przyjęcia [posła francuskiego] nabrała ostrzejszego charakteru.

Fragment 3.: Głównym teatrem działań wojennych stały się Czechy, gdzie połączyły się wojska austriackie i saskie [...]. Po ciężkich potyczkach armia austriacka zajęła pozycję pod Königgrätzem [czyt.: kuniśgracem, Sadową]. [Połączenie się sił pruskich] spowodowało druzgocącą klęskę armii austriackiej. Tym samym wojna została rozstrzygnięta, a zwycięstwo polityki [kanclerza] przypieczętowane.

Fragment 4.: [Kanclerzowi] udało się przy okazji sporu o Szlezwik-Holsztyn doprowadzić do wspólnego działania obu niemieckich potęg [...]. Działania przeciwko Danii wojsk pruskich i austriackich [...] przyniosły łatwe sukcesy [...]. W końcu Dania wyraziła gotowość do zawarcia zawieszenia broni i podjęcia rokowań pokojowych.

Źródło: W. Mommsen, [...], Lublin 1995, s. 12, 21, 60, 99.

a) Podaj nazwisko postaci, której dotyczą cytowane fragmenty tekstu.

b) Zaznacz poprawne dokończenie zdania.

Szereg, w którym zapisano właściwą kolejność wydarzeń opisanych w źródle, to

A. 4, 3, 1, 2. B. 2, 3, 1, 4. C. 1, 4, 2, 3. D. 1, 4, 3, 2.

c) Podaj stosowaną w historiografii nazwę dokumentu, który opisano we fragmencie 2.

3 Źródło. Fragment tekstu z epoki

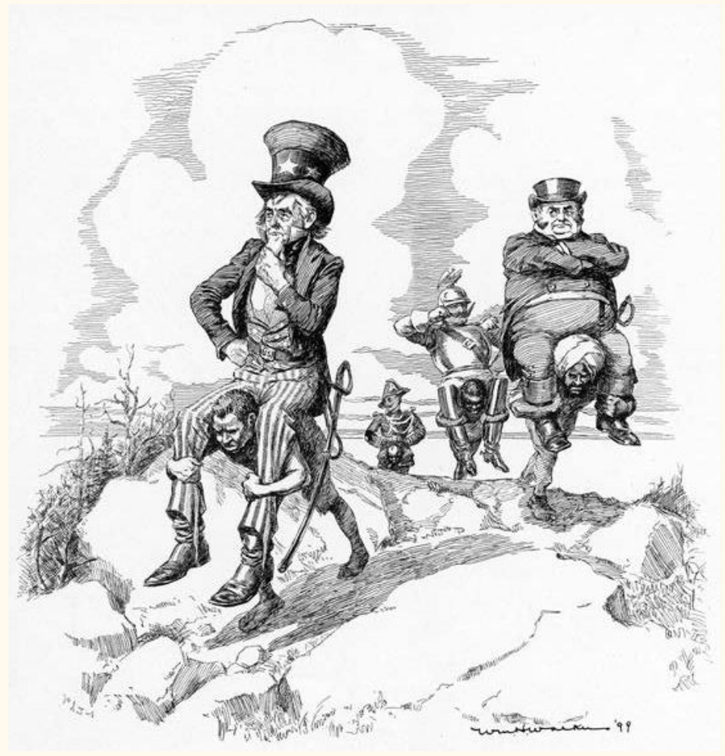
Kolonie zaofiarowują wolnym klasom i wyższej warstwie klasy robotniczej metropolii rynek zbytu, którego doniosłość powinna być szczególnie wzięta pod rozwagę. W kraju o starej cywilizacji, gdzie wykształcenie, nauki techniczne i wiedza w ogóle bardzo się rozkrzewiły, na rynku pracy dla wolnych zawodów panuje tłok. Inżynierowie, architekci, lekarze, urzędnicy z pewnymi zdolnościami nie potrafią znaleźć zatrudnienia popłatnego w stosunku do ich umiejętności i talentów. Te kadry zawsze wzbogacające życie kolonialne dają mu do dyspozycji niezmierzone źródła. [Poza] handlem i przemysłem we właściwym tego słowa znaczeniu dziesiątki tysięcy Anglików robią fortunę w Indiach, lub przynajmniej zyskują tam dostatek, którego metropolia lub kraje obce nie potrafiły im zapewnić.

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 2, Rzeszów 1997, s. 76.

a) Wymień korzyści, jakie metropoliom oraz ich ludności mogło przynieść posiadanie kolonii.

b) Wyjaśnij, jaką korzyść, zdaniem autora tekstu, mogły zyskać tereny kolonizowane.

4 Źródło. Karykatura *Brzemię białego człowieka* z 1899 r.

a) Podaj, jakie państwo symbolizują ukazane postacie.

b) Rozstrzygnij, czy tytuł ilustracji ma charakter ironiczny. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do elementów graficznych.

5 **Źródło 1. Opis stylu**

Ruch artystyczny, styl w sztukach plastycznych [...] na przełomie XIX i XX w., będący protestem przeciw historyzmowi [...]. Budowle [...] cechowało: fantazyjne ukształtowanie fasad, okien i podziałów oraz linearna kapryśna dekoracja o motywach zaczerpniętych z natury, np. wijące się pęki wici roślinnych, smugi dymu, sieci pajęcze, muszle, skrzydła motyli, maski i maszkarony.

Źródło: *Encyklopedia szkolna WSiP. Historia*, Warszawa 2004, s. 830.

Źródło 2. Fotografie budowli

A.

B.

a) Podaj nazwę stylu architektonicznego opisanego w źródle 1.

b) Rozstrzygnij, która z zaprezentowanych fotografii (A czy B) przedstawia budowlę charakterystyczną dla tego stylu.

6 **Źródło. Opisy konfliktów z XIX w.**

Opis 1.: Osią polityki wobec Chin stało się dążenie do „otwarcia" tego kraju dla spółek, którym przewodziła Kompania Wschodnioindyjska. Nasilenie handlu [narkotykami] spowodowało jednak reakcję Pekinu. W 1839 r. do Kantonu przybył [...] Zexu Lin [...]. Misja jego zakończyła się pozornym sukcesem: blokada angielskiej faktorii zmusiła kupców do wydania przechowywanego narkotyku [...]. Działania te [...] miały dostarczyć [Brytyjczykom] powodu do wywołania konfliktu zbrojnego [...].

Opis 2.: Wybuch wojny przyspieszyły zarówno powtarzające się napaści ze strony Anglików, jak również nierozwiązany problem zamieszkujących Oranię i Transwal cudzoziemskich osadników [...]. Zdobywca Sudanu, gen. Kitchener, który przejął naczelne dowództwo z rąk feldmarsz. Robertsa, postawił bowiem na zgniecenie przeciwnika miażdżącą przewagą liczebną. W 1900 r. Orania, a następnie Transwal zostały opanowane przez jego wojska. Konflikt zakończył się jednak dopiero w dwa lata później, gdy ustała nękająca najeźdźców partyzantka.

Źródło: P. Wieczorkiewicz, *Historia wojen morskich. Wiek pary*, Londyn 1995, s. 18–19, 163–165, 269.

Podaj stosowane w historiografii nazwy konfliktów, których dotyczą poszczególne opisy.

7 **Wypowiedź argumentacyjna**

a) *Procesy zjednoczenia Niemiec i Włoch miały podobne przyczyny i przebieg.* Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w swojej argumentacji aspekt polityczny, społeczno-gospodarczy i kulturowy.

b) *To przemiany gospodarcze miały decydujący wpływ na kształt sceny politycznej w Europie Zachodniej u schyłku XIX w.* Odnieś się do tej tezy, charakteryzując źródła i postulaty trzech wybranych ruchów politycznych.

▪ *Niedziela w kopalni* – obraz Jacka Malczewskiego z 1882 r.

IV
ZIEMIE POLSKIE NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU

1 Skutki powstania styczniowego
2 Walka o polską kulturę i szkolnictwo
3 Przemiany społeczno-gospodarcze
4 Polskie nowoczesne ruchy polityczne
5 Rewolucja 1905 roku
6 Kultura i nauka polska na przełomie XIX i XX wieku

1 SKUTKI POWSTANIA STYCZNIOWEGO

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- rosyjskie represje wobec powstańców,
- oceny powstania styczniowego,
- rusyfikacja Królestwa Polskiego,
- zsyłki na Syberię i emigracja popowstaniowa.

REPRESJE PO UPADKU POWSTANIA STYCZNIOWEGO

Powstanie styczniowe było ostatnim zrywem niepodległościowym Polaków w XIX w. W walkach zginęło ponad 20 tys. powstańców, a niemal 30 tys. zostało zesłanych w głąb Rosji. Część z nich skierowano na katorgę, czyli ciężkie roboty. Władze carskie skonfiskowały także ponad 3 tys. majątków należących do powstańców. Na tysiące osób nałożyły dodatkowe kontrybucje, np. za manifestowanie żałoby narodowej lub odmowę udziału w balach organizowanych przez władze rosyjskie. Łącznie represjom poddano prawie 250 tys. osób.

Po stłumieniu powstania styczniowego Rosjanie chcieli ostatecznie rozwiązać kwestię polską. Według cara Aleksandra II Królestwo Polskie – nazwane *Judaszem Słowiańszczyzny* – należało surowo ukarać i pozbawić autonomii. Temu służyły represje wobec powstańców oraz rusyfikacja szkół i kościołów. Unifikacją ziem polskich z Imperium Rosyjskim zajęły się dwie instytucje – **Komitet Urządzający** powołany w Warszawie oraz **Komitet do spraw Królestwa** utworzony w Petersburgu. Królestwo Polskie zaczęto nazywać **Krajem Nadwiślańskim** (ros. ***Priwislinskij Kraj***). Nadal obowiązywał **stan wojenny** wprowadzony w 1861 r. Zniesiono go dopiero 20 lat później, a w jego miejsce ustanowiono *stan wzmocnionej ochrony*. Władze utrudniły podróżowanie – przekroczenie granic guberni wymagało paszportu lub odpowiednich zezwoleń. W całym kraju obowiązywała cenzura. Ponadto od 1865 r. język rosyjski był jedynym językiem urzędowym. Z powodu stanu wyjątkowego bez zgody władz nie można było założyć gazety, otworzyć szkoły kupieckiej ani powołać stowarzyszenia. Likwidowano też suwerenne instytucje państwowe, takie jak:

- Sekretariat Stanu do spraw Królestwa,
- odrębną administrację poczt oraz Komisję Przychodów i Skarbu,
- Radę Stanu, Radę Administracyjną, Komisję Oświecenia Publicznego,
- Komisję Spraw Wewnętrznych i Duchownych,
- Komisję Sprawiedliwości.

Bank Polski został przekształcony w oddział rosyjskiego Banku Państwowego. Zwiększono liczbę **guberni** (z 5 do 10) oraz powiatów. Te zmiany sprzyjały depolonizacji służb cywilnych, czyli zastępowaniu polskich urzędników rosyjskimi. Ponadto car odebrał prawa miejskie miastom, których władze pomagały powstańcom. Po śmierci namiestnika **Fiodora Berga** w 1874 r. powstał urząd **generała-gubernatora**, na który został powołany **Iosif Hurko**. Ta funkcja dawała szerokie uprawnienia cywilne, policyjne i wojskowe. W 1879 r. kompetencje generała-gubernatora jeszcze powiększono. Od tej pory mógł on postawić osoby cywilne przed sądem wojennym i zsyłać Polaków na Sybir bez prawomocnego wyroku.

Upadek powstania położył też kres romantyzmowi. Jedyną korzyść z tego zrywu odnieśli chłopi, którzy po uwłaszczeniu otrzymali ziemię na własność. Tym samym na ziemiach polskich zakończyła się epoka feudalizmu, a rozpoczął – okres przemian kapitalistycznych.

Pożegnanie Europy to obraz Aleksandra Sochaczewskiego. W swoim dziele artysta przedstawił znanych zesłańców na Sybir, z różnych okresów zsyłek. Uwiecznił także siebie (postać wpatrzona w słup 1). Obelisk w uralskiej wsi Rieszoty, wyznaczający granicę między Europą i Azją, przez zesłańców był nazywany pomnikiem łez. Sam Sochaczewski spędził na Syberii 20 lat.

- *obraz, Polska, 1890–1894*

Pałac Staszica został w latach 90. XIX w. zmieniony przez władze rosyjskie w prawosławną cerkiew św. Tatiany Rzymianki. Pełnił tę funkcję aż do I wojny światowej.

- *fotografia, Warszawa, ok. 1905 r.*

REPRESJE NA ZIEMIACH ZABRANYCH

Na ziemiach zabranych rusyfikacja także objęła urzędy, sądy oraz szkolnictwo. W szkołach i uczelniach była ona jeszcze bardziej restrykcyjna, ponieważ w języku rosyjskim uczono też religii. Aby wyrugować język polski, pojawiły się tablice przypominające o zakazie jego używania. Polaków pozbawiano pracy w urzędach i na kolei. Władze konfiskowały też majątki powstańców i osób podejrzanych o udział w zrywie. Oskarżeni o konspiracyjną działalność musieli sprzedać swoje posiadłości Rosjanom (Polacy nie mogli kupować ziemi). Z kolei właściciele polskich majątków musieli płacić **kontrybucję**, czyli podatek, który miał zrekompensować Rosji koszty tłumienia powstania. Polacy nie mogli też organizować szlacheckiego samorządu ziemskiego (co zapewniała reforma uwłaszczeniowa z 1861 r.). Represje objęły ponadto Kościół katolicki. Likwidowano klasztory, kościoły zamykano bądź zamieniano w cerkwie oraz niszczono kapliczki. Poza tym kazania i nabożeństwa musiały się odbywać w języku rosyjskim.

? Czym różniły się represje popowstaniowe w Królestwie Polskim i na ziemiach zabranych?

Na pobojowisku to rysunek z cyklu *Polonia* Artura Grottgera. Autor przedstawił na nim kobiety rozpaczające po zabitym powstańcu – prawdopodobnie jego matkę oraz żonę lub narzeczoną.

▪ *rysunek, Warszawa, 1863 r.*

POWSTANIE W OCENACH POLSKICH HISTORYKÓW

Polskie powstania narodowe są do dziś tematem dyskusji. Dla ówczesnych badaczy, m.in. Henryka Lisickiego, konserwatywnego historyka galicyjskiego, polskie zrywy były *periodycznymi próbami samobójstwa*. Szczególnie krytycznie ocenił on powstanie styczniowe. Dużo później nawet najbardziej zasłużony historyk powstania Stefan Kieniewicz (związany rodzinnie z bohaterami powstania) pisał wprawdzie o potrzebie kultywowania pamięci o tym zrywie narodowym, twierdził jednak, że nie należy szerzyć jego kultu.

Współczesna perspektywa wygląda inaczej. Badacze, tacy jak m.in. prof. Jerzy W. Borejsza, często opisują olbrzymi wpływ powstania na budowanie świadomości narodowej. Jednocześnie podkreślają, że przypominało ono Europie o walce toczonej przez Polaków. Prof. Borejsza podkreśla także w swoich publikacjach to, że powstanie styczniowe jak żadne dotąd pokazało zdolności konspiracyjne Polaków. Utworzenie tajnego państwa podziemnego i sieci agencji dyplomatycznych w Europie Zachodniej świadczyło o wysokiej umiejętności samoorganizacji Polaków, pozwalającej pokonać skrajne wyzwania. Przewaga militarna Rosji oraz brak wsparcia Francji i Wielkiej Brytanii (na które liczono) przesądziły o klęsce zrywu. W opinii prof. Jerzego W. Borejszy *rok 1863 pozostał dla Polaków nie tylko przykładem wielkiego romantycznego zrywu patriotycznego, straceńczych ataków, bezprzykładnego męstwa i masowego męczeństwa. Nauczył wielu tego realizmu politycznego, który nakazywał szykować się, pracować i czekać bez mała półwiecze na następną walkę zbrojną. Był aż po II wojnę światową przestrogą, iż powstanie jest absolutną koniecznością* [cyt. za: J.W. Borejsza, *Po co to powstanie*, „Gazeta Wyborcza", 19–20 stycznia 2013].

Upadek powstania styczniowego odebrał Polakom resztki autonomii. Zdaniem historyków jego wybuchu nie dało się jednak uniknąć. Decyzję o podjęciu walk przypieczętowała niechęć caratu do demokratycznych reform, których domagali się mieszkańcy Królestwa Polskiego. O konieczności tego zrywu był przekonany już Agaton Giller – pierwszy historyk powstania. Podobnie myślało i pisało wielu polityków i historyków działających na przełomie XIX i XX w.

Mimo klęski powstania było ono, zdaniem prof. Jerzego Zdrady, *punktem zwrotnym w rozwoju nowoczesnego narodu polskiego*, na co olbrzymi wpływ miało uwłaszczenie chłopów. Profesor podkreśla również, że *klęska powstania spowodowała także przewartościowanie ideowe i ukształtowanie się nowych koncepcji oraz programów społecznych, politycznych i kulturalnych. W pierwszych latach było to odrzucenie idei czynnej walki o niepodległość, zwłaszcza w kręgach konserwatywnych, które szukały dróg do ugody. Obok tego szukano wzmocnienia sił narodowych poprzez program pracy organicznej, pozytywizmu, a po dwu dziesięcioleciach nowoczesnej myśli politycznej i społecznej* [Źródło: J. Zdrada, *Powstanie styczniowe było punktem zwrotnym w rozwoju nowoczesnego narodu*, www.dzieje.pl, dostęp: 30.11.2023].

REPRESJE WOBEC KOŚCIOŁA

Represje objęły również Kościół katolicki. W 1867 r. nadzór nad nim przejęło **Kolegium Duchowne** w Petersburgu. Decyzją tej instytucji zamykano klasztory i konfiskowano dobra kościelne. Rząd zaczął też wypłacać pensje duchownym, aby w ten sposób kontrolować ich działalność. Księgi parafialne mogły być prowadzone tylko w języku rosyjskim. Kapłani, którzy nie zgadzali się z decyzjami władz, często byli karani zesłaniem na Syberię. Taki los spotkał m.in. biskupów Wincentego Popiela i Konstantego Ireneusza Łubieńskiego.

W 1875 r. władze podjęły też próbę likwidacji Kościoła unickiego (greckokatolickiego) na Podlasiu i Chełmszczyźnie. Przymusowa konwersja na prawosławie często kończyła się tragicznie. Wojsko brutalnie pacyfikowało protestujących, a wiele osób zostało rannych bądź zabitych (masakry m.in. w Pratulinie i Drelowie). Dopiero w 1905 r., aby opanować rewolucję lutową w Rosji i zniechęcić ludzi do buntów, car wydał dekret tolerancyjny. Na jego mocy ok. 200 tys. unitów powróciło do swojego obrządku.

RUSYFIKACJA SZKOLNICTWA

Represje dotknęły także **szkolnictwo**. Władze zamknęły Instytut Politechniczny i Rolniczo-Leśny w Puławach oraz Szkołę Główną w Warszawie. Zamiast nich utworzyły **Cesarski Uniwersytet Warszawski** oraz **Instytut**

TEKST ŹRÓDŁOWY

SZKOLNICTWO ROSYJSKIE W KRÓLESTWIE POLSKIM

Szkolnictwo rosyjskie stało się narzędziem polityki rusyfikacyjnej. Pisał o tym m.in. polski działacz narodowy Roman Dmowski.

Władze szkolne, nie mając możliwości oddziaływania na młodzież za pomocą wpływu moralnego, jaki ma szkoła szanowana przez uczniów, starają się działać na nią za pomocą systemu kar. Kary te są bardzo surowe: 1) areszt dochodzący do 72 godzin, 2) dla młodszych uczniów kara cielesna (za zgodą rodziców), 3) zwykłe wydalenie z gimnazjum, 4) wydalenie bez prawa wstąpienia do jakiegokolwiek zakładu naukowego.

System kar jednak nie miałby wielkiego wpływu, gdyby przekroczenia przepisów łatwo unikały oka władzy. Szkoła stworzyła równolegle system dozoru, o jakim nikomu się nie śniło.

Gdy uczeń siedzi w klasie, obserwuje go z katedry nauczyciel, badający nawet wyraz jego twarzy, a obok tego często inspektor lub dyrektor patrzy nań z korytarza przez szybę lub dziurkę od klucza. Wyszedłszy podczas pauzy na korytarz lub na podwórze, musi się nieustannie oglądać, czy nie podkrada się na palcach za jego plecami pomocnik gospodarza klasy lub też któryś z nauczycieli i zwierzchników szkolnych. Nawet w miejscu ustępowym musi się mieć na baczności, bo tam zamyka się często jaki „pedagog", żeby posłuchać, czy młodzież nie mówi po polsku. [...]

[...] *oprócz własnych nauczycieli jest śledzony przez pedagogów z innych szkół, przez policję, żandarmów, urzędników i wojskowych.* [...].

Jeżeli uczeń, idąc ulicą, niesie jakieś książki w ręku, jest narażony na to, że jaka urzędowa osoba zaczepi go, i w razie trafienia na książki polskie, pociągnie go do odpowiedzialności przed władzą szkolną. [...]

Uczeń, nie mający w mieście rodziców lub najbliższych krewnych, ani u znajomych, ani u dalszych krewnych mieszkać nie może. Musi stanąć na stancji prywatnej, zatwierdzonej przez władzę szkolną, najczęściej zaś sama władza tę stancję mu wyznacza [...].

Jeżeli do gimnazjum przychodzi list adresowany do którego z uczniów, szwajcar (woźny) ma obowiązek odnieść go do inspektora, ten zaś oddaje list uczniowi, przy czym zachowana jest procedura następująca. Ucznia wzywa się do gabinetu inspektora. Tam zwierzchnik podaje mu list, każe przy sobie otworzyć i na miejscu czytać – broń Boże, nie na głos. Podczas czytania listu przez ucznia inspektor obserwuje wyraz jego twarzy i zauważywszy cień zmieszania, odbiera mu z rąk list i sam czyta. W niektórych gimnazjach procedura jest mniej ceremonialna.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 415–417.

? **1.** Wymień represje, jakie stosowała wobec uczniów władza rosyjska.

2. Wyjaśnij, na czym polegał system dozoru wspomniany przez Dmowskiego.

Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa. Językiem wykładowym na obu uczelniach był rosyjski, podobnie jak w szkołach średnich (od końca lat 70.) i elementarnych (od 1885 r.). Język polski został zaliczony do przedmiotów nadobowiązkowych, a jego nauka odbywała się w języku zaborcy. Pod koniec XIX w. w języku ojczystym uczono już tylko religii.

W 1879 r. kuratorem warszawskiego okręgu szkolnego został **Aleksandr Apuchtin**. Za jego czasów nastąpiła pełna **rusyfikacja** szkolnictwa. Szkoła była ważnym narzędziem represji, a tym samym – instytucją znienawidzoną przez Polaków. Poza tym władze podniosły czesne i zamknęły wiele wiejskich szkół elementarnych. Wielu rodzin nie było stać na opłacenie edukacji dzieci. W rezultacie wzrósł analfabetyzm, szczególnie wśród biednej ludności wiejskiej. Celem nauczania było wychowanie posłusznych i lojalnych obywateli – dlatego tak dużą wagę przywiązywano do wyboru kadry nauczycielskiej. Nauczyciele Polacy i sympatyzujący z nimi Rosjanie byli zwalniani z pracy. Z powodu represyjnej polityki Apuchtina okres jego rządów jako kuratora warszawskiego okręgu naukowego, czyli lata 1879–1897, nazwano **nocą apuchtinowską**.

Mimo intensywnej rusyfikacji Polacy nie zrezygnowali z nauki rodzimego języka,

Wigilia na Syberii to dzieło z cyklu obrazów Jacka Malczewskiego, poświęconych ciężkim losom Polaków na zesłaniu. Swoją wizję życia na Syberii artysta przedstawił na podstawie pamiętników oraz relacji tych, którym udało się wrócić na ziemie polskie.

▪ *obraz, Polska, 1892 r.*

literatury i historii. Odbywała się ona na **tajnych kompletach**, czyli nielegalnych zajęciach organizowanych poza szkołą. Uczeni, dziennikarze i artyści także dbali o podtrzymanie polskości, np. odwołując się w swoich dziełach do aluzji zrozumiałych tylko dla Polaków.

ZSYŁKI NA SYBERIĘ

Jedną z form represji przeciw powstańcom były przymusowe zsyłki. W latach 1863–1867 tę karę zastosowano wobec blisko 27 tys. osób, z czego ok. 10,5 tys. stanowili mieszkańcy

WARTO WIEDZIEĆ

Polki na zesłaniu

Wśród polskich zesłańców były też kobiety: uczestniczki powstania oraz żony i narzeczone ukaranych. Jedną z najbardziej znanych więźniarek była Józefa Gudzińska. Za udział w walkach została skazana na 15 lat ciężkich robót w warzelni soli w Usolu, we wschodniej Syberii. Więźniarka całymi dniami prała worki nasiąknięte solą i szorowała podłogi. Wchłanianie dużych ilości solanki doprowadziło do jej przedwczesnej śmierci, w wieku zaledwie 25 lat. Za sprawą relacji pamiętnikarskich i obrazów Aleksandra Sochaczewskiego Józefa Gudzińska została symbolem polskiej martyrologii na Syberii. Jej pogrzeb przybrał charakter manifestacji politycznej.

Gudzińska nad przeręblą to obraz z tzw. kolekcji syberyjskiej, której autorem jest Aleksander Sochaczewski.

▪ *obraz, Polska, XX w.*

? Z jakich powodów Polki były zsyłane w głąb Rosji?

POLACY NA SYBERII

? 1. Wymień ośrodki działalności polskich badaczy.
2. Wskaż miejsce ostatniego polskiego powstania w XIX stuleciu.

Królestwa Polskiego. Większość skazanych trafiła na Syberię. Warto zauważyć, że termin „Sybir" używany przez historyków wykracza poza geograficzny obszar Syberii i dotyczy – w szerszym ujęciu – zesłania w głąb Imperium Rosyjskiego. Poza **Syberią** Wschodnią i Zachodnią Polacy trafiali również do Kazachstanu, na Kaukaz oraz do guberni archangielskiej i permskiej.

Nie wszystkich zesłańców dotknęły jednakowe represje. Największa grupa została skazana na **katorgę**, czyli ciężkie roboty – budowlane, w warzelniach soli lub kopalniach. Podczas pracy więźniowie byli zakuci w kajdany lub przywiązani do taczek. Polaków zsyłano też na **dożywotnie osiedlenie**, bez możliwości powrotu w rodzinne strony. Wygnańcy z łagodniejszym wyrokiem po odbyciu kary mogli wrócić do domów. Ponadto ok. 6 tys. osób trafiło do **rot aresztanckich**, czyli karnych obozów pracy. Z kolei chłopów przesiedlano wraz z całymi rodzinami w celu zaludnienia nowych terenów. W ten sposób władze rosyjskie kolonizowały słabo zamieszkaną Syberię. W najlepszym położeniu byli Polacy skazani na zsyłkę administracyjną.

Aby dostać się w głąb Rosji, polscy zesłańcy musieli przebyć ok. 12–16 tys. km. W zależności od pory roku pokonywali tę trasę pieszo, konno, koleją albo sańmi. W ciągu doby

WARTO WIEDZIEĆ

Powstanie zabajkalskie

Ostatnie polskie powstanie w XIX stuleciu wybuchło 24 czerwca 1866 r. w Kułtuku w Kraju Zabajkalskim. Zryw wywołali polscy zesłańcy, którzy pracowali przy budowie drogi i chcieli przedostać się do Chin. Na czele powstania stanął uczestnik rozruchów na Ukrainie – Gustaw Szaramowicz. Walki trwały cztery dni. Wzięło w nich udział ok. 700 rewolucjonistów. Wojska rosyjskie szybko jednak stłumiły bunt i aresztowały ukrywających się powstańców. Czterej przywódcy zostali skazani na karę śmierci, a pozostałym uczestnikom zrywu zaostrzono wyroki.

? Jak zakończyło się ostatnie polskie powstanie w XIX w.?

musieli przejść 16 km bądź przejechać 170 km. Droga była podzielona na kilka etapów, z centralnym punktem w Moskwie. Tam skazanych ponownie liczono, golono im głowy i zaopatrywano w odzież na dalszą drogę.

Położenie więźniów zależało od ich pozycji społecznej oraz przynależności do określonej kategorii zesłańców. W dobrej sytuacji znaleźli się wykwalifikowani rzemieślnicy oraz lekarze, których brakowało na Syberii. Mężczyźni skazani za przestępstwa polityczne nie mogli podejmować działalności naukowej, pedagogicznej oraz lekarskiej. Brak nadzoru umożliwiał im jednak obejście tego zakazu. Polscy naukowcy na zesłaniu prowadzili intensywne prace nad niezbadanymi dotąd rejonami Rosji. Do najwybitniejszych odkrywców Syberii zalicza się geologa **Aleksandra Czekanowskiego**, który działał w rejonie guberni irkuckiej, Mongolii oraz rzeki Dolnej Tunguzki. Kolekcjonował również skamieniałości roślin i owadów. Ważną rolę w życiu naukowym na zesłaniu odegrali ponadto **Jan Czerski** oraz **Benedykt Dybowski**.

EMIGRACJA POPOWSTANIOWA

W latach 1864–1866 w obawie przez represjami zabór rosyjski opuściło ok. 20 tys. osób. Polacy udający się na emigrację wyjeżdżali przede wszystkim do Francji, Szwajcarii, Włoch, Rumunii, Belgii, Wielkiej Brytanii oraz Bułgarii. Ta fala emigracji różniła się jednak od wyjazdów po powstaniu listopadowym. Kraju nie opuszczały same elity, a ponadto Europejczycy nie witali Polaków tak entuzjastycznie jak kilkadziesiąt lat wcześniej.

Emigranci, którzy opuścili ziemie polskie po styczniowym zrywie, nie byli też tak aktywni politycznie jak ich poprzednicy. Nadal jednak zrzeszali się w różnych organizacjach, z których najwięcej funkcjonowało we Francji. Działały tam m.in. **Hôtel Lambert** (założony podczas Wielkiej Emigracji) i **Zjednoczenie Emigracji Polskiej**, utworzone w 1866 r. w Paryżu. Dwa lata później zrzeszenie zmieniło nazwę na **Zjednoczenie Demokracji Polskiej**. Do najbardziej znanych działaczy należeli Józef Tokarzewicz, Jarosław Dąbrowski oraz Zygmunt Miłkowski. Wielu z nich wzięło udział w Komunie Paryskiej (więcej zob. s. 223). Z tego powodu w 1871 r. po upadku Komuny rząd francuski zlikwidował Zjednoczenie Demokracji Polskiej.

ĆWICZENIA

1. Omów represje w Królestwie Polskim po upadku powstania styczniowego.
2. Przedstaw życie polskich zesłańców.
3. Scharakteryzuj sytuację na ziemiach zabranych po powstaniu styczniowym.
4. Wyjaśnij, w jaki sposób władze rosyjskie przeprowadzały rusyfikację na ziemiach polskich.
5. Przedstaw represje wobec Kościoła katolickiego po powstaniu styczniowym.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Borejsza, *Emigracja polska po powstaniu styczniowym*, Warszawa 1966.
A. Chwalba, *Imperium korupcji w Rosji i w Królestwie Polskim 1861–1917*, Kraków 1995.

2 WALKA O POLSKĄ KULTURĘ I SZKOLNICTWO

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- Kulturkampf – walka z polskością w zaborze pruskim,
- metody germanizacji,
- sytuacja Polaków w zaborze austriackim,
- powstanie autonomii galicyjskiej.

ZABÓR PRUSKI – KULTURKAMPF

Początkowo władze pruskie były dość tolerancyjne wobec Polaków. Już w 1866 r. ogłosiły amnestię, która zakończyła represje po powstaniu styczniowym. Powodem takiej łagodnej polityki było zaangażowanie Prus w walkę o zjednoczenie Niemiec. Sytuacja Polaków zmieniła się dopiero w 1871 r., gdy zabór pruski włączono do nowo utworzonej II Rzeszy Niemieckiej.

Celem zjednoczonych Niemiec stało się utrzymanie jedności państwa. Z tego powodu władze chciały zlikwidować wszelkie **partykularyzmy** i **separatyzmy** państw katolickich oraz mniejszości narodowych. Unifikacja rozpoczęła się od walki z Kościołem katolickim, który miał w Niemczech dużą niezależność. Władze zamierzały go sobie podporządkować, co poparli liberałowie dążący do laicyzacji państwa. Walkę z Kościołem określano jako **Kulturkampf** (niem. ‘walka o kulturę’). Tego terminu jako pierwszy użył poseł Rudolf Virchow [czyt.: wyrsioł] podczas przemówienia w pruskiej Izbie Posłów **17 stycznia 1873 r.** Ustawy przeciwko Kościołowi były uchwalane zarówno przez sejm Rzeszy (dla całych Niemiec), jak i sejm pruski (tylko dla Prus). Pierwszą z nich był tzw. **paragraf o kazalnicy** (*Kanzelparagraph*, czyt.: kancelparagraf) z 1871 r. Na jego mocy duchownym groziło więzienie, jeśli w trakcie mszy lub innych obrzędów występowali przeciw władzy państwowej. O naruszenie tego paragrafu oskarżano m.in. księży, którzy stawali w obronie polskości. W latach 1873–1875 sejm pruski wydał tzw. ustawy majowe. Dotyczyły one kształcenia duchownych

HAKATA

Hakata to skrajnie nacjonalistyczna organizacja, która powstała w 1894 r. w Poznaniu. Pełna nazwa tej organizacji to: Niemiecki Związek Marchii Wschodniej (*Deutscher Ostmarkenverein*, czyt.: dojczer ostmarkenferajn). Skrót „Hakata” pochodzi od nazwisk założycieli: Ferdinanda von Hansemanna, Hermanna Kennemanna i Heinricha von Tiedemanna [czyt.: hajnrisia fon tidemana]. Od powstania Hakaty walka z polskością wkroczyła na nowy etap. Do tej pory to władza podejmowała działania antypolskie, teraz włączyło się w nie także niemieckie społeczeństwo. Do wybuchu I wojny światowej Hakata miała ponad 55 tys. działaczy, głównie urzędników, nauczycieli i przedsiębiorców. Wspierała niemiecką kolonizację i niemieckie szkolnictwo. Wydawała też własną gazetę – „Die Ostmark”. W pierwszym numerze z 1901 r. szczegółowo omówiono cele organizacji. Jej głównym zadaniem było wzmocnienie niemieckości na wschodnich kresach Rzeszy, które zamieszkiwali Polacy. Służyło temu m.in. wsparcie gospodarcze ludności niemieckiej.

? W jakim celu powstała Hakata?

oraz ich powoływania na stanowiska kościelne. Regulowały też działalność klasztorów. Od tej pory w Rzeszy funkcjonowały tylko placówki opiekujące się chorymi. Zlikwidowano klasztory, które zajmowały się nauczaniem. Kościół utracił nadzór nad szkolnictwem, nie mógł też prowadzić akt stanu cywilnego. Ponadto księża musieli zdać tzw. egzamin z kultury, a władze otrzymały prawo weta przy obsadzaniu stanowisk kościelnych.

Kościół na wschodzie Rzeszy wspierał Polaków w walce narodowej. Z tego powodu Bismarckowi tak bardzo zależało na tym, by pozbawić go wpływu na wiernych. Duchowieństwo ostro jednak zaprotestowało przeciw nowym ustawom. Sprzeciw wyraził m.in arcybiskup gnieźnieńsko-poznański **Mieczysław Ledóchowski**, wobec którego zastosowano areszt domowy.

Walka z Kościołem katolickim nie przyniosła oczekiwanych rezultatów. Wręcz przeciwnie – jego znaczenie wzrosło. W zaborze pruskim Kościół ugruntował swoją pozycję

Abp Mieczysław Ledóchowski początkowo uważał, że kler nie powinien się angażować w walkę narodową. Jednak po wprowadzeniu przez niemieckie władze Kulturkampfu skończył z ugodową polityką.

▪ *fotografia, Niemcy, XIX w.*

instytucji, która broni polskości i wpływa na życie publiczne. Ponadto walka w obronie wiary, języka i kultury umocniła świadomość narodową Polaków.

Pod koniec lat 70. XIX w. nastąpił stopniowy odwrót od Kulturkampfu. Władze wycofały się z części ustaw. Zaczęły też obsadzać parafie, które wcześniej pozbawiono księży. Utrzymały jednak paragraf o kazalnicy, państwowy nadzór nad szkołami oraz prawo weta przy obsadzaniu stanowisk kościelnych.

ODRADZANIE SIĘ POLSKOŚCI NA GÓRNYM ŚLĄSKU, WARMII I MAZURACH

Górny Śląsk od XIV w. leżał poza granicami Polski, jednak jego więzi z państwem polskim nie zostały całkowicie zerwane. Świadczyła o tym przewaga ludności polskojęzycznej nad niemieckojęzyczną. Polską tożsamość rozbudzali księża katoliccy, działacze społeczni czy wydawcy polskiej prasy. Duże zasługi miał **Józef Lompa** – nauczyciel i autor podręczników szkolnych. Na rzecz polskości tego regionu działał ponadto **Karol Miarka (starszy)**, a potem także jego syn **Karol Miarka (młodszy)**. Obaj byli pisarzami, wydawcami i publicystami w języku polskim. Ponadto zajmowali się zakładaniem polskich organizacji społecznych i gospodarczych. Również na Warmii i Mazurach oraz Pomorzu podtrzymywano więzi z polskością. W pierwszej połowie XIX w. duże zasługi mieli duchowni protestanccy Gustaw Gizewiusz (badacz Kaszub) i Krzysztof Mrongowiusz (propagator języka polskiego i kultury na Mazurach). W drugiej połowie stulecia wydawano „Gazetę Olsztyńską" i „Gazetę Ludową" w Ełku. Powstawały też polskie stowarzyszenia, rozwijał się ruch samokształceniowy. Dużą rolę w procesie odrodzenia narodowego na Warmii odegrały objawienia w Gietrzwałdzie (1887 r.), dokąd pielgrzymowali Polacy ze wszystkich zaborów.

Karol Miarka (starszy) był nauczycielem ludowym na Górnym Śląsku. Jako czynny organizator życia kulturalnego i społecznego przyczynił się do nawiązania kontaktów mieszkańców Śląska z Polakami z innych dzielnic.

▪ *fotografia, Śląsk, XIX w.*

? Jak podtrzymywano polskość na Górnym Śląsku, Warmii i Mazurach?

STRAJKI DZIECI W ZABORZE PRUSKIM

Polacy nie pogodzili się z usunięciem języka polskiego ze szkół. Sprzeciwili się zwłaszcza lekcjom religii w języku niemieckim w szkołach elementarnych. W 1901 r. we Wrześni w Wielkopolsce nauczyciel ukarał kilkunastu uczniów chłostą za to, że nie chcieli odmówić modlitwy w języku niemieckim. Ich rodzice zorganizowali wiec protestacyjny. Jego uczestnicy (łącznie z dziećmi) zostali oskarżeni o zakłócanie spokoju publicznego. Skazano 25 osób na karę od 2 miesięcy do 2,5 roku więzienia oraz grzywnę. Te wydarzenia tylko wzmocniły determinację Polaków w walce o zachowanie własnego języka. W 1906 r. wybuchł strajk szkolny, w którym udział wzięło ok. 75 tys. uczniów z 800 szkół. Opinia publiczna była oburzona działaniami władz. Maria Konopnicka napisała wiersz *O Wrześni*, a Henryk Sienkiewicz opublikował dwa listy krytykujące politykę władz pruskich. Strajki szkolne wybuchały także w Królestwie Polskim (więcej zob. s. 292).

Dzieci z Wrześni na zdjęciu wykonanym przez Szymona Furmanka. Fotografię opublikowano w prasie wielu krajów. Fotograf został skazany przez władze pruskie na 200 marek grzywny, którą następnie zamieniono na 40 dni więzienia.

▪ *fotografia, Września, 1901 r.*

? Dlaczego doszło do strajku dzieci we Wrześni?

GERMANIZACJA

Oprócz walki z Kościołem władze prowadziły też **germanizację** szkolnictwa. Zajmowały się tym władze lokalne, które dobrze znały specyfikę danego regionu. Już w połowie lat 60. uznały język niemiecki za język wykładowy na Śląsku i w Prusach Zachodnich. Zezwoliły jednak na korzystanie z języka polskiego, zwłaszcza w klasach młodszych, do momentu opanowania języka niemieckiego. W języku polskim odbywały się jedynie lekcje religii. Z kolei w szkołach ludowych Prowincji Poznańskiej utrzymano język polski jako przedmiot nauczania aż do 1887 r. Germanizacji zostało poddane także szkolnictwo średnie. Aby ograniczyć liczbę polskich uczniów w szkołach średnich, podniesiono czesne. Każdy nauczyciel musiał też złożyć ślubowanie, że będzie nauczał w duchu niemieckim, w pełni oddany cesarzowi i ojczyźnie.

W 1876 r. władze wprowadziły język niemiecki w administracji, w kolejnych latach – w sądownictwie. Na miejsce Polaków zatrudniano Niemców z głębi Rzeszy. Poza tym wszyscy urzędnicy musieli składać przysięgę na wierność państwu i dynastii. Urzędnikom, którzy wzorowo wypełniali swoje obowiązki narodowe, przyznawano **dodatek kresowy**. W 1908 r. władze wprowadziły tzw. **ustawę kagańcową**, która ograniczała posługiwanie się językiem polskim. Zebrania publiczne musiały się odbywać w języku niemieckim. Język polski był dopuszczony tylko na zebraniach przedwyborczych w powiatach, gdzie ponad 60% mieszkańców stanowiła ludność polska.

Władze postanowiły też uderzyć w polską ludność na płaszczyźnie ekonomicznej. W 1885 r. ogłosiły **rugi pruskie**, czyli deportację polskich obywateli Rosji i Austro-Węgier z Prus pod hasłem obrony rodzimego rynku pracy. Przymusowe wysiedlenia z lat 1885–1890 objęły ponad 30 tys. osób. Pomysł władz był krytykowany m.in. przez przemysłowców pruskich pozbawionych taniej siły roboczej.

WARTO WIEDZIEĆ

Wóz Drzymały

Michał Drzymała był rolnikiem z Wielkopolski, który nie uzyskał pozwolenia władz pruskich na budowę domu. Postanowił więc wraz z rodziną zamieszkać w wozie cyrkowym, który codziennie przesuwał o kilka metrów. Tym samym nie łamał noweli osadniczej. Dopiero po kilku latach władze zmusiły go do usunięcia wozu i sprzedaży ziemi. Wóz Drzymały stał się symbolem oporu chłopów wobec germanizacji. Na cześć Drzymały w 1939 r. władze zmieniły nazwę wsi, w której miał ziemię, na Drzymałowo.

? W jaki sposób Drzymała starał się obejść zakaz władz pruskich?

Wóz Drzymały stał się symbolem oporu polskich chłopów wobec władz pruskich.
▪ *fotografia, Wielkopolska, XX w.*

Rugi pruskie zostały też negatywnie ocenione przez część parlamentu pruskiego, co oznaczało porażkę antypolskiej polityki Bismarcka. Ponadto rugi doprowadziły do pogorszenia relacji z Rosją.

W 1886 r. powstała **Komisja Osadnicza dla Prus Zachodnich i Poznańskiego**, inaczej – **Komisja Kolonizacyjna**. Tak rozpoczęła się „walka o ziemię", czyli skupowanie gruntów polskich i osiedlanie tam Niemców. Łącznie na wykup ziemi władze przeznaczyły ponad miliard marek. Działania Komisji Kolonizacyjnej nie były jednak wystarczająco skuteczne. Z tego powodu w 1904 r. wydano **nowelę osadniczą**, która zakazywała tworzenia nowych osad rolnych. Jeśli ktoś chciał postawić budynek, musiał otrzymać zezwolenie (Polakom zwykle nie udzielano takiej zgody). Z kolei w **1908 r.** władze przyjęły **ustawę wywłaszczeniową**. Na jej mocy Komisja Kolonizacyjna zyskała prawo do przejmowania polskich majątków. Ustawa naruszała nietykalność własności prywatnej, dlatego była krytykowana przez niemiecką i europejską opinię publiczną. Ponadto od 1912 r. Polacy nie mogli nabywać ziemi od Niemców. Mimo tych wszystkich działań germanizacja na płaszczyźnie ekonomicznej nie przyniosła oczekiwanych rezultatów.

Rugi pruskie, czyli usuwanie z ziemi polskich chłopów z austriackimi lub rosyjskimi paszportami, ukazane przez Wojciecha Kossaka. Widoczny na obrazie żandarm wręcza chłopu nakaz opuszczenia Cesarstwa Niemieckiego.
▪ *obraz, Polska, 1909 r.*

POLACY W MONARCHII HABSBURSKIEJ

Reformy w państwie austriackim objęły także Galicję. Ich powodem były m.in. wydarzenia Wiosny Ludów i przegrana w wojnie włoskiej (więcej zob. s. 185–186). Od 1859 r. władze zezwoliły na używanie języka polskiego i ruskiego (ukraińskiego) w administracji. Rok później – także w sądach i administracji skarbowej. Ponadto cesarz odsunął Aleksandra von Bacha ze stanowiska ministra spraw wewnętrznych i powołał na ten urząd namiestnika Galicji **Agenora Gołuchowskiego**. Jednak Austriacy nie przyjęli dobrze reform zaproponowanych przez Gołuchowskiego w dyplomie październikowym. Nie chcieli się zgodzić na tak dużą federalizację państwa, czyli podział władzy na państwową (wiedeński parlament) oraz krajową (sejmy krajowe). Na mocy **patentu lutowego** z 1861 r. zakres kompetencji sejmów krajowych został więc znacznie ograniczony, a osoby o niskich dochodach utraciły prawo wyborcze. Pierwsze posiedzenie **Sejmu Krajowego** z siedzibą we Lwowie odbyło się w kwietniu 1861 r. Do jego kompetencji należało:

- stanowienie prawa w zakresie kultury krajowej (*Landeskultur*), obejmującej rolnictwo, leśnictwo, gospodarkę wodną, kulturę i oświatę;
- nadzór nad administracją samorządową i rządową;
- wybór **Wydziału Krajowego**, sprawującego kontrolę nad samorządem terytorialnym.

Działania o nadanie autonomii Galicji zostały spowolnione po powstaniu styczniowym. Początkowo postawa Austrii wobec tego zrywu była niejednoznaczna. Władze tolerowały pomoc przekazywaną Polakom w Królestwie Polskim i nie przystąpiły do konwencji Alvenslebena. Jednak w 1864 r. w obawie przed reakcją Prus cesarz wprowadził w Galicji stan oblężenia i zamknął Sejm Krajowy. Na Polaków spadły też represje.

AUTONOMIA GALICJI

Po przegranej Austrii w wojnie z Prusami w 1866 r. cesarz przekonał się, że reformy państwa są konieczne. Jednak oczekiwania demokratów oraz konserwatystów galicyjskich były różne. Konserwatyści, którym przewodził namiestnik Galicji Agenor Gołuchowski, dążyli do jak najszerszej autonomii. Z kolei dla demokratów autonomia była jedynie drogą do uzyskania niepodległości. **10 grudnia 1866 r. krakowscy konserwatyści**, którzy mieli przewagę w sejmie galicyjskim, wystosowali do cesarza **adres** zapewniający o ich lojalizmie (zob. tekst źródłowy s. 266).

POSTAĆ HISTORYCZNA

AGENOR ROMUALD GOŁUCHOWSKI (1812–1875)

Galicyjski i austriacki polityk, ziemianin, konserwatysta. Od 1843 r. członek galicyjskiego Sejmu Stanowego, współautor korzystnego dla ziemiaństwa projektu zniesienia pańszczyzny w 1848 r. Jako minister spraw wewnętrznych w rządzie austriackim w latach 1859–1861 uzyskał ograniczone uprawnienia dla języka polskiego w sądach i urzędach. Trzykrotny namiestnik Galicji w latach 1850–1859, 1866–1868 i 1871–1875, usunął z administracji urzędników niemieckich, urzędy galicyjskie powierzając polskim ziemianom. Przyczynił się do ufundowania Akademii Umiejętności w Krakowie (1872 r.) i Szkoły Politechnicznej we Lwowie z polskim językiem wykładowym (1877 r.). Jeden z liderów konserwatywnego ziemiaństwa galicyjskiego, był rzecznikiem pracy organicznej, zwolennikiem polityki lojalistycznej wobec dworu wiedeńskiego i przeciwnikiem ruchów spiskowych. Pomnik Gołuchowskiego wzniesiony we Lwowie w 1901 r. został po II wojnie światowej zdemontowany przez władze sowieckie.

WARTO WIEDZIEĆ

Stańczycy

Stańczycy to konserwatywne stronnictwo, które rządziło w Galicji w czasach autonomii. Nazwa pochodzi od ich manifestu programowego – *Teki Stańczyka* opublikowanej w 1869 r. Autorami tego cyklu artykułów-listów byli Józef Szujski, Stanisław Tarnowski, Stanisław Koźmian i Ludwik Wodzicki. Potępili oni romantyczno-powstańcze zrywy. Uznali, że *liberum conspiro* (czyt.: konspiro, z łac. 'wolne spiskowanie') jest równie niebezpieczne i szkodliwe jak *liberum veto*. Tylko lojalność wobec Habsburgów miała gwarantować swobodny rozwój narodu polskiego. Tę postawę krytykowali działacze niepodległościowi, którzy oskarżali stańczyków o zdradę narodu polskiego.

? Jaką politykę realizowali stańczycy?

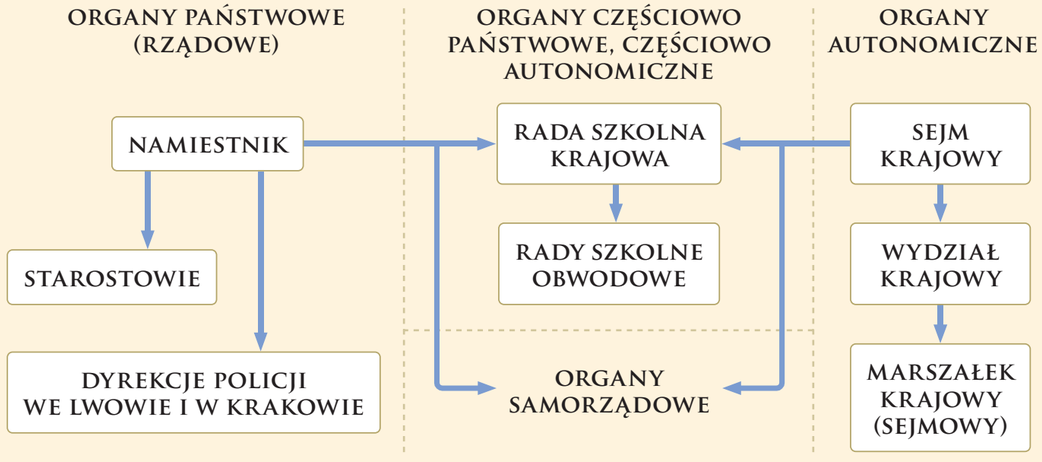
Józef Szujski był historykiem i jednym z przywódców stańczyków, a prywatnie – przyjacielem Jana Matejki.

▪ *obraz, Polska, 1886 r.*

Lojalność wobec Wiednia przyniosła Galicji **autonomię**. Dzięki niej Polacy zyskali wiele swobód obywatelskich. W 1867 r. wprowadzono nauczanie w języku polskim w szkołach ludowych oraz średnich. Dwa lata później polski stał się językiem administracji, policji i sądownictwa. Nastąpiła też polonizacja szkolnictwa wyższego, które podlegało ministerstwu oświaty. Ponadto w 1871 r. w Wiedniu powstał **resort do spraw Galicji**. Dla rozwoju autonomii ważna była również konstytucja grudniowa z 1867 r. (więcej zob. s. 196), która zapewniła mieszkańcom liczne prawa i wolności obywatelskie.

SYSTEM POLITYCZNY GALICJI

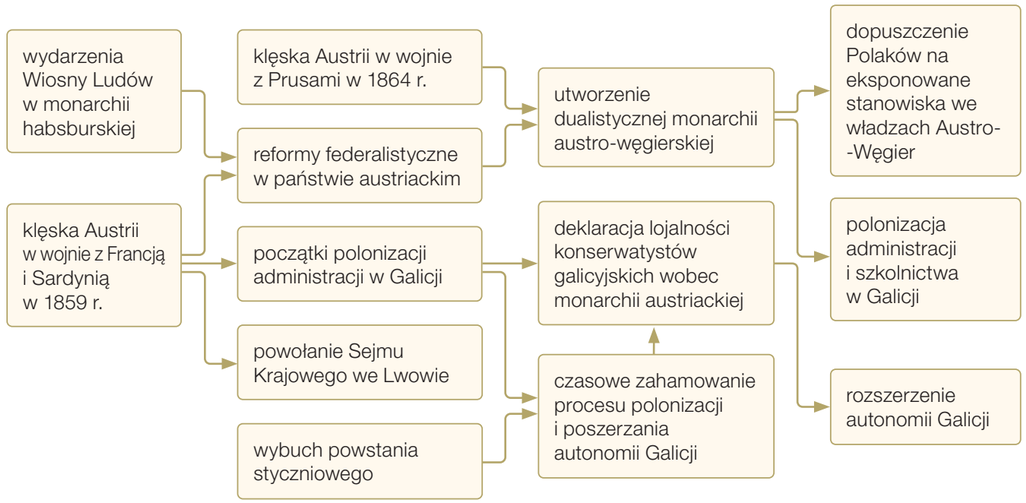
Władze autonomii galicyjskiej składały się z organów rządowych (państwowych) i krajowych (autonomicznych). Organy rządowe reprezentował mianowany przez cesarza namiestnik. Tę funkcję pełnił zazwyczaj Polak. Namiestnikowi podlegała administracja państwowa (starostwa). Autonomicznym organem władzy był natomiast Sejm Krajowy.

? O jakich sprawach decydowały autonomiczne władze Galicji?

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jak kształtowała się autonomia galicyjska?

Galicja w dobie autonomii była centrum polskiej kultury, sztuki i nauki. Tylko tam funkcjonowały polskie uczelnie, teatry, muzea, wydawnictwa i towarzystwa naukowo-kulturalne. Ich działalność często wykraczała poza granice Galicji. Głównymi ośrodkami były Kraków i Lwów. Posłowie z Galicji zasiadali też w ogólnopaństwowym parlamencie – Radzie Państwa. Galicyjscy posłowie uznali, że trzeba odłożyć walkę o niepodległość, ponieważ w ówczesnej sytuacji nie ma ona szans na powodzenie. W 1907 r. pośród wszystkich 516 posłów było aż 106 Polaków. O liczbie posłów z danego kraju decydowały liczba ludności oraz wysokość płaconych podatków bezpośrednich. Ponadto Polacy sprawowali ważne funkcje w rządzie austriackim. Premierami Austrii byli Alfred Potocki i Kazimierz Badeni, Agenor Maria Gołuchowski pełnił funkcję ministra spraw zagranicznych, a Julian Dunajewski – ministra skarbu.

Autonomiczna forma rządów w Galicji nie oznaczała pełnej niezależności od Austrii. Dawała jednak Polakom szerokie swobody. Na takie przywileje nie mogli liczyć mieszkańcy zaboru pruskiego i rosyjskiego, doświadczający wzmożonej germanizacji i rusyfikacji.

Kazimierz Badeni był polskim hrabią i politykiem, a także premierem austriackiego rządu w latach 1895–1897. Wcześniej jako namiestnik Galicji starał się złagodzić konflikt polsko-ukraiński narastający w tym kraju.

▪ *fotografia, Lwów, XX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ADRES SEJMU GALICYJSKIEGO DO CESARZA

Adres, czyli pismo zbiorowe kierowane do wybitnych osób lub władz, został wysłany do cesarza Franciszka Józefa I w 1866 r. przez polskich konserwatystów.

Najjaśniejszy Cesarzu i Królu nasz miłościwy!
[...] *Skoro nadejdzie pora, przystąpimy do zadania przekazanego przez Ciebie reprezentantom królestw i krajów Austrię składających, z ufnością i otuchą, bo przekonani jesteśmy, że* [...] *prawa i dziejowe tradycje krajów w skład państwa wchodzących dojdą do pełnego znaczenia, a orzeczenie ludów Twoich, Najjaśniejszy Panie, wolnym przez legalnych reprezentantów ich wypowiedziane głosem, skutek otrzyma, niepodobnym się już stanie system centralizacji, która paraliżując siły żywotne ludów, podkopywała to, co stanowi całego państwa potęgę. W owym to zgubnym systemie leży przyczyna mnogich cierpień naszych i klęsk państwa; Austria zaś powinna być silna i potężna; jej całość będzie zabezpieczona, jej pomyślność i potęga wzmagać się będzie w miarę, jak przez samorządnie ukonstytuowanie krajów koronnych rozwijać i wzmagać się będą na dziejowych i narodowych podstawach wszystkie ich moralne i materialne siły.* [...] *Takie posłannictwo było udziałem naszym przez długie wieki. Bez obawy więc odstępstwa od myśli naszej narodowej, z wiarą w posłannictwo Austrii i z ufnością w stanowczość zmian, które Twoje monarsze słowo jako niezmienny zamiar wyrzekło, z głębi serc naszych oświadczamy, że przy Tobie, Najjaśniejszy Panie, stoimy i stać chcemy.*

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 389–390.

Wjazd cesarza Franciszka Józefa do Krakowa w 1880 r. przedstawiony na obrazie Juliusza Kossaka. Władcę odwiedzającego dawną stolicę Rzeczypospolitej przywitały tłumy mieszkańców, 101 salw armatnich oraz bicie dzwonów, m.in. dzwonu Zygmunt.
- *obraz, Polska, 1881 r.*

? **1.** Odwołując się do obrazu, oceń, czy idee wyrażone w tekście źródłowym cieszyły się w Krakowie szerokim poparciem.
2. Wyjaśnij, co mieli na myśli autorzy pisma, którzy złożyli cesarzowi obietnicę lojalności *bez odstępstwa od myśli narodowej*.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegała polityka Kulturkampfu. Oceń jej skuteczność w walce z polskością.
2. Omów przebieg germanizacji w zaborze pruskim.
3. Przedstaw, jak kształtowała się autonomia galicyjska.
4. Porównaj sytuację Polaków w trzech zaborach w drugiej połowie XIX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Buszko, *Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848–1918*, Warszawa 1996.
L. Trzeciakowski, *Kulturkampf w zaborze pruskim*, Poznań 1970.

3 PRZEMIANY SPOŁECZNO-GOSPODARCZE

WAŻNE W TYM TEMACIE:
- pozytywizm i praca u podstaw w zaborze rosyjskim,
- praca organiczna w pozostałych zaborach,
- rozwój przemysłu i przemiany na wsi,
- sytuacja Polaków pod koniec XIX w.

POZYTYWIZM WARSZAWSKI

Powstanie styczniowe było ostatnim romantycznym zrywem Polaków. Po jego klęsce społeczeństwo postanowiło zerwać z ideą walki zbrojnej i opracować nowy program polityczny. Uznanie zdobył **pozytywizm** – prąd intelektualny i literacki, popularny w zachodniej Europie. Pozytywiści głosili hasła **pracy organicznej** i **pracy u podstaw**. Walkę zbrojną chcieli zastąpić pracą cywilizacyjną. Składały się na nią działalność społeczno-oświatowa prowadzona wśród ludu oraz modernizacja polskiego społeczeństwa.

Centrum pozytywizmu w zaborze rosyjskim była Warszawa. To w warszawskim „Przeglądzie Tygodniowym Życia Społecznego, Literatury i Sztuk Pięknych" w 1871 r. ukazał się artykuł *My i wy* napisany przez **Aleksandra Świętochowskiego**. Artykuł stał się manifestem pozytywistów warszawskich. Świętochowski skrytykował w nim obóz konserwatywno-szlachecki – jego przywileje, zacofanie gospodarcze i **klerykalizm**. Położył nacisk na pracę oświatową oraz ekonomiczne wzmocnienie narodu polskiego, poprzez nowoczesny przemysł, rolnictwo i handel. Autor odwołał

TAJNA OŚWIATA W KRÓLESTWIE POLSKIM

Edukacja w języku polskim w zaborze rosyjskim miała charakter tajny. Osoby zaangażowane w taką działalność były surowo karane, mimo to inicjatyw nie brakowało. Na wsiach zakładano tajne szkółki, w miastach prowadzono lekcje w mieszkaniach prywatnych, czytelniach, przytułkach czy ochronkach dla dzieci. W 1882 r. w Warszawie powstało Koło Oświaty Ludowej, a rok później – Kobiece Koło Oświaty Ludowej. Działalność konspiracyjna nie obejmowała jednak tylko oświaty dla „ludu". Organizowano także kursy naukowe dla kobiet, które oferowały nauczanie na poziomie uniwersyteckim (niedostępnym wówczas dla kobiet w Rosji). W 1885 r. kursy przekształcono w Uniwersytet Latający. Nazwa nawiązywała do tego, że zajęcia w obawie przed dekonspiracją odbywały się w różnych miejscach. Absolwentką Uniwersytetu Latającego była m.in. Maria Skłodowska-Curie. Od 1905 r. Uniwersytet rozpoczął legalną działalność – jako Towarzystwo Kursów Naukowych.

? W jaki sposób organizowano tajne nauczanie w Królestwie Polskim?

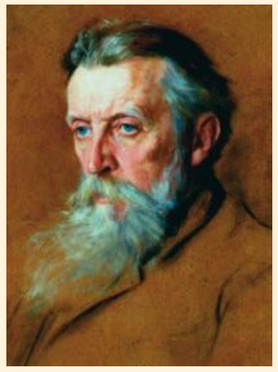
Jadwiga Szczawińska-Dawidowa była główną organizatorką szkoły wyższej dla kobiet zwanej Uniwersytetem Latającym. Stworzyła także w Warszawie pierwszą publiczną bibliotekę i czytelnię naukową.
- *fotografia, Warszawa, XIX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

PROGRAM POZYTYWISTÓW

Aleksander Świętochowski, naczelny ideolog polskiego pozytywizmu, opisał swój program polityczny m.in. w artykule *Wskazania polityczne* z 1882 r.

W dawniejszych traktatach politycznych panowała jakaś wrzawa wojenna, brzmiały bębny i trąby bojowe, każde słowo było cięciem pałasza lub świstem kuli: w obecnych, o ile je posiadamy, widzimy tylko głęboko w ugory rodzime zaryty pług i słyszymy spokojne nawoływania spracowanych oraczy. Tam obrazy przedednia rozstrzygającej bitwy, tu zabiegi około siewów i zbiorów. [...] *Jeżeli nas nie mogą nęcić wawrzyny Chrobrych i Batorych, nie znaczy to wcale, ażebyśmy skazani byli tylko na obronę własnego gniazda i powstrzymani zupełnie w ruchu poza jego granicami. Każdy naród, który nie zamiera, lecz żyje i postępuje, musi być zaborczym – jeśli nie orężnie, to cywilizacyjnie. Dalecy jesteśmy od zamiaru apoteozy naszego losu, winniśmy jednak wskazać pomyślną stronę jego przeznaczeń. Mianowicie otworzył on przed nami szerokie pole podbojów przemysłowo-handlowych, którego dotąd nie opanowaliśmy dostatecznie i na którym odnieść możemy pewniejsze zwycięstwa niż te, w których dotąd pokładaliśmy całą naszą ufność. Nie oczekujmy niczego od przewrotów politycznych, wojen, traktatów, przemiennych łask obcych, lecz zawierzmy tylko własnej żywotności. Zajmujmy wszystkie stanowiska opróżnione, wciskajmy się we wszystkie szczeliny, puszczajmy korzenie wszędzie, gdzie grunt podatny ku temu się znajdzie.* [...] *Marzenia o odzyskaniu samoistności zewnętrznej ustąpić dziś winny staraniom o samodzielność wewnętrzną. Samodzielność ta zaś może być tylko wynikiem wzmocnienia sił umysłowych i materialnych, wszechstronnego rozwoju narodowego, skojarzonego z postępem ogólnym, oraz demokratyzacji społeczeństwa, powołującej do działania w nim pierwiastki nierozbudzone i niedojrzałe. Taka moc, takie ustawiczne natężenie energii, taki ruch postępowy jedynie może utrzymać żywotność narodu i zapewnić mu rozrost.*

Aleksander Świętochowski był uznawany za rzecznika oświaty, a także równouprawnienia kobiet i Żydów.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2000, s. 387–389.

? **1.** Wyjaśnij, jak zdaniem Świętochowskiego zmieniła się polityka Polaków.

2. Podaj, w jaki sposób autor tekstu rozumie samodzielność wewnętrzną narodu polskiego.

się też do teorii brytyjskiego filozofa Herberta Spencera [czyt.: spensera], który porównał społeczeństwo do żywego organizmu – musi on mieć sprawne wszystkie organy, aby dobrze funkcjonować. Oprócz Świętochowskiego do czołowych pozytywistów warszawskich należeli **Bolesław Prus** (właśc. Aleksander Głowacki) oraz **Piotr Chmielowski**.

Stan wyjątkowy w Królestwie Polskim utrudniał pozytywistom społeczne inicjatywy, uznawane przez władze za działania wywrotowe. Z tego powodu pozytywiści często musieli działać w konspiracji, zwłaszcza w zakresie oświaty dla dorosłych. Mimo tych niesprzyjających warunków w 1875 r. w Warszawie powstało **Muzeum Przemysłu i Rolnictwa**. Ta instytucja nie tylko gromadziła eksponaty, lecz także udostępniała swoje pracownie i laboratoria do badań naukowych. Duże znaczenie miała też **Szkoła Handlowa**, utworzona z inicjatywy bankiera i finansisty Leopolda Kronenberga.

WARTO WIEDZIEĆ

Pozytywiści a kwestia kobieca

Pozytywiści głosili równouprawnienie wszystkich narodowości oraz wyznań. Popierali również emancypację kobiet. Aleksander Świętochowski twierdził, że trzeba zreformować edukację dziewcząt. Poglądy Elizy Orzeszkowej, pionierki polskiego ruchu kobiecego, znalazły odbicie w jej twórczości literackiej. W *Marcie* opisała los wdowy, która próbuje się utrzymać mimo braku wykształcenia i zawodu, w powieści *Pan Graba* – problemy kobiety rozwiedzionej. W pracy *Kilka słów o kobietach* Orzeszkowa wyjaśniła też, w jaki sposób emancypacja pomoże kobietom w pracy na rzecz narodu polskiego. Ponadto pisarka publikowała liczne artykuły na ten temat w „Świcie" – gazecie redagowanej przez Marię Konopnicką, także zwolenniczkę równouprawnienia kobiet.

? Jakie były poglądy pozytywistów na kwestię emancypacji kobiet?

Eliza Orzeszkowa uważała, że kwestia praw wyborczych dla kobiet powinna zostać odłożona do czasu, kiedy Polska odzyska niepodległość.

▪ *fotografia, Polska, XIX w.*

POZYTYWIŚCI W ZABORACH PRUSKIM I AUSTRIACKIM

Praca organiczna najlepiej rozwijała się w zaborze pruskim, szczególnie w Wielkopolsce. W drugiej połowie XIX w. powstały tam pierwsze nowoczesne organizacje, w których solidarność narodowa przezwyciężyła podziały społeczne. Były to stowarzyszenia o charakterze gospodarczym oraz kulturalno-oświatowym, skupiające zarówno ziemiaństwo czy inteligencję, jak i chłopów. Do najważniejszych można zaliczyć Centralne Towarzystwo Gospodarcze, Centralny Związek Towarzystw Przemysłowych i Towarzystwo Oświaty Ludowej. W zaborze pruskim wychodziła także polskojęzyczna prasa, m.in. „Dziennik Poznański", „Kurier Poznański" czy „Gazeta Toruńska".

Franciszek Stefczyk w 1889 r. założył spółdzielnię oszczędnościowo-pożyczkową w Czernichowie pod Krakowem. Po śmierci Stefczyka jego spadkobiercy postanowili nazwać spółkę imieniem przemysłowca.

▪ *fotografia, Polska, lata 20. XX w.*

W Galicji istniały najlepsze warunki do legalnej działalności. Polacy zaczęli upowszechniać oświatę i zwalczać analfabetyzm. Powstały takie organizacje, jak **Towarzystwo Przyjaciół Oświaty**, **Macierz Szkolna** oraz **Towarzystwo Szkoły Ludowej**. Szczególną rolę odegrała **Akademia Umiejętności** założona w 1872 r. w Krakowie. Działalność tej polskiej instytucji naukowej wykraczała poza granice Galicji. Jednocześnie sytuacja ekonomiczna tego regionu była najgorsza. Rozwój gospodarczy wspomagały spółdzielcze Kasy Zaliczkowe, Towarzystwo Kółek Rolniczych czy Bank Rolny. Duże zasługi miał **Franciszek Stefczyk**, który w 1890 r. utworzył spółdzielcze kasy kredytowo-oszczędnościowe, znane jako **kasy Stefczyka**. Dzięki nisko oprocentowanym pożyczkom wielu małych przedsiębiorców mogło w ten sposób rozwinąć swoją działalność.

ROZWÓJ PRZEMYSŁU

W rolniczej Galicji przemysł był słabo rozwinięty. Austrii nie zależało na inwestowaniu w obszar, który stanowił jedynie rynek zbytu

WARTO WIEDZIEĆ

Łódź – polski Manchester

Na początku XIX w. Łódź była niewielką miejscowością w Królestwie Kongresowym. Miasto dynamicznie się jednak rozwijało – pod koniec stulecia przerodziło się w centrum przemysłu włókienniczego. Tuż przed wybuchem I wojny światowej Łódź miała niemal pół miliona mieszkańców i była drugim po Warszawie największym polskim miastem. Z tego powodu zaczęto ją nazywać polskim Manchesterem. Punktem zwrotnym w rozwoju Łodzi było zniesienie granicy celnej z Rosją w 1850 r. To otworzyło przed polskimi towarami olbrzymi, chłonny rynek rosyjski. Produkcja manufakturowa szybko przekształciła się w nowoczesny przemysł fabryczny. W Łodzi produkowano głównie tanie tkaniny przeznaczone na masową sprzedaż w Rosji. Największe zakłady w mieście należały do Żyda, Izraela Poznańskiego, oraz Niemców – Ludwika Geyera [czyt.: gejera], Karola Scheiblera i Ludwika Grohmana [czyt.: gromana]. Tych trzech ostatnich nazywano królami bawełny. Rozwój produkcji sprawił, że do miasta w poszukiwaniu pracy napływali nie tylko Polacy z okolicznych wsi, lecz także Niemcy, Żydzi i Rosjanie. Dali oni początek wielokulturowej i wielojęzycznej społeczności Łodzi.

Wzrost liczby ludności Łodzi

Rok	Liczba mieszkańców
1830	4 000
1865	40 000
1900	300 000
1914	500 000

? Co wpłynęło na dynamiczny rozwój Łodzi w XIX w.?

dla zachodnich prowincji. Z tego powodu w Galicji w drugiej połowie XIX w. dominowała drobna działalność rzemieślnicza. Rozwijał się przemysł wydobywczy: soli – w Wieliczce i Bochni, a także węgla w **Zagłębiu Krakowskim**. W latach 50. XIX w. rozpoczęto wydobycie ropy naftowej na Podkarpaciu. Od XVII w. na tym terenie były eksploatowane płytkie złoża ropy oraz wydobywano wosk ziemny. Tam też w Bóbrce koło Krosna narodził się nowoczesny przemysł naftowy, a za jego twórcę uważa się Ignacego Łukasiewicza. Pod koniec XIX w. Władysław Długosz dowiercił się do bogatych złóż ropy **pod Borysławiem**. Wraz z budową nowych szybów na początku XX w. **powstało Zagłębie Borysławsko-Drohobyckie**. Okresowo zajmowało ono trzecie miejsce na światowym rynku wydobycia tego surowca (po USA, Rumunii). W rolniczej dotąd Galicji rozpoczęła się era przemysłowa; wraz z kopalniami powstały rafinerie, nowe linie kolejowe i ropociągi. Na początku XX w. I wojna światowa ukazała nową rolę ropy naftowej, jako surowca decydującego o losach działań wojennych. Ponadto w latach 90. rozwinął się przemysł chemiczny (Kraków, Lwów, Drohobycz) oraz maszynowy i metalowy (Kraków, Lwów, Sanok). Umacniała się także **branża piwowarska**, m.in. browary w Żywcu i Okocimiu. Sławna w Europie była lwowska fabryka wódek i likierów J.A. Baczewskiego. Rozwój przemysłowy

ROZWÓJ GOSPODARCZY ZIEM POLSKICH

? 1. Wskaż obszary, na których rozwijał się przemysł włókienniczy w XIX w.
2. Na podstawie mapy i tabeli wyjaśnij, czym różniła się struktura gospodarki Galicji od gospodarki zaborów rosyjskiego i pruskiego.

Galicji był wspierany przez **Bank Krajowy** założony w 1883 r. we Lwowie. Duże znaczenie dla gospodarki regionu miał także **Krajowy Fundusz Przemysłowy**.

Na **Górnym Śląsku** gwałtownie rozwijał się przemysł. Wzrosły wydobycie węgla i wytop stali. W zaborze pruskim w Wielkopolsce i na Pomorzu inwestowano w przemysł rolny. **Zakłady Hipolita Cegielskiego** w Poznaniu były nastawione na produkcję narzędzi i maszyn rolniczych, a także urządzeń wykorzystywanych w przemyśle rolno-spożywczym. Na Pomorzu działały ważne dla niemieckiej gospodarki zakłady produkujące urządzenia przemysłowe, lokomotywy, statki i sprzęt wojenny: Stocznia Cesarska w Gdańsku oraz metalurgiczne Zakłady Schichaua [czyt.: szisiała] w Elblągu. Rozwojowi przemysłu w zaborze pruskim sprzyjały budowa sieci kolejowej oraz inwestycje państwowe.

Północna część Borysławia z widocznymi szybami naftowymi. Na przełomie XIX i XX w. w rejonie miasta w krótkim czasie otwarto kilka tysięcy szybów naftowych i niemal tysiąc przedsiębiorstw zajmujących się eksploatacją ropy. Zatrudnienie znalazło w nich prawie 10 tys. osób.

▪ *fotografia, Borysław, lata 20. XX w.*

W Królestwie Polskim przełomową datą był 1850 r., gdy zniesiono granicę celną z Cesarstwem Rosyjskim. Duże znaczenie dla rozwoju przemysłu miała też **Kolej Warszawsko-Wiedeńska** (1848 r.), która przyczyniła się do industrializacji **Zagłębia Dąbrowskiego**. Dzięki mechanizacji produkcji wzrosły wydobycie węgla oraz produkcja stali i żelaza. Przemysł metalowy i maszynowy kwitł w okręgu warszawskim, gdzie powstała największa fabryka wagonów w Imperium Rosyjskim. Ponadto zaczął się rozwijać przemysł chemiczny oraz farmaceutyczny. Najważniejszy i najbardziej dochodowy był przemysł włókienniczy w okolicach Łodzi. Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim wspierały różne instytucje, takie jak Bank Handlowy Kronenberga, Bank Handlowy Scheiblera [czyt.: szajblera] czy Towarzystwo Kredytowe Ziemskie.

PRZEMIANY NA WSI

W zaborze pruskim poddaństwo chłopów zostało zniesione na początku XIX w. To sprzyjało postępowi w rolnictwie. Działania na rzecz modernizacji podejmowali także Polacy zamieszkujący te ziemie. Wydawali oni specjalistyczną prasę i zakładali towarzystwa rolnicze, które propagowały nowoczesne metody gospodarowania. Początkowo towarzystwa skupiały tylko ziemian, jednak na początku lat 60. zaczęły powstawać też stowarzyszenia chłopskie.

W Galicji uwłaszczenie nastąpiło w 1848 r. Miało ono jednak wiele niekorzystnych skutków i nie dało impulsu do rozwoju wsi. Po uwłaszczeniu chłopi otrzymali na własność zbyt małe działki (ok. 1 ha), które nie były w stanie zapewnić utrzymania. Wiele z nich wskutek podziałów rodzinnych zostało jeszcze

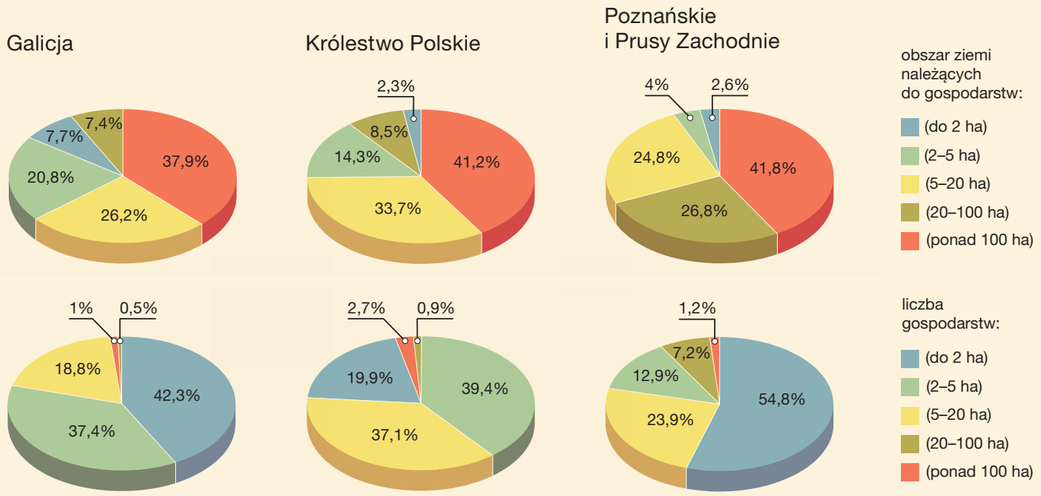
Ostatnia chudoba (chudoba – inwentarz żywy, głównie bydło i konie) to obraz Aleksandra Kotsisa pokazujący wstrząsający moment, gdy za długi lichwiarz odbiera chłopom jedyną żywicielkę rodziny, kozę. Twórcą terminu „nędza galicyjska" był Stanisław Szczepanowski, autor wydanej we Lwowie w 1888 r. publikacji *Nędza Galicyi w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego*.

▪ *obraz, Warszawa, 1870 r.*

STRUKTURA AGRARNA ZIEM POLSKICH NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU

Po uwłaszczeniu gospodarstwa chłopskie stanowiły znaczny odsetek na ziemiach polskich. Jednak ze względu na zasady dziedziczenia i ograniczone możliwości rozwoju były one rozdrobnione i miały niewielki procentowy udział w powierzchni całkowitej ziem uprawnych. Wskutek procesów uwłaszczeniowych prowadzonych tak, by nie osłabić pozycji ziemiaństwa, to w ręku tej warstwy nadal znajdowały się największe obszary ziemi. Działo się tak, mimo że gospodarstw ziemiańskich było stosunkowo niewiele.

Struktura agrarna ziem polskich na początku XX wieku

? Wyjaśnij, w którym zaborze struktura agrarna była najbardziej rozdrobniona i jakie to miało konsekwencje.

bardziej **rozdrobnionych** – tak powstały gospodarstwa karłowate. Poza tym w rękach dworu do końca XIX w. pozostawiono prawo łowieckie (monopol polowania) oraz **prawo propinacji**. Ponadto chłopi byli obciążeni podatkami przeznaczonymi na odszkodowania dla szlachty. To sprawiło, że wiele zadłużonych gospodarstw upadło, a ich właściciele musieli wyjechać w poszukiwaniu pracy. Trudna sytuacja ekonomiczna oraz powszechna nędza panująca w Królestwie Galicji i Lodomerii sprawiły, że ten region zaczęto nazywać królestwem „Golicji i Głodomerii".

W zaborze rosyjskim zmiany na wsi zapoczątkowała reforma uwłaszczeniowa z 1864 r. Tutaj także szybko postępowało rozdrobnienie gospodarstw. Duże, nowoczesne gospodarstwa funkcjonowały jedynie na Kujawach, w Płockiem i Kaliskiem. Nierozwiązanym problemem była też **kwestia serwitutów** (tzw. służebności), czyli prawa chłopów do korzystania z pańskich lasów i pastwisk. Choć pierwsze lata po uwłaszczeniu były trudne, z czasem poziom życia chłopów się podniósł. Stale utrzymywała się jednak dysproporcja między rozwojem wsi we wschodniej i zachodniej części Królestwa Polskiego.

Procesy uwłaszczeniowe znacząco zmieniły polską wieś. W różnym tempie – w zależności od zaboru – postępowało przejście do gospodarki kapitalistycznej. Ponadto wzrosła też świadomość narodowa chłopów, którzy stopniowo zaczęli uczestniczyć w życiu społeczno-politycznym.

POLSCY ŻYDZI

Emancypacja Żydów była kwestią społeczną często poruszaną w literaturze i publicystyce pozytywizmu. Od 1791 r. w Rosji obowiązywało prawo, na mocy którego społeczność żydowska mogła zamieszkiwać tylko wyznaczone strefy osiedlenia. Obejmowały one ziemie polskie oraz południowo-zachodnie gubernie nadczarnomorskie. W rezultacie znaczna część Żydów z ziem zabranych przeniosła się do Kongresówki. W drugiej połowie XIX w. na ziemiach polskich żyło niemal ⅓ światowej populacji Żydów. O ile za czasów cara Aleksandra II nastąpiła emancypacja Żydów w Rosji i Królestwie Polskim, o tyle rządy Aleksandra III i Mikołaja II przyniosły wzrost nastrojów antysemickich. Ludności żydowskiej zakazano wykonywania zawodu adwokata, młodzieży pochodzenia żydowskiego ograniczono dostęp do szkół średnich. Spowodowało to emigrację wielu rosyjskich Żydów, m.in. do Kongresówki. Równocześnie w Królestwie Polskim postępował też proces **asymilacji narodowej** Żydów. Niektórzy decydowali się na konwersję, czyli zmianę religii, na wyznania chrześcijańskie.

Uprzedzenia wobec ludności żydowskiej były wynikiem jej odmienności religijnej, obyczajowej i kulturowej. Na niechęć do Żydów wpływały też kwestie ekonomiczne. Krokiem w kierunku asymilacji Żydów była **haskala** – ruch żydowskiego oświecenia rozwijający się od końca XVIII w., głoszący integrację ze społecznościami nieżydowskimi. Emancypacja prawna Żydów w XIX stuleciu często jednak wiązała się z przymusową asymilacją, co szczególnie uderzało w grupy ortodoksyjne. Już w czasie Wiosny Ludów doszło do równouprawnienia Żydów w zaborze pruskim. W Królestwie Polskim wiele ograniczeń zostało zniesionych dzięki reformom Aleksandra Wielopolskiego z 1862 r. Z kolei w Galicji Żydzi zostali równouprawnieni na mocy konstytucji z 1867 r. Wskutek tych zmian mogli podjąć pracę w zawodach, które wcześniej były dla nich zakazane, takich jak nauczyciel, adwokat czy lekarz.

Twórczość wielu naukowców, artystów czy intelektualistów żydowskiego pochodzenia jest ważną częścią polskiego dziedzictwa narodowego. Do tego grona należą m.in.: historyk Szymon Askenazy (profesor uniwersytetów we Lwowie i w Warszawie), uznani malarze Leopold i Maurycy Gottliebowie [czyt.: gotlibowie] czy Ludwik Zamenhof, lekarz okulista i twórca esperanto, ośmiokrotnie nominowany do Nagrody Nobla.

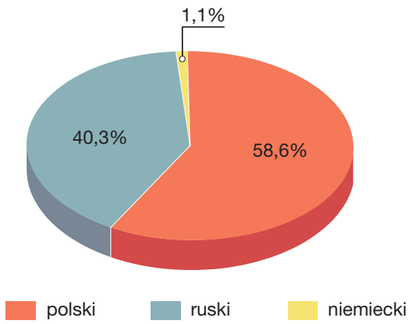
SYTUACJA POLAKÓW POD ZABORAMI

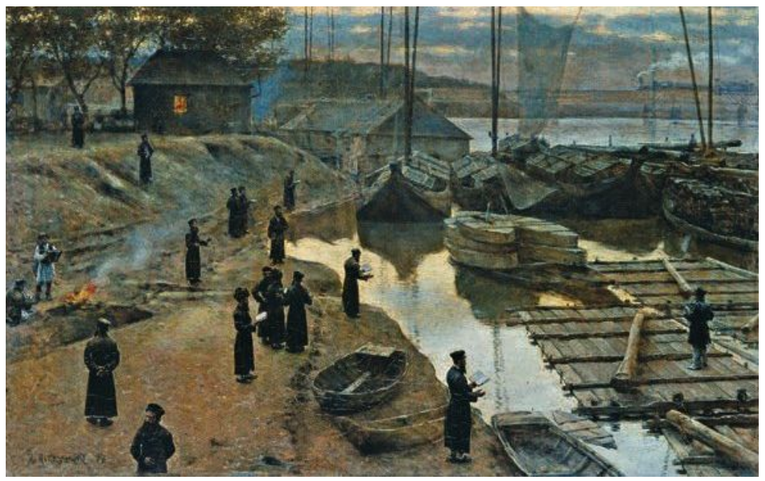
Na sytuację polskiego społeczeństwa znacząco wpływała polityka państw zaborczych. Różniły się one poziomem rozwoju cywilizacyjnego, miały inne systemy rządów oraz odmienne podejście do sprawy polskiej. W autonomii galicyjskiej Polacy zyskali wiele praw. Mimo to ich sytuacja materialna była bardzo trudna (bieda, przeludnienie wsi), co dodatkowo pogarszały epidemie i klęski żywiołowe. Mieszkańcy Galicji wyjeżdżali do Niemiec w poszukiwaniu pracy sezonowej. Emigrowali także na stałe do USA, Brazylii oraz Kanady. Najchętniej do ziemi obiecanej, jak określano Stany Zjednoczone. Szacuje się, że w latach 1870–1914 wyjechało tam niemal 700 tys. Polaków. Poza tym zabór austriacki był niejednolity etnicznie. Zamieszkiwali go Polacy, Ukraińcy, Czesi (Śląsk Cieszyński), Niemcy oraz Żydzi. Polacy przeważali w Galicji Zachodniej, z kolei w Galicji Wschodniej dominowali Ukraińcy. Interesy ukraińskiego ruchu narodowego były często sprzeczne z interesami Polaków. To prowadziło do napięć między społecznością polską a ukraińską.

W zaborze rosyjskim dyskryminacyjna polityka władz oraz rusyfikacja ograniczały rozwój społeczeństwa polskiego. Największą grupę społeczną stanowili chłopi, wśród których było widoczne silne rozwarstwienie. Rosła liczba chłopów bezrolnych. Często podejmowali oni pracę w mieście, gdzie zasilali biedotę miejską, czyli **proletariat**. Wśród mieszkańców miast znaczną grupę stanowili drobni właściciele. Poza tym wzrosła liczebność klasy robotniczej oraz **inteligencji** – która odegrała rolę w pierwszych partiach politycznych. Coraz większe znaczenie miała **burżuazja**. Tworzyli ją kupcy, bankierzy i fabrykanci pochodzenia niemieckiego, polskiego i żydowskiego.

Polacy z zaboru pruskiego także zmagali się z wrogością władz. Jednak to ich tylko mobilizowało do wzmożonej aktywności. W działania w duchu narodowym angażowały się wszystkie warstwy społeczne. Ostoją polskości był Kościół katolicki. Często to księża inicjowali działania gospodarcze, stawali w obronie języka i wyznania. Rozwój cywilizacyjny zaboru pruskiego był także efektem modernizacji prowadzonej przez państwo pruskie. Od końca XIX w. władze realizowały tzw. politykę podniesienia kresów wschodnich do poziomu kresów zachodnich (*Hebungspolitik*). Powołały specjalny fundusz, którym zarządzali prezesi prowincji wschodnich. Z jego środków budowano szpitale, strzelnice, sale gimnastyczne i ochronki. W Poznaniu powstały m.in.: Instytut Higieny, Biblioteka im. Cesarza Wilhelma, Akademia Królewska, Teatr Miejski, Muzeum im. Cesarza Fryderyka i zamek cesarski. Działania te służyły też umacnianiu kultury niemieckiej na ziemiach zaboru pruskiego.

Podział ludności Galicji według kryterium językowego (1910 r.)

Święto Trąbek
Aleksandra Gierymskiego to obraz, na którym malarz ukazał Żydów, modlących się o zmierzchu na brzegu Wisły. Tytuł nawiązuje do święta Rosz ha-Szana, które rozpoczyna żydowski Nowy Rok.

▪ *obraz, Warszawa, 1884 r.*

ĆWICZENIA

1. Opisz program polskich pozytywistów oraz ich działalność.
2. Wskaż różnice w rozwoju gospodarczym w poszczególnych zaborach.
3. Omów procesy modernizacyjne w polskim społeczeństwie w drugiej połowie XIX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Borkowska, *Pozytywiści i inni*, Warszawa 1996.
A. Cała, *Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim (1864–1897). Postawy, konflikty, stereotypy*, Warszawa 1989.
J. Jedlicki, *Jakiej cywilizacji Polacy potrzebują. Studia z dziejów idei i wyobraźni XIX wieku*, Warszawa 1998.

Czy Polacy stracili wiek XIX?

Od końca XVIII stulecia aż do odzyskania niepodległości w 1918 r. ziemie polskie znajdowały się pod zaborami. Trudne warunki panujące na niektórych dawnych obszarach Rzeczypospolitej sprawiły, iż możliwości rozwoju społecznego i gospodarczego były znacznie ograniczone. Czy można jednak uznać, że dla Polaków XIX w. był okresem straconym?

Zacofanie gospodarcze

Dogorywająca w XVIII w. Rzeczpospolita była państwem o anachronicznym systemie politycznym i społecznym. Nie stanowiła jednak w tej części Europy wyjątku. Zarówno monarchia habsburska, jak i Rosja oraz Prusy były na mapie Europy ostojami feudalizmu. Obowiązywał w nich sztywny podział na stany, między którymi praktycznie niemożliwe było jakiekolwiek przenikanie. Świadomość wspólnoty i poczucie wpływu na sprawy państwa ograniczały się w zasadzie wyłącznie do szlachty. Wydarzenia, które rozegrały się nad Wisłą w latach 1788–1794, pobudziły aktywność mieszczaństwa oraz chłopstwa i przyniosły chwilową nadzieję na transformację ustroju. Jednak absolutni monarchowie Austrii, Prus i Rosji obawiali się rewolucji podobnej do francuskiej. Z tego powodu skutecznie stłumili wszelkie wystąpienia, kładąc kres próbom reform.

Ziemie polskie pod koniec XVIII w. były zacofane gospodarczo nie tylko w porównaniu z najbardziej rozwiniętymi państwami Zachodu (Francją, Niderlandami czy Wielką Brytanią), lecz także z niezbyt odległymi Czechami, a nawet Prusami. W Polsce mieszczaństwo niemal nie istniało, a większość miast zatraciła swoją rolę ośrodków handlowo-usługowych.

Podział ziem polskich na trzy zabory i prowadzenie zróżnicowanej polityki ekonomicznej na terenie każdego z nich doprowadziły do pogłębienia rozpadu istniejących od stuleci więzi gospodarczych w Rzeczypospolitej. Bilans otwarcia epoki rozbiorowej przedstawiał się więc wyjątkowo niekorzystnie.

Bohaterowie powieści Sienkiewicza zyskali ogromną popularność i, choć byli postaciami fikcyjnymi, wpłynęli na kształtowanie się postaw Polaków. Ten XIX-wieczny wzorzec patriotyzmu zachował się w Polsce przez dziesięciolecia. Ilustruje to popularność bohaterów *Trylogii* wśród żołnierzy przybierających podczas okupacji ich imiona i nazwiska jako konspiracyjne pseudonimy. Po wojnie świadczyła o tym także rekordowa oglądalność ekranizacji dzieł Sienkiewicza.

▪ *ilustracja książkowa, Polska, 1886 r.*

Przemiany gospodarcze i społeczne w zaborach

Utrata niepodległości zbiegła się jednak z niezwykle dynamicznymi przemianami w dziedzinie produkcji rolnej i przemysłowej. Zapoczątkowana na zachodzie Europy rewolucja industrialna, związana ze stopniową przemianą gospodarki z feudalnej w kapitalistyczną, dotarła również do Polski. Choć podział ziem polskich i funkcjonowanie społeczeństwa w trzech odmiennych systemach prawno-ustrojowych zdecydowanie utrudniały transformację, to nie były w stanie jej powstrzymać.

Królestwo Kongresowe stało się najlepszym przykładem szybkiej i przeprowadzonej w niezwykle sprawny sposób przemiany cywilizacyjnej. W początkowym okresie w niewielkiej i niemal samodzielnej Kongresówce elita rządząca w prostej linii wywodziła się ze środowisk oświeceniowych upadłej Rzeczypospolitej (np. Stanisław Staszic czy Stanisław Kostka Potocki). Potrafiła ona stworzyć podstawy nowoczesnego przemysłu, zbudować infrastrukturę komunikacyjną i wprowadzić dobrze funkcjonującą administrację, kierowaną przez kompetentnych urzędników.

Proces unowocześniania toczył się także w zaborze pruskim. Feudalna monarchia pruska po klęsce pod Jeną zadanej przez Napoleona została niemal zmieciona z mapy Europy. W tej sytuacji rządzące krajem elity biurokratyczne przeprowadziły szereg dogłębnych reform wewnętrznych. Najważniejsza z nich dotyczyła sytuacji na wsi.

Odsłonięcie pomnika Grunwaldzkiego w Krakowie na początku XX w. przez Ignacego Jana Paderewskiego było manifestacją polskości, miało charakter masowy i międzyzaborowy. Uczestniczyło w nim 150 tys. osób.

▪ *fotografia, Kraków, 1910 r.*

Zniesiono pańszczyznę i uwłaszczono chłopów, którzy wraz z mieszczanami zyskali prawa polityczne. Co więcej, państwo pruskie zaczęło prowadzić liberalną politykę w zakresie gospodarki.

Z kolei na ziemiach zaboru austriackiego w wyniku wydarzeń, które zaszły w latach 1846–1867, ukształtował się w miarę nowoczesny, choć mocno zdeformowany, model społeczeństwa. Pomimo iż ekonomicznie i politycznie nadal dominowała tam grupa feudałów, prawa polityczne (w dużej mierze wciąż ograniczone) nadano także dotychczas pomijanym szerokim warstwom ludności. Całkowicie spolonizowani przedstawiciele licznej biurokracji zasilali szeregi patriotycznej inteligencji. Sytuacja ta pozwoliła na swobodny rozwój rodzimej kultury i szkół wyższych, w których rozwijała się polska nauka. Galicja w ten sposób stała się kuźnią elity umysłowej dla całych ziem polskich.

Nowoczesny naród, choć bez państwa

Wiek XIX okazał się szczególnie ważny ze względu na to, że to wówczas – wraz z rozwojem kapitalizmu, a także wprowadzaniem podstawowej edukacji i obowiązkowej służby wojskowej – w Europie ostatecznie kształtowały się nowoczesne narody. Świadomość narodowa, jeszcze w XVIII w. niezbyt częsta w społecznościach w większości wiejskich, w XIX w. stała się powszechna. Polacy, pozbawieni własnej państwowości, znaleźli się w tym przełomowym okresie w bardzo trudnej sytuacji. Potrafili jednak ukształtować swoją świadomość narodową nie tylko bez udziału własnych instytucji państwowych, lecz także często wbrew zabiegom rządów państw zaborczych (próby germanizacji i rusyfikacji). Kultura i tradycja narodowa, dotąd szlachecka, zostały dostosowane i przekazane klasom społecznym zyskującym świadomość społeczną i narodową w takiej formie, że były one w stanie je sobie przyswoić. Dodatkowo wrogie działania zaborców na wiele pokoleń wyniosły kwestię narodowowyzwoleńczą do rzędu najwyższych wartości dla Polaków.

Pomimo nie zawsze korzystnych warunków panujących w zaborach, w XIX w. nastąpił znaczny rozwój cywilizacyjny. Nie był to jednak proces równomierny i zrównoważony. Istotnym czynnikiem okazały się granice rozbiorów i funkcjonowanie poszczególnych obszarów w ramach ustrojów Rosji, Prus i Austrii. Niemniej jednak przemiany ekonomiczne i społeczne, stanowiące element przeobrażenia ówczesnej Europy i świata, zachodziły niezależnie od sytuacji politycznej. U progu XX stulecia, w przededniu odzyskania niepodległości, naród polski był już po transformacji. Wielkie przeobrażenia cywilizacyjne i społeczne wpłynęły na wykształcenie się nowoczesnego narodu polskiego – to jednoznacznie decyduje, że wiek XIX nie był dla Polaków okresem straconym.

Naród sobie – takie hasło zdobi elewację poznańskiego Teatru Polskiego. Doskonale oddaje ono sytuację Polaków w zaborze pruskim, którzy instytucje kultury narodowej, nauki i edukacji organizowali i finansowali samodzielnie. Rywalizacja z wspieraną przez władze ekspansją niemiecką była dużym wyzwaniem. Z jednej strony przyczyniło się to do ukształtowania wielu pozytywnych postaw (solidarność, gospodarność, solidność). Z drugiej strony natomiast – budziło niekiedy poglądy nacjonalistyczne.

▪ *fotografia współczesna, Poznań*

4 POLSKIE NOWOCZESNE RUCHY POLITYCZNE

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- powstanie polskiego ruchu socjalistycznego,
- podział wśród polskich socjalistów,
- ruch narodowy i jego rozwój,
- polski ruch ludowy.

POCZĄTKI RUCHU SOCJALISTYCZNEGO

Klasa robotnicza powstała wskutek zmian społeczno-gospodarczych, m.in. rozwoju przemysłu i uwłaszczenia chłopów. Sytuacja robotników była trudna. Zarabiali niewiele, pracowali po kilkanaście godzin na dobę, bez umów i ubezpieczeń. To budziło sprzeciw młodej inteligencji, w tym Polaków studiujących na rosyjskich uczelniach, którzy często byli pod silnym wpływem tamtejszego socjalizmu. W swoje szeregi chętnie przyjmowały ich organizacje ruchu narodnictwa, który walczył w Rosji na rzecz demokracji, łącząc socjalizm utopijny z potrzebami chłopów w Imperium. Jedną z tych organizacji była **Ziemia i Wola**. Antypolskie nastawienie władz budziło w rewolucjonistach sympatię dla sprawy polskiej. Pierwsze kółko socjalistów polskich założył **Ludwik Waryński** w Petersburgu w 1874 r. Później działacz przyjechał do Królestwa Polskiego. Z jego inicjatywy w 1878 r. w Warszawie ogłoszono pierwszy polski program socjalistyczny – **Zasady Socjalno-Rewolucyjnego Stowarzyszenia Polaków**. Nazywano go też **programem brukselskim**, aby zmylić władze. Socjaliści postulowali takie hasła, jak:

- rewolucja społeczna,
- walka klas,
- uspołecznienie środków produkcji,
- internacjonalizm (międzynarodowa współpraca i walka robotników).

Władze rosyjskie szybko jednak wpadły na trop polskich socjalistów. Pierwsze aresztowania nastąpiły pod koniec lat 70. XIX w. Wielu działaczy (Ludwik Waryński, Stanisław Mendelson, Bolesław Limanowski) wyjechało do Genewy, która na pewien czas stała się ośrodkiem polskiego socjalizmu.

W 1882 r. po powrocie z Genewy Waryński założył **Socjalno-Rewolucyjną Partię Proletariat**. Określano ją jako **Wielki Proletariat** lub **I Proletariat**. Była to pierwsza partia polityczna na ziemiach polskich. Jej założenia opierały się na doktrynie marksizmu i były rozwinięciem programu brukselskiego.

POSTAĆ HISTORYCZNA

LUDWIK WARYŃSKI

(1856–1889)

Działacz ruchu socjalistycznego. Podczas studiów w Petersburgu wstąpił do pierwszego polskiego kółka socjalistycznego. Po powrocie do Warszawy organizował kółka socjalistyczne w Królestwie Polskim. Z jego inicjatywy powstawały też tajne Kasy Oporu, zbierające fundusze dla strajkujących. Był jednym z autorów programu brukselskiego. Z obawy przed aresztowaniem udał się do Krakowa, jednak w 1879 r. został zmuszony do opuszczenia Austro-Węgier. Wyjechał do Genewy, a w 1881 r. ponownie znalazł się w Warszawie. Aresztowany dwa lata później, został skazany na 16 lat więzienia w Twierdzy Szlisselburskiej. Zmarł tam w wieku 33 lat na gruźlicę.

CIEKAWOSTKA

Zamach na cara Aleksandra II

Udany zamach bombowy na cara Aleksandra II został przeprowadzony w marcu 1881 r. w Petersburgu. Dokonali go działacze organizacji Narodnaja Wola (ros. ‘Wola Ludu’), do której należeli także Polacy. W wyniku eksplozji bomby rzuconej przez Polaka, Ignacego Hryniewieckiego, car został ciężko ranny i po przewiezieniu do pałacu zmarł. Zginął również zamachowiec. Śmierć cara, wbrew oczekiwaniom zamachowców, nie przyniosła jednak zmian w państwie. Nowy władca Aleksander III uznał, że tylko silna władza zagwarantuje porządek. Do jej utrzymania powołał w 1881 r. Ochranę, tajną policję polityczną.

Udany zamach na cara Aleksandra II został przeprowadzony w Petersburgu. Pierwsza bomba nie wyrządziła władcy krzywdy. Gdy jednak ruszył on w dalszą drogę do Pałacu Zimowego, odniósł śmiertelne rany od drugiego ładunku rzuconego przez Hryniewieckiego.

- *grafika, Rosja, XIX w.*

Odwoływały się do internacjonalizmu, rewolucji robotniczej, walki klas oraz walki ekonomicznej – z wykorzystaniem strajków, demonstracji i akcji terrorystycznych. Działacze odrzucali przy tym hasła jedności narodowej, która zabija świadomość klasową. Największą akcją Proletariatu był kilkutysięczny strajk robotników w Żyrardowie. W 1886 r. po fali aresztowań, partia została rozbita.

Dwa lata później część działaczy na czele z **Ludwikiem Kulczyckim** utworzyła **II Proletariat**. Pod wpływem sporów programowych szybko doszło w nim do rozłamu. W 1893 r. II Proletariat został rozwiązany, a jego działacze wstąpili do **Polskiej Partii Socjalistycznej**.

Proletariatczycy to dzieło ukazujące założycieli I Proletariatu, namalowane przez Felicjana Szczęsnego Kowarskiego w 1948 r. na zamówienie nowych, komunistycznych władz Polski.

- *obraz, Polska, 1948 r.*

SOCJALIZM NIEPODLEGŁOŚCIOWY

Polscy socjaliści spierali się głównie o stosunek do niepodległości Polski. Dla grupy skupionej wokół Waryńskiego powszechna rewolucja robotnicza była najważniejsza. Według nich ruchy niepodległościowe zagrażały interesom robotników. Inni działacze podkreślali z kolei jedność patriotyzmu i socjalizmu. W 1881 r. w Genewie przedstawiciele tego nurtu na czele z **Bolesławem Limanowskim** i **Zygmuntem Balickim** założyli **Stowarzyszenie Socjalistyczne „Lud Polski”**. Po jego zamknięciu wielu działaczy wstąpiło do Ligi Polskiej – tajnej organizacji niepodległościowej utworzonej w 1887 r. w Szwajcarii.

Emigracyjni działacze opracowali program socjalistów. Nie mieli jednak wpływu na poprawę sytuacji robotników w kraju. Z tego powodu, mimo dzielących ich różnic, usiłowali się zjednoczyć. W **1892 r.** w **Paryżu** odbył się **zjazd polskich socjalistów**. Jego uczestnicy powołali **Związek Zagraniczny Socjalistów Polskich**, a także uchwalili program nowej partii, nazwany **programem paryskim**. Poruszyli w nim kwestię odzyskania przez Polskę niepodległości. Wymienili też cele polityczne i społeczno-ekonomiczne, które chcieli realizować na drodze strajków i manifestacji.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PROGRAM PARYSKI

Program uchwalony w Paryżu zawierał zarówno robotnicze postulaty ekonomiczno-społeczne, jak i hasła dotyczące niepodległości Polski.

Polska Partia Socjalistyczna żąda zupełnego zniesienia rządów klasowych, które znalazły swój wyraz w dzisiejszym ukształtowaniu się państwowym. Jako samodzielna partia robotnicza, opierając się na zbiorowej akcji mas pracujących, dobijać się będzie:
A. Pod względem politycznym
Samodzielnej rzeczypospolitej demokratycznej, opartej na zasadach następujących: 1) bezpośrednie, powszechne i tajne głosowanie; [...] *2) całkowite równouprawnienie narodowości wchodzących w skład Rzeczypospolitej na zasadzie dobrowolnej federacji; 3) samorząd gminny i prowincjonalny z wybieralnością urzędników administracyjnych; 4) równość wszystkich obywateli kraju bez różnicy płci, rasy, narodowości i wyznania; 5) zupełna wolność słowa, druku, zebrań i stowarzyszeń;* [...] *7) bezpłatne, przymusowe, powszechne, całkowite nauczanie; dostarczanie uczącym się środków utrzymania przez państwo; 8) zniesienie armii stałej; powszechne uzbrojenie ludu;* [...]
B. Pod względem ekonomicznym
I) Prawodawstwo pracy; 1) ośmiogodzinny dzień roboczy, stała 36-godzinna przerwa co tydzień; 2) minimum pracy roboczej; 3) równa płaca dla kobiet i mężczyzn przy równej pracy; 4) zakaz pracy dzieci do lat 14, ograniczenie pracy niedorosłych (od lat 14 do 18) do sześciu godzin na dobę; 5) zakaz pracy nocnej w zasadzie; 6) higiena fabryczna; 7) zabezpieczenie państwowe w razie wypadków, braku pracy, choroby i starości; 8) inspektorat fabryczny wybierany przez samych robotników; 10) zupełna wolność zmów [porozumień w sprawie strajków] *robotniczych.*

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 411–412.

? **1.** Wymień żądania polityczne strajkującej młodzieży.
2. Wyjaśnij, które fragmenty tekstu świadczą o tym, że PPS reprezentowała niepodległościowy nurt polskiego socjalizmu.

Głównym zadaniem partii było uświadamianie robotników w kwestii ich zadań politycznych i ekonomicznych.

Program paryski wzbudził duże zainteresowanie socjalistów w kraju. W marcu 1893 r. w Królestwie Polskim powstała **Polska Partia Socjalistyczna** (**PPS**). Jednym z jej przywódców został **Józef Piłsudski** – młody działacz wileński, który wrócił z zesłania na Syberię. Partia rozwijała struktury lokalne. Członkowie prowadzili intensywne działania agitacyjne, w których ważną rolę odgrywała tzw. bibuła, czyli druki niedozwolone przez cenzurę, wydawane w kraju i za granicą. Organem prasowym PPS było pismo „Robotnik". Początkowo partia działała w ukryciu. Z czasem zaczęła przeprowadzać akcje legalne, m.in. pochody pierwszomajowe.

Przywódcy PPS na spotkaniu w Londynie w 1896 r., wśród nich późniejszy prezydent II RP (1926–1939) Ignacy Mościcki [1] oraz Józef Piłsudski [2].
▪ *fotografia, Londyn, 1896 r.*

Działacze PPS pochodzili z różnych środowisk i mieli różne poglądy. Z tego powodu dochodziło wśród nich do rozłamów. W 1900 r. część działaczy PPS z Ludwikiem Kulczyckim na czele utworzyła we Lwowie **III Proletariat**. Jego metodą walki politycznej był terror. Partia nie zyskała jednak dużego poparcia i przestała istnieć w 1909 r. Równocześnie w PPS narastał spór między zwolennikami odrębności polskiego ruchu socjalistycznego od rosyjskiego a zwolennikami solidarności.

NURT ANTYNIEPODLEGŁOŚCIOWY

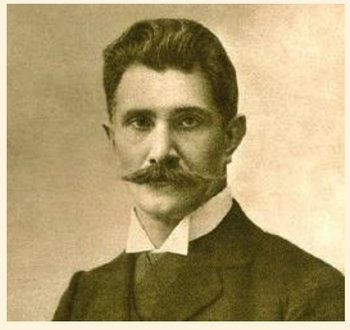
Nie wszyscy socjaliści zgadzali się z programem paryskim PPS. Już w sierpniu 1893 r. doszło do rozłamu, po którym powstała **Socjaldemokracja Królestwa Polskiego** (SDKP). Wśród jej założycieli znaleźli się m.in. **Julian Marchlewski**, **Róża Luksemburg** oraz **Adolf Warski**. Odrzucali oni postulat walki o niepodległość Polski. Zamiast tego planowali

Strajk to obraz Stanisława Lentza [czyt.: lenca]. Temu urodzonemu w 1860 r. artyście bliskie były wystąpienia robotników z początku XX w. – dzięki temu tak znakomicie ukazał ich determinację w walce o swoje prawa.
▪ *obraz, Polska, 1910 r.*

SOCJALIŚCI W GALICJI I ZABORZE PRUSKIM

Polska Partia Socjalno-Demokratyczna (PPSD) Galicji i Śląska Cieszyńskiego powstała w 1897 r. w zaborze austriackim, po zjednoczeniu ruchu socjalistycznego. Jej współzałożycielem i przywódcą został Ignacy Daszyński. Była to organizacja legalna, związana z Socjaldemokratyczną Partią Austrii. Działacze opowiadali się za reformami, a nie wybuchem rewolucji, co zbliżało ich do PPS. Chcieli poprawić warunki pracy robotników i prowadzili wśród nich akcje oświatowe. Partia była popularna zwłaszcza tam, gdzie rozwijał się przemysł – czyli na Śląsku Cieszyńskim i w Zagłębiu Borysławsko-Drohobyckim. Miała też zwolenników w miastach zamieszkanych przez ludność robotniczą.

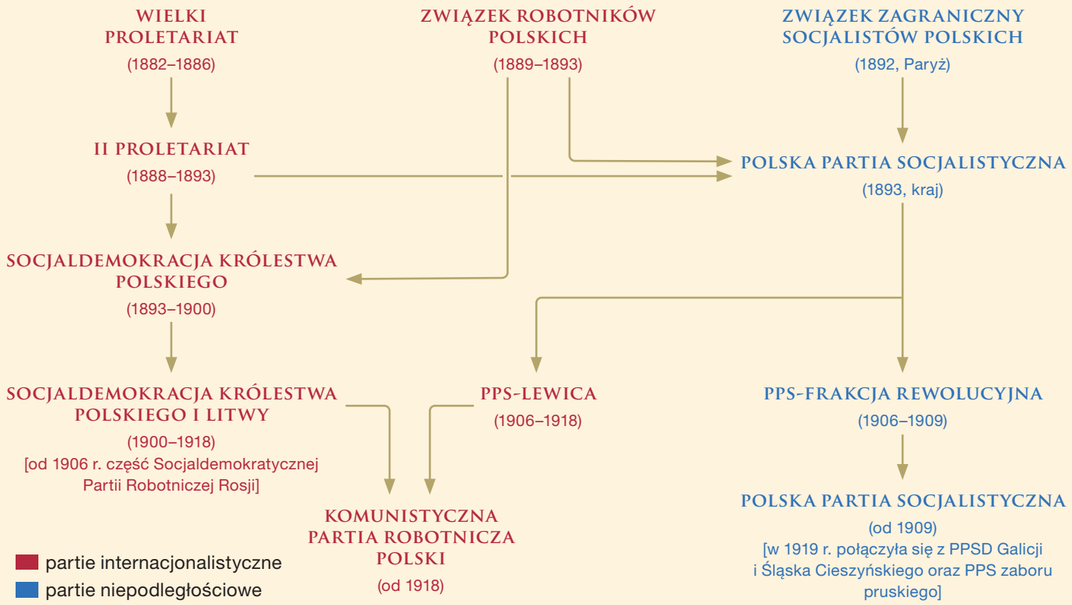
Ignacy Daszyński pochodził z rodziny szlacheckiej. Za swoją działalność był aresztowany w każdym z zaborów.
▪ *fotografia, Polska, XX w.*

W zaborze pruskim powstała z kolei w 1893 r. Polska Partia Socjalistyczna. Mimo formalnej przynależności do niemieckiej partii socjaldemokratycznej (SPD) była organizacją działającą samodzielnie. Dążyła do odbudowy państwa polskiego, którego ustrój miał zostać oparty na demokratycznych zasadach. W 1910 r. partia skupiała ok. 2 tys. członków (z czego ok. 1500 na Górnym Śląsku). Jej organem prasowym została „Gazeta Robotnicza". Partia utrzymywała kontakty i blisko współpracowała z działaczami PPS, Związkiem Zagranicznym Socjalistów Polskich oraz PPSD Galicji i Śląska Cieszyńskiego.

? Czym różniła się działalność socjalistów w Galicji i zaborze pruskim od aktywności socjalistów w Królestwie Polskim?

PODZIAŁ RUCHU SOCJALISTYCZNEGO W ZABORZE ROSYJSKIM

Podziały wśród polskich socjalistów były spowodowane ich stosunkiem do kwestii niepodległości Polski.

internacjonalistyczną rewolucję w myśl marksistowskiego hasła: *Proletariusze wszystkich krajów, łączcie się!*.

Socjaldemokraci wierzyli, że międzynarodowa rewolucja socjalistyczna zlikwiduje ucisk narodowy. Celem SDKP było obalenie caratu wspólnie z robotnikami z Rosji i stworzenie rosyjskiej republiki demokratycznej. Następnie miało dojść do obalenia władz demokratycznych i utworzenia państwa socjalistycznego – na drodze rewolucji. Władze rosyjskie szybko wpadły na trop nowej partii. Wielu działaczy zostało aresztowanych, inni wyjechali za granicę. Tym samym SDKP przestała istnieć, a walkę z PPS prowadzono na emigracji, na arenie II Międzynarodówki (więcej zob. s. 223).

Działalność SDKP wznowili Feliks Dzierżyński i Adolf Warski. W 1900 r. po połączeniu z litewskimi kółkami partia przyjęła nazwę **Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy** (**SDKPiL**). Na jej czele stanął Feliks Dzierżyński. W kierownictwie znaleźli się także Julian Marchlewski i Róża Luksemburg, przebywający na emigracji. SDKPiL wydawała swoją prasę („Sprawa Robotnicza", „Czerwony Sztandar"), zakładała kółka agitacyjne, a jej członkowie uczestniczyli w manifestacjach i strajkach. Partia nie miała wielu zwolenników – z powodu swojego antyniepodległościowego charakteru. Z czasem w programie SDKPiL pojawiły się więc także minimalistyczne postulaty, by przyznać Polsce autonomię.

RUCH NARODOWY

Po klęsce powstania styczniowego Polacy zrezygnowali z walki zbrojnej. Zaczęli przejawiać tendencje ugodowe i skupili się na pracy organicznej. Do kwestii odzyskania niepodległości powrócili jednak już w latach 80. Jednym z pierwszych działaczy, który poruszył ten problem, był **Zygmunt Miłkowski** (ps. Tomasz Teodor Jeż) – powieściopisarz, uczestnik Wiosny Ludów i powstania styczniowego. W 1887 r. wydał w Paryżu broszurę *Rzecz o obronie czynnej i skarbie narodowym*. Skrytykował w niej rezygnację z dążeń niepodległościowych. Głosił, że należy powołać tajną ogólnopolską organizację niepodległościową. Ten postulat udało się zrealizować – w sierpniu 1887 r. w Szwajcarii powstała **Liga Polska** (**LP**). Jej celem było *skupienie wszystkich sił narodowych celem odzyskania niepodległości w granicach przedrozbiorowych, na podstawie federacyjnej.* Autorem programu Ligi – *Ustawy Ligi Polskiej* – był Zygmunt Miłkowski. W dokumencie znalazły się odwołania do *Wielkiego manifestu* TDP.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PROGRAM NARODOWCÓW

W *Myślach nowoczesnego Polaka* Dmowski przedstawił społeczne i polityczne założenia ruchu narodowego. Odwołał się przy tym do nowoczesnej definicji patriotyzmu.

[...] *patriotyzm starej daty stara się raczej o to, żeby wszystkim zamieszkującym obszar dawnej Rzeczypospolitej zależało na jej odbudowaniu, żeby i nie-Polacy byli silnie zjednani dla idei niepodległej Polski, zjednać ich muszą, naturalnie, ci, którym o tę niepodległość zawsze najwięcej będzie chodziło, tj. Polacy, oni więc muszą robić koncesje [tu: ustępstwa] na wszystkie strony, by nie zrażać do sprawy polskiej Rusinów, Litwinów, Żydów itd. Narodowcy nowej szkoły postępowanie takie uważają za zagrodzenie sobie drogi do niepodległości, ich bowiem zdaniem państwo może stworzyć tylko naród zdrowy, silny, liczny, posiadający wydatną indywidualność, spójny i silnie do swej odrębności przywiązany; państwo polskie stworzy przede wszystkim naród polski, z rdzennie polskiej ludności złożony, polską żyjący kulturą, gdy zdobędzie on odpowiednią siłę na zewnątrz, wtedy, w odpowiedniej chwili, może jednać sobie koncesjami tych, których będzie potrzebował: wtedy ustępstwa te będą właściwie oceniane jako ustępstwa silnych, gdy dziś słaba Polska ustępstwami tymi tylko rozzuchwala rozmaite żywioły przeciwko sobie. Zresztą dzisiejszemu patriotyzmowi idzie zarówno dobrze o samoistność państwową narodu, jak i samoistność i siłę kultury polskiej, dla której, niezależnie od celów politycznych, na każdym kroku trzeba dziś pracować i walczyć.*

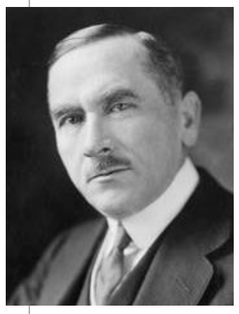
Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 433.

? **1.** Opisz różnice między starym a nowym patriotyzmem według Dmowskiego.

2. Wyjaśnij, jak zasady nowego patriotyzmu miały się do postawy Polaków podczas powstań narodowych w XIX w.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ROMAN DMOWSKI (1864–1939)

Polski polityk i publicysta, główny przywódca i ideolog endecji (więcej zob. s. 284). Urodził się we wsi pod Warszawą, w ubogiej rodzinie o korzeniach szlacheckich. W gimnazjum utworzył tajną organizację uczniowską „Strażnica", która sprzeciwiała się rusyfikacji. Należał do Związku Młodzieży Polskiej „Zet", a później do Ligi Polskiej, przekształconej w Ligę Narodową. Został aresztowany i zesłany na Łotwę za zorganizowanie manifestacji patriotycznej w 100. rocznicę Konstytucji 3 maja. Uciekł z zesłania i przedostał się do Lwowa. Tam prowadził legalną działalność i został głównym redaktorem „Przeglądu Wszechpolskiego". W latach 1906–1909 był posłem w rosyjskiej Dumie Państwowej. Podczas I wojny światowej działał na rzecz niepodległości Polski. Swoją aktywność polityczną kontynuował także w II Rzeczypospolitej.

WARTO WIEDZIEĆ

Działaczki ruchu narodowego w Wielkopolsce

Działaczki społeczne z zaboru pruskiego także zaangażowały się w ruch narodowy. W 1899 r. w Poznaniu powstała pierwsza grupa partyjna Ligi Narodowej, do której wstąpiły Stanisława Niegolewska i Helena Rzepecka. Druga z nich była redaktorką „Gońca Wielkopolskiego" oraz współzałożycielką Towarzystwa Wzajemnego Pouczania i Opieki nad Dziećmi „Warta". Później Rzepecka otworzyła w Poznaniu pensjonat dla dziewcząt, w którym uczono ojczystego języka, historii oraz literatury. W 1903 r. do ruchu narodowego w Wielkopolsce dołączyła Zofia Sokolnicka. Ona również pracowała w Towarzystwie „Warta", które prowadziło tajne lekcje języka polskiego i historii oraz rozpowszechniało polskie książki. Ponadto Sokolnicka zakładała koła ZMP „Zet". W działalność polityczną zaangażowała się też Gabriela Balicka-Iwanowska (żona Zygmunta Balickiego).

? W jakie działania zaangażowały się przedstawicielki ruchu narodowego w Wielkopolsce?

Gabriela Balicka była doktorem botaniki, a w odrodzonej Polsce posłanką na sejm z ramienia endecji w latach 1919–1935 oraz członkinią Narodowej Organizacji Kobiet.

▪ *fotografia, Polska, lata 30. XX w.*

Również w 1887 r. powstał konspiracyjny **Związek Młodzieży Polskiej „Zet"**. Skupiał on studentów z trzech zaborów i był zorganizowany na wzór masonerii. Jego celem była praca samokształceniowa wśród młodzieży. Związek odegrał ważną rolę w wychowaniu kadr obozu narodowego. Kierownictwo nad Związkiem objął **Zygmunt Balicki**, który podporządkował go Lidze Polskiej. W 1893 r. kontrolę nad LP przejęli Balicki, **Roman Dmowski** (także działacz ZMP „Zet") oraz Jan Ludwik Popławski. Wkrótce Ligę Polską przekształcono w **Ligę Narodową** (LN) z siedzibą w Warszawie. W 1894 r. działacze Ligi przenieśli się do Galicji z powodu zagrożenia aresztowaniami.

Założenia programowe Ligi Narodowej sformułował Roman Dmowski w broszurze *Nasz patriotyzm* (1893 r.). Celem Ligi było odzyskanie przez Polskę niepodległości poprzez systematyczną pracę całego narodu. Praca ta miała podnieść poziom cywilizacyjny oraz wzmocnić gospodarkę i rolnictwo. Działacze Ligi odrzucali hasło walki klas. Popierali solidaryzm narodowy, dlatego zależało im na pozyskaniu chłopów dla sprawy narodowej. Z tego powodu powołali w zaborze rosyjskim tajne **Towarzystwo Oświaty Narodowej** (TON, 1899 r.), które zajmowało się edukacją ludności wiejskiej. Głównym organem prasowym Ligi był **„Przegląd Wszechpolski"**. Od jego tytułu zwolenników idei narodowej nazywano **wszechpolakami**.

Pod koniec XIX w. ruch narodowy stał się ruchem masowym. W **1897 r.** w Królestwie Polskim powstało **Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne**, zwane **endecją** (w skrócie od pierwszych liter: ND). Przywódcą i ideologiem tej organizacji był Roman Dmowski. Według Dmowskiego państwo polskie powinno mieć charakter narodowy. Polityk podkreślał, że należy pogłębić świadomość narodową wszystkich warstw społecznych.

Wojciech Korfanty był działaczem narodowym ze Śląska, uznawanym za jednego z ojców niepodległości. W okresie zaborów współorganizował Polskie Towarzystwo Demokratyczne (organizację endecką).

▪ *fotografia, Górny Śląsk, XX w.*

Z tego powodu tak dużą wagę przykładał do akcji oświatowych, zwłaszcza wśród chłopów i robotników. Ponadto zwalczał socjalizm oraz *żydostwo i masonerię*, które uznawał za *niebezpieczne dla polskich interesów.* Zdaniem Dmowskiego tylko silny, jednolity naród mógł wywalczyć dla siebie niepodległe państwo.

Endecja działała głównie w zaborze rosyjskim. Miała też zwolenników w Galicji, gdzie powstało Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne ze Stanisławem Głąbińskim na czele. W zaborze pruskim endecja utworzyła Polskie Towarzystwo Demokratyczne. W 1912 r. zmieniło ono nazwę na: Towarzystwo Narodowo-Demokratyczne.

POCZĄTKI RUCHU LUDOWEGO

Kolebką ruchu ludowego była Galicja. To tam pojawiły się pierwsze inicjatywy na rzecz chłopów. Dlaczego właśnie w Galicji? Autonomia pozwalała bowiem na legalne działania, które w zaborze rosyjskim nie były możliwe. Ponadto w Galicji dochodziło do ciągłych konfliktów między wsią a dworem. Z kolei w zaborze pruskim rozwój ruchu chłopskiego był ograniczony z powodu silnego solidaryzmu narodowego.

Prekursorem galicyjskiego ruchu ludowego był ksiądz **Stanisław Stojałowski**. W 1875 r. zaczął redagować czasopisma **„Wieniec"** i **„Pszczółka"**. Poruszał w nich problematykę związaną z edukacją chłopów, zachęcał ich do aktywności, publikował też artykuły o tematyce ekonomicznej. Ponadto organizował kółka rolnicze, czytelnie, wiece chłopskie i pielgrzymki. Władze austriackie nie popierały działalności księdza, zwłaszcza jego agitacji politycznej. Dwukrotnie znalazł się on w więzieniu, a Kościół nałożył na niego ekskomunikę (po pewnym czasie ją cofnięto). Represje wobec Stojałowskiego poskutkowały jedynie radykalizacją jego poglądów.

W aktywizację chłopów w Galicji zaangażował się **Bolesław Wysłouch** wraz z **żoną Marią**. W 1886 r. działacz założył we Lwowie **„Przegląd Społeczny"**. Na łamach tego miesięcznika opublikował swoje ***Szkice programowe***, uznawane za program ruchu ludowego. Wysłouch uważał, że reformy społeczne doprowadzą w końcu do równouprawnienia chłopów. W 1889 r. z jego inicjatywy powstało pismo **„Przyjaciel Ludu"**. Działacze skupieni wokół pisma, w tym działacze chłopscy **Jan Stapiński** i **Jakub Bojko**, pracowali nad uświadomieniem chłopów – zarówno obywatelskim, jak również narodowym i społecznym. W 1890 r. Wysłouchowie założyli **Towarzystwo Przyjaciół Oświaty**, które skupiło się na organizacji czytelni wiejskich oraz prowadzeniu pogadanek.

WARTO WIEDZIEĆ

Działalność Marii Wysłouchowej

Maria Wysłouchowa była wybitną działaczką ruchu ludowego, oświatowego i kobiecego. Z zawodu nauczycielka (historii i literatury polskiej), była zaangażowana w działalność oświatowo-społeczną. Wydawała „Zorzę" (od 1900 r.) – jedno z pierwszych pism dla kobiet wiejskich w Galicji. Znała kilkanaście języków obcych i tłumaczyła literaturę słowiańską. Z inicjatywy Wysłouchowej we Lwowie powstały Czytelnia Naukowa dla Kobiet oraz Towarzystwo Oszczędnościowe Kobiet. Uczestniczyła w Zjeździe Kobiet Polskich w Zakopanem (1899 r.). Uważała, że należy wprowadzić zmiany w edukacji dziewcząt. Poświęciła się pracy na rzecz ludu i narodu polskiego, a zwłaszcza kobiet wiejskich. Zmarła w wieku niespełna 47 lat.

? Jakie znaczenie miała działalność Marii Wysłouchowej?

Maria Wysłouchowa była nie tylko działaczką społeczną, lecz także publicystką, dziennikarką, autorką prac ludoznawczych i poświęconych historii literatury polskiej.

▪ *fotografia, Polska, XIX w.*

PARTIE LUDOWE POD ZABORAMI

Ruch ludowy rozwijał się niezależnie w różnych zaborach. Do jego zjednoczenia doszło dopiero po odzyskaniu przez Polskę niepodległości.

ZABÓR AUSTRIACKI

STRONNICTWO LUDOWE
(1895–1903)
↓
POLSKIE STRONNICTWO LUDOWE
(1903–1913)
↓
PSL-LEWICA (od 1913) | PSL-PIAST (od 1913)

ZABÓR ROSYJSKI

POLSKI ZWIĄZEK LUDOWY
(1904–1907)
↓
RUCH „ZARANIARSKI” (1907–1915) | NARODOWY ZWIĄZEK CHŁOPSKI (1908–1915)
↓
PSL-WYZWOLENIE
(od 1915)

? Poszukaj informacji na temat rozłamu w PSL w 1913 r.

POWSTANIE POLSKIEGO STRONNICTWA LUDOWEGO

Środowiska ludowe przebudziły się do działania przed wyborami w 1895 r. Organizowały wiece i powoływały komitety wyborcze. Na ich zjeździe w Rzeszowie powstała partia polityczna – **Stronnictwo Ludowe** (**SL**). Jej prezesem został **Karol Lewakowski**, jednym z wiceprezesów – Jakub Bojko, a sekretarzem – Jan Stapiński. Jeszcze w Rzeszowie działacze SL uchwalili odezwę programową, w której głosili konieczność:

- reformy ordynacji wyborczej (kurialny system wyborczy w Austrii był niekorzystny dla chłopów);
- obniżenia podatków;
- upowszechnienia oświaty;
- pomocy finansowej ze strony państwa w budowie wiejskiej infrastruktury (drogi, mosty);
- wsparcia materialnego przy organizacji oświaty oraz życia kulturalnego na wsi;
- pomocy dla chłopskiego ruchu spółdzielczego;
- tworzenia instytucji udzielających rolnikom kredytów.

Ludowcy oczekiwali, że państwo zaangażuje się w działania na rzecz emancypacji chłopów oraz demokratyzacji życia politycznego. To zaniepokoiło konserwatystów, którzy porównywali Bojkę i Stapińskiego do Jakuba Szeli. Kościół katolicki również był zaskoczony umocnieniem ruchu ludowego w Galicji i powołaniem SL. Biskup tarnowski obłożył nawet „Przyjaciela Ludu” klątwą. W odpowiedzi ludowcy zorganizowali tzw. strajk wielkanocny, który polegał na bojkotowaniu mszy oraz rezygnacji ze spowiedzi.

Bez dachu to obraz Aleksandra Kotsisa z 1870 r., przedstawiający rodzinę chłopa galicyjskiego wypędzonego z domu zapewne z powodu długów. Z powodu ubóstwa w Galicji często panował głód, wywołujący śmierć ok. 50 tys. osób rocznie.

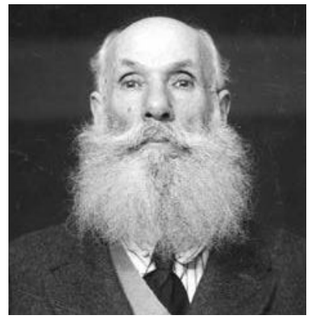
▪ *obraz, Polska, XIX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Ruch ludowy w pozostałych zaborach

W pozostałych zaborach ruch ludowy nie rozwijał się tak prężnie jak w Galicji. W Królestwie Polskim w latach 1904–1907 funkcjonował nielegalny Polski Związek Ludowy. Jego działacze domagali się m.in. autonomii dla Królestwa, w tym polonizacji szkół i urzędów. Duże zasługi dla ruchu ludowego w Królestwie Polskim mieli tzw. zaraniarze, skupieni wokół tygodnika „Zaranie”. Organizowali oni kółka rolnicze, zakładali szkoły i rozwijali ruch spółdzielczy. Konkurencją dla ruchu zaraniarskiego był tajny Narodowy Związek Chłopski (NZCh) utworzony w 1912 r. przez byłych działaczy ND. W 1915 r. z połączenia ruchu zaraniarskiego i NZCh powstało PSL-Wyzwolenie.

Najsłabiej ruch ludowy rozwinął się w zaborze pruskim. Było to wynikiem skupienia całego społeczeństwa na walce z germanizacją. W latach 1896–1904 działała Mazurska Partia Ludowa, z kolei na Pomorzu Gdańskim ludowcy byli związani z „Gazetą Grudziądzką”. Z inicjatywy jej wydawcy Wiktora Kulerskiego powstała w Grudziądzu Katolicko-Polska Partia Ludowa. Po zakończeniu działań wojennych przyłączyła się ona do PSL-Piast.

Tomasz Nocznicki był pierwszym prezesem PSL-Wyzwolenie w Królestwie Polskim.

▪ *fotografia, Polska, ok. 1915 r.*

? Dlaczego ruch ludowy w zaborach rosyjskim i pruskim rozwijał się słabiej?

W 1903 r. Stronnictwo Ludowe zmieniło nazwę na **Polskie Stronnictwo Ludowe** (**PSL**). Jego działacze położyli nacisk na odzyskanie niepodległości. Ponadto domagali się powszechnej oświaty, opieki socjalnej i lekarskiej oraz reformy prawa wyborczego. Oczekiwali, że wybory będą powszechne, równe, tajne i bezpośrednie. W ich programie pojawiły się też żądania podziału ziemi dworskiej czy *zjednoczenie terytorialne Galicji i W. Księstwa Krakowskiego ze Śląskiem, a także obrona praw narodowości polskiej na Śląsku* [tu: Śląsk Cieszyński] *i Bukowinie*. Działacze podkreślali, że zależy im na sprawiedliwości: *aby żywioły polskie, ruskie i litewskie w zakresie uprawnień politycznych stały na równi.* W 1908 r. przedstawiciele PSL porozumieli się z konserwatystami i weszli do Koła Polskiego w parlamencie wiedeńskim. Od tej pory nieco złagodzili swoje żądania. W 1913 r. pod wpływem konfliktów na tle ideowym w partii doszło do rozłamu. W efekcie powstały **PSL-Lewica** z Janem Stapińskim na czele oraz **PSL-Piast**, którego przywódcą został **Wincenty Witos**. Programowo partia Witosa zbliżała się do Narodowej Demokracji. Podziały w partii tuż przed wybuchem I wojny światowej znacząco osłabiły galicyjski ruch ludowy.

ĆWICZENIA

1. Omów początki ruchu socjalistycznego na ziemiach polskich i emigracji.
2. Wyjaśnij, dlaczego doszło do rozłamu PPS w 1893 r.
3. Wymień różnice między programami PPS i SDKPiL.
4. Omów, jak kształtował się ruch narodowo-demokratyczny.
5. Przedstaw program ruchu ludowego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Górski, *Socjalistyczno-niepodległościowa idea narodu polskiego 1908–1914*, Kraków 1994.
Józef Piłsudski: człowiek – żołnierz – polityk, red. Z. Girzyński, J. Kłaczkow, Toruń 2016.
K. Kawalec, *Roman Dmowski*, Wrocław 2002.

5 REWOLUCJA 1905 ROKU

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- Rosja na przełomie XIX i XX w.,
- wybuch rewolucji w Rosji,
- rewolucja na ziemiach Królestwa Polskiego,
- skutki rewolucji 1905 r.

SYTUACJA W ROSJI NA POCZĄTKU XX WIEKU

Sytuacja ekonomiczno-gospodarcza Rosji na przełomie XIX i XX w. była trudna. Upadło wiele przedsiębiorstw, rosło bezrobocie i spadały płace, a jednocześnie podrożała żywność. Chłopi także stawali się biedniejsi. Powodem były nieurodzaje, mniejsze zapotrzebowanie na produkty rolne oraz spadek ich cen.

W związku z kryzysem w Rosji zaczęły wybuchać strajki. W dniu 1 maja 1900 r. na ulice wyszli robotnicy Charkowa. Domagali się zarówno lepszych warunków pracy, jak i swobód politycznych. W 1901 r. fala strajków rozlała się po miastach portowych, takich jak Odessa, Mikołajów czy Batumi. Protestowali też mieszkańcy ośrodków przemysłowych, w tym Petersburga, Moskwy i Jekaterynosławia.

WARTO WIEDZIEĆ

Piłsudski i Dmowski w Japonii

Wojna rosyjsko-japońska była dla Piłsudskiego okazją, by pozyskać sojusznika w walce z caratem. Japonia także interesowała się współpracą z Polakami. W lipcu 1904 r. Piłsudski wyjechał do Tokio na zaproszenie rządu japońskiego. Miał nadzieję, że Japonia poprze ruch niepodległościowy w Królestwie Polskim. Przekonywał Japończyków do współpracy wywiadowczej i proponował akcje sabotażowe przeciwko rosyjskiemu wojsku. Ponadto polscy dezerterzy z armii carskiej mieliby utworzyć Legion Polski u boku Japonii. Piłsudski poruszył też sprawę polskich żołnierzy, którzy dostali się do japońskiej niewoli – poprosił, by Japończycy łagodnie ich potraktowali. Zabiegał o to także Roman Dmowski przebywający w Tokio, przeciwnik planów Piłsudskiego. Dmowski i Piłsudski nie mogli się porozumieć w kwestii niepodległościowego powstania zbrojnego. Z tego powodu rząd Japonii nie zdecydował się poprzeć polskich planów. Przychylił się jednak do prośby dotyczącej specjalnego traktowania polskich jeńców. Udzielił też Polakom pomocy finansowej.

Spotkanie z delegacją japońską w Bernie odbyło się w 1904 r., przed wyjazdem Józefa Piłsudskiego na Daleki Wschód. Obok Piłsudskiego [1] na zdjęciu są również Ignacy Mościcki [2], Maria Piłsudska [3] oraz przedstawiciel rządu Japonii wraz z żoną.

- *fotografia, Berno, 1904 r.*

? Dlaczego rokowania z Japończykami się nie powiodły?

Pokojowy tłum demonstrantów zbliżający się do Pałacu Zimowego został ostrzelany przez carskich żołnierzy w „krwawą niedzielę" 22 stycznia 1905 r.

- *obraz, Rosja, 1905 r.*

W kolejnym roku robotnicy zorganizowali **strajk generalny**. Uczestniczyło w nim ok. 200 tys. robotników. Swoje niezadowolenie zaczęli manifestować również chłopi.

Władze carskie rozpoczęły wojnę z Japonią, by odwrócić uwagę społeczeństwa od problemów wewnętrznych. Konflikt zakończył się jednak klęską Rosji (więcej zob. s. 233–234). To zradykalizowało nastroje rewolucjonistów oraz pobudziło ich do działania.

WYBUCH REWOLUCJI

Stowarzyszenie Rosyjskich Robotników Fabrycznych to jedna z pierwszych legalnych organizacji związkowych w Rosji, bardzo popularna wśród robotników. Założył ją w 1904 r. pop **Gieorgij Gapon**, agent carskiej Ochrany. Do tej konserwatywno-narodowej organizacji mogli należeć tylko Rosjanie wyznania prawosławnego. Działacze zaplanowali w Petersburgu pokojowy pochód. Robotnicy mieli udać się pod Pałac Zimowy i wręczyć Mikołajowi II petycję podpisaną przez 135 tys. osób. Żądali w niej:

- poprawy warunków pracy,
- skrócenia dnia roboczego do ośmiu godzin,
- podniesienia pensji oraz przyznania praw politycznych.

W niedzielę **22 stycznia 1905 r.** ponad 100 tys. robotników z Gaponem na czele ruszyło w kierunku Pałacu Zimowego. Tłum był spokojny, jednak car nie zamierzał przyjąć petycji ani ugiąć się przed żądaniami. Wojsko otworzyło ogień do robotników. Zginęło około tysiąca demonstrantów. **„Krwawa niedziela"**, jak nazwano to wydarzenie, była momentem przełomowym w dziejach Rosji. Ludzie utracili wiarę w „carską sprawiedliwość" i poparli plany rewolucji. W ciągu kilku tygodni manifestacje objęły niemal całe imperium. Na początku lutego w zamachu zginął brat cara, wielki książę **Sergiusz Aleksandrowicz Romanow**. Do strajku przystąpili liberałowie oraz inteligenci, którzy żądali przyznania praw obywatelskich. Także wojsko przechodziło na stronę protestujących. W październiku 1905 r. protestowało już ponad 2 mln osób, a kraj pogrążył się w chaosie. W tej sytuacji Mikołaj II zgodził się

ВѢДОМОСТИ СПБ. ГРАДОНАЧАЛЬСТВА

1905 г.

LXVII-й годъ изданія

ВЫСОЧАЙШІЙ МАНИФЕСТЪ.

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ,

МЫ, НИКОЛАЙ ВТОРЫЙ,

ИМПЕРАТОРЪ И САМОДЕРЖЕЦЪ ВСЕРОССІЙСКІЙ,

Царь Польскій, Великій Князь Финляндскій,

Strona tytułowa petersburskiej gazety z 31 (18) października 1905 r. z tekstem *Manifestu październikowego*.

- *dokument, Rosja, 1905 r.*

na ustępstwa. W dniu 30 października (17 października w kalendarzu juliańskim) 1905 r. car wydał ***Manifest październikowy***, w którym zapowiedział:

- nadanie praw obywatelskich, w tym wolności sumienia, słowa, zgromadzeń, stowarzyszeń i nietykalności osobistej;
- wprowadzenie powszechnego prawa wyborczego dla mężczyzn;
- zwołanie **Dumy Państwowej** (niższej izby parlamentu).

Burżuazja, część ziemiaństwa oraz środowiska liberalno-inteligenckie przystały na propozycje zawarte w *Manifeście*. Jednak partie rewolucyjne uznały, że odezwa nie spełnia ich postulatów. Kontynuowały więc strajki, bezwzględnie pacyfikowane przez siły carskie. Z czasem fala protestów opadła, a Rosja wkroczyła w okres demokratycznych reform.

POLACY WOBEC WYDARZEŃ W ROSJI

Polskie społeczeństwo z uwagą i nadzieją śledziło sytuację w Rosji. Przedstawiciele głównych środowisk politycznych nie byli jednak zgodni, jakie kroki należy podjąć w tej sytuacji. Endecja z Romanem Dmowskim na czele sprzeciwiała się niepodległościowym akcjom zbrojnym. Podobnie uważali polscy ugodowcy z nowo powstałego **Stronnictwa Polityki Realnej**, zwani realistami. Również ci działacze żywili przekonanie, iż trudna sytuacja Rosji skłoni cara Mikołaja do przyznania Polakom pewnych ustępstw – zarówno politycznych, jak i narodowych.

Liberałowie chcieli przywrócić status Królestwa Polskiego z 1815 r., z szerokimi prawami obywatelskim i powszechnym prawem głosowania. Środowisko liberałów (późniejszych tzw. postępowych demokratów) było skupione wokół Aleksandra Świętochowskiego, Rafała Radziwiłłowicza i Andrzeja Niemojewskiego.

Działacze PPS jako jedyni opowiedzieli się za działaniami zbrojnymi. Sytuacja gospodarcza w Królestwie Polskim stawała się coraz trudniejsza – zarówno wskutek konfliktu z Japonią, jak i mobilizacji armii rosyjskiej. To skłoniło socjalistów do nasilenia strajków. 13 listopada 1904 r. na placu Grzybowskim w Warszawie działacze bojówki PPS zorganizowali pierwszą zbrojną demonstrację antywojenną. W jej trakcie zginął policjant, a kilku zostało rannych. Kolejne protesty odbyły się w Łodzi i Radomiu. Na początku 1905 r. powstała **Organizacja Spiskowo-Bojowa**, do której weszły bojówki PPS. Pod wpływem sporów w partii wyłoniły się dwie opcje:

- „starzy” – skupieni wokół Józefa Piłsudskiego, chcieli wznieść niepodległościowe powstanie zbrojne, a Organizacja Spiskowo-Bojowa była dla nich zalążkiem polskiego wojska;
- „młodzi” – zależało im na tym, by wystąpienia robotnicze nasiliły się i nabrały charakteru masowego.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JÓZEF PIŁSUDSKI (1867–1935)

Polski mąż stanu, naczelnik państwa, naczelny wódz Wojska Polskiego, polityk oraz działacz socjalistyczny i niepodległościowy. Pochodził z Wileńszczyzny, z rodziny ziemiańskiej o silnych tradycjach patriotycznych. Podczas studiów medycznych w Charkowie zetknął się z rosyjskimi organizacjami spiskowymi. Został aresztowany w 1887 r. i spędził pięć lat na zesłaniu. Gdy wrócił do kraju, rozpoczął działalność w PPS. Był zwolennikiem łączenia haseł socjalistycznych z niepodległościowymi. W latach 1905–1907 uczestniczył w rewolucji w Królestwie Polskim. Po rozłamie w PPS stanął na czele PPS-Frakcji Rewolucyjnej. Przed I wojną światową działał w Galicji. Zainicjował powołanie Polskich Drużyn Strzeleckich, a podczas wojny – Legionów Polskich. 11 listopada 1918 r. otrzymał pełnię władzy wojskowej i cywilnej w odradzającym się państwie. W latach 1918–1922 był naczelnikiem państwa, a w 1920 r. został pierwszym w dziejach Marszałkiem Polski. Podczas wojny z bolszewikami dowodził wojskiem. W 1926 r. dokonał zamachu stanu i powrócił do polityki. Dwukrotnie był premierem oraz pełnił funkcje ministra spraw wojskowych i generalnego inspektora sił zbrojnych. Zmarł w 1935 r.

ORGANIZACJA BOJOWA PPS

Struktury zbrojne PPS tworzyły się od kwietnia 1904 r. Oficjalnie Organizacja Spiskowo-Bojowa PPS powstała na VII zjeździe partii, 5 lutego 1905 r. w Warszawie. W październiku zmieniła nazwę na: Organizacja Bojowa PPS. Działała w Warszawie, Łodzi, Białymstoku, Grodnie i Brześciu Kujawskim. Wydziałem Bojowym dowodził Józef Piłsudski. Bojowcy chronili protestujących i wykonywali zamachy na przedstawicieli władzy i policji. Napadali też na banki i poczty, aby zdobyć pieniądze na dalszą działalność. Ponadto przygotowywali kadry, które miały później podjąć walkę o niepodległość. W tym celu działacze wydawali broszury m.in. na temat obsługi broni, pracy wywiadowczej czy zachowania w trakcie ostrzału. Do najbardziej spektakularnych akcji OB PPS zalicza się zamach na komisariat warszawskiej policji czy uwolnienie więźniów z Pawiaka. 15 sierpnia 1906 r., podczas „krwawej środy”, organizacja przeprowadziła ponad sto zamachów w kilkunastu miastach Królestwa Polskiego. Zginęło wówczas 72 policjantów i żandarmów.

Zamach bojowców PPS na stójkowego (szeregowego policjanta rosyjskiego) został przeprowadzony w Warszawie podczas „krwawej środy” 15 sierpnia 1906 r. W tym dniu Polacy zabili kilkudziesięciu funkcjonariuszy rosyjskiej policji.

▪ *rysunek, Polska, 1906 r.*

? W jakim celu powstała Organizacja Bojowa PPS?

PRZEBIEG REWOLUCJI NA ZIEMIACH POLSKICH

„Krwawa niedziela” dała impuls do masowych wystąpień robotniczych w Królestwie Polskim. W wielu miastach robotnicy spontanicznie wyszli na ulicę. PPS i SDKPiL wzywały do **strajku generalnego**, który rozpoczął się w Warszawie pod koniec stycznia 1905 r. i trwał do połowy lutego. Po zakończeniu strajku w kraju nadal jednak wybuchały protesty. Robotnicy Warszawy, Łodzi, Pabianic czy Zagłębia Dąbrowskiego zaczęli walczyć o postulaty socjalne i polityczne, m.in.:

- ośmiogodzinny dzień roboczy;

Patrol kozaków, znany też pod tytułem *Wiosna 1905 r.*, został namalowany przez Stanisława Masłowskiego. Artysta ukazał oddział kozaków prowadzący aresztowanego mężczyznę Alejami Ujazdowskimi w Warszawie.

▪ *obraz, Polska, 1906 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

STRAJK SZKOLNY

Młodzież Postępowa Szkół Średnich Królestwa Polskiego wydała odezwę w sprawie strajku szkolnego, który wybuchł w lutym 1905 r.

Przez więzienne mury szkoły carskiej doszedł i do nas okrzyk ludu roboczego, z którym dziś łączą się wszystkie uczciwe elementy całego społeczeństwa – okrzyk walki z gniotącym nas caratem. Na silny i młody okrzyk, zwiastujący bliską już jutrzenkę wolności, nie możemy pozostać głusi. Już kilka szkół średnich w Warszawie i prawie wszystkie na prowincji zastrajkowały. W innych władza w obawie strajku sama przerwała zajęcia, ale tym nie uda się jej nas odwlec od czynu. Wszyscy przyłączamy się do strajku, niech będzie on powszechnym strajkiem szkół w całym kraju. [...]

Wszędzie wystawiamy następujące żądania w zakresie szkolnictwa:

1. *Unarodowienie szkół w Królestwie Polskim; obowiązkowym językiem wykładowym ma być język polski. Każda inna narodowość powinna mieć prawo zakładania szkół z własnym językiem wykładowym.* [...]
2. *Zniesienia systemu policyjnego w szkołach. Powinien być zniesiony inspektorat i wszystko, co jest z nim związane: śledzenie, donosicielstwo i rewizje.* [...]
3. *Kontroli społeczeństwa nad szkołą. Winno być zniesione mianowanie kierowników i nauczycieli w szkołach przez rząd i kontrola rządu nad ich działalnością.* [...]
4. *Zniesienia wszelkich ograniczeń procentowych. Bez względu na wyznanie, narodowość i pochodzenie, wszyscy, którzy uczyć się chcą, winni mieć prawo wstępowania do wszystkich szkół.*
5. *Swobody stowarzyszania i zabierania głosu w swych sprawach.* [...]
6. *Zniesienia w szkole prawnej różnicy między płciami.* [...]
7. *Powszechnego obowiązku nauczania elementarnego. Po dojściu do oznaczonej liczby lat wszystkie dzieci bez różnicy narodowości, wyznania, pochodzenia i płci powinny obowiązkowo być oddawane do szkółek początkowych bezpłatnych, zakładanych, utrzymywanych i kontrolowanych przez gminy wiejskie i miejskie.*
8. *Swobody zakładania szkół wszelkich typów. Niech nie rząd, ale społeczeństwo wyrokuje, jakie szkoły są mu potrzebne.*

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 436–438.

? **1.** Wymień, jakie były żądania polityczne strajkującej młodzieży.
2. Wyjaśnij, jakich zmian w zakresie języka domagali się strajkujący.

- poprawę warunków pracy, w tym wyższe pensje;
- ogłoszenie konstytucji;
- proklamowanie republiki;
- powołanie parlamentu.

Uczniowie gimnazjów oraz studenci także dołączyli do protestów. Domagali się polonizacji oświaty. Ich działania przerodziły się w **strajk szkolny**, który był bojkotem szkoły rosyjskiej. Wiosną 1905 r. do strajków przystąpili chłopi oraz robotnicy rolni. Oprócz podwyżek żądali wprowadzenia języka polskiego w gminach i szkołach. Chłopi po raz pierwszy tak licznie włączyli się w walkę o prawa narodowe. To świadczyło o tym, że uznawali się już za pełnoprawną część narodu polskiego.

Strajki wciąż przybierały na sile. Podczas **obchodów pierwszomajowych** w Warszawie wskutek brutalnej akcji policji zginęły 32 osoby, a w mieście rozpoczął się strajk protestacyjny. Z kolei w czerwcu 1905 r. wybuchło **powstanie łódzkie**, krwawo stłumione przez władze carskie.

W sierpniu 1905 r. generałem-gubernatorem Kraju Nadwiślańskiego został **Gieorgij Skałon**. Miał on przywrócić porządek na ziemiach polskich. Tymczasem wystąpienia rewolucyjne po wydaniu przez cara *Manifestu*

WARTO WIEDZIEĆ

Powstanie w Łodzi

Masowe strajki w Łodzi, zwanej polskim Manchesterem, wybuchły już w styczniu 1905 r. W czerwcu nadal strajkowało tam ponad 30 tys., mimo zapowiedzi właścicieli fabryk o skróceniu dnia pracy do 10 godzin i podwyżkach. Podczas jednej z manifestacji kozacy zabili kilkunastu robotników. Na wiadomość o kolejnych ofiarach i ich potajemnym pogrzebie (do dziś nie wiadomo, czy była to prawda, czy prowokacja ze strony władz bądź partii rewolucyjnych) przez ulice Łodzi przeszedł pochód protestacyjny. Uczestniczyło w nim ok. 70 tys. osób. Zginęło 21 demonstrantów, a robotnicy rozpoczęli przygotowania do powstania zbrojnego. W nocy z 22 na 23 czerwca wznieśli na łódzkich ulicach ok. 100 barykad. Rosjanie skierowali przeciwko robotnikom sześć pułków piechoty oraz trzy pułki kawalerii. 24 czerwca stłumili powstanie, a w walkach zastrzelili ok. 200 demonstrantów. Zryw robotników łódzkich miał charakter przede wszystkim buntu społecznego. Był też jednocześnie pierwszym zbrojnym wystąpieniem przeciw Rosji od czasów powstania styczniowego.

Barykady na ulicach Łodzi wzniesione podczas walk z Rosjanami w 1905 r.
▪ *fotografia, Łódź, 1905 r.*

? Dlaczego wybuchło powstanie łódzkie?

Wanda Krahelska była córką ziemianina i uczestnika powstania styczniowego. W 1904 r. wstąpiła do PPS, a w 1906 r. – do Organizacji Bojowej PPS. Brała udział w zamachu na generała-gubernatora warszawskiego Gieorgija Skałona. Wraz z Zofią Owczarkówną zrzuciły na generała dwie bomby i uciekły. Akcja się jednak nie powiodła – generał przeżył zamach.
▪ *fotografia, Warszawa, 1905 r.*

październikowego jeszcze się nasiliły. Dzień po jego ogłoszeniu w Warszawie odbyła się wielka manifestacja. Pacyfikujący ją żandarmi zabili 40 osób. W listopadzie 1905 r. gubernator wprowadził w Królestwie **stan wojenny**, który obowiązywał do 1908 r. Do aresztu można było trafić nawet za śpiewanie patriotycznych pieśni. Na skutek działania tajnej policji politycznej uwięziono kilka tysięcy osób, z których część została zesłana, a część – stracona. Kary śmierci wykonywano bez wyroku sądowego. Zginęło tak nawet tysiąc osób.

Polscy politycy różnie zareagowali na wprowadzenie stanu wojennego. Endecy i ugodowcy nadal liczyli na porozumienie z carem. W zamian za pomoc w tłumieniu rewolucji chcieli prosić o przyznanie Królestwu autonomii. W tym celu przedstawiciele endecji pojechali do Petersburga. Uzyskali oni częściowe ustępstwa władz, takie jak zezwolenie na tworzenie prywatnych polskich szkół czy

REWOLUCJA Z LAT 1905–1907 NA ZIEMIACH POLSKICH

- ziemie objęte wystąpieniami chłopskimi w latach 1905–1907
- obszary objęte strajkami szkolnymi w latach 1905–1908

Granice państw zaborczych w 1900 r.:
- Cesarstwa Niemieckiego
- monarchii austro-węgierskiej
- Cesarstwa Rosyjskiego
- linie kolejowe objęte strajkami
- pozostałe linie kolejowe
- strajki i wystąpienia robotników
- demonstracje solidarnościowe w Galicji i Prowincji Poznańskiej
- powstanie łódzkie w 1905 r.

Miejsce ogłoszenia:
- Ostrowiec – Republiki Ostrowieckiej
- Sosnowiec – Republiki Zagłębiowskiej

?

1. Wyjaśnij, dlaczego w Galicji nie doszło do strajków szkolnych.
2. Omów, dlaczego intensywność strajków robotniczych w Królestwie Polskim była inna niż w pozostałych zaborach.

wolność zrzeszania się. Zarówno narodowcy, jak i ugodowcy uznali to za sukces. Działacze lewicy, głoszący radykalne hasła społeczne, nie chcieli jednak złożyć broni. Między obu środowiskami doszło do bratobójczych walk – bojowcy PPS starli się w Łodzi z członkami Narodowego Związku Robotniczego utworzonego przez endecję.

W 1906 r. strajki zaczęły przygasać. Robotnicy potrzebowali środków do życia i musieli wracać do fabryk. Z pola walki nie zeszła jednak Organizacja Bojowa PPS, która liczyła kilka tysięcy członków. Szacuje się, że w strajkach, demonstracjach i manifestacjach z lat 1905–1907 na ziemiach polskich uczestniczyło ok. 1,3 mln osób.

KONSEKWENCJE REWOLUCJI

Rewolucja 1905 r. znacząco wpłynęła na życie społeczno-polityczne w Rosji i Królestwie Polskim. Do najważniejszych zdobyczy rewolucji zalicza się:

- wolność religijną wprowadzoną **ukazem tolerancyjnym** z kwietnia 1905 r.;
- możliwość funkcjonowania szkół prywatnych z językiem polskim jako wykładowym (w kilka lat założono 250 takich placówek, w których uczyło się ok. 50 tys. uczniów);

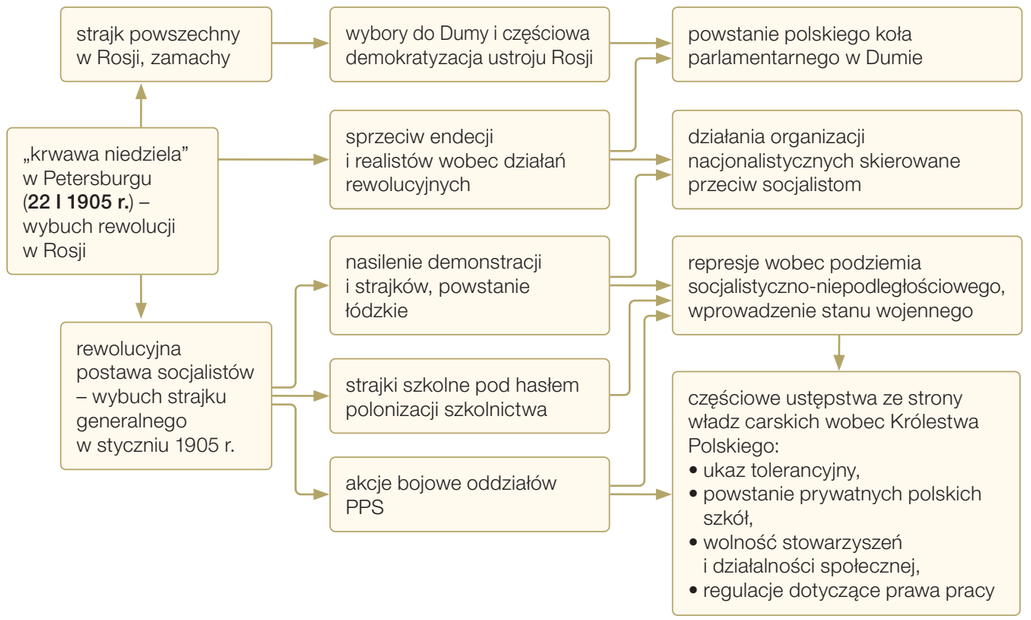

Józef Mirecki, ps. Montwiłł, był jednym z przywódców Organizacji Bojowej PPS. Uczestniczył w zamachach na funkcjonariuszy carskich. Po podziale PPS należał do PPS-Frakcji Rewolucyjnej.

▪ *fotografia, Polska, XX w.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jakie były skutki rewolucji w Królestwie Polskim?

- wolność stowarzyszeń, wśród których najważniejszą rolę odegrały: Polska Macierz Szkolna, Towarzystwo Kursów Naukowych, Warszawskie Towarzystwo Naukowe, Polskie Towarzystwo Psychologiczne oraz Stowarzyszenie Nauczycieli Polskich;
- rozwój ruchu spółdzielczego, zawodowego i wydawniczego – założono wiele polskich czasopism;
- początki prawa pracy – poprawiły się warunki pracy i płace robotników;
- rozkwit życia społecznego i kulturalnego na ziemiach zabranych (władze zezwoliły Polakom nabywać ziemię na tych terenach).

Polska scena polityczna bardzo się zmieniła po rewolucji. W 1906 r. doszło do rozłamu w Polskiej Partii Socjalistycznej. Powstały wówczas **PPS-Frakcja Rewolucyjna** i **PPS-Lewica**. Do Frakcji Rewolucyjnej weszli „starzy" z Józefem Piłsudskim na czele. Popierali oni zbrojną walkę o niepodległość, po której miała powstać demokratyczna republika polska. Większość członków PPS należała jednak do „młodych", którzy utworzyli PPS-Lewicę. Jej działacze odcinali się od dążeń niepodległościowych i chcieli współpracować z rosyjskimi partiami robotniczymi. Zamierzali wspólnie obalić carat oraz utworzyć demokratyczną republikę rosyjską, w której Polacy zyskaliby autonomię

CIEKAWOSTKA

„Krawat Stołypina"

W kwietniu 1906 r. Piotr Stołypin został ministrem spraw wewnętrznych w Rosji, a niebawem – także premierem. Jego rządy przeszły do historii jako reakcja stołypinowska. Charakteryzowały się wzmożonymi represjami oraz wycofywaniem z reform. Ofiarą tych działań padło wielu uczestników rewolucji 1905–1907. Tylko w pierwszych ośmiu miesiącach rządów Stołypina wydano 1144 wyroki śmierci. Szubienicę, na której wieszano skazańców, zaczęto nazywać „krawatem Stołypina", a wagony więzienne z zesłańcami na Syberię – „stołypinkami". Ten zwolennik terroru sam także zginął w zamachu w 1911 r.

POLACY W DUMIE PAŃSTWOWEJ

Uroczyste przemówienie cara Mikołaja II podczas otwarcia pierwszej Dumy Państwowej w Pałacu Zimowym w Petersburgu.
- *fotografia, Sankt Petersburg, 1906 r.*

Wybory do pierwszej Dumy Państwowej odbyły się na początku maja 1906 r. Endecja zdobyła większość mandatów poselskich, PPS i SDKPiL zbojkotowały wybory. W obradach wzięło udział 37 posłów z Królestwa Polskiego (łączna liczba posłów: 524), którzy utworzyli Koło Polskie. Wkrótce jednak pierwsza Duma została rozwiązana. W posiedzeniu kolejnego parlamentu w 1907 r. uczestniczyło 518 posłów, z czego 46 było Polakami. Również te obrady nie trwały długo. Wybory do trzeciej Dumy odbyły się już według nowej ordynacji wyborczej, która ograniczyła reprezentację robotników, chłopów i nierosyjskich narodowości imperium. Królestwo Polskie otrzymało tylko 14 mandatów, z czego 2 były zastrzeżone dla społeczności rosyjskiej. Wiara endeków i ugodowców w to, że uda się uzyskać ustępstwa Rosji na drodze parlamentarnej, okazała się zatem złudna.

? Poszukaj informacji i wyjaśnij, dlaczego car rozwiązywał kolejne Dumy.

i prawa socjalne. Z czasem konflikt między obiema frakcjami PPS się pogłębił.

W ruchu narodowym także zaszły zmiany. W 1908 r. Roman Dmowski wydał książkę *Niemcy, Rosja i kwestia polska*, w której za głównego wroga uznał Niemcy. Uważał, że związanie przyszłości z Rosją, osłabioną rewolucją, przyniesie Polakom korzyści. W przyszłości ziemie polskie miały się zjednoczyć pod berłem cara. Nie wszyscy działacze zgodzili się jednak z Dmowskim. Z endecji wystąpiła najpierw grupa Fronda, a następnie Secesja. To znacznie osłabiło ruch narodowy, który zacieśnił współpracę z obozem realistów.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw genezę oraz przebieg rewolucji w Rosji.
2. Omów stanowisko polskich stronnictw politycznych wobec wydarzeń w Rosji.
3. Opisz wystąpienia w Królestwie Polskim w latach 1905–1906.
4. Przedstaw skutki rewolucji 1905 r. dla polskiego społeczeństwa.
5. Zastanów się, czy rewolucję 1905 r. w Królestwie Polskim można nazwać „czwartym powstaniem". Uzasadnij swoją odpowiedź.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Instrukcja szkolenia dywersji Organizacji Bojowej PPS, oprac. J.M. Skelnik, Warszawa 2007.
W. Marzec, *Rebelia i reakcja: rewolucja 1905 roku i plebejskie doświadczenie polityczne*, Łódź 2016.

6 KULTURA I NAUKA POLSKA NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- pozytywizm i jego główne cechy,
- rozwój polskiej historiografii,
- nauka polska pod zaborami,
- kultura Młodej Polski.

POZYTYWIZM

Mimo rozbiorów Polacy żyjący w trzech różnych państwach mieli silne poczucie więzi narodowej i kulturowej. Dzieła takich twórców jak Adam Mickiewicz, Aleksander Fredro, Fryderyk Chopin czy Henryk Sienkiewicz były znane w każdym zaborze. Kultura łączyła polskie społeczeństwo, zachowywała pamięć o wspólnej historii oraz umacniała świadomość narodową. Krąg odbiorców kultury w drugiej połowie XIX w. znacznie się poszerzył. Wyniało to z jednej strony z emancypacji chłopów, a z drugiej – z alfabetyzacji i rozwoju druku.

Pozytywizm to prąd umysłowy, który dotarł na ziemie polskie z Europy Zachodniej, wraz z upadkiem powstania styczniowego (więcej o pozytywizmie zob. s. 268–270). Zwolennicy tego nurtu głosili przewagę rozumu oraz wiedzy naukowej nad uczuciami – w przeciwieństwie do romantyków. Pozytywistyczne idee propagowali głównie poprzez literaturę. Wierzyli, że literatura powinna być zaangażowana społecznie, użyteczna. To właśnie przy jej pomocy chcieli kształtować właściwe postawy i upowszechniać nowe poglądy. W swoich dziełach podejmowali też aktualne problemy społeczne. Głównym gatunkiem literackim w pozytywizmie była powieść realistyczna.

Do najbardziej znanych twórców pozytywizmu należy **Henryk Sienkiewicz**. Zasłynął jako autor powieści historycznych (*Trylogia*, *Quo vadis?*) i obyczajowych. W swoich

Maria Konopnicka była poetką, nowelistką, autorką bajek dla dzieci oraz krytyczką literacką, publicystką i tłumaczką. W swojej twórczości propagowała idee pozytywistyczne.
- *fotografia, Polska, XIX w.*

Bolesław Prus był autorem nowel i powieści. W swoich utworach starał się poruszać ważne kwestie społeczne. Pisał także teksty publicystyczne do warszawskich gazet.
- *fotografia, Polska, XIX w.*

Henryk Sienkiewicz był polskim powieściopisarzem, nowelistą i publicystą, który za całokształt twórczości w 1905 r. otrzymał Nagrodę Nobla w dziedzinie literatury.
- *fotografia, Polska, XIX w.*

TWÓRCZOŚĆ „KU POKRZEPIENIU SERC”

Twórczość „ku pokrzepieniu serc” narodziła się po klęsce powstania styczniowego. Miała podtrzymać wśród Polaków jedność narodową ponad granicami zaborów i nadzieję na odrodzenie własnego państwa. Rozbudzała też w rodakach chęć i siły do walki. W tym duchu pisał m.in. Henryk Sienkiewicz, autor *Trylogii* (*Ogniem i mieczem*, *Potop* i *Pan Wołodyjowski*) oraz *Krzyżaków*. Jego dzieła są określane jako *pomnik ku czci zgnębionej niewolą Ojczyzny*. Autorem popularnych powieści historycznych „ku pokrzepieniu serc” był także Józef Ignacy Kraszewski (znany m.in. z takich dzieł, jak *Stara baśń* i *Saskie ostatki*). W tym nurcie tworzyli także malarze. Najwybitniejszym przedstawicielem malarstwa historycznego był Jan Matejko. Spod jego pędzla wyszły takie dzieła, jak: *Batory pod Pskowem*, *Bitwa pod Grunwaldem* czy *Hołd pruski*. Do wybitnych malarzy historycznych i batalistycznych tego okresu zalicza się ponadto Józefa Brandta, Wojciecha Gersona, Maksymiliana Gierymskiego, Artura Grottgera oraz Juliusza i Wojciecha Kossaków.

Hołd pruski jest jednym z najsłynniejszych obrazów Jana Matejki. Powstał w latach 1879–1882 i przedstawia scenę złożenia hołdu lennego przez wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego Albrechta Hohenzollerna królowi polskiemu Zygmuntowi Staremu w 1525 r. To monumentalne dzieło miało nie tyle dokładnie ukazać przebieg samego wydarzenia (co po tylu latach nie było możliwe), ile zaprezentować wykład z ojczystej historii, z wykorzystaniem licznych elementów symbolicznych. Poniżej króla został sportretowany Stańczyk [1], którego zmartwiona twarz wyraża wątpliwości, czy scena jest w rzeczywistości zwycięstwem. Z kolei następca tronu Zygmunt August [2] bawi się łańcuchem, który władca ma wręczyć wielkiemu mistrzowi. Może to oznaczać igranie z losem Prus, które po latach przyniosło dla Rzeczypospolitej dramatyczne skutki.

▪ *obraz, Kraków, 1879–1882 r.*

? Na podstawie uzyskanych informacji i obrazu wyjaśnij, co oznacza metafora „ku pokrzepieniu serc” używana na określenie twórczości wielu artystów XIX w.

opowiadaniach i nowelach (*Szkice węglem*, *Janko Muzykant*) przedstawił przejmujące obrazy z życia Polaków, w tym chłopów i ich rodzin. W 1905 r. otrzymał Literacką Nagrodę Nobla za całokształt twórczości. Równie cenionym pisarzem był **Bolesław Prus**. W jego dorobku znajdują się nowele (*Katarynka, Antek*), jednak największe uznanie przyniosły mu powieści, m.in. *Lalka*, *Faraon* czy *Emancypantki.* Nie mniej znane były **Eliza Orzeszkowa** i **Maria Konopnicka**. Pierwsza z nich była autorką m.in. powieści *Nad Niemnem* i w 1905 r. została nominowana do Literackiej Nagrody Nobla. Z kolei Konopnicka, która pozostawiła po sobie liczne nowele i bajki dla dzieci, w pamięci zbiorowej zapisała się głównie jako autorka patriotycznego wiersza *Rota* z 1908 r. W tym zdominowanym przez prozę okresie tworzyli również poeci, m.in. **Adam Asnyk** i wspomniana już Maria Konopnicka.

TEKST ŹRÓDŁOWY

STANOWISKO KRAKOWSKIEJ SZKOŁY HISTORYCZNEJ

Józef Szujski opisał poglądy krakowskich historyków na temat działalności Polaków pod zaborami.

[...] *rok 1863 zamknął na zawsze epokę konspiracji, nie zostawiając ani jednego człowieka społecznie niewolnego na ziemi polskiej, rok 1863 dokonał dzieła uwłaszczenia ludu, nad którym konspiracja, jako zło konieczne, pracowała. Bo przedłużenie konspiracji poza rok 1863, pod jakimkolwiek kształtem, byłoby już nie walką o niepodległość, której drogą konspiracyjną żaden naród na świecie nie odzyskał, nie przedłużeniem socjalnej rewolucji, która się w roku 1863 już dokonała, ale podaniem narodu na zgubę, ułatwieniem danym Moskwie do jego zagłady. Jak* liberum veto *po Konstytucji 3 maja było Targowicą, tak i* liberum conspiro *po usamowolnieniu ludu byłoby nią, w straszniejszej tylko formie. To nie wolność – to socjalizm, to nie niepodległość – to pożarcie przez Moskwę!*

Absolutną więc dzisiaj słuszność, powtarzamy, ma droga normalnego organicznego rozwoju narodowego, droga uporządkowania społecznego po uwłaszczeniu i równouprawnieniu. Na polu politycznym, społecznym, ekonomicznym, drogą jawną i publiczną, winniśmy przyjść do zużytkowania wszystkich sił nowych, do wytworzenia z siebie zastępu ludzi publicznych, zaszczyconych zaufaniem narodu. Sejm, instytucje publiczne, stowarzyszenia oto legalne i jawne nasze organa, poza którymi nic istnieć, nic powstawać nie powinno, które poza zakres działania swego wychodzić nie mogą. Bo obłędem bez granic, dzisiaj już żadnego nie mającym pozoru, jest zarzucać społeczeństwu upadek ducha narodowego, a mniemać, że to społeczeństwo, sztucznymi środkami związane, najwyższe dopełniać może cele. Obłędem bez granic jest przypuszczać, że społeczeństwo, którego duchem narodowym, podług zdania owych błądzących, lada koncesja rządu zachwieje, że to społeczeństwo wystarczy siłami swymi do tychże najwyższych celów narodowych!

Źródło: J. Szujski, *Kilka prawd z dziejów naszych ku rozważeniu w chwili obecnej*, Kraków 1867, s. 13–14.

? 1. Wyjaśnij, dlaczego Szujski uważał, że 1863 r. zakończył działalność konspiracyjną.
2. Wymień działania, jakie – zdaniem autora – powinni podjąć Polacy po odrzuceniu walki zbrojnej.

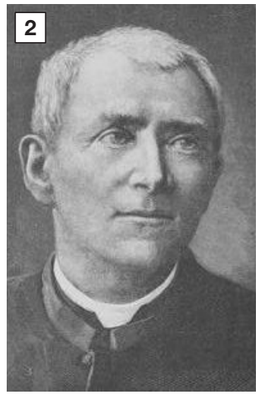
POLSKA HISTORIOGRAFIA

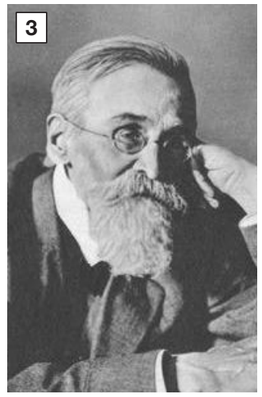
Kultywowanie wspólnej historii miało duże znaczenie dla narodu pozbawionego własnego państwa, żyjącego w trzech zaborach. Pozwalało Polakom zachować w pamięci niepodległą ojczyznę i wzmacniało w nich poczucie przynależności do jednego narodu. Jednocześnie dawało rodakom nadzieję na odmianę losu.

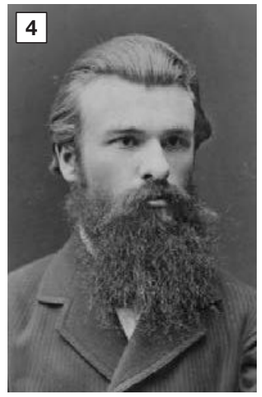
Szkoła krakowska i **szkoła warszawska** to dwa nurty, które wyodrębniły się w polskiej historiografii po upadku powstania styczniowego. Obydwa ośrodki miały ogromny wpływ na rozwój polskiej nauki historycznej w XIX stuleciu. Szkołę krakowską tworzyli historycy związani z Uniwersytetem Jagiellońskim. Na jej czele stali: **Michał Bobrzyński**, **Walerian Kalinka**, **Józef Szujski**, **Stanisław Koźmian** i **Stanisław Smolka**. Pracowali oni głównie nad edycją źródeł historycznych i doskonaleniem warsztatu badawczego, co było szczególnie ważne dla rozwoju historii jako dyscypliny naukowej. Przekonania historyków krakowskich na temat upadku Rzeczypospolitej wzbudzały jednak dużo kontrowersji. Uznali oni bowiem, że do rozbiorów doprowadził kryzys kultury politycznej XVIII w., czyli tzw. złota wolność szlachecka, *liberum veto* i brak silnej władzy centralnej, a nie wrogie mocarstwa. Z taką wizją zgadzali się **stańczycy** (więcej zob. s. 264), którzy głosili ideę **trójlojalizmu**. Według niej Polacy powinni być lojalni wobec władz zaborczych, ponieważ tylko taka postawa umożliwi im swobodny rozwój.

Warszawska szkoła historyczna powstała w opozycji do szkoły krakowskiej na przełomie lat 70. i 80. XIX w. Wśród przedstawicieli

Historycy szkoły krakowskiej: Michał Bobrzyński 1 i Walerian Kalinka 2 oraz przedstawiciele opozycyjnej do niej szkoły warszawskiej: Tadeusz Korzon 3 i Władysław Smoleński 4.

▪ *fotografie, Polska, koniec XIX w.*

szkoły warszawskiej znaleźli się m.in. **Tadeusz Korzon**, **Władysław Smoleński** i **Adolf Pawiński**. Ich badania dotyczyły przede wszystkim historii polskiego ustroju oraz kwestii społeczno-gospodarczych. Zdaniem historyków warszawskich o upadku Rzeczypospolitej zadecydowały czynniki zewnętrzne, czyli agresja Austrii, Prus i Rosji. W połowie XVIII stulecia w Polsce dokonały się bowiem istotne przemiany społeczno-polityczne. Zmierzały one w kierunku reform, unowocześnienia państwa i odbudowy jego silnej pozycji na arenie międzynarodowej. Była to tzw. **teoria odrodzenia w upadku**. Wrogie działania sąsiednich mocarstw i rozbiory przerwały jednak ten proces. W opinii historyków tego środowiska jedyną szansą dla Polaków był program głoszony przez pozytywistów warszawskich.

ROZWÓJ POLSKIEJ NAUKI

Utrata niepodległości utrudniła rozwój nauki polskiej, lecz nie zahamowała go całkowicie. Polskie uczelnie funkcjonowały w autonomicznej Galicji, badania prowadzono też w towarzystwach naukowych. Poza tym wielu polskich naukowców wyjechało za granicę. W dziedzinie nauk ścisłych wyróżnili się Zygmunt Wróblewski i Karol Olszewski, profesorowie Uniwersytetu Jagiellońskiego, którzy jako pierwsi na świecie skroplili tlen i azot. Z kolei w Niemczech, Szwajcarii oraz Rosji pracował Marceli Nencki – powstaniec styczniowy, lekarz, chemik i fizjolog, który był jednym z twórców biochemii drobnoustrojów. Pojawiły się także ważne publikacje i opracowania naukowe. Kartograf Eugeniusz Romer wydał *Geograficzno-statystyczny atlas Polski*, a Samuel Orgelbrand – *Encyklopedię powszechną*, efekt prac prawie 200 polskich naukowców. Dużym osiągnięciem był również *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Z kolei etnograf Oskar Kolberg opublikował wielotomowe dzieło *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*. Omówił w nim kulturę ludową wszystkich polskich regionów.

Eugeniusz Romer ukończył studia w Krakowie, a także w Halle oraz we Lwowie. Podczas I wojny światowej wydał w Wiedniu *Geograficzno-statystyczny atlas Polski*. Później przebywał w Paryżu, gdzie został ekspertem do spraw geograficznych polskiej delegacji na konferencji pokojowej.

▪ *fotografia, Lwów, XIX w.*

KOŚCIÓŁ W CZASIE ZABORÓW

Kościół pod zaborami był instytucją, która jednoczyła naród, a także umacniała polskość i kulturę. Mimo przeszkód Polacy pielgrzymowali do narodowych sanktuariów maryjnych: Ostrej Bramy w Wilnie, Jasnej Góry w Częstochowie czy Gietrzwałdu. Kult patronów Polski – św. Wojciecha, św. Stanisława i św. Andrzeja Boboli – również integrował podzielone społeczeństwo.

? Jakie znaczenie, Twoim zdaniem, miały dla Polaków podczas rozbiorów pielgrzymki do narodowych sanktuariów?

Sanktuarium maryjne w Gietrzwałdzie zostało rozbudowane w XIX w. w związku z objawieniem, do którego doszło w 1877 r. Dwóm niezamożnym dziewczynkom ukazała się tam Matka Boska, która przemówiła do nich w zakazanym w Prusach języku polskim.

▪ *fotografia współczesna, Gietrzwałd*

KULTURA MŁODEJ POLSKI

W ostatnim dziesięcioleciu XIX w. młodzi twórcy zaczęli odchodzić od pozytywizmu i inaczej postrzegać literaturę. W 1898 r. w krakowskim dwutygodniku „Życie" **Artur Górski** opublikował cykl artykułów zatytułowanych ***Młoda Polska***. Od nich nazwę wziął nowy kierunek. Górski uważał, że sztuka powinna być niezależna, bez konkretnego celu („sztuka dla sztuki"), a artysta ma prawo ukazać własną wizję świata. Przedstawiciele Młodej Polski powrócili do haseł romantyzmu – dlatego nową epokę nazywano też **neoromantyzmem**. Artystyczną stolicą stał się Kraków. Prekursorem i ideologiem Młodej Polski był pisarz, poeta i dramaturg **Stanisław Przybyszewski**. Ten *genialny Polak*, jak mówiono o nim w Niemczech i krajach skandynawskich, szokował swobodą obyczajową zarówno w życiu, jak i w dekadenckiej twórczości.

Kazimierz Przerwa-Tetmajer był poetą, prozaikiem i dramaturgiem, jednym z najbardziej znanych artystów młodopolskich. Jego twórczość wyrażała fascynację kulturą górali podhalańskich oraz przyrodą Tatr. Swoje zainteresowania wyraził m.in. w zbiorze legend *Na skalnym Podhalu*. Inni artyści Młodej Polski także byli zauroczeni górami. To w Zakopanem regularnie odbywały się spotkania śmietanki artystycznej kraju. W 1909 r.

Macierzyństwo to jeden z najbardziej znanych obrazów Stanisława Wyspiańskiego. Scena przedstawia chłopkę, która karmi niemowlę. Artysta zastosował tu styl secesyjny – faliste linie, płaskie plamy oraz motywy roślinne.

▪ *obraz, Polska, 1905 r.*

SZTUKA POLSKA NA PRZEŁOMIE WIEKÓW

W drugiej połowie XIX w. na ziemiach polskich zaczęły powstawać dzieła inspirowane nowymi kierunkami sztuki europejskiej. Początkowo dominował realizm. Równolegle z nim rozwijały się impresjonizm oraz symbolizm, który u schyłku stulecia ustąpił miejsca secesji, nazywanej w Polsce modernizmem lub sztuką Młodej Polski. W tym okresie różne nurty sztuki współistniały ze sobą, a ich zmiany następowały często, dlatego też większość artystów w ciągu życia tworzyła w kilku stylach.

Marsz żałobny Chopina należy do najbardziej znanych prac w dorobku Bolesława Biegasa – malarza i autora symbolistycznych rzeźb, inspirowanych secesją. Podobnie jak Olga Boznańska, Biegas związał się ze środowiskiem polskich artystów w Paryżu. Był barwną postacią, skandalistą, prowokatorem i wizjonerem. Jego prace poruszały zagadnienia metafizyczne, zachęcały do refleksji.

Thanatos (czyt.: tanatos, gr. 'śmierć') to dzieło Jacka Malczewskiego, czołowego polskiego symbolisty, ukazujące śmierć jako kobietę z kosą. Prace tego malarza są pełne ukrytych znaczeń, można je interpretować na różne sposoby. Pojawiają się w nich wątki historyczne, patriotyczne i biblijne, nawiązania do polskiego folkloru i symbole zaczerpnięte z mitologii.

rzeźba

architektura

malarstwo

Secesyjny witraż *Vita somnium breve* (czyt.: wita somnium brewe, z łac. 'życie snem krótkim') został zaprojektowany w 1904 r. przez Józefa Mehoffera, słynnego malarza i witrażystę epoki Młodej Polski. Dzieło to wyraża refleksję nad przemijalnością ludzkiego życia i nieśmiertelnością sztuki. Ukazano na nim zwłoki dziewczyny oraz pochylone nad nią postacie symbolizujące rzeźbę, architekturę i malarstwo.

Obraz *Dziewczynka z chryzantemami* został namalowany przez Olgę Boznańską. Twórczość tej wybitnej portrecistki nie wpisywała się jednoznacznie w żaden nurt artystyczny. Podobnie jak wiele polskich artystek, Boznańska żyła i pracowała w Paryżu, gdzie kobiety miały wówczas znacznie większe możliwości kształcenia się i rozwijania kariery niż na ziemiach polskich.

Żydówka z pomarańczami to jedno z największych dzieł Aleksandra Gierymskiego, przedstawiciela realizmu. Portret został wykonany z zastosowaniem pogłębionej analizy psychologicznej. Wyraz smutku i zmęczenia malujący się na twarzy ubogiej handlarki potęgują zmarszczki, zapadnięte policzki, opadające powieki i linia ust.

PIERWSZA WYBITNA MALARKA POLSKA

Anna Bilińska była polską malarką pochodzącą z Ukrainy. Zdobyła międzynarodowe uznanie, choć z czasem jej twórczość popadła w zapomnienie. Wielu kolekcjonerów i krytyków sztuki uważało, że Bilińska dorównywała talentem Jackowi Malczewskiemu czy Aleksandrowi Gierymskiemu. Malowała przede wszystkim portrety, ale również sceny rodzajowe i pejzaże (*Nad brzegiem morza*). Artystka znakomicie oddawała emocje portretowanych postaci. Ceniono ją także za techniczne walory obrazów, w tym harmonijną kompozycję.

Autoportret to obraz Anny Bilińskiej z 1887 r., za który otrzymała złoty medal na Salonie Paryskim w 1887 r. oraz srebrny medal na Wystawie Światowej w Paryżu w 1889 r.

▪ *obraz, Polska, 1887 r.*

? Poszukaj informacji na temat innych polskich malarek z przełomu XIX i XX w.

powstało tam Towarzystwo Pisarzy Polskich, późniejszy Związek Literatów Polskich. Pierwszym prezesem stowarzyszenia został **Jan Kasprowicz**, jeden z najwybitniejszych poetów Młodej Polski.

Zdaniem artystów młodopolskich wszystkie dziedziny sztuki nierozerwalnie się ze sobą wiązały. Z tego powodu wielu twórców łączyło pisarstwo z innym sposobem wyrażania sztuki. Przykładem wszechstronnego młodopolskiego artysty jest **Stanisław Wyspiański**. Zasłynął jako autor dramatów, m.in. *Noc listopadowa*, *Wesele*, *Wyzwolenie*, w których poruszał problemy narodowe, zarówno historyczne, jak i współczesne. Był również malarzem, teatrologiem, architektem, grafikiem i projektantem mebli – czołowym twórcą polskiej secesji.

W Warszawie twórcy młodopolscy skupili się wokół czasopisma „Chimera". Jego wydawcą był poeta, tłumacz i krytyk literatury **Zenon Przesmycki**, piszący pod pseudonimami Miriam oraz Jan Żagiel. To on odkrył twórczość Norwida.

Duży wpływ na społeczeństwo miała twórczość Stefana Żeromskiego. Ten wybitny prozaik odwoływał się zarówno do polskiej historii, jak i do aktualnych problemów społecznych. Jego najbardziej znane dzieła z okresu młodopolskiego to *Rozdzióbią nas kruki, wrony...*, *Wierna rzeka*, *Syzyfowe prace* i *Ludzie bezdomni*. Uznanie zdobył ponadto **Władysław Stanisław Reymont**, autor powieści *Ziemia obiecana* (panorama życia w Łodzi) oraz *Chłopi*. Za tę drugą powieść w 1924 r. pisarz otrzymał Literacką Nagrodę Nobla.

Pomnik Chopina, który obecnie znajduje się w Łazienkach, jest zrekonstruowanym odlewem oryginału zaprojektowanego w 1904 r. przez secesyjnego rzeźbiarza Wacława Szymanowskiego. Monument został wykonany dopiero w 1926 r., a podczas II wojny światowej zniszczyli go Niemcy. Odtworzenie pomnika było utrudnione ze względu na brak kopii i dokumentacji.

▪ *fotografia współczesna, Warszawa*

WARTO WIEDZIEĆ

Rozwój teatru i kina

Zainteresowanie teatrem na ziemiach polskich wzrosło pod koniec XIX w. Wiązało się to z działalnością wybitnego reżysera Tadeusza Pawlikowskiego. Na deskach teatrów w Krakowie i we Lwowie wystawiał on nie tylko dramaty Stanisława Wyspiańskiego czy Gabrieli Zapolskiej – przedstawicielki polskiego naturalizmu, lecz także sztuki Czechowa czy Ibsena. Ponadto w historii teatru zapisała się Helena Modrzejewska (właśc. Jadwiga Helena Misel, 1840–1909), aktorka słynna w Polsce i Ameryce. Powstały nowe obiekty teatralne, m.in. w Warszawie, Poznaniu, Krakowie oraz we Lwowie. Zainteresowanie zaczęło wzbudzać także kino, nazywane *ruchomym obrazem*. Pierwsza projekcja na ziemiach polskich odbyła się w Krakowie w 1896 r. Najwięcej kin do wybuchu I wojny światowej powstało w Królestwie Polskim (ok. 300). W Galicji było ich ponad 70, a w zaborze pruskim – 60. Pierwszy polski film *Powrót birbanta* (czyli hulaki) nakręcono w 1902 r. W 1911 r. powstała pierwsza na ziemiach polskich duża wytwórnia filmowa „Sfinks". Kino traktowano jednak głównie jako rozrywkę dla ubogich. Dla wykształconych elit nową formą rozrywki w tym okresie – obok teatru i opery – stał się kabaret literacki. Najbardziej popularne były krakowski „Zielony Balonik" oraz warszawski „Momus".

? Jakie były początki kina na ziemiach polskich?

Helena Modrzejewska na portrecie autorstwa Tadeusza Ajdukiewicza.

▪ *obraz, Polska, 1880 r.*

W muzyce styl młodopolski można odnaleźć w twórczości takich kompozytorów, jak: **Mieczysław Karłowicz**, **Ludomir Różycki** i **Karol Szymanowski**. Dużą popularnością na świecie cieszył się też pianista i kompozytor **Ignacy Jan Paderewski**.

ĆWICZENIA

1. Opisz, jak praca organiczna i praca u podstaw wpłynęły na budowanie więzi narodowej.
2. Wymień najwybitniejszych przedstawicieli polskiej literatury pozytywistycznej.
3. Porównaj założenia twórczości „ku pokrzepieniu serc" z młodopolskim hasłem „sztuka dla sztuki".
4. Wymień najbardziej znanych twórców okresu Młodej Polski.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Droga do niepodległości czy program defensywny? Praca organiczna – programy i motywy, oprac. T. Kizwalter, J. Skowronek, Warszawa 1988.

A. Hutnikiewicz, *Młoda Polska*, Warszawa 1996.

Podsumowanie rozdziału IV
Ziemie polskie na przełomie XIX i XX wieku

1 Skutki powstania styczniowego

1. Po powstaniu styczniowym car dążył do zniesienia odrębności Królestwa Polskiego. Jego nazwę zmieniono na Kraj Nadwiślański i sukcesywnie likwidowano niezależne instytucje państwowe.
2. Zakazano używania języka polskiego w przestrzeni publicznej. Za rusyfikację polskiego szkolnictwa odpowiadał Aleksandr Apuchtin. Społeczeństwu w zaborze rosyjskim utrudniono dostęp do edukacji. Rodzimego języka, literatury i historii nauczano na tajnych kompletach.
3. Polscy powstańcy byli skazywani przez władze carskie na śmierć w egzekucjach oraz zsyłani na Syberię w głąb Rosji na katorgę i osiedlenie. Mimo niezwykle trudnych warunków życia przyczynili się do kulturalnego i naukowego rozwoju tych ziem. W 1866 r. doszło do powstania zabajkalskiego.
4. Represje na ziemiach zabranych były ostrzejsze niż w Królestwie. Prowadzono intensywną rusyfikację, konfiskowano majątki, a polskim właścicielom majątków kazano płacić kontrybucje. Prześladowania dotknęły również Kościół katolicki.

2 Walka o polską kulturę i szkolnictwo

1. W zaborze pruskim germanizacja wzmogła się po zjednoczeniu Niemiec. Bismarck zapoczątkował Kulturkampf, w którego ramach walczono z Kościołem jako nośnikiem polskiej kultury i świadomości narodowej. Próba zastosowania języka niemieckiego w nauczaniu religii spowodowała liczne strajki dzieci, m.in. we Wrześni.
2. Język niemiecki wdrożono w edukacji, administracji i sądownictwie, a polskich urzędników zastępowano niemieckimi. W sferze ekonomicznej wprowadzono rugi pruskie. Ponadto wydano nowelę osadniczą oraz ustawę wywłaszczeniową, których celem było odebranie Polakom posiadanej ziemi.
3. Polacy w zaborze austriackim i Galicji wybrali postawę lojalistyczną, która przyniosła im szeroki zakres swobód. Język polski był obecny w szkołach i urzędach. Polacy licznie zasiadali w austriackiej Radzie Państwa oraz dwukrotnie piastowali funkcję premiera.
4. Galicja stała się ośrodkiem kultury polskiej. Swobodnie mogły tu działać polskie szkoły i uczelnie wyższe. Powstawały liczne instytucje naukowo-kulturalne. Centrum polskości były Kraków i Lwów.

3 Przemiany społeczno-gospodarcze

1. Klęska powstania styczniowego przyniosła kres próbom odzyskania niepodległości drogą walki zbrojnej. Pozytywiści postanowili walczyć o niepodległość za pomocą pracy organicznej i pracy u podstaw. Szerzyli oświatę w niższych warstwach polskiego społeczeństwa i propagowali modernizację gospodarki.
2. Pod wpływem pozytywizmu w zaborze pruskim powstawały liczne organizacje i czasopisma o charakterze gospodarczym i oświatowym. Przemysł rozwijał się najlepiej na Górnym Śląsku.
3. W Galicji walczono w szczególności z powszechnym analfabetyzmem. Liczne kasy spółdzielcze wspomagały rozwój zacofanej gospodarki. Największymi inicjatywami przemysłowymi były kopalnie soli oraz przemysł naftowy.
4. Uwłaszczenie chłopów przyniosło modernizację wsi w zaborze pruskim. W zaborze rosyjskim i austriackim nastąpiło rozdrobnienie gospodarstw, co prowadziło do wolniejszego rozwoju wsi na tych ziemiach.

Wieczór – Zakładanie kajdan to obraz Aleksandra Sochaczewskiego, polskiego zesłańca, który po powrocie z Syberii osiadł we Lwowie i stworzył tam serię obrazów poświęconych katordze.

- *obraz, Polska, XIX w.*

4 Polskie nowoczesne ruchy polityczne

1. Pierwsze ugrupowanie socjalistyczne na ziemiach polskich – Wielki Proletariat – utworzył w 1882 r. Ludwik Waryński. W 1893 r. na podstawie tzw. programu paryskiego powstała dążąca do niepodległości Polski PPS. Działał w niej Józef Piłsudski.
2. Charakter internacjonalistyczny i antyniepodległościowy miała SDKP z Julianem Marchlewskim i Różą Luksemburg na czele, potem znana jako SDKPiL.
3. W 1887 r. utworzono Związek Młodzieży Polskiej „Zet". W 1893 r. jego członkowie, Roman Dmowski i Jan Ludwik Popławski, utworzyli Ligę Narodową. Dążyli do odzyskania niepodległości, odrzucając walkę klas i głosząc solidaryzm narodowy. W 1897 r. utworzono Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne (ND), zwane endecją.
4. W Galicji wykształcił się ruch ludowy, którego celem była praca na rzecz chłopów. Jego prekursorami byli Stanisław Stojałowski oraz Bolesław i Maria Wysłouchowie. W 1895 r. utworzono pierwszą ludową partię polityczną – Stronnictwo Ludowe. W 1903 r. powstało Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL), które dodało do programu postulaty niepodległościowe.

6 Rewolucja 1905 roku

1. Na początku XX w. Rosja zmagała się z kryzysem gospodarczym i politycznym. 22 stycznia 1905 r. zorganizowano pokojowy pochód robotników, który miał przekazać carowi postulaty protestujących. Został on jednak krwawo rozpędzony przez wojsko, co spowodowało masowe wystąpienia w całym kraju.
2. Według endecji rozruchy i wojna rosyjsko-japońska miały przyczynić się do ustępstw cara na rzecz Polaków. Byli oni przeciwnikami radykalnych działań. Odmienne zdanie wyrażała PPS, która organizowała manifestacje antywojenne i dążyła do wzniecenia rewolucji. Dopuszczała też stosowanie terroru przez Organizację Bojową PPS.
3. W Królestwie Polskim zorganizowano strajk generalny. Do wystąpień dołączali uczniowie i studenci oraz, po raz pierwszy masowo, chłopi. W odpowiedzi Rosjanie wprowadzili stan wojenny. Strajki zaczęły wygasać w 1906 r.
4. W wyniku rewolucji car ogłosił ukaz tolerancyjny. Na ziemiach Królestwa zezwolono na funkcjonowanie prywatnych szkół z wykładowym językiem polskim. Dzięki swobodzie stowarzyszeń założono wiele polskich instytucji życia narodowego.

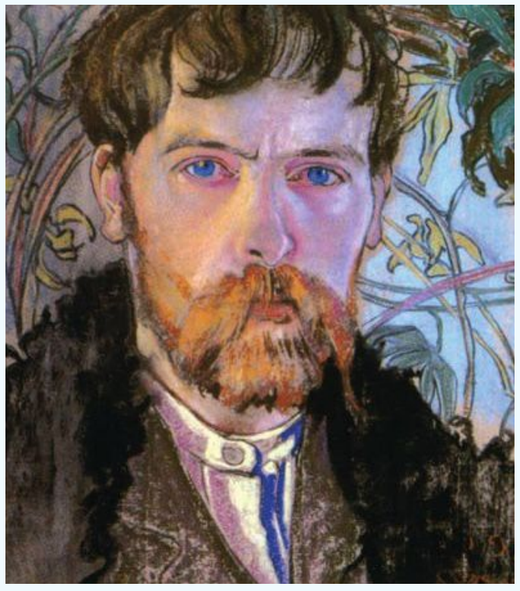

Manifestacja Polaków w 1905 r. w Warszawie – zarówno w Rosji, jak i na ziemiach polskich manifestacje i protesty gromadziły rzesze uczestników. W obawie przed wybuchem kolejnego powstania władze brutalnie tłumiły wszelkie zgromadzenia.

- *fotografia, Warszawa, 1905 r.*

7 Kultura i nauka polska na przełomie XIX i XX wieku

1. W literaturze pozytywistów dominowało przeświadczenie o wyższości rozumu nad emocjami. Według nich twórczość powinna służyć poruszaniu trudnych tematów społecznych oraz kształtowaniu właściwych postaw. Wybitnymi twórcami tego okresu byli m.in. Henryk Sienkiewicz i Bolesław Prus.
2. Na przełomie wieków pojawił się nowy nurt w sztuce – Młoda Polska. Powrócono do haseł romantyzmu: uczuciowości i nastrojowości. Wysuwano hasło „sztuka dla sztuki", czyli twórczości bez konkretnego celu – artysta przedstawiał świat w sposób, jaki sam go postrzega.
3. Popularnym nurtem było tworzenie „ku pokrzepieniu serc". Sztuka i literatura miały być nośnikami polskiej tożsamości ponad zaborami i dawać nadzieję na odrodzenie państwa.
4. Według ówczesnych historyków należało krytycznie spojrzeć na polską historię. Szkoła krakowska upatrywała przyczyn upadku Rzeczypospolitej w tzw. złotej wolności szlacheckiej i *liberum veto*. Szkoła warszawska za przyczyny upadku uznawała działania państw ościennych.

Autoportret Stanisław Wyspiański namalował w 1905 r. Sławę artyście, który był także poetą, pisarzem, dramaturgiem oraz ilustratorem czasopisma „Życie", przyniósł przede wszystkim wystawiony po raz pierwszy w 1901 r. w Teatrze Miejskim w Krakowie dramat *Wesele*. Został on zainspirowany uroczystościami weselnymi poety Lucjana Rydla.

▪ *obraz, Polska, 1905 r.*

Data	Wydarzenie
1864 r.	powołanie Komitetu Urządzającego i Komitetu do spraw Królestwa
1866 r.	powstanie zabajkalskie
10 XII 1866 r.	adres krakowskich konserwatystów do cesarza
1871 r.	początek Kulturkampfu
1872 r.	powołanie Akademii Umiejętności w Krakowie
1875 r.	pierwsze wydania czasopism „Wieniec" i „Pszczółka"
1879–1897	noc apuchtinowska
1881 r.	zamach na Aleksandra II
1882 r.	założenie Wielkiego Proletariatu
1885–1890	rugi pruskie
1885 r.	utworzenie Uniwersytetu Latającego
1886 r.	powołanie Komisji Kolonizacyjnej
1887 r.	utworzenie Ligi Polskiej i Związku Młodzieży Polskiej „Zet"
1890 r.	założenie Towarzystwa Przyjaciół Oświaty
III 1893 r.	powstanie PPS
VIII 1893 r.	powstanie SDKP
1894 r.	utworzenie Hakaty
1895 r.	powstanie Stronnictwa Ludowego
1897 r.	utworzenie Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego
1900 r.	utworzenie SDKPiL
1901 r.	początek strajku dzieci we Wrześni
1903 r.	powstanie PSL
1904 r.	wprowadzenie noweli osadniczej
13 XI 1904 r.	antywojenne i antymobilizacyjne manifestacje w Warszawie
1905–1907	rewolucje w Rosji
22 I 1905 r.	„krwawa niedziela" w Petersburgu
5 II 1905 r.	utworzenie Organizacji Bojowej PPS
22–24 VI 1905 r.	powstanie łódzkie
30 X 1905 r.	wydanie *Manifestu październikowego*
10 XII 1905 r.	Literacka Nagroda Nobla dla Henryka Sienkiewicza
1906 r.	utworzenie PPS-Frakcji Rewolucyjnej i PPS-Lewicy
1908 r.	ustawa kagańcowa, ustawa wywłaszczeniowa
1913 r.	powstanie PSL-Piast i PSL-Lewicy

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Fragment deklaracji politycznej

Dla osiągnięcia swobodnego i szerokiego ruchu robotniczego, jako też dla zagwarantowania politycznej swobody partia żąda zupełnej wolności stowarzyszeń, strajków, zgromadzeń, słowa, języka, druku i sumienia [...]; ustanowienie ogólnego dnia roboczego najwyżej na 8 godzin dziennie; [...] zakaz pracy dzieci do lat 14; [...] zakaz pracy kobiet i młodzieży w szczególnie szkodliwych gałęziach pracy; [...] ubezpieczenie państwowe robotników i robotnic na starość, nieszczęśliwe wypadki, chorobę i na życie kosztem kapitalistów [...]. [Uznając] walkę z uciskiem narodowościowym, jak i wszelką inną formę ucisku, za niezbędną i możliwą w obrębie swojego ogólnego politycznego programu, uważa jednocześnie program odbudowania Polski za zupełne wyrzeczenie się w naszych warunkach skutecznej walki politycznej i za oddalenie się od celów proletariatu, jak ostatecznych, tak i najbliższych [...].

Źródło: D. Ostapowicz, S. Suchodolski, D. Szymikowski, *Od Hammurabiego do Fukuyamy*, t. 2, Gdańsk 2002, s. 68–69.

a) Podaj nazwę ideologii politycznej, która głosiła hasła zawarte w źródle. Odpowiedź uzasadnij.

b) Zaznacz poprawne dokończenia zdania i uzasadnij swój wybór.

Poglądy zawarte w źródle były charakterystyczne dla:

A. Stronnictwa Narodowego.

B. Stronnictwa Ludowego.

C. Socjaldemokracji Królestwa Polskiego.

D. Polskiej Partii Socjalistycznej.

Wskazówki

Podpunkt a)

Przypomnij sobie, jakie główne ideologie polityczne powstały w XIX w. w Europie, następnie zastanów się, czego dotyczą najważniejsze postulaty poruszone w źródle. Mówią o poprawie sytuacji robotników, wolności stowarzyszeń, strajków i wolności słowa, a więc tekst odnosi się do ideologii socjalistycznej.

Podpunkt b)

W odpowiedziach widnieją dwie partie socjalistyczne, więc należy przypomnieć sobie program każdej z nich. W przypadku polskich partii politycznych istotny był ich stosunek do odzyskania niepodległości. W podanym fragmencie uznaje się odbudowę Polski za potencjalną przeszkodę na drodze do osiągnięcia celów proletariatu. Nie dążyła do niej Socjaldemokracja Królestwa Polskiego. Wybierz właściwe ugrupowanie spośród podanych. W uzasadnieniu powołaj się na jeden charakterystyczny argument (nie cytuj), odpowiedź nie może być zbyt ogólna.

Odpowiedź

a) Program mówi o poprawie sytuacji robotników oraz wolności strajków, zgromadzeń i stowarzyszeń, a więc tekst odnosi się do ideologii socjalistycznej.

b) C.
W tekście wprost stwierdzono, że jego autorzy uznają państwa narodowe za przeszkodę w walce o poprawę losu robotników. Takie poglądy reprezentowała Socjaldemokracja Królestwa Polskiego.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło. Fragment opinii z epoki

Otóż grzechem tym narodu, wedle proroctwa świętego kaznodziei naszego, było pogardzanie rządem, nierząd i pogardzanie bliźnim, uciemiężenie ludu. Grzechem tym było odstępstwo od wiary ojców, od Boga i Kościoła. Grzechy te wywołały ową szaloną dysharmonię w społeczeństwie narodowym, która się skończyła podziałem Polski. [...] Lud spał jeszcze, więc się nie objawił, a szlachta, która była podówczas sama narodem, poddawszy się zaciemniającemu radykalizmowi jezuickiemu, nie poddała się radykalizmowi monarchizmu, wynalazła na niego środek gwałtowny, szalony, *liberum veto*! Tym środkiem broniła się od wszelkiej zmiany, od wszelkich nakazanych okolicznościami i sumieniem reform społecznych i politycznych. Upadał gwałtownie rozum stanu, pękał gmach Rzeczypospolitej, podtrzymywany jeszcze filarami takimi, jak Żółkiewski, Koniecpolski, Ossoliński, Czarniecki, stojącymi w obronie rządu i warunków istnienia państwa.

Źródło: *Stańczycy*, red. M. Król, Warszawa 1985, s. 58–59.

a) Wyjaśnij, jakie czynniki, zdaniem autora tekstu, przyczyniły się do rozbiorów Rzeczypospolitej.

b) Rozstrzygnij, czy tekst przedstawia poglądy warszawskiej czy krakowskiej szkoły historycznej. Uzasadnij swoją odpowiedź.

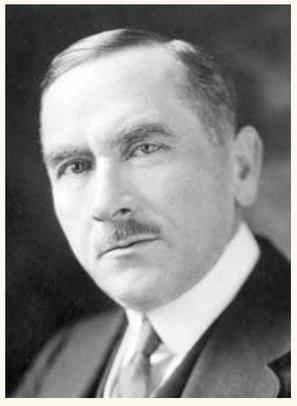
2 Źródło 1. Fragment tekstu z epoki

W tym nowoczesnym pojmowaniu patriotyzmu zmienia się całkowicie stosunek jednostki do narodu. Polega on [...] na traktowaniu wszystkich jego [społeczeństwa] spraw i interesów jak swoje, bez względu na to, czy osobiście są one nam bliskie, na odczuwaniu jego krzywd nie tylko tam, gdzie nam one osobiście dolegają. Patriotyzm ten nie tylko obowiązuje do określonego stanowiska względem rządów zaborczych [...], ale nakazuje bronić dobra narodowego od uszczerbku przeciw wszystkim, którzy na nie czynią zamachy, zajmuje on odporne stanowisko względem uroszczeń ruskich czy litewskich, przeciwdziała usiłowaniom rozkładowym żydowskim i tak dalej; zachowuje on się wrogo względem kierunków, starających się interesom klasowym, kastowym, wyznaniowym dać przewagę nad narodowymi; równolegle zaś przejawiać się on musi w pracy twórczej, podnoszącej wartość narodu na wszystkich polach [...].

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 432.

Źródło 2. Fotografie polskich działaczy politycznych

A.

B.

C.

Rozstrzygnij, któremu z działaczy politycznych ze źródła 2. można przypisać fragment ze źródła 1. Podaj jego nazwisko i uzasadnij odpowiedź.

3 Źródło 1. Fragment przemówienia z epoki

Mowa Mikołaja II do robotników (22 stycznia/4 lutego 1905 r.)

Daliście się wprowadzić w błąd i zostaliście oszukani przez zdrajców i wrogów naszej ojczyzny. Strajk i buntownicze zgromadzenia tylko pobudzają tłum do takich rozruchów, jakie zawsze zmuszały i będą zmuszać władze do użycia siły wojennej, a to nieuchronnie pociąga za sobą i niewinne ofiary. Wiem, że niełatwe jest życie robotnika. Dużo w nim należy ulepszyć i uporządkować [...]. Ale zbuntowanym tłumem oznajmiać mnie o swoich potrzebach jest przestępstwem.

Źródło: J. Sobczak, *Mikołaj II – ostatni car Rosji*, Warszawa 2009, s. 318.

Źródło 2. Okładka czasopisma

Napis: Czerwony car.

a) Wyjaśnij wymowę ilustracji z okładki czasopisma.

b) Rozstrzygnij, czy oba źródła odnoszą się do tego samego wydarzenia. Uzasadnij odpowiedź.

4 Źródło. Fragment współczesnego opracowania

Budowa linii kolejowych odgrywających przecież zawsze doniosłą rolę w rewolucji przemysłowej osiągnęła najwyższe tempo w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych [...]. Granice rozbiorowe, które w epoce protekcjonizmu stały się skutecznymi barierami ekonomicznymi, stanowiły oczywistą przeszkodę w formowaniu się rynku ogólnopolskiego i uniemożliwiały skoordynowanie rozwoju poszczególnych części dawnej Rzeczypospolitej. Linie kolejowe łączyły nie tyle poszczególne zabory ze sobą nawzajem, ile z cesarstwami, do których należał każdy z nich [...]. Z powodu odmiennych dróg ewolucji trzech państw zaborczych rewolucja przemysłowa ledwo musnęła Galicję, natomiast zabór pruski zmierzał w kierunku wysoko rozwiniętego regionu rolniczego, spichlerza Rzeszy Niemieckiej. Wszelkie względy praktyczne sprawiły, iż rewolucja przemysłowa ograniczyła się do Królestwa Kongresowego.

Źródło: P. Wandycz, *Pod zaborami 1795–1918*, Warszawa 1994, s. 286–288.

Wymień argumenty potwierdzające tezę, że proces industrializacji utrudnił późniejsze zjednoczenie ziem polskich.

5 **Źródło. Obraz z epoki**

Zaznacz poprawne dokończenie zdania.

Zaprezentowany obraz jest charakterystyczny dla

A. malarstwa historycznego.

B. realizmu.

C. secesji.

D. symbolizmu.

6 **Źródło. Dokument z epoki**

Nowela do ustawy z 1904 r.

[...] 3. Kto poza obrębem zabudowanej miejscowości zamierza wznieść bądź urządzić budynek mieszkalny, winien posiadać pozwolenie osiedleńcze, wydawane przez wydział powiatowy, w obrębie zaś miasta przez miejscowe władze polityczne.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 440.

a) Wyjaśnij, gdzie i w jakim celu wydano przytoczony dokument.

b) Podaj przykład działań, które były formą sprzeciwu wobec tego postanowienia.

7 **Wypowiedź argumentacyjna**

a) *Klęska powstania styczniowego utorowała drogę do narodzin nowoczesnego narodu polskiego.* Zajmij stanowisko wobec tej tezy i je uzasadnij, uwzględniając aspekt gospodarczy, kulturowy i polityczny.

b) *W drugiej połowie XIX w. na rozwój polskiej sceny politycznej silniej wpływały działania zaborców niż podziały klasowe.* Odnieś się do tej myśli, charakteryzując genezę i postulaty trzech wybranych ruchów politycznych.

▪ *Bitwa pod Saint-Pierre-Aigle, Aisne* [czyt.: są pjer egl, en]. *Armia amerykańska przeprowadzająca atak w lipcu 1918 r.* – obraz François Flamenga [czyt.: fran**sła** flamąga] z 1918 r.

V
I WOJNA ŚWIATOWA

1 Geneza I wojny światowej
2 Wielka Wojna
3 Rewolucje w Rosji
4 Klęska państw centralnych
5 Sprawa polska podczas I wojny światowej

1 GENEZA I WOJNY ŚWIATOWEJ

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja polityczna w Europie na przełomie XIX i XX w.,
- kształtowanie się sojuszy polityczno-militarnych,
- wyścig zbrojeń,
- konflikty na Półwyspie Bałkańskim.

WZROST NAPIĘĆ MIĘDZYNARODOWYCH

Pod koniec XIX w. wzrosła rola nowych mocarstw: Niemiec, Stanów Zjednoczonych i Japonii. Dynamicznie rozwijały gospodarkę i zależało im – podobnie jak Włochom – na zdobyciu kolonii. Dzięki nim chciały osiągnąć korzyści ekonomiczne oraz międzynarodowy prestiż. Te imperialistyczne dążenia były zgodne z założeniami **nacjonalizmu**. Głosił on wyższość własnego narodu oraz nadrzędność jego interesu nad dobrem jednostki. Jednak świat był już w znacznej mierze podzielony, głównie między Francję i Wielką Brytanię. Z tego powodu próby zdobycia zamorskich posiadłości musiały doprowadzić do konfliktów.

Europejskie potęgi skupiły się na rywalizacji gospodarczej i wojskowej. Coraz wyraźniejsze było współzawodnictwo między Francją a Niemcami. Niemcy chciały osłabić pozycję swojego zachodniego sąsiada zarówno w Europie, jak i w Afryce oraz Azji. Z kolei Francja dążyła do rewanżu za klęskę w 1871 r. (więcej zob. s. 193–195). Nie akceptowała też niemieckiej „polityki światowej” (niem. ***Weltpolitik***) prowadzonej przez cesarza **Wilhelma II**, zgodnie z którą Niemcy miały uzyskać status mocarstwa – poprzez rozbudowę gospodarki i armii oraz pozyskanie kolonii. To budziło uzasadnione obawy zarówno Francji, jak i Wielkiej Brytanii.

Imperialne aspiracje Rosji także wzrosły, mimo klęski w wojnie z Japonią (więcej zob. s. 233–234). Car modernizował gospodarkę i armię. Korzystał przy tym z kredytów udzielanych przez Francję, której zależało na tym, by podnieść potencjał militarny sojusznika. Uwaga Rosji skupiała się na Bałkanach oraz na Bliskim i Środkowym Wschodzie. Tym obszarem interesowały się także Niemcy i Austro-Węgry. Ponadto polityka rosyjska uderzała w interesy imperium osmańskiego. To skłoniło Turcję do zacieśnienia relacji z Austro-Węgrami i Niemcami, dzięki czemu Niemcy mogły eksploatować ekonomicznie Bliski Wschód, zależny od Turcji. Jednocześnie polityka Niemiec prowadziła do konfrontacji z Wielką Brytanią. Brytyjczycy obawiali się, że Niemcy przejmą kontrolę nad Zatoką Perską i Kanałem Sueskim oraz handlem azjatyckim z Europą.

Coraz silniejsze Stany Zjednoczone i Japonia podchodziły z rezerwą do rywalizacji mocarstw europejskich. Zarówno Amerykanie, jak i Japończycy umacniali jednak swoje wpływy w rejonie Oceanu Spokojnego, Chin i Azji Południowo-Wschodniej.

WARTO WIEDZIEĆ

Kolej Bagdadzka

Budowa Kolei Bagdadzkiej łączącej Europę z portami Zatoki Perskiej była przykładem rywalizacji mocarstw europejskich na Bliskim Wschodzie. Powstanie tej linii umożliwiłoby rozwój ekonomiczny imperium osmańskiego. Zmieniłoby także kierunek handlu pomiędzy Europą i Azją. Turcja wydała pozwolenie na budowę kolei Niemcom, co wywołało ostre protesty Rosji i Wielkiej Brytanii. Wskutek nacisków politycznych i dyplomatycznych ostatecznie przebieg trasy został zmieniony. Nastąpiły także znaczne opóźnienia w oddaniu jej do użytku.

? Dlaczego Niemcy były zainteresowane budową Kolei Bagdadzkiej?

Robotnicy w okolicach Aleppo w Syrii podczas budowy linii kolejowej, która według planów miała prowadzić z Berlina do Bagdadu.

- *fotografia, Syria, 1910 r.*

TRÓJPRZYMIERZE I TRÓJPOROZUMIENIE

? 1. Wskaż miasto, w którym zawarto sojusz między Niemcami, Austro-Węgrami i Włochami.

2. Wskaż miasto, w którym został podpisany pierwszy traktat między państwami przyszłego trójporozumienia.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POWSTANIE TRÓJPRZYMIERZA

Niemcy, Austro-Węgry i Włochy podpisały w 1882 r. w Wiedniu tajny traktat. Określały w nim swoje zobowiązania sojusznicze.

Art. I. Wysokie strony układające się zaręczają sobie nawzajem pokój i przyjaźń oraz że nie zawrą żadnych sojuszów ani też nie przyjmą żadnych zobowiązań skierowanych przeciw jednemu z ich państw.
Art. II. W wypadku, jeżeli Włochy, bez wzywania z ich stron, zostaną zaatakowane przez Francję z jakiegokolwiek bądź powodu, dwie inne strony układające się zobowiązane będą do niesienia pomocy i wsparcia stronie napadniętej ze wszystkich ich sił. Taki sam obowiązek ciążyć będzie na Włochach w wypadku nie wywołanej bezpośrednio napaści Francji na Niemcy.
Art. III. Jeżeli jedna bądź dwie wysokie strony układające się, bez bezpośredniego wyzwania z ich strony, zostaną napadnięte i wciągnięte w wojnę z dwoma bądź kilkoma wielkimi mocarstwami, niepodpisującymi traktatu niniejszego, wówczas jednocześnie zajdzie casus foederis[1] *dla wszystkich stron układających się.*

Art. IV. W wypadku jeżeli mocarstwo niepodpisujące niniejszego traktatu zagrażać będzie bezpieczeństwu jednej z wysokich stron układających się i strona zagrożona ujrzy się zmuszona wypowiedzieć mu wojnę, dwie drugie strony zobowiązują się zachować względem ich sprzymierzeńca neutralność przyjazną. Każda ze stron rezerwuje dla siebie w tym wypadku prawo wzięcia udziału w wojnie, jeżeli ją uzna za słuszną, celem poparcia wspólnej sprawy wraz ze swym sprzymierzeńcem.
Art. V. Jeżeli pokój jednej z wysokich stron układających się zostanie zagrożony wśród okoliczności przewidzianych w artykułach poprzednich, wysokie strony układające się porozumieją się w czasie właściwym co do zarządzeń militarnych przedsięwziąć się mających wobec ewentualnego działania wspólnego. Zobowiązują się one odtąd, w wypadku wspólnego udziału w wojnie, nie zawierać ani zawieszenia broni, ani pokoju, ani też podpisywać traktatu, jak tylko na mocy wspólnego porozumienia.

[1] *Casus foederis* (łac.) [czyt.: kasus federis] – przypadek, w którym państwa na mocy układu są zobowiązane działać wspólnie.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 358–359.

? **1.** Odpowiedz, w jakich sytuacjach sojusznicy mieli udzielać sobie pomocy.
2. Wyjaśnij, do czego zobowiązali się sygnatariusze dokumentu na wypadek wspólnego prowadzenia wojny.

TRÓJPRZYMIERZE I TRÓJPOROZUMIENIE

Nowe sojusze zaczęły się kształtować pod koniec XIX w. z powodu coraz większych sprzeczności interesów między państwami. Duży wpływ na relacje w Europie miała polityka Rosji na Półwyspie Bałkańskim. Car występował tam jako protektor narodów słowiańskich. To zagrażało monarchii habsburskiej (w jej skład także wchodziły narody słowiańskie), która zacieśniła swoje stosunki z Niemcami. W **1879 r.** Austro-Węgry i Niemcy podpisały tajny układ wojskowy, do którego w **1882 r.** przystąpiły również Włochy. Tak powstał blok polityczno-militarny, nazywany **trójprzymierzem**.

Porozumienie niemiecko-austriackie było skierowane przeciwko Rosji i miało wyraźny charakter antyfrancuski. W odpowiedzi w **1892 r.** Francja i Rosja zawarły sojusz przewidujący wzajemną pomoc militarną w razie napaści. Wielka Brytania także była zaniepokojona mocarstwową polityką Niemiec, widoczną szczególnie po objęciu tronu przez cesarza Wilhelma II, który zapowiadał rozbudowę floty wojennej. Mimo zatargów z Francją w kwestiach kolonialnych Wielka Brytania uznała, że Niemcy są większym zagrożeniem

WARTO WIEDZIEĆ

Edward VII i Théophile Delcassé

Stosunki między Wielką Brytanią i Francją pod koniec XIX w. były oparte na wzajemnych uprzedzeniach i braku zaufania. Przyczyniła się do tego wielowiekowa rywalizacja polityczna i gospodarcza obu państw. Do poprawienia relacji doprowadzili przede wszystkim król Edward VII i francuski minister spraw zagranicznych Théophile Delcassé [czyt.: teo**fil** delka**se**]. Pierwszy z nich wielokrotnie bywał w Paryżu, jeszcze jako następca tronu i syn królowej Wiktorii. Nie krył także niechęci do cesarza Wilhelma II, swojego wuja. Profrancuskie sympatie króla wykorzystał minister Delcassé. Był on głównym pomysłodawcą porozumienia Francji z Rosją i Wielką Brytanią. Przyczynił się też do poprawy stosunków brytyjsko-rosyjskich oraz załagodzenia rywalizacji między Francją a Włochami.

? Jakie zasługi dla utworzenia trójporozumienia mieli Edward VII oraz Théophile Delcassé?

Król Edward VII z małżonką Aleksandrą Duńską. Królowa nienawidziła Prus i wpajała swoje poglądy mężowi. Władca nie miał wprawdzie formalnego wpływu na działania rządu, jednak swoją życzliwością wobec Francuzów i niechęcią do Niemców zmienił kierunek polityki brytyjskiej.
▪ *fotografia, Wielka Brytania, ok. 1908 r.*

i w **1904 r.** zawarła z Francją **serdeczne porozumienie** (fr. ***entente cordiale***, czyt.: ą**tąt** kor**dial**). W ten sposób przeciwko trójprzymierzu Niemiec, Austro-Węgier i Włoch powstał układ francusko-rosyjski, ku któremu zbliżała się także Wielka Brytania.

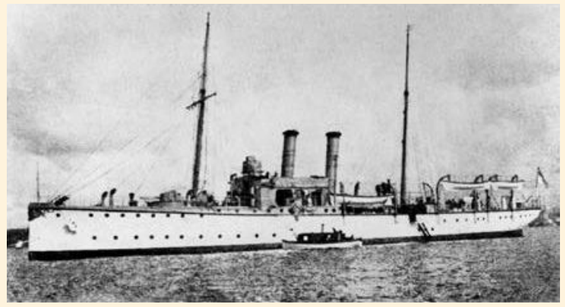
Punktem zapalnym stało się **Maroko**. W latach 1904–1905 oraz w 1911 r. doszło do dwóch **kryzysów marokańskich**, które zagroziły wybuchem wojny francusko-niemieckiej. Dzięki międzynarodowej mediacji do wojny jednak nie doszło. Maroko znalazło się pod protektoratem francuskim, a jego północną część włączono do posiadłości hiszpańskich. Te korzystne dla Francji rozstrzygnięcia wynikały m.in. z poparcia Wielkiej Brytanii, sprzeciwiającej się interesom niemieckim. Zacieśniły się też relacje brytyjsko-rosyjskie. Obie strony obawiały się bowiem rosnących wpływów niemieckich na Bliskim Wschodzie i Bałkanach.

Niemiecka Flota Oceaniczna na redzie portu w Kilonii. Decyzję o jej budowie Berlin podjął w 1898 r.
▪ *fotografia, Kilonia, ok. 1914 r.*

KRYZYS MAROKAŃSKI

Bliski Wschód i Afryka to obszary niemieckiej ekspansji na początku XX w. W 1905 r. Wilhelm II poparł sułtana Maroka jako niezależnego władcę, podczas gdy ten region chciała kontrolować Francja. Kryzys dyplomatyczny został rozstrzygnięty na międzynarodowej konferencji w hiszpańskim Algeciras [czyt.: alhesiras]. Jej uczestnicy uznali niepodległość Maroka. Zezwolili jednak, by Francja i Hiszpania organizowały policję w tamtejszych portach i patrolowały wybrzeże. Sukces Francuzów nie zniechęcił Niemców. Gdy w 1911 r. w Maroku wybuchło powstanie przeciwko profrancuskiemu sułtanowi, Niemcy podjęli interwencję zbrojną. Ich działania zaniepokoiły Paryż i Londyn. Ostatecznie zawarto kompromis. Maroko zostało francuskim protektoratem, a Niemcy otrzymały pozwolenie na działalność swoich firm w Maroku i części Konga Francuskiego.

Kanonierka Panther (czyt.: panter, niem. ‘pantera’) to niemiecki okręt, który uczestniczył w interwencji zbrojnej w Maroku. Jego załoga składała się jedynie ze 130 marynarzy. Entuzjastycznie opisywany w niemieckiej prasie *Skok Pantery do Agadiru* (Agadir – miasto w Maroku) był więc tylko symboliczną demonstracją siły.

▪ *fotografia, Niemcy, 1902 r.*

? Jakie skutki miało zaangażowanie Niemców w walkę o wpływy w Maroku?

Ponadto Brytyjczycy uznali, że Rosja – pokonana w wojnie z Japonią – nie zaszkodzi ich interesom w Azji. W **1907 r.** przy zaangażowaniu dyplomacji francuskiej zostało podpisane **porozumienie rosyjsko-brytyjskie**. Tak ukształtował się blok polityczno-wojskowy zwany **trójporozumieniem**, antagonistyczny wobec trójprzymierza.

KOCIOŁ BAŁKAŃSKI

Najbardziej niestabilna sytuacja polityczna w Europie utrzymywała się na Bałkanach. Powodem były podziały religijne i narodowościowe, a także dążenia tamtejszych państw do poszerzania granic. Ponadto mocarstwom zależało na kontrolowaniu Półwyspu Bałkańskiego ze względu na jego strategiczne położenie. Napiętą sytuację w regionie na przełomie XIX i XX w. określa się zwykle jako **kocioł bałkański**.

Państwa bałkańskie usiłowały wyeliminować wpływy Turcji i zdobyć jej kosztem nabytki terytorialne. Napięcie na Bałkanach

Kocioł bałkański ukazany w satyryczny sposób. Przedstawiciele europejskich mocarstw siedzą na kotle z napisem „bałkańskie kłopoty”. Z kotła leci para i wygląda, jakby miał za chwilę wybuchnąć.

▪ *ilustracja, Wielka Brytania, 1912 r.*

WOJNY BAŁKAŃSKIE W LATACH 1912–1913

granice imperium osmańskiego do 1912 r.

I wojna bałkańska (8 X 1912–30 V 1913 r.):
- działania wojsk koalicji antytureckiej (Bułgarii, Czarnogóry, Grecji, Serbii)

Obszary przyznane na mocy pokoju w Londynie w maju 1913 r.:
- Bułgarii
- Grecji
- Czarnogórze
- Serbii

II wojna bałkańska (29 VI–10 VIII 1913 r.):
- działania wojsk bułgarskich
- działania wojsk koalicji antybułgarskiej (Czarnogóry, Grecji, Rumunii, Serbii) i Turcji
- obszary utracone przez Bułgarię na mocy traktatu w Bukareszcie w sierpniu 1913 r.
- granice Bułgarii po traktacie w Bukareszcie
- traktat pokojowy 10 VIII 1913 r.
- ważniejsze bitwy

? 1. Wymień państwa, które uzyskały nabytki terytorialne wskutek I wojny bałkańskiej.
2. Wskaż kraje, które wzięły udział w II wojnie bałkańskiej.

wzrosło, gdy po przewrocie władzę w Stambule przejęli młodoturcy. Chcieli oni zmodernizować słabnące imperium i utwierdzić dominację Turków. W **1908 r.** monarchia habsburska wykorzystała kłopoty wewnętrzne Turcji i przyłączyła do siebie **Bośnię i Hercegowinę** (którą już wcześniej okupowała). Sprzeciwiły się temu Serbia oraz Rosja.

Wojna Turcji z Włochami w Libii (1911 r.) zmobilizowała państwa bałkańskie do wyparcia Turków z Europy. W **1912 r.** dzięki dyplomacji rosyjskiej powstała **Liga Bałkańska**, czyli koalicja złożona z Serbii, Czarnogóry, Bułgarii i Grecji. W październiku Liga wypowiedziała wojnę Turcji. Wojska Ligi w ciągu kilku miesięcy pokonały osłabione imperium osmańskie. **I wojna bałkańska** (październik 1912–maj 1913 r.) zakończyła się podpisaniem pokoju w Londynie. W jego wyniku Turcja utraciła swoje europejskie posiadłości. Zachodnia granica imperium przebiegała odtąd zaledwie 40 km od Stambułu. Zwycięskie państwa podzieliły między siebie Macedonię, a Bułgaria uzyskała Trację.

Podział terytoriów doprowadził jednak do wybuchu kolejnej wojny. Niezadowoleni Bułgarzy zaatakowali swoich niedawnych sojuszników – Serbię i Grecję, co zapoczątkowało **II wojnę bałkańską** (czerwiec–sierpień 1913 r.). Przeciwko Bułgarom wystąpiły również Turcja i Rumunia. W ciągu kilku tygodni Bułgaria została pokonana i straciła część swoich wcześniejszych zdobyczy.

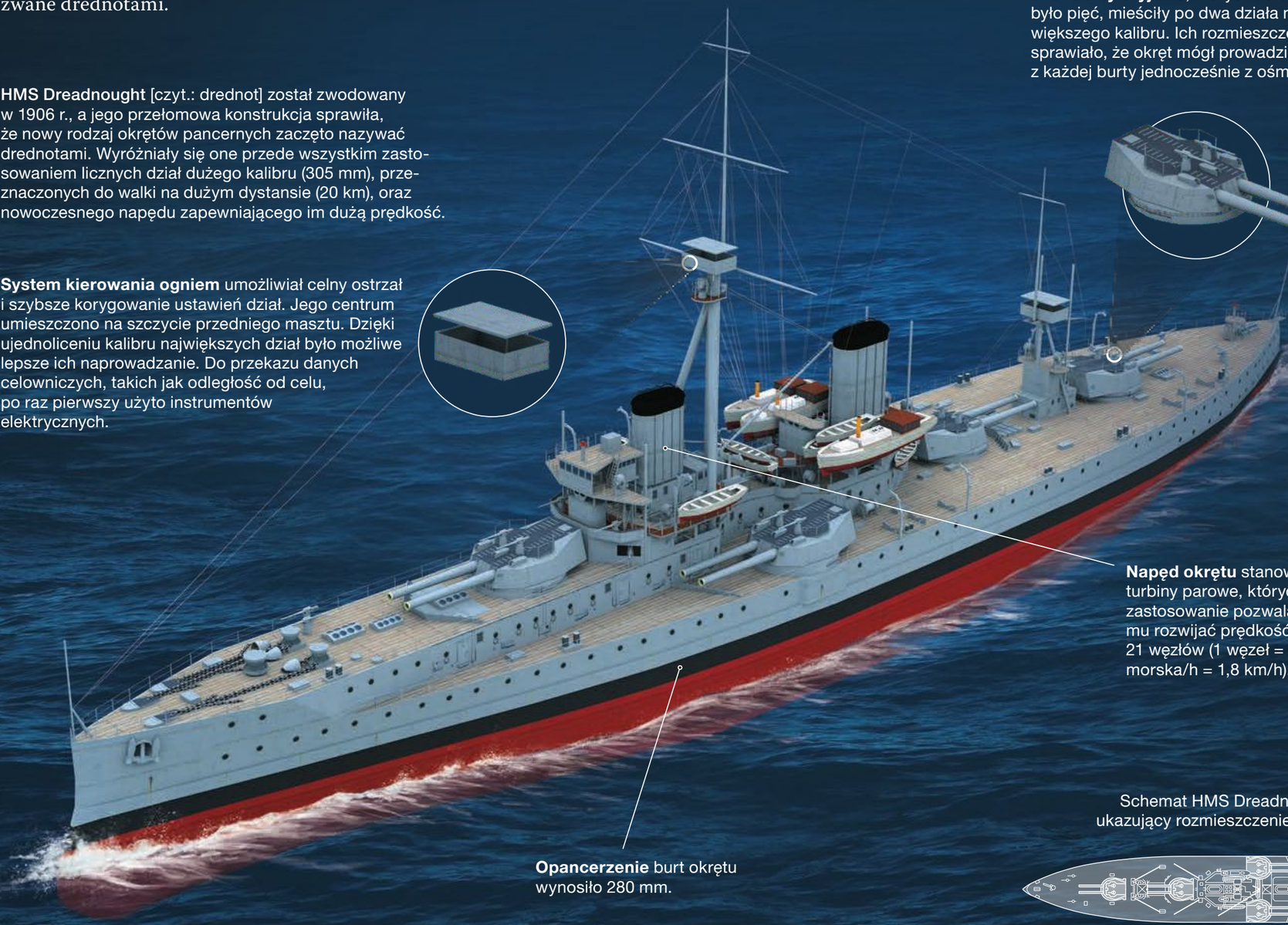
Wojny bałkańskie pogłębiły rywalizację między państwami regionu. Pokrzywdzone czuły się Turcja, Bułgaria i Serbia, która nie rezygnowała z idei zjednoczenia ziem południowosłowiańskich. Z kolei Rumunia miała roszczenia terytorialne względem Austro-Węgier oraz Bułgarii. Po 1913 r. sytuacja na Bałkanach stała się więc jeszcze bardziej napięta. To groziło wybuchem nowego konfliktu.

WYŚCIG ZBROJEŃ

Nieuchronność nadchodzącego konfliktu europejskiego na początku XX w. spowodowała, że państwa zaczęły rozbudowywać siły zbrojne zarówno pod względem liczebności, jak i jakości uzbrojenia. Zbiegło się to z rozwojem przemysłu i nowych technologii zbrojeniowych, przede wszystkim udoskonalaniem broni ręcznej, powstaniem szybkostrzelnych karabinów maszynowych oraz dalekosiężnej i skutecznej artylerii. Dla celów wojskowych zaczęto wykorzystywać takie nowinki techniczne, jak samoloty, telegraf bezprzewodowy, telefon i radio. Najbardziej spektakularny wyścig zbrojeń rozegrał się pomiędzy Wielką Brytanią a Niemcami w dziedzinie rozbudowy floty wojennej. W jego wyniku powstały potężne okręty, zwane drednotami.

HMS Dreadnought [czyt.: drednot] został zwodowany w 1906 r., a jego przełomowa konstrukcja sprawiła, że nowy rodzaj okrętów pancernych zaczęto nazywać drednotami. Wyróżniały się one przede wszystkim zastosowaniem licznych dział dużego kalibru (305 mm), przeznaczonych do walki na dużym dystansie (20 km), oraz nowoczesnego napędu zapewniającego im dużą prędkość.

System kierowania ogniem umożliwiał celny ostrzał i szybsze korygowanie ustawień dział. Jego centrum umieszczono na szczycie przedniego masztu. Dzięki ujednoliceniu kalibru największych dział było możliwe lepsze ich naprowadzanie. Do przekazu danych celowniczych, takich jak odległość od celu, po raz pierwszy użyto instrumentów elektrycznych.

Napęd okrętu stanowiły turbiny parowe, których zastosowanie pozwalało mu rozwijać prędkość do 21 węzłów (1 węzeł = 1 mila morska/h = 1,8 km/h).

Opancerzenie burt okrętu wynosiło 280 mm.

Schemat HMS Dreadnought ukazujący rozmieszczenie artylerii.

Stosunek sił państw centralnych i ententy w przededniu I wojny światowej

Wieże artyleryjskie, których na okręcie było pięć, mieściły po dwa działa największego kalibru. Ich rozmieszczenie sprawiało, że okręt mógł prowadzić ostrzał z każdej burty jednocześnie z ośmiu z nich.

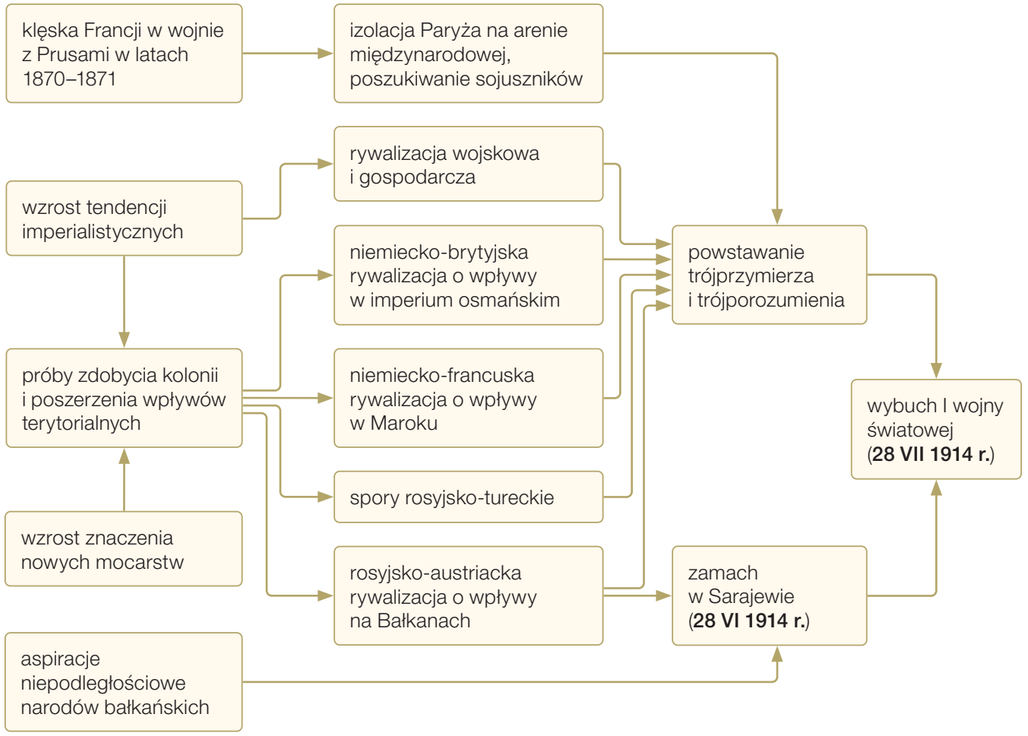
Armata francuska z 1897 r., która dzięki nowoczesnemu zamkowi oraz systemowi niwelującymi odrzut po wystrzale osiągnęła szybkostrzelność 30 strzałów na minutę. Zastosowanie nowinek technicznych (m.in. proch nitrocelulozowy) poprawiło także celność oraz zasięg artylerii.

Karabin maszynowy Vickers [czyt.: wikers] został wprowadzony jako uzbrojenie armii brytyjskiej w 1912 r. Oddawał od 450 do 600 strzałów na minutę, a jego zasięg wynosił nieco ponad 4 km.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jakie były przyczyny wybuchu I wojny światowej?

WYŚCIG ZBROJEŃ

Narastającym napięciom w Europie na początku XX w. towarzyszył **wyścig zbrojeń**. Celem tej rywalizacji było wyprodukowanie nowych rodzajów broni. Mocarstwa postrzegały wojnę jako naturalny, aczkolwiek ostateczny, element gry politycznej, dlatego utrzymywały dobrze wyposażoną i wyszkoloną armię. W większości krajów europejskich (oprócz Wielkiej Brytanii) obowiązywała powszechna, kilkuletnia służba wojskowa. Państwa dysponowały więc stałymi armiami, które podczas konfliktu mogły powiększyć o rezerwistów. Starały się też zapewnić sobie nowoczesne uzbrojenie.

Samoloty brytyjskie w przededniu I wojny światowej. Siły powietrzne Wielkiej Brytanii, czyli Królewski Korpus Lotniczy, powstały w 1912 r.

▪ *fotografia, Wielka Brytania, 1914 r.*

Najsilniej rywalizowały ze sobą Wielka Brytania i Niemcy w dziedzinie rozbudowy floty wojennej. Niemieckie dowództwo opracowało tzw. koncepcję ryzyka. Według niej morskie siły Rzeszy powinny być na tyle potężne, aby żadne mocarstwo nie zaryzykowało starcia zbrojnego. Rząd uzyskał poparcie cesarza Wilhelma II i duże kredyty od parlamentu na rozwój marynarki wojennej. Wielka Brytania także rozbudowywała swoją flotę – zgodnie z zasadą, że jej siły morskie muszą przewyższać połączone floty dwóch najpotężniejszych przeciwników.

SYTUACJA W EUROPIE NA POCZĄTKU XX WIEKU

Na początku XX w. obydwa bloki polityczno-militarne były już umocnione. Niemcy i Austro-Węgry chciały przede wszystkim wyeliminować wpływy rosyjskie na Bałkanach i Bliskim Wschodzie. Jednocześnie antyfrancuski cel trójprzymierza coraz mniej odpowiadał Włochom. Poza tym pod kontrolą monarchii habsburskiej wciąż znajdowały się ziemie zamieszkane przez Włochów (Trydent i wybrzeża Dalmacji). Z tego powodu Włochy zaczęły postrzegać Austro-Węgry jako ostatnią przeszkodę w pełnym zjednoczeniu kraju.

Współpraca francusko-rosyjsko-brytyjska po 1907 r. nabrała charakteru antyniemieckiego. Nie przekształciła się jednak w sojusz wojskowy (taki status miał tylko układ między Francją a Rosją). Rząd brytyjski porzucił zasadę wspaniałego odosobnienia (ang. *splendid isolation*). Powodem były działania dyplomacji niemieckiej oraz rozbudowa przemysłu i armii Niemiec. Napięta sytuacja międzynarodowa i obawa o utratę dotychczasowej pozycji wymusiły też na Wielkiej Brytanii zbliżenie z Francją.

Na początku drugiej dekady XX w. wojna wydawała się już nieunikniona. Każdy kryzys dyplomatyczny lub nawet niewielki lokalny incydent mógł się przekształcić w konflikt na skalę europejską. Mocarstwa jednak nie były jeszcze gotowe do takiej konfrontacji ze względu na niedostateczny potencjał militarny.

Francuski plakat propagandowy z końca XIX w., dotyczący sojuszu między Francją i Rosją.

▪ *plakat, Francja, 1892 r.*

ĆWICZENIA

1. Omów sytuację polityczną w Europie na przełomie XIX i XX w.
2. Przedstaw mocarstwowe aspiracje Niemiec. Oceń, jak wpłynęły na powstanie sojuszu brytyjsko-francuskiego.
3. Scharakteryzuj sytuację polityczną na Półwyspie Bałkańskim w latach 1903–1913.
4. Opisz, jak kształtowały się bloki polityczno-militarne w Europie na przełomie XIX i XX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Joll, G. Martel, *Przyczyny wybuchu pierwszej wojny światowej*, tłum. P.K. Frankowski, Warszawa 2008.
M.S. Neiberg, *Taniec furii. Wybuch pierwszej wojny światowej oczami Europejczyków*, tłum. B. Gutowska-Nowak, Kraków 2013.

2 WIELKA WOJNA

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- wybuch I wojny światowej,
- plany ententy i państw centralnych,
- działania na froncie zachodnim,
- front wschodni w latach 1914–1916.

ZAMACH W SARAJEWIE I WYBUCH WOJNY

Aneksja Bośni przez Austro-Węgry w 1908 r. wywołała protesty Serbii i sprzymierzonej z nią Rosji. Rozbudziła też antyhabsburskie nastroje wśród bośniackiej ludności. Zaczęły powstawać tajne organizacje, takie jak **Młoda Bośnia** i związana z nią **Czarna Ręka**. Ich działacze chcieli zrzucić austriackie panowanie i zjednoczyć się z Serbią. W tym celu szerzyli antyaustriacką propagandę, stosowali też terror indywidualny. **28 czerwca 1914 r.** w **Sarajewie** należący do Młodej Bośni **Gawriło Princip** przeprowadził zamach na arcyksięcia **Franciszka Ferdynanda**, następcę tronu Austro-Węgier. Zabójca wraz z innymi konspiratorami został postawiony przed sądem. Podczas procesu okazało się, że organizacja Młoda Bośnia miała związki z tajnymi służbami Serbii.

Zamach na arcyksięcia Franciszka Ferdynanda Habsburga i jego żonę Zofię von Hohenberg [czyt.: fon hoenberg] nastąpił na jednej z ulic w Sarajewie. Gawriło Princip oddał dwa strzały, obydwa śmiertelne. Tuż potem próbował odebrać sobie życie, lecz źle przygotowana trucizna nie zadziałała.

- *ilustracja, Francja, 1914 r.*

Zamach w Sarajewie stał się dla Austro-Węgier doskonałym pretekstem, by ukarać Serbię. Rząd austriacki, po konsultacjach z Niemcami, wystosował wobec Serbii **ultimatum**. Serbia przystała niemal na wszystkie żądania, nie zgodziła się jednak na udział Austriaków w śledztwie. Argumentowała, że to ingerowałoby w jej suwerenność. Zaproponowała, by oddać sprawę pod osąd Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości w Hadze lub arbitraż międzynarodowy. Austria tego nie zaakceptowała, zerwała stosunki dyplomatyczne z Serbią i **28 lipca 1914 r.** wypowiedziała jej wojnę.

Austriacy traktowali wojnę z Serbią jako konflikt lokalny. Nie spodziewali się, że sojusznicza Rosja poprze Serbię. Petersburg obawiał się jednak, że jeśli Austriacy pokonają Serbię, to umocnią swoje wpływy na Bałkanach – a to przekreśli plany rosyjskie. Rosja stanęła więc w obronie Serbii i 29 lipca ogłosiła częściową mobilizację oraz przygotowania do wojny z Austro-Węgrami. To z kolei zaniepokoiło Niemcy, które zażądały w formie ultimatum od Rosjan odwołania mobilizacji. Gdy ci odmówili, 1 sierpnia Niemcy wypowiedziały wojnę Rosji. W kolejnych tygodniach

TEKST ŹRÓDŁOWY

ULTIMATUM WOBEC SERBII

Warunki austriackiego ultimatum wobec Serbii z 23 lipca 1914 r. były bardzo trudne. Zdaniem rządu serbskiego ingerowały one w suwerenność ich państwa.

Królewsko-serbski rząd musi potępić propagandę wymierzoną przeciw Austro-Węgrom, to znaczy wszelkie poczynania zmierzające w ostatecznym celu do oderwania od monarchii austro-węgierskiej obszarów do niej należących, oraz zobowiązuje się stłumić wszelkimi środkami budzące grozę następstwa tej przestępczej działalności [...].
Ponadto królewsko-serbski rząd zobowiązuje się:
1. Powstrzymać każdą publikację, która podburza do nienawiści lub pogardy wobec Monarchii i która ma za cel godzić w jej terytorialną całość.
2. Rozwiązać natychmiast organizację Narodna Obrona i skonfiskować jej wszystkie środki propagandowe oraz postąpić w ten sposób z innymi organizacjami i związkami w Serbii, które uprawiają propagandę przeciw Austro-Węgrom.
3. Bez zwłoki usunąć wszystko z publicznego nauczania w Serbii, zarówno nauczycieli, jak i środki nauczania, które służą lub mogły służyć propagandzie przeciw Austro-Węgrom.
4. Oddalić ze służby w wojsku i administracji państwowej wszystkich oficerów i urzędników winnych szerzenia propagandy przeciw Austro-Węgrom.
5. Wyrazić zgodę na uczestnictwo organów CiK [Cesarskich i Królewskich] *w Serbii przy usuwaniu elementów wywrotowych, godzących w integralność Monarchii.*
6. Prowadzić, przy współudziale organów delegowanych przez rząd CiK, sądowe dochodzenie przeciw wszystkim członkom spisku z 28 czerwca, którzy znajdowali się na terytorium Serbii.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 377–378.

? **1.** Przedstaw żądania, jakie rząd Austro-Węgier wysunął wobec Serbii.
2. Oceń, które z postawionych warunków najbardziej ingerowały w suwerenność Serbii.

wydarzenia potoczyły się błyskawicznie. Pod wpływem sojuszy do konfliktu przystąpiły wszystkie mocarstwa trójporozumienia i trójprzymierza (z wyjątkiem Włoch, które ogłosiły neutralność). Jeszcze w sierpniu po stronie **ententy** (Wielka Brytania, Francja, Rosja i ich sojusznicy) opowiedziała się Japonia. W listopadzie do **państw centralnych** (określanych tak ze względu na położenie w Europie – Niemcy, Austro-Węgry) przyłączyła się Turcja, a w 1915 r. Bułgaria. Tak rozpoczęła się **I wojna światowa**, nazywana także **Wielką Wojną**.

PLANY WOJENNE

Mocarstwa zdawały sobie sprawę z rosnącego napięcia i przygotowały scenariusze przyszłej wojny. Niemcy przewidywali wojnę na dwa fronty: z Francją na zachodzie i Rosją na wschodzie. Za groźniejszego wroga uznali Francuzów, którzy mieli nowocześniejszą armię, rozbudowaną kolej oraz szybsze możliwości mobilizacyjne, niż zacofana Rosja. W 1905 r. feldmarszałek **Alfred von Schlieffen** [czyt.: fon szlifen] opracował błyskotliwy plan pokonania Francji. Przewidywał, że Niemcy podbiją Francję w ciągu sześciu tygodni dzięki wykonaniu okrążającego manewru przez neutralne państwa: Luksemburg, Belgię i Holandię. Na tym kierunku Niemcy mieli skoncentrować ponad ¾ swoich sił. Ewentualny atak francuski na Alzację i Lotaryngię chcieli powstrzymać poprzez linię silnych twierdz. Z kolei agresję Rosjan miały zahamować wojska austriacko-węgierskie.

Plan Schlieffena został zmodyfikowany przez **gen. Helmutha von Moltke** (**Młodszego**), bratanka zwycięzcy spod Sedanu. Uznał on, że nadchodzącej wojny nie da się rozstrzygnąć w błyskawicznych bitwach. Obawiał się też ataku Rosji. Z tego powodu zrezygnował z wysyłania tak dużych sił na zachód i wzmocnił oddziały na wschodzie oraz w Alzacji

Kalendarium wybuchu I wojny światowej

Data	Wydarzenie
28 czerwca 1914 r.	Zamach w Sarajewie na następcę tronu austro-węgierskiego, Franciszka Ferdynanda.
23 lipca 1914 r.	Austro-Węgry wystosowały ultimatum wobec rządu Serbii.
28 lipca 1914 r.	Austro-Węgry wypowiedziały wojnę Serbii.
30 lipca 1914 r.	W Rosji ogłoszono powszechną mobilizację w poparciu dla Serbii.
1 sierpnia 1914 r.	Po odrzuceniu przez Rosję niemieckiego ultimatum o zaprzestanie mobilizacji II Rzesza wypowiedziała jej wojnę. Tego samego dnia mobilizację wojsk ogłosiła Francja – sojusznik Rosji.
2 sierpnia 1914 r.	Niemcy wkroczyli na terytorium neutralnego Luksemburga i zażądali od Belgii pozwolenia na przejście przez jej terytorium.
3 sierpnia 1914 r.	Niemcy wypowiedzieli wojnę Francji i wkroczyli do neutralnej Belgii, której wojska starały się stawić im opór.
4 sierpnia 1914 r.	Niemcy oficjalnie wypowiedziały wojnę Belgii. W tej sytuacji Wielka Brytania, uważająca się za gwaranta neutralności Belgii od 1830 r., wypowiedziała wojnę II Rzeszy. Wraz z nią uczyniły to jej dominia: Kanada, Australia, Nowa Zelandia i Związek Południowej Afryki.
5 sierpnia 1914 r.	Wojnę Austro-Węgrom wypowiedziała Czarnogóra.
6 sierpnia 1914 r.	Austro-Węgry wypowiedziały wojnę Rosji, a Serbia Niemcom.
10 sierpnia 1914 r.	Francja wypowiedziała wojnę Austro-Węgrom.
12 sierpnia 1914 r.	Wielka Brytania wypowiedziała wojnę Austro-Węgrom, a Czarnogóra Niemcom.
23 sierpnia 1914 r.	Japonia wypowiedziała wojnę Niemcom, a Austro-Węgry Japonii.

i Lotaryngii. Poza tym generał liczył się też z przystąpieniem Wielkiej Brytanii do wojny.

Francja uznawała Niemcy za głównego przeciwnika i obawiała się ich armii. Z tego powodu Francuzi chcieli walczyć u boku Rosji. Zakładali działania ofensywne, odbicie utraconych Alzacji i Lotaryngii oraz inwazję na terytorium Rzeszy. Jednocześnie wzmacniali pograniczne twierdze – za ich pomocą zamierzali powstrzymać wroga.

Dla Rosji głównym przeciwnikiem były Austro-Węgry. Rosjanie chcieli zaatakować Galicję i niziny węgierskie. Ten plan nie odpowiadał jednak sojuszniczej Francji, nastawionej antyniemiecko. Ostatecznie Rosjanie zgodzili się więc uderzyć jednocześnie także w kierunku Prus Wschodnich lub przez Poznań na Berlin.

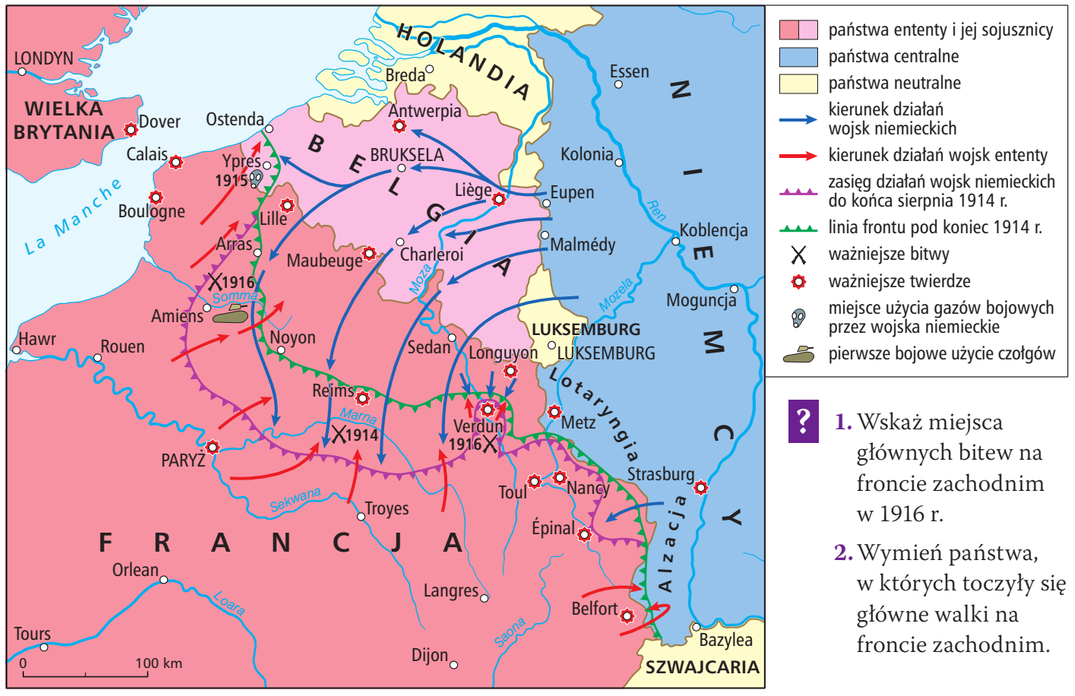
Austro-Węgry traktowały Rosję jako głównego wroga, a do Serbów odnosiły się lekceważąco. Po opanowaniu Serbii planowały ofensywę w Królestwie Polskim i na ziemiach ukraińskich. Z kolei Brytyjczycy mieli przewagę na morzu, ale ich oddziały lądowe były rozproszone w całym imperium – dlatego chcieli wysłać na front specjalny korpus ekspedycyjny. Jego żołnierze mieli prowadzić samodzielne operacje w porozumieniu z armią francuską. Brytyjska flota miała zaś kontrolować szlaki handlowe i w razie konieczności wprowadzić blokadę przeciwnika.

Wszystkie te plany zakładały działania ofensywne oraz **wojnę manewrową**. Konflikt miał się rozstrzygnąć w kilku decydujących bitwach. W przemieszczaniu wojsk i na froncie armie zamierzały korzystać z nowoczesnych zdobyczy, takich jak kolej, telekomunikacja (telefoniczna i radiowa) oraz lotnictwo. Dowódcy wszystkich armii zapewniali żołnierzy o krótkiej, zwycięskiej kampanii i szybkim powrocie do domu.

POCZĄTEK WALK NA FRONCIE ZACHODNIM

Niemcy wtargnęli do neutralnej Belgii, szybko pokonali armię belgijską i ruszyli na zachód ku Francji. W ciągu pierwszych dwudziestu dni wojny zajęli niemal całą Belgię i weszli w głąb Francji. Mimo to nie rozbili całkowicie przeciwnika. Wkrótce napotkali też silny

WALKI NA FRONCIE ZACHODNIM W LATACH 1914–1916

?

1. Wskaż miejsca głównych bitew na froncie zachodnim w 1916 r.
2. Wymień państwa, w których toczyły się główne walki na froncie zachodnim.

opór Francuzów oraz **Brytyjskiego Korpusu Ekspedycyjnego**. Ponadto pod koniec sierpnia Rosjanie uderzyli na Prusy Wschodnie, co zmusiło dowództwo niemieckie do wysłania tam części wojsk.

Gdy Niemcy znaleźli się na przedpolach Paryża, głównodowodzący sił francuskich **gen. Joseph Joffre** [czyt.: ż**o**zef żofr] rozpoczął kontratak na rozciągnięte skrzydło przeciwnika. W **bitwie nad Marną** (**5–9 września 1914 r.**) wojska francusko-brytyjskie odniosły sukces i zmusiły Niemców do odwrotu.

Choć siły ententy powstrzymały nieprzyjaciela, nie zdołały go pokonać. Niemcy pod dowództwem nowego wodza naczelnego **gen. Ericha von Falkenhayna** [czyt.: erisia fon falkenhajna] przegrupowali siły i uderzyli na północ. Chcieli opanować porty, które zapewniały łączność między Francją i Wielką Brytanią. Napotkali jednak zaciekły opór wojsk francuskich, brytyjskich i belgijskich. Walki we Flandrii zakończyły się przegraną Niemców. W listopadzie 1914 r. obie strony zaprzestały wojny manewrowej. Liczyły na wznowienie działań wiosną następnego roku. Front przebiegający od wybrzeży kanału La Manche do granicy szwajcarskiej zastygł w bezruchu. Przeciwnicy zaczęli wznosić coraz silniejsze umocnienia, aby zabezpieczyć się przed ostrzałem. W ten sposób działania wojenne przekształciły się w **wojnę pozycyjną**.

Jeńcy rosyjscy wzięci do niewoli przez wojska niemieckie po bitwie pod Tannenbergiem. Walki stoczone w Prusach Wschodnich zakończyły się utratą przez Rosjan ok. 30 tys. rannych i zabitych oraz niemal 100 tys. wziętych do niewoli.

▪ *fotografia, Prusy Wsch., 1914 r.*

WOJNA POZYCYJNA

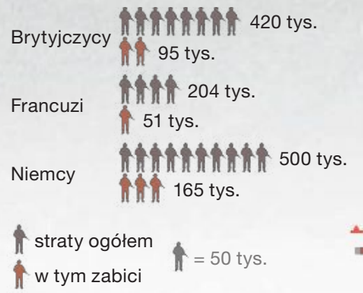
Zatrzymanie ofensywy niemieckiej w 1914 r. ustabilizowało front i przekształciło walki w wyczerpującą wojnę pozycyjną. Wrogie armie zabudowały swoje pozycje liniami zasieków i okopów z licznymi schronami i gniazdami broni maszynowej. Dowódcy obydwu stron za taktykę walki przyjęli wojnę na wyczerpanie. Ataki piechoty ponawiane na wąskim odcinku frontu w połączeniu z ostrzałem artylerii miały wykrwawić wroga. Godzono się przy tym na wysokie straty własne ze świadomością, że kolejne fale atakujących będą masakrowane na ziemi niczyjej ogniem karabinów maszynowych i artylerii przeciwnika.

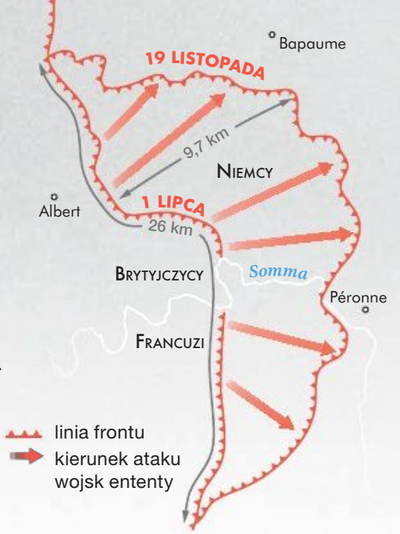
Bitwa nad Sommą

1 VII–18 XI 1916 r.

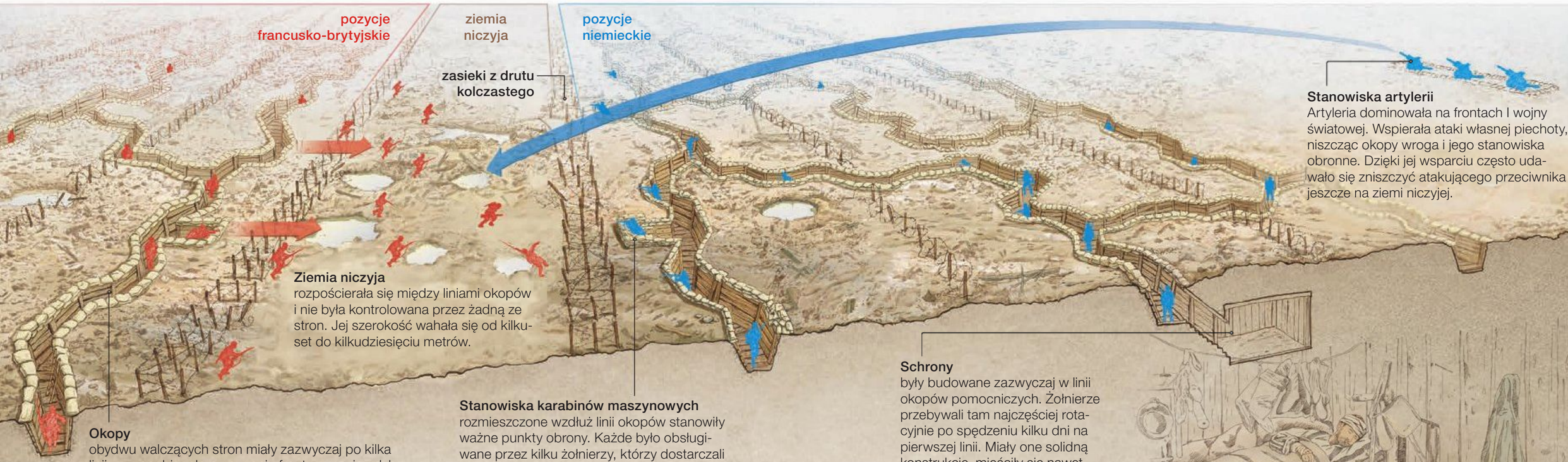
była przykładem taktyki frontalnych ataków piechoty na okopy wroga. Za cenę olbrzymich strat w ciągu pięciu miesięcy siły ententy przesunęły linię frontu o 9,7 km na szerokości 26 km. Tylko jednego dnia ofensywy Brytyjczycy stracili ok. 60 tys. żołnierzy – zabitych, rannych i zaginionych.

Straty walczących stron podczas bitwy nad Sommą

Walki pozycyjne na froncie zachodnim podczas I wojny światowej

Ziemia niczyja
rozpościerała się między liniami okopów i nie była kontrolowana przez żadną ze stron. Jej szerokość wahała się od kilkuset do kilkudziesięciu metrów.

Okopy
obydwu walczących stron miały zazwyczaj po kilka linii, co zapobiegało przerwaniu frontu, w razie gdyby przeciwnikowi udało się zdobyć część z nich. Te umocnienia miały wysokość ponad dwóch metrów, dlatego żołnierze ruszający do ataku musieli wspinać się po drabinach. Ściany często wzmacniano drewnem. Podczas opadów deszczu dno okopów tonęło w błocie.

Stanowiska karabinów maszynowych
rozmieszczone wzdłuż linii okopów stanowiły ważne punkty obrony. Każde było obsługiwane przez kilku żołnierzy, którzy dostarczali amunicję, wodę potrzebną do chłodzenia lufy i pomagali przeładowywać broń.

Karabin maszynowy MG08
oddawał ok. 600 strzałów na minutę i miał zasięg do 1200 m.

Stanowiska artylerii
Artyleria dominowała na frontach I wojny światowej. Wspierała ataki własnej piechoty, niszcząc okopy wroga i jego stanowiska obronne. Dzięki jej wsparciu często udawało się zniszczyć atakującego przeciwnika jeszcze na ziemi niczyjej.

Schrony
były budowane zazwyczaj w linii okopów pomocniczych. Żołnierze przebywali tam najczęściej rotacyjnie po spędzeniu kilku dni na pierwszej linii. Miały one solidną konstrukcję, mieściły się nawet kilkanaście metrów pod ziemią i chroniły przed ostrzałem artylerii. Żołnierze mogli tam odpocząć, przespać się w nieco lepszych warunkach, wysuszyć ubrania, naprawić broń i wyposażenie oraz opatrywać kontuzje i rany.

WARTO WIEDZIEĆ

Armie w 1914 roku

Żadna z armii wyruszających na front w 1914 r. nie była przygotowana na nowoczesny, długotrwały konflikt. Wśród żołnierzy panowało przekonanie, że wojna potrwa kilka tygodni. Miały ją rozstrzygnąć manewry przygotowane przez generałów oraz odwaga prostych szeregowców. Poza tym dowództwo liczyło na kawalerię – uważaną za elitę zdolną do szybkiego ataku. Efektowne, kolorowe uniformy kawalerzystów budziły zachwyt. Krój i barwa mundurów nawiązywały też czasami do chwalebnych tradycji.

Żołnierze francuscy nosili granatowe kurtki i czerwone czapki. Ich jaskrawy kolor był widoczny z daleka, co ułatwiało przeciwnikom oddanie strzału.

▪ *fotografia, Francja, 1914 r.*

Francuzi nosili granatowe kurtki oraz czerwone spodnie i czapki. Z kolei austriaccy czy niemieccy ułani mieli piękne, choć niepraktyczne kaski. Pruscy piechurzy na wojnę wyruszyli w skórzanych pikielhaubach, a Brytyjczycy w miękkich czapkach z sukna. Już po kilku tygodniach okazało się, że te stroje są niefunkcjonalne, a na dodatek – niebezpieczne.

? Dlaczego mundury wojskowe z 1914 r. okazały się niepraktyczne?

FRONT WSCHODNI W 1914 ROKU

Rosjanie rozpoczęli ofensywę na **Prusy Wschodnie** w sierpniu 1914 r. Niemcy mieli na tym terenie tylko jedną armię, dlatego musieli się wycofać i oddać znaczny obszar. Wkrótce jednak ściągnęli posiłki z frontu zachodniego i pod wodzą **gen. Paula von Hindenburga** przeszli do kontrofensywy. Między **26 a 30 sierpnia 1914 r.** w **bitwie pod Tannenbergiem** (w pobliżu wsi Grunwald) siły niemieckie pokonały Rosjan. Zwycięstwo przyniosło popularność gen. Hindenburgowi, który został mianowany feldmarszałkiem i dowódcą frontu wschodniego. Rosjanie utracili najlepsze oddziały i wielu oficerów. Dzięki walkom na wschodzie udało się jednak zahamować ofensywę niemiecką we Francji.

Wojska austro-węgierskie nacierały w tym czasie na południu frontu wschodniego. Zostały szybko powstrzymane, a Rosjanie zajęli znaczne obszary Galicji i zagrozili ziemiom węgierskim. Niepowodzenia austro-węgierskie skłoniły Niemców do podjęcia działań w Królestwie Polskim. Choć pokonali przeciwnika, nie udało im się go rozgromić.

FRONT ZACHODNI W LATACH 1915–1916

Front zachodni został unieruchomiony. Zarówno państwa ententy, jak i Niemcy uznały to jednak za sytuację tymczasową. Na początku 1915 r. Francuzi i Brytyjczycy próbowali przełamać pozycje niemieckie w Szampanii i okolicach Artois [czyt.: artł**a**], jednak bez powodzenia. W tej sytuacji opracowali plan uderzenia na sojuszników Niemiec. Zamierzali pokonać Turcję i zająć cieśninę Dardanele – by uzyskać dostęp do Rosji przez Morze Czarne. Te działania również się nie powiodły. Na konferencji w grudniu 1915 r. najwyżsi dowódcy ententy zaplanowali więc skoordynowane ataki na wszystkich frontach. Miały one nastąpić latem 1916 r. na frontach zachodnim, wschodnim, bałkańskim i włoskim (Włochy przystąpiły do wojny wiosną 1915 r. po stronie ententy).

Nową strategię dla Niemiec opracował z kolei gen. Erich von Falkenhayn. Chciał wyeliminować z konfliktu Francję i wciągnąć ją w wojnę na wyczerpanie. Planował zmasowane ataki na ważny strategicznie odcinek frontu – twierdzę Verdun [czyt.: wer**dę**], uważaną za wrota Francji od wschodu. **Bitwa pod Verdun**

WALKI W EUROPIE W LATACH 1914–1916

? **1.** Wymień państwa, które walczyły po stronie państw centralnych i po stronie ententy.
2. Wskaż obszar, gdzie doszło do szczególnie intensywnych walk na morzu.

trwała od **lutego do grudnia 1916 r.** i była najkrwawszą w tej wojnie. Obie strony straciły w sumie ok. 1 mln żołnierzy. Pomimo zaangażowania tak olbrzymich sił walki nie przyniosły Niemcom oczekiwanych rezultatów.

Ofensywa ententy rozpoczęła się pod koniec czerwca 1916 r. w północno-wschodniej Francji. Między **1 lipca a 18 listopada 1916 r.** stoczono **bitwę nad Sommą**. Brytyjczycy uderzyli na wąskim odcinku, aby zaangażować jak największe siły Niemiec i zadać im duże straty. Zaatakowali po sześciu dniach ostrzału artyleryjskiego. Artyleria nie zdołała jednak zniszczyć pozycji wroga i Niemcy podjęli skuteczną

WARTO WIEDZIEĆ

Zastosowanie gazów bojowych

Podczas **bitwy pod Ypres** [czyt.: ipr] wiosną 1915 r. na froncie zachodnim Niemcy użyli gazów bojowych. Złamali tym samym art. 23 regulaminu haskiego, załącznika do konwencji haskich z 1899 i 1907 r. Oddziały brytyjskie, głównie walczący w tym rejonie Kanadyjczycy, były zupełnie zaskoczone. Szczególnie katastrofalny atak nastąpił 22 kwietnia, gdy w wyniku użycia trującego chloru w męczarniach zginęło ok. 5 tys. żołnierzy. Od tego momentu obie strony wyposażyły walczących w środki ochrony (m.in. maski). Skuteczność broni chemicznej była zawodna i zależała od pogody (wiatr), jednak jej użycie budziło przerażenie wśród żołnierzy.

Żołnierze brytyjscy podczas ataku gazowego w maskach ochronnych. Pierwsze użycie broni chemicznej wywołało panikę wśród żołnierzy ententy.

▪ *fotografia, Francja, 1915 r.*

? Jakie niebezpieczeństwa wiązały się z użyciem broni chemicznej?

obronę. W trakcie bitwy po raz pierwszy w dziejach Brytyjczycy użyli **czołgów**. Zarówno bitwa nad Sommą, jak i walki pod Verdun nie przyniosły przełomu. Z powodu olbrzymich strat rok 1916 został nazwany najkrwawszym rokiem Wielkiej Wojny.

WALKI NA WSCHODZIE EUROPY W LATACH 1915–1916

Gdy walki na zachodzie zmieniły się w wojnę pozycyjną, państwa centralne postanowiły uderzyć na Rosję i zmusić ją do zawarcia odrębnego pokoju. Na początku 1915 r. (**7–27 lutego**) Niemcy pokonali Rosjan w **bitwie nad jeziorami mazurskimi** w Prusach Wschodnich. Pomimo tego zwycięstwa próby ataku w Królestwie Polskim i Karpatach okazały się nieskuteczne.

Na południowym odcinku frontu sytuacja była inna. Wojska austro-węgierskie ponosiły tam kolejne porażki w starciach z siłami rosyjskimi. Przełom nastąpił podczas **bitwy pod Gorlicami** w dniach **2–5 maja**. Armie państw centralnych przełamały obronę rosyjską i w ciągu kilku tygodni zmusiły przeciwnika do cofnięcia się o kilkaset kilometrów na wschód. Klęska Rosjan odsunęła groźbę inwazji na Węgry. Państwa centralne kontynuowały ofensywę i 5 sierpnia 1915 r. zajęły Warszawę. Front ustabilizował się na przełomie września i października. Walki ponownie zmieniły się w wojnę pozycyjną. Pod panowaniem Niemiec i Austro-Węgier znalazły się rozległe obszary zachodnich ziem Imperium Rosyjskiego. Mimo to wojska rosyjskie nie zostały rozbite, a Rosja nadal uczestniczyła w wojnie.

Rosjanie ruszyli do ofensywy przeciwko Niemcom wiosną 1916 r. Atak na froncie wschodnim miał odciążyć wojska francuskie pod Verdun. Ofensywa zakończyła się jednak niepowodzeniem. Mimo to Rosjanie nie rezygnowali i **4 czerwca 1916 r.** pod wodzą gen. Aleksieja Bursiłowa natarli na wojska austro-węgierskie. Chcieli opanować Galicję i odzyskać Królestwo Polskie. Zastosowali inną taktykę niż dotychczas i uderzyli na blisko 500-kilometrowym froncie po krótkim ostrzale artylerii. Ponadto do ataku ru-

Żołnierze francuscy w okopach podczas krwawych walk pod Verdun. Taktyka na wyniszczenie zastosowana tam przez Niemców sprawiła, że bitwę nazwano „piekłem Verdun".

▪ *fotografia, Verdun, 1916 r.*

szyły niewielkie oddziały szturmowe, które miały opanować umocnienia przeciwnika. Już pierwszego dnia Rosjanie przerwali linię wojsk austro-węgierskich i zmusili je do odwrotu. Ponownie zajęli znaczne obszary Galicji i zagrozili zdobyciem Lwowa. Te sukcesy zachęciły **Rumunię** do przystąpienia do wojny po stronie ententy i ataku na węgierski Siedmiogród. Postępy Rosjan zahamowały dopiero po ściągnięciu na wschód wojsk niemieckich m.in. spod Verdun, a także sił austriackich z Włoch. Austro-Węgry poniosły olbrzymie straty w sprzęcie i ludziach (śmierć ok. 600 tys. żołnierzy) i były odtąd uzależnione od pomocy militarnej Niemiec. Mimo to już jesienią 1916 r. państwa centralne przeszły do kontrofensywy i zajęły część Rumunii z Bukaresztem. Rosjanie nie potrafili pomóc nowemu sojusznikowi. Na przełomie 1916 i 1917 r. front się ustabilizował.

WALKI NA INNYCH FRONTACH

W 1915 r. do państw centralnych dołączyła **Bułgaria**. Wspomogła ona Niemców i Austriaków w decydującym ataku na Serbię. W ten sposób powstało **czwórprzymierze**, do którego weszły Niemcy, Austro-Węgry, Turcja i Bułgaria. W tym sojuszu zabrakło jednak Włoch. Przed wojną Włochy należały wprawdzie do trójprzymierza, jednak po wybuchu konfliktu ogłosiły neutralność i zajęły stanowisko wyczekujące. Pertraktowały przy tym jednocześnie z obydwiema stronami. O decyzji Włoch ostatecznie przesądziły klęski Austro-Węgier w wojnie z Serbią i na froncie galicyjskim. W dniu **23 maja 1915 r.** Włochy

Żołnierze australijscy z ANZAC (skrót od ang. *Australian and New Zealand Army Corps*, czyt.: ostrelien end nju zeland armi korps – Australijski i Nowozelandzki Korpus Armijny) podczas natarcia na pozycje wroga pod Gallipoli.

▪ *fotografia, Gallipoli, 1915 r.*

KLĘSKA SERBII

Armia Austro-Węgier zaatakowała Serbów już 12 sierpnia 1914 r. Napotkała jednak na zacięty opór i mimo lepszego uzbrojenia poniosła porażkę. Podobnie stało się podczas kolejnych dwóch prób zajęcia kraju. Te klęski były niekorzystne dla państw centralnych, które chciały wywalczyć drogę lądową do sprzymierzonej Turcji. Ponadto ententa przedstawiała porażki Austro-Węgier jako kompromitację nieudolnej i archaicznej monarchii Habsburgów. Ostatecznie Niemcy i Austro-Węgry we wrześniu 1915 r. wspólnie przełamały opór wojsk serbskich i czarnogórskich. Resztki serbskiej armii wraz z rządem i królem wycofały się pod osłoną floty francuskiej na grecką wyspę Korfu.

Wojska serbskie na froncie w okolicach Salonik, w pobliżu granicy z Bułgarią.

- *fotografia, Grecja, 1916 r.*

? Jakie skutki miała przeciągająca się wojna z Serbią?

wypowiedziały wojnę Austro-Węgrom. Na pograniczu włosko-austriackim powstał nowy front, przebiegający w górzystym terenie Alp i Dolomitów oraz krainach nadadriatyckich Gorycji i Triestu. Natarcie Włochów zostało tam szybko powstrzymane, a walki przekształciły się w wojnę pozycyjną.

Turcy już w listopadzie 1914 r. zaatakowali Rosjan na pograniczu kaukaskim. Ta inicjatywa zakończyła się klęską armii osmańskiej. W lutym 1915 r. ruszyła z kolei turecka ofensywa przeciwko Brytyjczykom, również nieudana. Porażki Turków sprawiły, że Brytyjczycy postanowili uderzyć bezpośrednio na cieśniny czarnomorskie. Autorem tego pomysłu był pierwszy lord admiralicji **Winston Churchill** [czyt.: łinston czerczil]. W dniu **19 lutego 1915 r. pod Gallipoli** rozpoczęła się wielka akcja desantowa wojsk brytyjskich, australijskich, nowozelandzkich i francuskich. Utknęły one jednak na plażach i nie mogły zdobyć pozycji tureckich. Wielomiesięczne walki nie przyniosły rozstrzygnięcia. Na początku 1916 r. **alianci** (jak nazywano państwa trójporozumienia) ewakuowali swoje siły spod Gallipoli.

W tym samym czasie Turcja bez większych sukcesów walczyła z Wielką Brytanią w rejonie Mezopotamii. W 1917 r. Brytyjczycy zdobyli Bagdad oraz Palestynę. Mimo to osłabiona Turcja stawiała opór niemal do końca wojny, co angażowało znaczne siły brytyjsko-rosyjskie w rejonie Kaukazu i na Bliskim Wschodzie.

ĆWICZENIA

1. Oceń, jak zamach w Sarajewie wpłynął na wybuch I wojny światowej.
2. Przedstaw plany strategiczne mocarstw przed wybuchem wojny.
3. Omów działania zbrojne na froncie wschodnim i zachodnim w latach 1914–1916.
4. Wyjaśnij, na czym polegała wojna pozycyjna. Opisz, jaką taktykę stosowano, by przełamać linię frontu.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Centek, *Verdun 1916*, Warszawa 2009.
M. Gilbert, *Pierwsza wojna światowa*, tłum. S. Amsterdamski, E. Kraskowska, Poznań 2003.

3 REWOLUCJE W ROSJI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja społeczno-polityczna w Rosji w latach 1914–1916,
- przebieg rewolucji lutowej,
- okres dwuwładzy w Rosji,
- rewolucja październikowa i wojna domowa.

KRYZYS WOJENNY W ROSJI

Po rewolucji z lat 1905–1907 rozwój gospodarczy i cywilizacyjny Rosji przyspieszył. Powstały nowe zakłady przemysłowe w Petersburgu (w 1914 r. przemianowanym na Piotrogród na fali antyniemieckich nastrojów), Moskwie oraz innych dużych miastach. Rozwijały się kolej i handel międzynarodowy, co korzystnie wpływało na gospodarkę. Mimo to imperium carów nadal było zacofane w porównaniu z Europą Zachodnią. Choć po rewolucji poszerzono swobody polityczne, Rosja pozostała monarchią absolutną. Pełnia władzy należała do **cara Mikołaja II** z dynastii Romanowów oraz arystokracji.

Wybuch wojny w 1914 r. zintegrował społeczeństwo rosyjskie. Ludność początkowo poparła cesarza, który głosił, że walczy o wyzwolenie narodów słowiańskich spod ucisku germańskiego. Do armii powołano ponad 5 mln mężczyzn, co miało jednak poważne konsekwencje gospodarcze. Wkrótce w przemyśle oraz rolnictwie zabrakło rąk do pracy. Wskutek działań wojennych Rosja została też odcięta od dotychczasowych rynków. Załamał się handel zagraniczny, ponadto pojawiły się problemy z dostawami sprzętu wojskowego dla walczącej na froncie armii. Źle funkcjonował transport morski oraz kolejowy, przeznaczony głównie na potrzeby wojska. Wyhamowała produkcja przemysłowa, żołnierze byli słabo zaopatrzeni w amunicję i broń. W miastach brakowało żywności i opału, rosły ceny różnych towarów.

Najważniejsze opozycyjne ugrupowania polityczne w Rosji

Rok powstania	Nazwa partii	Przywódcy	Program
1905	Partia Konstytucyjno-Demokratyczna (od skrótu KD – **kadeci**), od 1906 r. Partia Wolności Ludu	Paweł Milukow	liberałowie; opowiadali się za utrzymaniem własności prywatnej środków produkcji; chcieli wprowadzenia demokratycznej monarchii konstytucyjnej i poszerzenia uprawnień Dumy
1901	Partia Socjalistów-Rewolucjonistów (**eserowcy**, ros. *esery* od skrótu SR)	Wiktor Czernow, Borys Sawinkow	radykalna lewica; chcieli utworzenia federacyjnej republiki demokratycznej w wyniku rewolucji z udziałem chłopów i zniesienia prywatnej własności środków produkcji
1903	Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza Rosji (**mienszewicy**)	Lew Martow (właśc. Julij Cederbaum)	socjaldemokracja; opowiadali się za ewolucyjnymi zmianami na drodze demokratycznej, które miały doprowadzić do socjalizmu
1903	Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza Rosji (**bolszewicy**)	Włodzimierz Lenin (właśc. Uljanow)	radykalna lewica komunistyczna; opowiadali się za wprowadzeniem dyktatury proletariatu w wyniku rewolucji robotniczej i zniesieniem prywatnej własności środków produkcji

Pod wpływem złej sytuacji gospodarczej i strat wojennych powiększało się rozgoryczenie społeczeństwa. Ludność zaczęła krytykować władze oraz dynastię Romanowów. Złe wrażenie robił także **Grigorij Rasputin**, umacniający swoje wpływy na dworze szarlatan-uzdrowiciel, oskarżany o sterowanie rodziną cesarską. Mikołaj II utracił zaufanie społeczeństwa i żołnierzy. Choć osobiście przejął dowództwo nad siłami zbrojnymi, nie poprawiło to sytuacji armii rosyjskiej.

Coraz więcej ugrupowań politycznych zdawało sobie sprawę, że w kraju są konieczne zmiany. Konserwatyści, wierni monarchii, chcieli bronić ustroju. W grudniu 1916 r. arystokratyczni spiskowcy przeprowadzili udany zamach na znienawidzonego Rasputina. Planowali odsunąć od władzy Mikołaja II i osadzić na tronie innego przedstawiciela Romanowów. Liberałowie naciskali na powołanie rządu, który będzie odpowiadał przed parlamentem. Z kolei w środowiskach robotniczych oraz chłopskich narastały radykalne nastroje.

REWOLUCJA LUTOWA

Zimą 1916 i 1917 r. w największych miastach Rosji zaczęło brakować żywności. To wywołało falę oburzenia. Na przełomie stycznia i lutego rozpoczęły się masowe strajki robotnicze w Piotrogrodzie, Moskwie i innych dużych

Uzbrojeni żołnierze, którzy opowiedzieli się po stronie rewolucjonistów, patrolujący ulice Piotrogrodu podczas zamieszek w marcu 1917 r.

▪ *fotografia, Rosja, 1917 r.*

ośrodkach przemysłowych. **8 marca 1917 r.** (**23 lutego** według kalendarza juliańskiego obowiązującego w Rosji) wybuchł strajk w Zakładach Putiłowskich w Piotrogrodzie. To wydarzenie jest uważane za początek **rewolucji lutowej**. Na ulicach pojawiało się coraz więcej demonstrantów, a postulaty ekonomiczne szybko przerodziły się w polityczne. Car nakazał zdławić bunty siłowo. Większość żołnierzy nie wykonała jednak tego rozkazu i poparła demonstrujących. Kiedy protestujący zdobyli arsenał, Mikołaj II postanowił wrócić do stolicy i przy pomocy wiernych oddziałów stłumić zamieszki. Uniemożliwił to jednak strajk kolejarzy. 12 marca 1917 r. w Piotrogrodzie powstała **Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich**. Równocześnie posłowie do Dumy Państwowej powołali **Tymczasowy Komitet Wykonawczy Dumy**. Oba organy uznawały się za przedstawicielstwo społeczeństwa i reprezentowały umiarkowane siły polityczne, którym zależało na pokojowym rozwiązaniu sytuacji. **14 marca 1917 r.** pod przewodnictwem liberała, księcia **Grigorija Lwowa**, powstał **Rząd Tymczasowy**. W jego skład wszedł także przedstawiciel lewicy, eserowiec **Aleksander Kiereński**. **15 marca 1917 r.** Mikołaj II abdykował na rzecz brata, wielkiego księcia Michała. Książę Michał zrzekł się jednak korony następnego dnia i przekazał władzę Rządowi Tymczasowemu.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ALEKSANDER KIEREŃSKI (1881–1970)

Rosyjski polityk i parlamentarzysta. Po ukończeniu studiów prawniczych wstąpił do Partii Socjalistów-Rewolucjonistów. Zasłynął jako znakomity mówca i obrońca w procesach politycznych. Po rewolucji 1905–1907 włączył się w życie polityczne Rosji, a w 1912 r. został posłem do Dumy Państwowej. Uważał, że państwo potrzebuje głębokich reform wewnętrznych, których można dokonać w sposób ewolucyjny. Po rewolucji lutowej był wiceprzewodniczącym Piotrogrodzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich, a także ministrem sprawiedliwości i premierem w Rządzie Tymczasowym. Zwalczał zarówno bolszewików, jak i prawicowych puczystów. Mimo szerokich uprawnień i władzy dyktatorskiej nie zdołał zapobiec przewrotowi bolszewickiemu. Po przejęciu władzy przez Lenina musiał udać się na emigrację.

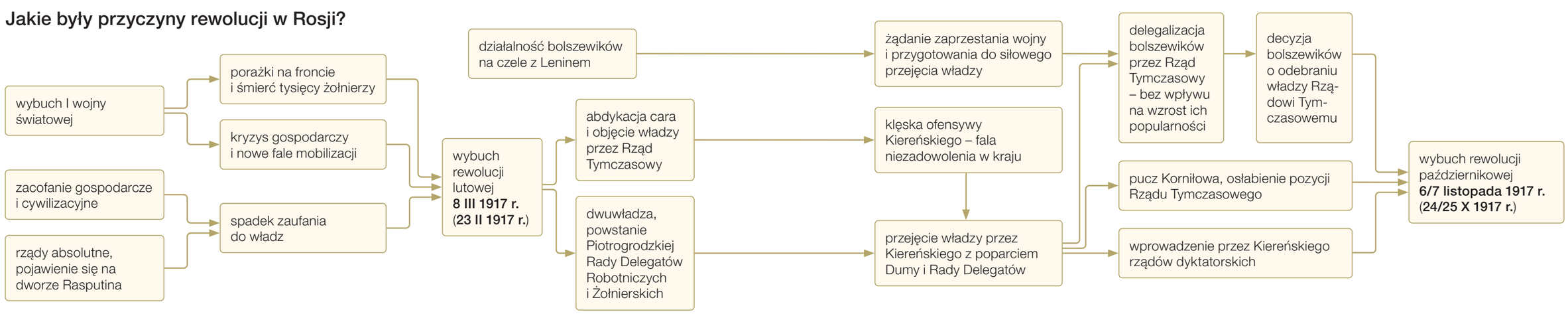
RZĄD TYMCZASOWY

Rząd Tymczasowy głosił hasła demokratyzacji i wprowadził ustrój parlamentarny. Zniósł karę śmierci, ogłosił amnestię, swobodę druku i słowa oraz wolność zrzeszania się i zakładania partii politycznych. Rząd zapowiadał także liberalizację polityki rusyfikacyjnej wobec mniejszości narodowych i etnicznych. Podtrzymał sojusz z aliantami i dalszą walkę z państwami centralnymi, jednak zrezygnował z imperialistycznych dążeń i ekspansji terytorialnej. Starał się przede wszystkim opanować dramatyczną sytuację gospodarczą w państwie.

Jednocześnie w kraju powstawały rady robotniczo-żołnierskie, które reprezentowały

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jakie były przyczyny rewolucji w Rosji?

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁODZIMIERZ ULJANOW, PS. LENIN (1870–1924)

Rosyjski polityk i rewolucjonista, prawnik, organizator rewolucji październikowej i pierwszy przywódca Związku Sowieckiego. W latach 90. XIX w. zaangażował się w ruch rewolucyjny. Zafascynowany filozofią Karola Marksa, jako pisarz i publicysta był propagatorem rewolucji socjalistycznej. Brał udział w powstaniu Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji, a w 1903 r. objął przywództwo jednej z jej frakcji – bolszewików. Został oskarżony o działalność rewolucyjną i zesłany na Syberię. Po odbyciu kary wyemigrował na zachód Europy. Tam kontynuował pracę pisarską i włączył się w działalność międzynarodowego ruchu robotniczego. Na początku I wojny światowej mieszkał w Szwajcarii, skąd nawoływał do zakończenia walk. Po wybuchu rewolucji lutowej przy pomocy Niemców wrócił do Rosji, stanął na czele bolszewickiego zamachu stanu i został pierwszym szefem rządu sowieckiego. Odpowiedzialny za wprowadzenie totalitarnej dyktatury bolszewickiej, terror oraz stworzenie sowieckich obozów koncentracyjnych. W 1922 r. doznał trzech udarów, został częściowo sparaliżowany i utracił mowę.

robotników i chłopów. Najważniejsza z nich działała w Piotrogrodzie i miała wpływ na decyzje Rządu Tymczasowego. Z tego powodu okres od marca do lipca 1917 r. jest nazywany **okresem dwuwładzy**, ponieważ funkcjonowały dwa organy podejmujące najważniejsze decyzje państwowe.

W lipcu 1917 r. Rząd Tymczasowy podjął ostatnią inicjatywę na froncie. **Ofensywa Kiereńskiego** zakończyła się jednak klęską. To oraz systematycznie pogarszająca się sytuacja gospodarcza kraju wywołały falę niezadowolenia, wymierzoną w Rząd Tymczasowy. W Piotrogrodzie zorganizowano masowe demonstracje antywojenne. Wówczas na czele Rządu stanął Kiereński, któremu zarówno przedstawiciele Dumy, jak i Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich udzielili nieograniczonych pełnomocnictw. Nowy premier wprowadził rządy dyktatorskie, zdelegalizował partię bolszewicką i postanowił zdyscyplinować społeczeństwo poprzez przywrócenie cenzury, kary śmierci i sądów polowych w armii. We wrześniu 1917 r. w Piotrogrodzie doszło do **puczu Ławra Korniłowa**, który chciał odsunąć od władzy Rząd Tymczasowy. Pucz skończył się klęską, jednak pogłębił kryzys polityczny i osłabił rząd Kiereńskiego.

DZIAŁALNOŚĆ BOLSZEWIKÓW

Bolszewicy byli największymi krytykami caratu. Ci zwolennicy radykalnej frakcji Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji opowiadali się za rewolucją robotniczą i dyktaturą proletariatu. Początkowo bolszewicy działali na emigracji, ale w kwietniu 1917 r. ich przywódcy zostali wysłani do kraju. Pomogli im w tym Niemcy, którzy chcieli w ten sposób pogłębić kryzys w Rosji. Na czele bolszewików stał **Włodzimierz Uljanow, ps. Lenin**.

Atak rewolucjonistów na Pałac Zimowy podczas przewrotu październikowego.
▪ *ilustracja, Rosja, 1917 r.*

REWOLUCJA I WOJNA DOMOWA W ROSJI W LATACH 1917–1921

- granice Cesarstwa Rosyjskiego w 1914 r.
- granice państw w 1922 r.
- tereny, na których stale utrzymywała się władza sowiecka
- obszary opanowane przez Armię Czerwoną do marca 1919 r.
- obszary, na których władzę sowiecką wprowadzono do marca 1920 r.
- obszary pozostające poza kontrolą bolszewików
- obszary okupowane przez wojska interwencyjne
- trasa Kolei Transsyberyjskiej
- kierunki działań Armii Czerwonej
- kierunki działań Białej Gwardii
- kierunki działań wojsk interwencyjnych
- szlak bojowy Korpusu Czechosłowackiego
- kierunek działania wojsk polskich
- wybuch rewolucji lutowej (3–15 III 1917 r.)
- ośrodki, które zapoczątkowały rewolucję październikową (7 XI 1917 r.)
- główne ośrodki oporu kontrrewolucjonistów
- miejsce zamordowania rodziny carskiej (17 VII 1918 r.)
- Denikin miejsca działalności generałów Białej Gwardii
- miejsce podpisania traktatu brzeskiego w 1918 r.

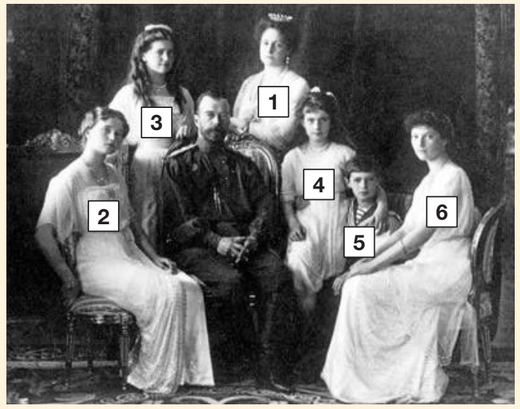
? 1. Wskaż obszary, które od wybuchu rewolucji październikowej znajdowały się pod panowaniem bolszewików.
2. Określ kierunki działań Armii Czerwonej podczas wojny domowej.

17 kwietnia 1917 r. w Piotrogrodzie Lenin ogłosił tzw. **tezy kwietniowe**, w których przedstawił swój program polityczny. Postulował, aby robotnicy przejęli kontrolę nad zakładami pracy. Głosił, że należy podzielić między chłopów ziemię należącą do szlachty i arystokracji. Chciał powierzyć władzę radom robotników i żołnierzy. Przede wszystkim twierdził jednak, że należy natychmiast zaprzestać działań wojennych. Bolszewicy zaczęli się też przygotowywać do siłowego przejęcia władzy. W tym celu destabilizowali sytuację polityczną, osłabiali Rząd Tymczasowy oraz tworzyli uzbrojone bojówki.

W krótce organizacja bolszewików została zdelegalizowana. Mimo to ich wpływy ciągle rosły. Bolszewicy zyskali popularność zarówno wśród chłopów, zniecierpliwionych oczekiwaniem na reformę rolną, jak i wśród marynarzy Floty Bałtyckiej stacjonujących w Piotrogrodzie. Ponadto propaganda bolszewicka głosiła, że tylko oni zadbają o interesy proletariatu i nie dopuszczą do powrotu dawnych stosunków społecznych.

EKSTERMINACJA ELIT

Wojna domowa pozwoliła wcielić w życie ideę rewolucji komunistycznej i stworzyć społeczeństwo bezklasowe. Pierwszą ofiarą nowej polityki padli przedstawiciele elit społecznych, gospodarczych i kulturalnych – szlachta, arystokracja, wyżsi oficerowie. Bolszewicy stosowali wobec nich brutalny terror. Symbolicznym przykładem ich działań było zamordowanie cara Mikołaja II i jego najbliższej rodziny. Ofiarą represji stało się też prawosławne duchowieństwo, uważane za podporę dawnych rządów. Po nieudanym zamachu na Włodzimierza Lenina Rada Komisarzy Ludowych uchwaliła dekret o czerwonym terrorze. Na jego podstawie organy bezpieczeństwa mogły brutalnie karać przeciwników władzy bolszewickiej. Prześladowania objęły również działaczy innych środowisk politycznych, w tym lewicowych. Wprowadzenie komunizmu wojennego uderzyło w zamożnych przemysłowców, klasę średnią, kupców, sklepikarzy i bogatych chłopów, podejrzewanych o ukrywanie towarów oraz żywności. Bolszewicy stosowali przy tym odpowiedzialność zbiorową i dokonywali masowych egzekucji wśród strajkujących mieszkańców wsi czy robotników.

Car Mikołaj II z cesarzową Aleksandrą 1 oraz dziećmi: wielką księżną Olgą 2, wielką księżną Marią 3, wielką księżną Anastazją 4, cesarzewiczem Aleksym 5 oraz wielką księżną Tatianą 6.

▪ *fotografia, Rosja, 1914 r.*

? Jakie grupy społeczne były dotknięte terrorem bolszewickim?

REWOLUCJA PAŹDZIERNIKOWA

Jesienią 1917 r. wpływy bolszewików w Rosji były już na tyle silne, że Lenin zdecydował się odebrać władzę Rządowi Tymczasowemu. W nocy **z 6 na 7 listopada 1917 r.** (**z 24 na 25 października** według kalendarza juliańskiego) uzbrojone bojówki bolszewickie, złożone głównie z żołnierzy i marynarzy garnizonu piotrogrodzkiego, opanowały najważniejsze punkty stolicy. W ich ręce dostały się: poczta, magazyny żywności, dworce kolejowe oraz obiekty wojskowe. Spiskowcy wdarli się też do **Pałacu Zimowego** – siedziby Rządu Tymczasowego. Obradujący tam ministrowie zostali aresztowani. Uwięzienia uniknął Aleksander Kiereński. Premier był poinformowany o planowanym przewrocie, dlatego wcześniej wyjechał z Piotrogrodu, by zorganizować wojskową odsiecz. Jego apele o pomoc legalnemu rządowi nie zostały jednak wysłuchane przez żołnierzy. W wyniku **rewolucji październikowej** bolszewicy przejęli władzę w stolicy oraz Moskwie. 9 listopada 1917 r. obradujący pod nadzorem bolszewików zjazd Delegatów Rad Robotniczych i Żołnierskich ogłosił powstanie **Rady Komisarzy Ludowych**, czyli nowego rządu z Leninem na czele. Już następnego dnia uchwalono **dekret o pokoju** (dotyczący zakończenia działań zbrojnych) i **dekret o ziemi**, który zapowiadał **nacjonalizację** majątków rolnych. Wkrótce delegaci nowego rządu rozpoczęli rozmowy pokojowe z przedstawicielami Niemiec i Austro-Węgier. Pertraktacje zakończyły się podpisaniem **3 marca 1918 r. traktatu pokojowego w Brześciu Litewskim**. Przerwanie walk na froncie I wojny światowej pozwoliło bolszewikom skonsolidować swoją władzę i skupić się na pokonaniu przeciwników wewnętrznych.

TEKST ŹRÓDŁOWY

DEKRET O POKOJU

Dekret o pokoju został uchwalony 8 listopada 1917 r. przez II Ogólnorosyjski Zjazd Rad Delegatów Robotniczych i Żołnierskich w Piotrogrodzie. Był to zabieg propagandowy bolszewików, którzy chcieli w ten sposób skompromitować imperialną politykę carskiej Rosji.

Rząd robotniczy i chłopski, utworzony przez rewolucję 24–25 października i opierający się na Radach Delegatów Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich, proponuje wszystkim wojującym narodom i ich rządom niezwłocznie rozpocząć rokowania o sprawiedliwy, demokratyczny pokój. Za pokój sprawiedliwy, czyli demokratyczny, którego pragnie przytłaczająca większość wyczerpanych, znużonych i znękanych przez wojnę robotników i klas pracujących wszystkich krajów wojujących – za pokój, którego w sposób najbardziej wyraźny i uporczywy żądali robotnicy i chłopi rosyjscy po obaleniu monarchii carskiej – za taki pokój rząd uważa natychmiastowy pokój bez aneksji (tj. bez zaboru cudzych ziem, bez przyłączenia przemocą obcych narodowości) i bez kontrybucji Rząd Rosji proponuje wszystkim narodom wojującym niezwłoczne zawarcie takiego pokoju, wyrażając gotowość poczynienia natychmiast, bez najmniejszej zwłoki, wszystkich decydujących kroków, aż do ostatecznego zatwierdzenia wszystkich warunków takiego pokoju przez pełnomocne zgromadzenia przedstawicieli ludu wszystkich krajów i wszystkich narodów.

Przez aneksję, czyli zabór obcych ziem rząd – zgodnie ze świadomością prawną, właściwą demokracji w ogóle, a klasom pracującym w szczególności – rozumie wszelkie przyłączenie do wielkiego lub silnego państwa małej lub słabej narodowości bez ściśle, wyraźnie i dobrowolnie wyrażonej zgody i chęci tej narodowości, niezależnie od tego, kiedy to przymusowe przyłączenie zostało dokonane, jak również niezależnie od tego, jak dalece rozwinięty lub zacofany jest naród przemocą przyłączany lub przemocą utrzymywany w granicach danego państwa. Niezależnie wreszcie od tego, czy naród ten znajduje się w Europie, czy też w odległych krajach zaoceanicznych.

Źródło: W. Lenin, *Dzieła wybrane*, t. 2, Warszawa 1949, s. 235–250.

? **1.** Wyjaśnij, jak Lenin rozumiał „pokój sprawiedliwy", który powinien zapanować po zakończeniu wojny.
2. Określ, w jakim celu wydano dekret o pokoju.

WOJNA DOMOWA W ROSJI

Bolszewicy nie chcieli się dzielić władzą z innymi środowiskami politycznymi. Zezwolili jednak na wybory do **Konstytuanty** (Rosyjskiego Zgromadzenia Ustawodawczego), rozpisane jeszcze przez Rząd Tymczasowy. W wolnych, bezpośrednich i powszechnych wyborach, przy wysokiej frekwencji, zaledwie 25% społeczeństwa poparło bolszewików. Podczas pierwszego i jedynego posiedzenia posłowie odrzucili wniosek, aby zrzec się uprawnień legislacyjnych na rzecz Rady Komisarzy Ludowych. Bolszewicy opuścili więc obrady, a nazajutrz milicja robotnicza siłą zamknęła zgromadzenie. Takie potraktowanie parlamentu wywołało liczne protesty, które zostały brutalnie rozpędzone. Lenin uznał demonstracje za działalność kontrrewolucyjną i do jej zwalczania powołał tajną policję polityczną – **Wszechrosyjską Komisję Nadzwyczajną do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem** (tzw. **Czeka** – od rosyjskiego skrótu nazwy). Na jej czele stanął Polak **Feliks Dzierżyński**. Funkcjonariusze stosowali terror i bezlitośnie tępili wrogów klasowych: szlachtę, duchowieństwo, **kułaków** (bogatych chłopów), oficerów oraz działaczy wrogich partii.

Wkrótce kraj ogarnęła wojna domowa między **czerwonymi** (bolszewikami) a **białymi** (siłami antybolszewickimi). Rada Komisarzy Ludowych uzurpowała sobie prawo do reprezentowania całej Rosji. Rzeczywistą władzę sprawowała jednak tylko w najważniejszych ośrodkach: Piotrogrodzie i Moskwie. Większość

byłego Imperium Rosyjskiego znajdowała się w chaosie. W całym państwie powstawały lokalne ośrodki władzy, sprzeciwiające się dyktaturze bolszewików. Z wojsk wiernych dotychczasowym dowódcom tworzono oddziały do walki z bolszewikami. Armią Ochotniczą na południu dowodził gen. Anton Denikin, na północy – gen. Jewgienij Miller, a na północnym zachodzie – gen. Nikołaj Judenicz. Nie współpracowali oni jednak ze sobą. Tym rozproszonym siłom skutecznie przeciwstawiała się **Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona**, powołana przez bolszewików.

We wrześniu 1918 r. Lenin wprowadził **komunizm wojenny**. Na mocy tej polityki ustanowił przymusową pracę oraz znacjonalizował handel, przemysł i rolnictwo. Pieniądze zastąpiono talonami, które przyznawano tylko osobom lojalnym wobec bolszewików. Chłopi stawili jednak opór bolszewikom. Początkowe zapewnienia o sprawiedliwym podziale ziemi okazały się bowiem pustą obietnicą. Ponadto władze narzuciły na chłopów obowiązek **kontyngentów**, czyli dostaw żywności. To głównie z ludności wiejskiej przymusowo rekrutowano też żołnierzy Armii Czerwonej. Władze przeprowadzały konfiskaty oraz pobór niezwykle brutalnie. Ludność chłopska nie była w stanie sama się wyżywić, dlatego podjęła otwarty bunt. Te protesty zostały bezwzględnie zdławione. Walka z chłopami pogłębiła jednak problemy z zaopatrzeniem i na obszarach kontrolowanych przez bolszewików zapanował głód. Ich rządy wywoływały także niezadowolenie wśród robotników, a nawet wśród marynarzy Floty Bałtyckiej, dotąd wiernych nowej władzy. Masowe strajki robotników w Piotrogrodzie czy Moskwie były krwawo tłumione przez siły bezpieczeństwa i wojsko. Podobny los spotkał protestujących marynarzy w twierdzy Kronsztad.

W 1919 r. bolszewicy powołali **Komintern** (ros. *Kommunisticzeskij Internacjonał* – ‘Międzynarodówka Komunistyczna’), nazywany też **III Międzynarodówką**. Jego głównym zadaniem było koordynowanie działań komunistów w różnych krajach i wywołanie światowej rewolucji. W rzeczywistości partie komunistyczne stały się agenturą polityczno-militarną Rosji Sowieckiej (od ros. *sowiet* – ‘rada’), a potem Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS).

Wojna domowa zakończyła się w 1920 r. zwycięstwem bolszewików. O ich wygranej przesądziły zarówno rozproszenie wojsk i brak współpracy między białymi, jak i terror stosowany przez czerwonych. Po przejęciu władzy bolszewicy rozpoczęli budowę systemu komunistycznego. Wskutek wojny zginęło kilkanaście milionów ludzi.

WARTO WIEDZIEĆ

Ofiary wojny domowej

Wojna domowa z lat 1917–1921 pochłonęła życie milionów Rosjan. Szacuje się, że w walkach zginęło 650 tys. białogwardzistów. Śmierć poniosło także przeszło 900 tys. chłopskich partyzantów, sprzeciwiających się bolszewickiej dyktaturze. Ofiarami Czeki padło ponadto ok. 1,2 mln obywateli, uznanych za wrogów ludu i kontrrewolucjonistów. Największe straty demograficzne wywołał jednak głód, spowodowany bolszewicką polityką gospodarczą. Z jego powodu zmarło ok. 6 mln ludzi.

? Który z aspektów wojny domowej spowodował największe straty demograficzne?

ARMIA CZERWONA

W styczniu 1918 r. Rada Komisarzy Ludowych powołała **Robotniczo-Chłopską Armię Czerwoną**. W jej skład weszły bojówki bolszewickie. Na czele sił zbrojnych stanął **Lew Trocki**. Początkowo była to formacja ochotnicza, lecz w połowie 1918 r. na terenach kontrolowanych przez bolszewików wprowadzono powszechny pobór. Ważną rolę w Armii Czerwonej odgrywali **politrucy** – instruktorzy polityczni, którzy odpowiadali za formowanie świadomości politycznej. Armię Czerwoną traktowano jako główne narzędzie rozprzestrzenienia rewolucji, a karność żołnierzy egzekwowano przy pomocy terroru. Jednocześnie władze zezwalały czerwonoarmistom na stosowanie okrucieństwa wobec wrogów politycznych.

? Jaką rolę w Armii Czerwonej odgrywali instruktorzy polityczni?

Armia Czerwona początkowo miała charakter ochotniczy. Nie obowiązywały w niej stopnie wojskowe, a oficerowie byli wybierani w sposób demokratyczny.

▪ *fotografia, Rosja, 1918 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Korpus Czechosłowacki

Korpus Czechosłowacki to ochotnicze oddziały wojskowe stworzone przez jeńców austriackich narodowości czeskiej i słowackiej, wziętych do niewoli przez Rosjan w okresie caratu. Miały one walczyć o wyzwolenie Czech i Słowacji spod władzy Habsburgów. Korpus liczył ok. 40 tys. żołnierzy o dużej wartości bojowej. Ich położenie zmieniło się jednak po zawarciu pokoju brzeskiego. Korpus został wówczas ewakuowany do Francji. Problemem było to, że alianci gwarantowali transport morski jedynie z Władywostoku, do którego trzeba było dotrzeć Koleją Transsyberyjską. Bolszewicy próbowali rozbroić Czechów i Słowaków, lecz ci stawili im opór. Latem 1918 r. Korpus Czechosłowacki stanowił najsilniejszą formację zbrojną na wschód od Uralu. Jego żołnierze, uznani przez ententę za sprzymierzeńców, ochronili wielu rosyjskich działaczy sprzeciwiających się dyktaturze bolszewickiej. W 1920 r. wojska czechosłowackie powróciły do Europy.

Żołnierze Korpusu Czechosłowackiego po dotarciu do Władywostoku.

▪ *fotografia, Władywostok, 1918 r.*

? W jaki sposób Czesi i Słowacy znaleźli się na Syberii?

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj sytuację w Rosji w latach 1914–1916.
2. Opisz przebieg rewolucji lutowej.
3. Oceń skuteczność polityki wewnętrznej Rządu Tymczasowego.
4. Wyjaśnij, dlaczego wybuchła rewolucja październikowa.
5. Omów skutki wojny domowej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Fitzpatrick, *Rewolucja rosyjska*, tłum. J. Bożek, Warszawa 2017.
D. Smith, *Skazani. Ostatnie dni rosyjskiej arystokracji*, tłum. S. Musielak, Kraków 2014.

4 KLĘSKA PAŃSTW CENTRALNYCH

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- działania wojenne na morzach,
- przystąpienie Stanów Zjednoczonych do wojny,
- przyczyny klęski państw centralnych,
- skutki Wielkiej Wojny.

TOTALNY CHARAKTER WIELKIEJ WOJNY

I wojna światowa często jest nazywana **wojną totalną**, ponieważ bezpośrednio wpłynęła na społeczeństwa walczących państw – jak żaden z poprzednich konfliktów. Żołnierze zostali na kilka lat oderwani od rodzin i pracy. Przeżycia wojenne mocno odcisnęły się na ich zdrowiu psychicznym. Wielu poległych pozostawiło bez opieki wdowy i sieroty. Setki tysięcy weteranów zostało okaleczonych i zdanych na pomoc najbliższych, przy niewielkim wsparciu państwa. Poza tym uzbrojenie i zaopatrzenie armii wymagało ogromnych nakładów finansowych. Państwa ograniczyły więc produkcję towarów koniecznych do codziennego funkcjonowania

SYTUACJA LUDNOŚCI CYWILNEJ

Wojna dramatycznie zmieniła życie ludności cywilnej. Miliony ludzi doświadczyły bezdomności, wygnania, represji, deportacji i ograniczenia wolności osobistej. Ponadto cierpiały z powodu niedożywienia i głodu. Już w sierpniu 1914 r. na ziemiach polskich doszło do zniszczenia przez Niemców Kalisza. Żołnierze niemieccy rujnowali także miasteczka okupowanej Belgii i Francji. Ich ludność była rozstrzeliwana pod zarzutem sprzyjania ruchowi oporu. Pod wpływem niedożywienia ludzie byli też bardziej podatni na choroby zakaźne. Władze starały się uzupełnić braki za pomocą zamienników, m.in. kawy z suszonych żołędzi czy oleju z kasztanów. Ludzie zjadali m.in. bociany i wrony, hodowali króliki i uprawiali ogródki warzywne. Rozwinął się też czarny rynek.

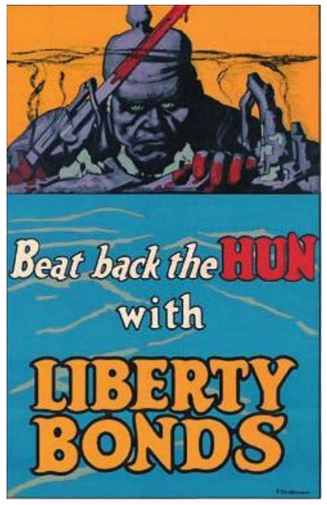

Kobieta na gruzach swojego domu, zniszczonego w trakcie walk nad rzeką Sommą.

- *fotografia, Francja, 1916 r.*

Powołanie mężczyzn do wojska groziło przerwaniem produkcji w fabrykach i załamaniem gospodarczym. Dlatego w ich miejsce zatrudniano jeńców, dzieci i młodzież, starców oraz kobiety, które pracowały w warsztatach, biurach i sklepach, a także nadal zajmowały się wychowaniem dzieci oraz opieką nad osobami starszymi. Dzięki ich pracy w zakładach zbrojeniowych utrzymywano produkcję broni i amunicji. Ta sytuacja rozbudziła nastroje emancypacyjne wśród kobiet, które udowodniły, że bez nich nie da się prowadzić wojny.

? Jak Wielka Wojna wpłynęła na ludność cywilną?

Pokonaj Hunów obligacjami głosi hasło z brytyjskiego plakatu, nawołującego do kupowania obligacji wojennych.

- *plakat, Wielka Brytania, 1916 r.*

i przestawiły się na **gospodarkę wojenną**. Zwiększały podatki i zapożyczały się kosztem obywateli, m.in. przeprowadzały zbiórki i emitowały obligacje. Wykorzystywały też **aparat propagandy**, by wykreować korzystny przekaz medialny i kształtować opinię publiczną. Używały do tego prasy, literatury popularnej, kina oraz form plastycznych, np. malarstwa, plakatu i pism ulotnych.

DZIAŁANIA WOJENNE NA MORZACH

Floty wojenne podczas I wojny światowej odgrywały rolę pomocniczą wobec działań lądowych. Niemcy zdawali sobie sprawę z dominacji brytyjskiej na morzu i obawiali się otwartej walki. Ich ostrożne działania ograniczały się więc do ataków na bazy morskie. Z kolei Brytyjczycy już na początku wojny wprowadzili ścisłą blokadę morską. Chcieli w ten sposób uderzyć w niemiecką gospodarkę, zależną od surowców z zewnątrz.

W 1915 r. Niemcy ogłosiły **nieograniczoną wojnę podwodną**. Była to odpowiedź na brytyjską blokadę. Niemieckie **U-Booty** (skrót od niem. *Unterseeboot*, czyt.: unter-z-ibot – 'łódź podwodna') miały atakować brytyjskie okręty wojenne i statki handlowe płynące do portów brytyjskich, nawet z państw neutralnych. W maju 1915 r. zatopiły brytyjski statek pasażerski **Lusitania** [czyt.: luz-itenia], na którym znajdowali się obywatele USA. Wywołało to falę międzynarodowego oburzenia, po której Niemcy zaprzestali ataków na statki cywilne. Pod koniec kwietnia 1916 r. Niemcy przypuścili zaczepne ataki na brytyjskie bazy morskie. Te działania oraz informacje wywiadu sprowokowały Brytyjczyków do otwartej konfrontacji. **31 maja 1916 r.** rozegrała się **bitwa jutlandzka** w cieśninie Skagerrak u wybrzeży Półwyspu Jutlandzkiego. Kilkugodzinne walki nie przyniosły rozstrzygnięcia. Dowództwo niemieckie zrozumiało, że za pomocą sił nawodnych nie pokona Brytyjczyków. W rezultacie postanowiło rozszerzyć wojnę podwodną.

Walki na froncie zachodnim bardzo osłabiły Francję. Włochy także znalazły się na skraju załamania ekonomicznego. Wielka Brytania ponosiła ogromne straty, lecz dzięki zasobom z kolonii i dominiów wciąż miała mocną

Okręty niemieckiej Hochseeflotte [czyt.: hohsiflote] podczas bitwy jutlandzkiej. W wyniku starcia zatonęło 14 jednostek brytyjskich oraz 11 niemieckich.

- *obraz, Niemcy, XX w.*

Niemieckie U-Booty w porcie na początku I wojny światowej. Alianci stosowali osłonę okrętów wojennych, aby uchronić konwoje handlowe przed zatopieniem. Minowali także cieśniny i mniejsze akweny.

▪ *fotografia kolorowa, Niemcy, 1914 r.*

gospodarkę. Na przełomie 1916 i 1917 r. to właśnie Wielka Brytania była najsilniejszym państwem ententy. Ponadto flota brytyjska wdrożyła nowe metody walki. Polegały one na skupianiu statków handlowych w konwoje, które były eskortowane przez liczne i silnie uzbrojone jednostki bojowe.

Wiosną 1917 r. Niemcy wznowiły nieograniczoną wojnę podwodną. Do walki skierowały ponad sto okrętów. Początkowo Brytyjczycy okazali się bezradni wobec wroga ukrytego w głębinach. Poza tym państwa neutralne obawiały się strat i zaczęły rezygnować z dostaw. Sytuacja gospodarki brytyjskiej stawała się krytyczna. Z czasem jednak niemieckie ataki zmalały z powodu awarii okrętów i wycieńczenia załóg. Brytyjczycy z kolei zwiększyli liczbę zapór minowych i moc bomb głębinowych. Te działania przyczyniły się do znacznych strat niemieckich i fiaska całej operacji. Latem 1917 r. było już jasne, że Niemcy nie zdołają złamać brytyjskiej gospodarki.

PRZYSTĄPIENIE USA DO WOJNY

Stany Zjednoczone po wybuchu wojny pozostały neutralne. Takie stanowisko było zgodne z doktryną Monroego (więcej zob. s. 60) oraz izolacjonizmem promowanym przez prezydenta **Thomasa Woodrowa Wilsona** [czyt.: tomasa ludroła łilsona]. Choć USA formalnie

WARTO WIEDZIEĆ

Wojna w koloniach

Walka o utrzymanie kolonii miała dla Niemiec drugorzędny charakter. Państwo to skupiło się bowiem na przełamaniu brytyjskiej dominacji na morzach. Już w 1914 r. Niemcy utraciły wyspy na Oceanie Spokojnym zajęte przez Nową Zelandię, Australię oraz Japonię. Ponadto Australijczycy opanowali Nową Gwineę, a Japończycy – bazę floty w Kiauczou w Chinach. W Afryce już latem 1914 r. Brytyjczycy i Francuzi wkroczyli do Togo, a w 1916 r. zajęli Kamerun. Z kolei Związek Południowej Afryki opanował Niemiecką Afrykę Południowo-Zachodnią. Po stronie Niemców stanęli tam jedynie nieliczni Burowie, a większość pozostała wierna koronie brytyjskiej. Najdłużej trwały walki w Niemieckiej Afryce Wschodniej. Tamtejszy dowódca niemieckich wojsk kolonialnych, płk Paul von Lettow-Vorbeck [czyt.: fon lettow forbek], prowadził wojnę podjazdową. Dzięki śmiałym rajdom opierał się wojskom ententy aż do listopada 1918 r.

Askarysi, czyli żołnierze afrykańskich sił kolonialnych, w służbie niemieckiej armii. Oddziały złożone z takich żołnierzy, dowodzone przez płk. Paula von Lettow-Vorbecka, skutecznie walczyły z Brytyjczykami w Afryce Wschodniej.

▪ *fotografia, Afryka, 1914 r.*

? Dlaczego Niemcy nie skierowali większych sił do obrony kolonii?

POSTAĆ HISTORYCZNA

THOMAS WOODROW WILSON (1856–1924)

Amerykański polityk, prawnik, historyk i politolog, prezydent Stanów Zjednoczonych w latach 1913–1921. W 1914 r. ogłosił neutralność USA wobec I wojny światowej, co zapewniło mu reelekcję w 1916 r. W kwietniu 1917 r. zdecydował się jednak wypowiedzieć wojnę Niemcom, a potem także Austro-Węgrom. W styczniu 1918 r. przedstawił 14-punktowy program przebudowy stosunków międzynarodowych po wojnie. Uczestniczył w paryskiej konferencji pokojowej i przyczynił się do utworzenia Ligi Narodów. W 1919 r. otrzymał za to Pokojową Nagrodę Nobla. Jednak odmowa ratyfikacji traktatu wersalskiego przez Kongres i nieprzystąpienie USA do Ligi Narodów były jego osobistą klęską. Przypłacił to utratą zdrowia. Zmarł w 1924 r. Po jego śmierci w Polsce ogłoszono żałobę narodową.

nie angażowały się w konflikt, dostarczały surowce i towary dla walczących stron (głównie ententy). To korzystnie wpływało na rozwój gospodarczy kraju.

Amerykanie, mimo poparcia dla Wielkiej Brytanii, początkowo przejawiali sympatie wobec państw centralnych. Jednak gdy w maju 1915 r. niemiecki okręt podwodny storpedował **Lusitanię** z obywatelami amerykańskimi na pokładzie, w społeczeństwie wzrosły tendencje antyniemieckie. Te nastroje nasiliły się zdecydowanie w 1917 r. po zaostrzeniu wojny podwodnej. Prezydent Wilson zerwał stosunki dyplomatyczne z Niemcami. Zapowiedział też, że amerykańskie jednostki handlowe zostaną uzbrojone. Rządy państw sprzymierzonych namawiały Waszyngton na przyłączenie się do konfliktu.

Niemcy liczyły się z tym, że USA wypowiedzą im wojnę, dlatego próbowały przekonać Meksyk do antyamerykańskiego sojuszu. Obiecały Meksykanom pomoc w odzyskaniu prowincji utraconych na rzecz Stanów Zjednoczonych. **Depesza Zimmermanna** (czyt.: cymermana, niemieckiego ministra spraw zagranicznych) skierowana do niemieckiego ambasadora w Meksyku została jednak przechwycona przez Brytyjczyków i opublikowana. Jej treść wzburzyła amerykańskie społeczeństwo.

W marcu 1917 r. Niemcy zatopili amerykańskie statki zmierzające do portów brytyjskich, a **6 kwietnia 1917 r.** Stany Zjednoczone wypowiedziały wojnę Rzeszy.

Przystąpienie Stanów Zjednoczonych do wojny miało zakończyć wyniszczający konflikt oraz potwierdzić ich mocarstwową pozycję. **8 stycznia 1918 r.** prezydent Wilson wygłosił przed Kongresem orędzie zawierające **14 punktów**. Ich realizacja miała zapewnić trwały pokój między narodami.

Niemcy zdawali sobie sprawę, że Stany Zjednoczone mogą przystąpić do wojny, jednak lekceważyli ich armię. Mieli też nadzieję, że zatopią transporty wojenne zmierzające do Europy. Nie docenili jednak zaangażowania i energii Amerykanów. W ciągu kilkunastu miesięcy udało się im zmobilizować i wyposażyć doskonałą armię, przeszkoloną przez brytyjskich i francuskich instruktorów. Na początku 1918 r. we Francji było już ok. 300 tys. amerykańskich żołnierzy, a kolejni napływali zza Atlantyku. Dzięki zaangażowaniu w wojnę najpotężniejszej gospodarki świata do wycieńczonej Europy Zachodniej popłynęły też dostawy sprzętu wojennego oraz żywności.

Wzrost liczebności wojsk amerykańskich w latach 1917–1918

Data	Liczba żołnierzy
IV 1917 r.	ok. 100 000
IX 1917 r.	700 000
VI 1918 r.	1 200 000
VI 1918 r.	2 400 000
XI 1918 r.	3 600 000

NOWE TECHNIKI WALKI

Przedłużająca się wojna pozycyjna przynosiła coraz większe straty obydwu stronom. W celu przełamania frontu i osiągnięcia przewagi zaczęto opracowywać i udoskonalać nowe techniki walki. Anglicy jako pierwsi zaczęli używać czołgów, które z racji wyglądu nazwano zbiornikami (ang. *tank*). Na coraz większą skalę wykorzystywano także lotnictwo, które stało się samodzielnym rodzajem sił zbrojnych. Pojawiły się samoloty bombowe oraz zwalczające je myśliwce. Niemcy dla osiągnięcia przewagi na morzu zaczęli używać też okrętów podwodnych. Jeszcze bardziej udoskonalono również artylerię (nowe rodzaje: przeciwlotnicza, przeciwpancerna) oraz wprowadzono do uzbrojenia piechoty ręczne karabiny maszynowe.

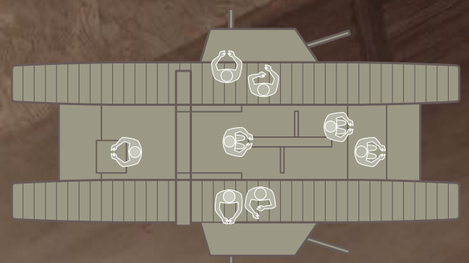
Czołg Mark IV był najliczniej produkowanym czołgiem brytyjskim podczas I wojny światowej. Powstawał w dwóch wersjach: „żeńskiej", jako uzbrojony w pięć karabinów maszynowych, i „męskiej", z działami i trzema karabinami.

Gąsienice oraz mechanizm jezdny umożliwiały czołgom pokonywanie trudnych przeszkód terenowych oraz okopów, a także miażdżenie zasieków z drutu kolczastego.

Karabiny maszynowe Lewis [czyt.: luis] znajdowały się w sponsonach oraz z przodu, obok stanowiska kierowcy. Były zasilane z magazynków talerzowych.

Silnik znajdował się wewnątrz czołgu obok stanowiska żołnierzy. Brak wentylacji i nieszczelności sprawiały, że spaliny powodowały omdlenia załogi. Moc silnika zapewniała pojazdowi prędkość 6,4 km/h. Zasięg czołgu Mark IV wynosił 56 km.

Rozmieszczenie załogi wewnątrz czołgu Mark IV

Działa w wersji męskiej czołgu umieszczano w sponsonach – bocznych elementach konstrukcyjnych, których dodatkowym zadaniem było zapewnienie stabilności pojazdowi. Ich obsługa miała 100-stopniowe pole obstrzału, lecz tylko prawe mogło strzelać na wprost.

Załoga czołgu składała się z ośmiu żołnierzy. Oprócz kierowcy i pięciu strzelców wewnątrz znajdował się również mechanik obsługujący silnik oraz dodatkowy pomocnik.

Samoloty myśliwskie były przeznaczone do zwalczania lotnictwa przeciwnika i zapewnienia panowania w powietrzu. Przedstawiony na zdjęciu Fokker Dr.I to niemiecki myśliwiec o charakterystycznej trójpłatowej konstrukcji. Na takiej maszynie latał m.in. niemiecki as lotnictwa Manfred von Richthofen [czyt.: riśthofen], nazywany Czerwonym Baronem.

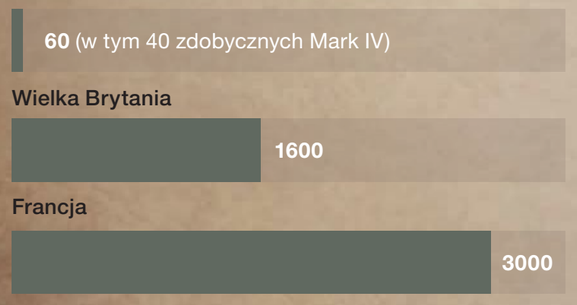
Uzbrojenie i umundurowanie

Podczas I wojny światowej doszło także do wielkich zmian w umundurowaniu i wyposażeniu żołnierzy piechoty. Kolorowe mundury z początku konfliktu zostały zastąpione ubiorami, które ułatwiały ukrycie się, a na wyposażenie indywidualne trafiły granaty, maski przeciwgazowe oraz lekkie karabiny maszynowe.

Liczba czołgów na froncie zachodnim w 1918 r.

Lekki karabin maszynowy Chauchat Modèle 15 [czyt.: szosza mo**del**] produkcji francuskiej. Mała waga tej broni umożliwiała wyposażenie w nią pojedynczych żołnierzy.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PLAN POKOJOWY PREZYDENTA WILSONA [FRAGMENTY]

Zgodnie z programem zawartym w 14-punktowym planie pokojowym prezydenta Woodrowa Wilsona powojenny ład miał zapobiec kolejnej wojnie światowej.

Programem naszym jest program, który zapewni światu pokój; program ten – naszym zdaniem jedynie możliwy – jest następujący:

1. *Jawne traktaty pokojowe, jawnie zawarte, po których nie będzie już żadnych tajnych porozumień międzynarodowych* [...].
2. *Zupełna wolność żeglugi na morzu, poza obrębem wód terytorialnych, zarówno w czasie pokoju, jak i w czasie wojny* [...].
4. *Wzajemna wymiana dostatecznych gwarancji, że zbrojenia każdego narodu zostaną zredukowane do minimum, które da się pogodzić z bezpieczeństwem wewnętrznym.*
5. *Swobodne, szczere i zupełnie bezstronne załatwienie wszystkich pretensji kolonialnych* [...].
6. *Ewakuacja* [wojsk z] *całego terytorium rosyjskiego i takie uregulowanie wszelkich spraw dotyczących Rosji, które by zapewniło najlepsze i najswobodniejsze współdziałanie innych narodów świata* [...].
7. *Belgia* [...] *winna być ewakuowana* [trzeba usunąć z niej wojska] *i odbudowana bez żadnej próby ograniczenia jej suwerenności, z której korzysta razem z wszystkimi innymi wolnymi narodami.* [...]
8. *Terytorium francuskie winno być całkowicie oswobodzone, a części jego, które uległy najazdowi, odbudowane; krzywda* [...] *winna być naprawiona.*[...]
12. *Tureckim częściom obecnego Cesarstwa Ottomańskiego winna być zapewniona całkowita suwerenność* [...]. *Dardanele winny być na stałe otwarte* [...].
13. *Należy stworzyć niezawisłe państwo polskie, które winno obejmować terytoria zamieszkane przez ludność niezaprzeczalnie polską, któremu należy zapewnić swobodny i bezpieczny dostęp do morza i którego niezawisłość polityczną i gospodarczą oraz integralność terytorialną należy zagwarantować paktem międzynarodowym.*
14. *Winno być utworzone powszechne zrzeszenie narodów na podstawie szczegółowych umów celem udzielenia wszystkim państwom, zarówno wielkim, jak i małym, wzajemnych gwarancji niezawisłości politycznej i całości terytorialnej.*

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 43–45.

? **1.** Wytłumacz, na jakich fundamentach prezydent Wilson oparł swój program światowego pokoju.

2. Wyjaśnij, co oznaczało powszechne zrzeszenie narodów i jaką rolę w realizacji planu pokojowego miało ono odegrać.

PRZYCZYNY KLĘSKI PAŃSTW CENTRALNYCH

Położenie państw centralnych na początku 1918 r. wydawało się korzystne. Ich armie okupowały znaczną część Europy, w tym żyzne ziemie ukraińskie, bogate w surowce naturalne. Rosja i Rumunia zostały wyeliminowane z grona ententy. Jednak sytuacja wewnętrzna w czwórprzymierzu była znacznie gorsza. Imperium tureckie uległo załamaniu i przed upadkiem chroniła je tylko obecność wojsk niemieckich. Bułgaria także znalazła się w trudnym położeniu. Austro-Węgry były zrujnowane przez wojnę i nie mogły zaopatrzyć armii ani wyżywić ludności cywilnej.

Kondycja Niemiec, najsilniejszego państwa czwórprzymierza, również była zła. Po krwawych bitwach 1916 r. wyczerpały się ich rezerwy rekrutacyjne. W 1918 r. na pierwszej linii frontu walczyli już dziewiętnastolatkowie, a poborem objęto osiemnastolatków. W przemyśle zbrojeniowym brakowało surowców i rąk do pracy. Ponadto na przełomie 1916 i 1917 r. w kraju zapanował głód. Wywołał on falę strajków w największych ośrodkach przemysłowych, co jeszcze powiększyło problemy

WARTO WIEDZIEĆ

Zakończenie walk na innych frontach

Oddział australijskich motocyklistów podczas kampanii w Palestynie w trakcie I wojny światowej na Bliskim Wchodzie.

▪ *fotografia, Palestyna, 1918 r.*

Po pokonaniu Rumunii walki na Bałkanach na pewien czas ustały. Zostały wznowione w 1917 r., gdy do wojny po stronie ententy przystąpiła Grecja. Powstał wówczas front macedoński. Państwa trójporozumienia walczyły tam głównie z siłami bułgarskimi. Choć frontu nie udało się przełamać, fatalna sytuacja gospodarcza Bułgarii sprawiła, że kraj ten we wrześniu 1918 r. skapitulował. Z kolei na Bliskim Wschodzie jesienią 1917 r. Brytyjczycy wkroczyli do Palestyny i zajęli Jerozolimę. We wrześniu 1918 r. opanowali Syrię i Damaszek, a w październiku – Mosul w Iraku i tamtejsze pola naftowe. Po desancie Francuzów w Libanie skapitulowała też Turcja. Na froncie włoskim bezskutecznie walczyła jeszcze armia austro-węgierska. W monarchii Habsburgów coraz silniej dochodziły jednak do głosu aspiracje niepodległościowe poszczególnych narodów. Zwycięska ofensywa Włochów pod Vittorio Veneto [czyt.: witorio weneto] doprowadziła ostatecznie do kapitulacji Austro-Węgier 3 listopada 1918 r. i rozpadu monarchii na odrębne państwa (zob. mapa s. 377).

? Jak zakończyły się walki toczone przez sojuszników Rzeszy Niemieckiej w 1918 r.?

z zaopatrzeniem armii. Mimo zdyscyplinowania i wiary w zwycięstwo w Niemczech powszechnie czekano na pokój. Dowództwo uznało, że o zwycięstwie przesądzi decydujące natarcie we Francji, z wykorzystaniem sił ściągniętych z frontu wschodniego.

OSTATNIE OFENSYWY NIEMIECKIE

Wojska niemieckie ruszyły do natarcia w okolicach Arras 21 marca 1918 r., po silnym ostrzale artyleryjskim. Metoda ataku była odmienna od dotychczas stosowanych na froncie zachodnim. Do walki zostały rzucone doskonale wyposażone **oddziały szturmowe**. Miały one przełamać umocnienia wroga na froncie szerokości ok. 80 km. Niemcy wystawili do walki 192 dywizje przeciwko 172 dywizjom sprzymierzonych. Brytyjczycy i Francuzi początkowo ulegli presji i rozpoczęli odwrót. Mimo to wciąż stawiali opór na tyle silny, że 5 kwietnia gen. Ludendorff wstrzymał natarcie. Po uzupełnieniu strat i zapasów wznowił ofensywę. Choć Niemcy poczynili znaczne postępy i rozpoczęli artyleryjski ostrzał Paryża, nie rozbili wojsk sprzymierzonych. Pod koniec maja uderzyli po raz trzeci. W połowie czerwca musieli jednak wstrzymać ataki.

Naczelnym wodzem wojsk sprzymierzonych został w tym czasie francuski **gen. Ferdynand Foch** [czyt.: fosz]. Postanowił on przejść do kontrofensywy. Zdawał sobie bowiem sprawę z tego, że Niemcy – w odróżnieniu od aliantów – nie byli już w stanie uzupełnić strat materiałowych i ludzkich. Wkrótce wojska niemieckie poniosły klęskę w **drugiej bitwie nad rzeką Marną** (15 lipca–6 sierpnia 1918 r.). **8 sierpnia 1918 r.** alianci rozpoczęli **ofensywę stu dni**, podczas której użyli **broni pancernej**. Front niemiecki się załamał, a armia rozpoczęła odwrót. W sierpniu i wrześniu 1918 r. Francuzi, Brytyjczycy i Amerykanie kontynuowali ataki. 29 października 1918 r. generałowie Hindenburg i Ludendorff oświadczyli cesarzowi i władzom Rzeszy, że armia niemiecka nie jest w stanie kontynuować wojny.

ZAKOŃCZENIE WIELKIEJ WOJNY

? **1.** Omów zmiany w przebiegu frontów między końcem 1917 i końcem 1918 r.

2. Na podstawie wiedzy z tekstu podręcznika wyjaśnij, jak przesunięcia linii frontów wpływały na sytuację wewnętrzną w poszczególnych państwach.

ROZEJM W COMPIÈGNE

W październiku 1918 r. w Niemczech zmienił się kanclerz, a do rządu weszli przedstawiciele opozycji. Nowe władze chciały podjąć rozmowy pokojowe. Amerykanie uzależnili jednak rozpoczęcie rozmów od ewakuacji wojsk niemieckich z Francji i Belgii, a także abdykacji Wilhelma II. Po długich wahaniach Niemcy przyjęli te warunki.

Gdy władze cywilne Rzeszy próbowały wycofać kraj z konfliktu, admiralicja postanowiła zaatakować flotę brytyjską. Wiązało się to z nieuniknioną śmiercią załóg niemieckich okrętów wojennych. Z tego powodu na początku listopada w Rzeszy doszło do **buntów marynarzy**. Poparli ich robotnicy. Przez kraj przeszła fala masowych demonstracji, których uczestnicy żądali zaprzestania wojny i zmian politycznych.

KONIEC WALK NA FRONCIE ZACHODNIM

? **1.** Wymień najważniejsze bitwy na froncie zachodnim w latach 1917–1918.

2. Opisz, jak zmieniła się linia frontu na Zachodzie w 1918 r.

Tak rozpoczęła się rewolucja, która objęła również garnizony niemieckie na wschodzie. Pod wpływem tych wydarzeń w nocy z 9 na 10 listopada 1918 r. cesarz Wilhelm II abdykował, a następnie wyemigrował do Holandii. Władzę kanclerską w Berlinie objął przedstawiciel socjaldemokratów **Friedrich Ebert** [czyt.: fridriś ebert]. Niemcy ogłoszono republiką.

Podczas gdy w Niemczech trwała rewolucja, delegacja niemiecka udała się na linię frontu. W jej skład weszli cywile i wojskowi, na czele z politykiem Partii Centrum **Matthiasem Erzbergerem** [czyt.: matjasem ercbergerem]. Zależało im na nawiązaniu rozmów z dowództwem wojsk sprzymierzonych. 8 listopada delegacja została przewieziona do kwatery gen. Focha. Rozmowy w sprawie zawieszenia broni trwały trzy dni. Ostatecznie rano **11 listopada 1918 r. w Compiègne** [czyt.: kąpień] podpisano warunki rozejmu. Zaczął on obowiązywać tego samego dnia o **godz. 11.00**. Walki na froncie zachodnim ustały.

Na mocy rozejmu Niemcy:

- ewakuowały swoje wojska z Francji, Belgii i Luksemburga, a także Alzacji, Lotaryngii oraz obszaru Rzeszy rozciągającego się ok. 30 km na wschód od Renu;
- przekazały aliantom sprzęt wojenny oraz flotę;
- wycofały się z terenów Europy Środkowo-Wschodniej zajętych po 1914 r. (w sprawie ziem rosyjskich alianci zastrzegli jednak, że termin odwrotu będzie uzależniony od sytuacji politycznej w tym państwie);
- zrzekły się posiadłości w Afryce.

Marszałek Ferdynand Foch przyjmujący delegację niemiecką na czele z Matthiasem Erzbergerem w wagonie kolejowym w Compiègne.

▪ *ilustracja, Francja, 1918 r.*

BILANS WIELKIEJ WOJNY

I wojna światowa była pierwszym konfliktem zbrojnym o zasięgu globalnym, określanym także wojną totalną. Łącznie w działaniach militarnych poległo ok. 10 mln żołnierzy obu stron. Blisko 20 mln zostało rannych, z czego wielu pozostało inwalidami i utraciło zdolność do pracy. Tę liczną grupę weteranów nazywa się często straconym pokoleniem, które po traumie walk nie potrafiło się odnaleźć w powojennym świecie. Co najmniej 50 mln osób zmarło też w wyniku pandemii grypy zwanej **hiszpanką**. Przywędrowała ona z żołnierzami z USA (początkowo sądzono, że z Hiszpanii) do Europy, by rozprzestrzenić się na cały świat. Ponadto ok. 1,5 mln osób zostało zamordowanych podczas ludobójstwa Ormian, przeprowadzonego w latach 1915–1917 przez władze tureckie w imperium osmańskim.

Wojna przyniosła też ogromne straty materialne. Na skutek przestawienia gospodarki na produkcję wojenną załamały się rolnictwo i przemysł. W połączeniu z demobilizacją, zadłużeniem państw oraz wysoką inflacją doprowadziło to do wzrostu biedy oraz bezrobocia.

Wskutek wojny upadły wielkie imperia, takie jak Cesarstwo Rosyjskie, Cesarstwo Niemieckie i Austro-Węgry. W Europie powstały bądź odrodziły się państwa narodowe, m.in. Polska. Społeczeństwa dostrzegły, że decyzje władców często były zgubne i zaczęły odczuwać niechęć do monarchii. Wzrosła popularność ruchów lewicowych. Poza tym wojna sprawiła, że Stany Zjednoczone porzuciły politykę izolacjonizmu i zaangażowały się w sprawy międzynarodowe.

Zmieniła się też rola kobiet w społeczeństwie. Gdy mężczyźni walczyli na froncie, to kobiety zastępowały ich w pracy. Nierzadko podejmowały się zawodów zarezerwowanych wcześniej tylko dla mężczyzn. Dzięki temu uzyskały niezależność finansową, lepszy dostęp do edukacji, a w niektórych państwach – prawa wyborcze. Wojna wpłynęła również na upadek autorytetów. To właśnie polityka europejskich władców doprowadziła bowiem do wybuchu tego tragicznego konfliktu zbrojnego.

CIEKAWOSTKA

Ostatnie ofiary wojny

Koniec Wielkiej Wojny był wyczekiwany po obu stronach frontu – zarówno przez żołnierzy, jak i przez ludność cywilną. Wiadomość o podpisaniu zawieszenia broni przez delegację niemiecką w Compiègne lotem błyskawicy dotarła do najdalszych jednostek. Mimo to zabici padali nawet w ostatnich minutach czy sekundach wojny. Za ostatniego poległego żołnierza armii francuskiej uważa się Augustina Trebuchona [czyt.: ogistina trebiszona], gońca, który rozkaz z informacją o rozejmie miał dostarczyć do walczącego na pierwszej linii oddziału. Zginął 11 listopada 1918 r. o godzinie 10.45. Ostatnim zabitym w akcji żołnierzem kanadyjskim (a więc reprezentującym dominia brytyjskie) był George L. Prince [czyt.: dżordż el prins]. W chwili śmieci (11 listopada o godz. 10.58) miał 26 lat, padł trafiony kulą niemieckiego snajpera. W ostatnich 60 sekundach przed zakończeniem wojny zginął też 23-letni Amerykanin, Henry Gunter [czyt.: gante], który wiedząc już o wejściu w życie zawieszenia broni, rzucił się do samotnego ataku na stanowisko niemieckiego karabinu maszynowego. Obsługa otworzyła ogień. Amerykanina uznaje się za ostatnią ofiarę poległą w trakcie działań bojowych I wojny światowej.

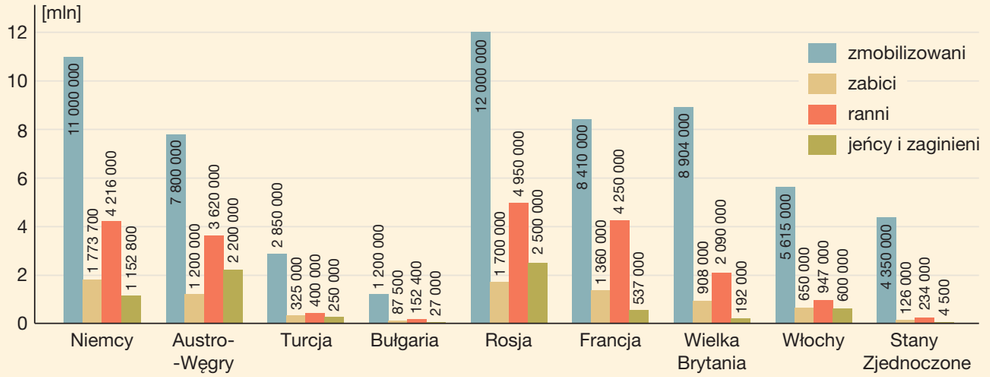
Żołnierze amerykańscy stacjonujący we francuskim Remoiville [czyt.: remławij], świętujący podpisanie rozejmu w Compiègne.

▪ *fotografia, Francja, 1918 r.*

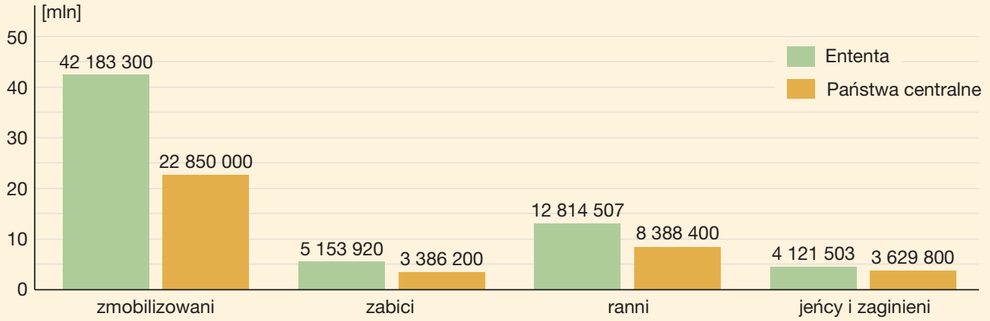
STRATY PONIESIONE W WIELKIEJ WOJNIE

I wojna światowa, uważana za pierwszą wojnę nowoczesną, przyniosła w ciągu 52 miesięcy walk śmierć blisko 10 mln żołnierzy. Ponadto niemal 20 mln z nich odniosło rany. Wojnę odczuła też ludność cywilna – szacuje się, że wskutek działań wojennych zginęło od 5 do 7 mln cywilów. Liczbę ofiar zwielokrotniła epidemia grypy zwanej hiszpanką, która spadła na wyniszczone wojną społeczeństwa w latach 1918–1919. Na tę chorobę zapadło wówczas ok. 500 mln ludzi, a ok. 50 mln z nich zmarło.

Straty wybranych państw podczas I wojny światowej

Straty ogólne podczas I wojny światowej

? Wskaż państwa, które podczas Wielkiej Wojny poniosły najcięższe straty w stosunku do zmobilizowanych sił.

ĆWICZENIA

1. Omów działania wojenne na morzach.
2. Wyjaśnij, dlaczego Stany Zjednoczone włączyły się do wojny.
3. Opisz działania wojenne na froncie zachodnim w 1918 r.
4. Wskaż przyczyny klęski państw centralnych.
5. Wymień skutki I wojny światowej dla Europy.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Kępka, *Coronel i Falklandy*, Warszawa 2002.
J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 1998.

Jak I wojna światowa wpłynęła na sytuację kobiet?

Wybuch I wojny światowej miał istotny wpływ na zmianę społeczno-prawnego statusu kobiet. Wyjazd mężczyzn na front przyczynił się do konieczności przejęcia przez nie zadań, które do tej pory znajdowały się poza ich zasięgiem.

Praca zawodowa

Jednym z przejawów zmian zachodzących w okresie Wielkiej Wojny stała się społeczna akceptacja dla pracy zawodowej kobiet, w tym również w sektorach uznawanych wcześniej za typowo męskie. Z powodzeniem zaczęły one zastępować mężczyzn w warsztatach, sklepach czy fabrykach. Szczególnie duża liczba pracownic zasiliła przemysł zbrojeniowy, maszynowy oraz chemiczny. Zdziwienia czy dużych emocji nie budziła już praca mężatek.

Plakat nawołujący obywatelki Wielkiej Brytanii do podjęcia pracy w fabryce amunicji w ramach pomocy na froncie domowym.

- *plakat, Wielka Brytania, 1916 r.*

Coraz większa samodzielność kobiet przyczyniła się także do zmian modelu życia rodzinnego. Zatarciu uległa wyraźna jeszcze w pierwszych latach XX w. granica pomiędzy sferą prywatną, będąca domeną kobiet, a publiczną – zarezerwowaną dla mężczyzn. Zachodzące wówczas zmiany społeczne szeroko komentowano na łamach prasy. Jeszcze w 1916 r. opinie dotyczące konsekwencji tych przemian były mocno podzielone. Podczas gdy wszyscy byli zgodni co do tego, że nastąpił *ogromny przewrót w zasadach i zapatrywaniach piękniejszej połowy rodzaju ludzkiego na świat*, zdaniem wielu osób ta nagła rewolucja doprowadziła do rozwoju u kobiet *pewnych wad i ułomności psychicznych, niewystępujących dotychczas tak jaskrawie* („Gazeta Toruńska", nr 242, 20 X 1917 r.). W jednym z londyńskich dzienników zauważono, iż *od chwili uzyskania przez kobiety większego zakresu działania gwałtownie spadł wśród nich zwyczaj zjadania słodyczy i ciastek, natomiast niesłychanie wzrosło używanie tytoniu, a nawet cygar*. Choć nie negowano już aktywności zawodowej kobiet, nadal powszechne było przekonanie, że nie wszystkie profesje są dla nich odpowiednie.

Polki w walce o niepodległość

Polki również stanęły do walki o niepodległość kraju. Ochotniczki podejmowały działania na linii frontu, za co często spotykały się z krytyką nie tylko ze strony mężczyzn, lecz także innych kobiet. Stąd też wiele z nich służyło w przebraniu, jak Ludwika Daszkiewicz alias Stanisław Kepisz, odznaczona Orderem Virtuti Militari, czy sanitariuszka Maria Błaszczyk alias Jan Tadeusz Zaleski. Kobiety odgrywały przede wszystkim role wartowniczek, sanitariuszek, łączniczek i wywiadowczyń. W Oddziale Wywiadowczym I Brygady Legionów służyło 46 kobiet, z których 7 otrzymało później Order Virtuti Militari, a 17 (kurierek) zostało odznaczonych Krzyżem Walecznych. Zaangażowanie i poświęcenie Polek

Polskie sanitariuszki towarzyszące Armii Polskiej we Francji podczas I wojny światowej. W tym okresie codziennością stał się widok kobiet udzielających pierwszej pomocy żołnierzom rannym podczas walk na froncie.

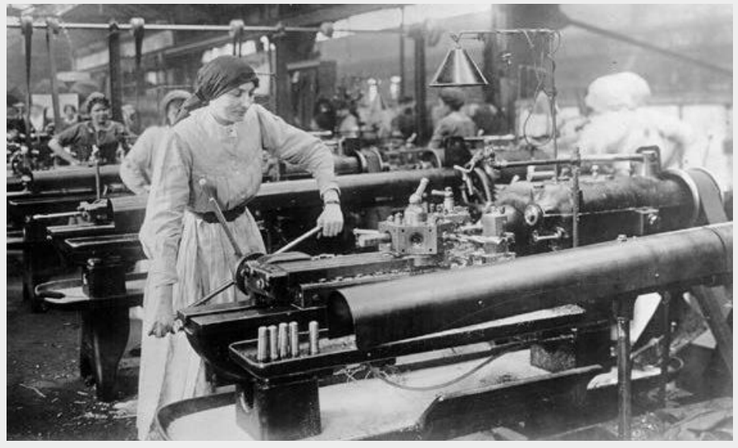
- *fotografia, USA, 1918 r.*

zostało docenione przez Józefa Piłsudskiego. 28 listopada 1918 r. wydał on dekret, na mocy którego zrównano prawa polityczne kobiet i mężczyzn, co następnie zapisano w konstytucji marcowej z 1921 r. Efekt działań naczelnika był widoczny już podczas pierwszych wyborów parlamentarnych, w ramach których do pierwszego sejmu w niepodległej Polsce wybrano osiem posłanek. Były to: Gabriela Balicka, Jadwiga Dziubińska, Irena Kosmowska, Maria Moczydłowska, Zofia Moraczewska, Zofia Sokolnicka, Franciszka Wilczkowiakowa oraz Anna Piasecka (weszła do sejmu w ramach wyborów uzupełniających w 1920 r.). W okresie dwudziestolecia międzywojennego Polki uczestniczyły we wszystkich wyborach do parlamentu. W kręgu zainteresowań pierwszych polskich posłanek znalazły się przede wszystkim problemy społeczne, takie jak walka z alkoholizmem i pomoc najuboższym oraz dzieciom. Zajmowały się one także sprawami oświaty, prawa cywilnego dotyczącego kobiet oraz reformą służby zdrowia.

W 1927 r. na zjeździe legionistów we Lwowie marszałek ponownie wyraził swoje uznanie dla zaangażowania polskich obywatelek: *Pierwsze poszły za nami kobiety* [chodzi tutaj o Legiony Piłsudskiego]. *Kobiety odczuły silnie piękno życia, odczuły tę przekorę legionową, która szła wbrew całemu światu, która szła przebojem przeciw własnemu społeczeństwu, żądając od niego jeżeli nie uznania, to szacunku dla polskiego żołnierza. W ślad za nami, trop w trop za naszym żołnierzem, idą kobiety, oczarowane pięknem duszy, pięknem wartości moralnej, któreśmy z siebie wydobyli. Śmiać się można z przesadnych nieraz zachwytów i adoracji, jakie nam towarzyszyły. Lecz one są świadectwem głębokiej wartości wewnętrznej tego przejawu życia polskiego, jakim byliśmy.*

Dwudziestolecie międzywojenne

Po powrocie żołnierzy z frontu oczekiwano, że kobiety z ulgą wrócą do domów. Znaczna część z nich wolała jednak zachować uzyskaną samodzielność ekonomiczną. W związku z tym w okresie międzywojennym wiele państw europejskich przyznało obywatelkom większe możliwości zdobycia edukacji i podjęcia pracy zawodowej. Co więcej, w licznych krajach przyznano im prawa wyborcze, z których kobiety z pełnym zaangażowaniem korzystały. Przemiany społeczne wywołane Wielką Wojną były znaczące, ale nie doprowadziły do całkowitego politycznego i ekonomicznego równouprawnienia kobiet. W niektórych częściach Europy pełna emancypacja nastąpiła dopiero wiele lat po zakończeniu II wojny światowej.

Kobiety pracujące w fabryce amunicji podczas I wojny światowej. Wyjazd mężczyzn na front spowodował, że musiały one zastąpić mężów i braci w zawodach, które do tej pory były dla nich niedostępne.

- *fotografia, Francja, 1916 r.*

5 SPRAWA POLSKA PODCZAS I WOJNY ŚWIATOWEJ

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- orientacje polityczne Polaków przed wybuchem wojny,
- polskie formacje u boku państw centralnych,
- Polacy po stronie ententy,
- sprawa polska w polityce mocarstw.

ORIENTACJE POLITYCZNE POLAKÓW

Utworzenie trójprzymierza i trójporozumienia odmieniło sytuację Polski na arenie międzynarodowej. Od tej chwili państwa zaborcze znalazły się we wrogich sojuszach. Polacy odzyskali nadzieję na niepodległość, musieli jednak zaangażować siły i opowiedzieć się po jednej ze stron przyszłego konfliktu. W tych warunkach wykształciły się dwie orientacje polityczne.

Działacze z **orientacji proaustriackiej** uznali, że to Austro-Węgry przyczynią się do odbudowy polskiego państwa. Zwolennikami tego rozwiązania byli m.in. Józef Piłsudski, konserwatywni politycy z Galicji oraz polska lewica niepodległościowa z Galicji i zaboru rosyjskiego. Opowiadali się oni za tym, by przekształcić Austro-Węgry i Polskę w monarchę trialistyczną (koncepcja **trializmu**). Wszystkie trzy państwa funkcjonowałyby w niej na równych prawach. Formą walki o odzyskanie niezależności miało być antyrosyjskie **powstanie**. Współpraca z Austro-Węgrami oznaczała jednak rezygnację z włączenia do odrodzonej Polski ziem zaboru pruskiego.

Zwolennikiem **orientacji prorosyjskiej** był **Roman Dmowski**, przywódca Narodowej Demokracji. Za najgroźniejszego wroga uznał on Niemcy, dla których ziemie polskie były naturalnym terenem ekspansji. Te zapędy mógł powstrzymać jedynie sojusz Polaków z Rosją i współpraca z innymi narodami słowiańskimi. Zwycięstwo Rosji i zachodnich aliantów nad Niemcami i Austro-Węgrami miało poskutkować zjednoczeniem wszystkich ziem polskich. Dzięki swojej lojalnej postawie Polacy zyskaliby szeroką autonomię. Byłby to pierwszy krok do odzyskania niepodległości.

Oddział Związku Strzeleckiego w Zakopanem podczas prezentacji przed Józefem Piłsudskim.

- *fotografia, Galicja, 1913 r.*

POWSTANIE LEGIONÓW POLSKICH

Po rewolucji 1905 r. **Józef Piłsudski**, bojowiec PPS-Frakcji Rewolucyjnej, schronił się w Galicji. W 1908 r. wraz ze swoimi zwolennikami założył tajny **Związek Walki Czynnej** (**ZWC**). Dzięki przychylności Austrii zaczął też tworzyć **strzeleckie organizacje paramilitarne**. Początkowo skupiały one działaczy lewicy niepodległościowej (Związek Strzelecki, Towarzystwo „Strzelec"). Z czasem powstały organizacje zrzeszające sympatyków Narodowej Demokracji (Polskie Drużyny Strzeleckie) oraz ruchu ludowego (Drużyny Bartoszowe). Oficjalnie przygotowywały one młodzież do służby wojskowej. W rzeczywistości tworzyły

MOCARSTWA WOBEC SPRAWY POLSKIEJ

Przed I wojną światową sprawa polska nie wzbudzała zainteresowania europejskich mocarstw. Francja i Wielka Brytania uważały to za wewnętrzny problem Rosji. Niemcy zdawały sobie sprawę, że ewentualne zdobycze terytorialne kosztem Rosji zwiększą liczbę Polaków w Rzeszy. Z kolei Austro-Węgry chciały wykorzystać Polaków przeciwko Rosji i skłaniały się do koncepcji monarchii trialistycznej. Zezwoliły więc na powstawanie polskich organizacji paramilitarnych, które w razie konfliktu z Rosją mogły posłużyć do działań bojowych, wywiadowczych lub dywersyjnych. Rosja nie złożyła Polakom żadnych oficjalnych propozycji. Jednak 14 sierpnia 1914 r. wielki książę Mikołaj Mikołajewicz, który został naczelnym wodzem, wydał odezwę do Polaków ze wszystkich trzech zaborów. Zapowiedział w niej zjednoczenie ziem polskich pod berłem cara i obiecywał autonomię, swobodę wyznania i języka ojczystego. Została ona przychylnie przyjęta przez Polaków z zaboru rosyjskiego.

? Który z zaborców był przychylniej nastawiony do sprawy polskiej?

Książę Mikołaj Mikołajewicz był wnukiem cara Mikołaja I. Po wybuchu I wojny światowej na początku sierpnia 1914 r. został wyznaczony naczelnym dowódcą wojsk rosyjskich.

- *fotografia, Rosja, XX w.*

załążek polskiej armii do walki z Rosją. Oprócz ćwiczeń z użyciem broni organizacje prowadziły także tajne kursy dla kadry dowódczej przyszłego wojska.

30 listopada 1912 r. podczas eskalacji kryzysu bałkańskiego została powołana **Komisja Tymczasowa Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych**. Ta organizacja skupiała środowiska lewicowe, centrowe, nacjonalistyczne oraz ludowe. Miała koordynować działania niepodległościowe, a w razie wybuchu wojny i antyrosyjskiego postawania – pełnić funkcję polskiego rządu. W 1912 r. Piłsudski objął dowództwo nad organizacjami strzeleckimi w Galicji. Latem 1914 r. miał on do dyspozycji ok. 22 tys. przeszkolonych ochotników gotowych walczyć o niepodległość.

Po wybuchu I wojny światowej Piłsudski przystąpił do działania. 3 sierpnia 1914 r. utworzył **I Kompanię Kadrową** z połączenia Związku Strzeleckiego i Polskich Drużyn Strzeleckich. 6 sierpnia Kompania wyruszyła do Królestwa Polskiego, a 12 sierpnia zajęła Kielce. Została jednak chłodno przyjęta,

Józef Piłsudski ze swoim sztabem strzeleckim w Kielcach.

- *fotografia, Kielce, 1914 r.*

ŻOŁNIERZE LEGIONÓW

Początkowo z ochotniczych formacji strzeleckich zamierzano utworzyć Legion Zachodni w Krakowie oraz Legion Wschodni we Lwowie. Oddziały te miały złożyć przysięgę wojskową obowiązującą w całych cesarsko-królewskich siłach zbrojnych. Ich dowódcą został gen. Antoni Durski-Trzaska, Polak w służbie habsburskiej. Decyzją wodza naczelnego mundury Legionów miały być wzorowane na uniformach noszonych przez polskie związki strzeleckie. Z powodu ich braku początkowo legioniści nosili ubrania cywilne.

Liczebność Legionów Polskich w latach 1914–1917

VIII 1914	ok. 7500
II 1915	ok. 25 000
X 1916	ok. 18 500
VII 1917	ok. 16 500

Żołnierz piechoty Legionów Polskich w szarym mundurze strzeleckim i okrągłej czapce maciejówce z orzełkiem. Żołnierze byli uzbrojeni w karabiny Mannlicher [czyt.: manlisier] wz. 90 lub 95 z bagnetem, używane w armii austro-węgierskiej.

Żołnierz 1 Pułku Ułanów Legionów Polskich wyposażony w szablę kawaleryjską i karabin. Ułani często mieli też dodatkowe, nieregulaminowe uzbrojenie, np. rewolwery i pistolety.

? Opisz umundurowanie żołnierzy Legionów Polskich.

a powstanie nie wybuchło, mimo że Piłsudski ogłosił fałszywą wiadomość o funkcjonowaniu w Warszawie tajnego Rządu Narodowego. Ludność Królestwa uznała ochotników z Galicji za sojuszników Niemców i Austriaków. Akcja Piłsudskiego zakończyła się fiaskiem, a żołnierzom Kompanii groziło wcielenie do armii austriackiej. Inicjatywę przejęli wówczas zwolennicy opcji proaustriackiej. 16 sierpnia 1914 r. w Krakowie utworzyli **Naczelny Komitet Narodowy** (**NKN**). Ta ponadpartyjna organizacja koordynowała działania w celu utworzenia polskiego państwa przy wsparciu Austro-Węgier. Komitet przejął kontrolę nad oddziałami strzeleckimi. 27 sierpnia 1914 r. za zgodą władz austriackich przekształcił je w **Legiony Polskie**, czyli ochotniczą formację wojskową u boku armii austro-węgierskiej.

WALKI Z ROSJANAMI W LATACH 1914–1917

Legiony Polskie jako część armii austro-węgierskiej walczyły przeciwko Rosjanom w Królestwie Polskim i Galicji. Początkowo istniały dwa legiony – Wschodni i Zachodni – które następnie zostały przeformowane w trzy brygady.

Żołnierze **I Brygady** pod komendą Józefa Piłsudskiego walczyli na południu Kongresówki i uczestniczyli w nieudanej ofensywie austriackiej na Warszawę. Podczas osłaniania oddziałów austriackich Polacy stoczyli krwawą bitwę pod **Krzywopłotami** (16–19 listopada 1914 r.). Na przełomie 1914 i 1915 r. w Galicji Zachodniej starali się powstrzymać Rosjan, zagrażających Krakowowi. W maju 1915 r. I Brygada uczestniczyła w ofensywie wojsk państw

I WOJNA ŚWIATOWA NA ZIEMIACH POLSKICH

? 1. Omów, jak zmieniała się sytuacja militarna na ziemiach polskich w latach 1914–1917.
2. Wskaż rejony, gdzie walczyły Legiony Polskie, oraz miejsca bitew z udziałem Polaków.
3. Wymień jednostki polskie, które walczyły u boku Rosjan podczas I wojny światowej.

Szarżę pod Rokitną (dzis. zachodnia Ukraina) przeprowadził II Szwadron Ułanów z II Brygady, dowodzony przez rotmistrza Zbigniewa Dunina-Wąsowicza.

▪ *obraz, Warszawa, 1934 r.*

centralnych, po której Rosjanie zostali wyparci z Królestwa Polskiego.

Żołnierze **II Brygady** pod wodzą **płk. Józefa Hallera** bronili przełęczy karpackich, walczyli na Bukowinie i w Besarabii. Do historii przeszła brawurowa szarża kawalerii pod **Rokitną** 13 czerwca 1915 r., która przerwała linie rosyjskie.

III Brygada dowodzona przez **Bolesława Roję** latem 1915 r. walczyła na Lubelszczyźnie. Jesienią wraz z pozostałymi brygadami została skierowana na Wołyń. Najcięższe straty Polacy ponieśli podczas ofensywy Brusiłowa latem 1916 r. w rejonie **Kostiuchnówki**.

Politycy związani z NKN dążyli do rozbudowy Legionów Polskich. Chcieli utworzyć z nich samodzielną armię, o tych samych prawach co wojska austriackie i niemieckie. Nastąpiło to 20 września 1916 r., kiedy cesarz austriacki przekształcił oddziały legionowe w **Polski Korpus Posiłkowy**.

DZIAŁALNOŚĆ ROMANA DMOWSKIEGO

Podstawą działalności **Romana Dmowskiego** była odezwa wielkiego księcia Mikołaja Mikołajewicza z 1914 r. Według Dmowskiego sojusz z Rosją służył zjednoczeniu wszystkich zaborów i był pierwszym etapem odrodzenia polskiego państwa. 25 listopada 1914 r. grupa endeckich i konserwatywnych działaczy powołała w Warszawie **Komitet Narodowy Polski** (**KNP**) – instytucję reprezentującą orientację prorosyjską i prokoalicyjną. Celem Komitetu stało się utworzenie polskich wojsk u boku Rosji. Komitet nie rozwinął jednak działalności, ponieważ po zajęciu Warszawy przez Niemców latem 1915 r. jego działacze musieli wyjechać w głąb Rosji.

Dmowski także udał się do Rosji, a następnie na zachód Europy. Zamierzał przekonać państwa ententy, że Polacy mogą się przysłużyć w walce przeciwko Niemcom. W tym czasie na Zachodzie i w USA trwała już akcja propagandowa podjęta przez wybitnego pianistę i kompozytora **Ignacego Jana Paderewskiego** oraz laureata Literackiej Nagrody Nobla **Henryka Sienkiewicza**. Wykorzystali oni swoją sławę i autorytet, aby przekonać rządy i opinię publiczną Zachodu do korzystnego rozwiązania sprawy polskiej.

AKT 5 LISTOPADA

W 1915 r. Królestwo Polskie zostało podzielone przez państwa centralne na dwie strefy okupacyjne o randze Generalnego Gubernatorstwa. Strefa niemiecka miała stolicę w Warszawie, a austro-węgierska – w Lublinie. Niemcy i Austro-Węgry starały się pozyskać Polaków do współpracy. Zdecydowały się więc odbudować polskie państwo, choć nie miały sprecyzowanej wizji. Władze w Wiedniu rozważały dwie możliwości:

- włączenie ziem polskich zdobytych kosztem Rosji do Austro-Węgier i przekształcenie monarchii w trialistyczną,
- osadzenie na polskim tronie arcyksięcia austriackiego i sojusz odrodzonej Polski z Austro-Węgrami.

Te koncepcje nie odpowiadały Niemcom, które chciały związać Polskę gospodarczo i politycznie z Rzeszą. Odrodzone państwo polskie, ograniczone do Królestwa Kongresowego i ewentualnych nabytków na wschodzie, miało oddzielać Niemcy od Rosji. Niemcy i Austro-Węgry zaczęły rywalizować o wpływy w Polsce. Z tego powodu ostateczną decyzję o formie nowego państwa i jego granicach postanowiły podjąć po wojnie.

5 listopada 1916 r. gubernatorzy niemiecki i austro-węgierski ogłosili **manifest dwóch cesarzy** – tzw. **Akt 5 listopada**. Wilhelm II i Franciszek Józef I obiecali w nim utworzyć samodzielne Królestwo Polskie. Miało być ono monarchią konstytucyjną związaną z mocarstwami centralnymi. Proklamacja nie określała jego granic, wspominała jednak o tym, że będzie miało własną armię. Akt 5 listopada miał duże znaczenie dla przyszłości Polski. Po raz pierwszy bowiem sprawa polska została oficjalnie poruszona na forum międzynarodowym.

BUDOWA PAŃSTWOWOŚCI POLSKIEJ

Akt 5 listopada stał się podstawą do tworzenia polskiego państwa na ziemiach Królestwa Polskiego. W styczniu 1917 r. władze okupacyjne powołały **Tymczasową Radę Stanu Królestwa Polskiego** (**TRS**). Objęła ona zwierzchnictwo nad polskim sądownictwem, administracją, wojskiem oraz szkolnictwem. Szefem Komisji Wojskowej został Józef Piłsudski. Powołanie Tymczasowej Rady Stanu zbiegło się z rewolucją lutową w Rosji oraz przystąpieniem USA do wojny. Państwa ententy zadeklarowały wówczas swoje poparcie dla sprawy polskiej. Z tego powodu Piłsudski latem 1917 r. zrezygnował z członkostwa w Radzie Stanu. Ponadto

TEKST ŹRÓDŁOWY

AKT 5 LISTOPADA 1916 ROKU

Gubernator generalny Warszawy Hans von Beseler 5 listopada 1916 r. proklamował odezwę do Polaków w imieniu cesarzy Niemiec i Austro-Węgier.

Przejęci niezłomną ufnością w ostateczne zwycięstwo ich broni i życzeniem powodowani, by ziemie polskie, przez waleczne ich wojska ciężkimi ofiarami rosyjskiemu panowaniu wydarte, do szczęśliwej przywieść przyszłości, Jego Cesarska i Królewska Mość Cesarz Austrii i Apostolski Król Węgier oraz Jego Cesarska Mość Cesarz Niemiecki ułożyli się, by z ziem tych utworzyć państwo samodzielne z dziedziczną monarchią i konstytucyjnym ustrojem. Dokładniejsze oznaczenie granic Królestwa Polskiego zastrzega się. Nowe Królestwo znajdzie w łączności z obu sprzymierzonymi mocarstwami rękojmie potrzebne do swobodnego sił swych rozwoju. We własnej armii nadal żyć będą pełne sławy tradycje wojsk polskich dawniejszych czasów i pamięć walecznych polskich towarzyszy broni w wielkiej obecnej wojnie. Jej organizacja, wykształcenie i kierownictwo uregulowane będą we wspólnym porozumieniu. Sprzymierzeni monarchowie, biorąc należny wzgląd na ogólne warunki polityczne Europy, jako też na dobro i bezpieczeństwo własnych krajów i ludów, żywią niepłonną nadzieję, że obecnie spełnią się życzenia państwowego i narodowego rozwoju Królestwa Polskiego. Wielkie zaś, od zachodu z Królestwem Polskim sąsiadujące, mocarstwa z radością ujrzą u swych granic wschodnich wskrzeszenie i rozkwit wolnego, szczęśliwego i własnym narodowym życiem cieszącego się państwa.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 64–65.

? **1.** Wyjaśnij, jaki ustrój miała przyjąć Polska po uzyskaniu niepodległości.

2. Oceń, czy odrodzone państwo polskie miało być w pełni suwerenne.

namówił żołnierzy legionowych, by odmówili złożenia przysięgi zawierającej deklarację wierności wobec sprzymierzeńców (Niemiec i Austro-Węgier) – tzw. **kryzys przysięgowy**. Jednocześnie Piłsudski zarządził rozbudowę tajnych struktur **Polskiej Organizacji Wojskowej**. Miała ona przygotować powstanie na ziemiach polskich w obliczu zakładanej klęski państw centralnych. W tej sytuacji władze niemieckie rozwiązały I i III Brygadę. Niepokornych żołnierzy internowano lub wcielono do armii habsburskiej (byli obywatelami Austro-Węgier). Piłsudski został uwięziony w twierdzy w Magdeburgu. Żołnierze i oficerowie, którzy złożyli przysięgę (głównie z II Brygady), przeszli pod zwierzchnictwo niemieckiego generalnego gubernatora i utworzyli **Polskie Siły Zbrojne**.

Pod wpływem kryzysu przysięgowego Tymczasowa Rada Stanu została rozwiązana. Władze niemieckie i austriackie powołały **Radę Regencyjną** (zastępującą przyszłego króla) oraz gabinet ministrów. Te namiastki polskiej władzy wykonawczej starały się bronić interesów narodowych, a także rozbudowywać aparat państwowy i wzmacniać siły zbrojne.

Z powodu problemów z dostawami żywności i sprzętu dla armii Niemcy i Austro-Węgry bezwzględnie eksploatowały Królestwo Polskie. To poskutkowało brakami w zaopatrzeniu i głodem, których nie rekompensowały Polakom większe prawa polityczne. Rozgoryczenie społeczeństwa wzrosło po ogłoszeniu traktatu pokojowego z Ukrainą podpisanego 9 lutego 1918 r. w Brześciu Litewskim. Na jego mocy od Królestwa Polskiego odłączono ziemię chełmską.

Polscy legioniści internowani w Szczypiornie pod Kaliszem (dziś dzielnica Kalisza) podczas ćwiczeń sportowych. Organizowano je, aby utrzymać dyscyplinę i formę fizyczną. Szczególną popularnością wśród internowanych cieszyła się piłka ręczna. Później żołnierze propagowali tę grę w odrodzonym kraju, dlatego do dziś jest ona w Polsce nazywana szczypiorniakiem.

▪ *fotografia, Szczypiorno, 1917 r.*

LEGION PUŁAWSKI

Działacze orientacji prorosyjskiej próbowali utworzyć polskie oddziały jeszcze przed powołaniem Komitetu Narodowego Polskiego. Miały one wspierać Rosjan w walkach z Niemcami. Tę propozycję zaakceptował wielki książę Mikołaj Mikołajewicz. Do prorosyjskiej formacji wstąpiło ok. 900 ochotników, zgrupowanych w Puławach (stąd nazwa jednostki – **Legion Puławski**). Władze carskie rozwiązały jednak polską formację już jesienią 1915 r. po krótkich walkach z Niemcami. Jej żołnierzy wcielono do Brygady Strzelców Polskich, będącej częścią armii rosyjskiej. Służyło w niej ok. 8 tys. żołnierzy.

? Dlaczego rozwiązano Legion Puławski?

Żołnierze Legionu Puławskiego mogli posługiwać się językiem polskim i nosić umundurowanie z elementami narodowymi.

▪ *fotografia, Puławy, 1914 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

II Korpus i II Brygada

II Brygada walczyła głównie w Karpatach. Jej dowódcą był płk Józef Haller. Podczas kryzysu przysięgowego żołnierze II Brygady ślubowali wierność cesarzowi i weszli w skład Polskiego Korpusu Posiłkowego. Jednak gdy państwa centralne podpisały traktat pokojowy w Brześciu z Ukrainą i oddały jej część polskich terenów, żołnierze się zbuntowali. Niektórzy wraz z dowódcą przebili się na rosyjską stronę frontu, aby dołączyć do polskich formacji na Ukrainie. W maju 1918 r. Niemcy i Austriacy okupujący Ukrainę chcieli sobie podporządkować polskie oddziały. Polacy stawili opór i 11 maja 1918 r. pod Kaniowem stoczyli bitwę z Niemcami. Mimo taktycznego zwycięstwa z powodu braku amunicji musieli skapitulować. Józef Haller na czele ok. tysiąca żołnierzy zdołał jednak przedostać się na tereny kontrolowane przez Rosjan. II Brygada Legionów Polskich była jedyną formacją, która podczas Wielkiej Wojny walczyła ze wszystkimi trzema zaborcami.

Bitwa pod Kaniowem trwała cały dzień. Oddziały polskie stawiały zacięty opór wojskom niemieckim. Po wyczerpaniu amunicji zostały jednak zmuszone do złożenia broni.

▪ *obraz, Warszawa, 1923 r.*

? Dlaczego żołnierze II Brygady wypowiedzieli posłuszeństwo państwom centralnym?

WOJSKA POLSKIE W ROSJI

Po wydaniu Aktu 5 listopada sprawa polska pojawiła się na forum międzynarodowym. Poparcie państw centralnych przez Polaków mogło bowiem wpłynąć na niekorzystny dla ententy przebieg działań militarnych. Z tego powodu car Mikołaj II oświadczył, że Rosja stawia sobie za cel zjednoczenie i odbudowę wolnej Polski. Była to pierwsza taka deklaracja rosyjska od początku wojny.

Niedługo potem w Rosji wybuchła rewolucja lutowa. Nowe władze były bardziej przychylne wobec Polaków. Piotrogrodzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich zadeklarowała wprost konieczność utworzenia niepodległego państwa polskiego. Także Rząd Tymczasowy zainteresował się sprawą polską. **30 marca 1917 r.** uznał prawo Polaków do **samostanowienia** i budowy własnego państwa w sojuszu wojskowym z Rosją.

Dzięki postawie Rządu Tymczasowego zaczęły powstawać polskie siły zbrojne walczące z państwami centralnymi. W skład tych oddziałów weszli żołnierze z armii rosyjskiej, ochotnicy, a także jeńcy z wojsk niemieckich i austro-węgierskich.

SPRAWA POLSKA NA ZACHODZIE

Deklaracja Rządu Tymczasowego ułatwiła działania polskich polityków na Zachodzie, skupionych wokół Romana Dmowskiego. Wiosną 1917 r. przedłożył on Brytyjczykom memoriał o konieczności budowy państwa polskiego. Byłoby ono sojusznikiem państw zachodnich i równoważyło wpływy niemiecko-austriackie

WARTO WIEDZIEĆ

Bajończycy

W 1914 r. po wybuchu wojny z polskich ochotników w Paryżu sformowano dwa oddziały. Jednak werbunku szybko zaprzestano po protestach ambasady rosyjskiej. Żołnierzy jednego oddziału wysłano na szkolenie do Bayonne (czyt. bajon, dlatego byli oni nazywani bajończykami), natomiast żołnierzy drugiego – szkolono w Rueil (czyt. ruej, stąd ruelczycy). Tych ostatnich następnie podzielono między różne oddziały francuskie, natomiast bajończycy walczyli jako Legion Kompania Batalionu „C" w 1 Pułku Piechoty Legii Cudzoziemskiej. Legion bajończyków był pierwszą polską formacją walczącą u boku armii francuskiej przeciwko Niemcom. Po wielomiesięcznych walkach z blisko 200 żołnierzy kompanii pozostało niespełna 50. Została ona zatem rozwiązana (ku zadowoleniu Rosjan). W 1917 r. garstka ocalałych bajończyków zaciągnęła się do 1 Pułku Strzelców Pieszych, pierwszej jednostki Armii Polskiej formującej się we Francji.

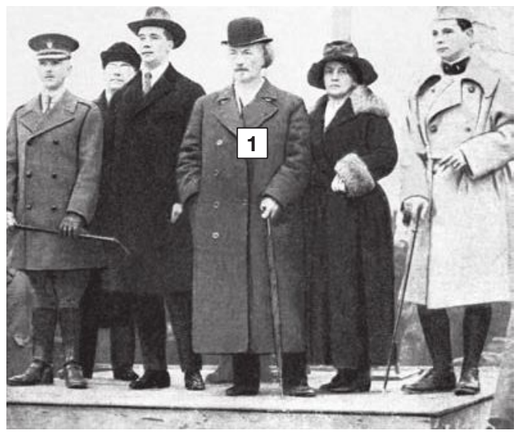
Bojowy sztandar bajończyków jest świadectwem odwagi żołnierzy tego oddziału. Widnieją na nim ślady 34 przestrzeleń. W niepodległej Polsce sztandar został odznaczony Orderem Virtuti Militari – by oddać hołd wszystkim, którzy pod nim walczyli.

▪ *fotografia współczesna, Warszawa*

? Dlaczego, Twoim zdaniem, powstanie polskiego oddziału wojskowego we Francji wzbudziło sprzeciw Rosji?

w Europie Środkowej. Dmowski przekonywał też aliantów do stworzenia odrębnej armii polskiej. Uzyskał na to zgodę władz francuskich. Latem 1917 r. powstała **Polska Armia**, zwana od koloru mundurów **Błękitną Armią**. Walczyła ona u boku państw trójporozumienia przeciwko Niemcom. **15 sierpnia 1917 r.** w Lozannie (Szwajcaria) polscy działacze zawiązali **Komitet Narodowy Polski** (**KNP**) z Romanem Dmowskim na czele. Siedzibą KNP wkrótce stał się Paryż. Organizacja reprezentowała naród polski na arenie międzynarodowej i była uznawana przez państwa ententy.

22 stycznia 1917 r. prezydent USA **Thomas Woodrow Wilson** przedstawił w Senacie amerykańskie propozycje pokojowe. Poruszył w nich sprawę odbudowy wolnej, zjednoczonej i samodzielnej Polski. Ta deklaracja była wynikiem działalności dyplomatycznej Ignacego Jana Paderewskiego oraz wsparcia amerykańskiego polityka Edwarda Mandella Housa [czyt.: hałsa]. **8 stycznia 1918 r.** prezydent Wilson ogłosił **14-punktowy program pokojowy**. W **13. punkcie** znalazł się zapis dotyczący odrodzonej Polski. Miała się ona składać ze wszystkich ziem zamieszkiwanych przez ludność polską, być niepodległa i suwerenna oraz uzyskać dostęp do morza. Deklaracja prezydenta Wilsona miała duże znaczenie dla wszystkich walczących stron.

Ignacy Jan Paderewski 1 wraz z małżonką podczas przeglądu wojsk polskich formowanych w Ameryce w obozie Niagara on the Lake [czyt.: niajagra on de lejk].

▪ *fotografia, USA, 1917 r.*

BŁĘKITNA ARMIA WE FRANCJI

Gen. Józef Haller obejmuje dowództwo nad Armią Polską we Francji w 1918 r. i składa uroczystą przysięgę na sztandar Pułku Strzelców Pieszych.

▪ *fotografia, Francja, 1918 r.*

Armia Polska we Francji, inaczej Błękitna Armia, powstała 4 czerwca 1917 r. na mocy dekretu prezydenta Republiki Francuskiej, z inicjatywy Dmowskiego. Państwa ententy uznały ją za wojsko sojusznicze. Polityczną kontrolę nad Błękitną Armią sprawował Komitet Narodowy Polski. Wstąpili do niej głównie polscy emigranci ze Stanów Zjednoczonych, Kanady oraz Francji, łącznie ok. 15 tys. żołnierzy. Walczyli oni z Niemcami wiosną i latem 1918 r. Rozbudowa polskich oddziałów była kontynuowana też po zakończeniu działań wojennych. Wtedy do armii napłynęli polscy żołnierze z wojska austro-węgierskiego i niemieckiego. 4 października 1918 r. dowództwo nad Błękitną Armią objął Józef Haller, mianowany generałem. Na przełomie 1918 i 1919 r. Błękitna Armia była najlepiej wyszkoloną i wyposażoną jednostką odradzającego się Wojska Polskiego. W jej skład wchodziło ok. 70 tys. żołnierzy.

? Jaką rolę odegrała Błękitna Armia podczas I wojny światowej?

SPRAWA POLSKA POD KONIEC WOJNY

Na przychylny stosunek państw zachodnich do sprawy polskiej wpłynęło kilka czynników: niestabilna sytuacja w Rosji, rosnąca pozycja Niemiec we wschodniej Europie po pokoju brzeskim, a także postawa prezydenta Wilsona. Odrodzona Polska miała stanowić przeciwwagę dla wpływów niemieckich na wschodzie. Polityka państw sprzymierzonych nie była jednak spójna. Wielka Brytania obawiała się zbytniego osłabienia Niemiec i sprzeciwiała rozpadowi Austro-Węgier. Twierdziła bowiem, że to mocarstwa centralne stabilizują sytuację we wschodniej i środkowej Europie. Niemcy wciąż jednak nie były pokonane, a ich wiosenne ofensywy w 1918 r. mogły zapewnić im zwycięstwo. Mimo zastrzeżeń Brytyjczyków **3 czerwca 1918 r.** rządy Francji, Wielkiej Brytanii i Włoch ogłosiły więc tzw. **deklarację wersalską** w sprawie Polski. Powtórzyły w niej wcześniejszą deklarację Wilsona i dawały Polakom prawo do samostanowienia oraz utworzenia własnego państwa z dostępem do morza.

ĆWICZENIA

1. Porównaj wizje odzyskania niepodległości zwolenników orientacji proaustriackiej i prorosyjskiej.
2. Oceń realizację zamierzeń niepodległościowych przez polskie formacje wojskowe walczące po stronie państw centralnych.
3. Wyjaśnij, jakie były skutki Aktu 5 listopada dla sprawy polskiej.
4. Omów działalność Romana Dmowskiego u boku ententy.
5. Wyjaśnij wpływ orędzia prezydenta USA Thomasa Woodrowa Wilsona na politykę państw alianckich wobec sprawy polskiej u schyłku wojny.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Cisek, *Józef Piłsudski*, Warszawa 2007.
R. Kaczmarek, *Polacy w armii kajzera na frontach I wojny światowej*, Kraków 2014.

Podsumowanie rozdziału V
I wojna światowa

1 Geneza I wojny światowej

1. Na przełomie XIX i XX w. rozwijała się rywalizacja mocarstw europejskich na płaszczyźnie gospodarczej i wojskowej. Próbowały one również rozszerzyć swoje strefy wpływów w koloniach. Szczególnie widoczny był konflikt francusko-niemiecki.
2. W wyniku sprzeczności interesów mocarstw europejskich ukształtowały się dwa główne bloki polityczno-militarne – trójprzymierze (1882 r.), obejmujące Niemcy, Austro-Węgry i Włochy, i trójporozumienie (1907 r.), łączące Wielką Brytanię, Francję i Rosję.
3. Miejscem, w którym ścierały się interesy mocarstw, były Bałkany, od narastających tam konfliktów nazywane też kotłem bałkańskim. Poszczególne kraje chciały rozszerzyć swoje strefy wpływów na niepodległe państwa półwyspu. Konflikty terytorialne doprowadziły do wybuchu dwóch wojen bałkańskich (1912–1913).
4. W Europie zaczęto rozbudowywać armie. Rywalizacja na polu militarnym doprowadziła do wyścigu zbrojeń. Wynajdywano nowe rodzaje uzbrojenia oraz rozbudowywano systemy twierdz. Wojny na Bałkanach potraktowano jako poligon doświadczalny dla obu sojuszy.
5. W drugiej dekadzie XX w. narastające konflikty sprawiły, że każdy kryzys mógł doprowadzić do wybuchu europejskiej wojny.

2 Wielka Wojna

1. Bezpośrednią przyczyną wybuchu Wielkiej Wojny było zabójstwo arcyksięcia Franciszka Ferdynanda, następcy cesarza. W odpowiedzi Austro-Węgry wypowiedziały wojnę Serbii. Uruchomiło to system sojuszy, który kolejno wciągał do konfliktu mocarstwa europejskie.
2. Na froncie zachodnim atak niemiecki na Francję został zatrzymany w bitwie nad rzeką Marną. Niemcy nie zdołali przeprowadzić kolejnej skutecznej ofensywy, przez co działania na Zachodzie zmieniły się w wojnę pozycyjną.
3. Kolejne lata wojny nie przyniosły znaczących zmian na froncie zachodnim. Najkrwawszą bitwę stoczono o twierdzę Verdun. Nad Sommą po raz pierwszy w walce użyto czołgów, a pod Ypres – gazów bojowych.
4. Po początkowych sukcesach rosyjskich na froncie wschodnim inicjatywę przejęły tam Niemcy i Austro-Węgry. W wyniku ofensywy pod Gorlicami (1915 r.) państwom centralnym udało się przesunąć front o kilkaset kilometrów w stronę Rosji, co umożliwiło im skupienie się na froncie zachodnim.
5. Pomimo przewagi militarnej Austro-Węgrom nie udało się szybko pokonać armii serbskiej, co negatywnie wpłynęło na ich wizerunek. Front serbski przełamano z pomocą Niemców dopiero we wrześniu 1915 r.

Żołnierze z 55 Dywizji Brytyjskiej, oślepieni podczas ataku gazowego, wycofują się z linii frontu. Każdy żołnierz kolumny trzyma rękę na ramieniu towarzysza przed sobą, aby móc się przemieszczać.

▪ *fotografia, Francja, 1915 r.*

3 Rewolucje w Rosji

1. Wielkie straty na frontach Wielkiej Wojny oraz trudności gospodarcze doprowadziły do sprzeciwu ludności rosyjskiej wobec cara. W 1917 r. doszło do rewolucji lutowej. Car abdykował, a władzę przejął Rząd Tymczasowy na czele z Aleksandrem Kiereńskim.
2. Z pomocą Niemców do Piotrogrodu przybył przywódca bolszewików – Włodzimierz Lenin. Domagał się radykalnych reform zgodnych z zasadami komunizmu oraz zakończenia udziału Rosji w wojnie. Zdobył duże poparcie wśród chłopów i robotników.
3. Jesienią 1917 r. w wyniku rewolucji październikowej władzę przejęli bolszewicy, którzy powołali Radę Komisarzy Ludowych. Wydano dekret o pokoju i dekret o ziemi, a 3 marca 1918 r. podpisano traktat pokojowy w Brześciu Litewskim.
4. Bolszewicy wprowadzili terror, którego ofiarami stali się przedstawiciele dotychczasowych elit oraz duchowieństwa. Zamordowano również cara wraz z rodziną. Walką z przeciwnikami reżimu zajmowała się Czeka.
5. Kraj ogarnęła wojna domowa pomiędzy czerwonymi (bolszewikami) i białymi (zwolennikami cara). Ponadto w wielu rejonach kraju wylądowały interwencyjne wojska ententy. Utworzona przez rewolucjonistów Armia Czerwona w ciągu kilku lat pokonała podzielone wojska białych.

4 Klęska państw centralnych

1. W 1917 r. gospodarka i armia francuska były znacznie osłabione, dochodziło do licznych buntów żołnierzy, z kolei borykające się z blokadą Niemcy ogłosiły 1 kwietnia 1917 r. nieograniczoną wojnę podwodną.
2. USA początkowo nie brały udziału w wojnie. Dopiero skandal dyplomatyczny oraz zatopienie statku, na którym znajdowali się cywilni obywatele tego kraju, spowodowało wypowiedzenie wojny Niemcom 6 kwietnia 1917 r.
3. Pogarszała się sytuacja wewnętrzna państw centralnych. Spadło poparcie dla przedłużającej się wojny. Gospodarka Austro-Węgier była zrujnowana, a poszczególne narody domagały się niepodległości. W Niemczech brakowało rekrutów i rąk do pracy. Szerzył się głód, a kraj ogarnęły strajki i protesty.
4. W marcu 1918 r. ruszyła ostatnia ofensywa wojsk niemieckich, która zakończyła się klęską. Decydujący cios armii niemieckiej zadała kontrofensywa marszałka Focha. Kolejni sojusznicy Niemiec wycofywali się z wojny. 11 listopada 1918 r. podpisano w Compiègne zawieszenie broni.
5. Wielka Wojna była wojną totalną, która zaangażowała całe społeczeństwa, a gospodarkę i technologię podporządkowała wysiłkowi wojennemu. Oprócz śmierci milionów żołnierzy konflikt przyniósł kryzys gospodarczy, epidemie i głód.

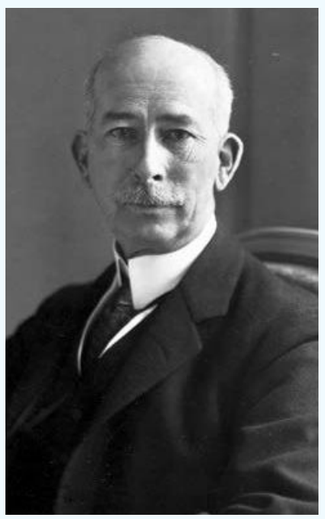

Obsługa amerykańskiego karabinu maszynowego podczas walk w Lesie Argońskim w północno-wschodniej Francji. W tym rejonie w październiku 1918 r. Amerykanin Alvin York [czyt.: alwin jork] dokonał niebywałego czynu, uciszając 32 niemieckie karabiny maszynowe, zabijając 28 Niemców i 132 z nich biorąc do niewoli. Został za to odznaczony Medalem Honoru – najwyższym amerykańskim odznaczeniem. Sam York należał do Kościoła Chrystusowego Unii Chrześcijan, który sprzeciwiał się wojnie i przemocy. Złożył nawet podanie, w którym wyjaśniał, że przekonania religijne nie pozwalają mu służyć w wojsku. Zostało ono jednak odrzucone.

▪ *fotografia, Francja, 1918 r.*

5 Sprawa polska podczas I wojny światowej

1. Przed 1914 r. państwa zaborcze nie składały konkretnych deklaracji w kwestii niepodległości Polski w razie wybuchu wojny. Mimo to w konflikcie międzynarodowym dopatrywano się szans na suwerenność. Dominowały koncepcje proaustriacka i prorosyjska.
2. Przed wojną w Galicji powstawały strzeleckie organizacje paramilitarne. Po wybuchu konfliktu władze austriackie zezwoliły na utworzenie z nich I Kompanii Kadrowej. W sierpniu 1914 r. Naczelny Komitet Narodowy doprowadził do powstania Legionów Polskich, walczących u boku Austro-Węgier z Rosjanami.
3. 5 listopada 1916 r. cesarze Niemiec i Austro-Węgier wydali manifest, w którym obiecali utworzenie samodzielnego państwa polskiego, jednak bez deklaracji dotyczących granic. Utworzono Tymczasową Radę Stanu, a później Radę Regencyjną, które były namiastkami polskiej władzy.
4. Po upadku caratu Rząd Tymczasowy uznał prawo Polski do samostanowienia. Umożliwiło to sformowanie trzech polskich korpusów walczących przeciw państwom centralnym u boku Rosji.
5. O sprawę polską na Zachodzie zabiegali R. Dmowski i I.J. Paderewski. 4 czerwca 1917 r. utworzono we Francji Błękitną Armię. W Szwajcarii uformowano Komitet Narodowy Polski, który ententa uznała za oficjalne przedstawicielstwo polskie.
6. 3 czerwca 1918 r. Wielka Brytania, Francja i Włochy wydały tzw. deklarację wersalską. Zgodnie z 13. artykułem deklaracji pokojowej prezydenta Wilsona gwarantowała ona utworzenie niepodległej Polski z dostępem do morza.

Edward Mandell House miał duży wpływ na prezydenta USA w sprawach międzynarodowych. Był obecny na konferencji w Paryżu oraz pracował nad paktem Ligi Narodów.

- *fotografia, USA, 1919 r.*

Data	Wydarzenie
1882 r.	powstanie trójprzymierza
1892 r.	sojusz francusko-rosyjski
1904 r.	zawiązanie ententy
1907 r.	utworzenie trójporozumienia
1908 r.	utworzenie ZWC
1912 r.	powstanie Ligi Bałkańskiej
X 1912–V 1913 r.	I wojna bałkańska
VI–VIII 1913 r.	II wojna bałkańska
28 VI 1914 r.	zamach na arcyksięcia Franciszka Ferdynanda
26–30 VIII 1914 r.	bitwa pod Tannenbergiem
27 VIII 1914 r.	utworzenie Legionów Polskich
IX 1914 r.	bitwa nad Marną
29 X 1914 r.	przyłączenie się Turcji do wojny
II 1915–I 1916 r.	bitwa o Gallipoli
2–5 V 1915 r.	bitwa pod Gorlicami
23 V 1915 r.	dołączenie Włoch do wojny
14 X 1915 r.	dołączenie Bułgarii do wojny
II–XII 1916 r.	bitwa o twierdzę Verdun
31 V 1916 r.	bitwa jutlandzka
VI–IX 1916 r.	ofensywa Brusiłowa
VII–XI 1916 r.	bitwa nad Sommą
5 XI 1916 r.	Akt 5 listopada
8 III 1917 r.	początek rewolucji lutowej
1 IV 1917 r.	nieograniczona wojna podwodna
6 IV 1917 r.	przystąpienie USA do wojny
4 VI 1917 r.	utworzenie Błękitnej Armii
15 VIII 1917 r.	powstanie KNP
6–7 XI 1917 r.	początek rewolucji październikowej
8 I 1918 r.	ogłoszenie 14. punktów Wilsona
3 III 1918 r.	traktat w Brześciu Litewskim
3 XI 1918 r.	kapitulacja Węgier
11 XI 1918 r.	rozejm w Compiègne

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Francuska karykatura z 1915 r.

Napis: Żarłok. Zbyt twarde.

Wyjaśnij, odwołując się do elementów graficznych, okoliczności i cel powstania tej karykatury.

Wskazówki

a) Zwróć uwagę na tytuł i datę powstania karykatury – w 1915 r. toczyła się już I wojna światowa, więc rysunek odwołuje się do tego wydarzenia. Dodatkowo opis zawiera informację, że jest to ilustracja francuska. Zacznij od rozpoznania przedstawionej postaci. W tym przypadku jest to żołnierz w hełmie noszonym w armii niemieckiej. Dodatkowo charakterystyczne wąsy pozwalają przypuszczać, że chodzi o cesarza Wilhelma II.

b) Aby poprawnie odpowiedzieć na pytanie, należy odwołać się do dwóch elementów graficznych rysunku. Główną postacią jest cesarz Wilhelm II. Władca próbuje nieskutecznie, jak widać, zjeść kulę ziemską, co miało symbolizować imperialne plany Niemiec. Ważne w tym poleceniu jest też rozpoznanie, do jakiego sojuszu wojskowego należała Francja, z której pochodzi karykatura. Znajdowała się ona w trójporozumieniu, czyli zaliczała się do przeciwników Niemiec. Miało to ukazać nieskuteczność Rzeszy Niemieckiej w wojnie z ententą.

Odpowiedź

Karykatura ta, powstała w pierwszych latach I wojny światowej, miała na celu ośmieszenie Niemiec i ich władcy. Widać na niej cesarza Wilhelma II, ukazanego w charakterystycznej dla armii pruskiej pikielhaubie. Postać na rysunku nieskutecznie próbuje ugryźć kulę ziemską, co ma pokazać wygórowane, mocarstwowe ambicje Niemiec oraz ich bezsilność w starciu z trójporozumieniem.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło 1. Fragment współczesnego opracowania

W 1911 r. [...] rozpoczęły się ponownie niebezpieczne rozruchy wymierzone przeciwko władzy centralnej. Pomocy sułtanowi udzielili wówczas Francuzi. Chaos, jaki panował w kraju, wykorzystali również i Hiszpanie. Aby tanim kosztem rozszerzyć swe posiadłości [...]. Co prawda w lipcu w Agadirze pojawiła się niespodziewanie niemiecka kanonierka „Panther" [...], ale demonstracja ta nie miała jednak bynajmniej służyć obronie suwerenności kraju, co Wilhelm tak niedawno uroczyście przyrzekał, a tylko… uzyskaniu odpowiednich cesji terytorialnych.

Źródło: P. Wieczorkiewicz, *Historia wojen morskich*, t. 2, Londyn 1995, s. 381.

Źródło 2. Mapa

Zaznacz poprawne dokończenie zdań.

a) Wydarzenia opisane w tekście rozegrały się w państwie oznaczonym na mapie numerem

A. 1. B. 2. C. 3. D. 4.

b) Wydarzenie opisane w tekście rozegrały się

A. przed powstaniem trójprzymierza.

B. między powstaniem trójprzymierza a powstaniem ententy.

C. między powstaniem trójporozumienia a wybuchem I wojny bałkańskiej.

D. po zakończeniu II wojny bałkańskiej.

2 Źródło. Fragmenty współczesnego opracowania

Fragment 1.: 27 maja [...] nastąpił trzeci wielki atak [...]. 30 maja stanęli nad Marną. W Paryżu zapanowała panika; Niemcy ostrzeliwali miasto i jego okolice z ciężkiego działa [...], co powiększało grozę [...]. 18 lipca Francuzi, wspomagani przez 9 dywizji amerykańskich, przypuścili atak [...], uderzając na Niemców z flanki i zmuszając do wycofania się ich znad Marny.

Fragment 2.: Niemiecki sztab admiralicji opracował plan działań zaczepnych i wciągnięcia marynarki brytyjskiej w zasadzkę [...]. Była to pierwsza i ostatnia wielka bitwa morska pierwszej wojny światowej [...]. Według opinii znawców manewr niemiecki był przeprowadzony wzorowo, ale i dowódca angielski, admirał Jellicoe [czyt.: dżelikoł], nie popełnił błędu [...]. W każdym razie flota niemiecka zadała, mimo przewagi przeciwnika flocie brytyjskiej straty dużo większe, niż sama poniosła.

Fragment 3.: Dowództwo objął stary i doświadczony żołnierz Paul von Hindenburg, jego szefem sztabu został Erich Ludendorff [...]. Udało im się oskrzydlić armię Samsonowa (której Rennenkampf nie udzielił żadnej pomocy) i rozbić ją w wielkiej bitwie [...]. Ludendorff nazwał ją bitwą pod Tannenbergiem dla przeciwstawienia tego zwycięstwa klęsce Krzyżaków pod Grunwaldem.

Fragment 4.: 19 lutego [...] flota angielsko-francuska podpłynęła do wejścia do Dardaneli i rozpoczęła ostrzeliwanie zewnętrznych fortów i umocnień. Wkrótce wszakże okazało się, że sama flota nie zdoła sforsować Cieśnin, że potrzebna jest do tego piechota, która musi być wysadzona na ląd. Przybyłe później wojska lądowe francuskie i brytyjskie (Australijczycy i Nowozelandczycy) zajęli skrawki wybrzeża na półwyspie Gallipoli [...].

Źródło: J. Pajewski, *Historia powszechna 1871–1918*, Warszawa 1978, s. 380, 388, 402, 475, 477.

a) Zaznacz poprawne dokończenie zdania.

Szereg, w którym zapisano właściwą kolejność wydarzeń opisanych w źródle, to

A. 4, 3, 1, 2. B. 4, 1, 3, 2. C. 1, 4, 2, 3. D. 3, 4, 2, 1.

b) Oceń, które z opisanych starć miało największy wpływ na losy I wojny światowej. Uzasadnij odpowiedź.

3 Źródło. Rosyjska karykatura z epoki

Napis: Rosyjski dom carski.

Wyjaśnij, odwołując się do elementów graficznych, okoliczności i cel powstania tej karykatury.

4 Źródło. Fragment współczesnego opracowania

Pałacu Zimowego broniła garstka wychowanków szkół oficerskich (junkrów) i oddział kobiet. Bolszewicy otworzyli ogień z automobilów pancernych, z dział „Aurory" i z twierdzy Pietropawłowskiej, szyby pałacu wylatywały z brzękiem, piękne ozdoby architektoniczne rozsypywały się w gruzy. Przez całą noc wśród posępnego i jakby martwego miasta Pałac Zimowy gorzał ogniem nieustannej strzelaniny. O godzinie drugiej nad ranem dostał się w ręce bolszewików.

Źródło: J. Parandowski, *Bolszewizm i bolszewicy w Rosji*, Londyn 1996, s. 50.

Podaj stosowaną w historiografii nazwę wydarzenia, którego początek opisano w źródle, i rok, w którym nastąpiło.

5 **Źródło. Dokument z epoki**

Do mieszkańców Warszawskiego Jeneralnego Gubernatorstwa.

Przejęci niezłomną ufnością w ostateczne zwycięstwo ich broni i życzeniem powodowani, by ziemie polskie przez waleczne ich wojska ciężkimi ofiarami panowaniu rosyjskiemu wydarte do szczęśliwej przywieść przyszłości, Jego Cesarska Mość Cesarz Niemiecki i Jego Cesarska i Królewska Mość Cesarz Austrii i Apostolski Król Węgier postanowili z ziem tych utworzyć państwo samodzielne z dziedziczną monarchią i konstytucyjnym ustrojem. Dokładniejsze oznaczenie granic zastrzega się.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 64.

Na podstawie źródła i własnej wiedzy oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Zaprezentowany dokument to fragment manifestu wydanego w imieniu Wilhelma II i Franciszka Józefa.	P	F
Źródło to ogłoszono oficjalnie w styczniu 1918 r.	P	F
Królestwo Polskie miało się składać z ziem byłego zaboru rosyjskiego i austriackiego.	P	F

6 **Źródło 1. Wywóz towarów ze Stanów Zjednoczonych w mln dolarów**

	Rok 1914	Rok 1915	Rok 1916
Do państw koalicji	824,8	1991,7	3214,5
Do państw centralnych	169,3	11,9	1,2

Źródło: J. Pajewski, *Historia powszechna 1871–1918*, Warszawa 1978, s. 425.

Źródło 2. Fragment współczesnego opracowania

W wyścigu gospodarczym Koalicja miała dużą przewagę nad Państwami Centralnymi. Państwa Koalicji panowały na morzach i mogły korzystać z wszelkich bogactw swych posiadłości kolonialnych. Niemcom natomiast groził nie tylko brak podstawowych surowców potrzebnych przemysłowi, ale także i środków żywności, jeśliby wojna miała przeciągnąć się ponad rok [...].
Zaraz po wybuchu wojny Wielka Brytania i Francja ogłosiły blokadę Niemiec. [...] Rządy angielski i francuski, interpretując rozszerzająco tzw. Deklarację londyńską z 1909 r. o kontrabandzie wojennej, uznały, że wszelkie towary wiezione nie tylko do portów niemieckich, ale i do portów w krajach neutralnych, sąsiadujących z Niemcami, uznać należy za przemyt wojenny, jeżeli nie będzie bezspornego dowodu, że krajem przeznaczenia wiezionego towaru jest rzeczywiście kraj neutralny. Za kontrabandę uznano nie tylko sprzęt wojenny i surowce bezpośrednio służące przemysłowi wojennemu, ale w ogóle wszelkie towary wysyłane do Niemiec, a co najważniejsze również żywność służącą zaopatrywaniu ludności cywilnej.

Źródło: J. Pajewski, *Historia powszechna 1871–1918*, Warszawa 1978, s. 367–368.

Rozstrzygnij, czy źródło 1 pozwala ocenić skuteczność blokady, którą opisano w źródle 2. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do obu źródeł.

7 **Wypowiedź argumentacyjna**

a) *Za wybuch I wojny światowej osobistą odpowiedzialność ponosi cesarz Niemiec Wilhelm II.* Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w swojej argumentacji aspekt polityczny, społeczno-gospodarczy i kulturowy.

b) *To w 1916 r. rozstrzygnęły się losy I wojny światowej.* Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy i je uzasadnij, charakteryzując trzy wybrane wydarzenia z okresu tego konfliktu.

▪ *The Flatiron Building* [czyt.: de flatajen bildin] – obraz Samuela Halperta z 1919 r.

VI
DWUDZIESTOLECIE MIĘDZYWOJENNE

1 Ład wersalski
2 Kryzys demokracji
3 Wielki Kryzys
4 Narodziny III Rzeszy
5 Totalitaryzm stalinowski
6 Świat w okresie międzywojennym
7 Kultura i nauka w latach 20. i 30.
8 Na drodze ku wojnie

1 ŁAD WERSALSKI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- przebieg konferencji pokojowej w Paryżu,
- postanowienia traktatu wersalskiego i traktatów z sojusznikami Niemiec,
- funkcjonowanie ładu wersalskiego,
- powstanie i działalność Ligi Narodów.

KONFERENCJA PARYSKA

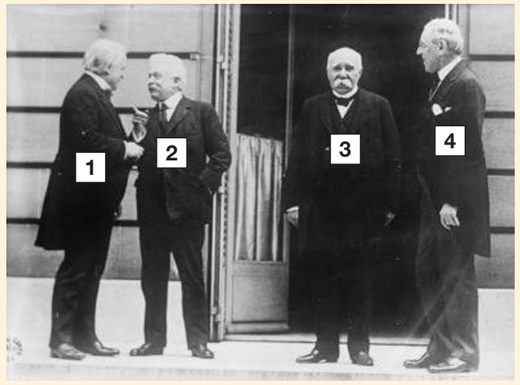
11 listopada 1918 r. został podpisany rozejm w Compiègne (więcej zob. s. 353), kończący walki na froncie zachodnim podczas I wojny światowej. To otworzyło drogę do rozmów dotyczących powojennego ładu. Nad warunkami traktatów pokojowych debatowano podczas **konferencji pokojowej w Paryżu**, która trwała **od 18 stycznia 1919 r. do 21 stycznia 1920 r.**

W konferencji wzięli udział delegaci 27 państw walczących przeciwko Niemcom, a także przedstawiciele Indii oraz czterech dominiów brytyjskich (Kanady, Australii, Afryki Południowej i Nowej Zelandii). W gronie zwycięskiej koalicji znalazły się ponadto reprezentacje nowych państw z Europy Środkowej: Polski, Czechosłowacji oraz Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (Królestwa SHS). Do negocjacji, wbrew tradycjom z XIX w., nie zostali zaproszeni przedstawiciele państw, które poniosły klęskę. Wśród delegatów zabrakło również reprezentantów bolszewickiej Rosji – uznano bowiem, że ta, zawierając odrębny pokój z państwami centralnymi, zdradziła swoich sojuszników. Obrady konferencji oparto na **14-punktowym programie pokojowym** prezydenta USA Thomasa Woodrowa Wilsona (więcej zob. s. 350).

Głównym problemem, z jakim zmierzyli się uczestnicy konferencji paryskiej, było ustalenie warunków traktatu pokojowego z Niemcami. Francja opowiadała się za maksymalnym osłabieniem potencjału politycznego, militarnego i gospodarczego Niemiec. Oprócz zwrotu Alzacji i Lotaryngii Francuzi żądali oderwania ziem nadreńskich i utworzenia z nich buforowego państewka, a także okupacji i demilitaryzacji zachodniego pogranicza Rzeszy Niemieckiej. Premier Georges Clemenceau popierał ponadto terytorialne postulaty delegacji polskiej i czechosłowackiej, a odrodzoną Polskę uważał za barierę niezbędną do zachowania pokoju między Niemcami a Rosją. Francuzi żądali także wysokich reparacji.

WIELKA CZWÓRKA

Oficjalnie decyzje na konferencji paryskiej podejmowało zgromadzenie plenarne, czyli delegaci wszystkich państw. Zbierało się ono jednak rzadko, a prace prowadzono w mniejszych komisjach problemowych. Porządkiem obrad zgromadzenia oraz komisji kierowała Rada Najwyższa Konferencji Pokojowej, złożona z przedstawicieli państw zwycięskich: Francji, Wielkiej Brytanii, Włoch, Stanów Zjednoczonych i Japonii. W rzeczywistości o najważniejszych kwestiach decydowali przywódcy trzech krajów: prezydent USA **Thomas Woodrow Wilson**, premier Francji **Georges Clemenceau** [czyt.: żorż klemą**so**] oraz szef rządu brytyjskiego **David Lloyd George** [czyt.: dejwid lojd dżordż]. Japończyków nie interesowały bowiem problemy europejskie, a rola Włoch na konferencji została zmarginalizowana ze względu na mniejszy od pozostałych potencjał militarny i ekonomiczny.

Wielka Czwórka, czyli premier Wielkiej Brytanii David Lloyd George 1, premier Włoch Vittorio Orlando 2, szef rządu francuskiego Georges Clemenceau 3 oraz prezydent USA Thomas Woodrow Wilson 4, podczas konferencji paryskiej.

- *fotografia, Paryż, 1919 r.*

? Dlaczego obrady kongresu zostały zdominowane przez trzy państwa?

EUROPA PO I WOJNIE ŚWIATOWEJ

? 1. Wskaż terytoria, które utracili Niemcy w wyniku postanowień traktatu wersalskiego.

2. Wymień nowe państwa, które pojawiły się na mapie Europy Środkowej na mocy podpisanych traktatów.

Brytyjczycy, którzy podczas wojny wyeliminowali Niemców z rywalizacji kolonialnej, nie zamierzali narzucać im zbyt ciężkich warunków pokojowych. Uważali, że może to zdestabilizować wewnętrznie Niemcy i przyczynić się do wybuchu rewolucji, sojuszu z Rosją bolszewicką, a w konsekwencji – kolejnej wojny. Ponadto, w myśl polityki równowagi sił, nie chcieli wzrostu potęgi Francji – to mogło bowiem poskutkować odnowieniem rywalizacji francusko-brytyjskiej.

Delegacja USA popierała postulaty Brytyjczyków dotyczące łagodniejszych ustaleń pokoju z Niemcami. Ponadto Amerykanie propagowali powołanie organizacji, której celem miała być ochrona międzynarodowego pokoju. Przy ustalaniu granic nowych państw w Europie Środkowej Stany Zjednoczone były zwolennikami **zasady samostanowienia narodów**. Opowiadały się za przeprowadzeniem na terenach spornych **plebiscytów terytorialnych** pod międzynarodowym nadzorem, w których miejscowa ludność zdecyduje o swojej przynależności państwowej.

Podpisanie traktatu pokojowego z Niemcami odbyło się w Sali Lustrzanej pałacu w Wersalu. Było to miejsce symboliczne, ponieważ właśnie tam w 1871 r. ogłoszono powstanie II Rzeszy Niemieckiej.

▪ *obraz, Francja, ok. 1920 r.*

TRAKTAT WERSALSKI

Prace nad traktatem pokojowym trwały niemal cztery miesiące. W maju 1919 r. delegacji niemieckiej zaproszonej do Wersalu przedstawiono tekst układu przygotowany przez państwa ententy. Niemcy nie były w stanie wznowić działań zbrojnych, co zmusiło je do przyjęcia aktu. **28 czerwca 1919 r.** w pałacu w **Wersalu** reprezentanci Niemiec podpisali **traktat pokojowy**, który wszedł w życie 10 stycznia 1920 r. Na jego podstawie Niemcy – jako mocarstwo odpowiedzialne za wybuch wojny – zobowiązano do:

- oddania części terytoriów na rzecz Francji (Alzacja i Lotaryngia), Polski (Wielkopolska, Pomorze Nadwiślańskie), Czechosłowacji (skrawek Górnego Śląska), Belgii oraz Litwy (rejon Kłajpedy);
- wydzielenia terytorium Wolnego Miasta Gdańska;
- przeprowadzenia pod kontrolą międzynarodową plebiscytów na spornych i mieszanych pod względem etnicznym terenach (z Polską – Górny Śląsk, Warmia, Mazury i Powiśle, z Danią – Szlezwik-Holsztyn, z Francją – Zagłębie Saary, z Belgią – okręg Eupen-Malmédy, czyt.: epen malme**di**);
- rezygnacji z kolonii (posiadłości niemieckie zostały przejęte jako **terytoria mandatowe** przez Wielką Brytanię, Francję, Związek Południowoafrykański, Australię, Nową Zelandię oraz Japonię; kontrola i przygotowanie tych ziem do uzyskania suwerenności spoczęły na Lidze Narodów);
- zmniejszenia armii lądowej do 100 tys. zawodowych żołnierzy, bez broni pancernej, chemicznej i lotnictwa, oraz redukcji marynarki wojennej;
- zapłaty kwoty 132 mld marek w złocie jako **reparacji** wojennych (50% z nich przypadło Francji, 30% – Wielkiej Brytanii, a reszta innym członkom antyniemieckiej koalicji);
- **demilitaryzacji** i zgody na czasową okupację nadreńskich prowincji Rzeszy Niemieckiej przez aliantów, co miało zagwarantować szybką spłatę pierwszej raty odszkodowań;
- rezygnacji z planów zjednoczenia z Austrią oraz uznania jej za suwerenne i niepodległe państwo;
- wyrażenia zgody na umiędzynarodowienie Kanału Kilońskiego oraz rzek znajdujących się w granicach Rzeszy Niemieckiej: Łaby, Odry, Dunaju i Niemna.

Elementami traktatu pokojowego z Niemcami były też fragmenty dotyczące powołania i zasad funkcjonowania **Ligi Narodów** oraz **Międzynarodowej Organizacji Pracy**. Ponadto uczestnicy konferencji pokojowej w Paryżu pracowali nad podobnymi układami z sojusznikami Rzeszy Niemieckiej z okresu Wielkiej Wojny. Ich również nie zaproszono do negocjacji, a jedynie przedstawiono im do podpisania gotowe dokumenty.

TEKST ŹRÓDŁOWY

TRAKTAT WERSALSKI

Traktat podpisany 28 czerwca 1919 r. pomiędzy państwami ententy a Niemcami nakładał na przegranych trudne do spełnienia warunki pokoju, które przedstawiono im bez negocjacji.

Art. 227
Mocarstwa sprzymierzone i stowarzyszone stawiają w stan publicznego oskarżenia Wilhelma II Hohenzollerna, byłego cesarza Niemiec, o najwyższą obrazę moralności międzynarodowej i świętej powagi traktatów.

Zostanie ustanowiony specjalny Trybunał dla osądzenia oskarżonego, który będzie miał zapewnione istotne gwarancje prawa obrony. Trybunał będzie się składał z 5 sędziów, mianowanych przez każde z 5 następujących Mocarstw, a mianowicie: Stany Zjednoczone Ameryki, Wielka Brytania, Francja, Włochy i Japonia.

Trybunał wyda wyrok, kierując się względami na najwyższe zasady polityki międzynarodowej, z troską, aby zapewnić poszanowanie uroczystych umów oraz międzynarodowych zobowiązań, zarówno jak międzynarodowej moralności; oznaczy karę, którą uzna, że powinna być zastosowana.

Mocarstwa sprzymierzone i stowarzyszone zwrócą się do Rządu holenderskiego z prośbą o wydanie dawnego cesarza w ich ręce dla osądzenia.

Art. 231
Niemcy i ich sprzymierzeńcy, jako sprawcy, są odpowiedzialne za wszelkie szkody i straty poniesione przez rządy sprzymierzone i stowarzyszone oraz przez ich obywateli na skutek wojny, która została narzucona przez napaść ze strony Niemiec i ich sprzymierzeńców.

Art. 232
Rządy sprzymierzone i stowarzyszone uznają, że zasoby Niemiec nie wystarczają na zapewnienie zupełnego wynagrodzenia za te wszystkie straty i szkody. Jednakże żądają one, Niemcy zaś zobowiązują się do wynagrodzenia wszelkich, jakie przez czas, kiedy każde z Mocarstw Sprzymierzonych i Stowarzyszonych znajdowało się w stanie wojny z Niemcami, wyrządzone zostały jego ludności cywilnej i jej mieniu przez napaść na lądzie, morzu i powietrzu.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2001, s. 81–84.

? 1. Wskaż fragmenty traktatu pokojowego, w których mowa o odpowiedzialności Niemiec za wywołanie wojny.
2. Na podstawie wiedzy własnej oceń, czy obarczenie wyłącznie Niemiec i ich sojuszników za wybuch wojny można uznać za sprawiedliwe.

ŁAD WERSALSKI

Powojenne traktaty pokojowe ukształtowały nową sytuację geopolityczną. W Europie i na świecie zapanował **ład wersalski**. Mimo haseł o samostanowieniu narodów, pokoju i równouprawnieniu w stosunkach międzynarodowych, dominację na świecie zdobyły trzy mocarstwa: Wielka Brytania, Francja oraz Stany Zjednoczone. Wbrew dążeniom prezydenta Wilsona, aby USA stały się międzynarodowym arbitrem, władzę przejęli tam zwolennicy **izolacjonizmu**. Kongres nie ratyfikował traktatu z Niemcami, a Stany Zjednoczone nie weszły do Ligi Narodów.

Traktaty pokojowe z sojusznikami Niemiec

Państwo	Data i miejsce podpisania traktatu	Postanowienia
Austria	10 września 1919 r. Saint-Germain [czyt.: są żermę]	• zatwierdzenie likwidacji monarchii austro-węgierskiej i powstania na jej terytorium niepodległych państw: Czechosłowacji, Królestwa Jugosławii (do 1929 r. Królestwa SHS, czyli Serbów, Chorwatów i Słoweńców) oraz Polski, • zakaz połączenia z Niemcami, • ograniczenie armii do 30 tys. żołnierzy (ochotników) oraz zakaz posiadania czołgów i lotnictwa, • przekazanie południowego Tyrolu Włochom, • oddanie Bukowiny Rumunii, • obciążenie odszkodowaniami wojennymi
Węgry	4 czerwca 1920 r. Trianon [czyt.: trjaną]	• pozbawienie części terytorium na rzecz: Rumunii (część Banatu i Bukowina), Królestwa SHS (Chorwacja, część Banatu, Slawonia, Wojwodina), Czechosłowacji (Słowacja, Ruś Zakarpacka) i Austrii (Burgenland), • ograniczenie liczebności armii do 35 tys. żołnierzy (ochotników) bez czołgów i samolotów, • obciążenie reparacjami wojennymi
Bułgaria	27 listopada 1919 r. Neuilly [czyt.: noi]	• pozbawienie części terytorium na rzecz: Rumunii (południowa Dobrudża), Grecji (zachodnia Tracja) i Królestwa SHS (część Macedonii), • ograniczenie liczebności armii do 20 tys. żołnierzy (ochotników) bez czołgów i lotnictwa, • obciążenie odszkodowaniami wojennymi
Turcja	10 sierpnia 1920 r. Sèvres [czyt.: sewr] dokument nie wszedł w życie, 24 lipca 1923 r. podpisano traktat w Lozannie (zob. s. 420)	• likwidacja imperium osmańskiego, • utworzenie z części ziem terytoriów mandatowych pod zarządem Wielkiej Brytanii i Francji, • oddanie Grecji wschodniej Tracji, kontroli nad Dardanelami oraz rejonu Izmiru, • powstanie autonomicznego Kurdystanu, • włączenie wschodniej Anatolii do niepodległej Armenii, • ograniczenie liczebności armii do 50 tys. żołnierzy bez czołgów i lotnictwa oraz zakaz posiadania floty, • obciążenie reparacjami wojennymi, • demilitaryzacja cieśnin czarnomorskich

Warunki traktatów pokojowych zostały narzucone pokonanym bez możliwości negocjacji, co budziło ich niezadowolenie. Najbardziej pokrzywdzeni czuli się Niemcy. Uznano ich odpowiedzialnymi za wszczęcie wojny, zabrano część terytorium oraz nałożono dotkliwy obowiązek wypłaty odszkodowań wojennych. Wywołało to rozgoryczenie i sprzeciw, które przyczyniły się do radykalizacji nastrojów politycznych. Podobny klimat panował w Austrii oraz na Węgrzech. Niezadowolona z rozpadu swojego imperium Turcja, aby wymusić zmianę postanowień pokojowych, rozpętała wojnę z Grecją. Nieusatysfakcjonowani byli też niektórzy przedstawiciele ententy – m.in. Włosi, którzy nie otrzymali znaczących rekompensat terytorialnych. W wielu krajach przedstawiciele zarówno demokratycznych rządów, jak i środowisk nacjonalistycznych zaczęli głosić hasła rewizji postanowień wersalskich.

Na marginesie międzynarodowej polityki znalazła się Rosja Sowiecka. Dążyła ona do rewolucji światowej, a demokratyczne państwa zachodnie uznawała za głównych przeciwników ideologicznych. Rząd sowiecki nie zaakceptował ładu wersalskiego, który uważał za twór kapitalistów służący do wyzysku klas pracujących. Jego beneficjantami były natomiast odrodzone państwa narodowe w Europie Środkowej. Forsowane przez konferencję pokojową w Paryżu hasło samostanowienia narodów gwarantowało im niepodległość i suwerenność.

TERYTORIA MANDATOWE

W wyniku działań wojennych z lat 1914–1918 Rzesza Niemiecka utraciła wszystkie posiadłości kolonialne. Po wojnie kuratelę nad nimi przejęła Liga Narodów, której zadaniem było przygotowanie miejscowych społeczeństw do utworzenia w przyszłości niepodległych państw. W imieniu Ligi czasowy zarząd nad terytoriami mandatowymi objęły poszczególne mocarstwa. Miały one dbać o rozwój gospodarczy i cywilizacyjny tych obszarów, a jednocześnie umożliwić mieszkańcom zachowanie własnej kultury. W rzeczywistości – ze względu na słabość Ligi Narodów – terytoria mandatowe stały się posiadłościami kolonialnymi mocarstw, które eksploatowały je ekonomicznie. Ponadto miejscowa ludność miała ograniczone możliwości, by uczestniczyć w zarządzaniu tamtejszymi obszarami.

Podział terenów mandatowych

Mandaty typu A – kraje, które wkrótce mogą uzyskać niepodległość	Mandaty typu B – terytoria wymagające dłuższego czasu, aby rozwinąć swój potencjał gospodarczy i polityczny	Mandaty typu C – terytoria słabo rozwinięte, z długoterminową perspektywą na usamodzielnienie
Kraje arabskie Bliskiego Wschodu: Irak i Palestyna – mandaty Wielkiej Brytanii, Liban i Syria – mandaty Francji.	Dawne kolonie niemieckie w Afryce: Niemiecka Afryka Wschodnia, Kamerun Brytyjski, Kamerun Francuski, Togo Francuskie – Francja, Ruanda-Urundi – Belgia.	Niemiecka Afryka Południowo-Zachodnia (Namibia), oddana w zarząd Związkowi Południowej Afryki, a także niemieckie posiadłości w rejonie Oceanu Spokojnego.

? Według jakich kryteriów podzielono terytoria mandatowe Ligi Narodów?

SAMOSTANOWIENIE NARODÓW I TRAKTATY MNIEJSZOŚCIOWE

Zasada samostanowienia narodów gwarantowała niepodległość narodom znajdującym się wcześniej pod panowaniem mocarstw. Okazała się jednak trudna do realizacji przy wytyczaniu granic po I wojnie światowej. Szczególnie widoczne było to w rejonach o skomplikowanej strukturze etnicznej oraz istotnym znaczeniu gospodarczym. Niekiedy rezygnowano z arbitralnej decyzji co do przynależności państwowej i decydowano się na utworzenie terytoriów objętych nadzorem Ligi Narodów. W ten sposób na terenie spornym między Polską a Niemcami powstało Wolne Miasto Gdańsk (1920–1939). Z kolei między Francją a Niemcami proklamowano Terytorium Saary (1920–1935), a między Litwą a Niemcami – Terytorium Kłajpedy (1920–1923). Aspiracje skłóconych państw doprowadziły w wielu przypadkach do rezygnacji z tego systemu. Kłajpedę włączono do Litwy, gdzie uzyskała status obwodu autonomicznego, Saara po przeprowadzeniu plebiscytu powróciła do Niemiec, a przynależność państwowa Gdańska stała się jednym z głównych pretekstów wybuchu II wojny światowej.

Defilada wojsk brytyjskich, które miały chronić Gdańsk, przed siedzibą Komisarza Ligi Narodów (budynek po lewej).

▪ *fotografia, Gdańsk, 1920 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Niepodległość Irlandii

W poniedziałek wielkanocny 24 kwietnia 1916 r. w stolicy Irlandii, Dublinie [czyt.: dablinie], wybuchło powstanie przeciwko władzy brytyjskiej. Buntownicy proklamowali powstanie Republiki Irlandii. Rebeliantów nie poparła jednak ludność stolicy, przez co ich zryw został szybko zduszony przez wojska brytyjskie. Sytuacja się zmieniła, gdy rząd w Londynie skazał 16 przywódców powstania na karę śmierci (wyroki szybko wykonano). Wywołało to oburzenie opinii publicznej w Europie i Ameryce, a powstańcy zyskali poparcie społeczne. W 1919 r. w Irlandii rozpoczęła się wojna partyzancka przeciwko Brytyjczykom. Ostatecznie w nocy z 6 na 7 grudnia 1921 r. podpisano traktat, na mocy którego utworzono Wolne Państwo Irlandzkie, będące brytyjskim dominium. Pełną niepodległość Irlandczycy uzyskali dopiero w 1937 r.

Walki na ulicach Dublina podczas powstania wielkanocnego w 1916 r.

▪ *fotografia, Dublin, 1916 r.*

? Na czym polegał status dominium?

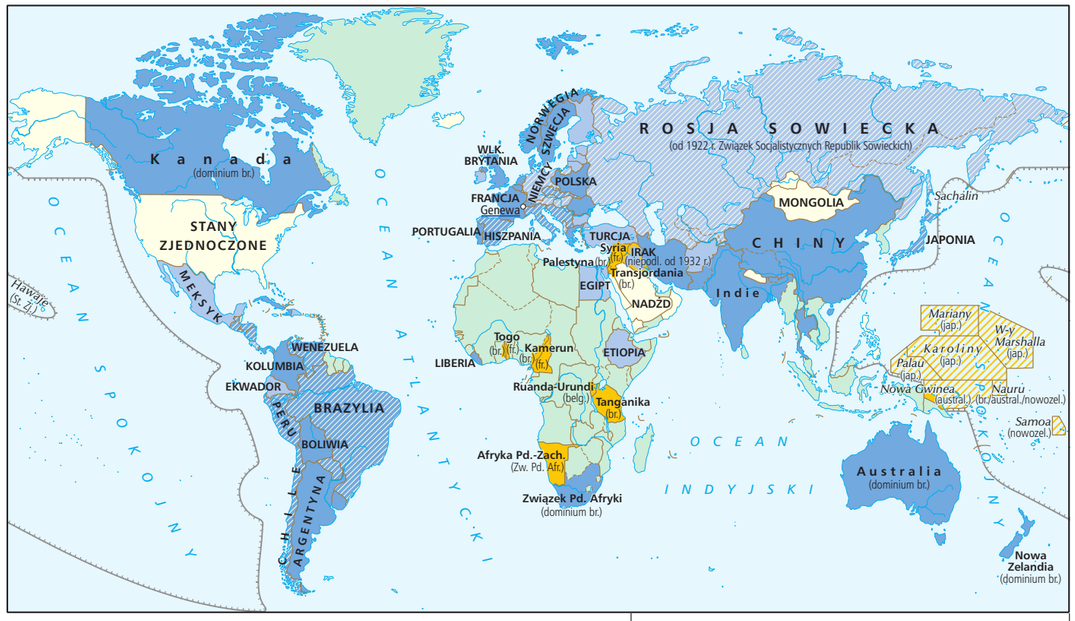
Kolejnym problemem było to, że państwom utworzonym po I wojnie światowej – jak Polska, Czechosłowacja, Królestwo SHS, ale też Rumunia i Grecja – przyznano terytoria zamieszkane przez liczne mniejszości narodowe. Aby uniknąć potencjalnych konfliktów, kraje te musiały przyjąć **traktaty mniejszościowe**. Gwarantowały one przedstawicielom mniejszości ochronę praw politycznych, gospodarczych, kulturalnych, wyznaniowych oraz językowych. Tego dotyczył tzw. **mały traktat wersalski**, podpisany przez Polskę **28 czerwca 1919 r.** wraz z traktatem wersalskim. Wadą tego rozwiązania był jednak brak wzajemności (np. Polacy musieli przestrzegać praw mniejszości niemieckiej, Niemcy polskiej – nie). Słabość Ligi Narodów sprawiła, że traktaty mniejszościowe nie zapobiegły sporom na tle narodowościowym.

POWSTANIE I ZASADY DZIAŁANIA LIGI NARODÓW

Po zakończeniu wojny społeczność międzynarodowa – ze względu na skalę działań zbrojnych i olbrzymie straty – zaczęła szukać sposobu na uniknięcie podobnych konfliktów w przyszłości. Z inicjatywy prezydenta Wilsona podczas konferencji pokojowej w Paryżu powołano **Ligę Narodów**. Organizacja miała czuwać nad przestrzeganiem pokojowych stosunków między państwami i narodami, dbać o bezpieczeństwo zbiorowe na świecie i promować współpracę międzynarodową. Wilson przedstawił swoją koncepcję w **14 punktach** już w styczniu 1918 r. W trakcie konferencji pokojowej namówił członków Rady Najwyższej do założenia organizacji oraz wpisania jej statutu, czyli **Paktu Ligi Narodów**, do wszystkich traktatów kończących wojnę światową. Liga Narodów została pierwszą powszechną, dobrowolną organizacją czuwającą nad pokojem na świecie. Państwami założycielskimi stało się 45 krajów: 32 należące do dawnej koalicji antyniemieckiej oraz 13 państw neutralnych. Na przełomie lat 20. i 30. XX w. w skład Ligi wchodziły 63 kraje. Paradoksalnie, nie przystąpiły do niej Stany Zjednoczone.

Ścisłą współpracę z Ligą Narodów podjęły liczne instytucje, takie jak **Międzynarodowa Organizacja Pracy** – czuwająca nad zapewnieniem praw pracowniczych – i **Trybunał Sprawiedliwości Międzynarodowej**, rozstrzygający spory między państwami.

LIGA NARODÓW

? 1. Wskaż na mapie tereny mandatowe i protektoraty Ligi Narodów.

2. Wymień państwa, które opuściły Ligę Narodów lub zostały z niej usunięte do 1939 r.

Liga Narodów miała uchronić świat przed kolejną wielką wojną. Została jednak zdominowana przez mocarstwa (Wielką Brytanię i Francję), które umacniały swoją pozycję kosztem słabszych państw i nie dbały o autorytet międzynarodowego organu. To doprowadziło do jego marginalizacji, a w konsekwencji – do podejmowania przez państwa działań dyplomatycznych poza systemem Ligi Narodów. Co więcej, wielu ważnych uczestników światowej polityki nigdy nie przystąpiło do organizacji bądź w korzystnym dla siebie momencie wypowiedziało członkostwo. Państwa te mogły realizować cele sprzeczne z pokojowymi zasadami międzynarodowej społeczności. Liga Narodów cechowała się również niezdecydowaniem podczas rozstrzygania sporów oraz brakiem skutecznych mechanizmów, by zwalczać naruszenia ładu. Nakładane przez nią sankcje ekonomiczne nie powstrzymały agresji krajów łamiących postanowienia traktatu wersalskiego. Mimo licznych inicjatyw pokojowych organizacja nie zdołała zapobiec ani konfliktom o charakterze lokalnym, ani kolejnej wojnie światowej.

KONFERENCJA WASZYNGTOŃSKA

Na przełomie 1921 i 1922 r. z inicjatywy Stanów Zjednoczonych w Waszyngtonie odbyła się konferencja dziewięciu państw (USA, Wielka Brytania – reprezentująca również dominia, Francja, Włochy, Holandia, Portugalia, Belgia, Japonia i Chiny), które miały swoje interesy w rejonie Oceanu Spokojnego i Azji Wschodniej. Efektem spotkania były trzy główne traktaty międzynarodowe ustanawiające nowy ład na tym obszarze.

STRUKTURA I FUNKCJONOWANIE LIGI NARODÓW

W Pakcie Ligi Narodów określono strukturę organizacji i relacje między poszczególnymi organami. Na czele Ligi stał sekretarz generalny. Jej siedzibą była Genewa.

ZGROMADZENIE LIGI NARODÓW
Zasiadali w nim przedstawiciele wszystkich państw członkowskich, z których każdy miał jeden głos. Spotkania odbywały się trzy razy do roku. Zgromadzenie decydowało m.in. o: wyborze sekretarza generalnego, przyjmowaniu nowych państw, zarządzaniu terytoriami mandatowymi, budżecie organizacji.

RADA LIGI NARODÓW
W jej skład wchodzili przedstawiciele stali (Francji, Wielkiej Brytanii, Włoch i Japonii) oraz 12 członków wybieranych na trzyletnie kadencje przez Zgromadzenie. Decydowała o najważniejszych zagadnieniach polityki międzynarodowej, takich jak: nakładanie sankcji, kontrolowanie terytoriów mandatowych, prowadzenie mediacji, ochrona mniejszości narodowych.

STAŁY TRYBUNAŁ SPRAWIEDLIWOŚCI MIĘDZYNARODOWEJ
Rozstrzygał spory pomiędzy państwami i wydawał opinie doradcze.

SEKRETARIAT LIGI NARODÓW
Na czele stał sekretarz generalny. Praca Sekretariatu trwała cały rok. Koordynował pracę Ligi, przygotowywał projekty rezolucji i ustaw.

MIĘDZYNARODOWA ORGANIZACJA PRACY
Zajmowała się: ograniczaniem pracy dzieci, ochroną praw pracowniczych, polepszaniem warunków zatrudnienia.

? Kto decydował o polityce międzynarodowej Ligi Narodów?

Układ czterech mocarstw, zawarty między Stanami Zjednoczonymi, Wielką Brytanią, Francją i Japonią, gwarantował poszanowanie integralności terytorialnej wysp na Oceanie Spokojnym. Siłowa zmiana przynależności państwowej któregokolwiek z terytoriów na Pacyfiku równała się wypowiedzeniu wojny.

Na podstawie układu o ograniczeniu zbrojeń morskich, zawartego między Stanami Zjednoczonymi, Wielką Brytanią, Japonią, Francją i Włochami, ustalono wielkość sił morskich poszczególnych mocarstw. Zabroniono budowy okrętów wojennych o wyporności większej niż 35 tys. ton, a także zakładania nowych baz morskich na Oceanie Spokojnym.

Traktat o poszanowaniu niepodległości i suwerenności Chin został podpisany przez wszystkich uczestników konferencji. Gwarantował on ochronę terytorium Republiki Chińskiej. Zapewniał też sygnatariuszom równość w dziedzinie handlu i działalności gospodarczej na jej terenie.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegały rozbieżności pomiędzy wizjami pokoju proponowanymi przez delegację brytyjską, francuską i amerykańską.
2. Przedstaw główne postanowienia traktatu wersalskiego dotyczące Niemiec.
3. Wymień traktaty pokojowe podpisane z sojusznikami Niemiec.
4. Omów zagrożenia, jakie niósł dla Europy ład wersalski.
5. Przedstaw zasady funkcjonowania Ligi Narodów i oceń skuteczność jej działań.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Balcerak, *Liga Nadziei. Z dziejów Ligi Narodów*, Warszawa 2010.
M. MacMillan, *Paryż 1919. Sześć miesięcy, które zmieniły świat: konferencja pokojowa w Paryżu w 1919 roku i próba zakończenia wojny*, tłum. M. Młynarz, Oświęcim 2018.

2 KRYZYS DEMOKRACJI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- przyczyny kryzysu demokracji w okresie międzywojennym,
- rozwój faszyzmu we Włoszech,
- sytuacja Niemiec po I wojnie światowej,
- funkcjonowanie Republiki Weimarskiej.

PRZYCZYNY KRYZYSU DEMOKRACJI

Wielka Wojna spowodowała głębokie przemiany polityczne – zarówno w krajach już istniejących, jak i w państwach utworzonych po zakończeniu konfliktu. Nastąpiła znaczna demokratyzacja systemów politycznych. W Europie Środkowo-Wschodniej zniknęły wielonarodowe monarchie, zastąpione przeważnie rządami republikańskimi.

Nowo powstałe demokracje od początku były targane sporami wewnętrznymi o podłożu społecznym oraz etnicznym. Parlamenty, wyłonione w powszechnych wyborach, odzwierciedlały zróżnicowanie polityczne społeczeństw, nie zdołały więc stworzyć silnego rządu. Nierzadko dochodziło do mordów politycznych (m.in. w Polsce zabójstwo pierwszego prezydenta Gabriela Narutowicza w 1922 r.). Rozdrobnienie partyjne i częste zmiany rządów prowadziły do destabilizacji sceny politycznej i rozczarowania obywateli nowymi systemami władzy. Zachowaniu równowagi nie sprzyjały też brak tradycji demokratycznych oraz słaby rozwój społeczeństwa obywatelskiego.

Ogromne koszty wojny i przestawienie gospodarki na produkcję pokojową doprowadziły do kryzysu gospodarczego. Szalejące w Europie inflacja, drożyzna i bezrobocie znacząco obniżyły poziom życia obywateli. To podkopało zaufanie ludności do władzy, która nie potrafiła opanować kryzysu. Zakończenie walk wiązało się ponadto z demobilizacją milionów żołnierzy. Powojenne rządy musiały się zmierzyć z bezrobociem wśród weteranów, a także

Ważniejsze przewroty i zamachy stanu w Europie w latach 1918–1939

Rok	Państwo	Przewrót
1920	Węgry	regent admirał Miklós Horthy (czyt.: miklosz horti, rządy do 1944 r.)
1922	Włochy	Benito Mussolini (rządy do 1945 r.)
1923	Turcja	gen. Mustafa Kemal Atatürk (czyt.: ata**turk**, rządy do 1938 r.)
1923	Hiszpania	gen. Miguel Primo de Rivera (rządy do 1930 r.)
1925	Litwa	Antanas Smetona (rządy do 1940 r.)
1926	Albania	Ahmed Beg Zogu (król od 1928 r., rządy do 1939 r.)
1926	Portugalia	Antonio Salazar (rządy do 1968 r.)
1926	Polska	Józef Piłsudski (rządy do 1935 r.)
1929	Jugosławia	król Aleksander I Karadziordziewić (rządy do 1934 r.)
1930	Rumunia	król Karol II (rządy do 1940 r.)
1933	Austria	Engelbert Dollfuss (rządy do 1934 r.)
1934	Estonia	Konstantin Pats (rządy do 1940 r.)
1934	Łotwa	Kārlis Ulmanis (rządy do 1940 r.)
1934	Bułgaria	car Borys III Koburg (rządy do 1943 r.)
1936	Grecja	gen. Joanis Metaksas (rządy do 1941 r.)
1936	Hiszpania	gen. Francisco Franco Bahamonde (czyt.: frans-isko franko, rządy do 1975 r.)

USTROJE PAŃSTW EUROPEJSKICH

?

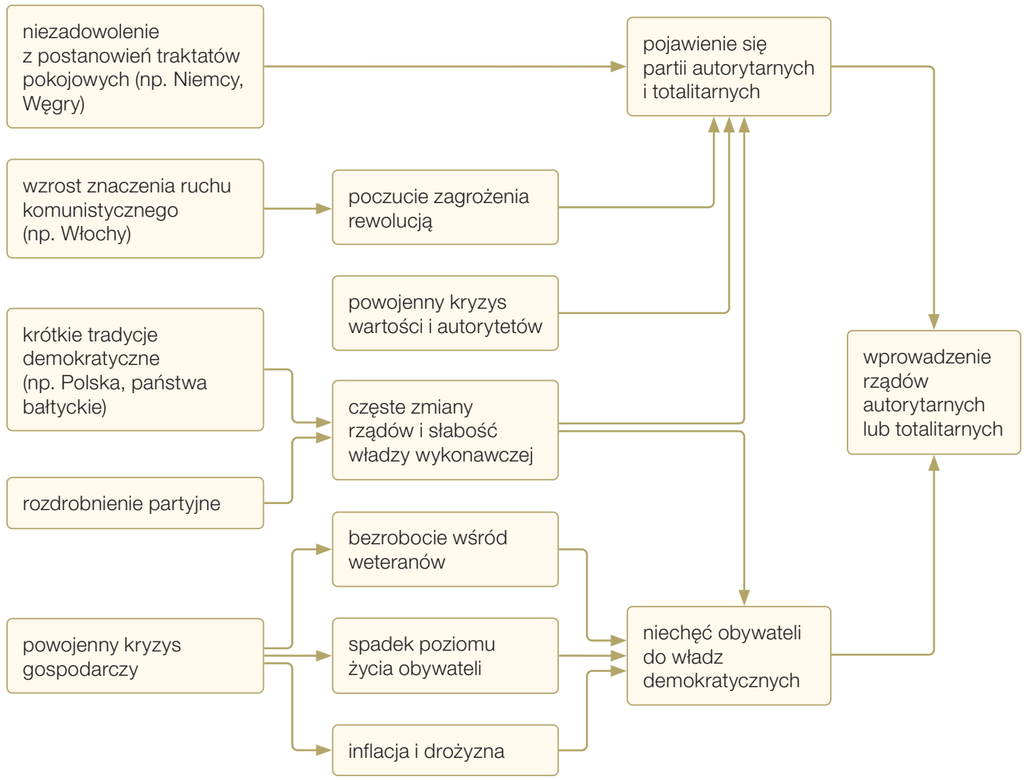
1. Wymień państwa, które w okresie międzywojennym nie wprowadziły dyktatur.
2. Wskaż kraje, gdzie w dwudziestoleciu międzywojennym doszło do zmiany władzy z demokratycznej na autorytarną.

zapewnić zabezpieczenia społeczne dla dużej liczby inwalidów wojennych oraz wdów i sierot po poległych.

W niektórych krajach Europy problemem stało się też rosnące niezadowolenie z traktatów pokojowych. Było to szczególnie widoczne w Niemczech i we Włoszech. Tamtejsze społeczeństwa zaczęły się zwracać ku partiom dążącym do rewizji wcześniejszych ustaleń. Pod wpływem zagrożenia rewolucją komunistyczną popularność zyskały ugrupowania, które postulowały przywrócenie ustrojów funkcjonujących przed wojną. Spowodowany światowym konfliktem kryzys wartości i upadek autorytetów ułatwiały dojście do władzy charyzmatycznym przywódcom. Obiecywali oni obywatelom poprawę warunków materialnych, stabilizację oraz bezpieczeństwo. Po początkowych doświadczeniach z systemem demokratycznym w wielu państwach Europy powstały **rządy totalitarne** lub **autorytarne**. W obydwu ustrojach ograniczano zarówno wolność jednostki, jak i działalność opozycji politycznej. W autorytaryzmie jednak rządzący

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jakie były przyczyny powstania rządów autorytarnych i totalitarnych?

dyktatorzy, junty lub pojedyncze partie starali się zachować fasadę demokratyczną i w przeciwieństwie do totalitaryzmu nie dążyli do objęcia społeczeństwa całkowitą kontrolą.

Hiperinflacja przedstawiona na satyrycznym rysunku, ukazującym ludzi z olbrzymimi sumami pieniędzy, za które niewiele można kupić.

▪ *rysunek, Niemcy, 1922 r.*

KRYZYS POWOJENNY WE WŁOSZECH

Jednym z warunków przyłączenia się Włoch do państw ententy w 1915 r. była obietnica uzyskania dużych zdobyczy terytorialnych – m.in. Tyrolu, Triestu, północnej Dalmacji, części niemieckich kolonii w Afryce oraz protektoratu nad Albanią. Po zakończeniu I wojny światowej Włochy otrzymały jednak tylko niewielkie i mało znaczące tereny (południowy Tyrol, Istria). Zdaniem większości obywateli te nabytki nie rekompensowały ogromnych strat wojennych. W opinii społeczeństwa włoskiego powstało przeświadczenie o **„okaleczonym zwycięstwie”** – odniesionym dużym kosztem bez istotnych korzyści.

Niezadowolenie potęgował kryzys gospodarczy w pierwszych latach po wojnie. Kraj zmagał się z wysokim bezrobociem, inflacją

i drożyzną. Wiele zakładów przemysłowych upadło, a obroty handlowe drastycznie się zmniejszyły. Jednocześnie rząd był zmuszony do spłaty kredytów zaciągniętych na prowadzenie wojny. Trudna sytuacja doprowadziła do radykalizacji nastrojów społecznych i fali strajków. Rządy, oparte na słabej większości parlamentarnej, nie potrafiły skutecznie zaradzić narastającym problemom. Pojawiły się nastroje rewolucyjne o podłożu komunistycznym, a także – szczególnie wśród zdemobilizowanych i bezrobotnych żołnierzy – **nacjonalistyczne**, krytyczne wobec niesprawiedliwych dla Włoch ustaleń pokojowych. Sfrustrowani weterani tworzyli **Związki Kombatanckie** (wł. *fasci di combattimento*, czyt.: faszi di kombattimento). Ich członkowie byli przeciwni zarówno niestabilnym rządom demokratycznym, jak i grupom zagrażającym tradycyjnym wartościom, popierającym rewolucję w stylu bolszewickim.

W napiętej sytuacji politycznej i gospodarczej coraz większą popularność zdobywał dawny socjalista i dziennikarz, uczestnik walk z Austriakami – **Benito Mussolini**. Krytykował on działania rządu oraz rosnących w siłę komunistów. Wykorzystał niezadowolenie weteranów i doprowadził do przekształcenia Związków Kombatanckich w **Narodową Partię Faszystowską**. W ten sposób stworzył nową ideologię oraz ruch polityczny – **faszyzm** (od wł. *fasci*, czyt.: faszi – ‘związek, liga’). Faszyści uważali dobro państwa za najwyższą wartość, ważniejszą od potrzeb jednostki.

Benito Mussolini 1 oraz czterej główni przywódcy ruchu faszystowskiego (tzw. quadrumwirzy, czyt.: kładrumwirzy) podczas marszu na Rzym. Mussolini nie brał udziału w całym marszu, dał się jedynie sfotografować na trasie. Sam pozostał w Mediolanie, gdzie oczekiwał na informacje o wyniku puczu.

▪ *obraz, Włochy, 1932 r.*

Sprzeciwiali się demokracji parlamentarnej oraz komunizmowi. Wielu członków partii wstąpiło do organizacji paramilitarnej, zwanej od koloru ich ubrań **„czarnymi koszulami”**. Oddziały „czarnych koszul” zajęły się ochroną organizowanych w całym kraju demonstracji faszystowskich i zwalczaniem komunistów.

Mussolini otwarcie krytykował władze państwowe, którym zarzucał nieudolność. W obliczu strajku generalnego, zorganizowanego w 1922 r. przez socjalistów, zdecydował się wykorzystać chaos i siłą przejąć władzę we Włoszech. W dniach **27–29 października**

POSTAĆ HISTORYCZNA

BENITO MUSSOLINI (1883–1945)

Dorastał w rodzinie kowala o socjalistycznych poglądach. Przed 1914 r. pracował w redakcjach socjalistycznych pism, był zwolennikiem rewolucji i otwarcie sprzeciwiał się budowaniu przez Włochy imperium kolonialnego. Poparł przystąpienie Włoch do I wojny światowej po stronie ententy. Po zakończeniu konfliktu krytykował „okaleczone zwycięstwo”, za które odpowiedzialność zrzucał na nieudolne rządy demokratyczne. Zjednoczył ruch kombatancki wokół ideologii nacjonalistycznej i przekształcił go w partię polityczną. Był twórcą i liderem włoskiego ruchu faszystowskiego. W latach 30. zawarł sojusz z III Rzeszą, który utrzymał się do końca II wojny światowej. Zginął rozstrzelany przez partyzantów 28 kwietnia 1945 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

IDEOLOGIA FASZYSTOWSKA

W latach 30. Benito Mussolini napisał esej *Doktryna faszyzmu*, w którym przedstawił główne założenia ideologii faszystowskiej.

[...] *Państwo faszystowskie, najwyższa i najpotężniejsza forma osobowości, jest siłą, ale siłą duchową.*

Skupia ona wszystkie formy moralnego i intelektualnego życia człowieka. Nie może się więc ograniczać do zwykłych czynności utrzymania porządku i sprawowania opieki, jak tego chciał liberalizm. Nie jest prostym mechanizmem, który ograniczałby sferę domniemanych swobód indywidualnych. Jest formą i normą wewnętrzną, jest ujęciem w karby dyscypliny całego człowieka, przenika tak wolę, jak i rozum. Jego zasada, ożywiająca go centralna idea, najistotniejsze natchnienie osobowości ludzkiej, żyjącej we wspólnocie obywatelskiej, zstępuje do głębi i zagnieżdża się tak w sercu człowieka czynu, jak i myśliciela, tak artysty, jak i uczonego: ona, co jest duszą duszy. [...] *Faszyzm* [...] *jest nie tylko prawodawcą i założycielem instytucji, lecz wychowawcą i krzewicielem życia duchowego. Chce odnowić nie formy życia ludzkiego, lecz treść, człowieka, charakter, wiarę. I w tym celu pragnie karności i autorytetu, które by zstąpiły w dusze i zdobyły w nim rząd niezaprzeczony.*

Źródło: B. Mussolini, *Doktryna faszyzmu*, Lwów 1935, s. 25–26.

? **1.** Wskaż, jaki aspekt liberalizmu skrytykował Mussolini.
2. Opisz rolę, jaką według autora miał odgrywać faszyzm w społeczeństwie.

1922 r. przeprowadził **marsz na Rzym** – czyli manifestację polityczną, w której wzięło udział ok. 30 tys. faszystów ubranych w czarne koszule. Wobec groźby wybuchu wojny domowej król Wiktor Emanuel III powierzył Mussoliniemu funkcję premiera.

RZĄDY MUSSOLINIEGO

W pierwszych miesiącach rządów faszyści musieli się liczyć z ugrupowaniami opozycyjnymi (liberałami i socjalistami). Jednak wkrótce Mussolini zaczął zdobywać coraz większe zaufanie społeczne. Wzmocnił pozycję Włoch na arenie międzynarodowej poprzez aneksję Rijeki (wł. nazwa Fiume) czy inwazję na grecką wyspę Korfu. W 1923 r. powołał Wielką Radę Faszystowską, która stała się nowym ośrodkiem władzy, niezależnym od króla i parlamentu. Dodatkowo Mussolini zmienił ordynację wyborczą, co pozwoliło jego partii zdobyć większość w wyborach w 1924 r.

W 1925 r. dyktator przyjął tytuł **Duce** (czyt.: ducze, wł. ‘wódz’) i skupił w swoich rękach pełnię władzy. W państwie wprowadzono wówczas **totalitaryzm**, czyli system polityczny kontrolujący wszystkie aspekty życia obywateli, z silną władzą centralną. Włochy zachowały wprawdzie ustrój monarchiczny oraz niektóre instytucje demokratyczne, ale miały one jedynie charakter fasadowy.

Po nieudanym zamachu na Mussoliniego w 1926 r. faszyści – pod pretekstem walki z terroryzmem – wprowadzili we Włoszech **ustawy wyjątkowe**. Na ich mocy:

- zlikwidowali partie opozycyjne oraz związki zawodowe,
- zakazali strajków,
- wprowadzili przymus pracy,
- znieśli wolność słowa i druku oraz wprowadzili cenzurę,
- uchylili niezawisłość sądów,
- wprowadzili terror tajnej policji politycznej,
- scentralizowali władzę w ręku Duce.

Równolegle z ograniczeniem swobód demokratycznych faszyści przeprowadzili reformy gospodarcze, które poprawiły sytuację materialną obywateli. Dzięki inwestycjom, finansowanym w dużej mierze z pożyczek zagranicznych,

WARTO WIEDZIEĆ

Działania propagandowe

Po przejęciu władzy we Włoszech faszyści zaczęli prowadzić zakrojone na szeroką skalę działania propagandowe. Zakładali liczne organizacje, których celem było wpajanie obywatelom ideologii faszystowskiej. Dorośli należeli do Narodowej Partii Faszystowskiej, a przygotowaniem przyszłych członków zajmowały się organizacje paramilitarne, takie jak „Balilla" (dziecięca) oraz „Avangardisti" (młodzieżowa). Faszyści odwoływali się do symboliki Imperium Rzymskiego, co miało wywołać we Włochach poczucie dumy narodowej. Mussolini był przedstawiany jako cesarz rzymski i twórca wielkiego imperium, a jego zwolennicy pozdrawiali się salutem rzymskim, czyli gestem (wywodzącym się rzekomo ze starożytnego Rzymu), który polegał na uniesieniu wyprostowanej ręki. Nawiązania do starożytnego Rzymu były widoczne również w kulturze, sztuce i architekturze. Jednym z symboli faszyzmu stały się *fasces* (czyt. faszes, łac. 'wiązki'), czyli rózgi liktorskie, w starożytnym Rzymie noszone przez ochronę ważnych urzędników oraz cesarzy.

Młodzież z włoskiej organizacji faszystowskiej na spotkaniu z Duce Benito Mussolinim.

▪ *fotografia, Włochy, 1930 r.*

? Jakie działania propagandowe prowadzili faszyści we Włoszech?

NIEMCY PO I WOJNIE ŚWIATOWEJ

Zmęczenie długą wojną, załamanie frontu zachodniego oraz fatalna sytuacja gospodarcza doprowadziły w 1918 r. do wybuchu rewolucji w Niemczech. W jej wyniku obalono monarchię i ustanowiono republikę. Władzę przejęła **Rada Pełnomocników Ludowych** zdominowana przez ugrupowania socjaldemokratyczne, których liderem był kanclerz Rzeszy **Friedrich Ebert** [czyt.: fridriś ebert]. Rządy wdrożyli program robót publicznych (m.in. budowę autostrad, modernizację kolei), co pozwoliło zlikwidować bezrobocie. Rozwijali także przemysł ciężki i modernizowali rolnictwo. Ponadto rozbudowali system zabezpieczeń społecznych, gwarantujący pomoc finansową państwa w przypadku chorób i starości. Faszyści promowali też idee **korporacjonizmu** – tworzenia przymusowych organizacji zrzeszających pracowników i pracodawców poszczególnych branż. Zadaniem korporacji, kontrolowanych przez partię faszystowską, było wyeliminowanie sporów w zakładach pracy. Faszyści zdobywali poparcie również dzięki szeroko zakrojonym działaniom o charakterze propagandowym.

Jakie straty ponieśliśmy! to hasło z niemieckiego plakatu propagandowego. Miał on uświadomić społeczeństwu, jak bardzo ich kraj został pokrzywdzony narzuconym traktatem wersalskim. Rysunki pokazują, że w jego wyniku Niemcom zabrano 20% obszarów przemysłowych, 10% ludności, 1/3 kopalń węgla, 1/4 produkcji żywności, 4/5 złóż rudy żelaza. Pozbawiono ich także kolonii i floty.

▪ *plakat, Niemcy, ok. 1930 r.*

Oddział Związku Spartakusa, komunistów niemieckich, podczas rewolucji na ulicach Berlina w 1919 r.

▪ *fotografia, Berlin, 1919 r.*

rewolucyjne wdrożyły wiele oczekiwanych reform: ośmiogodzinny dzień pracy, ubezpieczenia społeczne na wypadek bezrobocia, swobodę zgromadzeń i stowarzyszeń oraz wolność słowa i prasy. Ponadto zapowiedziano wybory do Zgromadzenia Narodowego, które miało określić nową formę ustroju państwa. Możliwość oddania głosu zapewniono też kobietom.

Tych działań nie akceptowała lewica rewolucyjna, która dążyła do wprowadzenia – wzorem bolszewików – dyktatury proletariatu. W obawie przed radykalnymi zwolennikami lewicy Ebert zezwolił na formowanie oddziałów ochotniczych (tzw. **Freikorpsów**, czyt.: frajkorpsów, z niem. 'wolny korpus'), które miały czuwać nad bezpieczeństwem w państwie. Dzięki nim udało się rozbić radykalne grupy komunistyczne, takie jak **Związek Spartakusa**.

FUNKCJONOWANIE REPUBLIKI WEIMARSKIEJ

11 sierpnia 1919 r. Zgromadzenie Narodowe uchwaliło konstytucję, która określała ustrój państwa. Rzesza Niemiecka miała być republiką o charakterze federalnym. Wchodzące w jej skład kraje zachowały dużą autonomię. Wzmocniono władzę centralną – powstał ogólnoniemiecki rząd z **kanclerzem** odpowiedzialnym przed parlamentem. Na czele państwa stanął wybierany w wyborach powszechnych prezydent (został nim Friedrich Ebert), o rozległych uprawnieniach, takich jak mianowanie kanclerza, kontrola nad armią i możliwość rozwiązania parlamentu. Od miasta Weimar, gdzie początkowo obradował niemiecki parlament, państwo niemieckie istniejące w latach 1919–1933 zaczęto nazywać **Republiką Weimarską**.

Uchwalenie konstytucji i działania podjęte w celu stabilizacji sytuacji wewnętrznej nie zahamowały niepokojów społecznych. Do niezadowolenia obywateli przyczyniła się ratyfikacja traktatu wersalskiego, którego postanowienia powszechnie uznano za niesprawiedliwe i krzywdzące dla Niemiec. Wśród rozczarowanych nową rzeczywistością było wielu oficerów oraz weteranów Wielkiej Wojny, którzy nie potrafili się odnaleźć w warunkach pokoju. Wśród tych środowisk zrodziła się **legenda o „ciosie w plecy"**. Według niej przyczyną klęski Niemiec w I wojnie światowej był zamach stanu, którego w listopadzie 1918 r. dokonali zdrajcy sprawy niemieckiej (m.in. Żydzi i socjaliści). W marcu 1920 r. w Berlinie podjęto nieudaną próbę przywrócenia monarchii. Równocześnie w Zagłębiu Ruhry doszło do przewrotu komunistycznego, który został ostatecznie krwawo stłumiony przez wojsko oraz Freikorpsy.

Radykalizacji nastrojów sprzyjało trudne położenie gospodarcze, w jakim znalazły się powojenne Niemcy. Nieustannie wzrastała stopa bezrobocia, szalała drożyzna, pieniądz tracił

POLITYKA ZAGRANICZNA NIEMIEC

Niemieccy i sowieccy delegaci podczas spotkania w Rapallo.

- *fotografia, Rapallo, 1922 r.*

Po przegranej wojnie Niemcy znalazły się w izolacji międzynarodowej. Kolejne rządy Republiki Weimarskiej dążyły do rewizji postanowień wersalskich, zarówno w sferze politycznej, jak i gospodarczej (m.in. kwestie odszkodowań wojennych). Aby uregulować stosunki gospodarcze w Europie, zwołano międzynarodową konferencję. W jej trakcie **16 kwietnia 1922 r.** w miejscowości **Rapallo** Niemcy i Rosja Sowiecka podpisały układ przywracający wzajemne stosunki dyplomatyczne. To pozwoliło obu krajom wyjść z izolacji i wzmocniło ich pozycję względem państw zachodnich. Układ w Rapallo przyczynił się też do zacieśnienia niemiecko-sowieckiej współpracy wojskowej.

Porozumienie niemiecko-sowieckie naruszało jednak interesy odrodzonej Polski. Rządy tych państw kwestionowały powojenny porządek gwarantujący niepodległość Rzeczypospolitej. Berlin otwarcie nie godził się z przebiegiem granicy polsko-niemieckiej. Negował przynależność Pomorza Nadwiślańskiego, Wielkopolski i Górnego Śląska do Polski oraz status Wolnego Miasta Gdańska. Niemcy szkodziły także polskiej gospodarce, m.in. utrudniały eksport śląskiego węgla. Ponadto – pod pozorem ochrony mniejszości narodowych gwarantowanej przez Ligę Narodów – podburzały ludność niemiecką w II RP przeciwko porządkowi wersalskiemu.

? Jakie było znaczenie traktatu w Rapallo?

na wartości. Szczególnie dotkliwym ciężarem była konieczność terminowych spłat kolejnych rat odszkodowań wojennych. W styczniu 1923 r. ze względu na opóźnienia w przekazywaniu reparacji Francja i Belgia rozpoczęły okupację Zagłębia Ruhry. To wywołało kryzys finansowy. Wartość i tak słabej marki zaczęła gwałtownie spadać, co z kolei doprowadziło do **hiperinflacji**, która zrujnowała gospodarstwa domowe milionów Niemców.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego ugrupowania nacjonalistyczne zyskały popularność po I wojnie światowej.
2. Przygotuj kalendarium najważniejszych wydarzeń, które pozwoliły Mussoliniemu zdobyć władzę we Włoszech.
3. Wymień postanowienia traktatu w Rapallo.
4. Scharakteryzuj sytuację wewnętrzną Republiki Weimarskiej w latach 1919–1923.

DLA ZAINTERESOWANYCH

T. Kotłowski, *Historia Republiki Weimarskiej 1919–1933*, Poznań 2004.
R.O. Paxton, *Anatomia faszyzmu*, tłum. P. Bandel, Poznań 2005.

3 WIELKI KRYZYS

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- przyczyny Wielkiego Kryzysu,
- przejawy kryzysu gospodarczego w Stanach Zjednoczonych,
- skutki Wielkiego Kryzysu w Europie i na świecie,
- założenia i skuteczność programów walki z kryzysem.

SYTUACJA GOSPODARCZA PO WIELKIEJ WOJNIE

Wielka Wojna naruszyła podstawy funkcjonowania światowej gospodarki. Kraje europejskie, które wzięły udział w tym konflikcie, wyszły z niego zadłużone. Przegrane państwa były dodatkowo obciążone wysokimi reparacjami. W wyniku długoletnich walk ucierpiały m.in. rolnictwo i komunikacja, przez co wzrosły ceny podstawowych artykułów spożywczych i przemysłowych. Wszędzie – choć z różnym natężeniem – wystąpiła **inflacja**, a w byłych państwach centralnych oraz Polsce doszło do **hiperinflacji**, czyli gwałtownego spadku wartości pieniądza. Aby opanować sytuację, w wielu krajach przeprowadzono reformy gospodarcze oraz wymianę waluty. Konieczność spłaty odszkodowań i odbudowy gospodarki sprawiła, że państwa europejskie decydowały się też na zaciągnięcie kredytów – najczęściej w Stanach Zjednoczonych, gdzie panowała w tym czasie bardzo dobra koniunktura.

Gospodarka Stanów Zjednoczonych zarówno w czasie wojny, jak i po jej zakończeniu rozwijała się znakomicie. Dostawy sprzętu, surowców i żywności oraz kredyty udzielane państwom ententy wzbogaciły firmy i społeczeństwo USA. To poskutkowało znacznym wzrostem konsumpcji, która napędzała produkcję przemysłową i rolną. Zaczęły się rozwijać nowoczesne branże gospodarki, m.in. telekomunikacja, elektrotechnika oraz showbiznes. W powszechnym użyciu znalazł się samochód osobowy, w Europie wciąż uznawany za przejaw luksusu.

WYBUCH WIELKIEGO KRYZYSU

Pierwsze sygnały kryzysu pojawiły się w Stanach Zjednoczonych. W latach 20. popularna była tam **spekulacja** na giełdzie. Akcje firm kupowano po niższej cenie (często na kredyt) i sprzedawano z dużym zyskiem, co skutkowało sztucznym zawyżeniem ich wartości. Nastąpił też wzrost konsumpcjonizmu

Dlaczego nie możesz dać mojemu tacie pracy? napisano na transparencie trzymanym przez dziecko podczas demonstracji w okresie Wielkiego Kryzysu. Olbrzymie bezrobocie było przyczyną biedy wielu amerykańskich rodzin.

- *fotografia, USA, ok. 1930 r.*

CZARNY CZWARTEK

W czwartek 24 października 1929 r. na giełdzie nowojorskiej doszło do gwałtownej wyprzedaży akcji. Pękła pęczniejąca od dłuższego czasu bańka spekulacyjna. Inwestorzy zareagowali paniką. Wysprzedawane były nie tylko akcje wątpliwej jakości przedsiębiorstw, których wartość została zawyżona, lecz także tych firm, które prosperowały doskonale. Z dnia na dzień wartość wielu akcji spadła do zera. Liczni inwestorzy szybko stracili wszystkie środki, natomiast ci, którzy zadłużyli się na zakup akcji, stali się w jednej chwili bankrutami. Dzień rozpoczęcia kryzysu jest nazywany czarnym czwartkiem.

? Jakie były bezpośrednie skutki krachu na giełdzie nowojorskiej?

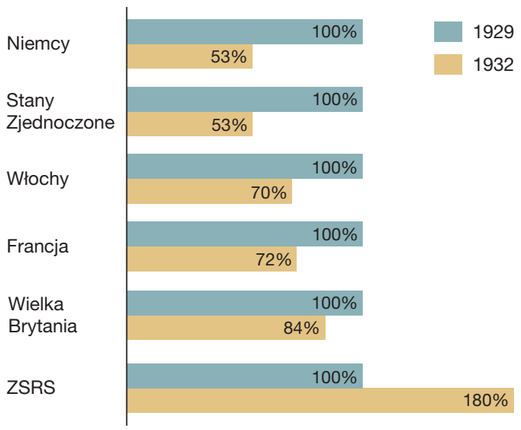
Tłumy gromadzące się przed budynkiem nowojorskiej giełdy papierów wartościowych w czarny czwartek. Kryzys wywołał masowe protesty ludzi, którzy w jednej chwili utracili cały swój majątek.

▪ *fotografia, USA, 1929 r.*

i zadłużenia społeczeństwa, które nabywało coraz więcej produktów na kredyt. Zwiększenie produkcji doprowadziło do nasycenia rynku i w rezultacie – **nadprodukcji** towarów, na które zaczęło brakować zbytu zarówno w Stanach Zjednoczonych, jak i w krajach Europy. W 1928 r. produkcja wyraźnie spowolniła i pojawiły się trudności na rynku budowlanym. Były to pierwsze symptomy nadchodzącego załamania gospodarczego.

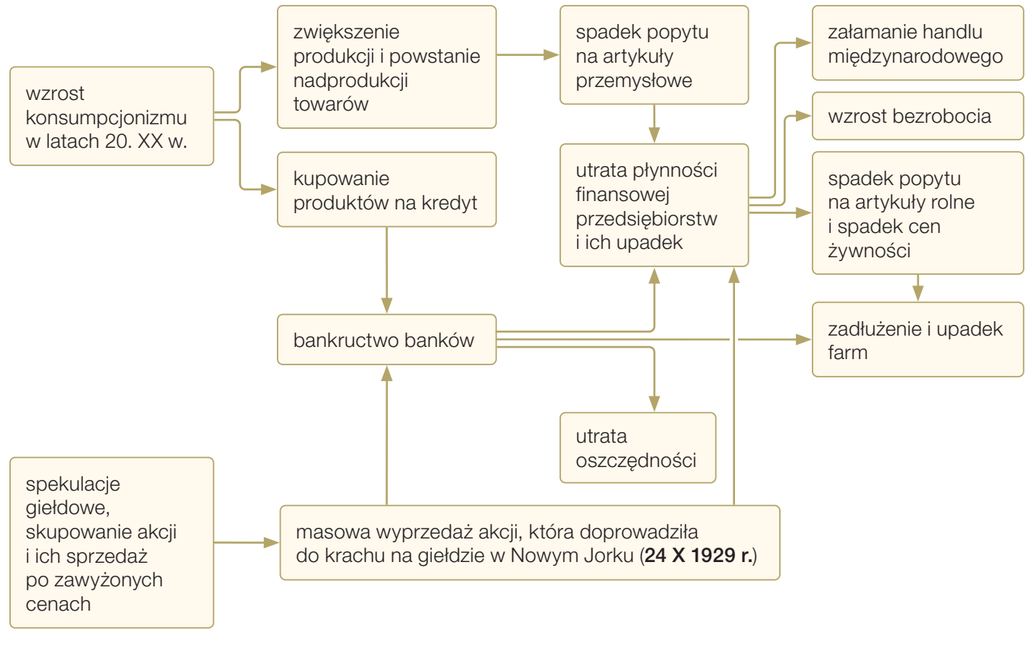
Za początek **Wielkiego Kryzysu** uważa się krach (nagłe załamanie) na nowojorskiej giełdzie, który nastąpił **24 października 1929 r.** w tzw. **czarny czwartek**. Ceny akcji przestały rosnąć, więc ludzie zaczęli je sprzedawać. To wywołało panikę na giełdzie papierów wartościowych i masową wyprzedaż akcji, co doprowadziło do załamania systemu bankowego. Banki nie miały gotówki na wypłatę środków dla klientów pragnących odzyskać pieniądze i ogłaszały bankructwo. Pod wpływem pogarszającej się sytuacji materialnej ludzie ograniczyli konsumpcję, co poskutkowało zaprzestaniem produkcji, masowymi zwolnieniami oraz wzrostem bezrobocia. Zmniejszone zapotrzebowanie na produkcję rolną wymusiło z kolei obniżki cen żywności. Zadłużone farmy bankrutowały, inne nie mogły sobie pozwolić na konieczne inwestycje, np. zakup nawozów czy maszyn. Ponadto kryzys wpłynął negatywnie na system walutowy oparty na zależności pieniądza papierowego od złota. Sztywny kurs pieniądza powodował obniżki cen, a produkcja stawała się nieopłacalna. Załamał się też handel międzynarodowy, ponieważ koszty eksportu były wyższe przy zastosowaniu walut opartych wyłącznie na kruszcu. W ciągu kilku tygodni w kryzysie pogrążyły się wszystkie gałęzie amerykańskiej gospodarki.

Produkcja przemysłowa z czasów Wielkiego Kryzysu w stosunku do produkcji z 1929 r.

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jaki był przebieg Wielkiego Kryzysu?

WIELKI KRYZYS NA ŚWIECIE

Kryzys ekonomiczny, który wybuchł w Stanach Zjednoczonych, wkrótce rozlał się na kraje Ameryki Środkowej i Południowej, Daleki Wschód, a także na Europę. Było to spowodowane postępującą globalizacją handlu oraz powiązaniami państw europejskich z gospodarką USA poprzez liczne kredyty zaciągnięte w czasach Wielkiej Wojny.

Skutki kryzysu w Europie były podobne jak w Stanach Zjednoczonych – spadała wartość pieniądza, bankrutowały prywatne przedsiębiorstwa, wzrosło bezrobocie i pojawiły się problemy z dostępem do podstawowych produktów. Najbardziej ucierpiały gospodarki Niemiec, Włoch i Francji. Mimo to państwa uprzemysłowione stosunkowo szybko odrobiły straty. Gorzej wyglądała sytuacja w krajach rolniczych – na Węgrzech, w Polsce czy Rumunii. Wystąpiło tam zjawisko **rozwarcia nożyc cenowych**, czyli znaczny spadek cen produktów rolnych przy jednoczesnym niskim spadku cen produktów przemysłowych (np. nawozów) potrzebnych do uprawy. W tych państwach opanowanie sytuacji zajęło kolejne lata. Szczególnie silnie skutki amerykańskiego kryzysu gospodarczego odczuły Niemcy, mocno związane z systemem finansowym Stanów Zjednoczonych z powodu planu Dawesa (czyt.: dołsa, więcej zob. s. 401). Kryzys nie dotknął natomiast Związku Sowieckiego. Tamtejsza gospodarka była centralnie zarządzana przez partię komunistyczną, a wskutek nacjonalizacji i przymusowej kolektywizacji obywatele nie mieli możliwości prowadzenia własnej działalności gospodarczej.

Narastające bezrobocie spowodowało gwałtowny spadek jakości życia obywateli. To z kolei doprowadziło do radykalizacji nastrojów społecznych w wielu krajach europejskich. W warunkach rosnącego niezadowolenia krytykowano rządy, które nie radziły sobie z załamaniem gospodarki. Zła sytuacja materialna obywateli stała się jedną z przyczyn kryzysu demokracji w powojennej Europie (więcej zob. s. 385).

WIELKI KRYZYS W USA

Po przezwyciężeniu powojennej recesji w 1921 r. Stany Zjednoczone wkroczyły w okres dobrobytu, zwany „szalonymi latami 20.”. Dla Amerykanów były to czasy rozwoju, konsumpcjonizmu i zabawy, którym poza tym towarzyszyły niekorzystne zjawiska, takie jak słabość systemu bankowego, rozbuchana spekulacja giełdowa i nadprodukcja. Już w 1929 r. rozpoczął się największy kryzys gospodarczy we współczesnych dziejach. W jego trakcie upadły tysiące firm i banków, a miliony ludzi zostały dotknięte bezrobociem, ubóstwem i bezdomnością.

Symbolem konsumpcjonizmu i wygodnego stylu życia w „szalonych latach 20.” był samochód. To właśnie wtedy, dzięki wzrostowi dochodów i dostępności kredytów, Amerykanie zaczęli masowo kupować auta, a także sprzęty gospodarstwa domowego.

W czarny czwartek 24 października nastąpił krach na nowojorskiej giełdzie. Wywołana nim panika w kolejnych latach pociągnęła za sobą falę bankructw i upadłości banków. Wielu Amerykanów straciło wszystkie pieniądze – tak jak widoczny na zdjęciu mężczyzna, usiłujący sprzedać samochód za 100 dolarów.

W latach 1931–1938 środkowe stany USA nawiedziła klęska niszczycielskich burz pyłowych, która zmusiła rzesze rolników do porzucenia farm i dodatkowo pogorszyła sytuację gospodarczą. Okres ten zyskał nazwę „brudnych lat 30.”.

W ramach wprowadzonej przez Roosevelta polityki Nowego Ładu organizowano m.in. roboty publiczne. Reformy przyniosły spadek bezrobocia i poprawę sytuacji rolników. Był to początek powolnego procesu wychodzenia z kryzysu, który zakończył się dopiero ok. 1939 r. wraz ze zwiększeniem produkcji na potrzeby wojenne.

W czasie kryzysu kolejki bezrobotnych oczekujących na darmowy posiłek stanowiły codzienny widok. W 1933 r., kiedy bezrobocie osiągnęło rekordowy poziom, prezydentem został Franklin Delano Roosevelt [czyt.: ruzwelt], który pokonał w wyborach Herberta Hoovera [czyt.: huwera].

Spadek wartości akcji w latach 1929–1932 — **90%**

Odsetek banków zamkniętych w latach 1929–1933 — **30%**

Spadek produktu krajowego brutto (PKB) w latach 1929–1933 — **30%**

Spadek produkcji przemysłowej w latach 1929–1933 — **47%**

WARTO WIEDZIEĆ

Prohibicja w Stanach Zjednoczonych

16 stycznia 1919 r. Kongres uchwalił XVIII poprawkę do konstytucji Stanów Zjednoczonych, wprowadzającą w państwie prohibicję, czyli zakaz produkcji i sprzedaży wyrobów alkoholowych. Walczyły o to środowiska związane z kościołami protestanckimi, które uznawały alkoholizm za jeden z głównych problemów społecznych. Podział na „suchych" (zwolenników prohibicji) i „mokrych" (ich przeciwników) stanowił ważny element amerykańskiego życia politycznego w drugiej połowie XIX i na początku XX w. Przeforsowana poprawka odniosła jednak skutek odwrotny do zamierzonego. Produkcja i spożycie alkoholu nie spadły, a jedynie przeniosły się do kryminalnego podziemia. Kwitł czarny rynek alkoholu, a jego przemytem z Kanady zajmowały się zorganizowane grupy przestępcze – mafie. Był to okres ich rozkwitu, to wówczas działał m.in. jeden z najbardziej znanych gangsterów Al Capone [czyt.: al kapone]. Ponadto Wielki Kryzys sprawił, że wielu pozbawionych pracy ludzi znalazło źródło utrzymania w przemycie i produkcji nielegalnego alkoholu. Zniesienie prohibicji w grudniu 1933 r. było jednym z pierwszych elementów Nowego Ładu. Jednak wycofywanie się z niej w niektórych stanach trwało aż do 1966 r.

Niszczenie skonfiskowanego alkoholu – w czasie prohibicji groziły surowe kary za nieprzestrzeganie zakazu jego sprzedaży.

▪ *fotografia, USA, lata 20. XX w.*

? Jaki skutek przyniosło wprowadzenie prohibicji w USA?

WALKA Z WIELKIM KRYZYSEM

Dramatyczne dla amerykańskiego społeczeństwa skutki Wielkiego Kryzysu uwidoczniły słabość liberalizmu gospodarczego. Wolny rynek nie sprostał rosnącemu bezrobociu i ubóstwu. W tej sytuacji USA oraz inne państwa dotknięte kryzysem zdecydowały się na **interwencjonizm** propagowany przez brytyjskiego ekonomistę **Johna Keynes'a** [czyt.: dżona kejnsa], czyli regulowanie gospodarki przez rząd.

W ramach interwencjonizmu nakładano **cła protekcyjne**, które miały chronić własną produkcję przemysłową i rolną. Stosowano **interwencyjne skupy** płodów rolnych i towarów przez państwo oraz państwową regulację cen i zarobków. Ponadto wprowadzano **ceny dumpingowe** [czyt.: dampingowe] – państwo ze środków publicznych dopłacało do sprzedaży kluczowych towarów, np. węgla. Ustanawiano **monopole**, zarówno państwowe, jak i prywatne. Aby zmniejszyć bezrobocie, otwierano programy **robót publicznych** finansowane z podatków. Znacjonalizowano również część zakładów produkcyjnych lub całych gałęzi przemysłu (np. przemysł zbrojeniowy). Dzięki polityce kontrolowanej inflacji pobudzano eksport i konsumpcję. Działania podjęte przez rządy krajów europejskich – zarówno demokratycznych, jak i tych, w których wpływy zdobył **autokratyzm** – umacniały pozycję państwa i potwierdzały słuszność jego ingerencji w gospodarkę. Było to zgodne z ideą **etatyzmu**, według której państwo przejmowało funkcje podmiotu gospodarczego.

POSTAĆ HISTORYCZNA

FRANKLIN DELANO ROOSEVELT (1882–1945)

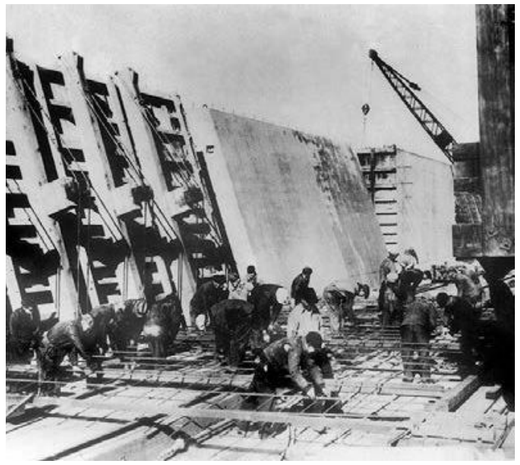
Był 32. prezydentem Stanów Zjednoczonych. Pochodził z rodziny prawniczej, a jego dalekim krewnym był prezydent Theodore Roosevelt. W 1910 r. został senatorem z ramienia demokratów. W czasie I wojny światowej nadzorował rozbudowę amerykańskiej floty wojennej. W 1925 r. wybrano go na gubernatora Nowego Jorku, w 1933 r. objął urząd prezydenta. Opracowany przez niego Nowy Ład, oparty na interwencji państwa w gospodarkę, zahamował najbardziej odczuwalne skutki kryzysu: bezrobocie i biedę. Dzięki swojemu zaangażowaniu w walkę z państwami Osi podczas II wojny światowej uznawany przez Amerykanów za jednego z najważniejszych przywódców, który mimo ciężkiej choroby i niepełnosprawności poprowadził kraj do zwycięstwa. Sprawował swój urząd aż do śmierci w kwietniu 1945 r.

POLITYKA NOWEGO ŁADU

Załamanie gospodarki pod koniec lat 20. zmusiło rząd USA do podjęcia kroków zaradczych. Prezydent Herbert Hoover nie był jednak świadomy skali zapaści i nie zdołał opanować recesji, co doprowadziło do jego porażki w kolejnych wyborach. W 1933 r. władzę przejął kandydat demokratów **Franklin Delano Roosevelt**. Głównym postulatem nowego prezydenta stała się poprawa sytuacji gospodarczej. Wraz z grupą doradców opracował on program walki z kryzysem, który określił jako **Nowy Ład**. Głównymi założeniami planu Roosevelta były:

- **walka z bezrobociem** – wprowadzono program wielkich robót publicznych, takich jak regulacja rzek, budowa zapór i elektrowni wodnych, budynków publicznych, dróg, mostów i lotnisk, zalesianie nieużytków;
- **ograniczenie produkcji rolnej** – wypłacano odszkodowania państwowe za rezygnację z upraw i hodowli, prowadzono interwencyjne skupy płodów rolnych, pomagano w oddłużeniu gospodarstw rolnych;
- **poprawa warunków socjalnych obywateli** – ustalono płacę minimalną, rozszerzono prawa związków zawodowych, stworzono system zabezpieczeń emerytalnych i społecznych (zasiłki w razie utraty pracy);
- **objęcie instytucji finansowych i banków kontrolą państwa** w celu wyeliminowania spekulacji papierami wartościowymi. Ponadto obniżono wartość dolara, zrezygnowano z jego wymienialności na złoto oraz zakazano wywozu złota poza granice USA.

Polityka Nowego Ładu szybko przyniosła odczuwalne przez społeczeństwo zmiany. Spadło bezrobocie i wzrosła produkcja przemysłowa. Przy robotach publicznych znalazło zatrudnienie ok. 8 mln obywateli. Unowocześniono wiele regionów Stanów Zjednoczonych, np. dolinę rzeki Tennessee [czyt.: tene**s-i**], gdzie zmodernizowano infrastrukturę energetyczną i drogową, a także postawiono zapory wodne. Dopłaty dla rolnictwa i ograniczenie produkcji

Budowa fabryki w ramach programu robót publicznych. Dzięki wdrożeniu tej polityki w całym kraju zbudowano ponad 1 mln km dróg, 120 tys. budynków publicznych, 77 tys. mostów i blisko 300 lotnisk.

▪ *fotografia, USA, 1933 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

NOWY ŁAD

W przemówieniu inauguracyjnym z 4 marca 1933 r. prezydent Franklin Delano Roosevelt przedstawił swoją wizję sprawowania władzy państwowej oraz zapowiedział walkę z kryzysem gospodarczym.

Jeśli potrafimy zrozumieć, że bogactwo materialne nie jest prawdziwą miarą powodzenia, to wyzbędziemy się również fałszywego mniemania, że urząd publiczny czy wysokie stanowisko polityczne należy traktować jako źródło zaszczytów i dochodów tylko. Trzeba położyć kres tym praktykom bankowym i handlowym, które aż nazbyt często przybierały postać podstępnych i egoistycznych machinacji podrywających zaufanie. Nic dziwnego, że zaufanie znika. Albowiem podstawą wszelkiego zaufania jest uczciwość, honor i świętość zobowiązań, dotrzymywanie wiary i bezinteresowność. Bez tego nie ma zaufania. Ale nie wystarczy uzdrowienie tylko etyki gospodarczej, krajowi naszemu potrzeba czynów, i to czynów natychmiastowych. Naszym najpilniejszym i największym zadaniem jest zatrudnianie bezrobotnych [...].

A wreszcie zmierzając stopniowo do likwidacji bezrobocia, musimy się zabezpieczyć przed powrotem plag dawnego porządku: musimy roztoczyć nadzór ścisły nad wszelką działalnością bankową, kredytową i inwestycyjną, musimy położyć kres spekulacji cudzymi pieniędzmi i zapewnić krajowi dostateczną ilość środków obiegowych, nie naruszając jednak zdrowych podstaw naszego pieniądza.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 103–104.

? **1.** Opisz, w jaki sposób Franklin Delano Roosevelt postrzegał sprawowanie funkcji państwowych.
2. Wymień przyczyny, które według prezydenta spowodowały utratę zaufania obywateli do sektora finansowego.

rolnej polepszyły też stan amerykańskich farmerów. Sytuacja gospodarcza nadal była jednak gorsza niż przed 1929 r. Ponadto działania administracji Roosevelta budziły obawę części polityków (przede wszystkim republikanów) i obywateli nieprzyzwyczajonych do silnej ingerencji państwa w gospodarkę. Sprzeciw narastał w obliczu symptomów kolejnego kryzysu, które pojawiły się pod koniec lat 30. Znów dochodziło do nadprodukcji, ceny akcji spadały, zmniejszył się handel zagraniczny. Te czynniki automatycznie spowodowały wzrost bezrobocia. Amerykańskie władze ponownie wróciły do interwencjonizmu państwowego. W 1939 r. Roosevelt zawiesił działania związane z Nowym Ładem.

ĆWICZENIA

1. Wymień przyczyny wielkiego kryzysu gospodarczego.
2. Przedstaw działania, jakie rząd USA podjął w celu walki z kryzysem.
3. Wyjaśnij, dlaczego kryzys zapoczątkowany w Stanach Zjednoczonych wpłynął również na inne kontynenty.
4. Oceń, czy polityka Franklina Delano Roosevelta odniosła sukces.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Nowaczewska, *Dobroczynna Ameryka. Walka ze skutkami Wielkiego Kryzysu w latach 1929–1937*, Warszawa 2009.
J.E. Smith, *FDR*, tłum. M. Grzywa, Oświęcim 2017.

4 NARODZINY III RZESZY

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja Niemiec przed Wielkim Kryzysem,
- działalność Hitlera i jego droga do przejęcia władzy,
- struktura oraz funkcjonowanie III Rzeszy,
- najważniejsze założenia ideologii nazistowskiej.

REPUBLIKA WEIMARSKA

Stabilizacja wewnętrzna Niemiec w latach 20. XX w. była w dużej mierze zasługą **Gustava Stresemanna** [czyt.: sztrejzemana]. W 1923 r. jako kanclerz przeprowadził on reformę walutową i zahamował hiperinflację, co doprowadziło do spadku niepokojów społecznych. Następnie Stresemann, już jako minister spraw zagranicznych, rozpoczął rozmowy ze zwycięskimi mocarstwami na temat korzystniejszych dla Niemiec warunków spłat odszkodowań wojennych. Dzięki przychylnej polityce Stanów Zjednoczonych opracowano **plan Dawesa** (od nazwiska amerykańskiego wiceprezydenta), który zakładał:

- rozłożenie reparacji na wieloletnie raty,
- ustanowienie międzynarodowej kontroli nad finansami Niemiec,
- udzielenie przez USA pożyczki rządowi niemieckiemu w kwocie 200 mln USD,
- wycofanie oddziałów francuskich i belgijskich z Zagłębia Ruhry,
- ewakuację wojsk alianckich z okupowanej Nadrenii.

WARTO WIEDZIEĆ

Niemiecko-sowiecka współpraca

Niemcy, ograniczone traktatem wersalskim, nie mogły rozwijać zbrojeń ani techniki wojskowej w dziedzinie broni pancernej, chemicznej czy lotnictwa wojskowego. W Rosji Sowieckiej po rewolucji i wojnie domowej brakowało z kolei wyszkolonej kadry oficerskiej. Dowódcy z czasów carskich zostali wymordowani lub udali się na emigrację. Dla obu państw korzystne stało się zatem zawarcie tajnego porozumienia militarnego, na mocy którego instruktorzy niemieccy szkolili Armię Czerwoną. W zamian Reichswehra [czyt.: rajśswera], czyli armia Republiki Weimarskiej, mogła prowadzić na poligonach sowieckich testy nad zabronionymi przez aliantów rodzajami broni.

Samoloty niemieckie w miejscowości Lipieck pod Moskwą, gdzie na mocy układu zawartego w Rapallo przez Niemcy i ZSRS działało tajne centrum lotnicze Reichswehry. Szkolono tam pilotów wojskowych, obchodząc tym samym postanowienia traktatu wersalskiego.

▪ *fotografia, Lipieck, 1925 r.*

? Z jakimi problemami zmagały się armie obu państw?

Plan Dawesa pozwolił niemieckiemu przemysłowi wyjść z kryzysu. Poprawa sytuacji materialnej obywateli przełożyła się z kolei na spadek poparcia dla skrajnych ugrupowań – komunistów i faszystów. Polityka Stresemanna umocniła też pozycję państwa na arenie międzynarodowej. W **1925 r.** Niemcy wzięły udział w **konferencji w Locarno** [czyt.: lokarno], na której:

- podpisano **pakt reński**, zapewniający nienaruszalność granicy Niemiec z Francją i Belgią (gwarantem paktu zostały Wielka Brytania i Włochy);
- wprowadzono całkowitą **demilitaryzację Nadrenii** w zamian za skrócenie okresu okupacji tych terenów przez aliantów;
- potwierdzono sojusz wojskowy Francji z Polską i Czechosłowacją, chroniący oba państwa przed ewentualną agresją niemiecką.

W **1926 r.** Stresemann wynegocjował przystąpienie Niemiec do **Ligi Narodów** i to od razu jako członka Rady. Jednocześnie Berlin nie rezygnował ze ścisłej współpracy polityczno-gospodarczej z Austrią. Stosunki Niemiec z Polską i Czechosłowacją pozostawały w tym

Podpisanie traktatu w Locarno zakończyło międzynarodową konferencję zwołaną z inicjatywy Niemiec. Był to duży sukces tego kraju – mocarstwa nie zagwarantowały nienaruszalności granicy niemiecko-polskiej, co otwierało drogę do jej rewizji.

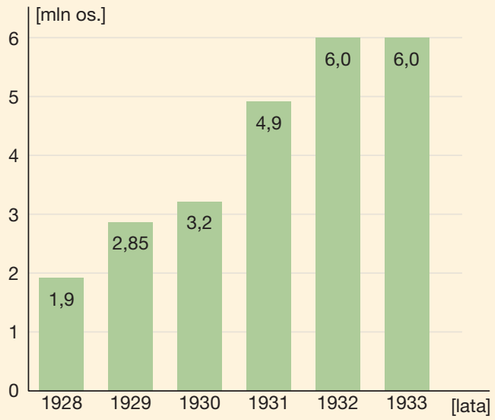
▪ *fotografia, Locarno, 1925 r.*

czasie napięte. Niemcy nawoływały bowiem do rewizji wschodnich granic. Ponadto wykorzystywały na forum Ligi Narodów kwestię mniejszości niemieckiej zamieszkującej Polskę i Czechosłowację. Okres spokoju w Republice Weimarskiej zakończył się wraz z wybuchem wielkiego kryzysu gospodarczego.

SKUTKI WIELKIEGO KRYZYSU W NIEMCZECH

Załamanie się gospodarki amerykańskiej w 1929 r. mocno wpłynęło na Niemcy, powiązane z USA m.in. kredytem udzielonym w ramach planu Dawesa. Produkcja przemysłowa Niemiec gwałtownie zahamowała, a w rolnictwie doszło do masowych bankructw i licytacji zadłużonych gospodarstw. To poskutkowało dramatycznym wzrostem bezrobocia i ubóstwa. Na napiętą sytuację nakładała się spłata reparacji wojennych. Aby opanować kryzys, w 1929 r. wprowadzono **plan Younga** (czyt.: janga, od nazwiska amerykańskiego ekonomisty). Obejmował on zmniejszenie wysokości odszkodowań, wydłużenie ich spłaty do 1988 r. i zniesienie międzynarodowej kontroli nad finansami Niemiec.

Bezrobocie w Niemczech w latach 1928–1933 w mln osób

Według spisu z 1925 r. liczba ludności Republiki Weimarskiej wynosiła ok. 62,5 mln osób.

? Jak amerykański kryzys gospodarczy z 1929 r. wpłynął na Niemcy?

POCZĄTEK DZIAŁALNOŚCI ADOLFA HITLERA

Jeszcze przed wybuchem I wojny światowej na światopogląd Niemców znacząco wpływał **nacjonalizm**. Hasła nacjonalistyczne cieszyły się popularnością także po zakończeniu działań zbrojnych, zwłaszcza wśród weteranów niezadowolonych z traktatu wersalskiego. Do tej właśnie grupy kierowała przekaz **Niemiecka Partia Robotników** (**DAP**), niewielka organizacja nacjonalistyczna utworzona w 1919 r. w Bawarii. W 1920 r. do DAP wstąpił **Adolf Hitler**, który wkrótce znalazł się w jej ścisłym kierownictwie. Pod wpływem Hitlera ugrupowanie zaczęło się określać jako **Narodowo-socjalistyczna Niemiecka Partia Robotników** (niem. *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, czyt.: nacjonalsocjalistysze dojcze arbajterpartaj – **NSDAP**). Hitler rządził nią niemal dyktatorsko. Podobnie jak Mussolini, stworzył też bojówki partyjne, czyli **Oddziały Szturmowe NSDAP** (niem. *Sturmabteilungen*, czyt.: szturmabtajlungen – w skrócie **SA**).

W 1923 r., wykorzystując hiperinflację i niepokoje społeczne w kraju, Hitler z grupą ok. 3 tys. bojowników przy poparciu **gen. Ericha Ludendorffa** [czyt.: erisia ludendorfa] usiłował przejąć rządy w Bawarii. 8 listopada 1923 r. zorganizowano tam **pucz monachijski**, który zakończył się niepowodzeniem zamachowców. Nie udało im się opanować miasta i dzień później zostali rozbici przez policję. Hitler znalazł się w więzieniu. Po tych wydarzeniach rząd zdelegalizował NSDAP, co nie doprowadziło jednak do jej całkowitej likwidacji.

Chociaż w kolejnych latach wpływy faszystów w społeczeństwie się zmniejszyły, ich ideologia wciąż dla wielu pozostawała atrakcyjna. Poglądy zwolenników Hitlera zaczęto nazywać **narodowym socjalizmem** (**nazizmem**). Głównymi cechami nazizmu były:

- skrajny nacjonalizm,
- rasizm oparty na przekonaniu o wyższości „rasy germańskiej”,
- antysemityzm,
- walka z marksizmem i międzynarodowym ruchem robotniczym,
- likwidacja rządów bogatej elity (**plutokracji**),
- zwalczanie demokracji parlamentarnej oraz liberalizmu,

WARTO WIEDZIEĆ

SA

Głównym zadaniem SA było siłowe zwalczanie przeciwników politycznych, ochrona wystąpień NSDAP i walka z komunistami. Bojówki sprawdzały się także w akcjach przeciwko ludności żydowskiej. Szeregi tej organizacji zapełnili głównie weterani I wojny. Dowódcą został jeden z najbliższych współpracowników Hitlera – **Ernst Röhm** [czyt.: rom]. Hitler wkrótce po przejęciu władzy w Niemczech uznał jednak rosnące wpływy SA i Röhma za zagrożenie. Z tego powodu w nocy **z 29 na 30 czerwca 1934 r.** przeprowadzono czystkę, która przeszła do historii jako **„noc długich noży”**. Ta nazwa, użyta po raz pierwszy przez Josepha Goebbelsa [czyt.: jozefa gebelsa], nawiązywała do średniowiecznych sądów kapturowych, które decydowały o pozbawieniu życia władców i możnych. Na rozkaz Hitlera zamordowano wówczas Röhma i 74 innych wpływowych działaczy SA. Funkcję partyjnej bojówki zajęła nowa formacja – **SS** (niem. *Shutzstaffel*, czyt.: szucsztafel – ‘oddział ochronny’).

Defilada SA, partyjnej bojówki, na której czele stał Ernst Röhm, bliski współpracownik Hitlera.

▪ *fotografia, Niemcy, 1934 r.*

? W jakim celu naziści utworzyli SA?

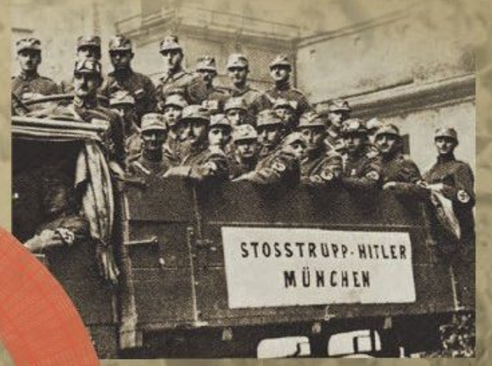
DROGA HITLERA DO WŁADZY

Już w 1923 r. Adolf Hitler próbował przejąć władzę. Chciał wykorzystać trudną sytuację gospodarczą związaną z hiperinflacją oraz niezadowolenie niemieckiego społeczeństwa z rządów demokratycznych. Jednak wódz NSDAP się przeliczył – poparcie dla jego partii okazało się zbyt małe i zamach stanu się nie powiódł. Dopiero kilka lat później, w okolicznościach Wielkiego Kryzysu oraz z wykorzystaniem SA i propagandy, naziści zdobyli popularność, która pozwoliła im zaistnieć na scenie politycznej.

1921

Hitler staje na czele NSDAP.

1923

Hitler przeprowadza pucz monachijski – nieudany zamach stanu. W rezultacie trafia do więzienia, a NSDAP zostaje zdelegalizowana.

Odsetek miejsc NSDAP w parlamencie

1928 r.

1930 r.

VII 1932 r.

1925

Po wyjściu z więzienia Hitler publikuje książkę ze zbrodniczymi tezami – *Mein Kampf* [czyt.: majn kampf], oficjalnie reaktywuje NSDAP i rozpoczyna starania o zdobycie władzy legalnymi środkami.

1932

Bezrobocie wywołane Wielkim Kryzysem osiąga rekordowy poziom. NSDAP wygrywa wybory parlamentarne, jednak nie zdobywa większości wystarczającej do sprawowania samodzielnych rządów.

1933

W wyniku decyzji prezydenta Paula von Hindenburga Hitler zostaje mianowany kanclerzem. Dochodzi do pożaru Reichstagu, po którym prezydent wydaje dekret ograniczający prawa obywatelskie. Na jego mocy naziści przystępują do rozprawy z opozycją.

1933

Reichstag przyjmuje ustawę o pełnomocnictwach. Umożliwia ona rządowi uchwalanie prawa z pominięciem parlamentu i prezydenta. Wkrótce partie inne niż NSDAP zostają zdelegalizowane.

1934

Po śmierci Hindenburga Hitler przejmuje uprawnienia prezydenta i obejmuje władzę dyktatorską jako Führer [czyt.: firer].

TEKST ŹRÓDŁOWY

PROGRAM POLITYCZNY NAZISTÓW

W programie Niemieckiej Partii Robotników (DAP) ogłoszonym w 1920 r. znalazły się najważniejsze założenia polityczne nazistów.

1. *Żądamy zjednoczenia wszystkich Niemców i powstania Wielkich Niemiec, zgodnie z prawem narodów do samostanowienia.*
2. *Żądamy równości praw dla Niemców w ich stosunkach handlowych z innymi narodami i unieważnienia pokojowych traktatów z Wersalu i St. Germain.*
3. *Żądamy ziemi i terytoriów (kolonii) w celu wyżywienia naszego narodu i osiedlenia ciągle wzrastającej liczby ludności.*
4. *Tylko członkowie narodu mogą być obywatelami państwa. A tylko ci, w których żyłach płynie niemiecka krew, bez względu na wyznanie, mogą być członkami narodu. Dlatego żaden Żyd nie może być członkiem narodu.*
5. *Ten, kto nie jest obywatelem państwa, może mieszkać w Niemczech jedynie w charakterze gościa* [...].
6. *Prawo wyborcze oraz całe prawodawstwo ma przysługiwać wyłącznie obywatelom państwa. Dlatego żądamy, aby wszystkie urzędowe nominacje – obojętnie jakiego szczebla – w Rzeszy* [...] *przyznawano tylko obywatelom państwa.*

Źródło: A. Hitler, *Mein Kampf*, tłum. I. Puchalska, P. Marszałek, Krosno 1992, s. 280.

? **1.** Wymień jawnie rasistowskie punkty programu partii nazistowskiej.
2. Wskaż, które zapisy były wymierzone w europejski ład polityczny.

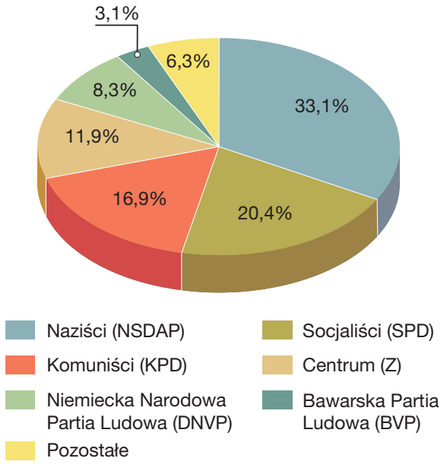
- wprowadzenie rządów silnej ręki,
- rewizja traktatu wersalskiego i ekspansja terytorialna Rzeszy Niemieckiej w celu zdobycia dla Niemców przestrzeni życiowej (niem. ***Lebensraum***, czyt.: lejbensraum) w Europie Środkowo-Wschodniej i w koloniach.

HITLER U WŁADZY

Mimo delegalizacji partii i aresztowania Hitlera wydarzenia z 1923 r. stworzyły mit założycielski NSDAP. Zabitych i aresztowanych bojówkarzy uznano za bohaterów rewolucji narodowosocjalistycznej, a Hitlera – za męczennika. Podczas pobytu w więzieniu napisał on książkę *Moja walka* (niem. ***Mein Kampf***), która stała się manifestem ruchu nazistowskiego. Po wyjściu na wolność w grudniu 1924 r. zrezygnował z siłowego przejęcia władzy na rzecz legalnych działań.

Po wybuchu Wielkiego Kryzysu warunki zaczęły sprzyjać nazistom. Obiecywali oni społeczeństwu poprawę trudnej sytuacji gospodarczej i na początku lat 30. systematycznie zdobywali coraz więcej mandatów w wyborach do sejmów krajowych oraz Reichstagu. Wkrótce stali się najsilniejszym ugrupowaniem parlamentarnym. Jednocześnie w państwie rosły, choć w mniejszym stopniu, wpływy **Niemieckiej Partii Komunistycznej** (**KPD**). Politycy konserwatywni i centrowi zaczęli się obawiać wprowadzenia komunizmu

Wyniki wyborów w Niemczech 6 listopada 1932 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Polityka ekonomiczna nazistów

Po przejęciu władzy naziści wdrożyli w kraju gospodarkę centralnie planowaną. Wprowadzili obowiązek pracy i ogłosili program wielkich robót publicznych. W jego ramach budowano autostrady i obiekty publiczne oraz odnawiano zaniedbane budynki. Duże nakłady finansowe przeznaczyli na intensyfikację produkcji rolnej, a także rozwój przemysłu zbrojeniowego, chemicznego i samochodowego. W ramach czteroletniego planu gospodarczego (1936–1940) państwo przejęło kontrolę nad produkcją, wydobyciem i rozdziałem surowców. Ponadto rząd odgórnie narzucał ceny i płace oraz kierował handlem. Likwidacja bezrobocia dała ludziom pożądane poczucie stabilizacji ekonomicznej i zwiększyła poparcie dla Hitlera. W rzeczywistości koszty polityki gospodarczej nazistów ponosiło społeczeństwo – wzrosły podatki oraz dług państwowy, a sytuacja materialna Niemców poprawiła się tylko nieznacznie.

Członkowie Służby Pracy Rzeszy, organizacji młodzieżowej, która kierowała osoby powyżej 18. roku życia do obowiązkowej pracy w rolnictwie lub przy budowie infrastruktury.
▪ *fotografia, Niemcy, 1934 r.*

? Jakie kroki podjęli naziści w celu likwidacji bezrobocia i poprawy sytuacji gospodarczej kraju?

na wzór sowiecki. Aby do tego nie dopuścić, przystali na współpracę z nazistami. **30 stycznia 1933 r.** prezydent **Paul von Hindenburg** powierzył Hitlerowi urząd kanclerza i misję utworzenia koalicyjnego rządu.

To wydarzenie wywołało protesty lewicy. Na ulicach doszło do starć pomiędzy bojówkami KPD a SA. W nocy **z 27 na 28 lutego 1933 r.** wybuchł **pożar Reichstagu**, o co oskarżono komunistów. Hitler wykorzystał panujący chaos – pod pretekstem uspokojenia sytuacji przekonał prezydenta i parlament do powierzenia mu **specjalnych pełnomocnictw**. Pozwalały one kanclerzowi na wydawanie dekretów z pominięciem parlamentu. Na ich mocy Hitler ograniczył prawa obywatelskie i za pomocą **terroru** rozprawił się z opozycją.

Wkrótce naziści objęli pełnię władzy w kraju. **14 lipca 1934 r.** wydali ustawę, która uczyniła NSDAP jedyną legalną partią polityczną w Rzeszy Niemieckiej. Po śmierci Hindenburga, w sierpniu 1934 r., nie ogłosili kolejnych wyborów prezydenckich. Jego uprawnienia przejął Hitler – od tej pory występował on jako **Führer** (z niem. ‘wódz’) i kanclerz Rzeszy. Narodowi socjaliści uzyskali w ten sposób całkowitą kontrolę nad państwem, które zaczęto nieoficjalnie nazywać **III Rzeszą**. Parlament zdominowany przez nazistów stał się instytucją fasadową. W kraju zapanował **system totalitarny** (**totalitaryzm**).

ANTYSEMITYZM NAZISTÓW

Mniejszość żydowska stanowiła niecały jeden procent populacji Rzeszy i pozostawała silnie zasymilowana z kulturą niemiecką. Dla większości Żydów jedynym aspektem, który odróżniał ich od reszty obywateli, były religia i własna tradycja. Wielu Żydów bohatersko walczyło na frontach Wielkiej Wojny i oddało życie za Niemcy. Mimo to Hitlerowi udało się przekonać społeczeństwo, sfrustrowane bezrobociem

„NOC KRYSZTAŁOWA”

W nocy **z 9 na 10 listopada 1938 r.** w całej Rzeszy doszło do pogromów ludności żydowskiej. Pretekstem do ich zorganizowania stał się przeprowadzony przez Żyda zamach na niemieckiego dyplomatę w Paryżu. Fala przemocy na tle rasowym przyniosła śmierć 91 osób, zniszczono także 171 synagog i zbezczeszczono kilkaset cmentarzy żydowskich. Do obozów koncentracyjnych trafiło ponad 20 tys. niemieckich Żydów. **„Noc kryształowa”**, nazwana tak z powodu stłuczonego szkła z okien świątyń, domów i sklepów żydowskich, spowodowała też kolejną falę emigracji ludności „niearyjskiej” z Niemiec.

? Jakie były skutki „nocy kryształowej” w Niemczech?

Witryna żydowskiego sklepu, zniszczonego przez nazistów podczas „nocy kryształowej”.

▪ *fotografia, Niemcy, 1938 r.*

i ubóstwem, że to Żydzi ponoszą odpowiedzialność za klęskę Niemiec w I wojnie światowej. Ponadto przedstawicieli społeczności żydowskiej, należących do elity finansowej i intelektualnej, łatwo było obarczyć winą za złą sytuację materialną państwa i wskazać jako wroga wewnętrznego. Populistyczne hasła i podsycanie atmosfery nienawiści rasowej przyczyniły się do sukcesu wyborczego nazistów. Po przejęciu władzy rozpoczęli oni bojkot żydowskich sklepów i przedsiębiorstw. Ta zorganizowana akcja, połączona z aktami terroru, publicznym poniżaniem i dewastacją mienia, wpłynęła znacząco na zastraszenie i zubożenie ludności żydowskiej, co częściowo zmusiło ją do emigracji. W **1935 r.** Reichstag przyjął tzw. **ustawy norymberskie**. Na ich mocy osobom pochodzenia żydowskiego odebrano obywatelstwo Rzeszy (odtąd byli tylko „przynależnymi do państwa”) i zakazano małżeństw z **Aryjczykami**. Żydom ograniczono także prawo do wykonywania większości zawodów, pozostawiając jedynie możliwość pracy fizycznej. Szczyt przedwojennych prześladowań nastąpił podczas **„nocy kryształowej”** w listopadzie 1938 r.

Celem Hitlera było uformowanie nowego, czystego pod względem rasowym społeczeństwa. Niemcy – jako nadludzie, „rasa panów” (niem. *Herrenvolk*, czyt.: herrenfolk) – mieli opanować przestrzeń życiową (niem. *Lebensraum*), niezbędną III Rzeszy do dalszego rozwoju. Te pseudonaukowe teorie rasowe doprowadziły m.in. do prześladowania osób uznawanych za podludzi (nie Aryjczyków, np. Żydów, Romów, osoby czarnoskóre), a także do sterylizacji i mordowania osób z niepełnosprawnościami.

IDEOLOGIA NAZISTOWSKA

Po przejęciu władzy przez nazistów Niemcy stały się państwem totalitarnym. Opozycja została wyeliminowana, a w kraju ustanowiono **system monopartyjny**. Odtąd jedynym legalnym ugrupowaniem była NSDAP. Na czele Rzeszy stanął wódz, sprawujący pełnię władzy wykonawczej oraz ustawodawczej.

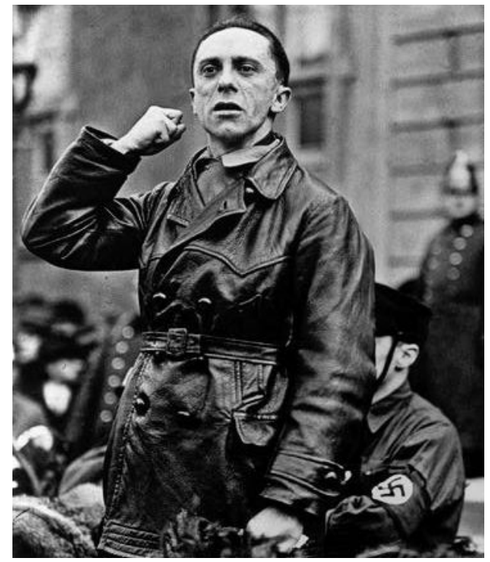
W całym kraju wprowadzono **kult jednostki**. Portrety Führera zawisły nie tylko w miejscach publicznych, lecz także niemal w każdym domu. Podobnie było z egzemplarzami *Mein Kampf*, które stały się zwyczajowym prezentem dla nowożeńców. Zarządzeniem władz witano się zwrotem *Heil Hitler!* (czyt.: hajl hitler, z niem. ‘cześć/chwała Hitlerowi’), podnosząc przy tym prawe ramię w geście salutu rzymskiego.

WARTO WIEDZIEĆ

Współpracownicy Hitlera

Hitler miał grono fanatycznych wielbicieli, gotowych do poświęceń dla wodza i jego idei. Najbliższymi współpracownikami zostały osoby, które podzielały skrajne zapatrywania Führera na kwestie polityczne, społeczne i gospodarcze. Często byli to ludzie dobrze wykształceni, pozbawieni skrupułów, czerpiący ze służby dla Hitlera osobiste korzyści. Do ścisłego kierownictwa partii nazistowskiej należeli m.in.: **Hermann Göring** [czyt.: gering], dowodzący Luftwaffe (siłami powietrznymi) i pełniący wiele ważnych stanowisk w III Rzeszy, **Heinrich Himmler** [czyt.: hajnriś himler], stojący na czele Gestapo i oddziałów SS, oraz **Joseph Goebbels** odpowiedzialny za aparat propagandy państwowej. Początkowo do grona bliskich współpracowników zaliczał się także **Ernst Röhm**, twórca i dowódca SA. Jednak jego popularność sprawiła, że Hitler poczuł się zagrożony i rozkazał zamordowanie Röhma oraz ważniejszych członków bojówki podczas „nocy długich noży” w czerwcu 1934 r.

? Jakie funkcje pełnili w III Rzeszy najbliżsi współpracownicy Hitlera?

Joseph Goebbels był jednym z najważniejszych członków NSDAP.

▪ *fotografia, Niemcy, ok. 1931 r.*

Powołana przez nazistów **Tajna Policja Państwowa** (**Gestapo**) kontrolowała wszystkie aspekty życia obywateli i zwalczała przeciwników politycznych. W kraju rozbudowano też sieć **obozów koncentracyjnych** (pierwszy został utworzony w 1933 r. w Dachau, czyt.: dachał), do których zsyłano ludzi wyłącznie na mocy decyzji administracyjnej, a nie legalnego wyroku wydanego przez sąd.

Ponadto na terenie całego państwa zakładano organizacje mające wpajać obywatelom ideologię nazistowską. Młodzież należała do **Hitlerjugend** (z niem. ‘młodzież Hitlera’), gdzie poddawano ją intensywnej indoktrynacji. Ścisłemu partyjnemu nadzorowi podporządkowano system oświaty, naukę oraz kulturę, a także środki masowego przekazu: prasę, kinematografię i radio.

ĆWICZENIA

1. Stwórz kalendarium wydarzeń, które pozwoliły Adolfowi Hitlerowi objąć władzę.
2. Porównaj okoliczności dojścia do władzy Benita Mussoliniego i Adolfa Hitlera. Wymień podobieństwa oraz różnice.
3. Wskaż najważniejsze założenia ideologiczne nazizmu.
4. Podaj przykłady indoktrynacji ideologicznej społeczeństwa stosowanej przez nazistów.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Bullock, *Hitler. Studium tyranii*, tłum. T. Evert, Warszawa 2004.
I. Witkowski, *Propaganda Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 2008.

5 TOTALITARYZM STALINOWSKI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- powstanie ZSRS i NEP-u,
- przejęcie władzy przez Stalina,
- cechy charakterystyczne stalinizmu,
- wielki terror.

POWSTANIE ZSRS

Jesienią 1920 r. Armia Czerwona pokonała ostatnie oddziały białogwardyjskie (więcej zob. s. 343). Kilka miesięcy później, wiosną 1921 r., Rosja zawarła pokój z Polską (więcej zob. s. 479). Wkrótce z rosyjskiego terytorium wycofały się siły Stanów Zjednoczonych i ententy. Sprzyjająca sytuacja międzynarodowa pozwoliła bolszewikom wzmocnić panowanie nad rozległym obszarem byłego Imperium Rosyjskiego. Na zdominowanych przez siebie obszarach bolszewicy ustanawiali socjalistyczne republiki sowieckie. Choć formalnie uznano je za niezależne byty państwowe, w rzeczywistości były okupowane przez wojska sowieckie. Przykładem takiego działania była niepodległa w latach 1918–1921 Gruzja, rządzona przez mienszewików, która została podbita przez Armię Czerwoną w 1921 r. i przekształcona w republikę.

W kierownictwie partii starły się dwie koncepcje nowego państwa. Włodzimierz Lenin chciał stworzyć konfederację komunistycznych republik, które będą podejmować suwerenne decyzje w sprawach wewnętrznych. Józef Stalin, współpracownik Lenina, dążył z kolei do budowy scentralizowanego państwa i nadania republikom jedynie teoretycznej autonomii.

Ostatecznie przeważyło zdanie Lenina i **30 grudnia 1922 r.** utworzono **Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich** (**ZSRS**). Przez kolejne lata stopniowo przekształcano niepodległe republiki i obwody wchodzące w skład ZSRS w odrębne jednostki urzędowe. Traktat zjednoczeniowy z 1922 r. przewidywał możliwość dobrowolnego opuszczenia Związku, lecz w praktyce władza centralna ściśle kontrolowała siły zbrojne, politykę zagraniczną oraz gospodarkę. Jedynie republiki ukraińska i białoruska mogły utrzymywać kontakty dyplomatyczne i handlowe z innymi państwami. Założenia ustrojowe, gwarantujące republikom autonomię (przynajmniej w teorii), potwierdzała konstytucja ZSRS uchwalona w 1924 r.

Wkrótce w ZSRS zapanowała **dyktatura monopartyjna**. Działalność innych ugrupowań niż ugrupowanie bolszewików została zakazana. Cała władza należała do kierownictwa **Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) – RKP(b)** – na czele z **Włodzimierzem Leninem**. Nie była kontrolowana przez żadną instytucję wybraną przez społeczeństwo. Komuniści zarządzali państwem za pomocą brutalnej siły i terroru. Na czele **aparatu bezpieczeństwa** (tzw. **Czeka**) stał **Feliks Dzierżyński**. Represje spadły nie tylko na dawne klasy posiadające (arystokrację, ziemian i fabrykantów), lecz także na inteligencję, duchowieństwo prawosławne i przedstawicieli wrogich środowisk politycznych. Bolszewicy uśmiercili też wielu dygnitarzy z czasów carskich oraz działaczy demokratycznych: liberałów, kadetów (członków Partii Konstytucyjno-Demokratycznej), a nawet reprezentantów ruchu robotniczego.

Czekiści zabijający wroga ludu. Oskarżonych rozstrzeliwano bez wyroku sądu, często na podstawie donosów lub zeznań wydobytych torturami.

- *obraz, ZSRS, przed 1947 r.*

NOWA POLITYKA EKONOMICZNA

Długie walki związane z rewolucją i wojną domową całkowicie sparaliżowały sowiecką gospodarkę. Na początku lat 20. kraj zmagał się z klęską **głodu**, spowodowaną gwałtownym załamaniem rolnictwa na terenie całego ZSRS. Władze usiłowały kontrolować sytuację za pomocą wzmożonego terroru – aby wymusić posłuszeństwo i obowiązkowe dostawy od rolników.

Sprzedaż mięsa i wędlin na targowisku była możliwa dzięki wprowadzeniu NEP-u.

- *fotografia, Moskwa, lata 20. XX w.*

CIEKAWOSTKA

Bezprizorni

Na początku lat 20. Rosja Sowiecka zmagała się z problemem milionów sierot (ros. *bezprizornyj* – ‘pozbawiony opieki’). Ich rodzice – ogłoszeni wrogami ludu – zapełniali więzienia i obozy lub zginęli w wyniku wojny domowej bądź represji. Gromady zaniedbanych, opuszczonych i zdemoralizowanych dzieci okupowały ulice miast lub przemierzały kraj w poszukiwaniu pożywienia. Rozwiązanie tego problemu zlecono służbom Feliksa Dzierżyńskiego. Czeka systematycznie wyłapywała nieletnich i osadzała ich w specjalnych ośrodkach, będących w rzeczywistości obozami pracy przymusowej. Podstawowym elementem wychowania sierot stało się wyrobienie nawyku posłuszeństwa wobec państwa. Wielu spośród wychowanków tych przymusowych instytucji zasiliło później oddziały stalinowskich służb bezpieczeństwa.

Bezprizorni skupiali się w liczące dziesiątki, a nawet setki członków gangi, które stanowiły zagrożenie kryminalne i epidemiologiczne.

- *fotografia, ZSRS, lata 20. XX w.*

ZSRS W LATACH 1922–1939

?

1. Wskaż tereny, na których występowały sowieckie łagry.
2. Wymień prace, jakie wykonywali więźniowie stalinowskich obozów.

Lenin szybko jednak doszedł do wniosku, że surowe represje doprowadzą do klęski demograficznej, a w konsekwencji – do utraty władzy. Na zjeździe RKP(b) w marcu 1921 r. wódz rewolucji przedstawił więc założenia **Nowej Polityki Ekonomicznej** (**NEP**). Aby odbudować gospodarkę, władze bolszewickie zrezygnowały z jej odgórnego kontrolowania. Ludność wiejską zwolniły z obowiązku kontyngentów, czyli przymusowych dostaw na rzecz państwa. Zamiast nich wprowadziły podatek żywnościowy. Przywróciły też możliwość swobodnego handlu nadwyżkami wyprodukowanymi przez rolników. Te działania w krótkim czasie pozwoliły zaopatrzyć mieszkańców miast i wsi w niezbędne produkty. Chociaż państwo zachowało kontrolę nad przemysłem, bankowością i handlem zagranicznym, władza zezwoliła na funkcjonowanie niewielkich prywatnych przedsiębiorstw handlowo-usługowych. Odnowiono wymianę handlową z państwami kapitalistycznymi i eksportowano surowce. W kraju zaczęły też inwestować zagraniczne firmy, co pozwoliło na rozbudowę przemysłu i rozwój nowoczesnych technologii. Ponadto w latach 1922–1924 przeprowadzono reformę walutową, która odbudowała zaufanie społeczeństwa do pieniądza.

Okres NEP-u przyniósł dynamiczną odbudowę gospodarki i podniesienie poziomu życia obywateli. W szybkim tempie rozwinęła się grupa prywatnych przedsiębiorców, zwanych **NEP-manami**, którzy zajęli miejsce burżuazji zlikwidowanej przez bolszewików. Liberalizacja gospodarki szła w parze z rozwojem kultury. Władze sowieckie wycofały się z prześladowań intelektualistów i zezwoliły na ograniczoną działalność artystyczną i literacką. Nie zapewniły jednak wolności słowa ani zgromadzeń, a w całym kraju nadal obowiązywała cenzura.

STALIN U WŁADZY

System władzy stworzony przez Lenina opierał się na **biurokracji** aparatu partyjnego i **terrorze** tajnej policji. Decyzje o kierunku rozwoju państwa podejmował wódz rewolucji oraz jego najbliżsi współpracownicy z Biura Politycznego Komitetu Centralnego RPK(b). Choć uznawali oni autorytet Lenina, kwestionowali niektóre jego posunięcia. **Lew Trocki** krytykował zarówno NEP, jak i odejście od idei rozszerzenia rewolucji poza granice Rosji. Ponadto dążył do demokratyzacji stosunków w partii, która według niego powinna stanowić reprezentację proletariatu. Zupełnie odmienną wizję miał **Józef Stalin**, który pragnął zbudować państwo w pełni komunistyczne. Rywalizacja pomiędzy tymi dwoma politykami zaostrzyła się wiosną 1922 r., gdy Lenin ciężko zachorował. W ostatnich miesiącach życia przywódca bolszewików przestrzegał współpracowników zarówno przed dyktatorskimi zapędami Stalina, jak i przed radykalizmem Trockiego. Duże wpływy w Biurze Politycznym mieli wówczas **Lew Kamieniew** i **Grigorij Zinowiew** – kontynuatorzy polityki społeczno-ekonomicznej Lenina oraz zwolennicy postulowanego przez niego kierownictwa kolektywnego. Po śmierci wodza Stalin rozpoczął proces powolnego przejmowania rządów w partii. Przeciągnął na swoją stronę Kamieniewa i Zinowiewa, przekonując ich wizją kontynuowania polityki gospodarczej Lenina. Stopniowo wykluczał Trockiego i jego zwolenników z ważnych spraw państwowych, aby w 1929 r. ostatecznie deportować przeciwnika poza granice ZSRS. Po ugruntowaniu swoich wpływów Stalin w 1926 r. odsunął także Kamieniewa i Zinowiewa, po czym przejął pełnię władzy w Związku Sowieckim.

UPRZEMYSŁOWIENIE I KOLEKTYWIZACJA ZSRS

Proces ugruntowania władzy przez Stalina zbiegł się z pierwszymi objawami kryzysu Nowej Polityki Ekonomicznej. W latach 1926–1927 sytuacja robotników się pogorszyła, a rolnicy w obawie przed stratami zmniejszyli sprzedaż zboża na wolnym rynku. Braki podstawowych produktów sprawiły, że w **1929 r.**

POSTAĆ HISTORYCZNA

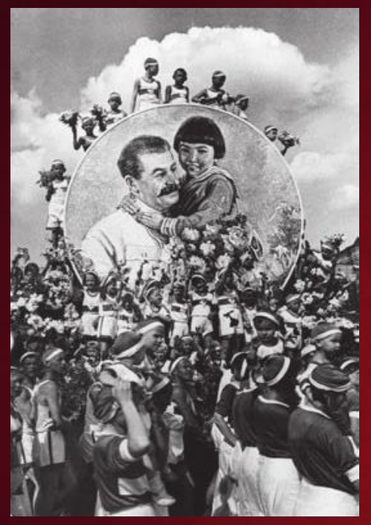
JÓZEF DŻUGASZWILI (STALIN) (1878–1953)

Sowiecki rewolucjonista i polityk komunistyczny pochodzenia gruzińskiego, w latach 1924–1953 dyktator ZSRS. Odpowiedzialny za terror i ludobójstwo na licznych narodach, w tym także na Polakach. Urodził się w miasteczku Gori jako syn niezamożnego szewca. W wieku ok. 10 lat rozpoczął w szkole cerkiewnej naukę, którą następnie kontynuował w seminarium duchownym w Tbilisi. Nie ukończył edukacji i związał się z antycarskim ruchem robotniczym. Wziął aktywny udział w zrywie społecznym w 1905 r. oraz w rewolucji październikowej. Podczas wojny domowej, jako jeden z dowódców Armii Czerwonej, ściśle współdziałał z Czeka. Po śmierci Lenina sięgnął po pełnię władzy. Był odpowiedzialny za kolektywizację rolnictwa i intensywne uprzemysłowienie ZSRS. Ta metamorfoza państwa – przeprowadzona kosztem milionów istnień ludzkich i dramatycznego zubożenia ludności – położyła podwaliny pod sowiecki imperializm i bezpośrednio wpłynęła na losy całego świata.

STALINIZM

Mianem stalinizmu określa się sposób rządzenia partią i państwem ukształtowany w ZSRS w okresie, w którym Józef Stalin sprawował niepodzielną władzę – w latach 1929–1953. Stalinizm stanowił formę ustroju totalitarnego opartego na kulcie jednostki, propagandzie, terrorze, kontroli i gospodarce centralnie sterowanej. Po II wojnie światowej ten model był narzucany innym państwom komunistycznym, m.in. Polsce.

Kult jednostki

Józef Stalin był otaczany niemal religijną czcią. Oficjalna propaganda kreowała jego wizerunek jako pozbawionego wad, genialnego i nieomylnego przywódcy, uznawanego za autorytet w każdej dziedzinie. Stalin był również przedstawiany jako ojciec narodu, często w otoczeniu dzieci. Nazywano go też „wielkim budowniczym", „lokomotywą historii" czy „nauczycielem ludzkości".

Propaganda

Propaganda odgrywała kluczową rolę w procesie indoktrynacji, która miała ukształtować człowieka sowieckiego – jednostkę posłuszną i gorliwie oddaną partii i państwu, kierującą się interesem kolektywu. Narzędziami propagandy były edukacja, nauka, media i sztuka socrealistyczna, w której ZSRS ukazywano jako krainę szczęścia i obfitości.

Terror państwowy

Terror państwowy miał na celu usunięcie przeciwników Stalina i zmuszenie obywateli do posłuszeństwa. Masowe represje prowadzono z wykorzystaniem rozbudowanych struktur policji politycznej NKWD. Zarządzała ona obozami pracy, do których zsyłano osoby uznawane przez propagandę za wrogów ludu, m.in. kułaków, trockistów czy duchownych.

Kontrola

W państwie stalinowskim każda istotna dziedzina życia podlegała kontroli partii i uzależnionych od niej organizacji, takich jak pionierzy (widoczni na zdjęciu) i Komsomoł, zrzeszające dzieci i młodzież, czy Związek Wojujących Bezbożników, zwalczający religię i propagujący ateizm. Media oraz twórczość literacka, artystyczna i filmowa były objęte cenzurą.

Kolektywizacja i industrializacja

Stalin dążył do przekształcenia ZSRS w kraj przemysłowy, w którym większość ludności należałaby do klasy robotniczej. W tym celu najpierw przeprowadził kolektywizację rolnictwa, w której wyniku rolnicy stali się robotnikami rolnymi, pracującymi na państwowych gruntach. Następnie wprowadził gospodarkę centralnie planowaną, nastawioną na rozwój przemysłu ciężkiego.

KLĘSKA GŁODU NA UKRAINIE

Ciała zmarłych z głodu leżące na ulicy podczas *Holodomoru* na Ukrainie.
▪ *fotografia, Ukraina, 1933–1934*

Ziemie ukraińskie od wieków słynęły ze swojej urodzajności. W okresie NEP-u niemal połowa produkcji zboża w Związku Sowieckim pochodziła z Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej. Zbierane w tym rejonie pszenica i żyto były ważnym towarem eksportowym. W 1930 r. decyzją Stalina obszar ten został objęty przymusową kolektywizacją. Na nowo utworzone kołchozy nałożono przymus dostarczenia określonej ilości płodów rolnych. Działania władz spowodowały dramatyczne załamanie produkcji rolnej. Osłabieni represjami chłopi nie byli w stanie wykonać przewidzianych norm, które mimo apeli lokalnych działaczy partyjnych nie zostały zmniejszone. Na Ukrainę ruszyły oddziały rekwizycyjne, które siłą odbierały resztki zapasów umierającemu z wycieńczenia społeczeństwu. Głodującemu krajowi nie udzielono pomocy nawet w czasie największego nasilenia klęski. Szacuje się, że w wyniku Wielkiego Głodu (ukr. *Holodomor* – 'zamorzenie głodem') umarło ok. 7 mln. Ukraińców. Odpowiedzialność za tę sztucznie wywołaną klęskę ponoszą centralne władze sowieckie z Józefem Stalinem na czele. Na początku XXI w. parlamenty 26 państw (w tym Polski) uznały Wielki Głód na Ukrainie z lat 1932–1933 za ludobójstwo dokonane na narodzie ukraińskim.

? Co wywołało klęskę głodu na Ukrainie?

władze przyjęły nowy program gospodarczy, zakładający intensywne uprzemysłowienie ZSRS. Rozbudowę poszczególnych gałęzi przemysłu rozłożono na pięcioletnie etapy (**plany pięcioletnie**, tzw. **pięciolatki**). Duży nacisk położono na **industrializację**, która odbywała się kosztem obywateli. Wszystkie zasoby państwa zostały przeznaczone na wznoszenie ogromnych zakładów wydobywczych, hut, stalowni oraz obiektów inżynieryjnych. W realizacji tych przedsięwzięć korzystano w znacznej mierze z niewolniczej pracy więźniów.

Stalin podjął też decyzję o przebudowie gospodarki wiejskiej. W latach 1929–1934 przeprowadzono **kolektywizację**, która polegała na upaństwowieniu indywidualnych gospodarstw rolnych. Na przejętych przez państwo ziemiach powstała sieć **sowchozów** (państwowych gospodarstw) i **kołchozów** (gospodarstw spółdzielczych). Rolnicy przeobrazili się w zależnych finansowo od państwa **robotników rolnych**. To zarządzenie wywołało protesty ludności wiejskiej. Chłopi nie chcieli oddawać swojej własności – niszczyli plony, pozbywali się inwentarza lub też opuszczali wsie i przenosili do miast. Niekiedy stawiali zbrojny opór, który jednak brutalnie tłumiono. W okresie intensywnej kolektywizacji miliony osób deportowano do obozów pracy lub skazano na śmierć. Polityka Stalina poskutkowała załamaniem produkcji rolnej i kolejną falą głodu. Ostatecznie w wyniku przekształceń gospodarki wiejskiej w ZSRS śmierć poniosło **10–14 mln ludzi**.

WIELKI TERROR

Model rządzenia partią i państwem, jaki obowiązywał w ZSRS za panowania Stalina, określa się mianem **stalinizmu**. Była to forma

ustroju totalitarnego, opierająca się nie tylko na centralnie planowanej gospodarce, lecz także na terrorze i propagandzie. Od końca lat 20. Stalin systematycznie likwidował rzeczywistą i potencjalną opozycję w partii komunistycznej. W 1934 r. powołał tajną policję polityczną – **Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych** (ros. *Narodnyj Komissariat Wnutriennich Dieł*, w skrócie: **NKWD**). Rozbudowany aparat bezpieczeństwa czuwał nad społeczeństwem oraz nadzorował łagry – sieć więzień i obozów pracy zarządzanych przez **Gułag**. Wzmocnienie służb było przygotowaniem do **wielkiej czystki**, czyli likwidacji politycznych konkurentów Stalina, która nastąpiła w latach 1934–1938. Skazano wówczas na śmierć czołowych działaczy komunistycznych z czasów rewolucji, w tym członków najwyższych władz (m.in. Kamieniewa i Zinowiewa). Główne funkcje partyjne i państwowe powierzono ludziom bezwzględnie oddanym dyktatorowi. Jednak w stalinowskim państwie totalitarnym nawet najbardziej lojalni działacze nie mogli czuć się pewni swojej przyszłości. Każdy obywatel był podejrzany, każdy mógł zostać oskarżony i skazany. Nie istniał niezależny system sądownictwa, a kary ciężkiego więzienia lub śmierci wydawano na podstawie decyzji tzw. **trójki**, czyli zespołu trzech funkcjonariuszy władz bezpieczeństwa. W czasie wielkiego terroru w ZSRS zamordowano tysiące oficerów Armii Czerwonej, naukowców, artystów oraz zwykłych obywateli. Represje skierowano również przeciwko członkom mniejszości narodowych, m.in. Polakom zamieszkującym zachodnie tereny ukraińskiej i białoruskiej republiki. Zlikwidowano dwa polskie okręgi narodowościowe. W latach 1937–1938 przeprowadzono **operację polską NKWD**. W jej wyniku rozstrzelano ponad 111 tys. polskich obywateli ZSRS, wiele osób zesłano w głąb państwa, zlikwidowano również polskie instytucje oświatowe i kulturalne. Podobnymi represjami objęto także inne narodowości: Litwinów, Łotyszy, Niemców oraz Żydów.

W utrzymaniu terroru pomagała wszechobecna **propaganda**. Jedną z głównych metod indoktrynacji stała się **walka z religią**. Według

WARTO WIEDZIEĆ

Łagry

Opuszczone budynki dawnego łagru zagubionego wśród śniegów Syberii w okolicach miasta Pevek nad Oceanem Arktycznym.
▪ *fotografia współczesna, Rosja*

Tym terminem określa się obozy pracy przymusowej w ZSRS, którymi zarządzał Gułag (skrót od ros. *Gławnoje Uprawlenije Łagieriej* – 'Główny Zarząd Obozów'). Łagry zaczęto zakładać wkrótce po rewolucji październikowej. Początkowo osadzano w nich przede wszystkim więźniów kryminalnych. W kolejnych latach – na skutek represji wymierzonych w zamożnych chłopów, duchownych, przedstawicieli inteligencji oraz przeciwników politycznych Stalina – w obozach zaczęli się pojawiać wrogowie nowego reżimu. Chociaż oficjalnym założeniem łagrów nigdy nie była eksterminacja, lecz *reedukacja przez pracę*, w rzeczywistości pobyt tam często kończył się przedwczesną śmiercią więźniów. Skazańcy pracowali ponad siły w kamieniołomach, kopalniach oraz przy budowie linii kolejowych i rurociągów. Bardzo ciężkie warunki panujące w obozach i nieustanne przeciążenie pracą powodowały masową śmiertelność – w ciągu roku umierała nawet jedna trzecia osadzonych.

? Jakie warunki panowały w sowieckich łagrach?

TEKST ŹRÓDŁOWY

REPRESJONOWANIE ELEMENTÓW ANTYSOWIECKICH

Charakterystycznym zjawiskiem dla ZSRS w dobie stalinizmu były powracające fale terroru. Służyły one usunięciu przeciwników politycznych i wymuszeniu na obywatelach posłuszeństwa. Na karę więzienia lub śmierci można było zostać skazanym nawet za błahe przewinienia, a oskarżeni nie mogli liczyć na uczciwy proces.

[...] *na wsi osiadła znaczna liczba byłych kułaków, wcześniej represjonowanych, kryjących się przed represjami, zbiegłych z obozów, zesłania i kolonii pracy. Osiadło wielu, represjonowanych wcześniej, byłych duchownych i sekciarzy, byłych aktywnych uczestników antyradzieckich wystąpień zbrojnych. Na wsi pozostały prawie nietknięte liczne kadry antyradzieckich partii politycznych* [...], *a także kadry byłych aktywnych uczestników bandyckich powstań, białych, oprawców, repatriantów, itp. Część wymienionych wyżej elementów, uciekając ze wsi do miast, przenika do przedsiębiorstw przemysłowych, transportu i budownictwa. Ponadto na wsi i w mieście do tej pory ciągle gnieżdżą się liczne kadry przestępców kryminalnych – złodziei bydła i koni, złodziei recydywistów, rabusiów i innych, którzy odbyli kary, zbiegli z miejsc izolacji i ukrywają się przed represjami. Niedostateczna walka z tymi kryminalnymi elementami stworzyła sytuację braku kary* [...]. *Przed organami bezpieczeństwa państwowego stoi zadanie – w sposób najbardziej bezwzględny rozgromić całą tę bandę elementów antyradzieckich,* [...] *rozpocząć operację represjonowania kułaków, aktywnych elementów antyradzieckich i kryminalistów* [...].

Wszyscy represjonowani kułacy, kryminaliści i inne elementy antyradzieckie dzieleni są na kategorie: a) do pierwszej kategorii zaliczają się wszyscy najbardziej wrodzy spośród wymienionych wyżej elementów; podlegają oni natychmiastowemu aresztowaniu, a po rozpatrzeniu ich spraw przez trójki – rozstrzelaniu; b) do drugiej kategorii zaliczają się wszystkie pozostałe, mniej aktywne, lecz mimo wszystko wrogie elementy; podlegają one aresztowaniu i izolacji w obozach na okres od 8 do 10 lat, a najbardziej niepoprawne i niebezpieczne społecznie z nich, izolacji w więzieniach na taki sam okres, na mocy decyzji trójki.

Źródło: *Rozkaz operacyjny ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRS nr 00447* [w:] *Z dziejów terroru w państwie radzieckim 1917–1953. Wybór źródeł*, oprac. J. Wojtkowiak, Poznań 2012, s. 53–56.

? **1.** Wyjaśnij, kogo i na jakiej podstawie określano jako element antyradziecki (antysowiecki).
2. Podaj, jaka kara miała spotkać wrogów ludu wymienionych w tekście.
3. Oceń, jak przytoczony rozkaz wpływał na życie społeczne, gospodarcze i kulturalne sowieckiej wsi.

Stalina wiarę należało zastąpić naukową wizją świata zgodną z założeniami materializmu marksistowskiego. Prześladowaniom poddano duchownych wszystkich wyznań. Niszczono też kościoły i obiekty sztuki sakralnej, nawet jeśli prezentowały one wysoką wartość historyczną i artystyczną.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw założenia Nowej Polityki Ekonomicznej.
2. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach doszedł do władzy Józef Stalin.
3. Omów proces kolektywizacji wsi zapoczątkowany przez Stalina.
4. Scharakteryzuj stalinizm jako system totalitarny.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Baberowski, *Stalin. Terror absolutny*, tłum. U. Poprawska, Warszawa 2014.
R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu* (1929–1933), Toruń 2005.

6 ŚWIAT W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- kryzys kolonializmu po I wojnie światowej,
- geneza konfliktu żydowsko-arabskiego w Palestynie,
- powstanie ruchu niepodległościowego w Indiach,
- sytuacja polityczna w międzywojennych Chinach.

KRYZYS KOLONIALIZMU

Podczas Wielkiej Wojny kolonie służyły przede wszystkim jako źródło surowców i zaplecze rekrutacyjne. Mieszkańcy Afryki i Indii walczyli w szeregach wojsk ententy niemal na wszystkich frontach. Miało to wpływ na kształtowanie się świadomości politycznej i etnicznej ludów znajdujących się pod panowaniem Europejczyków. Konflikt ukazał im podziały między kolonizatorami i uświadomił, że ich pomoc jest mocarstwom niezbędna do uzyskania przewagi nad przeciwnikiem. Ukazało to rysę na kreowanym dotąd wizerunku białego człowieka jako przewodnika innych ras. W efekcie rozwinęły się ruchy polityczne, których celem było zrzucenie kolonialnej dominacji. Jednocześnie uwikłane w wojnę państwa europejskie mniej angażowały się w sprawy kolonii. To zjawisko pogłębiło się po zakończeniu walk, gdy Europa musiała zmagać się z powojenną zapaścią ekonomiczną, a później z Wielkim Kryzysem. Problemy wewnętrzne sprawiły, że sprawy Azji i Afryki zeszły w tym okresie na dalszy plan. Nie zmienił się jedynie model zależności gospodarczych, w którym kolonie nadal stanowiły bazę surowcową i rynek zbytu dla przemysłu metropolii.

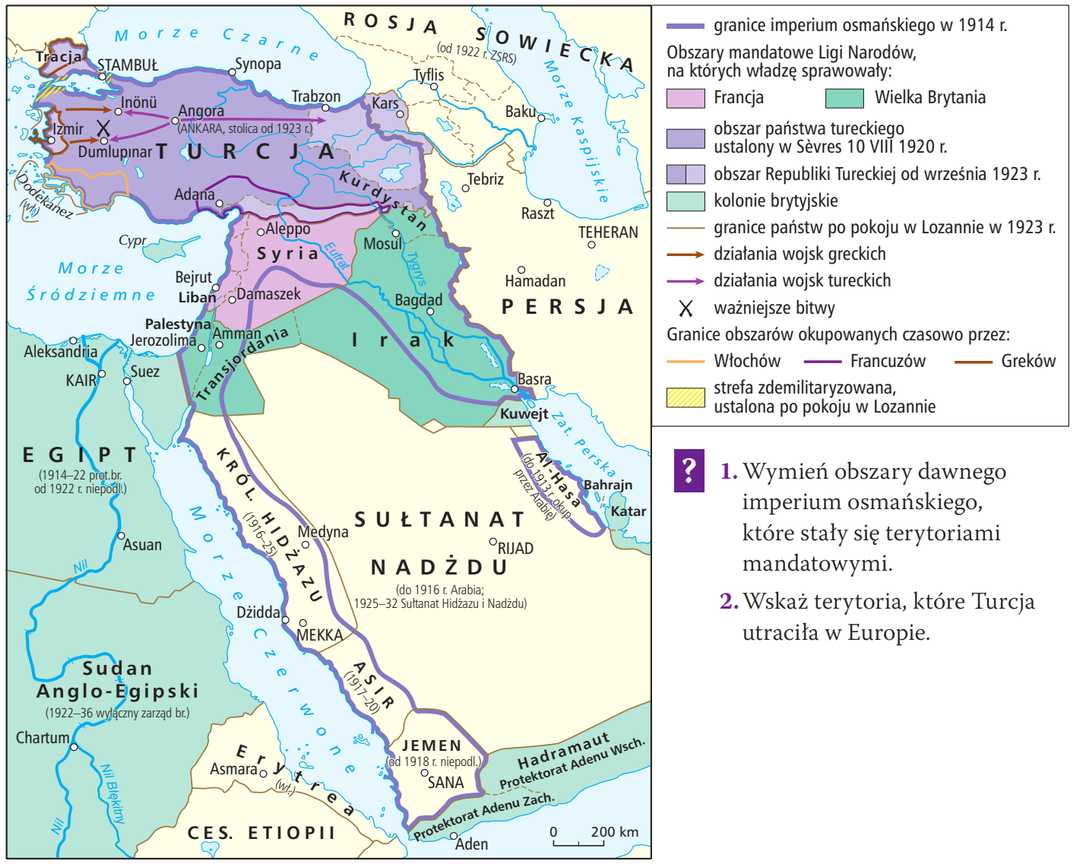
Żołnierze hinduscy brytyjskich oddziałów kolonialnych podczas walk we Francji w 1914 r.
- *fotografia, Francja, 1914 r.*

Fale protestów i buntów skierowanych przeciwko kolonizatorom zaczęły narastać w niektórych rejonach Afryki Północnej, Azji i Bliskiego Wschodu już w okresie Wielkiej Wojny i tuż po jej zakończeniu. Celem tych wystąpień było poszerzenie praw miejscowych społeczeństw oraz – w dalszej perspektywie – uzyskanie całkowitej niezależności. Na czele ruchów i organizacji dążących do emancypacji ludów kolonialnych stała warstwa miejscowej inteligencji, która ukształtowała się pod wpływem kolonizatorów i uzyskała zachodnioeuropejskie wykształcenie. Do nowych elit zaliczali się m.in. nauczyciele, lokalni urzędnicy, lekarze oraz duchowni.

ROZPAD IMPERIUM OSMAŃSKIEGO

Pod koniec wojny imperium osmańskie znajdowało się w trudnej sytuacji. Wycieńczona armia nie była w stanie prowadzić dalszych działań zbrojnych, a w państwie zapanował kryzys wewnętrzny. 30 października 1918 r. Turcja podpisała zawieszenie broni, to jednak nie rozwiązało wszystkich problemów. Wojska ententy kontrolowały znaczną część terytorium tureckiego (Arabia, Palestyna, Syria, Mezopotamia, cieśniny czarnomorskie), a zamieszkujący imperium Kurdowie oraz

BLISKI WSCHÓD PO I WOJNIE ŚWIATOWEJ

? 1. Wymień obszary dawnego imperium osmańskiego, które stały się terytoriami mandatowymi.

2. Wskaż terytoria, które Turcja utraciła w Europie.

mniejszości chrześcijańskie (Grecy i Ormianie) podnieśli bunt. Wojska greckie wkroczyły do Tracji Wschodniej i rozpoczęły okupację zachodniego wybrzeża Azji Mniejszej. To spowodowało wybuch wojny turecko-greckiej (1919–1922). W tym czasie uczestnicy konferencji pokojowej w Paryżu przedstawili rządowi osmańskiemu warunki traktatu pokojowego. Na mocy porozumienia podpisanego **10 sierpnia 1920 r.** w **Sèvres** zredukowano wielkość armii tureckiej, nakazano imperium wypłatę odszkodowań oraz ograniczono jego obszar do terenów Azji Mniejszej.

Warunki narzucone przez zwycięskie mocarstwa wywołały sprzeciw w kraju. Rząd, który podpisał traktat, utracił poparcie społeczeństwa, a władzę przejął zwycięski wódz spod Gallipoli, **gen. Mustafa Kemal Pasza**. Skupieni wokół niego działacze nie uznawali porozumienia podpisanego w Sèvres. Turcy pokonali Greków wspieranych przez ententę, a następnie dzięki sojuszowi z Rosją bolszewicką podporządkowali sobie Armenię. Wkrótce strony konfliktu przystąpiły do rokowań. **24 lipca 1923 r.** w **Lozannie** podpisano nowy traktat pokojowy. Na jego mocy Grecja zrzekła się pretensji do Tracji i obszaru Izmiru, a cieśniny czarnomorskie – jako strefa zdemilitaryzowana – zostały objęte kontrolą międzynarodową. Zawarto także obustronny układ o wymianie ludności. Z Turcji wyjechało wówczas ok. 1,5 mln Greków z jońskiego wybrzeża Azji Mniejszej (zamieszkiwanej przez Greków od starożytności), a greckie Bałkany opuściło ponad 400 tys. Turków. Powodem tej ostatniej decyzji był los 1,5 mln Ormian, którzy w latach **1915–1916** padli ofiarą **ludobójstwa** dokonanego przez tureckich nacjonalistów.

WARTO WIEDZIEĆ

Ludobójstwo Ormian

Potomkowie ocalałych Ormian w 103. rocznicę ludobójstwa w Stambule z fotografiami swoich bliskich zabitych przez Turków. Ormianie starają się kultywować pamięć o tym okrucieństwie, czemu przeciwdziałają władze tureckie.

▪ *fotografia współczesna, Stambuł, 2018 r.*

Chrześcijańscy Ormianie zamieszkujący imperium osmańskie osiedlili się głównie w północno-wschodniej Anatolii. Choć stanowili mniejszość religijną w muzułmańskim państwie, należeli do gospodarczej i intelektualnej elity – pracowali m.in. jako kupcy, bankierzy i lekarze. Podczas I wojny światowej tureccy nacjonaliści uznali Ormian za winnych klęsk i ogłosili wewnętrznymi wrogami ojczyzny. Na początku 1915 r. rozpoczęli proces rozbrojenia i mordowania żołnierzy narodowości ormiańskiej. Później przystąpili do wyniszczania ormiańskiej elity. W maju 1915 r. doszło do masowych przesiedleń Ormian na pustynne rejony dzisiejszej Syrii. W trakcie wielotygodniowych „marszów śmierci" ludzie umierali z wycieńczenia lub od kul eskorty. Do pogromów prowokowano także muzułmańskich obywateli państwa. Szacuje się, że w wyniku tej planowej akcji w latach **1915–1916** zginęło ok. 1–1,5 mln Ormian. Ich eksterminacja jest uznawana za pierwszą zbrodnię **ludobójstwa** w XX w. (choć w prawie międzynarodowym zdefiniowano to zjawisko dopiero po II wojnie światowej). Rząd Turcji nigdy nie uznał jednak działań ówczesnych władz za ludobójstwo. Przedstawiciele Armenii oraz ormiańska diaspora od lat usiłują wymóc na Turcji zmianę tej decyzji. Wydarzenia z czasów wojny zostały określone mianem ludobójstwa przez parlamenty wielu państw na świecie. 19 kwietnia 2005 r. uczynił to również Sejm Rzeczypospolitej Polskiej.

? Poszukaj informacji o tym, które państwa uznały działania Turków wobec ludności ormiańskiej za ludobójstwo.

KWESTIA ŻYDOWSKA

W 1917 r. brytyjski minister spraw zagranicznych ogłosił **deklarację Balfoura** [czyt.: belfora] dotyczącą założenia w Palestynie państwa żydowskiego. To wywołało zdecydowany sprzeciw zamieszkującej Palestynę ludności arabskiej, która stanowiła ok. 90% populacji regionu. Konflikt zaognił się po wojnie, gdy Palestyna stała się mandatem brytyjskim i napłynęły tam tysiące żydowskich emigrantów. W 1921 r. doszło do pogromu mniejszości żydowskiej. Londyn usiłował przyjąć rolę arbitra między zwaśnionymi grupami. Aby załagodzić nastroje antyżydowskie, rząd brytyjski przydzielił wyznawcom islamu obszar **Transjordanii** i opublikował **białą księgę**, czyli dokument ustanawiający limit osadników przybywających do Palestyny. Starania Brytyjczyków nie przyniosły jednak oczekiwanych rezultatów. W kraju nadal dochodziło do rozruchów i aktów przemocy przeciwko imigrantom oraz wojskom brytyjskim próbującym opanować sytuację. Niechęć Arabów podsycały

Osadnicy żydowscy napływali do Palestyny mimo zakazów wprowadzanych przez Brytyjczyków. To zaostrzyło konflikt z ludnością arabską.

▪ *fotografia, Palestyna, lata 20. XX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

DEKLARACJA BALFOURA

W 1917 r. szef brytyjskiej dyplomacji Arthur Balfour wystosował list do przywódcy brytyjskich syjonistów Waltera Rothschilda [czyt.: łoltera rotszilda]. W piśmie znalazły się zapowiedzi, że rząd Wielkiej Brytanii popiera starania o utworzenie państwa żydowskiego w Palestynie.

Z wielką przyjemnością przekazuję Panu, w imieniu rządu Jego Królewskiej Mości, następującą deklarację sympatii wobec żydowskich dążeń syjonistycznych, która została przedłożona i zaaprobowana przez gabinet. Rząd Jego Królewskiej Mości ustosunkowuje się przychylnie do założenia w Palestynie siedziby narodowej dla narodu żydowskiego i dołoży wszelkich starań, aby ułatwić osiągnięcie tego celu. Jest przy tym całkiem zrozumiałe, że nie uczyni się nic, co mogłoby naruszyć prawa obywatelskie i religijne społeczności nieżydowskich w Palestynie lub też prawa i polityczny status, z których Żydzi korzystają w jakimkolwiek innym kraju. Byłbym wdzięczny, gdyby zechciał Pan przekazać niniejszą deklarację do wiadomości Federacji Syjonistycznej.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 40–41.

? **1.** Określ, jakie zobowiązania złożył szef brytyjskiej dyplomacji.

2. Wyjaśnij znaczenie deklaracji Balfoura dla sprawy utworzenia państwa żydowskiego w Palestynie.

też organizacje tworzone przez Żydów w celu obrony przed atakami miejscowej ludności. W 1936 r. w Palestynie doszło do antybrytyjskiego i antyżydowskiego powstania wywołanego przez ludność arabską, która domagała się utworzenia własnego niezależnego państwa i zaprzestania osadnictwa Żydów. Pod wpływem tych wydarzeń w drugiej połowie lat 30. Londyn ograniczył imigrację do Palestyny do 3 tys. osób rocznie. Ta decyzja poskutkowała pozostawieniem europejskich Żydów na pastwę dochodzących do władzy nazistów oraz antysemickiej polityki III Rzeszy.

EKSPANSJA KOLONIALNA WŁOCH W AFRYCE

Włochy były przekonane, że dzięki wsparciu udzielonemu ententcie podczas I wojny światowej znacznie powiększą swoje posiadłości. Jednak otrzymane terytoria nie zaspokoiły mocarstwowych aspiracji tego państwa. Zdobycie nowych kolonii stanowiło ważny postulat polityki zagranicznej **Benita Mussoliniego**. Większość afrykańskich krajów była już rozdzielona między państwa europejskie, a jedyną szansą na rozszerzenie włoskiego imperium kolonialnego stał się podbój **Etiopii** (**Abisynii**). Jej aneksja pozwoliłaby połączyć posiadłości włoskie nad Morzem Czerwonym. Dałaby też Włochom szansę rewanżu za klęskę w bitwie pod Aduą stoczoną z siłami etiopskimi w 1896 r.

Wojownicy etiopscy przygotowani do walki z Włochami. Tylko część wojsk wystawionych do walki posiadała broń palną i odpowiednie wyposażenie. Resztę stanowili przedstawiciele plemion, które nadal posługiwały się włóczniami i tarczami.

▪ *fotografia, Etiopia, 1935 r.*

NIEPODLEGŁOŚĆ PAŃSTW ARABSKICH

W trakcie I wojny światowej Brytyjczycy usiłowali pozyskać do walki z Turcją podzielone plemiona arabskie. Odwoływali się przy tym do **panarabizmu**, czyli idei zjednoczenia wszystkich ludów arabskojęzycznych. To rozbudziło w lokalnych społecznościach poczucie wspólnoty etniczno-kulturowej, a także aspiracje do budowy wielkiego państwa, obejmującego Półwysep Arabski, Mezopotamię, Palestynę oraz Syrię. Gdy po wojnie rozpadło się imperium osmańskie, a jego obszary przejęli Brytyjczycy i Francuzi, niezadowoleni mieszkańcy tych terenów powstali przeciwko nowym władzom. Jeszcze w 1916 r. na Półwyspie Arabskim utworzono Królestwo Hidżazu, którego władcą ogłosił się szarif Mekki, Husajn ibn Ali. W 1925 r. jego państwo wraz z innymi ziemiami zamieszkanymi przez plemiona arabskie zjednoczył Abd al-Aziz ibn Saud, przedstawiciel rodu Saudów. W 1932 r. proklamował on powstanie nowego królestwa – **Arabii Saudyjskiej**. Wielka Wojna zmieniła także status Egiptu, który Brytyjczycy zaczęli traktować jak swoją kolonię. To doprowadziło do buntu lokalnej ludności. W 1922 r. Brytyjczycy uznali niepodległość Egiptu, choć nadal zachowali tam dominującą pozycję gospodarczą i militarną.

Fuad I [czyt.: fu**ed**] był pierwszym władcą Egiptu po uzyskaniu niepodległości przez ten kraj. Mimo to król prowadził politykę zgodną z brytyjską racją stanu.

▪ *fotografia, Egipt, lata 20. XX w.*

? Które państwa byłego imperium osmańskiego uzyskały niepodległość po I wojnie światowej?

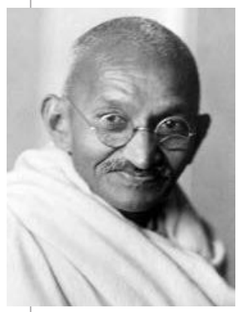
Mussolini zaatakował Etiopię w październiku **1935 r.** Wykorzystał sprzyjającą sytuację międzynarodową – w Europie rosło bowiem napięcie wywołane agresywną polityką Hitlera, a mocarstwa były zmuszone do szukania poparcia Włoch. Pretekstem do inwazji stały się incydenty w etiopsko-somalijskiej strefie granicznej. Rządzący Etiopią cesarz **Hajle Sellasje I** zaprotestował przeciwko agresywnej postawie Italii na forum Ligi Narodów. Mimo to Wielka Brytania, tradycyjnie uznająca tę część Czarnego Lądu za swoją strefę wpływów, nie zdecydowała się na interwencję militarną. Dzięki przewadze technologicznej siły włoskie szybko pokonały niewielką i słabo uzbrojoną armię Etiopii. Wiosną 1936 r. cesarz został zmuszony do emigracji. Etiopia weszła w skład posiadłości włoskich, a faszystowski rząd proklamował króla **Wiktora Emanuela III** cesarzem tego kraju. Choć Liga Narodów zdecydowała się potępić agresję i nałożyła na Włochy sankcje gospodarcze, okazały się one jednak nieskuteczne.

INDIE W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Wieloletnie panowanie brytyjskie w Indiach przyczyniło się do powstania tam warstwy lokalnej inteligencji. Już pod koniec XIX w. zaczęła ona wysuwać postulaty dotyczące przyznania miejscowej ludności większych praw politycznych. W 1885 r. grupa hinduskich inteligentów utworzyła **Indyjski Kongres Narodowy** (**IKN**). Działacze tej partii dążyli do uzyskania przez kraj autonomii i przekształcenia go w kolejne **dominium brytyjskie**. Wkrótce o swoje prawa upomnieli się także wyznawcy islamu. W 1906 r. powstała **Liga Muzułmańska**. Głosiła ona hasła równouprawnienia swoich współwyznawców i, podobnie jak IKN,

POSTAĆ HISTORYCZNA

MOHANDAS KARAMCHAND GANDHI (1869–1948)

Czołowy zwolennik budowy niepodległych Indii, zyskał przydomek Mahatma ('wielki duchem'). Pochodził z bogatej rodziny kupieckiej. Studiował prawo na uniwersytecie w Bombaju i Londynie. Po zdobyciu uprawnień adwokata praktykował w Indiach oraz w Afryce Południowej. Doświadczenia rasizmu i dyskryminacji, z którymi zetknął się w Afryce, ukształtowały jego światopogląd. Podstawą przekonań Gandhiego stały się *uporczywe dochodzenie do prawdy* oraz bierny opór. Po powrocie do kraju w 1915 r. kierował się tą filozofią w zmaganiach z władzami brytyjskimi. Ostatecznie pacyfistyczna taktyka w 1948 r. doprowadziła Indie do uzyskania pełnej niepodległości. Gandhi zdobył popularność dzięki bezpośrednim kontaktom z biedną ludnością. Wiele energii poświęcił również na dialog z muzułmanami. Pragnął Indii świeckich i tolerancyjnych wobec różnorodności. Polityk zginął z rąk zamachowca w 1948 r.

nawoływała do rozszerzenia swobód obywatelskich dla miejscowej ludności.

I wojna światowa osłabiła przekonanie o potędze imperium brytyjskiego w oczach mieszkańców Indii. Rosło niezadowolenie z powodu wysokich podatków oraz obowiązku służby wojskowej. W kraju dochodziło do licznych protestów, które zyskały poparcie zarówno IKN, jak i Ligi Muzułmańskiej. Hasło zrzucenia brytyjskiej zależności zyskało jeszcze większą popularność wiosną 1919 r., gdy jeden z brytyjskich generałów doprowadził do masakry ludności cywilnej w indyjskim mieście Amritsar. Elitarny dotąd Indyjski Kongres Narodowy stał się partią masową, mającą miliony członków i sympatyków. Stojący na czele IKN **Mohandas Gandhi** [czyt.: gandi] wezwał ludność Indii do **obywatelskiego nieposłuszeństwa** wobec władz kolonialnych i **biernego oporu**. Hindusi mieli całkowicie sparaliżować administrację poprzez odmowę współpracy z lokalnymi władzami, niepłacenie podatków, bojkot towarów brytyjskich oraz ignorowanie lokalnych wyborów. W latach 30. IKN, któremu przewodził wówczas **Jawaharlal Nehru** [czyt.: dżawaharlal neru], otwarcie zażądał niepodległości Indii. Wspierająca go dotychczas Liga Muzułmańska, kierowana przez **Muhammada Jinnaha** [czyt.: dżinnaha], zaczęła jednak postulować budowę odrębnego państwa dla wyznawców islamu.

CHINY W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

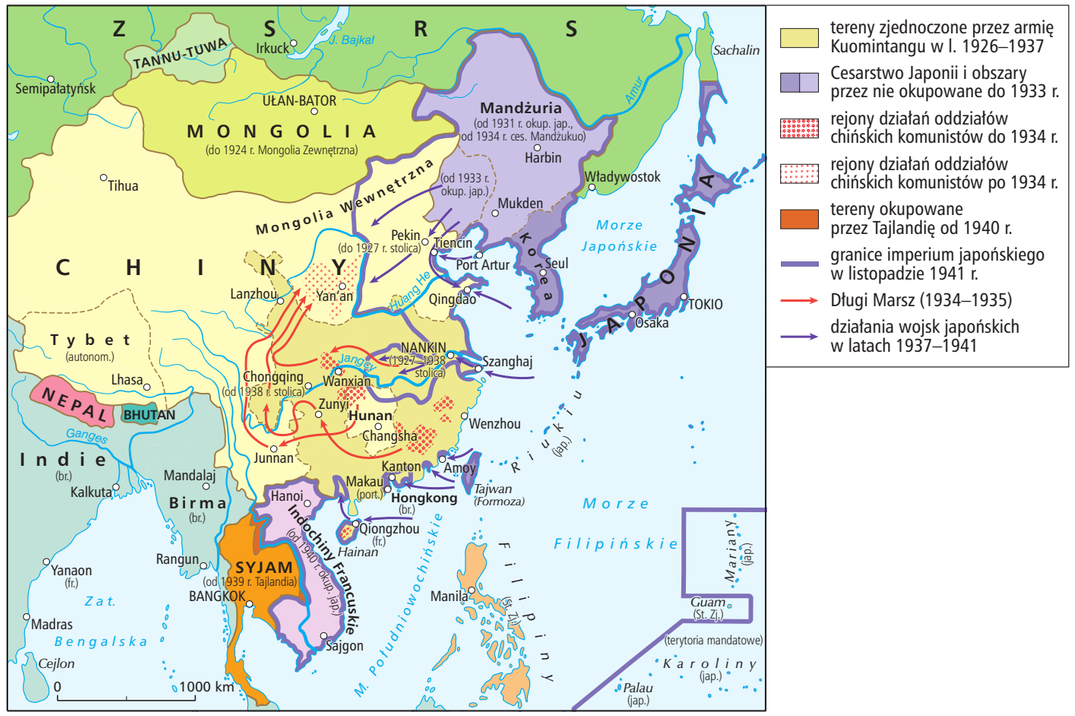
W 1911 r. władzę w Chinach objął gen. **Yuan Shikai** [czyt.: ju**an** szi**kai**], który w 1916 r. restaurował cesarstwo. Za namową Japonii podczas Wielkiej Wojny poparł ententę, w nadziei na wyeliminowanie wpływów niemieckich z Dalekiego Wschodu. Zarówno uległość wobec Japonii, jak i panująca w kraju dyktatura wojskowa oraz przywrócenie monarchii spowodowały duże niezadowolenie społeczeństwa. Po śmierci generała Chiny pogrążyły się w wojnie domowej. W tym okresie z emigracji powrócił **Sun Jat-sen** [czyt.: san dżatsin] –

Przywódca chińskich komunistów Mao Zedong podczas Długiego Marszu, odwrotu do prowincji Shaanxi [czyt.: szaanksi] po przegranych walkach z siłami Czang Kaj-szeka. Ewakuacja trwała cały rok (do października 1935 r.) – uczestniczyło w niej ok. 90 tys. żołnierzy oraz blisko 30 tys. cywilów.

▪ *fotografia, Chiny, ok. 1935 r.*

DALEKI WSCHÓD W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

? 1. Wymień państwa, których posiadłościom zagrażała ekspansja japońska.
2. Oceń, która strona chińskiej wojny domowej mogła więcej stracić na skutek japońskiej inwazji.

przywódca rewolucji z 1911 r. i twórca **Partii Narodowej** (**Kuomintangu**, czyt.: kłomintanu). W zjednoczeniu sił pomogło mu głoszenie haseł **trzech zasad ludowych** – jedności narodu, demokracji i dobrobytu. Kuomintang ustabilizował sytuację i stopniowo przejmował rządy w państwie.

Chociaż **konferencja waszyngtońska** z 1921 r. miała wprowadzić nowy powojenny ład na Dalekim Wschodzie (więcej zob. s. 384), to międzynarodowa pozycja Chin nie zmieniła się znacząco. Wciąż nie było to państwo w pełni suwerenne – wzrosły tam wpływy USA i Japonii, natomiast malało znaczenie mocarstw europejskich. Ponadto Rosja Sowiecka, odbudowująca swoją imperialną pozycję, usiłowała zdestabilizować sytuację wewnętrzną w Chinach za pomocą międzynarodowego ruchu komunistycznego, zwanego **Międzynarodówką Komunistyczną**.

Następcą Sun Jat-sena został **Czang Kaj-szek**. Początkowo kontynuował on współpracę z ZSRS, a nacjonalistyczny Kuomintang zawarł sojusz z **Komunistyczną Partią Chin** (**KPCh**) założoną w 1921 r. Wkrótce doszło jednak do konfliktu pomiędzy tymi ugrupowaniami. W 1927 r. w Chinach wybuchła kolejna wojna domowa – między zwolennikami Kuomintangu i siłami KPCh kierowanej przez **Mao Zedonga**.

EKSPANSJA JAPONII

Z wewnętrznego osłabienia Chin skorzystała przede wszystkim Japonia. Poparcie udzielone entencie podczas I wojny światowej zwiększyło pozycję tego państwa na arenie międzynarodowej. Władzę w Japonii sprawowali w tym czasie zwolennicy **militaryzmu**. Twierdzili oni, że problemy gospodarcze i polityczne kraju rozwiąże ekspansja terytorialna. Rząd

Żołnierz japoński z dumą pozujący do zdjęcia obok zwłok pomordowanych cywilów w Chinach. Japończycy prowadzili w tym państwie politykę terroru, która poskutkowała ludobójstwem na ogromną skalę. W latach 1937–1938 podczas masakry w Nankinie w ciągu miesiąca zabili niemal 300 tys. osób, czasami w okrutny sposób: grzebiąc żywcem, ścinając samurajskimi mieczami lub zadając ciosy bagnetem.

▪ *fotografia, Nankin, 1937 r.*

głosił szowinistyczne hasła o prymacie Japończyków na Dalekim Wschodzie i konieczności eliminacji z Azji wpływów Stanów Zjednoczonych oraz Europy.

Naturalnym obszarem japońskiej ekspansji stały się pogrążone w konflikcie wewnętrznym Chiny. We wrześniu 1931 r. Japończycy sprowokowali tzw. **incydent mukdeński**. Japońscy żołnierze wysadzili kontrolowany przez siebie odcinek linii kolejowej przebiegający przez należącą do Chin **Mandżurię**. Japonia oskarżyła o ten sabotaż wojska chińskie, a następnie dokonała aneksji Mandżurii i ogłosiła tam powstanie odrębnego państwa **Mandżukuo**.

Agresywne działania Japonii spotkały się z protestem Chin, Stanów Zjednoczonych i państw europejskich. Komisja powołana przez Ligę Narodów także potępiła okupację i nakazała jej natychmiastowe zakończenie. Tokio jednak nie spełniło tego żądania i opuściło organizację. Ekspansjonistyczna polityka Japonii znalazła natomiast uznanie Adolfa Hitlera. Uważał on Japończyków za rasę wyższą, która powinna zdobyć dominującą pozycję w Azji. Kraj Kwitnącej Wiśni postrzegał jako swojego sojusznika. W **1936 r.** Niemcy i Japonia zawarły **pakt antykominternowski**, skierowany przeciwko Międzynarodówce Komunistycznej.

W lipcu **1937 r.** Japonia rozpoczęła otwartą wojnę z Republiką Chińską – rozpoczął go incydent na moście Marco Polo. Pokonała wojska chińskie, a następnie podjęła okupację wschodnich prowincji państwa, gdzie stosowała wobec ludności cywilnej brutalny terror i eksterminację. To wzbudziło opór Chińczyków, którzy odpowiedzieli działaniami partyzanckimi. Pod wpływem inwazji japońskiej doszło też do przerwania wojny domowej w Chinach.

Wojska japońskie, umacniające się w Mandżurii i północnych Chinach, w 1938 i 1939 r. rozpoczęły też walki graniczne z armią sowiecką. Jednak opór Sowietów spowodował, że Tokio zrezygnowało z planów ekspansji w tym kierunku.

ĆWICZENIA

1. Wymień powody kryzysu kolonializmu po zakończeniu Wielkiej Wojny.
2. Przedstaw genezę konfliktu żydowsko-arabskiego w Palestynie.
3. Omów proces zdobywania niepodległości przez mieszkańców Indii.
4. Scharakteryzuj sytuację polityczną Chin w okresie międzywojennym.
5. Wskaż kierunek ekspansji Japonii w latach 30. XX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

B. Davidson, *Społeczna i polityczna historia Afryki w XX wieku*, tłum. B. Hlebowicz, Warszawa 2011.
J. Wojtkowiak, *Stosunki radziecko-japońskie w latach 1931–1942*, Poznań 2000.

7 KULTURA I NAUKA W LATACH 20. I 30.

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- najważniejsze wynalazki i osiągnięcia naukowe lat 20. i 30.,
- sztuka i architektura okresu międzywojennego,
- kultura w krajach totalitarnych,
- rozwój kultury masowej.

POWOJENNY KRYZYS WARTOŚCI

Wielka Wojna przyniosła rozczarowanie ówczesnymi autorytetami oraz porządkiem społecznym. Na skutek walk, a także z powodu głodu i pandemii grypy hiszpanki zginęło ponad 8 mln żołnierzy oraz kilkadziesiąt milionów cywilów. Straty materialne i ogromna liczba ofiar podważyły wiarę w decyzje rządzących oraz wartości, na jakie się powoływali. Bezsilność władz wobec kryzysu ekonomicznego z lat 20. i 30. wywołała jeszcze większą niechęć obywateli do swoich przywódców. Niezadowolenie było szczególnie widoczne wśród weteranów. Odniesione rany, urazy psychiczne i kilkuletnia przerwa w nauce czy karierze zawodowej milionom z nich uniemożliwiły powrót do normalnego życia po wojnie.

Choć wielu ludzi szukało w religii pociechy przed okrucieństwem wojny, to proces sekularyzacji społeczeństwa postępował zarówno w krajach demokratycznych, jak i totalitarnych. Reżimy totalitarne usiłowały podporządkować sobie Kościół, ponieważ funkcjonowanie niezależnej instytucji, która miała wpływ na obywateli, było niebezpieczne dla władzy. W państwach demokratycznych natomiast

RADIO I TELEWIZJA

Czasy międzywojenne przyniosły znaczący rozwój telekomunikacji. Powszechnie zaczęto wykorzystywać fale radiowe do przesyłania informacji na odległość, a w krajach Europy Zachodniej oraz w Ameryce Północnej podstawowym narzędziem łączności stał się telefon. Z fazy eksperymentów wyszła także telewizja, czyli technologia umożliwiająca emitowanie obrazu. Wynalazek szkockiego inżyniera Johna Bairda [czyt.: dżona berda] z 1924 r. po raz pierwszy wykorzystano do publicznej prezentacji wiadomości w Wielkiej Brytanii już cztery lata później. Jeszcze przed wybuchem II wojny światowej w kolejnych krajach (w tym także w Polsce w 1938 r.) rozpoczęto eksperymentalne nadawanie sygnału telewizyjnego, który początkowo był kierowany do niewielkiej publiczności.

? Jakie znaczenie miał rozwój radia i telewizji?

Pierwsze telewizory miały duże ekrany-matówki, które wymagały oglądania programów w zaciemnionych miejscach. Tego typu urządzeń używano jeszcze w latach 30. XX w. i dopiero wtedy stopniowo zastępowano je kineskopami.

▪ *fotografia współczesna*

zmniejszeniu znaczenia religii sprzyjały urbanizacja i industrializacja. Przeprowadzka do miasta wiązała się z porzuceniem lokalnej społeczności, a w anonimowym miejskim otoczeniu łatwiej było zaprzestać praktyk religijnych. Koszmar wojny sprawił też, że wiele osób zwątpiło w istnienie Boga.

ROZWÓJ TECHNIKI

W okresie międzywojennym kontynuowano badania naukowe i rozwój technologii zapoczątkowane w drugiej połowie XIX w. W istotny sposób wpłynęły one na życie codzienne i przyczyniły się do przemian społeczno-kulturowych. Odkrycia z dziedziny chemii, fizyki i inżynierii umożliwiły elektryfikację państw Europy Zachodniej, Ameryki Północnej oraz dominiów brytyjskich. Upowszechnienie elektryczności – utożsamianej z postępem cywilizacyjnym – wiązało się jednak ze zwiększeniem eksploatacji kopalnych źródeł energii (m.in. węgla kamiennego). To z kolei powodowało degradację środowiska naturalnego.

Po zakończeniu Wielkiej Wojny przyspieszył też rozwój motoryzacji. Choć samochód nie wygrał jeszcze w tym okresie z kolejami żelaznymi, zyskiwał coraz większą popularność – zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych. W latach 20. auta przestały uchodzić za symbol luksusu i dzięki masowej produkcji stały się podstawowym środkiem komunikacji dla

Amerykanin Charles Lindbergh [czyt.: czarls lindberg] na tle samolotu Spirit of St. Louis [czyt.: sę luis], na którym w 1927 r. jako pierwszy człowiek samotnie przeleciał nad Atlantykiem. Jego podróż wiodła z lotniska Garden City w stanie Nowy Jork do Paryża. Lot trwał 33,5 godziny.

▪ *fotografia, Nowy Jork, 1927 r.*

Ford T to auto, które według założeń projektantów miało się stać samochodem przeciętnej amerykańskiej rodziny. Z tego powodu było stosunkowo tanie (powstawało na taśmie montażowej), łatwe do prowadzenia i naprawy. Zastosowane w nim rozwiązania okazały się tak dobre, że dzień 27 września 1908 r. – gdy pierwszy model opuścił fabrykę – uważa się za początek masowej motoryzacji.

▪ *fotografia, USA, XX w.*

wielu Amerykanów. Dynamiczny postęp wojskowych technologii przyczynił się z kolei do rozwoju lotnictwa. Po 1918 r. samoloty zaczęto wykorzystywać do transportu poczty, ludzi i towarów. 10 lat później funkcjonowały już profesjonalne przedsiębiorstwa, utrzymujące stałe połączenia lotnicze między Europą i Stanami Zjednoczonymi. Aby zmniejszyć wysokie koszty lotów, podjęto prace nad skonstruowaniem **sterowców**, przerwane jednak po katastrofie sterowca pasażerskiego Hindenburg w 1937 r. W okresie międzywojennym nastąpił także dalszy rozwój komunikacji morskiej. Jednym z charakterystycznych symboli tej epoki stały się wielkie liniowce pasażerskie zwane **transatlantykami**, regularnie przemierzające wody Oceanu Atlantyckiego.

ROZWÓJ SZKOLNICTWA I NAUKI

Rewolucja przemysłowa i Wielka Wojna zdemokratyzowały życie społeczne. Przejawem tych przemian stało się m.in. rozszerzenie obowiązku szkolnego, które niemal całkowicie **wyeliminowało analfabetyzm**. Coraz więcej kobiet zdobywało wiedzę na wszystkich szczeblach edukacji. W okresie międzywojennym nastąpił także rozwój szkolnictwa średniego – obok tradycyjnych szkół popularnością cieszyły

się placówki o profilu technicznym i zawodowym. Edukację kontynuowano na uniwersytetach lub wyższych szkołach technicznych bądź artystycznych. Dostęp do studiów – ze względu na wysokie koszty nauki i utrzymania – wciąż był jednak zarezerwowany dla najzamożniejszych. Uniwersytety odgrywały ponadto rolę ośrodków badawczych. Do najważniejszych uczelni, podobnie jak przed I wojną, zaliczano placówki europejskie, choć amerykańskie także reprezentowały wysoki poziom.

W okresie międzywojennym dokonano wielu przełomowych odkryć, zwłaszcza w dziedzinie fizyki, medycyny oraz nauk przyrodniczych. Prace wybitnych fizyków, takich jak **Albert Einstein** [czyt.: ajnsztajn], **Niels Bohr** [czyt.: nils bor] i **Max Planck** [czyt.: maks plank], przyczyniły się do sformułowania teorii **mechaniki kwantowej**, opisującej właściwości najmniejszych cząsteczek materii. To wyjaśniło wiele nieopisanych dotąd praw natury i poszerzyło wiedzę z zakresu chemii. Ponadto dzięki wspomnianej teorii przyspieszyły badania nad rozszczepieniem jądra atomu, co pozwoliłoby na uwolnienie i wykorzystanie ogromnych ilości energii. Do naukowców szczególnie zaangażowanych w studia nad tym zagadnieniem należeli małżeństwo **Irène i Jean Frédéric Joliot-Curie** [czyt.: i**ren** i żą frede**rik** żo**lio** ki**ri**] oraz

WARTO WIEDZIEĆ

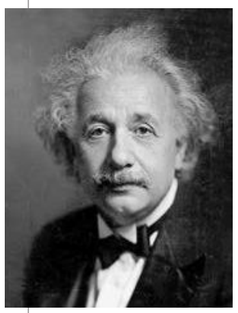
Nauka w imię ideologii

W krajach totalitarnych, takich jak ZSRS, Włochy czy III Rzesza, władze ingerowały w niezależność wyższych uczelni. Tworzono nowe ośrodki badawcze, które miały legitymować ideologię komunistyczną lub faszystowską. Przykładem tego zjawiska był m.in. nacisk władz III Rzeszy na badania w dziedzinie antropologii oraz analizy cech poszczególnych ras. Powstało wówczas wiele pseudonaukowych teorii o nierówności ras ludzkich, co w konsekwencji przyczyniło się do ludobójstwa podczas II wojny światowej. Hasła o przewodnictwie Aryjczyków oparto również na zmanipulowanych wynikach badań statystycznych. Wynikało z nich, że populacja Żydów i Słowian rośnie szybciej niż populacja Niemców – według nazistowskich naukowców miało to skutkować katastrofą demograficzną.

? W jaki sposób nauka w okresie międzywojennym potwierdzała słuszność ideologii politycznych?

POSTAĆ HISTORYCZNA

ALBERT EINSTEIN (1879–1955)

Fizyk, twórca przełomowej w dziejach nauki teorii względności. Urodził się w żydowskiej rodzinie drobnego kupca z miasta Ulm w Wirtembergii. Po skończeniu szkoły średniej rozpoczął studia na renomowanej politechnice w Zurychu [czyt.: curychu], gdzie uzyskał stopień naukowy doktora i w 1905 r. opublikował wyniki kilku przełomowych badań. W 1915 r. przedstawił swoją pracę dotyczącą teorii względności, a sześć lat później otrzymał Nagrodę Nobla za wyjaśnienie efektu fotoelektrycznego. Po doświadczeniach Wielkiej Wojny Einstein został pacyfistą. Na początku lat 30. kilkukrotnie wyjeżdżał do Stanów Zjednoczonych w celach naukowych, a po dojściu Hitlera do władzy w 1933 r. zamieszkał tam na stałe. W czasie II wojny światowej współpracował z rządem amerykańskim nad projektem bomby atomowej. Ogólna teoria względności Einsteina stała się podstawą kolejnych badań i teorii na temat powstania, struktury i ewolucji Wszechświata. Doprowadziła też do rozkwitu astrofizyki w drugiej połowie XX w. Badania Einsteina miały duży wpływ na rozwój broni atomowej oraz energetyki jądrowej. Uważa się, że Einstein odegrał czołową rolę w naukowym i filozoficznym przewrocie XX stulecia.

TEKST ŹRÓDŁOWY

LIST ALBERTA EINSTEINA DO PREZYDENTA USA

Autorem listu wysłanego 2 sierpnia 1939 r. był w rzeczywistości Leó Szilárd [czyt.: si**lad**] – Einstein jedynie się pod tym dokumentem podpisał. Naukowcy ostrzegali prezydenta Franklina D. Roosevelta przed tym, że Niemcy jako pierwsi mogą opracować broń atomową.

[...] *W ciągu ostatnich czterech miesięcy stało się prawdopodobne, że dzięki pracom Joliota we Francji, jak również Fermiego i Szilárda w Ameryce, uda się doprowadzić do jądrowej reakcji łańcuchowej w dużej masie uranu, w wyniku której powstaną olbrzymie ilości energii i znaczna obfitość nowych pierwiastków przypominających rad.* [...] *To nowe zjawisko umożliwi konstruowanie bomb i nie jest wykluczone – choć mniej pewne – że mogą w ten sposób powstać niezwykle potężne bomby nowego typu, przewieziona na statku i zdetonowana w porcie, zniszczyłaby cały port wraz z częścią otaczającego go obszaru.* [...] *Stany Zjednoczone dysponują bardzo ubogimi rudami uranu w niedużych ilościach. Dobre rudy występują w Kanadzie i dawnej Czechosłowacji, ale najważniejszym źródłem uranu jest Kongo Belgijskie.*

W takiej sytuacji uzna Pan może za pożądane nawiązanie stałego kontaktu między Administracją i grupą fizyków, pracujących w Ameryce nad zagadnieniem reakcji łańcuchowej. Jedną z dróg prowadzących do tego celu może być powierzenie tej misji zaufanej osobie, która mogłaby służyć w nieoficjalnym charakterze. Wzięłaby ona na swoje barki następujące zadania:

a) Zapewnienie współpracy departamentów rządowych, informowanie ich o postępach i przekazywanie im zleceń od rządu, zwłaszcza dotyczących zabezpieczenia amerykańskich zapasów rudy uranu.

b) Przyśpieszenie prac eksperymentalnych, które w chwili obecnej prowadzone są w ramach bardzo ograniczonych budżetów w laboratoriach uniwersyteckich, poprzez zapewnienie odpowiednich środków, jeśli okaże się to konieczne również przez kontakty z osobami prywatnymi, które są gotowe do dotowania naszego celu. Niewykluczone jest też zbieranie funduszy przez współpracę laboratoriów z przemysłem. Rozumiem, że Niemcy rzeczywiście zatrzymały eksport uranu z przejętych kopalni czechosłowackich. Być może podjęto taką decyzję w związku z działaniami niemieckiego Podsekretarza Stanu von Weizsäckera [czyt.: wajtsekera], *związanego z Instytutem Cesarza Wilhelma w Berlinie, gdzie niektóre z amerykańskich doświadczeń nad uranem są obecnie powtarzane.*

Szczerze oddany,
Albert Einstein

Źródło: J. Bernstein, *Albert Einstein i granice fizyki*, Warszawa 2008, s. 143–144.

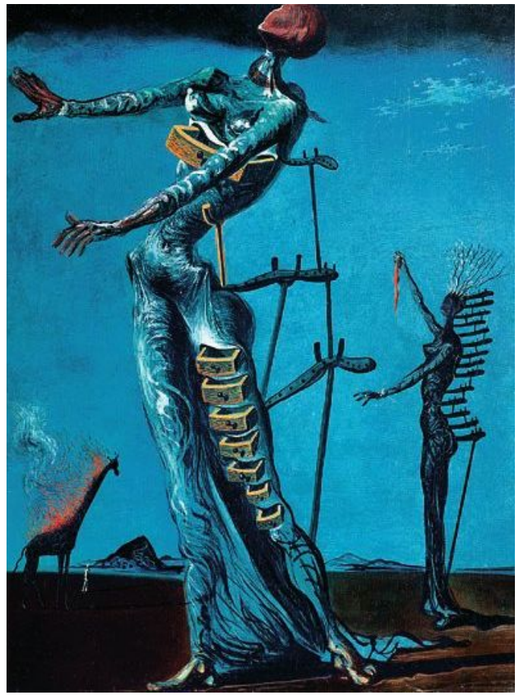
? **1.** Wyjaśnij, do czego, zdaniem autora, mogła być wykorzystana jądrowa reakcja łańcuchowa.

2. Wymień kraj, z którym Stany Zjednoczone rywalizowały na tym polu.

Enrico Fermi [czyt.: enriko fermi]. W okresie międzywojennym doszło ponadto do znacznego postępu medycyny. W latach 20. i 30. stworzono podwaliny genetyki, opisującej zjawisko dziedziczenia, a **Alexander Fleming** odkrył **penicylinę**, ułatwiającą walkę z bakteriami chorobotwórczymi. Znacznie poszerzyła się również wiedza o ludzkiej psychice. Światowy rozgłos zdobył **Zygmunt Freud** [czyt.: frojd] – twórca **psychoanalizy**. Ta metoda polegała na ujawnianiu podświadomych sił i konfliktów, które wpływają na człowieka. W **filozofii** dominowały nastroje pesymizmu, co wynikało z doświadczeń Wielkiej Wojny, uznanej za przejaw upadku cywilizacji i dotychczasowej kultury.

LITERATURA I SZTUKA

Wielka Wojna odcisnęła piętno na twórczości artystycznej lat 20. i 30. Konflikt zbrojny, przedstawiany jako przejaw upadku dotychczasowej cywilizacji, dał początek nowym nurtom w sztuce. Wśród pisarzy tej epoki szczególnie wyróżniali się m.in. **Franz Kafka** (czyt.: franc

Płonąca żyrafa to obraz Salvadora Dalí z 1937 r. nawiązujący, jak przyznał artysta, do freudowskiej psychoanalizy. Tytułowa żyrafa znajduje się na dalszym planie. Główne miejsce zajmuje postać kobiety – z jej pleców wystają maczugi podparte kulami, a z ciała wyłaniają się półotwarte i puste szuflady.

▪ *obraz, Hiszpania, 1937 r.*

kafka, autor *Procesu*), **Ernest Hemingway** (czyt.: hemingłej, *Komu bije dzwon*) i **Francis Scott Fitzgerald** (czyt.: fransis skot ficdżerald, autor znanej powieści *Wielki Gatsby*).

Sztuki plastyczne także zerwały z dotychczasowymi kanonami. W malarstwie umocniły się wpływy **abstrakcjonizmu**. Ten kierunek – zapoczątkowany w poprzedniej epoce – charakteryzował się całkowitym odejściem od obrazowania rzeczywistości. Wyrazem buntu były też **surrealizm** i **dadaizm**, których przedstawiciele chcieli wyzwolić wyobraźnię artysty od ograniczeń rozumu. Surrealizm praktykowało wielu malarzy, literatów i filmowców dwudziestolecia międzywojennego. Do czołowych przedstawicieli tego kierunku zaliczali się malarze **Pablo Picasso** i **Salvador Dalí**. Charakterystycznym stylem w architekturze (także w sztuce, muzyce i literaturze) w okresie międzywojennym był **modernizm**. Nurt ten odrzucał wcześniejsze style na rzecz całkowicie nowej, uproszczonej formy budynków, sprzętów, mebli, pojazdów opartej wyłącznie na ich funkcjonalności.

KULTURA POPULARNA

Postęp techniczny, dostęp do edukacji i lepsze warunki pracy (m.in. krótszy dzień pracy, płatne urlopy, więcej dni wolnych) zwiększyły zainteresowanie kulturą. W Stanach Zjednoczonych i Europie Zachodniej zaczęła się rozwijać **kultura masowa**, szerzej nazywana też **kulturą popularną** (więcej zob. s. 241). Ze względu na proste treści i rozrywkowy charakter była ona skierowana do szerokiego grona odbiorców oraz nastawiona na masową sprzedaż i zysk.

Jeszcze przed wybuchem Wielkiej Wojny ogromną popularność zdobyło **kino**, które stało się tanią i atrakcyjną formą spędzania wolnego czasu. W latach 20. w wielu krajach powstały wytwórnie filmowe. Ich produkcje wyświetlano w kinach objazdowych lub licznie powstających budynkach zwanych iluzjonami i teatrami świetlnymi. Dzięki zastosowaniu najnowszych wynalazków, takich jak kolor, animacja oraz dźwięk, kino zyskiwało coraz więcej widzów. W Europie znakomicie rozwijał się ekspresjonizm – nurt w kinematografii niemieckiej. Dzięki niezwykłej oprawie plastycznej autorstwa malarzy ekspresjonistów powstające filmy stały się dziełami wyjątkowymi. Reżyserzy sięgali po niesamowite, mroczne wątki i kreowali atmosferę tajemniczości. Rozwijało się także kino sowieckie. W latach 20. powstała sowiecka szkoła montażu, która oddziaływała na widownię za pomocą odpowiednio zestawionych kadrów. Jednak po dojściu Stalina do pełnej władzy kinematografia zaczęła być wykorzystywana głównie w celach propagandowych.

Twórczość filmowa (określana mianem **X muzy**) szybko zaczęła przynosić wielkie zyski. Czołowe miejsce w tej dziedzinie zajmowały Stany Zjednoczone, w których mieściła się słynna wytwórnia filmowa w Hollywood.

ARCHITEKTURA OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO

W dwudziestoleciu międzywojennym zapoczątkowano nowe prądy w architekturze, które cechowały się odejściem od naśladownictwa minionych epok (historyzmu) i ornamentyki na rzecz nowoczesności, prostoty i walorów użytkowych.

Modernizm

Był stylem międzynarodowym, który rozwinął się w okresie międzywojennym, ale największą popularność zdobył po II wojnie światowej. Jego zwolennicy kierowali się zasadami „mniej znaczy więcej” oraz „forma wynika z funkcji”.

Charakterystyczne cechy budowli modernistycznych:
- nowoczesne materiały: stal, żelbet i szkło,
- asymetryczna, geometryczna bryła,
- minimalizm (brak zdobień),
- płaski dach i duże okna,
- innowacyjne rozwiązania, takie jak przeszklona fasada 1 czy okna biegnące przez całą długość elewacji 2.

Budynek uczelni artystycznej Bauhaus w Niemczech, która odegrała pionierską rolę w rozwoju architektury modernistycznej. W tamtym okresie gmach, zaprojektowany przez Waltera Gropiusa, należał do najnowocześniejszych na świecie.

Fallingwater [czyt.: folinłote] to dom nad wodospadem, wybudowany w południowo-zachodniej Pensylwanii. Autor projektu, Frank Lloyd Wright [czyt.: llojd rajt], zapoczątkował modernizm organiczny, który dążył do harmonijnego współistnienia architektury i przyrody.

Art déco

Ten styl był popularny w latach 20. i 30. XX w. Łączył on typową dla modernizmu nowoczesność i oszczędność zdobień z wyrafinowaniem i luksusem, upodobaniem do drogich materiałów, geometrycznych form i śmiałych kolorów. Z tego względu znajdował zastosowanie w eleganckich hotelach, restauracjach, biurowcach itp. W stylu art déco wznoszono słynne nowojorskie drapacze chmur, m.in. Chrysler Building [czyt.: krajsler bildin], Empire State Building [czyt.: empajr stejt bildin] i Rockefeller Center [czyt.: rokefeler senter].

News to wielka metalowa płaskorzeźba w stylu art déco, umieszczona nad wejściem do jednego z budynków Rockefeller Center.

Szczyt Chrysler Building przypomina koronę ozdobioną ornamentami w stylu art déco [czyt.: ar de**ko**].

Manhattan w 1932 r. – widok na Chrysler Building 3 ze szczytu Empire State Building.

MODA OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO

Wielka Wojna wywarła duży wpływ na modę zarówno damską, jak i męską. Na początku lat 20. kobiety zrezygnowały z obcisłych długich sukien i gorsetów na rzecz luźnych sukienek z obniżoną talią, sięgających do połowy łydki. Miejsce bogatych zdobień i falbanek zajęły skromne dodatki. Ideałem kobiecego stylu stała się szczupła, chłopięca sylwetka, którą próbowano osiągnąć dzięki prostym fasonom strojów, maskującym biust i talię. Popularne były również małe kapelusze. Duży wpływ na ówczesne trendy miała Gabrielle „Coco" Chanel [czyt.: ga**briel** koko sza**nel**]. Ta francuska projektantka wprowadziła modę na krótkie żakiety i wąskie plisowane spódnice. Panowie w okresie międzywojennym nosili wełniane garnitury, wygodne marynarki, koszule bez sztywnego kołnierzyka i szerokie, zwężane u dołu spodnie.

? Jak zmienił się ubiór kobiecy w dwudziestoleciu międzywojennym?

Mężczyźni nosili garnitury, do których zakładano krótką kamizelkę, białą koszulę i krawat z dyskretnym wzorem. Wśród kobiet modne były luźne sukienki, maskujące wcięcie w talii.

Kolejnym obok filmu symbolem epoki było **radio**. Po wojnie zaczęto je wykorzystywać jako środek masowego przekazywania informacji. W latach 30. stacje radiowe nadawały już dla milionów słuchaczy na całym świecie. Największy rozkwit tej dziedziny nastąpił w Stanach Zjednoczonych. Radio miało duży wpływ na kształtowania gustów, zwyczajów konsumenckich i opinii politycznych.

W reżimach totalitarnych znalazło się pod całkowitą kontrolą państwa i stanowiło jedno z najważniejszych narzędzi propagandy.

Okres międzywojnia charakteryzował się też dalszym wzrostem znaczenia **prasy**, która – mimo rozwoju nowych mediów – pozostała najpopularniejszym sposobem przekazywania informacji i kształtowania opinii publicznej. Rozpowszechniły się wówczas tanie i wysokonakładowe tytuły tzw. prasy bulwarowej, goniącej za sensacją i wzbudzaniem emocji u czytelników. Znacząco wzrosła też liczba wydawanych tytułów literatury popularnej: książek przygodowych, romansów i kryminałów. Popularność zyskał **komiks**, początkowo potępiany jako zagrożenie dla tradycyjnej książki.

Rozwój środków masowego przekazu – przede wszystkim radia i kina dźwiękowego – przyczynił się do wzrostu zainteresowania muzyką rozrywkową. Na salonach zaczął królować jazz, którego korzenie tkwiły w tradycyjnej twórczości czarnoskórych niewolników amerykańskich. Popularność zdobyły również wywodzące się zza oceanu tańce, takie jak charleston [czyt.: czarlston], fokstrot czy swing [czyt.: sling].

CIEKAWOSTKA

Pola Negri

W okresie dynamicznego rozwoju kinematografii w latach 20. i 30. szansę na karierę w Hollywood dostała również polska aktorka – Pola Negri. Urodzona w 1897 r. w Lipnie jako Apolonia Chałupiec, dorastała w Warszawie w rodzinie ubogiego rzemieślnika. Jako kilkunastoletnia dziewczyna, za zgodą wychowującej ją samotnie matki, rozpoczęła naukę, a następnie występy w warszawskich teatrach. Obdarzona urodą i talentem, jeszcze przed wybuchem Wielkiej Wojny zadebiutowała w filmie *Niewolnica zmysłów*. W 1917 r. wyjechała do Niemiec, gdzie kontynuowała karierę aktorską. Kontakty z wybitnymi reżyserami otworzyły jej w latach 20. drogę do Hollywood. Pola Negri zyskała światową sławę i stała się jedną z ikon złotej ery kina.

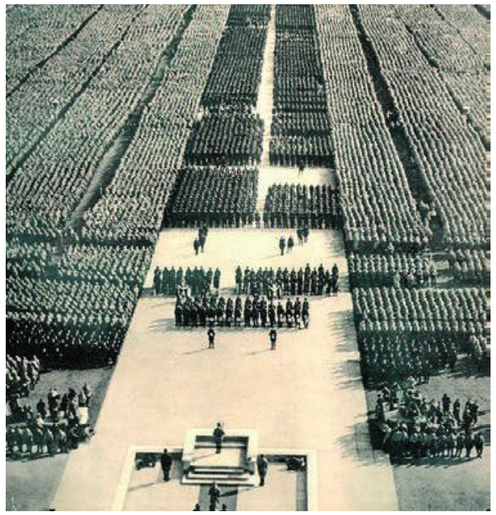
Pola Negri była gwiazdą kina niemego. Gdy jednak do filmów został dodany dźwięk, aktorce – z powodu akcentu – nie udało się odnaleźć w nowej rzeczywistości.

▪ *fotografia, USA, lata 20. XX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Kultura w imię ideologii

Reżimy totalitarne w III Rzeszy i ZSRS odrzucały wzorce kulturowe popularne w państwach demokratycznych i odgórnie wpływały na działalność artystyczną. W stalinowskim Związku Sowieckim – po początkowych eksperymentach z modernizmem – powstał tzw. realizm socjalistyczny (socrealizm). Ten kierunek wykorzystywał malarstwo, rzeźbę, kino i literaturę, by głosić pochwałę pracy i promować przodującą rolę klasy robotniczej. Do najsłynniejszych socrealistycznych dzieł tego okresu zalicza się m.in. obraz *Lenin w Smolnym* czy pomnik *Robotnik i kołchoźnica*. Z kolei Hitler – z powodu nieznajomości sztuki – traktował współczesne trendy kulturowe jako świadectwo upadku cywilizacji zachodniej. Z tego powodu w III Rzeszy postulowano powrót do klasycznych kierunków. Władze totalitarne szybko odkryły też, jak duży wpływ na kształtowanie opinii publicznej ma kinematografia. Ważną postacią niemieckiego kina stała się reżyserka Leni Riefenstahl [czyt.: rifensztal], autorka filmów i dokumentów propagandowych sławiących reżim Hitlera.

Triumf woli to słynny film Leni Riefenstahl ukazujący zjazd NSDAP w Norymberdze z 1934 r. Hitler został przedstawiony jako charyzmatyczny wódz III Rzeszy, otoczony tłumem zachwyconych słuchaczy. Miało to wzmocnić wizerunek Führera i przekonać widzów do jego polityki.

▪ *kadr filmowy, 1934 r.*

? W jaki sposób władze totalitarne wykorzystały kulturę i sztukę do promowania swojej ideologii?

ĆWICZENIA

1. Opisz, jak rozwój techniki wpłynął na codzienne życie społeczeństw Europy Zachodniej i Ameryki Północnej.
2. Wymień najważniejsze odkrycia naukowe okresu międzywojennego.
3. Omów, jak ukształtowała się kultura masowa w latach 20. XX w.
4. Wskaż charakterystyczne dla okresu międzywojennego kierunki w sztuce i architekturze.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Otto, *Literatura i film w kulturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego*, Poznań 2007.
R. Syska, J. Wojnicka, *Historia filmu. Od Edisona do Nolana*, Bielsko-Biała 2016.

8 NA DRODZE KU WOJNIE

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja polityczna w Europie w latach 30. XX w.,
- droga Hitlera do wojny,
- wojna domowa w Hiszpanii,
- polityka appeasementu i układ monachijski.

EUROPA NA POCZĄTKU LAT 30.

Traktat wersalski oraz inicjatywy Ligi Narodów nie zdołały zapewnić porządku w Europie ani zmniejszyć napięcia między mocarstwami. Po zwycięstwie narodowych socjalistów III Rzesza coraz głośniej domagała się rewizji wschodnich granic i ustaleń dotyczących kwestii militarnych. Również Włochy i Węgry otwarcie kwestionowały powojenny ład. Relacje między niemal wszystkimi państwami Europy Środkowej były złe, a Polska i Litwa pozostawały w formalnym stanie wojny. Trudną sytuację komplikowały skutki Wielkiego Kryzysu. Załamanie gospodarcze przyczyniło się do radykalizacji społeczeństw oraz wzrostu popularności skrajnych nurtów politycznych: faszyzmu i komunizmu.

Na początku lat 30. ważnym graczem na arenie europejskiej został **ZSRS**. Sowietom, którzy obawiali się ekspansji Niemiec, zależało na normalizacji stosunków z zachodnią i centralną Europą. Ze względu na gwałtowną industrializację kraju zabiegali też o kontakty gospodarcze z Zachodem i dostęp do nowoczesnych technologii. Te działania zyskały przychylność dyplomacji francuskiej. Francja, podobnie jak przed 1914 r. (więcej zob. s. 316–317), dążyła do współpracy wojskowej skierowanej przeciwko Niemcom. W **maju 1935 r.** Francja i ZSRS podpisały **układ o przyjaźni**. Jesienią 1934 r. Związek Sowiecki przyjęto do Ligi Narodów, od razu w charakterze stałego członka Rady.

Wielka Brytania i Francja zmagały się z wewnętrznym kryzysem oraz problemami w koloniach. Z tego powodu usiłowały zachować

CELE POLITYCZNE HITLERA

Niezrealizowany pakt czterech oraz działania dyplomacji francuskiej i Ligi Narodów miały osłabić **rewizjonistyczną politykę** Niemiec, dążących do zmiany obowiązujących traktatów międzynarodowych. Hitler po dojściu do władzy wycofał się z wszelkich inicjatyw pokojowych, do których przystąpiła wcześniej Republika Weimarska. Zanegował ład wersalski i przedstawił nowe cele polityki zagranicznej:

- utworzenie Rzeszy Niemieckiej skupiającej wszystkich Niemców (m.in. poprzez włączenie Austrii, rejonu Sudetów, Kłajpedy i południowego Tyrolu);
- rozbudowa sił zbrojnych i zniesienie alianckiej kontroli militarnej nad Rzeszą;
- podbój państw środkowoeuropejskich i ZSRS w celu zdobycia przestrzeni życiowej (niem. ***Lebensraum***) dla Niemców na wschodzie;
- zmiana granicy polsko-niemieckiej.

? Na podstawie zdobytej wiedzy odpowiedz, gdzie Hitler przedstawił swój program polityczny dla Niemiec.

WARTO WIEDZIEĆ

Zbrojenia Niemiec

W październiku 1933 r. Niemcy wycofały się z konferencji w Genewie i w proteście przeciwko rozbrojeniom opuściły Ligę Narodów. W ten sposób III Rzesza uwolniła się spod międzynarodowej kontroli i mogła powiększać swój potencjał wojenny. Błyskawicznie rozbudowywała armię, marynarkę wojenną oraz siły powietrzne.
W marcu 1935 r. Hitler ponownie wprowadził powszechną służbę wojskową i ochotniczą Reichswehrę przekształcił w siły zbrojne zwane Wehrmachtem [czyt.: wermachtem]. Modernizacja armii i wyposażanie jej w nowoczesny sprzęt czy broń pancerną zapewniły Führerowi poparcie niemieckich generałów. Zbrojenia wiązały się z całkowitym przestawieniem gospodarki na cele wojenne. Społeczeństwo przygotowywano do udziału w konflikcie zbrojnym także poprzez zakładanie organizacji o strukturze przypominającej hierarchię w armii.

? W jaki sposób Niemcy przygotowywały się do nadchodzącej wojny?

Niemieckie wojska pancerne były rozbudowywane mimo zakazów nałożonych przez traktat wersalski. Brak reakcji mocarstw zachodnich sprawił, że Hitler nie krył się ze swoimi działaniami.

- *fotografia, Norymberga, 1935 r.*

Liczba samolotów bojowych budowanych w Niemczech w latach 1933–1939

Rok	1933	1935	1938	1939
Liczba samolotów	368	3100	5200	8300

pokój na kontynencie europejskim. Tłumaczyły to tragicznymi skutkami poprzedniego konfliktu zbrojnego i dotkliwymi stratami demograficznymi. W 1928 r. został podpisany wielostronny **pakt o wyrzeczeniu się wojny**. Oprócz inicjatorów tej umowy, czyli Francji i Stanów Zjednoczonych, przystąpiły do niego również Wielka Brytania i jej dominia, a także Niemcy, Włochy, Japonia i państwa środkowoeuropejskie. Na początku 1932 r. pod patronatem Ligi Narodów rozpoczęła się w Genewie **międzynarodowa konferencja rozbrojeniowa**. Jej celem była stopniowa redukcja wojsk, zapasów broni i amunicji przez państwa członkowskie organizacji, aby w przyszłości wyeliminować konflikty zbrojne. W tym samym czasie Mussolini wysunął koncepcję odtworzenia **koncertu mocarstw**. Sygnatariusze **paktu czterech** – Francja, Wielka Brytania, Włochy i Niemcy – mieliby zagwarantować równowagę sił w Europie i dążyć do utrzymania pokoju. Ta inicjatywa, potwierdzająca mocarstwowe aspiracje Włoch, nie spotkała się jednak z uznaniem Francji i Niemiec. Pomysł odrzuciły także państwa środkowoeuropejskie, dla których oznaczałoby to utratę równoprawnej pozycji.

MAŁA ENTENTA I ENTENTA BAŁKAŃSKA

Po zakończeniu I wojny światowej Francja dążyła do całkowitego osłabienia Niemiec. Jednocześnie zwycięstwo bolszewików w Rosji oraz współpraca ZSRS z Niemcami zmusiły Francję do szukania nowych sojuszników. Z tego powodu zawarła sojusze wojskowe z Polską, Czechosłowacją i Królestwem SHS oraz z Rumunią i Grecją. Niesnaski między poszczególnymi krajami tego regionu uniemożliwiały jednak stworzenie trwałego systemu bezpieczeństwa. Już na początku lat 20. powstała **Mała Ententa**, skupiająca Czechosłowację, Rumunię i Jugosławię. Jej celem było przeciwstawienie się rewizjonistycznej

SOJUSZE W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

? **1.** Wymień państwa, które tworzyły ententę bałkańską, oraz te, które weszły w skład ententy bałtyckiej.

2. Podaj kraje Europy Środkowej, które w okresie międzywojennym nie przystąpiły do żadnego sojuszu.

polityce Węgier, ekspansji Włoch i Niemiec oraz powrotowi Habsburgów na tron. Po objęciu władzy w Niemczech przez narodowych socjalistów państwa Małej Ententy zacieśniły współpracę. W 1934 r. powstała też **ententa bałkańska** – zrzeszająca Rumunię, Jugosławię, Grecję i Turcję – która dążyła do zachowania powojennego ładu w regionie. Rosnące w siłę rządy Hitlera i Mussoliniego starały się osłabić więzi łączące te kraje.

REMILITARYZACJA NADRENII

Remilitaryzacja Nadrenii stała się kolejnym etapem odrzucania przez Niemcy zobowiązań wersalskich. Na mocy traktatu pokojowego i układu w Locarno z 1925 r. na terenach III Rzeszy na zachód od Renu oraz w odległości 50 km od jego wschodniego brzegu nie mogło być żadnych jednostek wojskowych. Zdemilitaryzowana strefa miała utrudnić potencjalny

Wkroczenie wojsk niemieckich do Nadrenii nie wywołało reakcji państw zachodnich, co tylko zachęciło Hitlera do dalszej ekspansji.

▪ *fotografia, Nadrenia, 1936 r.*

atak na Francję i Belgię. Dla Hitlera ten symbol klęski w I wojnie światowej godził jednak w suwerenność Niemiec. Ponadto wprowadzenie armii do Nadrenii pozwoliłoby sprawdzić reakcję zachodnich mocarstw na łamanie traktatu wersalskiego. Sprzyjające dla Niemiec okoliczności pojawiły się po ataku Włoch na Etiopię. Hitler poparł Mussoliniego, czym zyskał przychylność premiera Italii. Pretekstem do zajęcia Nadrenii stało się podpisanie układu francusko-sowieckiego, uderzającego w bezpieczeństwo Rzeszy. **7 marca 1936 r.** wojska niemieckie wkroczyły na terytoria położone nad Renem. Choć część polityków popierała rozwiązanie siłowe, rząd w Paryżu nie zdecydował się na samodzielne przeprowadzenie kosztownej operacji wojskowej. Zajęcie Nadrenii umocniło pozycję Hitlera w Niemczech. Ponadto zbliżenie polityczne z Włochami otworzyło mu drogę do dalszego podważania ładu wersalskiego i kolejnych ekspansji.

WOJNA DOMOWA W HISZPANII

Wielki Kryzys poważnie wstrząsnął Hiszpanią uzależnioną od zagranicznego kapitału. Odpływ inwestycji spowodował załamanie gospodarcze i falę społecznego niezadowolenia, która doprowadziła do upadku dyktatury gen. Miguela Primo de Rivery w 1930 r. Rok później zwycięstwo w wyborach odniosły partie lewicowe i republikańskie. Zniesiono monarchię, król Alfons XIII udał się na emigrację, a Hiszpania została ogłoszona republiką. W 1936 r. w wyborach parlamentarnych zwyciężył **Front Ludowy**, złożony z sił lewicowych. Wkrótce potem radykalni rewolucjoniści zaczęli atakować więzienia (aby uwolnić swoich towarzyszy), mordować księży i przeciwników politycznych oraz napadać na kościoły i redakcje nieprzychylnych im gazet. W lipcu 1936 r. przeciwko nowej władzy powstało wojsko. Buntownicy powołali własny rząd zwany **Juntą** [czyt.: huntą] **Obrony Narodowej**, na którego czele stanął **gen. Francisco Franco**, i rozpoczęli walkę z siłami republiki.

Rebelianci, zwani **frankistami**, uzyskali poparcie bogatych warstw społeczeństwa, m.in. wielkich posiadaczy ziemskich, i Kościoła katolickiego. Po ich stronie opowiedziała się też większość oficerów armii lądowej, hiszpańscy faszyści oraz monarchiści. Początkowo siły antyrepublikańskie opanowały południe Półwyspu Pirenejskiego, skąd podejmowały

Żołnierze Brygad Międzynarodowych, którzy walczyli w wojnie domowej w Hiszpanii po stronie sił republikańskich.

▪ *fotografia, Hiszpania, 1936 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Guernica

W 1937 r. Pablo Picasso namalował obraz, na którym przedstawił ludzi cierpiących na skutek ran odniesionych podczas nalotu niemieckich bombowców. Dzieło wybitnego artysty było hołdem złożonym baskijskiemu miasteczku Guernica [czyt.: głernika], leżącemu w północnej części kraju. Podczas hiszpańskiej wojny domowej miasto poparło republikański rząd Frontu Ludowego i tym samym stało się celem ataku frankistów oraz ich sojuszników. 26 kwietnia 1937 r. miejscowość została zbombardowana przez niemiecki korpus lotniczy Legion Condor [czyt.: kondor], wchodzący w skład Luftwaffe. Przyczyną agresji była najprawdopodobniej chęć przetestowania przez nazistów różnego rodzaju broni. Tragedię Guerniki podkreślają widoczne na obrazie wykrzywione twarze namalowane w odcieniach bieli, czerni i szarości. Choć dzieło przedstawia konkretne wydarzenie historyczne, symbolizuje ono również tragedię narodu baskijskiego walczącego o wolność swojego kraju oraz okrucieństwo wojny totalnej.

Obraz *Guernica* Picasso namalował w swojej pracowni w Paryżu na zlecenie władz republikańskich. Od 1981 r. kopia dzieła znajduje się w głównej siedzibie ONZ, gdzie ma przypominać o barbarzyństwie konfliktów zbrojnych. Oryginał wrócił do Hiszpanii.

▪ *obraz, Paryż, 1937 r.*

? Jakie było dosłowne i symboliczne znaczenie obrazu Picassa?

Kobiecy oddział milicji republikańskiej z batalionu Largo Caballero (czyt.: kabajero, od nazwiska premiera republiki).

▪ *fotografia, Hiszpania, 1936 r.*

ataki na ziemie kontrolowane przez republikę. W obronie Frontu Ludowego stanęli przede wszystkim zwolennicy reform społecznych, socjaliści, liberałowie, radykalni komuniści, a także sympatycy autonomii Katalonii. Wierności władzom w Madrycie dochowały również flota wojenna i siły powietrzne. Ze względu na braki w armii lądowej rząd republikański zdecydował się na formowanie brygad ochotniczych.

Konflikt od początku przybrał krwawy charakter. Franco ogłosił się liderem krucjaty przeciwko komunizmowi, a oddziały republikańskie uznały swoich przeciwników za faszystów. W wyniszczających walkach z lat 1936–1939

WOJNA DOMOWA W HISZPANII

? 1. Określ, w czyich rękach znajdowały się Madryt i Barcelona na początku wojny w 1936 r.

2. Wskaż tereny okupowane przez frankistów do końca 1938 r.

znaczna część kraju legła w gruzach. W konflikcie zginęło ponad 500 tys. Hiszpanów, z czego ok. 300 tys. stanowiła ludność cywilna.

W hiszpańską wojnę domową wmieszały się też państwa faszystowskie. Włochy i Niemcy, zainteresowane uzyskaniem wpływów w tym rejonie, wysłały wspólnie ponad 60 tys. żołnierzy na pomoc rebeliantom. Siły antyrepublikańskie mogły też liczyć na dostawy sprzętu i amunicji oraz pomoc w zakresie szkoleń. Sojusznikiem Frontu Ludowego został z kolei ZSRS, który poprzez **Komintern** zachęcał komunistów z całego świata do poparcia republikańskiej Hiszpanii. W tym celu sformowano ochotnicze **Brygady Międzynarodowe**, kontrolowane przez Sowietów – w ich szeregach walczyli m.in. polscy komuniści. Fronty hiszpańskiej wojny domowej stały się poligonem doświadczalnym dla sprzętu i taktyki stosowanej przez Niemców i Włochów oraz Armię Czerwoną. Choć lewicowy rząd francuski oficjalnie wspierał republikanów, Francja i Wielka Brytania – w obawie przed rozszerzeniem konfliktu na resztę Europy – wstrzymały się od interwencji militarnej w Hiszpanii.

ANSZLUS AUSTRII

Od zakończenia I wojny światowej w Austrii i w Niemczech coraz bardziej popularne były hasła **anszlusu**, czyli zjednoczenia obu państw (niem. *Anschluss* – ‘przyłączenie’). Twierdzono, że unifikacja tych krajów, połączonych wspólnym językiem, poczuciem narodowości i kulturą, rozwiąże problemy ekonomiczne Wiednia. Przejęcie władzy przez narodowych socjalistów w Niemczech w 1933 r. wzmogło nastroje zjednoczeniowe, a integracja była jednym z głównych postulatów Hitlera. W lipcu 1934 r. zwolennicy zjednoczenia podjęli próbę przejęcia władzy nad pogrążoną w kryzysie Austrią. W czasie walk został zamordowany austriacki kanclerz **Engelbert Dollfuss**, przeciwnik narodowych socjalistów i orędownik niepodległości państwa. Ze względu na sprzeciw Mussoliniego pucz zakończył się fiaskiem.

Pomimo klęski zamachowców Hitler nie zrezygnował z anszlusu. Nadal wspierał austriacki ruch narodowo-socjalistyczny, kierowany przez **Arthura Seyss-Inquarta** [czyt.: zajs inkfarta]. Do realizacji swoich planów kanclerz Rzeszy przystąpił po zdobyciu przychylności

DROGA KU WOJNIE

Po I wojnie światowej w Europie doszło do dużych przeobrażeń politycznych. Traktat wersalski oraz traktaty z sojusznikami Niemiec, a także upadek carskiej Rosji i zwycięstwo bolszewików zmieniły dotychczasowy porządek. Kosztem Niemiec, Austro-Węgier i Rosji powstały nowe państwa. Straty terytorialne oraz nałożone kontrybucje i ograniczenia poskutkowały jednak niezadowoleniem społeczeństw i ich zwrotem w kierunku nacjonalizmu. Ponadto bolszewicy zamierzali wzniecić rewolucję w całej Europie. Zarówno dążenia do rewizji traktatu wersalskiego przez Niemcy, jak i plany sowieckie nie dawały szans na utrzymanie europejskiego ładu.

1922
- Objęcie władzy we Włoszech przez Benita Mussoliniego
- Układ w Rapallo – rozpoczęcie współpracy między Republiką Weimarską i Rosją Sowiecką

1924
- Przejęcie władzy w ZSRS przez Józefa Stalina

1929
- Początek Wielkiego Kryzysu

Adolf Hitler podczas przemówienia na spotkaniu z członkami SA, partyjnej bojówki NSDAP, w Dortmundzie w 1933 r.

1933
- Dojście do władzy w Niemczech Adolfa Hitlera

1935
- Wprowadzenie w Niemczech powszechnej służby wojskowej

1935–1939
- Polityka appeasementu (czyt.: apismentu – z ang. ‘zaspokajania’) prowadzona wobec III Rzeszy przez Wielką Brytanię i Francję

Defilada nazistów w Kolonii po remilitaryzacji Nadrenii.

1936
- Remilitaryzacja Nadrenii (7 III)
- Podpisanie paktu antykominternowskiego przez Japonię i Niemcy (25 XI)
- Zaangażowanie III Rzeszy i Włoch w wojnę hiszpańską po stronie gen. Franco
- Zaangażowanie ZSRS we wsparcie sił lewicowych w Hiszpanii

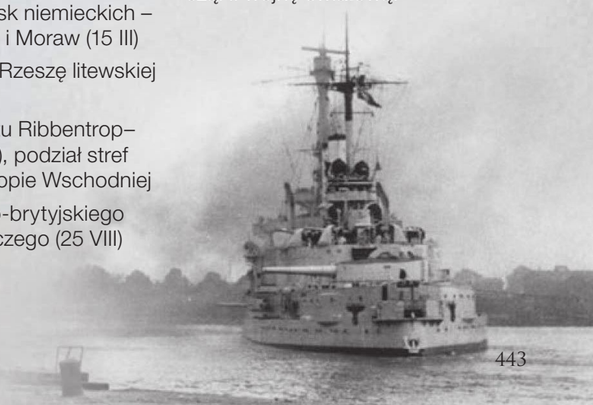
1937
- Dołączenie Włoch do paktu antykominternowskiego

1938
- Anszlus Austrii przez III Rzeszę (12 III)
- Konferencja w Monachium – decyzja mocarstw o przyłączeniu części Czechosłowacji do III Rzeszy (29 IX)
- Niemieckie żądania wobec Polski – włączenie Gdańska do III Rzeszy oraz eksterytorialna autostrada i linia kolejowa przez Pomorze Gdańskie (24 X)

1939
- Wkroczenie wojsk niemieckich – okupacja Czech i Moraw (15 III)
- Zajęcie przez III Rzeszę litewskiej Kłajpedy (23 III)
- Podpisanie paktu Ribbentrop–Mołotow (23 VIII), podział stref wpływów w Europie Wschodniej
- Zawarcie polsko-brytyjskiego układu sojuszniczego (25 VIII)

1 IX 1939 r. pancernik Schleswig-Holstein [czyt.: szlezwiś holsztajn] otworzył ogień do polskiej placówki na Westerplatte i rozpoczął II wojnę światową.

Adolf Hitler podczas uroczystego przejazdu ulicami Wiednia, witany przez zwolenników przyłączenia Austrii do III Rzeszy.

▪ *fotografia, Wiedeń, 1938 r.*

Włoch. Liczył on także na bierność Francji, Wielkiej Brytanii oraz Ligi Narodów. Na początku 1938 r. Hitler wzmógł naciski na rząd w Wiedniu. Próba przeprowadzenia referendum, w którym obywatele mieli zdecydować o przyszłości państwa, przyspieszyła decyzję Führera. **12 marca 1938 r.** wojska niemieckie wkroczyły do Austrii, gdzie spotkały się z entuzjastycznym powitaniem zwolenników anszlusu. Dotychczasowy kanclerz został odwołany. W następnych miesiącach przeprowadzono plebiscyt, w którym ponad 90% ludności poparło anszlus Austrii. Na wcielonych ziemiach ustanowiono **Marchię Wschodnią** (**Ostmark**), a na terenie obu krajów proklamowano powstanie **Rzeszy Wielkoniemieckiej**.

POLITYKA APPEASEMENTU

Agresywne działania Hitlera, który otwarcie łamał postanowienia traktatu wersalskiego, nie wywołały reakcji Francji i Wielkiej Brytanii. Oba państwa skupiły się na usuwaniu skutków Wielkiego Kryzysu oraz na utrzymaniu swoich imperiów kolonialnych. Od początku lat 30. we Francji widoczna stała się radykalizacja społeczeństwa. Aby poprawić zły stan gospodarki, przeprowadzono wiele reform. Odbyło się to jednak kosztem polityki zagranicznej i obronnej. Dyplomacja francuska, dotąd aktywna w kwestii izolowania Niemiec na polu międzynarodowym, zachowała bierność wobec działań III Rzeszy. W rządzie przewagę zyskali zwolennicy zaspokajania żądań Hitlera i odsuwania w czasie nieuchronnego wybuchu wojny. Francuska armia przyjęła defensywną doktrynę wojenną, a budowa Linii Maginota [czyt: mażinota] – fortyfikacji na granicy francusko-niemieckiej – wytworzyła złudne poczucie bezpieczeństwa. Tej polityce sprzyjały też pacyfistyczne nastroje społeczne, wynikające w dużej mierze z pamięci o barbarzyństwie Wielkiej Wojny.

W podobnej sytuacji znalazła się Wielka Brytania. W kraju panowało wysokie bezrobocie, a próby rozwiązania kryzysu przez władze okazały się niezwykle kosztowne. Państwo nie mogło sobie pozwolić na zwiększanie zbrojeń

CIEKAWOSTKA

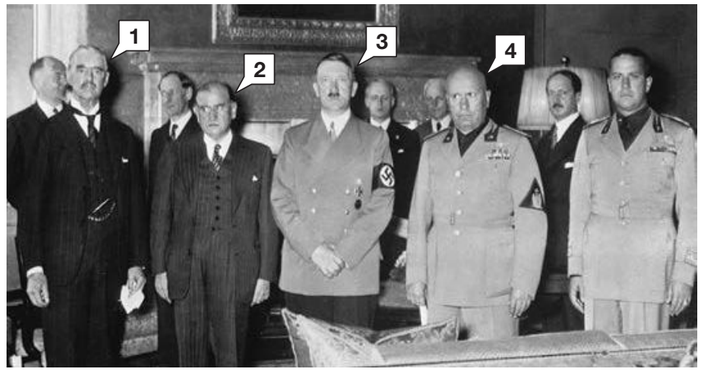
Pomiędzy wojną a hańbą

Po powrocie z konferencji monachijskiej Neville Chamberlain [czyt.: newil czamberlejn] oznajmił z dumą czekającym na lotnisku dziennikarzom: *Przywożę wam pokój*. Te słowa przeszły do historii, choć nie spełniły się zawarte w nich nadzieje na uniknięcie konfliktu zbrojnego. Ówczesny lider opozycji parlamentarnej, Winston Churchill, w nieprzychylny sposób skomentował działania premiera: *Anglia miała wybór pomiędzy wojną a hańbą. Wybrała hańbę, ale i tak będzie miała wojnę*. Wypowiedź polityka okazała się prorocza, polityka appeasementu nie powstrzymała bowiem Hitlera.

Premier Neville Chamberlain po powrocie do Wielkiej Brytanii pokazuje tekst podpisanego w Monachium układu.

▪ *fotografia, Heston, 30 IX 1938 r.*

Uczestnicy konferencji monachijskiej – Neville Chamberlain [1], Édouard Daladier [czyt.: ed**łar** dala**dje**] [2], Adolf Hitler [3] i Benito Mussolini [4]. Podjęte przez nich decyzje były szczytowym wyrazem polityki appeasementu.

▪ *fotografia, Monachium, 1938 r.*

i rozbudowę armii. Na trudności wewnętrzne nakładały się też problemy w koloniach. W 1931 r. powstała **Brytyjska Wspólnota Narodów**, zrzeszająca dotychczasowe dominia, które zyskały status niezależnych państw, związanych z Londynem jednością interesów gospodarczych i politycznych. Wielka Brytania przyjęła więc taktykę biernego akceptowania agresji Włoch i Japonii oraz zaspokajania żądań niemieckich w nadziei na uniknięcie kolejnej wojny.

Działania zachodnich mocarstw zezwalające III Rzeszy na rozwijanie zbrojeń oraz ekspansję na arenie międzynarodowej zyskały miano **appeasementu** (z ang. 'zaspokajanie, udobruchanie'). Była to polityka ustępstw wobec Hitlera, który otwarcie łamał postanowienia traktatu wersalskiego i innych międzynarodowych umów.

CZECHOSŁOWACJA

Zgodnie z hasłem zjednoczenia wszystkich ziem zamieszkanych przez Niemców wkrótce po anszlusie Austrii Hitler rozpoczął naciski w sprawie rewizji granic **Czechosłowacji**. Po I wojnie światowej w granicach tego kraju znalazła się mniejszość niemiecka, stanowiąca ponad 20% mieszkańców. Osoby te były m.in. potomkami niemieckich kolonistów, którzy od średniowiecza zasiedlali obszar Czech. Zamieszkiwały pogranicze czesko-niemieckie (rejon Sudetów) oraz czesko-austriackie – najbardziej uprzemysłowiony i zasobny w bogactwa naturalne region kraju. Mniejszość niemiecka dążyła do odłączenia tych terenów od Czechosłowacji, zakładała też organizacje nazistowskie.

Propozycję rozwiązania **kryzysu sudeckiego** przedstawił Mussolini, a Włochy oraz państwa zachodnie wystąpiły w roli mediatorów w sporze między Berlinem a Pragą. **29 września 1938 r.** podczas **konferencji w Monachium** przedstawiciele czterech mocarstw – Francji, Wielkiej Brytanii, Włoch oraz Niemiec – zdecydowali o losie Czechosłowacji. Reprezentantów rządu czechosłowackiego nie zaproszono do udziału w rozmowach. Rząd w Pradze został zmuszony do odstąpienia Rzeszy pogranicznych terenów. Niepodległość okrojonego państwa miały gwarantować Wielka Brytania, Francja i Włochy. Hitler zapewnił polityków zachodnich, że włączenie rejonu Sudetów położy kres jego żądaniom terytorialnym. W rzeczywistości nie zamierzał jednak powstrzymywać swoich zaborczych zapędów. Wykorzystał separatystyczne dążenia skrajnych ugrupowań słowackich oraz rewizjonistyczne żądania Węgier i Polski, by doprowadzić do likwidacji państwa czechosłowackiego. Ziemie czeskie ogłosił w marcu 1939 r. **Protektoratem Czech i Moraw**, a następnie przyłączył do Rzeszy Wielkoniemieckiej. Choć Słowacja formalnie została proklamowana niepodległym państwem, w praktyce stała się satelitą Niemiec.

Wiosną 1939 r. Hitler wymógł na Litwie odstąpienie autonomicznego okręgu Kłajpedy. W tym samym czasie Włochy zajęły Albanię, a Węgry przyłączyły do swojego kraju Ruś Zakarpacką, wbrew ustaleniom traktatu

Adolf Hitler podczas wizyty na zamku w Pradze w marcu 1939 r., tuż po demonstracyjnym złamaniu układu monachijskiego, przejęciu pod okupację Czech i utworzeniu podporządkowanej III Rzeszy Słowacji.

▪ *fotografia, Praga, 16 III 1939 r.*

z Trianon (więcej zob. s. 380). Polityka ustępstw, która miała powstrzymać dalszą agresję III Rzeszy, zakończyła się fiaskiem. Hitler nie respektował ustaleń zawartych z Wielką Brytanią i Francją, nie zamierzał też poprzestać na dotychczasowych zdobyczach. Zgodnie z programem zawartym w *Mein Kampf* zaczął dążyć do rewizji granicy polsko-niemieckiej i likwidacji Wolnego Miasta Gdańska. Porzucił jednak plan ataku na Francję – wiedział bowiem, że Polska wywiąże się z zobowiązań sojuszniczych wobec Paryża i zaatakuje III Rzeszę. To oznaczałoby dla Niemiec działania zbrojne na dwóch frontach, czego kanclerz chciał za wszelką cenę uniknąć. Naturalnym celem niemieckiego ataku stała się więc Polska.

CELE POLITYKI ZAGRANICZNEJ ZSRS

Celem polityki zagranicznej ZSRS w latach 30. XX w. było stworzenie systemu bezpieczeństwa zbiorowego skierowanego przeciwko narodowosocjalistycznym Niemcom. W tej kwestii Moskwa mogła liczyć na poparcie Paryża. Dyplomaci francuscy i sowieccy propagowali ideę **paktu wschodniego**, czyli układu między ZSRS a państwami Europy Środkowej (m.in. Polską, Rumunią, Czechosłowacją, Litwą, Łotwą i Estonią). Większość krajów tego regionu obawiała się jednak, że dominujący pod względem militarnym i gospodarczym ZSRS zagrozi ich niepodległości. Porozumienie nie doszło więc do skutku. Pomimo pokojowych deklaracji Stalin nie wyrzekł się koncepcji wywołania rewolucji na kontynencie europejskim. Liczył na konflikt mocarstw zachodnich z Niemcami, na czym mógłby skorzystać ZSRS. Wiosną 1939 r. Stalin rozpoczął grę na dwa fronty. Nadal utwierdzał państwa demokratyczne o gotowości do działań przeciwko polityce **paktu antykominternowskiego** (Niemiec, Włoch i Japonii) i możliwym sojuszu francusko-brytyjsko-sowieckim.

W tym samym czasie, od wiosny 1939 r., przedstawiciele Niemiec i ZSRS prowadzili pertraktacje w sprawie poprawy wzajemnych stosunków. Sojusz ze Stalinem dałby Hitlerowi pewność, że w razie ataku na Polskę oraz ewentualnej wojny z Francją i Wielką Brytanią ZSRS zachowa neutralność. **23 sierpnia 1939 r.** w Moskwie ministrowie spraw zagranicznych Niemiec i ZSRS – **Joachim von Ribbentrop** i **Wiaczesław Mołotow** – podpisali pakt o nieagresji. Składał się on z dwóch części. W pierwszej, oficjalnej, znajdowały się deklaracje o nieagresji i neutralności między obydwoma mocarstwami na wypadek uwikłania któregokolwiek z nich w konflikt z państwem trzecim. To oznaczało rezygnację Niemiec z układu antykominternowskiego i zerwanie pertraktacji pomiędzy krajami zachodnimi a Rosją. Druga część była **tajnym protokołem dodatkowym**, w którym określono strefy wpływów obu agresorów w Europie Środkowej. Porozumienie sowiecko-niemieckie przesądziło o ataku Hitlera na Polskę, co w konsekwencji oznaczało wybuch II wojny światowej.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PAKT RIBBENTROP–MOŁOTOW

23 sierpnia 1939 r. w Moskwie ministrowie spraw zagranicznych Niemiec i ZSRS podpisali pakt o nieagresji. Druga część porozumienia zawierała tajny protokół dodatkowy, określający strefy wpływów obu państw w Europie Środkowej.

Z okazji podpisania paktu o nieagresji między Rzeszą Niemiecką a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich niżej podpisani pełnomocnicy obydwu Stron poruszyli w ściśle poufnej rozmowie sprawę rozgraniczenia stref interesów obydwu Stron w Europie Wschodniej. Rezultaty rozmowy są następujące:

1. *W wypadku terytorialno-politycznych przeobrażeń na terenach należących do państw nadbałtyckich (Finlandia, Estonia, Łotwa, Litwa) północna granica Litwy będzie zarazem granicą stref interesów Niemiec i ZSRR. Przy tej okazji obie Strony uznają zainteresowanie Litwy rejonem Wilna.*
2. *W wypadku terytorialno-politycznych przeobrażeń na terenach należących do Polski strefy interesów Niemiec i ZSRR zostaną rozgraniczone w przybliżeniu wzdłuż rzek Narwi, Wisły i Sanu.*
3. *Kwestia, czy interesy obydwu Stron pozwolą na to, że wyda się pożądane utrzymanie niezależnego państwa polskiego oraz jak przebiegać będą granice tego państwa, może zostać definitywnie wyjaśnione dopiero w miarę dalszego rozwoju sytuacji politycznej.*

Wiaczesław Mołotow [1] w obecności samego Józefa Stalina [2] podpisuje pakt o nieagresji z III Rzeszą. Tuż obok przywódcy ZSRS stoi niemiecki minister spraw zagranicznych Joachim von Ribbentrop [3].

▪ *fotografia, Moskwa, 23 VIII 1939 r.*

4. *W odniesieniu do Europy Południowej strona radziecka podkreśla swoje zainteresowanie Besarabią. Strona niemiecka zgłasza całkowity brak politycznego zainteresowania tymi terenami.*
5. *Obie Strony uważać będą niniejszy protokół za ściśle tajny.*

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 118–119.

? **1.** Wskaż kraje wspomniane w pakcie niemiecko-sowieckim.
2. Opisz plan podziału Polski zaproponowany przez ZSRS i Niemcy.

ĆWICZENIA

1. Opisz sytuację międzynarodową w Europie na początku lat 30.
2. Oceń politykę appeasementu prowadzoną przez Wielką Brytanię i Francję.
3. Scharakteryzuj postawy mocarstw zachodnich wobec anszlusu Austrii i aneksji Czechosłowacji.
4. Wyjaśnij, jaki wpływ miała wojna domowa w Hiszpanii na sytuację międzynarodową w Europie.
5. Wskaż główne cele polityki zagranicznej ZSRS w drugiej połowie lat 30.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Kitchen, *Historia Europy 1919–1939*, tłum. T. Rybowski, Wrocław 2009.
P.M. Majewski, *Kiedy wybuchnie wojna? 1939. Studium kryzysu*, Warszawa 2019.

Podsumowanie rozdziału VI
Dwudziestolecie międzywojenne

1 Ład wersalski

1. Konferencja w Paryżu obradowała w latach 1919–1920. Na mocy przyjętych postanowień 28 czerwca 1919 r. w Wersalu podpisano traktat pokojowy z Niemcami. Następnie zawarto podobne traktaty z ich sojusznikami. Narzucono im trudne warunki, co wywołało niezadowolenie wśród obywateli pokonanych państw.
2. Liga Narodów została powołana na konferencji w Paryżu. Organizacja miała czuwać nad utrzymaniem międzynarodowego pokoju. W jej skład początkowo weszło 45 państw (bez USA).
3. Terytoria mandatowe pod opieką Ligi Narodów powstały z kolonii odebranych Niemcom i posiadłości tureckich.
4. Powojenny ład miał się opierać na zasadzie samostanowienia narodów. Nowym państwom narzucono traktaty mniejszościowe.
5. Konferencja waszyngtońska odbyła się na przełomie 1921 i 1922 r. Jej uczestnicy zagwarantowali bezpieczeństwo wysp na Oceanie Spokojnym i ustalili wielkość flot poszczególnych państw.

2 Kryzys demokracji

1. Kryzys gospodarczy, rozdrobnienie partyjne i częste zmiany rządów, a także niezadowolenie z narzuconych traktatów sprawiły, że społeczeństwa zwracały się w stronę charyzmatycznych przywódców głoszących radykalne poglądy.
2. We Włoszech Benito Mussolini założył Narodową Partię Faszystowską. W 1922 r. zorganizował marsz na Rzym i został premierem. Pełnię władzy przejął w 1925 r. Utrzymał fasadową monarchię, stopniowo wprowadzając ustrój totalitarny.
3. Rząd Mussoliniego wdrożył wiele reform. Wprowadził roboty publiczne i zabezpieczenia społeczne, modernizował rolnictwo i likwidował bezrobocie. Do umocnienia władzy Mussolini wykorzystywał propagandę w duchu faszyzmu.
4. Republika Weimarska powstała w Niemczech w 1919 r. Narzucenie ogromnych reparacji spowodowało w tym państwie kryzys gospodarczy oraz hiperinflację. Izolację polityczną Niemiec zakończyło podpisanie w Rapallo traktatu z Rosją Sowiecką.
5. Wskutek rozczarowania demokracją w wielu państwach europejskich (np. Królestwie SHS, Hiszpanii, Portugalii, Austrii, Polsce) zapanowały ustroje autorytarne.

3 Wielki Kryzys

1. 24 października 1929 r. w USA załamał się system bankowy, co zapoczątkowało kryzys gospodarczy. Wiele przedsiębiorstw zbankrutowało, spadła produkcja i masowo wzrosło bezrobocie.
2. Kryzys ogarnął też Europę, silnie powiązaną z gospodarką USA. Kraje uprzemysłowione szybciej wyszły z zapaści. Gorzej radziła sobie rolnicza Europa Środkowo-Wschodnia. Kryzys przyczynił się do znacznej radykalizacji nastrojów społecznych.
3. Rządy USA i wielu innych państw zdecydowały się na interwencjonizm. Ustalały cła protekcyjne, skupowały towary po cenach dumpingowych, ustanawiały monopole. Przeprowadzały też roboty publiczne, aby zwalczać bezrobocie.
4. Prezydent USA Franklin D. Roosevelt wprowadził politykę Nowego Ładu, aby zwalczyć kryzys. Ten plan opierał się na walce z bezrobociem, ograniczeniu produkcji rolnej i zabezpieczeniach socjalnych dla pracowników.

Przymusowy wędrowiec nazywany *hobo* (ang. ‘włóczęga’), czyli człowiek, który w wyniku Wielkiego Kryzysu został zmuszony do stałej wędrówki w poszukiwaniu pracy. Przypuszcza się, że takich osób mogło być w Stanach Zjednoczonych nawet 700 tys. Wędrowały one wzdłuż linii kolejowych lub nielegalnie przemieszczały się pociągami towarowymi.

▪ *fotografia, USA, ok. 1930 r.*

4 Narodziny III Rzeszy

1. Dzięki planowi Dawesa w latach 20. Niemcy zahamowały inflację i wyszły z kryzysu gospodarczego. W 1925 r. podpisały traktat w Locarno, który gwarantował nienaruszalność zachodniej granicy państwa. Rok później Niemcy dołączyły też do Ligi Narodów.
2. Na fali niezadowolenia popularność w kraju zdobył Adolf Hitler i jego partia (NSDAP). W 1923 r. Hitler zorganizował pucz, aby przejąć władzę w Bawarii. Jego organizatorzy zostali jednak aresztowani. Podczas pobytu w więzieniu Hitler napisał książkę *Mein Kampf*, w której wyłożył podstawy ideologii nazistowskiej.
3. Hitler rywalizował o wpływy z partią komunistyczną. W 1933 r. prezydent Hindenburg powierzył mu misję stworzenia rządu. Stopniowo za pomocą terroru i specjalnych pełnomocnictw Hitler przejął pełnię władzy.
4. Naziści utwierdzili swoją pozycję, przeprowadzając reformy gospodarcze. Jednocześnie nasilili działania propagandowe, utworzyli tajną policję (Gestapo) i zlikwidowali opozycję.
5. Żydzi byli uznani przez nazistowską propagandę za głównego wroga. Ich prawa zostały znacznie ograniczone. W 1935 r. Reichstag przyjął tzw. ustawy norymberskie. W 1938 r. podczas „nocy kryształowej” doszło do ataków na ludność żydowską.

5 Totalitaryzm stalinowski

1. ZSRS powstał w 1922 r. Poszczególne republiki były podporządkowane RKP(b), wbrew deklaracjom o autonomii. Władze wprowadziły dyktaturę monopartyjną. Prawdziwych i rzekomych wrogów eliminowały z użyciem terroru stosowanego przez tajną policję – Czeka.
2. Z powodu początkowych niepowodzeń gospodarczych rządzący ustanowili Nową Politykę Ekonomiczną (NEP). Przywracała ona część elementów gospodarki kapitalistycznej.
3. Po śmierci Lenina władzę przejął Józef Stalin. Chciał on scentralizować władzę i zbudować w pełni socjalistyczne społeczeństwo. Został otoczony kultem jednostki.
4. W 1929 r. władze ZSRS rozpoczęły intensywne uprzemysłowienie w ramach planów pięcioletnich. Na wsi przeprowadziły kolektywizację – tak powstała sieć państwowych sowchozów i spółdzielczych kołchozów.
5. W państwie Stalina panowały terror i propaganda. Przeciwnicy polityczni trafiali do łagrów, czyli więzień i obozów pracy zarządzanych przez Gułag. Nie istniało niezależne sądownictwo. W utrzymaniu terroru pomagała wszechobecna propaganda.

6 Świat w okresie międzywojennym

1. Po I wojnie światowej wpływ metropolii na kolonie zmalał. Coraz częściej dochodziło do wystąpień lokalnych ludów. Na Bliskim Wschodzie wzrosło niezadowolenie z powodu utworzenia terytoriów mandatowych Ligi Narodów oraz napływu Żydów do Palestyny.
2. Mussolini zaatakował Etiopię pod hasłem odbudowy Imperium Rzymskiego. Konflikt ukazał słabość Ligi Narodów, której sprzeciw i sankcje nie przyniosły rezultatów.
3. W brytyjskich Indiach wybuchły protesty ludności domagającej się rozszerzenia praw. Przywódca Indyjskiego Kongresu Narodowego Mahatma Gandhi sprzeciwiał się władzy poprzez stosowanie biernego oporu.
4. W Chinach nasilił się konflikt między nacjonalistami Czang Kaj-szeka a komunistami Mao Zedonga. To doprowadziło do długotrwałej wojny domowej.
5. Znaczenie Japonii po I wojnie wzrosło. Problemy gospodarcze doprowadziły do rozwoju militaryzmu. Mimo sprzeciwu Ligi Narodów Japonia zajęła Mandżurię i w 1937 r. rozpoczęła wojnę z Chinami. W 1936 r. zawarła pakt antykominternowski z Niemcami.

Więźniowie łagru, bogaci chłopi nazywani przez bolszewików kułakami, podczas prac przy budowie Kanału Białomorsko-Bałtyckiego. Liczba osadzonych w obozach sowieckich w ciągu rządów Stalina stale rosła. W 1933 r. było to ok. 0,5 mln ludzi, a w 1939 r. – już ponad 1,6 mln.

▪ *fotografia, ZSRS, 1930 r.*

7 Kultura i nauka w latach 20. i 30.

1. Konflikt zbrojny z lat 1914–1918 przyniósł rozczarowanie autorytetami oraz porządkiem społecznym. Doszło do kryzysu wartości.
2. W okresie międzywojennym w wielu krajach wprowadzono powszechną elektryfikację. Do przepływu informacji wykorzystywano telefony, radio oraz pierwsze telewizory. Dzięki rozwojowi lotnictwa oraz połączeń transatlantyckich postępowała globalizacja.
3. Powszechny dostęp do nauki przyczynił się do wielu odkryć. Fizycy, m.in. Albert Einstein, odkryli podstawy mechaniki kwantowej. Wynaleziono pierwszy antybiotyk – penicylinę. Zygmunt Freud opracował metodę psychoanalizy. W państwach totalitarnych często naginano wyniki badań, by udowadniać ideologie polityczne, np. rasizm.
4. Po Wielkiej Wojnie w kulturze masowej dominowały kino oraz radio, popularność zyskał komiks. Prasa zapewniała ludziom dostęp do najświeższych informacji. Kultura i sztuka były też wykorzystywane w propagandzie państwowej.

8 Na drodze ku wojnie

1. Wielka Brytania i Francja poniosły duże straty podczas Wielkiej Wojny, dlatego chciały wyeliminować konflikty zbrojne ze stosunków międzynarodowych. Wiele krajów podpisało pakt o wyrzeczeniu się wojny oraz wdrażało postanowienia rozbrojeniowe.
2. Aby przeciwstawić się rewizjonizmowi granic ustalonych w Paryżu, państwa Europy Wschodniej zawiązały nowe sojusze – Małą Ententę oraz ententę bałkańską.
3. Liga Narodów nie zareagowała na remilitaryzację Nadrenii oraz wznowienie niemieckich zbrojeń. Hitler rozszerzał więc swoje strefy wpływów w Europie. 12 marca 1938 r. doszło do anszlusu (przyłączenia) Austrii.
4. W 1938 r. na konferencji w Monachium Francja i Wielka Brytania przyznały Hitlerowi rejon Sudetów. W kolejnym roku doszło do rozbioru Czechosłowacji. Hitler szukał też porozumienia z ZSRS. 23 sierpnia 1939 r. Niemcy i Sowieci podpisali pakt Ribbentrop–Mołotow. Tajny protokół dodatkowy dołączony do paktu dotyczył podziału wpływów obu tych państw w Europie Środkowej.
5. W latach 1936–1939 w Hiszpanii doszło do wojny domowej między nacjonalistami i socjalistami. Zwyciężyły w niej siły gen. Francisco Franco, który wprowadził w Hiszpanii prawicowe rządy autorytarne.

Data	Wydarzenie
1917 r.	deklaracja Balfoura
I 1919–I 1920	konferencja pokojowa w Paryżu
28 VI 1919 r.	układ z Niemcami w Wersalu, utworzenie Ligi Narodów
1919–1933	Republika Weimarska
10 IX 1919 r.	układ z Austrią w Saint-Germain
27 XI 1919 r.	układ z Bułgarią w Neuilly
4 VI 1920 r.	układ z Węgrami w Trianon
10 VIII 1920 r.	układ z Turcją w Sèvres
1921 r.	wprowadzenie NEP-u w Rosji Sowieckiej
XI 1921–II 1922 r.	konferencja waszyngtońska
16 IV 1922 r.	niemiecko-sowiecki układ z Rapallo
X 1922 r.	marsz na Rzym
30 XII 1922 r.	utworzenie ZSRS
24 VII 1923 r.	traktat pokojowy w Lozannie kończący wojnę grecko-turecką
XI 1923 r.	pucz monachijski
1924 r.	plan Dawesa
X 1925 r.	traktat z Locarno
1927 r.	wybuch wojny domowej w Chinach
24 X 1929 r.	czarny czwartek, początek Wielkiego Kryzysu
1932–1933	Wielki Głód na Ukrainie
1933 r.	wprowadzenie Nowego Ładu w USA
30 I 1933 r.	objęcie urzędu kanclerza przez Adolfa Hitlera
29–30 VI 1934 r.	„noc długich noży”
X 1935–V 1936 r.	wojna włosko-abisyńska
V 1935 r.	układ francusko-sowiecki o wzajemnej pomocy
7 III 1936 r.	remilitaryzacja Nadrenii
1936–1939	wojna domowa w Hiszpanii
1936 r.	pakt antykominternowski
1937 r.	początek inwazji japońskiej na Chiny
12 III 1938 r.	anszlus Austrii
29 IX 1938 r.	konferencja monachijska
9–10 XI 1938 r.	„noc kryształowa”
23 VIII 1939 r.	pakt Ribbentrop–Mołotow

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Mapa Niemiec

Zaznacz poprawne dokończenie zdania i uzasadnij swój wybór.

Mapa przedstawia granice Niemiec

A. w listopadzie 1936 r.

B. w kwietniu 1938 r.

C. w listopadzie 1938 r.

D. w kwietniu 1939 r.

Wskazówki

a) Przypomnij sobie poszczególne etapy rozszerzania terytorium przez III Rzeszę. Postaraj się przyporządkować do podanych lat konkretne wydarzenia i obszary. Twoim zadaniem jest odpowiednie umiejscowienie pokazanej sytuacji politycznej w czasie.

b) Zastanów się, które zmiany terytorialne pasują do dostępnych odpowiedzi, a następnie wybierz właściwą. Zwróć uwagę na charakterystyczne elementy mapy. Do Niemiec została przyłączona Austria (w marcu 1938 r.), a także Sudety (jesienią 1938 r.). Nadal istnieje jednak Czechosłowacja, która została zajęta przez III Rzeszę dopiero w marcu 1939 r. Musisz wskazać konkretne obszary w uzasadnieniu, odpowiedź nie może być zbyt ogólna.

Odpowiedź

C.

Na mapie do Niemiec przyłączona jest Austria (zajęta w marcu 1938 r.), Sudety (zajęte we wrześniu – październiku 1938 r.), jednak jeszcze istnieje Czechosłowacja, która rozpadła się dopiero w marcu 1939 r.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło. Mapa Niemiec

Zaznacz poprawne dokończenie zdania i uzasadnij swój wybór.

Mapa przedstawia granice Niemiec

A. w listopadzie 1936 r.

B. w kwietniu 1938 r.

C. w listopadzie 1938 r.

D. w kwietniu 1939 r.

2 Źródło. Fragment współczesnego opracowania

Na koniec miesiąca [on] zaplanował marsz na [stolicę] z 4 dywizjami liczącymi razem 40 tys. mężczyzn w czarnych koszulach. Wielu dowódców wojskowych i policyjnych zgodziło się nie otwierać do nich ognia [...]. Kiedy wieczorem 28 października jego źle wyposażona, źle ubrana, niedokarmiona armia zatrzymała się w ulewnym deszczu u wrót [stolicy], nie wyglądała groźnie. Rząd, chociaż słaby, dysponował garnizonem złożonym z 28 tys. ludzi [...] w związku z tym zgodził się ogłosić stan wyjątkowy. Ale w mieście huczało od pogłosek i błędnych informacji [...]. Młodziutki król, Wiktor Emanuel, [...] dowiedział się, że przeciwko stutysięcznej hordzie gotowych na wszystko faszystów stoi jedynie 6 tys. niezdyscyplinowanych żołnierzy. Wpadł w panikę i odmówił podpisania dekretu o stanie wyjątkowym, a gotowe afisze trzeba było zdzierać z murów. W tym momencie rząd stracił serce do walki.

Źródło: P. Johnson, *Historia świata*, Londyn 1992, s. 133.

Podaj stosowaną w historiografii nazwę wydarzenia opisanego w źródle i rok, w którym nastąpiło.

3 Źródło 1. Fragment współczesnego opracowania

Z wielkiego państwa, obejmującego obszar 325 tys. km^2 i 21 mln mieszkańców, w ramach nowego państwa pozostało 93 tys. km^2 i 8 mln mieszkańców. Traktat sankcjonował ten stan rzeczy oraz zmuszał [...] do redukcji ich sił zbrojnych do stanu 35 tys. ludzi, pozbawionych ciężkiej artylerii, lotnictwa i marynarki wojennej [...] zobowiązane do płacenia odszkodowań wojennych oraz uznania szczególnych praw państw zwycięskich w gospodarce i handlu. Dzień podpisania traktatu [...] uznali za dzień żałoby narodowej. Państwo zachowało ustrój monarchii konstytucyjnej, ale wobec zakazu powrotu monarchii Habsburgów nie miało monarchy. Urząd głowy państwa sprawował regent [...].

[...] uznali się za naród najbardziej poszkodowany przez wojnę i niesprawiedliwy traktat pokojowy, toteż należeli do narodów usposobionych skrajnie rewizjonistycznie.

Źródło: A. Czubiński, *Historia powszechna XX wieku*, Poznań 2009, s. 134.

Źródło 2. Mapa Europy

Podaj nazwę państwa opisanego w źródle oraz wpisz cyfrę, jaką zaznaczono jego obszar na mapie.

4 **Źródło. Fragment współczesnego opracowania**

[Hitler] miał coraz więcej powodów, by zniszczyć dowództwo i niezależność SA [...]. Hitler ruszył z czystką, będącą aktem absolutnego gangsterstwa, gdy tylko Himmler uzyskał monopol władzy nad policją polityczną. Postanowił zamordować wszystkich swoich politycznych wrogów jednocześnie, a przy okazji chciał wyrównać pewne stare długi [...]. Himmler i Heydrich przygotowali ostateczną listę, a Hitler jedynie podkreślił ołówkiem nazwiska tych, którzy mieli być rozstrzelani. Rankiem [...] Hitler osobiście obudził Röhma [...]. Bawarski minister sprawiedliwości nie chciał zarządzać masowych rozstrzeliwań jedynie na podstawie przepisanej na maszynie listy, tak więc Röhm oraz jego wspólnicy zostali zamordowani przez policję polityczną dopiero 2 lipca.

Źródło: P. Johnson, *Historia świata*, Londyn 1992, s. 399–400.

Na podstawie źródła i własnej wiedzy oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Tekst opisuje wydarzenia znane w historiografii jako „noc długich noży”.	P	F
Opisywane wydarzenia nastąpiły po anszlusie Austrii.	P	F
W wyniku opisywanych wydarzeń zginęło dowództwo SA – ugrupowania skupiającego działaczy niemieckiej partii komunistycznej.	P	F

5 **Źródło. Fragment układu międzynarodowego**

Niemcy, Zjednoczone Królestwo, Francja i Włochy, biorąc pod uwagę osiągnięte już w zasadzie porozumienie co do odstąpienia Niemcom obszaru zamieszkanego przez Niemców sudeckich, zgodziły się na poniżej wymienione sposoby i warunki tej cesji oraz na zarządzenia, jakie mają być wydane [...].

1. Ewakuacja rozpocznie się 1 października.
2. Zjednoczone Królestwo, Francja i Włochy zgodne są do tego, żeby ewakuacja tego obszaru była zakończona 10 października, i to bez zniszczenia jakichkolwiek urządzeń, i że rząd czechosłowacki ponosi odpowiedzialność za to, że ewakuacja będzie dokonana bez uszkodzenia wspomnianych urządzeń.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 114.

a) Podaj nazwę konferencji międzynarodowej, podczas której powstał przedstawiony fragment.

b) Podaj nazwisko premiera brytyjskiego, który podpisał ten układ.

c) Wymień zobowiązania narzucone Czechosłowacji.

6 **Wypowiedź argumentacyjna**

a) *Z Wielkim Kryzysem lepiej poradziły sobie państwa autorytarne niż demokratyczne.* Odnieś się do tej tezy i uzasadnij swoje stanowisko, charakteryzując przebieg i skutki kryzysu w trzech wybranych państwach.

b) *W okresie międzywojennym Związek Sowiecki i III Rzeszę więcej łączyło niż dzieliło.* Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w swojej odpowiedzi aspekt polityczny, społeczno-gospodarczy i kulturowy.

▪ *Rozbrajanie Niemców w Warszawie* – obraz Stanisława Bagieńskiego z 1938 r.

VII
II RZECZPOSPOLITA

1 Odzyskanie niepodległości
2 Ustalenie granic na zachodzie i południu
3 Walki o granicę na wschodzie
4 Pierwsze lata II Rzeczypospolitej
5 Zamach majowy i rządy sanacji
6 Społeczeństwo i gospodarka II RP
7 Kultura i nauka międzywojennej Polski
8 Ostatnie lata II Rzeczypospolitej

1 ODZYSKANIE NIEPODLEGŁOŚCI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja międzynarodowa jesienią 1918 r.,
- ośrodki władzy na ziemiach polskich,
- walki polsko-ukraińskie,
- odzyskanie niepodległości i konferencja paryska.

SYTUACJA MIĘDZYNARODOWA

Sytuacja militarna i polityczna w Europie w drugiej połowie 1918 r. była korzystna dla Polaków. Austro-Węgry się rozpadły, a na ich gruzach zaczęły powstawać państwa narodowe. W Rosji trwała wojna domowa, jednak władza bolszewicka była jeszcze zbyt słaba i niezdolna do ofensywy. W Niemczech po rewolucji upadła monarchia, a Niemcy skapitulowali na froncie zachodnim. Tymczasem zwycięskie mocarstwa dzięki działalności Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu przychylnie odnosiły się do idei suwerennej Polski. Ponadto Stany Zjednoczone uważały niepodległe państwo polskie za jeden z warunków utrzymania pokoju na kontynencie. Sytuacja międzynarodowa sprzyjała więc dążeniom niepodległościowym Polaków.

OŚRODKI WŁADZY PAŃSTWOWEJ

Pierwsze ośrodki niepodległej władzy utworzyły się na ziemiach polskich jesienią 1918 r. Miały przejąć kontrolę nad krajem oraz zapewnić bezpieczeństwo i porządek. Najstarszym i najlepiej funkcjonującym ośrodkiem była warszawska **Rada Regencyjna**. Podlegały jej rada ministrów, administracja terenowa oraz nieliczne, ale dobrze wyszkolone i uzbrojone siły zbrojne. 7 listopada 1918 r. Rada Regencyjna ogłosiła utworzenie niepodległego państwa polskiego, obejmującego ziemie trzech zaborów oraz tereny nad Bałtykiem. Zapowiedziała też demokratyczne wybory do sejmu, które miały wyłonić nowy rząd. Z powodu wcześniejszej zależności od okupantów konserwatywna Rada nie była jednak wystarczająco silna, by przejąć kontrolę nad odradzającym się państwem.

W Krakowie 27 października 1918 r. powstała **Polska Komisja Likwidacyjna** (**PKL**) z **Wincentym Witosem** na czele. Powołali ją działacze wszystkich opcji politycznych. Zadaniem PKL było pokojowe przejęcie władzy w Galicji i na Śląsku Austriackim po upadku Austro-Węgier. Krakowskiej Komisji podporządkowały się Galicja Zachodnia wraz ze Śląskiem Cieszyńskim. Wschodnia część byłego zaboru znalazła się jednak pod kontrolą władz ukraińskich. Napięta sytuacja panowała także na Śląsku Cieszyńskim, gdzie narastały konflikty z Czechami. Komisja Likwidacyjna pomimo nacisków nie uznała zwierzchnictwa warszawskiej Rady Regencyjnej.

Rada Regencyjna, w której skład wchodzili Józef Ostrowski [1], arcybiskup Aleksander Kakowski [2] oraz książę Zdzisław Lubomirski [3].

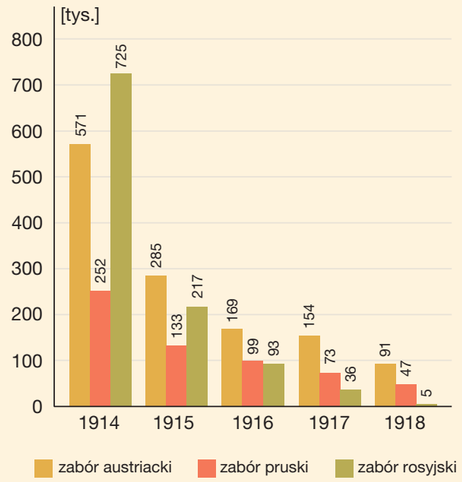
▪ *fotografia, Warszawa, 27 X 1917 r.*

STRATY I ZNISZCZENIA WOJENNE

Podczas I wojny światowej walki na froncie wschodnim długo toczyły się na ziemiach polskich należących do Rosji i Austro-Węgier. Blisko ⅓ znajdującego się tam majątku narodowego została spustoszona wskutek przemarszów wojsk i walk pozycyjnych. Żołnierze rosyjscy podczas odwrotu stosowali taktykę spalonej ziemi i dewastowali tereny wiejskie. Również niektóre miasta zostały zniszczone. Jednym z pierwszych był Kalisz, zburzony i podpalony przez Niemców już w 1914 r. W ostrzale artyleryjskim ucierpiały domy, zabudowania gospodarcze, świątynie i szkoły. Wielu Polaków straciło dorobek życia. Ponadto na skutek walk zginęło ponad 500 tys. polskich żołnierzy oraz 300–400 tys. cywili.

? Jakie straty ponieśli Polacy wskutek działań wojennych?

Liczba osób zmobilizowanych na obszarze Polski (w granicach z 1923 r.) do armii zaborczych w latach 1914–1918

W nocy z 6 na 7 listopada 1918 r. w Lublinie powstał **Tymczasowy Rząd Republiki Polskiej** na czele z działaczem socjalistycznym **Ignacym Daszyńskim**. Rząd miał lewicowy charakter. Zapowiedział głębokie reformy społeczne, m.in. ośmiogodzinny dzień pracy, obowiązkowe ubezpieczenia pracownicze oraz równouprawnienie kobiet i mężczyzn. Nie uznał Rady Regencyjnej i zarzucił jej bezprawne zagarnięcie władzy. Swoją pozycję opierał na **Polskiej Organizacji Wojskowej**, podległej Piłsudskiemu, która stopniowo przejmowała kontrolę na terenach okupacji austriackiej.

W zaborze pruskim, mimo klęski Niemiec na froncie zachodnim i rewolucji, nadal funkcjonowała pruska administracja. Współdziałały z nią rady robotniczo-żołnierskie, w których przewagę mieli Niemcy. Polacy zaczęli więc tworzyć **Polskie Rady Ludowe**, które reprezentowały ich interesy wobec władz niemieckich. Liczyli na korzystne rozstrzygnięcia przyszłego kongresu pokojowego. Na przełomie listopada i grudnia 1918 r. przeprowadzili demokratyczne wybory do **Polskiego Sejmu Dzielnicowego**. Jego obrady zainaugurowano w Poznaniu 5 grudnia 1918 r. Posłowie uznali **Naczelną Radę Ludową** (**NRL**) za najwyższą władzę polską w Niemczech. Dominujące wpływy w NRL zdobyła Narodowa Demokracja, a w skład Komisariatu NRL weszli endeccy działacze – ksiądz Stanisław Adamski i Władysław Seyda [czyt.: sejda]. Naczelna Rada Ludowa nie uznawała zwierzchnictwa rządu polskiego w Warszawie, a za swojego reprezentanta uważała **Komitet Narodowy Polski**.

ODZYSKANIE NIEPODLEGŁOŚCI

10 listopada 1918 r. do Warszawy przyjechał **Józef Piłsudski**, zwolniony z twierdzy w Magdeburgu. Cieszył się poważaniem społeczeństwa jako twórca Legionów i POW. Zaufaniem darzyły go też środowiska lewicowe, co miało znaczenie z uwagi na radykalizację nastrojów społecznych oraz rewolucje w Rosji i Niemczech. Jeszcze gdy Piłsudski przebywał w Magdeburgu, powierzono mu dowództwo nad przyszłą armią polską. Po jego przybyciu do Warszawy doszło do porozumienia z Radą Żołnierską, która po rewolucji w Niemczech przejęła rządy w niemieckiej

POLSKA ORGANIZACJA WOJSKOWA

Polska Organizacja Wojskowa (POW) była tajną formacją zbrojną utworzoną latem 1914 r. w Królestwie Polskim przez Józefa Piłsudskiego. Jej działacze mieli przygotować antyrosyjskie powstanie. W początkowych miesiącach wojny POW prowadziła szkolenia wojskowe dla młodzieży oraz działalność szpiegowską i sabotażową na tyłach wojsk rosyjskich. Po zajęciu Królestwa Polskiego przez państwa centralne organizacja funkcjonowała na wpół jawnie. Wielu jej członków wstąpiło do Legionów Polskich. Po represjach (głównie ze strony Niemców) POW przeszła do pełnej konspiracji. Działacze spodziewali się klęski państw centralnych i przygotowywali do przejęcia okupowanych przez nie obszarów. W szeregach organizacji w pionach dywersji i sabotażu niezwykle aktywnie działały też kobiety, które brały udział w najtrudniejszych akcjach. Wśród działaczek należy wyróżnić m.in. Wandę Pełczyńską, Jadwigę Barthel de Weydenthal [czyt.: bartel de wejdental], Marię Stodolską-Krzewską, Marię Korniłłowicz-Strońską i Józefę Lis-Błońską. Członkowie POW uczestniczyli też w powstaniu wielkopolskim i powstaniach śląskich. W listopadzie 1918 r. dzięki ich zaangażowaniu udało się rozbroić siły niemieckie i austro-węgierskie okupujące byłą Kongresówkę.

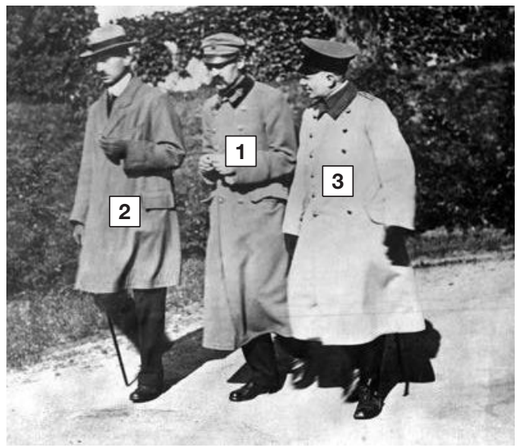

Rozbrajanie żołnierzy niemieckich na ulicach Warszawy w listopadzie 1918 r. przez członków POW. Do takich sytuacji dochodziło jednak tylko sporadycznie, ponieważ Niemcy w większości sami zdali broń i wycofali się ze stolicy w porozumieniu z Polakami.

▪ *fotografia, Warszawa, 10 XI 1918 r.*

? Czym się zajmowała POW podczas I wojny światowej?

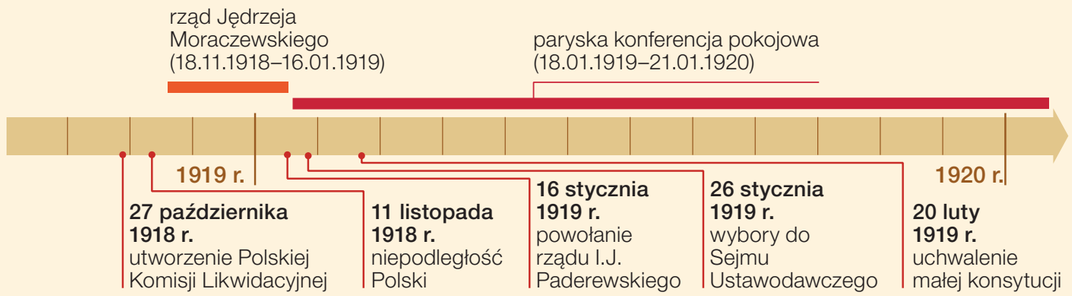
armii. Jej przedstawiciele byli zainteresowani jak najszybszym zakończeniem wojny i powrotem do domu, dlatego zawarli umowę z Piłsudskim – dzięki czemu garnizon stolicy został rozbrojony w sposób pokojowy. Dzięki temu w ręce Polaków wpadły znaczne ilości broni, amunicji, sprzętu wojskowego i telekomunikacyjnego a nawet pociąg pancerny. Te zdobycze okazały się niezwykle cenne podczas nadchodzących konfliktów o kształt granic odrodzonej Polski. **11 listopada 1918 r.**, w dniu podpisania przez Niemcy zawieszenia broni na froncie zachodnim, Rada Regencyjna oddała Piłsudskiemu władzę nad podległymi jej siłami zbrojnymi. Konserwatywna Rada uznała, że tylko on może zjednoczyć siły polityczne w celu odbudowy państwa polskiego. Ponadto polityk utrzymywał dobre stosunki z Berlinem i był tolerowany

Józef Piłsudski 1 wraz z Kazimierzem Sosnkowskim 2 oraz niemieckim oficerem, hrabią Harrym Kesslerem 3 w ostatnich dniach pobytu w twierdzy w Magdeburgu.

▪ *fotografia, Magdeburg, listopad 1918 r.*

POCZĄTKI NIEPODLEGŁOŚCI

? Ile czasu upłynęło między odzyskaniem niepodległości a pierwszymi wyborami do sejmu?

przez państwa ententy. **14 listopada 1918 r.** Rada Regencyjna przekazała Piłsudskiemu pełnię władzy i wyznaczyła go **Tymczasowym Naczelnikiem Państwa**. Także rząd lubelski uznał zwierzchnictwo Piłsudskiego.

18 listopada 1918 r. Józef Piłsudski powierzył **Jędrzejowi Moraczewskiemu** misję utworzenia rządu. Ten działacz socjalistyczny był bliskim współpracownikiem Piłsudskiego jeszcze z okresu Legionów. Reformy społeczne nowego premiera spełniały postulaty lewicowe i były postępowe, wprowadzały m.in.:

- ośmiogodzinny dzień pracy,
- Inspekcję Pracy – organ państwowy nadzorujący warunki pracy oraz stosunki między pracodawcami i robotnikami,
- „angielską sobotę" (sześciogodzinny dzień pracy w sobotę),
- ubezpieczenia społeczne dla pracowników,
- płacę minimalną,
- prawa chroniące lokatorów przed nieuzasadnioną eksmisją,
- walkę z lichwą i spekulacją.

Najważniejszym zadaniem nowego rządu było przygotowanie wyborów do Sejmu Ustawodawczego. Zgodnie z demokratyczną ordynacją wyborczą wybory wyznaczone na 19 stycznia 1919 r. miały być **powszechne**, **równe**, **bezpośrednie**, **tajne** i **proporcjonalne**. Polska stała się jednym z pierwszych krajów w Europie, gdzie kobiety uzyskały czynne i bierne prawo wyborcze.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JĘDRZEJ MORACZEWSKI (1870–1944)

Wywodził się z wielkopolskiej rodziny szlacheckiej, w której żywe były tradycje walki o niepodległość i pracy organicznej. Ukończył Politechnikę Lwowską, po czym związał się z galicyjskim ruchem socjalistycznym. W 1907 r. został posłem do parlamentu austriackiego. Po wybuchu I wojny światowej wstąpił do Legionów Polskich. Wielki wpływ na jego działania i przekonania polityczne wywarł Józef Piłsudski, którego Moraczewski uznawał na niekwestionowany autorytet. W listopadzie 1918 r. wszedł w skład rządu lubelskiego. Następnie na żądanie naczelnika państwa stanął na czele pierwszego gabinetu odrodzonej Polski. Podczas wojny z bolszewikami dał się poznać jako doskonały dowódca. W czasie zamachu majowego poparł Piłsudskiego. W okresie sanacji był ministrem robót publicznych i działaczem prorządowych związków zawodowych. Zginął we własnym domu w sierpniu 1944 r., trafiony odłamkiem pocisku.

TEKST ŹRÓDŁOWY

TELEGRAM PIŁSUDSKIEGO

16 listopada 1918 r., tuż po otrzymaniu pełni władzy cywilnej i wojskowej, naczelnik państwa Józef Piłsudski nadał telegram. Poinformował w nim rządy innych państw o odrodzeniu Rzeczypospolitej Polskiej.

Jako Wódz Naczelny Armii Polskiej, pragnę notyfikować rządom i narodom wojującym i neutralnym istnienie Państwa Polskiego Niepodległego, obejmującego wszystkie ziemie zjednoczonej Polski.

Sytuacja polityczna w Polsce i jarzmo okupacji nie pozwoliły dotychczas narodowi polskiemu wypowiedzieć się swobodnie o swym losie. Dzięki zmianom, które nastąpiły wskutek świetnych zwycięstw armii sprzymierzonych – wznowienie niepodległości i suwerenności Polski staje się faktem dokonanym.

Państwo Polskie powstaje z woli całego narodu i opiera się na podstawach demokratycznych. Rząd Polski zastąpi panowanie przemocy, która przez sto czterdzieści lat ciążyła nad losami Polski – przez ustrój, zbudowany na porządku i sprawiedliwości.

Opierając się na Armii Polskiej pod moją komendą, mam nadzieję, że odtąd żadna armia obca nie wkroczy do Polski, nim nie wyrazimy w tej sprawie formalnej woli naszej. Jestem przekonany, że potężne demokracje Zachodu udzielą swej pomocy i braterskiego poparcia Polskiej Rzeczypospolitej Odrodzonej i Niepodległej.

Wódz Naczelny Piłsudski
Za Ministra Spraw Zagranicznych Filipowicz
Warszawa, 16 XI 1918 r.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 133.

? **1.** Określ, w jakim celu Józef Piłsudski wystosował powyższy telegram.
2. Wyjaśnij, czego naczelnik państwa oczekiwał od mocarstw zachodnich.

Ugrupowania prawicowe sprzeciwiały się reformom Moraczewskiego i nadaniu Piłsudskiemu tak szerokiej władzy. Ponadto pierwszego rządu odrodzonej Rzeczypospolitej nie zaakceptowały państwa ententy, które za przedstawicielstwo Polaków uważały **Komitet Narodowy Polski**. Ta dwuwładza mogła osłabić pozycję Polski na konferencji pokojowej w Paryżu. Z tego powodu Piłsudski zdymisjonował Moraczewskiego i 16 stycznia 1919 r. powołał nowy rząd z **Ignacym Janem Paderewskim** na czele. Dzięki temu Europa uznała polskie władze.

SEJM USTAWODAWCZY I MAŁA KONSTYTUCJA

Józef Piłsudski i powołany przez niego rząd Jędrzeja Moraczewskiego stworzyli podstawy demokratyczno-parlamentarnego ustroju Polski. Dekretem z 22 listopada 1918 r. naczelnik uznał nadrzędną rolę Sejmu Ustawodawczego, wyłanianego w bezpośrednich, powszechnych i równych wyborach.

Pierwsze wybory odbyły się **26 stycznia 1919 r.** w szczególnych okolicznościach. Kraj nie miał bowiem ustalonych granic. Wielkopolska i Pomorze nadal należały do Niemiec. W Galicji Wschodniej trwały walki z Ukraińcami, a na Śląsku Cieszyńskim – z Czechami. Ponadto na Kresach Wschodnich stacjonowały wojska niemieckie lub toczyła się tam rosyjska wojna domowa. Z tych powodów wybory przeprowadzono jedynie w Królestwie Polskim i Galicji Zachodniej. Dopiero później dołączono deputowanych ze Śląska Cieszyńskiego (marzec 1919 r.), z Wielkopolski (czerwiec 1919 r.) i wyzwolonej Białostocczyzny. Galicję Wschodnią reprezentowali posłowie dawnego parlamentu austriackiego. Ogółem Sejm Ustawodawczy liczył 394 posłów. Największe poparcie zyskała prawicowa Narodowa Demokracja (35,8%). Niewiele mniej głosów otrzymały partie centrowe (33,2%) i lewicowe (26,9%). Pozostałe miejsca w sejmie zajęli posłowie mniejszości narodowych – Żydów i Niemców.

WARTO WIEDZIEĆ

Przyznanie praw wyborczych kobietom

Już w czasach zaborów Polki aktywnie walczyły o równouprawnienie i przyznanie im praw wyborczych. Na ziemiach polskich działało wiele organizacji feministycznych oraz odbywały się zjazdy Polek ze wszystkich trzech państw zaborczych. Podczas I wojny światowej kobiety odegrały znaczącą rolę, m.in. zastępowały w pracy mężczyzn walczących na froncie. Polki nie tylko wspomagały walczących, lecz także same brały udział w konspiracji, zasilając m.in. szeregi POW. To sprawiło, że po zakończeniu działań zbrojnych zaczęły się głośno domagać zwiększenia swoich praw, w tym politycznych. 28 listopada 1918 r. naczelnik państwa Józef Piłsudski wydał dekret o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego. Na mocy tego dokumentu w wyborach mógł wziąć udział każdy obywatel państwa bez różnicy płci, który do dnia ogłoszenia wyborów ukończył 21 lat. W ten sposób Polki otrzymały czynne i bierne prawo wyborcze jako jedne z pierwszych w Europie (pierwsza była Finlandia, która – jeszcze jako część Imperium Rosyjskiego – przyznała kobietom prawa wyborcze w 1906 r.). Ostatecznie w Sejmie Ustawodawczym znalazło się osiem posłanek z różnych opcji politycznych.

? Jakie znaczenie miało przyznanie w odradzającym się państwie polskim praw wyborczych kobietom?

Irena Kosmowska była działaczką niepodległościową i społeczną zaangażowaną w pracę na rzecz ludności wiejskiej. W 1918 r. przystąpiła do PSL-Wyzwolenie. Była posłanką Sejmu Ustawodawczego i jedną z 32 kobiet, które zasiadały w polskim sejmie (kolejnych 8 w senacie) przez cały okres II Rzeczypospolitej.

▪ *fotografia, Polska, XIX w.*

W wyborach nie wzięła udziału lewica rewolucyjna, która od grudnia 1918 r. tworzyła Komunistyczną Partię Robotniczą Polski (powstała z połączenia SDKPiL oraz PPS-Lewicy).

Opracowanie konstytucji było głównym zadaniem nowego parlamentu. Już 20 lutego 1919 r. uchwalił **małą konstytucję**, czyli akt prawny tymczasowo regulujący funkcjonowanie władz. Najważniejszym organem państwowym stał się sejm. Naczelnik państwa reprezentował Polskę za granicą, odpowiadał za sprawy obronności, a także – w porozumieniu z sejmem – powoływał premiera i Radę Ministrów. Akty prawne naczelnika wymagały jednak **kontrasygnaty**, czyli aprobaty premiera oraz odpowiedniego ministra. Naczelnik utracił również inicjatywę ustawodawczą. Niemal dyktatorskie uprawnienia Józefa Piłsudskiego zastąpił ustrój przejściowy, z wyraźnie zarysowanym podziałem władzy. Uchwalenie małej konstytucji zakończyło pierwszy etap kształtowania ustroju państwa.

Naczelnik państwa Józef Piłsudski i premier Ignacy Jan Paderewski w drodze na otwarcie obrad Sejmu Ustawodawczego w lutym 1919 r.

▪ *fotografia, Warszawa, 9 II 1919 r.*

KONFERENCJA PARYSKA

Równolegle do odbudowy polskich władz trwały przygotowania do konferencji pokojowej w Paryżu. Sprawa polska zajmowała czołowe miejsce. Polskimi delegatami byli reprezentujący KNP **Roman Dmowski** i **Ignacy Jan Paderewski**, którzy mimo różnic politycznych porozumieli się z Józefem Piłsudskim.

Na konferencji Dmowski przedstawił rządom europejskim postulaty terytorialne. Punktem wyjścia było przywrócenie granic I Rzeczypospolitej z 1772 r. Polityk wnioskował także, aby przyłączyć do Polski – kosztem Niemiec

– ziemie na zachodzie (Śląsk) i północy (Warmia i Mazury). Początkowo, za namową przedstawicieli Francji, obradujący zgodzili się na większość postulatów Dmowskiego. To jednak wywołało sprzeciw Brytyjczyków. Obawiali się oni, że silna Polska, ściśle współpracująca z Francją, zaburzy równowagę europejską. Ostatecznie postanowienia konferencji paryskiej były mniej korzystne dla Polski i dotyczyły:

- przyznania Polsce Wielkopolski i Pomorza Gdańskiego;
- utworzenia Wolnego Miasta Gdańska – neutralnego terytorium pod patronatem Ligi Narodów, z którego portu mogły korzystać zarówno Polska, jak i Niemcy;
- przeprowadzenia pod nadzorem międzynarodowym plebiscytów na Warmii, Mazurach, Powiślu oraz Górnym Śląsku;
- przyjęcia przez Polskę małego traktatu wersalskiego, gwarantującego ochronę praw mniejszości narodowych.

TRUDNY POCZĄTEK NIEPODLEGŁOŚCI

Odrodzona Polska musiała pokonać największe trudności spośród krajów powstałych po I wojnie światowej. Składała się bowiem z ziem, które przez ponad 100 lat leżały w trzech innych państwach. Z tego powodu poszczególne regiony różniły się poziomem rozwoju gospodarczego, infrastrukturą, obowiązującymi prawami, administracją oraz walutą. Nowe władze stanęły przed trudnym zadaniem usunięcia tych różnic.

Piłsudski zdawał sobie sprawę ze słabości przedrozbiorowej polskiej administracji, dlatego chciał stworzyć państwo scentralizowane.

Czołowi przedstawiciele Komitetu Narodowego Polskiego na Zachodzie, którzy w 1919 r. reprezentowali Polskę na konferencji pokojowej w Paryżu. W pierwszym rzędzie pośrodku siedzi Roman Dmowski.

▪ *fotografia, Francja, 1917 r.*

Tej koncepcji sprzeciwili się jednak mieszkańcy zaborów pruskiego i austriackiego. Przyzwyczaili się oni do funkcjonowania w państwach zdecentralizowanych, w których regiony miały dużą autonomię. Nowe władze na początku wydzieliły więc jedynie powiaty i gminy. Dopiero w sierpniu 1919 r. wprowadziły podział na województwa (ostatecznie 16). Spośród nich tylko województwo śląskie otrzymało znaczną autonomię i własny sejm.

Ważnym elementem budowy państwa była unifikacja prawna. Mimo to przez całe dwudziestolecie międzywojenne występowały różnice na tym tle (np. w zaborze pruskim obowiązywały śluby cywilne, a w zaborach rosyjskim i austriackim – jedynie wyznaniowe). Problemem dla nowego państwa stał się także nierównomierny rozwój infrastruktury i gospodarki, który przekładał się na stopę życiową mieszkańców. Ziemie byłego zaboru pruskiego były nowoczesne i uprzemysłowione, podczas gdy reszta Polski pozostała zapóźniona cywilizacyjnie.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego sytuacja międzynarodowa pod koniec 1918 r. była korzystna dla interesów państwa polskiego.
2. Opisz ośrodki władzy państwowej w latach 1918–1919.
3. Określ, jaką rolę odegrał Józef Piłsudski w odzyskaniu niepodległości.
4. Przedstaw postanowienia konferencji paryskiej wobec Polski.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Rezler, *Polska niepodległość 1918*, Poznań 2018.
P. Skibiński, *Polska 1918*, Warszawa 2018.

2 USTALENIE GRANIC NA ZACHODZIE I POŁUDNIU

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- wybuch powstania wielkopolskiego,
- powstania śląskie i ich skutki,
- spór o Śląsk Cieszyński,
- plebiscyty na Powiślu, Warmii i Mazurach.

KONCEPCJE GRANIC RZECZYPOSPOLITEJ

Wielu Polaków liczyło na to, że wschodnia granica Rzeczypospolitej będzie wyglądała tak jak przed rozbiorami. Ze względu na aspiracje niepodległościowe Litwinów, Łotyszy, Ukraińców oraz Białorusinów nie było to jednak możliwe. Należało więc wysunąć nową propozycję granicy na wschodzie.

Wśród polskich działaczy ukształtowały się dwie koncepcje. **Roman Dmowski** zaproponował **koncepcję inkorporacyjną**. Według niej do Polski powinno się wcielić tylko te tereny, na których liczebnie, gospodarczo i kulturowo dominowała ludność polska. Pozostałe narodowości należało poddać **asymilacji**. W praktyce sprowadzało się to do przyłączenia do Polski części Galicji ze Lwowem, zachodniej Białorusi oraz całej Litwy. Reszta ziem wschodnich dawnej I Rzeczypospolitej miała przypaść Rosji, z którą Dmowski chciał utrzymać dobre relacje w celu zawarcia ewentualnego sojuszu przeciwko Niemcom.

Józef Piłsudski prezentował odmienną wizję. Obawiał się zaborczych zapędów Rosji i uważał ją za głównego wroga odrodzonej Polski. Zdaniem Piłsudskiego należało odsunąć Moskwę jak najdalej od Rzeczypospolitej. Z tego powodu polityk forsował **koncepcję federacyjną**, która zakładała utworzenie na wschodzie niepodległych państw zamieszkanych przez Ukraińców, Litwinów, Łotyszy i Białorusinów. Miały one związać się z Warszawą na zasadzie federacji i stanowić bufor między Polską a Rosją. Wizję naczelnika poparła niepodległościowa lewica (PPS oraz PSL-Wyzwolenie).

Inkorporacyjna i federacyjna koncepcja granic

	Koncepcja inkorporacyjna	Koncepcja federacyjna
Polityk	Roman Dmowski	Józef Piłsudski
Granica wschodnia	Do Polski należało włączyć jedynie ziemie zamieszkałe w większości przez Polaków. Granica miała przebiegać wzdłuż rzeki Berezyny.	Uważał, że trzeba wyprzeć Rosję poza granice przedrozbiorowe i stworzyć federację państw Europy Wschodniej (Polska, Litwa, Ukraina), które stanowiłyby przeciwwagę dla Rosji. Granicę należało wywalczyć zbrojnie.
Granica zachodnia	W granicach Polski miały znaleźć się: Pomorze Gdańskie, Wielkopolska, Górny Śląsk i część Prus Wschodnich.	Granicę zachodnią należało ustalić na drodze pokojowych porozumień z Niemcami.
Społeczeństwo Rzeczypospolitej	Odrodzona Rzeczpospolita byłaby państwem narodowym, w którym większość stanowiliby Polacy. Ludność litewska, ukraińska i białoruska miały ulec polonizacji, natomiast Niemców i Żydów zamierzano zmusić do emigracji.	Rzeczpospolita po odzyskaniu niepodległości powinna podobnie jak przed rozbiorami stać się państwem wielonarodowym, które respektuje prawa mniejszości.

SYTUACJA W ZABORZE PRUSKIM

Polacy ucieszyli się na wieść o klęsce Rzeszy i wybuchu rewolucji. Liczyli, że dzięki temu zdołają przyłączyć **Poznań**, a także **Pomorze Nadwiślańskie** oraz większość **Górnego Śląska** i **Prus Wschodnich** do państwa polskiego, istniejącego już na terenie Kongresówki i Galicji. Swoje nadzieje opierali na deklaracji prezydenta Wilsona, która była podstawą rozejmu podpisanego przez Niemcy. W deklaracji pojawiła się bowiem zapowiedź zjednoczenia wszystkich ziem polskich – a więc także tych pod panowaniem pruskim.

Mimo rewolucji w zaborze pruskim nadal funkcjonowała administracja państwowa i stacjonowały niemieckie wojska. Ponadto kraje europejskie w dalszym ciągu traktowały te ziemie jako część Rzeszy. O ich losie miała rozstrzygnąć konferencja pokojowa w Paryżu. Niemcy uważali jednak, że wschodnia granica ich państwa nie powinna się zmienić. Niechętnie patrzyli też na aktywność polityczną Polaków. Na tym tle często dochodziło do napięć.

Powstańcy wielkopolscy podczas walk z Niemcami. Sam wybuch i przebieg powstania w Wielkopolsce dokumentuje Muzeum Powstania Wielkopolskiego 1918–1919 w Poznaniu.

▪ *fotografia, Poznań, 1919 r.*

POWSTANIE WIELKOPOLSKIE

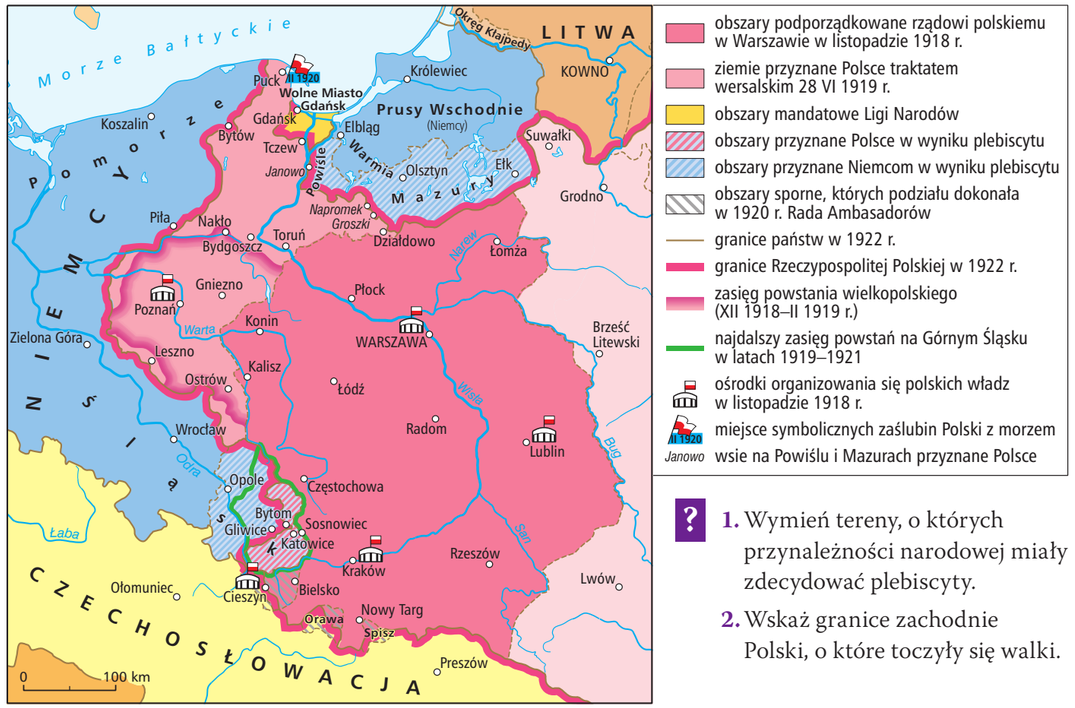
Pod koniec 1918 r. do zaboru pruskiego powróciły tysiące polskich żołnierzy zdemobilizowanych z armii niemieckiej. Władze Rzeszy spodziewały się zamieszek, dlatego sprowadziły do wschodnich prowincji ochotnicze oddziały wojskowe, zwane **Grenzschutz** [czyt.: grencszuc]. **Naczelna Rada Ludowa** próbowała załagodzić konflikt. W takich okolicznościach **26 grudnia 1918 r.** w towarzystwie alianckiej misji wojskowej do Poznania przybył **Ignacy Jan Paderewski**. Ulice miasta zostały przyozdobione flagami polskimi i alianckimi. Niemcy w prowokacyjny sposób je zrywali, a narastające napięcie doprowadziło **27 grudnia 1918 r.** do rozpoczęcia walk. Polacy szybko opanowali miasto. Za przykładem Poznania poszła cała prowincja, a potyczki przekształciły się w **powstanie wielkopolskie**. Na terenach zdominowanych przez Polaków błyskawicznie usunięto pruską władzę, jednak w miejscowościach z silnymi garnizonami niemieckimi walki były zaciekłe. W połowie stycznia 1919 r. większość Wielkopolski znajdowała się już pod kontrolą powstańców, podległych **Komisariatowi Naczelnej Rady Ludowej**. Na wyzwolonym obszarze powstała polska administracja

Przybycie Ignacego Jana Paderewskiego 1 **do Poznania** stało się jedną z przyczyn wybuchu powstania przeciwko Niemcom. Wybitny pianista zatrzymał się w Wielkopolsce w drodze do Warszawy.

▪ *fotografia, Poznań, 26 XII 1918 r.*

WALKI O ZACHODNIĄ GRANICĘ RZECZYPOSPOLITEJ

?

1. Wymień tereny, o których przynależności narodowej miały zdecydować plebiscyty.
2. Wskaż granice zachodnie Polski, o które toczyły się walki.

cywilna i wojskowa. Do Poznania przybył też **gen. Józef Dowbor-Muśnicki**, który miał przekształcić oddziały ochotnicze w regularną **Armię Wielkopolską**.

Na sukces powstania wielkopolskiego złożyło się kilka czynników. Jednym z nich była korzystna sytuacja geopolityczna, wywołana osłabieniem Niemiec po przegranej wojnie. Drugim stała się determinacja Wielkopolan oraz ich przygotowanie do walki i zorganizowanie, zakorzenione w tradycji pracy organicznej. Znaczenie miała też działalność polskich dyplomatów, którzy podczas konferencji w Paryżu informowali państwa ententy o trudnej sytuacji militarnej Polaków w Wielkopolsce. W rezultacie, gdy na początku 1919 r. Niemcy przygotowywały się do stłumienia polskiego zrywu, francuski marszałek Ferdynand Foch zagroził im wznowieniem działań na froncie zachodnim. Berlin nie był w stanie podjąć walki, dlatego musiał uznać polskie zdobycze terytorialne. Powrót Wielkopolski do Rzeczypospolitej został przypieczętowany w traktacie wersalskim z czerwca 1919 r.

POWSTANIA ŚLĄSKIE

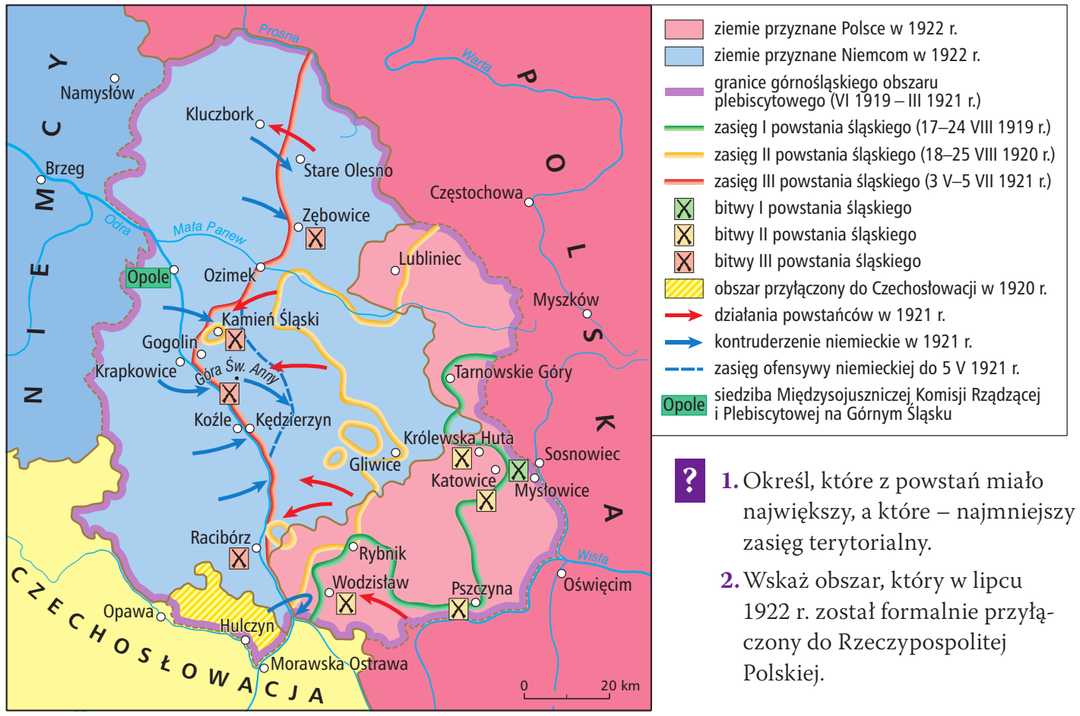
Na mieszanym etnicznie **Górnym Śląsku** utrzymywało się napięcie między ludnością polską a niemiecką. W rękach niemieckich znajdowały się wielkie majątki ziemskie oraz przemysł. Polacy, przywiązani do katolicyzmu, tradycji i ojczystego języka, byli w większości robotnikami i rolnikami. W czasie rewolucji w 1918 r. na Górnym Śląsku zaczęły powstawać

Żołnierze francuscy z sił rozjemczych w Katowicach, którzy przybyli tam, aby nadzorować przebieg plebiscytu.

▪ *fotografia, Katowice, 1919 r.*

POWSTANIA ŚLĄSKIE

- ziemie przyznane Polsce w 1922 r.
- ziemie przyznane Niemcom w 1922 r.
- granice górnośląskiego obszaru plebiscytowego (VI 1919 – III 1921 r.)
- zasięg I powstania śląskiego (17–24 VIII 1919 r.)
- zasięg II powstania śląskiego (18–25 VIII 1920 r.)
- zasięg III powstania śląskiego (3 V–5 VII 1921 r.)
- bitwy I powstania śląskiego
- bitwy II powstania śląskiego
- bitwy III powstania śląskiego
- obszar przyłączony do Czechosłowacji w 1920 r.
- działania powstańców w 1921 r.
- kontruderzenie niemieckie w 1921 r.
- zasięg ofensywy niemieckiej do 5 V 1921 r.
- Opole — siedziba Międzysojuszniczej Komisji Rządzącej i Plebiscytowej na Górnym Śląsku

? **1.** Określ, które z powstań miało największy, a które – najmniejszy zasięg terytorialny.

2. Wskaż obszar, który w lipcu 1922 r. został formalnie przyłączony do Rzeczypospolitej Polskiej.

polskie rady ludowe. Po wybuchu powstania w Wielkopolsce zostały też utworzone konspiracyjne oddziały POW.

Przynależność Górnego Śląska do Rzeczypospolitej była jednym z najważniejszych polskich postulatów na konferencji pokojowej w Paryżu. Francja popierała te żądania, jednak Wielka Brytania sprzeciwiała się odłączeniu prowincji od Niemiec. Ostatecznie mocarstwa zdecydowały o przeprowadzeniu **plebiscytu** pod kontrolą międzynarodową. To mieszkańcy mieli przesądzić o przebiegu granicy polsko-niemieckiej na Górnym Śląsku.

Władze niemieckie chciały sparaliżować aktywność Polaków, dlatego prześladowały lokalną ludność. Miejscowi Niemcy tworzyli antypolskie oddziały samoobrony. Dopuszczali się też aktów terroru. W odpowiedzi Polacy ogłosili **strajk generalny**, a w sierpniu 1919 r. doszło do walk między członkami POW a bojówkami niemieckimi. W nocy **z 16 na 17 sierpnia 1919 r.** wybuchło trwające tydzień

Grupa powstańców śląskich z Bogucic przed wybuchem III powstania śląskiego, ukazana na tle samochodu pancernego. Walki przyniosły korzystne dla Polaków rozwiązanie przynależności Górnego Śląska.

▪ *fotografia, Śląsk, 1921 r.*

I powstanie śląskie. Powstańcy ponieśli klęskę, jednak z Górnego Śląska usunięto wojska niemieckie i zastąpiono je siłami alianckimi. Rozpoczęły się przygotowania do plebiscytu, a relacje między Niemcami i Polakami były zaostrzone. Nadal prześladowano polskich działaczy, a przeciwnicy referendum zdemolowali siedzibę polskiego Komisariatu Plebiscytowego. To doprowadziło do kolejnego zrywu zbrojnego. **II powstanie śląskie** wybuchło **19 sierpnia 1920 r.** i trwało sześć dni. W obliczu tych wydarzeń ententa podjęła działania, aby zapewnić bezpieczeństwo Polakom na Górnym Śląsku. Zlikwidowała niemiecką policję, a w jej miejsce utworzyła mieszaną formację polsko-niemiecką.

Plebiscyt na Górnym Śląsku został przeprowadzony **20 marca 1921 r.** pod nadzorem wojsk alianckich. Jego wynik był niekorzystny dla Polski. Napięcia ponownie zaczęły narastać. Polscy robotnicy i górnicy byli masowo zwalniani z pracy. W nocy **z 2 na 3 maja 1921 r.** wybuchło **III powstanie śląskie**, na którego czele stanął **Wojciech Korfanty**. W przeciwieństwie do poprzednich zrywów wystąpienie było starannie przygotowane i uzyskało poparcie władz polskich w Warszawie. Walki miały szeroki zasięg terytorialny i trwały do 5 lipca 1921 r. Szczególnie ciężkie zmagania toczyły się w rejonie **Góry Świętej Anny**. Powstanie zakończyło się zwycięstwem

Oddział powstańców śląskich podczas pierwszego powstania szykuje się do wymarszu na jednej z ulic w Rybniku. Trzonem sił, które wystąpiły przeciwko Niemcom, były oddziały POW.

▪ *fotografia, Rybnik, 1919 r.*

Polaków. Państwa ententy odrzuciły wynik plebiscytu i 20 października 1921 r. podjęły decyzję o nowym podziale Górnego Śląska. Polsce przypadła najbardziej uprzemysłowiona część z funkcjonującymi tam kopalniami. Ponadto Polska i Niemcy zgodziły się na to, by mniejszości narodowe na Górnym Śląsku zostały objęte międzynarodową kontrolą (**konwencja genewska**). Dzielnica zyskała wyjątkowy status: autonomicznego województwa z własnym sejmem. W lipcu 1922 r. Górny Śląsk formalnie włączono w granice Rzeczypospolitej.

Górny Śląsk był najbogatszym regionem odrodzonej Polski, przyłączonym do niej dzięki poświęceniu śląskich powstańców. Pamięć

POSTAĆ HISTORYCZNA

WOJCIECH KORFANTY (1873–1939)

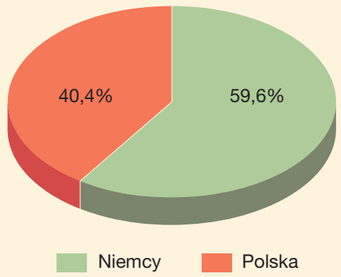

Pochodził z rodziny górnośląskich górników, którzy kultywowali język polski i wiarę katolicką. Od młodości interesowała go polityka i praca społeczna nad rozbudzaniem polskiej świadomości narodowej na Górnym Śląsku. Pracował jako redaktor pism wydawanych w języku ojczystym. W 1903 r. został posłem do parlamentu niemieckiego i sejmu pruskiego. Występował tam przeciwko polityce germanizacyjnej. W 1920 r. został mianowany polskim komisarzem plebiscytowym, a po niepomyślnym wyniku referendum stanął na czele III powstania śląskiego. Był posłem w II Rzeczypospolitej i wicepremierem w rządzie Wincentego Witosa. Po przewrocie majowym sprzeciwiał się antydemokratycznym posunięciom sanacji. Zmarł w sierpniu 1939 r. Jego pogrzeb, przeprowadzony w atmosferze nadchodzącej wojny, stał się wielką manifestacją uczuć patriotycznych Górnoślązaków.

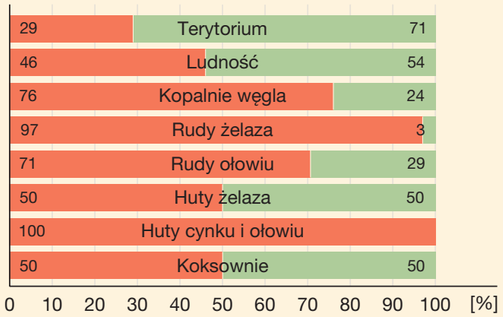
PODZIAŁ GÓRNEGO ŚLĄSKA

W drugiej połowie 1920 r. przygotowania do plebiscytu na Górnym Śląsku weszły w kluczową fazę. Polacy chcieli zwiększyć swoje szanse i postulowali, by w głosowaniu uczestniczyli też emigranci urodzeni na Śląsku. Wbrew przewidywaniom ten plan zadziałał jednak na niekorzyść Polaków. Niemcy świetnie się zorganizowali i przywieźli na Górny Śląsk ok. 200 tys. dawnych mieszkańców, którzy zagłosowali za przyłączeniem do Rzeszy. Zgodnie z wynikiem referendum sporne ziemie miały pozostać niemieckie, co doprowadziło do wybuchu III powstania śląskiego. Po zwycięstwie powstańców państwa ententy ponownie rozpatrzyły podział tego regionu. Ostatecznie Polska otrzymała niewielką, choć mocno uprzemysłowioną część Górnego Śląska. Dzięki tej decyzji rozwój gospodarczy Rzeczypospolitej znacznie przyspieszył.

Ogólne wyniki plebiscytu na Górnym Śląsku

Podział Górnego Śląska

? Zdecyduj, czy ostateczny podział Górnego Śląska był korzystny dla Polski.

o nich była podtrzymywana zarówno w II RP, jak i w Polsce Ludowej. O bohaterstwie walczących przypomina też Muzeum Powstań Śląskich w Świętochłowicach.

SPÓR O ŚLĄSK CIESZYŃSKI

Konflikt między Polakami, Czechami i Niemcami na **Śląsku Cieszyńskim** zarysował się pod koniec rządów monarchii habsburskiej. W listopadzie 1918 r. miejscowa Rada Narodowa rozgraniczyła strefy wpływów zgodnie z zasięgiem każdej narodowości. Uznała, że Polska ma prawo do większości ziemi cieszyńskiej wraz z jej stolicą. Rząd w Pradze nie uznał jednak decyzji lokalnych działaczy. W styczniu 1919 r. wykorzystał zaangażowanie Polaków w walki z Ukraińcami i skierował na sporne tereny armię czechosłowacką. Państwa ententy zażądały, by natychmiast zakończyć działania zbrojne. Postanowiły też, że o przyszłości Śląska Cieszyńskiego, **Spisza** i **Orawy** zdecyduje plebiscyt. Do głosowania jednak nigdy nie doszło. Rząd w Pradze wykorzystał trudną sytuację Polski i wymógł na zachodnich mocarstwach zgodę na **arbitraż**, czyli odgórny

Przejście graniczne w Cieszynie, który został podzielony w dramatycznych okolicznościach w 1919 r. Mieszkańcy miasta każdego dnia musieli je wielokrotnie przekraczać, aby odwiedzić bliskich czy załatwić codzienne sprawy.

▪ *fotografia, Cieszyna, 1930 r.*

podział, nieuwzględniający woli mieszkańców. Ta decyzja była niekorzystna dla Rzeczypospolitej. Po czechosłowackiej stronie granicy znalazło się ponad 150 tys. Polaków oraz główne ośrodki przemysłowe regionu.

POMORZE, WARMIA I MAZURY

Swobodny dostęp do Morza Bałtyckiego był kluczową sprawą dla niepodległej Rzeczypospolitej. Tego domagała się m.in. polska delegacja na konferencji pokojowej. Wielka Brytania nie poparła jednak tych żądań. Pod jej naciskiem państwa ententy podzieliły **Pomorze Nadwiślańskie** między Polskę i Niemcy. Polska otrzymała tereny wciśnięte między niemieckie Pomorze Zachodnie i Prusy Wschodnie, bez żadnego dużego portu. Ponadto z silnie zgermanizowanego **Gdańska**, największego portu w tej części Bałtyku, powstało neutralne państewko pod międzynarodowym nadzorem.

Pomorze zostało włączone do Polski w styczniu 1920 r., po wejściu w życie traktatu wersalskiego. Obszar ten zajmowało Wojsko Polskie pod komendą gen. Józefa Hallera, który przekazał władzę przedstawicielom polskiej administracji cywilnej. Proces zwieńczyła uroczystość zaślubin Polski z Bałtykiem, która odbyła się 10 lutego 1920 r. w Pucku.

Zaślubiny Polski z Bałtykiem z udziałem gen. Józefa Hallera [1], który odpowiadał za pokojowe przejęcie Pomorza, przyznanego Polsce na mocy traktatu wersalskiego.

▪ *fotografia, Puck, 1920 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Wolne Miasto Gdańsk

Na mocy traktatu wersalskiego Gdańsk wraz z rejonami podmiejskimi został neutralnym państwem-miastem pod protektoratem Ligi Narodów. Władzę miał sprawować wybrany demokratycznie parlament (Volkstag, czyt.: folksztag) wraz z zależnym od niego rządem (senatem). Te postanowienia potwierdzała nadana miastu konstytucja. Ligę Narodów reprezentował w Gdańsku Wysoki Komisarz, a interesów Polski bronił Komisarz Generalny RP. Rzeczpospolita otrzymała specjalne uprawnienia, m.in. swobodny dostęp do urządzeń i instalacji portowych oraz kontrolę nad gdańską koleją. Ponadto reprezentowała Gdańsk na forum międzynarodowym, odpowiadała za jego odrębność i miała na jego obszarze bazę wojskową na Westerplatte. Miasto stanowiło też wraz z Polską jednolity obszar celny. Jednak władze Gdańska, którego 96% mieszkańców było Niemcami, od początku kwestionowały prawa przysługujące Rzeczypospolitej.

Herb senatu Wolnego Miasta Gdańska, który był najwyższym organem wykonawczym i zarządzającym miasta w latach 1920–1939.

▪ *ilustracja, Gdańsk, lata 20. XX w.*

? Jakie specjalne uprawnienia otrzymała Polska w Wolnym Mieście Gdańsku?

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRAWA POLSKI W WOLNYM MIEŚCIE GDAŃSKU

W artykule 104. Działu XI traktatu wersalskiego określono prawa, jakie przysługiwały Rzeczypospolitej w Wolnym Mieście Gdańsku.

Pomiędzy Rządem polskim a Wolnym Miastem Gdańskiem zawarta zostanie konwencja, [...] *konwencja ta:*

1. *włączy Wolne Miasto Gdańsk do obszaru objętego polską granicą celną i zapewni ustanowienie w porcie strefy wolnej;*
2. *zapewni Polsce* [...] *swobodne używanie i korzystanie z dróg wodnych, doków, basenów, nabrzeży i innych budowli na terytorium Wolnego Miasta, koniecznych dla wwozu i wywozu z Polski;*
3. *zapewni Polsce nadzór i zarząd Wisły i całej sieci kolejowej w granicach Wolnego Miasta,* [...] *jako też nadzór i zarząd komunikacji pocztowych, telegraficznych między Polską a portem gdańskim;*
4. *zapewni Polsce prawo rozwijania i ulepszania dróg wodnych, doków, basenów, nabrzeży, dróg żelaznych i innych budowli* [...] *oraz prawo wydzierżawiania lub nabywania w tym celu na odpowiednich warunkach koniecznych terenów i wszelkiej własności.*
5. *zapewni, iż żadne różnice nie będą czynione w Wolnym Mieście Gdańsku na niekorzyść obywateli polskich* [...];
6. *zapewni prowadzenie spraw zagranicznych Wolnego Miasta Gdańska oraz ochronę jego obywateli za granicą przez Rząd polski.*

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 137.

? **1.** Wyjaśnij, jak uregulowano kwestię dostępu Polski do morza i korzystania przez nią z portu gdańskiego.
2. Wskaż fragmenty świadczące o tym, że Wolne Miasto Gdańsk nie było państwem suwerennym.

Kwestią sporną przy wytyczaniu granic stały się południowe i zachodnie rejony Prus Wschodnich. Mieszkała tam ludność pochodzenia polskiego, posługująca się gwarą. Polscy działacze od lat bezskutecznie próbowali rozbudzić w niej poczucie polskości. O losie tych terenów miał rozstrzygnąć plebiscyt przeprowadzony pod międzynarodowym nadzorem. Mimo obecności wojsk alianckich polscy działacze plebiscytowi byli prześladowani. Dochodziło też do aktów terroru. Referendum odbyło się **11 lipca 1920 r.**, gdy Polska przegrywała w walkach z bolszewikami. Propaganda niemiecka pokazywała ją więc jako państwo słabe, bliskie upadku, co przesądziło o wyniku. Za przynależnością do Polski opowiedziało się niewiele ponad 3% mieszkańców. Ostatecznie do Rzeczypospolitej przyłączono tylko pięć gmin na Mazurach i kilka wiosek na Powiślu.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jaki wpływ miało powstanie wielkopolskie na decyzję mocarstw o przyznaniu Polsce ziem zaboru pruskiego.
2. Określ, które z trzech powstań śląskich przyniosło Polakom największe korzyści.
3. Opisz przebieg sporu o Śląsk Cieszyński, Spisz i Orawę.
4. Wymień czynniki, które wpłynęły na niekorzystne dla Polski wyniki plebiscytu na Warmii, Mazurach i Powiślu.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Grześkowiak, J. Mikitin, *Powstania Śląskie 1919–1920–1921*, Warszawa 2012.
Ślązacy, Kaszubi, Mazurzy i Warmiacy – między polskością a niemieckością, red. A. Sakson, Poznań 2008.

3 WALKI O GRANICĘ NA WSCHODZIE

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- koncepcje polskiej granicy na wschodzie,
- walki z bolszewikami,
- Bitwa Warszawska i jej znaczenie,
- pokój ryski i ukształtowanie wschodniej granicy.

WALKI POLSKO-UKRAIŃSKIE

Ukraińcy z Galicji Wschodniej, podobnie jak Polacy, snuli plany niepodległego państwa. Jesienią 1918 r. powołali **Zachodnioukraińską Republikę Ludową** (**ZURL**), która obejmowała tereny od Sanu aż po rzekę Zbrucz. Po upadku monarchii habsburskiej narastające napięcia polsko-ukraińskie doprowadziły do otwartego konfliktu. 1 listopada 1918 r. żołnierze **Ukraińskiej Armii Halickiej** opanowali strategiczne punkty Lwowa. Starali się przejąć całkowitą kontrolę nad miastem, jednak Polacy stawili im opór. We Lwowie funkcjonowały zalążki Wojska Polskiego podległego Radzie Regencyjnej oraz liczne organizacje konspiracyjne, m.in. POW. Do walki stanęły także młodzież (**Orlęta Lwowskie**) oraz kobiety. Dzięki determinacji mieszkańców i pomocy wojska z Galicji Zachodniej Lwów pozostał w polskich rękach. Jego obrona wpisała się w mitologię

UKRAIŃSKA REPUBLIKA LUDOWA

17 marca 1917 r., dwa dni po abdykacji cara Mikołaja II, Ukraińcy powołali Ukraińską Centralną Radę. Był to pierwszy organ autonomicznej władzy ustanowiony na okupowanych dotąd terenach. 19 stycznia 1918 r. Rada proklamowała niepodległość Ukraińskiej Republiki Ludowej (URL). Pierwszym prezydentem został historyk Mychajło Hruszewski, a hymnem ustanowiono pieśń *Jeszcze Ukraina nie umarła*. Te działania wywołały wojnę ukraińsko-bolszewicką, podczas której URL zwróciła się o pomoc do państw centralnych. Na mocy traktatu pokojowego w Brześciu 9 lutego 1918 r. Niemcy i Austro-Węgry uznały niepodległość Ukrainy. Przyznały jej Chełmszczyznę i część Podlasia oraz zgodziły się wyodrębnić Galicję Wschodnią jako autonomiczny kraj wewnątrz monarchii austro-węgierskiej. Wywołało to oburzenie Polaków, którzy także rościli sobie prawa do tych obszarów. W zamian za pomoc URL obiecała dostarczyć państwom centralnym m.in. milion ton zboża.

Traktat brzeski między państwami centralnymi a URL został zawarty 9 lutego 1918 r. w Brześciu Litewskim. W dokumencie opisano granice niepodległego państwa ukraińskiego. Niemcy zadeklarowali też pomoc militarną w zamian za dostarczenie przez URL miliona ton zboża.

▪ *fotografia, Brześć Litewski, 9 II 1918 r.*

? Jakie były skutki traktatu pokojowego w Brześciu?

WARTO WIEDZIEĆ

Orlęta Lwowskie

Orlęta Lwowskie to polska młodzież we Lwowie, która w 1918 r. broniła miasta przed żołnierzami ukraińskimi. Początkowo w mieście brakowało regularnej armii, dlatego do ochotniczych jednostek wstępowali uczniowie i studenci, zarówno chłopcy, jak i dziewczęta. Z ponad 6 tys. walczących Polaków blisko 1,5 tys. nie przekroczyło 17. roku życia. Najmłodszy z obrońców miał zaledwie 9 lat. Jednym z zasłużonych był najmłodszy w historii kawaler Orderu Virtuti Militari, 13-letni Antoś Petrykiewicz. Uznanie zyskał również o rok starszy Jurek Bitschan [czyt.: biczan], który zginął w przeddzień zakończenia walk. Młodzi bohaterowie spoczywają na cmentarzu Obrońców Lwowa, zwanym też cmentarzem Orląt Lwowskich.

Orlęta – obrona cmentarza to obraz Wojciecha Kossaka poświęcony młodym obrońcom Lwowa z okresu walk z Ukraińcami. Obrona miasta wpisała się na stałe w mitologię narodową.

▪ *obraz, Polska, 1926 r.*

Cmentarz Obrońców Lwowa powstał po zakończeniu walk z inicjatywy władz miasta jako część Cmentarza Łyczakowskiego. Pochowano tam nie tylko poległych obrońców Lwowa, lecz także żołnierzy broniących Galicji Wschodniej przed bolszewikami.

▪ *fotografia współczesna, Lwów*

? Poszukaj informacji na temat losów cmentarza Orląt Lwowskich w XX w.

narodową. Wojna polsko-ukraińska w Galicji Wschodniej trwała jednak dalej, mimo utrzymania Lwowa. W tym okresie ZURL połączyła się z **Ukraińską Republiką Ludową** z Kijowa. Jednak zjednoczone państwo ukraińskie musiało walczyć na kilku frontach, odpierając też ataki bolszewików oraz białych. Gdy do Galicji Wschodniej przybyły regularne oddziały Wojska Polskiego, Polacy zepchnęli przeciwnika na wschód. We wrześniu 1919 r. Ukraińcy zgodzili się na zawieszenie broni. Ostateczny kres wojny przyniosło jednak dopiero zagrożenie bolszewickie na początku 1920 r.

We Lwowie oraz w innych rejonach wschodniej Galicji na przełomie 1918–1919 r. doszło też do pogromów i aktów przemocy wobec ludności żydowskiej, m.in. z udziałem polskich żołnierzy. Żydów oskarżano o współpracę z Ukraińcami i bolszewikami. Informowała o tym światowa prasa, co miało negatywny wpływ na pozycję Polski podczas konferencji pokojowej w Paryżu.

POCZĄTEK WALKI Z BOLSZEWIKAMI

Przeniesienie rewolucji na inne kraje europejskie było głównym celem bolszewików. Mimo trudnej sytuacji wewnętrznej sukcesywnie zajmowali więc tereny opuszczane przez Niemców. W styczniu 1919 r. wkroczyli do Wilna, gdzie zaczęli tworzyć struktury **Litewsko-Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej**. Do pierwszych starć polsko-bolszewickich doszło około połowy lutego 1919 r. w okolicach Berezy Kartuskiej i w Mostach nad Niemnem (na obecnej Białorusi).

Józef Piłsudski 1 i **Symon Petlura** 2 w pociągu na stacji w Winnicy w trakcie wyprawy na Kijów wojsk polskich i ukraińskich.

▪ *fotografia, Winnica, 1920 r.*

Wiosną 1919 r. Józef Piłsudski rozpoczął ofensywę i zdobył Wilno. Wstrzymał jednak dalsze natarcie Wojska Polskiego. Było to spowodowane sukcesami białych w rosyjskiej wojnie domowej. Piłsudski bardziej od bolszewików obawiał się powrotu władz carskich. Przywódcy białych nie wyrzekli się bowiem wpływów w Europie Środkowej i nie uznawali polskich postulatów terytorialnych poza linię Bugu (dawna granica Królestwa Kongresowego). Poza tym mieli poparcie mocarstw zachodnich. Dzięki wstrzymaniu przez naczelnika działań zbrojnych bolszewicy mogli skierować wszystkie siły na walkę z białymi i ostatecznie ich pokonać.

Piłsudski liczył, że walki z białymi osłabią bolszewików. Na początku 1920 r. rozpoczął więc realizację koncepcji federacyjnej, którą przedstawił w odezwie wydanej rok wcześniej w Wilnie. W tej sytuacji wdrożenie ambitnych planów musiało się odbyć w wyniku walk zbrojnych. W kwietniu podpisał dwustronny układ polityczny i sojusz wojskowy z **Symonem Petlurą**, stojącym na czele **Ukraińskiej Republiki Ludowej**. 25 kwietnia 1920 r. żołnierze Wojska Polskiego, wspierani przez niewielkie siły ukraińskie, ruszyli na wschód, by zdobyć Kijów i oswobodzić Ukrainę Naddniestrzańską. Nie napotkali większego oporu ze strony Armii Czerwonej i 7 maja 1920 r. zajęli Kijów. Piłsudski liczył, że zawarcie przymierza z Petlurą pozytywnie nastawi ludność ukraińską do wojsk polskich i bliskiej współpracy. Ukraińcy przyjmowali jednak Polaków bez entuzjazmu, ponieważ nie postrzegali ich jako wyzwolicieli, lecz jako kolejnych okupantów.

KONTROFENSYWA BOLSZEWICKA

Po zwycięstwie nad białymi i umocnieniu władzy Lenin podjął kontrofensywę. Chciał zanieść nowy, bolszewicki ład na zachód Europy. Po pokonaniu Polski Armia Czerwona zamierzała wesprzeć rewolucjonistów w Niemczech. Pomóc w tym miała Międzynarodówka Komunistyczna na Zachodzie, która planowała strajki, protesty i działania sabotażowe.

Kontratak bolszewicki rozpoczął się 14 maja 1920 r. na Białorusi. Armią Czerwoną dowodził były oficer carski **Michaił Tuchaczewski**. Mimo zaciętej obrony wojsk polskich Rosjanie postępowali naprzód. W tym samym czasie na Ukrainę uderzyła **Armia Konna** pod dowództwem **Siemiona Budionnego** (w której jako komisarz polityczny frontu służył Józef Stalin). Polacy musieli opuścić Kijów i wycofać się w kierunku Lwowa. Bolszewicy szybko opanowali Wilno, Grodno i Białystok. Na południu zagrożony był Lwów, do obrony szykowała się też Warszawa. Upadek stolicy oznaczałby ostateczną klęskę i w konsekwencji utratę niepodległości. Tymczasem w Białymstoku bolszewicy proklamowali **Polską Republikę Rad**, po czym ustanowili marionetkowy rząd – **Tymczasowy Komitet Rewolucyjny Polski**, tzw. **Polrewkom**. Na jego czele stanęli Julian Marchlewski, Feliks Dzierżyński i Feliks Kon.

Tymczasowy Komitet Rewolucyjny Polski miał w przyszłości stać się – zgodnie z planami bolszewików – rządem Polskiej Republiki Sowieckiej. Na jego czele stał Julian Marchlewski 1, jednak najważniejsze decyzje podejmował Feliks Dzierżyński 2.

▪ *fotografia, Polska, 1920 r.*

ARMIA POLSKA

Po odzyskaniu niepodległości Wojsko Polskie składało się z niejednolitych oddziałów. Należały do niego pułki legionowe, POW i powstańcze oraz jednostki regionalne (np. strzelcy podhalańscy czy ułani wileńscy). Ponadto do wojska włączono Armię Wielkopolską i oddziały gen. Hallera przybyłe z Francji. Jednostki były wyposażone w broń pochodzącą zarówno z magazynów dawnych państw zaborczych, jak i dostaw z Zachodu. Po przeprowadzeniu poboru na początku 1920 r. polska armia liczyła ponad 600 tys. żołnierzy. Sformowano z nich 21 dywizji piechoty i 7 brygad jazdy.

? W jakich armiach walczyły polskie oddziały podczas I wojny światowej?

Czołgi Renault FT-17 [czyt.: reno] należące do oddziałów Armii Polskiej we Francji, podczas załadunku na platformy kolejowe, którymi zostały przewiezione do kraju.

▪ *fotografia, Francja, 1919 r.*

ENTENTA A SPRAWA POLSKA

1 lipca 1920 r. w Warszawie powstała **Rada Obrony Państwa**. Miała ona koordynować działania obronne. Do Rady weszli przedstawiciele wszystkich ugrupowań parlamentarnych, a przewodniczącym został Józef Piłsudski. Ogłoszono także pobór do armii ochotniczej, kierowany przez gen. Józefa Hallera. O pomoc w walce z bolszewikami zabiegał ponadto premier Władysław Grabski na międzynarodowej konferencji w belgijskim kurorcie **Spa**. Zależało mu na tym, by ententa pośredniczyła w rozmowach z Rosją Sowiecką. Mocarstwa zachodnie zgodziły się na mediację, jednak Polska musiała zaakceptować niekorzystny dla niej podział Śląska Cieszyńskiego oraz zrezygnować z Wilna na rzecz Litwy. Ponadto miała uznać linię Curzona za swoją wschodnią granicę.

Próby mediacji się nie powiodły, ponieważ Lenin był pewny zwycięstwa. Pod koniec lipca 1920 r. do Warszawy przybyła więc aliancka misja dyplomatyczna oraz wojskowa. Miała ona doradzać w sprawach sztabowo-szkoleniowych i pośredniczyć w pertraktacjach. Z Zachodu dotarły też amunicja i sprzęt wojenny, zakupione przez rząd polski. Początkowo dostawy zostały zablokowane przez strajki inicjowane przez komunistów, a także nieprzychylną postawę Niemiec, Czechosłowacji i władz Wolnego Miasta Gdańska. Zaopatrzenie dostarczano więc przez Rumunię i Węgry. Ponadto Węgrzy na własny koszt przekazali Polakom amunicję do karabinów i dział.

Polacy byli rozgoryczeni stanowiskiem ententy. Grabski musiał zrezygnować z urzędu, a nowym premierem został przywódca ruchu ludowego – **Wincenty Witos**. Wydał on natychmiast odezwę, w której wzywał ludność chłopską do solidarnej walki w obronie ojczyzny.

WARTO WIEDZIEĆ

Linia Curzona

Ententa zgodziła się uczestniczyć w mediacjach polsko-sowieckich pod warunkiem, że Warszawa uzna wschodnią granicę na linii Curzona. Miała ona następujący przebieg: rejon Suwałk – Brześć, rzeka Bug, na wschód od Przemyśla – Karpaty. Twórcą tej koncepcji był szef dyplomacji brytyjskiej lord George Curzon [czyt.: dżordż ker-zon]. Londyn liczył na wygraną białych w rosyjskiej wojnie domowej i nie popierał polskich aspiracji terytorialnych. Według Brytyjczyków wschodnia granica Królestwa Kongresowego stanowiła naturalną linię zasięgu osadnictwa polskiego. Obszary położone poza nią powinny zaś przypaść Rosji.

? Wskaż na mapie proponowany przebieg linii Curzona.

WARTO WIEDZIEĆ

„Cud nad Wisłą”

Przeciwnicy Piłsudskiego z kręgów endecji i Kościoła usiłowali umniejszyć jego zasługi w powstrzymaniu ofensywy bolszewickiej. Wykorzystali do tego fakt, że przełom w Bitwie Warszawskiej nastąpił 15 sierpnia, w dniu Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. Z tego powodu zaczęli mówić o boskiej interwencji, która sprawiła „cud nad Wisłą”. To określenie na stałe przylgnęło do zwycięskich zmagań pod Warszawą w 1920 r.

? Dlaczego przeciwnicy Piłsudskiego chcieli umniejszyć jego zasługi w Bitwie Warszawskiej?

Cud nad Wisłą Jerzego Kossaka zawiera elementy, które miały świadczyć o boskiej interwencji podczas walk pod Warszawą, m.in. postać Matki Bożej Łaskawej.

▪ *obraz, Polska, 1930 r.*

BITWA WARSZAWSKA

Ogromny zasięg frontu sprawił jednak, że Armia Czerwona miała problemy, ponieważ spowolniona komunikacja wydłużyła dostawy amunicji, sprzętu i uzupełnień. Ponadto utrudnieniem były ambicje poszczególnych dowódców. Jednocześnie strona polska już we wrześniu 1919 r. złamała sowieckie szyfry, dzięki czemu znała rozkazy i plany przeciwnika. Gdy bolszewicy znaleźli się pod Warszawą, pozwoliło to Piłsudskiemu i jego sztabowi przygotować plan kontruderzenia. **Bitwa Warszawska**, rozegrana w dniach **13–22 sierpnia 1920 r.**, mimo ciężkich walk obronnych pod stolicą przyniosła zwycięstwo wojskom polskim i uchroniła kraj przed utratą niepodległości (więcej zob. infografika s. 476–477).

W tym czasie Armia Konna bezskutecznie usiłowała zdobyć Lwów. Jej natarcie zostało zatrzymane w **bitwie pod Zadwórzem**, zwanej później „polskimi Termopilami” (zginęło 318 z 330 walczących Polaków). Czerwona kawaleria została też odparta przez jednostki polsko-ukraińskie broniące Zamościa.

Po tych zwycięstwach Polacy rozpoczęli natarcie na całym froncie. We wrześniu 1920 r. doszło do **bitwy nad Niemnem**, która ostatecznie przesądziła o klęsce Armii Czerwonej. Pościg za rozbitymi oddziałami wroga trwał do połowy października, kiedy zawarto rozejm.

W 1920 r. żołnierze Wojska Polskiego obronili niepodległość niedawno odrodzonego państwa. Wywalczyli też nowe granice Rzeczypospolitej. Na pamiątkę ich ofiarności w 1925 r. powstał Grób Nieznanego Żołnierza usytuowany w centrum Warszawy (dziś plac Marszałka Józefa Piłsudskiego). Złożono w nim szczątki bezimiennego obrońcy Lwowa, który zginął jesienią 1918 r.

TRAKTAT RYSKI

Klęski Armii Czerwonej zaważyły na przyspieszeniu toczonych od lata rozmów pokojowych. W wyniku negocjacji odbywających się w **Rydze**, na terenie neutralnej Łotwy, **18 marca 1921 r.** został podpisany polsko-sowiecki traktat pokojowy, którego postanowienia obejmowały:

- ustalenie granicy polsko-sowieckiej, przebiegającej od granicy łotewskiej na południe poprzez rzekę Dźwinę, Dzisnę, błota poleskie i Zbrucz aż do granicy rumuńskiej na południu;

BITWA WARSZAWSKA

Już na samym początku niepodległości, odzyskanej po 123 latach niewoli, Polacy musieli stoczyć najważniejszą bitwę, decydującą o przyszłości odrodzonego państwa. Zwycięstwo w Bitwie Warszawskiej miało przełomowe znaczenie nie tylko dla Rzeczypospolitej. Przebywający wówczas w Warszawie brytyjski dyplomata Edgar Vincent D'Abernon [czyt.: winsent dabernon] nazwał to starcie *osiemnastą decydującą bitwą w dziejach świata.*

Plakaty rozwieszane w kraju w okresie wojny z bolszewikami wzywały społeczeństwo do walki i obrony świeżo odzyskanej niepodległości. Ukazanie na nich zarówno cywili, jak i żołnierzy miało pokazać, że nie tylko walka na froncie pomoże odnieść zwycięstwo.

Siły walczących stron

Wojsko Polskie

Armia Czerwona

Żołnierz Wojska Polskiego z 1920 r. w regulaminowym mundurze koloru khaki (była w nie wyposażona jedynie część oddziałów) i we francuskim hełmie z charakterystycznym grzebieniem. Żołnierze byli uzbrojeni w niemieckie karabiny Mauser wz. 98, cenione za niezawodność i solidność.

Piechur Armii Czerwonej w charakterystycznej czapce filcowej zwanej budionówką. Żołnierze bolszewiccy nie mieli jednolitego umundurowania, a dla identyfikacji nosili naszyte czerwone emblematy, najczęściej gwiazdy. Ich podstawową bronią były karabiny typu Mosin, używane przez armię carską.

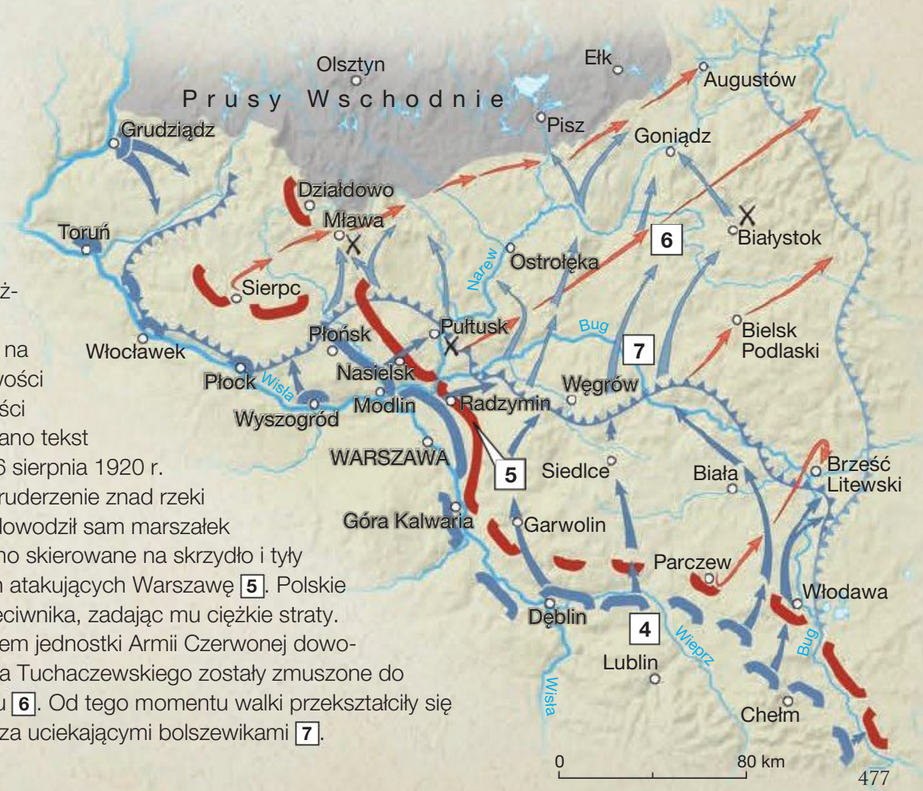
I FAZA BITWY 13–15 VIII

położenie wojsk polskich i bolszewickich 14–15 VIII 1920 r.
główne kierunki natarć wojsk polskich 16–18 VIII 1920 r.
kierunki działań Armii Czerwonej
linia frontu osiągnięta przez wojska polskie 18 VIII 1920 r.
działania pościgowe wojsk polskich
kierunki odwrotu Armii Czerwonej
linia frontu z 25 VIII 1920 r.
ważniejsze bitwy

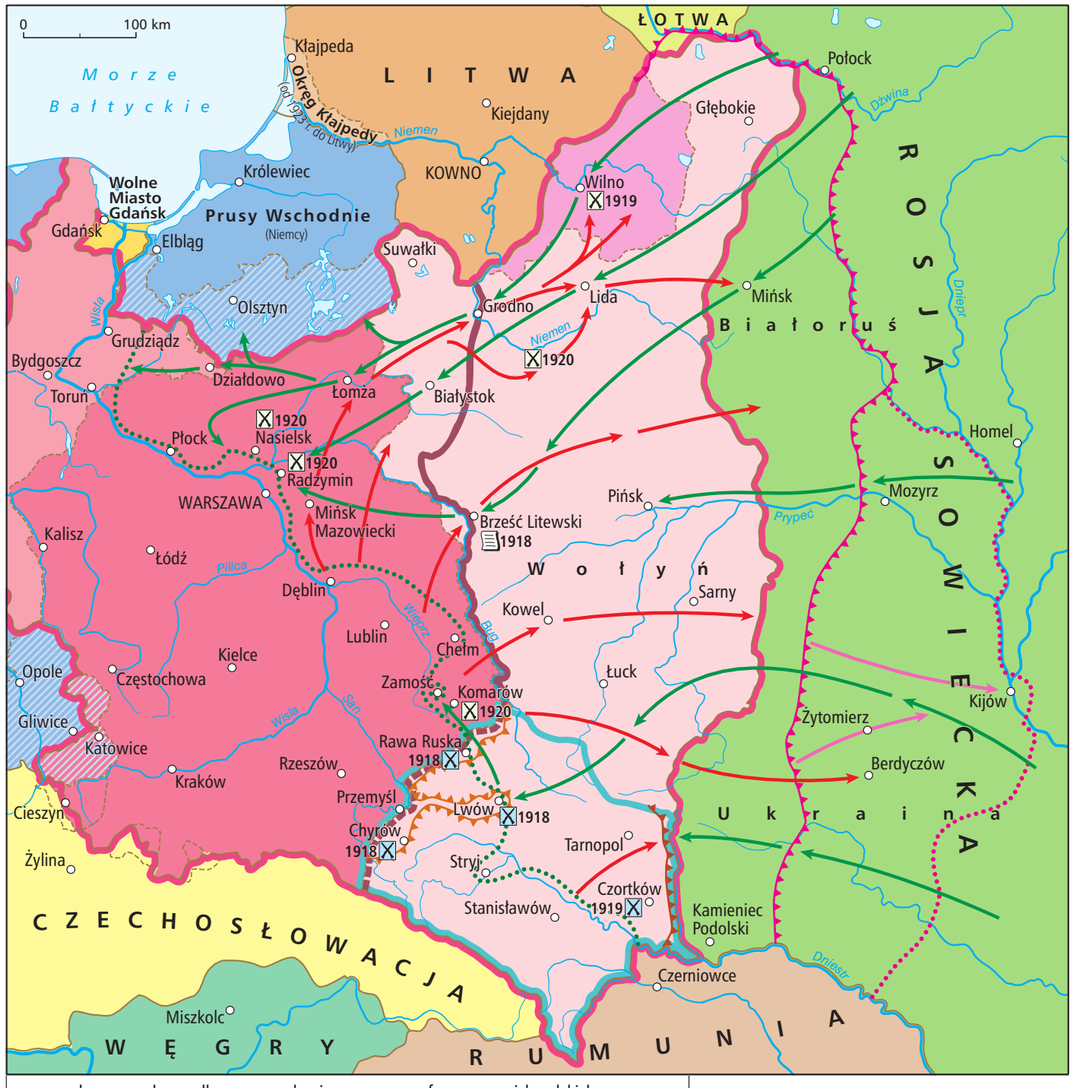
Wskutek trwającej od lipca ofensywy na początku sierpnia Sowieci wkroczyli na Mazowsze i zagrozili Warszawie [1]. Plan Piłsudskiego oraz jego generałów zakładał obronę na przedpolach stolicy i na linii Wisły, aby zaangażować jak największe siły wroga [2]. Jednocześnie miały zostać przeprowadzone ataki: na północy w rejonie Wkry i Narwi oraz na południu znad rzeki Wieprz. Bitwa Warszawska rozpoczęła się 13 sierpnia walkami obronnymi w okolicach Radzymina i Wiązowny [3].

II FAZA BITWY 16–22 VIII

W czasie walk pod Warszawą 15 sierpnia Polacy przejęli sowiecką radiostację. To umożliwiło przestrojenie polskiego nadajnika na sowieckie częstotliwości i zagłuszanie łączności przeciwnika (nadawano tekst Pisma Świętego). 16 sierpnia 1920 r. ruszyło polskie kontruderzenie znad rzeki Wieprz [4], którym dowodził sam marszałek Piłsudski. Zostało ono skierowane na skrzydło i tyły wojsk bolszewickich atakujących Warszawę [5]. Polskie oddziały rozbiły przeciwnika, zadając mu ciężkie straty. Zagrożone okrążeniem jednostki Armii Czerwonej dowodzone przez Michaiła Tuchaczewskiego zostały zmuszone do panicznego odwrotu [6]. Od tego momentu walki przekształciły się w zwycięski pościg za uciekającymi bolszewikami [7].

KSZTAŁTOWANIE GRANICY WSCHODNIEJ

- obszary podporządkowane rządowi polskiemu w listopadzie 1918 r.
- ziemie przyznane Polsce traktatem wersalskim 28 VI 1919 r.
- terytorium Litwy Środkowej zajęte przez gen. L. Żeligowskiego w 1920 r.
- ziemie przyznane Polsce pokojowym traktatem w Rydze 18 III 1921 r.
- obszary plebiscytowe
- granice państw w 1922 r.
- granice Rzeczypospolitej Polskiej w 1922 r.
- propozycja tymczasowej granicy polsko-rosyjskiej, tzw. linia Curzona
- hipotetyczny przebieg tzw. linii Curzona
- granica Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej
- miejsce podpisania traktatu brzeskiego 9 II 1918 r.
- ofensywa wojsk polskich i ukraińskich, tzw. wyprawa kijowska
- ofensywa wojsk bolszewickich (VI–VIII 1920 r.)
- kontrofensywa wojsk polskich (16 VIII–18 X 1920 r.)
- ważniejsze bitwy wojny polsko-bolszewickiej
- najdalszy zasięg wojsk polskich w maju 1920 r., po tzw. wyprawie kijowskiej
- najdalszy zasięg wojsk bolszewickich w sierpniu 1920 r.
- front polsko-ukraiński na początku 1919 r.
- front polsko-ukraiński w lipcu 1919 r.
- front polsko-bolszewicki na początku 1920 r.
- ważniejsze bitwy stoczone z wojskami ukraińskimi

? 1. Wskaż obszary przyłączone do Polski na mocy traktatu pokojowego w Rydze.

2. Porównaj przebieg proponowanej linii Curzona z ostatecznym kształtem granicy polsko-sowieckiej ustalonej w 1922 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Tak nie miało być

Na mocy traktatu ryskiego Polska miała rozwiązać ukraińskie i białoruskie oddziały sojusznicze. Początkowo kontynuowały one wojnę z bolszewikami, lecz szybko zostały rozbite i zmuszone do przekroczenia polskiej granicy. W tej sytuacji Polacy musieli internować swoich niedawnych towarzyszy broni. Białorusini pod wodzą gen. Stanisława Bułak-Bałachowicza – ze względu na to, że byli mniej liczni – w większości dość szybko otrzymali polskie obywatelstwo oraz możliwość zamieszkania w Rzeczypospolitej. Ukraińców, których było ok. 20 tys., rozmieszczono jednak w obozach w Szczypiornie, Kaliszu, Aleksandrowie Kujawskim i Strzałkowie. Była to osobista porażka Piłsudskiego, który popierał koncepcję utworzenia niepodległej Ukrainy i stał za zawarciem sojuszu z Petlurą. Gdy w 1921 r. przybył do miejsca internowania ukraińskich oficerów, zdjął czapkę i powiedział: *Ja was przepraszam, panowie. Ja was bardzo przepraszam, tak nie miało być*. Armia URL została ostatecznie rozwiązana w 1924 r., a jej żołnierze stali się emigrantami politycznymi.

? Dlaczego Twoim zdaniem Piłsudski zwrócił się do żołnierzy URL takimi słowami?

- rekompensatę dla Polski za wkład w gospodarkę rosyjską w czasach zaborów w wysokości 30 mln rubli w złocie;
- zwrot zagrabionych dzieł sztuki, obiektów dziedzictwa kulturalnego i archiwów;
- wzajemną gwarancję suwerenności państwowej i poszanowania praw mniejszości narodowych;
- pozwolenie mieszkańcom terenów pogranicznych na wybór przynależności państwowej i przeprowadzenie repatriacji.

Warunki pokoju były korzystne dla Polski. Jednocześnie swój cel osiągnęli także Sowieci. Potwierdzone w Rydze granice wschodnie Rzeczypospolitej okazały się zgodne z koncepcją inkorporacyjną Dmowskiego. To wynikało z faktu, że delegacja polska na rozmowy z bolszewikami była zdominowana przed endeków. Ich postępowanie oznaczało klęskę federacyjnej idei Piłsudskiego oraz pozostawienie samym sobie niedawnych sojuszników ukraińskich i białoruskich. Właśnie rezygnacja Polski z idei utworzenia niepodległego państwa ukraińskiego była najważniejszą sprawą dla Sowietów, którą udało się im osiągnąć mimo militarnej przegranej.

KONFLIKT POLSKO-LITEWSKI

Wileńszczyzna była ostatnim spornym terenem, o który ubiegało się odrodzone państwo polskie. Litwini nie zgodzili się na wchłonięcie ich ziem przez Rzeczpospolitą (czego chciał Dmowski) ani na federację. Zażądali, aby do niepodległej Litwy należała jej historyczna stolica – Wilno – wraz z Wileńszczyzną, zamieszkaną głównie przez ludność polską. Od wiosny 1919 r. sporne terytoria znajdowały się pod panowaniem Polaków. Latem 1920 r. pod naporem Armii Czerwonej Polacy musieli jednak opuścić Wileńszczyznę. Rosja Sowiecka przekazała ją Litwie, czym zyskała wdzięczność jej obywateli i podsyciła ich antypolskie nastawienie.

Po pokonaniu Armii Czerwonej i zajęciu obszarów na wschód od Bugu Józef Piłsudski sam rozstrzygnął konflikt terytorialny z Litwą. W obawie przed reakcją ententy upozorował bunt jednej z dywizji Wojska Polskiego, złożonej głównie z żołnierzy z Wileńszczyzny.

Defilada wojsk polskich przed marszałkiem Piłsudskim, która odbyła się w Wilnie z okazji przyłączenia Wileńszczyzny do Polski.

- *fotografia, Wilno, 18 IV 1922 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ODEZWA DO MIESZKAŃCÓW DAWNEGO WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO

Po odbiciu Wilna z rąk bolszewików, wiosną 1919 r., Józef Piłsudski wydał odezwę do lokalnej ludności. Zachęcał w niej do współpracy z wojskiem i władzami polskimi.

Kraj Wasz od stu kilkudziesięciu lat nie zna swobody, uciskany przez wrogą przemoc rosyjską, niemiecką, bolszewicką [...].

Ten stan ciągłej niewoli dobrze mi znany osobiście, jako urodzonemu na tej nieszczęśliwej ziemi, raz wreszcie musi być zniesiony [...].

Wojsko Polskie, które ze sobą przyprowadziłem dla wyrzucenia panowania gwałtu i przemocy, dla zniesienia rządów krajem wbrew ludności – wojsko to niesie Wam wszystkim wolność i swobodę.

Chcę dać Wam możność rozwiązania spraw wewnętrznych narodowościowych i wyznaniowych tak, jak sami sobie tego życzyć będziecie bez jakiegokolwiek gwałtu lub ucisku ze strony Polski.

Dlatego to, pomimo że na Waszej ziemi grzmią jeszcze działa i krew się leje – nie wprowadzam Zarządu Wojskowego, lecz cywilny, do którego powoływać będę ludzi miejscowych, synów tej ziemi. Zadaniem tego Zarządu Cywilnego będzie:

1. *Ułatwienie ludności wypowiedzenia się co do swego losu i potrzeb przez swobodnie wybranych przedstawicieli. Wybory te odbędą się na podstawie równego, tajnego, powszechnego, bezpośredniego, bez różnicy płci głosowania.*
2. *Danie potrzebującym pomocy w żywności, poparcie pracy wytwórczej, zapewnienie ładu i spokoju.*
3. *Otoczenie opieką wszystkich nie czyniąc różnicy z powodu wyznania lub narodowości.* [...]

J. Piłsudski, Wilno, 22 kwietnia 1919 r.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 33.

? **1.** Wyjaśnij, w jaki sposób Piłsudski próbował skłonić Litwinów do współpracy z polskimi władzami.
2. Określ, jakie były plany naczelnika względem byłego Księstwa Litewskiego.

W październiku 1920 r. oddziały pod wodzą **gen. Lucjana Żeligowskiego** zajęły Wilno i proklamowały samodzielne państwo – **Litwę Środkową**. Po wyborach do Sejmu Orzekającego, zbojkotowanych przez ludność litewską i białoruską, Żeligowski przyłączył Litwę Środkową do Rzeczypospolitej. Czyn ten usankcjonowała uchwała Sejmu Ustawodawczego z 24 marca 1922 r. Działań Warszawy nie uznały jednak władze Republiki Litewskiej, które nadal uważały ziemie zajęte przez Żeligowskiego za integralną część kraju. Ogłosiły też stan wojny z Polską i zerwały z nią stosunki dyplomatyczne (więcej o konflikcie polsko-litewskim zob. s. 523).

ĆWICZENIA

1. Porównaj koncepcje wschodniej granicy Rzeczypospolitej proponowane przez Piłsudskiego i Dmowskiego.
2. Oceń znaczenie Bitwy Warszawskiej oraz zwycięstwa nad bolszewikami dla Polski i Europy.
3. Zdecyduj, czy postanowienia traktatu ryskiego były korzystne dla Rzeczypospolitej. Uzasadnij swoją odpowiedź.
4. Przedstaw okoliczności, w jakich gen. Żeligowski zajął Wileńszczyznę w 1920 r.

DLA ZAINTERESOWANYCH

N. Davies, *Orzeł biały, czerwona gwiazda*, tłum. A. Pawelec, Kraków 1988.
K. Śledziński, *Wojna polsko-bolszewicka. Konflikt, który zmienił bieg historii*, Kraków 2020.

4 PIERWSZE LATA II RZECZYPOSPOLITEJ

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- pierwsze wybory i mała konstytucja,
- ugrupowania polityczne odrodzonej Polski,
- konstytucja marcowa,
- powojenny kryzys polityczny i gospodarczy.

PARTIE POLITYCZNIE II RP

Od końca epoki zaborów w społeczeństwie polskim występowały głębokie podziały polityczne. Chociaż nadrzędnym celem większości Polaków było odzyskanie niepodległości, ich wizje odrodzonego państwa znacznie się jednak różniły. Wykształcone podczas wojny odmienne wyobrażenia sojuszy oraz rozbieżne koncepcje kształtu terytorialnego i miejsca Polski w Europie przełożyły się na późniejsze rozbicie partyjne. Charakterystyczną cechą tego okresu była budowa ogólnopolskich stronnictw politycznych, skupiających zwolenników nurtów prawicowych, centrowych i lewicowych.

Najważniejsze ugrupowania polityczne II Rzeczypospolitej (1918–1919)

Nazwa partii	Przywódcy	Założenia programowe (lata 1918–1919)
Związek Ludowo-Narodowy (ZLN)	Roman Dmowski	• poszanowanie praw własności • solidaryzm narodowy • przywiązanie do katolicyzmu • wprowadzenie demokracji parlamentarnej • ograniczenie praw mniejszości narodowych • wyraźna antyniemieckość w polityce zagranicznej
Polskie Stronnictwo Chrześcijańskiej Demokracji i Narodowa Partia Robotników	Wojciech Korfanty	• katolicyzm społeczny inspirowany naukami papieża Leona XIII • praktyczna realizacja społecznej nauki Kościoła • odrzucenie idei rewolucyjnych i socjalistycznych
Polskie Stronnictwo Ludowe-Piast	Wincenty Witos	• przeprowadzenie reformy rolnej • poszanowanie własności prywatnej • wprowadzenie ustroju demokratycznego • podkreślenie znaczenia mieszkańców wsi dla państwa i jego gospodarki • przywiązanie do tradycji narodowych i katolickich
Polskie Stronnictwo Ludowe-Wyzwolenie	Stanisław Thugutt [czyt.: tugut]	• przeprowadzenie reformy rolnej • przekazanie ziemi najuboższym chłopom
Polska Partia Socjalistyczna (PPS)	Ignacy Daszyński i Jędrzej Moraczewski	• wprowadzenie demokracji parlamentarnej • objęcie jak największej części pracującej ludności systemem ubezpieczeń społecznych • oddzielenie religii od spraw państwowych • uspołecznienie głównych gałęzi gospodarki • wprowadzenie równouprawnienia kobiet i mężczyzn • nadanie autonomii mniejszościom narodowym • rozwój darmowej oświaty
Komunistyczna Partia Robotnicza Polski (KPRP)	Adam Warski	• obalenie dotychczasowych stosunków społecznych • walka robotników i chłopów przeciwko kapitalizmowi • budowa ustroju socjalistycznego • ścisła współpraca z Kominternem

Złożona sytuacja społeczna w kraju doprowadziła jednak do rozdrobnienia ideologicznego. Tak powstały liczne, niewielkie ugrupowania, wśród których często dochodziło do dalszych podziałów i zmian kadrowych (czyli przepływu polityków z jednej partii do innej).

KONSTYTUCJA MARCOWA

Wynik wyborów do Sejmu Ustawodawczego ukazał rozbicie polityczne społeczeństwa, które nie sprzyjało pracy nad konstytucją. Spory dotyczyły przede wszystkim kompetencji i wyboru prezydenta. Dyskutowano też nad rolą Kościoła w Rzeczypospolitej oraz wyższą izbą parlamentu. Niepewna sytuacja międzynarodowa (plebiscyt na Górnym Śląsku, negocjacje w Rydze) wymagała jednak szybkiego ustabilizowania wewnętrznego państwa. Z tego powodu **17 marca 1921 r.** została uchwalona **konstytucja marcowa**.

Konstytucja ustaliła ramy ustrojowe odrodzonej Polski. Wprowadziła republikańską formę rządów, opartą na demokratycznej reprezentacji i trójpodziale władzy. Władzę wykonawczą sprawowali **prezydent** oraz **Rada Ministrów** (**rząd**). Prezydent był wybierany na siedmioletnią kadencję przez **Zgromadzenie Narodowe**, czyli sejm i senat. Reprezentował państwo za granicą, powoływał rząd (który musiał zdobyć poparcie sejmu) i miał ograniczone prawo do rozwiązania parlamentu (za zgodą ⅗ senatorów). Otrzymał również prawo do obsadzania wyższych urzędów cywilnych, wojskowych i stanowisk sędziowskich. Prezydent nie miał jednak inicjatywy ustawodawczej, a jego akty prawne wymagały kontrasygnaty. Rada Ministrów odpowiadała przed sejmem. To ona nadawała kierunek polityce wewnętrznej i zewnętrznej państwa. Władzę ustawodawczą pełnił dwuizbowy parlament pochodzący z powszechnych wyborów. Składał się z sejmu (izby niższej) i senatu (izby wyższej). W sejmie zasiadało 444 posłów. Odgrywał on główną rolę w sprawowaniu władzy. Stanowił prawa, kontrolował rząd, uchwalał budżet i miał inicjatywę ustawodawczą. Senat, złożony ze 111 senatorów, posiadał prawo weta, czyli zawieszenia ustawy sejmowej na 30 dni. Nie miał jednak inicjatywy ustawodawczej ani funkcji kontrolnych wobec pozostałych organów władzy. Władzę sądowniczą sprawowały natomiast niezawisłe sądy.

Konstytucja marcowa uchwalona w 1921 r. gwarantowała obywatelom ochronę życia, nietykalność mienia oraz równość bez względu na pochodzenie etniczne, rasę i płeć. Umożliwiała swobodę zakładania stowarzyszeń, a także wolność słowa i publikacji. Każdy mieszkaniec Rzeczypospolitej miał prawo do wolności sumienia i wyznania, choć religia rzymskokatolicka zajęła naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań.

Demokratyczny ustrój i rządy parlamentarno-gabinetowe w trudnych pierwszych latach niepodległości przyczyniły się jednak do destabilizacji życia publicznego. Scena polityczna była bowiem rozbita na wiele konkurujących ze sobą partii. To z kolei nie pozwalało stworzyć większości parlamentarnej, a tym samym – powołać silnego rządu.

USTRÓJ II RZECZYPOSPOLITEJ NA PODSTAWIE KONSTYTUCJI MARCOWEJ

WŁADZA USTAWODAWCZA

PARLAMENT
Składał się z dwóch izb: sejmu i senatu. Jego członkowie byli wybierani na pięcioletnią kadencję w pięcioprzymiotnikowych wyborach (bezpośrednich, równych, tajnych, równych i proporcjonalnych).

ZGROMADZENIE NARODOWE
Składało się z połączonych izb sejmu i senatu. Zwoływano je m.in. w celu wyboru prezydenta.

SENAT
Miał prawo weta zawieszającego oraz wnoszenia poprawek do ustaw.

SEJM
Posiadał inicjatywę ustawodawczą. Mógł rozwiązać parlament przed końcem jego kadencji.

WŁADZA WYKONAWCZA

PREZYDENT
Był wybierany na siedmioletnią kadencję. Nie miał inicjatywy ustawodawczej, ale reprezentował Polskę na arenie międzynarodowej i był zwierzchnikiem sił zbrojnych. Przysługiwało mu prawo łaski. Akty prawne prezydenta wymagały kontrasygnaty premiera lub właściwego ministra.

RZĄD
Był powoływany przez prezydenta, musiał jednak zostać zatwierdzony przez sejm. Był odpowiedzialny przed sejmem, który mógł udzielić wotum nieufności całej radzie ministrów lub jednemu z nich.

WŁADZA SĄDOWNICZA

Władzę sądowniczą sprawowały niezależne sądy.

SĄDY POWSZECHNE
Rozstrzygały m.in. w sprawach cywilnych i karnych. Wśród nich najważniejszy był Sąd Najwyższy.

SĄDY ADMINISTRACYJNE
Orzekały o legalności aktów prawnych. Podlegały Najwyższemu Trybunałowi Administracyjnemu.

SĄDY WOJSKOWE

? Na czym polegała przewaga władzy ustawodawczej nad wykonawczą w konstytucji marcowej?

TEKST ŹRÓDŁOWY

KONSTYTUCJA MARCOWA

Ustanowiona 17 marca 1921 r. konstytucja wprowadzała w Polsce republikańską formę rządów. Określała też prawa i obowiązki wszystkich organów władzy.

Rozdział I. RZECZPOSPOLITA

Artykuł 2. Władza zwierzchnia w Rzeczypospolitej Polskiej należy do Narodu. Organami Narodu w zakresie ustawodawstwa są Sejm i Senat, w zakresie władzy wykonawczej – Prezydent Rzeczypospolitej łącznie z odpowiedzialnymi ministrami, w zakresie wymiaru sprawiedliwości – niezawisłe Sądy. [...]

Rozdział III. WŁADZA USTAWODAWCZA

Artykuł 43. Prezydent Rzeczypospolitej sprawuje władzę wykonawczą przez odpowiedzialnych przed Sejmem ministrów i podległych im urzędników.

Artykuł 45. Prezydent Rzeczypospolitej mianuje i odwołuje Prezesa Rady Ministrów, na jego wniosek mianuje i odwołuje ministrów, a na wniosek Rady Ministrów obsadza urzędy cywilne i wojskowe, zastrzeżone w ustawach. Każdy urzędnik Rzeczypospolitej musi podlegać ministrowi, który za jego działania odpowiada przed Sejmem. [...]

Artykuł 46. Prezydent Rzeczypospolitej jest zarazem najwyższym zwierzchnikiem sił zbrojnych Państwa, nie może jednak sprawować naczelnego dowództwa w czasie wojny. Naczelnego Wodza sił zbrojnych Państwa na wypadek wojny mianuje Prezydent Rzeczypospolitej na wniosek Rady Ministrów, przedstawiony przez Ministra Spraw Wojskowych. [...]

Artykuł 48. Prezydent Rzeczypospolitej reprezentuje Państwo na zewnątrz, przyjmuje przedstawicieli dyplomatycznych państw obcych i wysyła przedstawicieli dyplomatycznych Państwa Polskiego do państw obcych.

Artykuł 49. Prezydent Rzeczypospolitej zawiera umowy z innymi państwami i podaje je do wiadomości Sejmu. Umowy handlowe i celne oraz umowy, które stale obciążają Państwo pod względem finansowym, albo zawierają przepisy prawne, obowiązujące obywateli, albo też wprowadzają zmianę granic Państwa, a także przymierza – wymagają zgody Sejmu.

Artykuł 50. Prezydent Rzeczypospolitej może wypowiedzieć wojnę i zawrzeć pokój tylko za uprzednią zgodą Sejmu.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 145–146, 148–149.

? 1. Scharakteryzuj trójpodział władzy zapisany w konstytucji marcowej.
2. Oceń, do jakiego stopnia sejm ograniczał kompetencje prezydenta Rzeczypospolitej.

POSTAĆ HISTORYCZNA

GABRIEL NARUTOWICZ (1865–1922)

Pochodził z patriotycznej rodziny szlacheckiej ze Żmudzi. Od młodości interesowały go technika i nauki ścisłe. Studiował w Petersburgu i Zurychu. Po zakończeniu nauki zamieszkał w Szwajcarii, gdzie zasłynął jako budowniczy nowoczesnych hydroelektrowni. Podczas Wielkiej Wojny współpracował z polskimi organizacjami charytatywnymi i ruchem niepodległościowym Józefa Piłsudskiego. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości wrócił do ojczyzny, gdzie zaangażował się w odbudowę gospodarki i infrastruktury. 9 grudnia 1922 r. został wybrany pierwszym prezydentem II Rzeczypospolitej. Jako głowa państwa deklarował współpracę ze wszystkimi nurtami politycznymi. Podkreślał też konieczność szukania kompromisu dla dobra odrodzonej ojczyzny. Zginął z rąk zamachowca zaledwie pięć dni po objęciu urzędu.

WYBORY PREZYDENCKIE

9 grudnia 1922 r. zebrało się Zgromadzenie Narodowe, aby wybrać głowę państwa. Do walki o urząd stanęło pięciu kandydatów: Ignacy Daszyński z PPS, Stanisław Wojciechowski popierany przez PSL-Piast, kandydat prawicy **Maurycy Zamoyski**, **Gabriel Narutowicz** zgłoszony przez PSL-Wyzwolenie i Jan Baudouin de Courtenay [czyt.: bo**dłę** de kurte**ne**] reprezentujący mniejszości narodowe. Piłsudski nie wziął udziału w tych wyborach, ponieważ prerogatywy prezydenta były ograniczone. W ostatecznej rozgrywce wzięli udział Zamoyski oraz Narutowicz. Głosami posłów centrowych (PSL-Piast, Narodowa Partia Robotników) wybory wygrał Gabriel Narutowicz. Nie poparli oni Zamoyskiego, którego uważali za przeciwnika reformy rolnej. Po zaledwie pięciu dniach urzędowania prezydent zginął zastrzelony przez zwolennika endecji.

W tej sytuacji marszałek sejmu **Maciej Rataj** (PSL-Piast), pełniący obowiązki głowy państwa, powołał pozaparlamentarny rząd na czele z **gen. Władysławem Sikorskim**. Nowy premier wprowadził w kraju stan nadzwyczajny, dzięki czemu uspokoił nastroje społeczeństwa. Zgromadzenie Narodowe wybrało kolejnego prezydenta. Został nim **Stanisław Wojciechowski**, działacz niepodległościowy i propagator ruchu spółdzielczego.

WARTO WIEDZIEĆ

Zabójstwo Gabriela Narutowicza

11 grudnia 1922 r. Gabriel Narutowicz został zaprzysiężony na pierwszego prezydenta II Rzeczypospolitej. Środowiska prawicowe, konserwatywne i nacjonalistyczne były temu przeciwne. Uznały, że Narutowicz jest kandydatem narzuconym przez mniejszość parlamentarną. Rozpętały więc agresywne działania, m.in. w prasie, aby pomniejszyć autorytet nowego prezydenta i zmusić go do złożenia urzędu. 16 grudnia 1922 r. w Warszawie, podczas otwarcia dorocznego salonu sztuk pięknych Zachęta (salonu towarzystwa istniejącego od 1860 r.), Narutowicz został zabity trzema strzałami w plecy przez malarza i pedagoga Eligiusza Niewiadomskiego. Zabójca był fanatycznym zwolennikiem Narodowej Demokracji i antysemitą. Tragiczna śmierć głowy państwa wywołała szok i ostudziła radykalne nastroje społeczne.

Gabriel Narutowicz podczas spotkania z naczelnikiem państwa Józefem Piłsudskim. Uroczysty pogrzeb zamordowanego prezydenta stał się masową manifestacją potępiającą brutalizację polskiego życia politycznego.

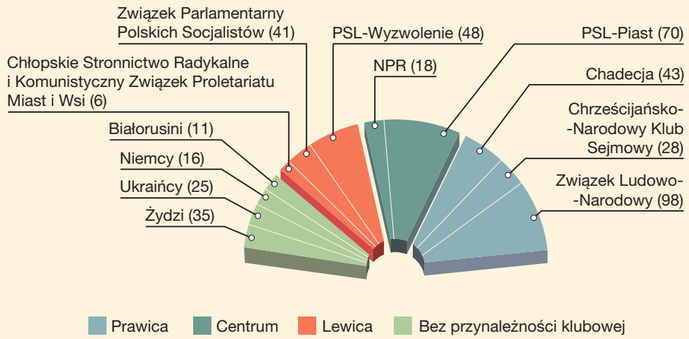
▪ *fotografia, Warszawa, 1922 r.*

? W jaki sposób napięta sytuacja polityczna przyczyniła się do śmierci Gabriela Narutowicza?

WYBORY PARLAMENTARNE W 1922 ROKU

Kadencja Sejmu Ustawodawczego zakończyła się jesienią 1922 r. W listopadowych wyborach parlamentarnych żadna partia nie zdobyła wystarczającej liczby głosów, by utworzyć stabilny rząd. Ugrupowania podzieliły się mandatami i były zmuszone szukać koalicjantów. Nowy układ sił w parlamencie odzwierciedlał podziały polityczne, społeczne i etniczne w państwie.

Podział miejsc w parlamencie po wyborach w 1922 r.

? Ile partii znalazło się w parlamencie po wyborach w 1922 r.?

POLITYKA ZAGRANICZNA II RZECZYPOSPOLITEJ

Państwa sąsiedzkie nie odnosiły się zbyt przychylnie do Rzeczypospolitej – tylko Łotwa i Rumunia prezentowały przyjazną postawę. Ponadto z powodu bliskich więzi z Francją, która uważała Polskę za sojusznika w potencjalnej konfrontacji z Niemcami, Warszawa utraciła poparcie Włoch oraz Wielkiej Brytanii.

Polska dyplomacja starała się umacniać powojenny ład, ustanowiony na konferencji paryskiej. W lutym 1921 r. został podpisany **polsko-francuski układ sojuszniczy**, który uzupełniono o tajną konwencję wojskową. Umowy te przewidywały współpracę polityczną i gospodarczą oraz wzajemną pomoc w razie agresji ze strony Niemiec bądź ZSRS. Podobną formę, jednak w odniesieniu do zagrożenia sowieckiego, przybrał pakt zawarty z Rumunią.

Mimo tych sukcesów dyplomatycznych pozycja Polski na arenie międzynarodowej nie poprawiła się znacząco. Na mocy traktatu w **Rapallo** w **1922 r.** Republika Weimarska oraz Rosja Sowiecka nawiązały współpracę gospodarczo-polityczną. Ponadto Niemcy stopniowo wychodziły z izolacji międzynarodowej. Podczas konferencji w **Locarno** w **1925 r.** zwycięskie mocarstwa uzyskały od Berlina gwarancję nienaruszalności granic Francji i Belgii. Zignorowały jednak postulaty Polski, aby podobnymi regulacjami objąć również jej zachodnią granicę. Poza tym w 1926 r. Rzesza została przyjęta do Ligi Narodów. W 1925 r. z powodu napiętych stosunków z Niemcami wybuchła **wojna celna**. Republika Weimarska za pomocą restrykcji gospodarczych zamierzała narzucić Polsce korzystne dla siebie regulacje ekonomiczne i polityczne. To destabilizowało polską gospodarkę, silnie powiązaną z gospodarką niemiecką.

Polska nie nawiązała również bliższych stosunków z innymi sąsiadami. Czechosłowacja postrzegała bowiem Rosję Sowiecką jako sojusznika i zwalczała popierany przez Polskę rewizjonizm węgierski (dążenia Węgrów do

zmian granic). Z kolei na przeszkodzie rozmowom z krajami nadbałtyckimi stało wrogie stanowisko Litwy.

KRYZYS POLITYCZNY I GOSPODARCZY

Premier Sikorski zdołał opanować napięcie polityczne w kraju po zabójstwie prezydenta Narutowicza. Jego gabinet nie miał jednak zaufania większości sejmu, ponieważ popierały go tylko siły lewicowe, ludowcy i mniejszości narodowe. W maju 1923 r. koalicja Chrześcijańskiego Związku Jedności Narodu porozumiała się z PSL-Piast. Ludowcy zgodzili się na sojusz w zamian za obietnicę reformy rolnej. Nowa większość parlamentarna doprowadziła do dymisji rządu Sikorskiego i powołała gabinet **Wincentego Witosa**. **Rząd Chjeno-Piasta**, jak nazywali go przeciwnicy, stanął przed poważnymi problemami ekonomicznymi i społecznymi. W listopadzie 1923 r. wybuchł strajk powszechny, który stłumiono za pomocą bezwzględnych represji – kilkadziesiąt osób poniosło śmierć. Brutalne działania oburzyły społeczeństwo i spowodowały dymisję centroprawicowego gabinetu.

Po upadku rządu Witosa prezydent Wojciechowski powierzył misję utworzenia pozaparlamentarnego gabinetu ekonomiście **Władysławowi Grabskiemu**. Nowy premier otrzymał specjalne pełnomocnictwa, które uniezależniały jego działania od parlamentu. Dzięki temu zdławił hiperinflację i przeprowadził w 1924 r. **reformę walutową** (więcej zob. s. 503). Ta ostatnia początkowo dała pozytywne efekty, lecz w dłuższej perspektywie wpłynęła na zmniejszenie konkurencyjności polskiego eksportu, spadek produkcji, bezrobocie i ponowny kryzys ekonomiczny. Ponadto kraj zmagał się ze skutkami **wojny celnej** z Niemcami. Aby opanować sytuację, rząd Grabskiego musiał podnieść podatki i zwiększyć deficyt budżetowy. Ponowne obniżenie wartości złotego i niedawna hiperinflacja pogłębiły brak zaufania do władzy i falę oburzenia, które spowodowały dymisję rządu Grabskiego w listopadzie 1925 r. Kolejny gabinet upadł po niespełna pół roku. W maju 1926 r. premierem ponownie został Witos z mało popularnej koalicji Chjeno-Piasta.

Karykatura *Niesforni tancerze* z czasopisma „Mucha" przedstawia polskich parlamentarzystów. Tworzą oni korowód, jednak każdy z nich tańczy w inny sposób. Ilustracja znakomicie odzwierciedlała scenę polityczną w II RP, na której królowały brak zgody i chęci porozumienia.

▪ *karykatura, Polska, 1922 r.*

ĆWICZENIA

1. Wymień ugrupowania polityczne w Polsce w latach 1918–1919.
2. Omów trójpodział władz ustanowiony w konstytucji marcowej.
3. Przedstaw sytuację w kraju po wyborach prezydenckich w 1922 r.
4. Oceń skuteczność polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej na początku lat 20.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Gabriel Narutowicz – prezydent RP we wspomnieniach, relacjach i dokumentach, oprac. M.M. Drozdowski, Warszawa 2004.

T. Nałęcz, *Rządy Sejmu 1921–1926*, Warszawa 1991.

5 ZAMACH MAJOWY I RZĄDY SANACJI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- przyczyny kryzysu politycznego,
- przewrót majowy i jego skutki,
- rządy sanacji,
- konstytucja kwietniowa.

PRZEWRÓT MAJOWY

Po upadku rządu Władysława Grabskiego sytuacja polityczna w Rzeczypospolitej znacznie się pogorszyła. Coraz większą niechęć społeczeństwa budziły m.in.:

- kryzys gospodarczy i rosnące bezrobocie;
- ciągłe zmiany rządu, brak stabilnej władzy;
- izolacja na arenie międzynarodowej, pogłębiona wskutek układu z Locarno;
- ponowne powołanie rządu z premierem Wincentym Witosem w 1926 r.

Kolejny rząd centroprawicowy wywołał oburzenie **środowisk lewicowych** (PPS i PSL-Wyzwolenie) oraz zwolenników **Józefa Piłsudskiego**. Byli to głównie dawni legioniści i członkowie POW, skupieni w organizacjach kombatanckich (Związek Strzelecki, Związek Legionistów), oraz oficerowie Wojska Polskiego wierni marszałkowi. Krytykowali oni próby odsunięcia byłego naczelnika od spraw militarnych i publicznie deklarowali dla niego poparcie.

Nowe władze nie zyskały też zaufania społeczeństwa. Dostrzegało ono wady panującego systemu: niestabilność władzy centralnej, korupcję i niekorzystne dla pracowników rozwiązania ekonomiczne. Potocznie okres po uchwaleniu konstytucji marcowej nazywano **sejmokracją** z powodu zbyt dużych uprawnień sejmu, który stał się najważniejszym organem państwa. Dało to posłom przekonanie o ich wszechwładzy, co osłabiało demokrację i prowadziło do anarchii. W Warszawie doszło do manifestacji ulicznych na cześć Piłsudskiego. Gen. Żeligowski, będący dotychczas ministrem spraw wojskowych, pod pretekstem manewrów zgromadził w pobliżu stolicy pułki wojskowe dowodzone przez sympatyków byłego naczelnika. Nowy minister odwołał jednak ćwiczenia i nakazał jednostkom powrócić do koszar. Jego rozkaz nie został wykonany. Pod Warszawę przybywały kolejne oddziały wierne Piłsudskiemu. W nocy z 11 na 12 maja

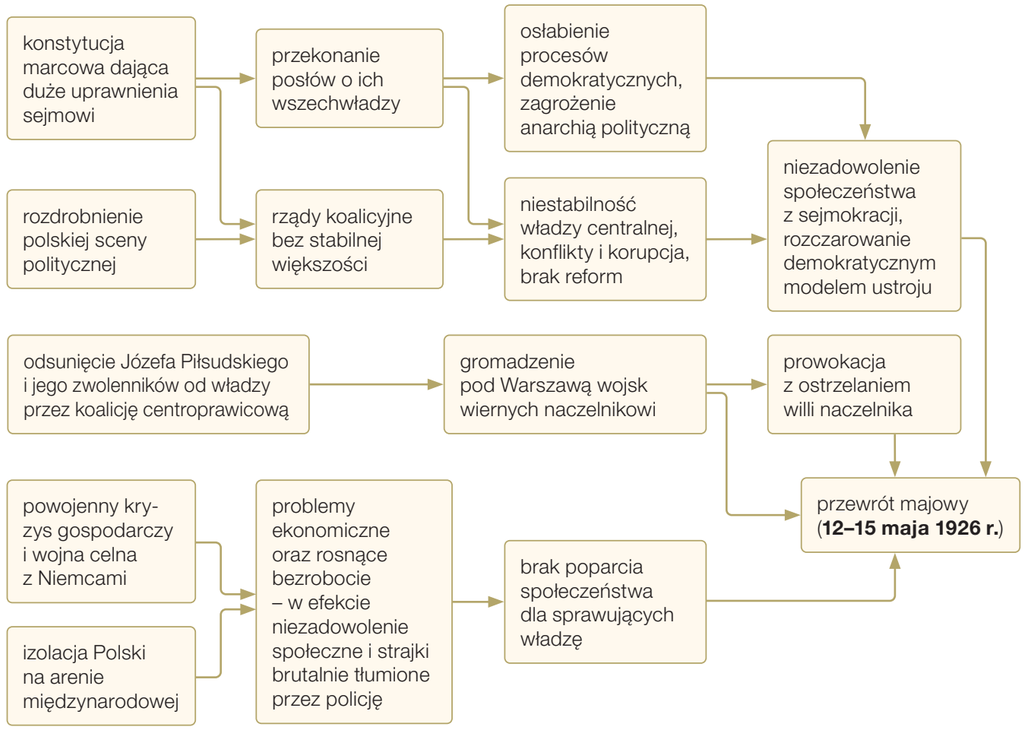

Józef Piłsudski podczas spotkania towarzyskiego z udziałem wiernych mu oficerów w swojej rezydencji w Sulejówku – to tam przebywał po wycofaniu się z życia politycznego w 1923 r. Dzięki kontaktom z dawnymi podwładnymi Piłsudski zapewnił sobie ich poparcie w konfrontacji z przeciwnikami politycznymi.

▪ *fotografia, Sulejówek, 1926 r.*

ZWIĄZKI PRZYCZYNOWO-SKUTKOWE

Jakie były przyczyny przewrotu majowego?

1926 r. nieznani sprawcy ostrzelali willę marszałka Piłsudskiego w Sulejówku. Jego zwolennicy potraktowali to wydarzenie jako pretekst do rozpoczęcia przewrotu.

Zamach stanu rozpoczął się **12 maja 1926 r.** Wierne Piłsudskiemu wojska opanowały prawobrzeżną część stolicy i zatrzymały się na linii Wisły. W godzinach popołudniowych marszałek spotkał się z prezydentem Wojciechowskim. Wbrew oczekiwaniom Piłsudskiego Wojciechowski uznał jego działania za rebelię. Wezwał zbuntowanych żołnierzy do podporządkowania się legalnemu rządowi. W tym czasie premier Witos wprowadził w kraju stan wyjątkowy i powołał wojsko do walki w obronie władz Rzeczypospolitej.

Po fiasku negocjacji z prezydentem Piłsudski zdecydował się na rozwiązanie siłowe. Na ulicach Warszawy doszło do otwartej walki. Choć w stolicy zwolennicy marszałka mieli przewagę, rząd dysponował oddziałami stacjonującymi m.in. w Wielkopolsce i na Pomorzu. Ich dowódcy zaczęli się przygotować do przetransportowania jednostek w miejsce konfliktu. Przeszkodził temu jednak **strajk kolejarzy**, zainicjowany przez **Polską Partię Socjalistyczną**, która poparła piłsudczyków. Z wysłaniem wojsk do Warszawy zwlekał także dowódca okręgu lwowskiego gen. Sikorski, argumentujący to troską o bezpieczeństwo wschodniej granicy. Opór oddziałów walczących w obronie rządu wyraźnie słabł. Rada Ministrów wraz z prezydentem musiała się przenieść ze stolicy do Wilanowa. Aby uniknąć wojny domowej, **14 maja 1926 r.** legalne władze Rzeczypospolitej zaprzestały walki. Prezydent Wojciechowski nie chciał jednak legitymizować zamachu i podał się do dymisji. Najwyższą władzę w państwie przejął marszałek sejmu Maciej Rataj, który wezwał

TEKST ŹRÓDŁOWY

JÓZEF PIŁSUDSKI O PRZEWROCIE MAJOWYM

W wywiadzie w „Kurierze Porannym” z 25 maja 1926 r. Józef Piłsudski wyjaśniał, w jakich okolicznościach został obalony rząd.

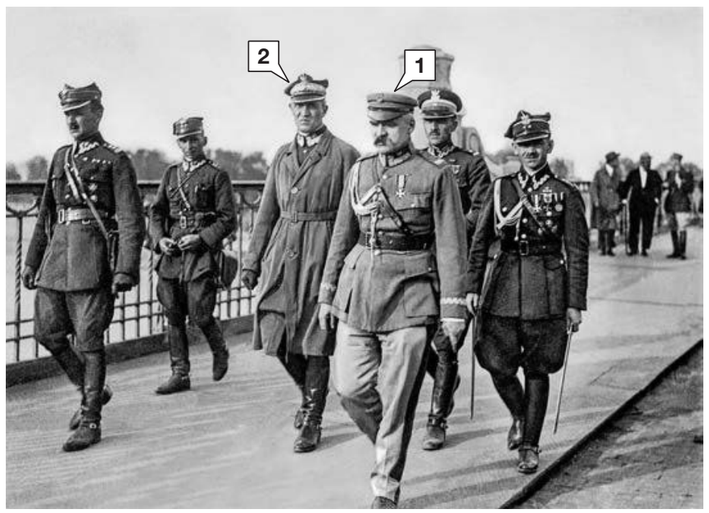
Wiem, że winienem obszerne wytłumaczenie wypadków w mojej ojczyźnie. Nie chcę zatrzymywać się długo na różnych detalach, które dotąd zbieram, jako materiał historyczny, lecz dam panu ogólny przebieg wypadków, tak jak on wrył się w moją pamięć. Przypuszczam, że pan pamięta, iż przez cały początek roku bieżącego, nie mówiąc już o końcu ubiegłego roku, toczę usilną walkę o naprawę stosunków w Rzeczypospolitej, specjalnie zaś w wojsku. Walka ta w swoich perypetiach nie dawała nigdy decyzywnego rezultatu. Tak, że wydawało mi się, iż przeciwko moim postulatom ześrodkowały się wszystkie siły, które według mnie zatrzymywały proces rozwoju Polski, a zwiększając ustawicznie demoralizację i gangrenę aparatu państwowego, czyniły dla mnie niemożliwym trwanie dłużej w bezczynności. Oburzała mnie specjalnie absolutna bezkarność wszystkich nadużyć w państwie i wzrastająca coraz bardziej zależność państwa od wszystkich „nuworiszów” [nowobogackich], *którzy na równi ze mną i wielu ludźmi przyszli do państwa polskiego ubodzy i zdążyli kosztem państwa i kosztem wszystkich obywateli w kilka krótkich lat wyrosnąć na potentatów pieniężnych, chcąc, by ku hańbie naszej ojczyzny państwo we wszystkich drobiazgach zależało od nich.*

Ostatnim momentem, który mnie zmusił do decyzji, było utworzenie rządu, przypominającego mi bezecnej pamięci rząd, z powodu którego wyszedłem ze służby państwowej, nie chcąc imieniem i służbą popierać ludzi, którzy, zdaniem moim, brali udział w najcięższej zbrodni, dokonanej na Polsce – w zabójstwie Prezydenta Rzeczypospolitej, Gabriela Narutowicza, mego zresztą osobistego przyjaciela. Bezkarność w tej dziedzinie z góry przesądzała trwanie bezkarności we wszystkich innych dziedzinach. Rząd ten od razu ogłosił rządy „silnej ręki”, zwracając się przede wszystkim przeciwko mnie osobiście. Decyzję wystąpienia powziąłem z wewnętrznym postanowieniem starać się jedynie o obalenie rządu, nie występując zresztą przeciwko osobie Pana Prezydenta Wojciechowskiego.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2001, s. 161–162.

?

1. Wyjaśnij, co skłoniło Piłsudskiego do zamachu stanu.
2. Na podstawie słów marszałka scharakteryzuj sytuację polityczną w kraju po upadku rządu Grabskiego w 1925 r.

Marszałek Józef Piłsudski 1 na moście Poniatowskiego w Warszawie w towarzystwie oficerów i dowódcy zbuntowanych wojsk gen. Gustawa Orlicz-Dreszera 2 chwilę po spotkaniu z prezydentem Stanisławem Wojciechowskim. Rozmowy nie doprowadziły jednak do porozumienia. Wskutek eskalacji napięcia, prawdopodobnie całkowicie przypadkowo, padły pierwsze strzały, które zapoczątkowały walkę na ulicach stolicy.

▪ *fotografia, Warszawa, 12 V 1926 r.*

UGRUPOWANIA POLITYCZNE WOBEC PRZEWROTU

Polskie ugrupowania polityczne różnie zareagowały na zamach stanu. Środowiska kombatanckie, skupiające działaczy niepodległościowych z okresu Wielkiej Wojny, w pełni poparły Piłsudskiego. Także partie lewicowe z PPS i PSL-Wyzwolenie zaakceptowały przewrót majowy. Liczyły na to, że pozwoli on odsunąć od władzy prawicę i zrealizować ich postulaty socjalno-polityczne. PSL-Piast, mające największe poparcie wśród ludności wiejskiej, oficjalnie uznało wystąpienie marszałka za bunt przeciwko legalnemu rządowi. Mimo to niektórzy działacze byli przychylni wobec polityki Piłsudskiego. Nacjonalistyczna prawica (ZLN) i część chadecji potraktowała byłego naczelnika jako uzurpatora. Z kolei konserwatyści i niektórzy przedstawiciele chadecji przyjęli postawę wyczekującą. Krytykowali wprawdzie siłowe przejęcie władzy, ale zarazem podkreślali, że tylko silna postawa marszałka może uratować państwo przed rozkładem. Komuniści początkowo poparli przewrót majowy. Jednak już dwa tygodnie później zanegowali działania piłsudczyków i uznali ich za faszystów wzorujących się na Mussolinim.

? Jak ugrupowania polityczne zareagowały na przewrót majowy?

Wincenty Witos oprócz działalności politycznej na scenie krajowej był także wójtem Wierzchosławic (w latach 1909–1931). W tym czasie przeprowadził zmiany mające na celu modernizację wsi, m.in. poprawił stan dróg i zbudował szkołę.

▪ *fotografia, Polska, XX w.*

do rozejmu i rozpoczął pertraktacje dotyczące utworzenia nowego rządu. Piłsudski uznał uprawnienia marszałka i nie przedłużał walk. W wyniku przewrotu majowego zginęło ponad 350 osób (żołnierzy i cywilów).

NOWELA SIERPNIOWA

Po zwycięskich walkach w stolicy Piłsudski nie zdecydował się przejąć władzy dyktatorskiej. W kraju został powołany pozaparlamentarny rząd Kazimierza Bartla, zagorzałego zwolennika marszałka. 31 maja 1926 r. Zgromadzenie Narodowe wybrało Piłsudskiego na prezydenta. Wbrew oczekiwaniom odmówił on jednak przyjęcia urzędu. Swoją decyzję uzasadnił niewielkimi uprawnieniami głowy państwa. W zamian wysunął kandydaturę oddanego mu **Ignacego Mościckiego**, który 1 czerwca 1926 r. został kolejnym prezydentem Rzeczypospolitej. Marszałek współpracował z parlamentem i zrezygnował z najwyższego urzędu, aby podkreślić, że przeprowadził zamach stanu nie dla zdobycia władzy, ale dla **uzdrowienia** (**sanacji**) państwa. Nie podjął też współpracy politycznej z lewicą, chcąc zaznaczyć swoją apolityczność i ponadpartyjność. Zbliżył się natomiast do kół konserwatywnych i ziemiańskich, które zamierzał odciągnąć od wpływów Narodowej Demokracji.

Mimo oficjalnej współpracy z sejmem piłsudczycy zaczęli stopniowo przejmować władzę. Po zaprzysiężeniu prezydenta Mościckiego, dzięki poparciu m.in. lewicy, sejm uchwalił 4 sierpnia 1926 r. **nowelę sierpniową**, zmieniającą konstytucję. Rozszerzyły się kompetencje prezydenta, który mógł odtąd wydawać dekrety z mocą ustawy i samodzielnie rozwiązać parlament. Tym samym zostały ograniczone uprawnienia sejmu. Nowelizacja konstytucji umożliwiła stworzenie silnego rządu, który nie był podatny na konflikty partyjne.

Piłsudski umocnił też wpływy w armii. Został ministrem spraw wojskowych i szefem **Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych**, czyli specjalnie powołanej instytucji, która nie podlegała kontroli parlamentu. Z wyższych stanowisk stopniowo odsuwał krytycznie nastawionych oficerów i awansował swoich po-

POSTAĆ HISTORYCZNA

IGNACY MOŚCICKI (1867–1946)

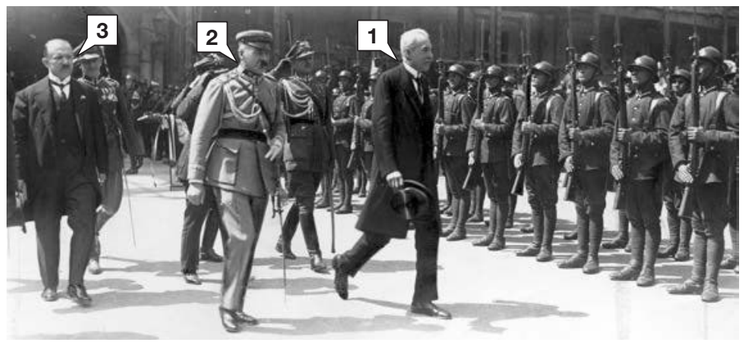
Polski działacz niepodległościowy, polityk oraz wybitny chemik i wynalazca. Studiował chemię na uniwersytecie w Rydze, działał w Związku Młodzieży Polskiej „Zet". Ostatecznie przystał do niepodległościowego ruchu socjalistycznego. Aby uniknąć aresztowania przez władze carskie, wyemigrował do Londynu, gdzie zetknął się z Józefem Piłsudskim. Później wyjechał do Galicji i w latach 1912–1922 był profesorem chemii Politechniki Lwowskiej. Opracował metodę pozyskiwania kwasu azotowego z powietrza. Po przewrocie majowym w 1926 r. Piłsudski wysunął jego kandydaturę na stanowisko Prezydenta Rzeczypospolitej. Po śmierci Piłsudskiego rządził państwem w porozumieniu z marsz. Edwardem Rydzem-Śmigłym. Na wieść o wkroczeniu Armii Czerwonej 17 września 1939 r. przekroczył granicę z Rumunią i został internowany. Zgodnie z konstytucją wyznaczył na swojego następcę Władysława Raczkiewicza. W 1940 r. wyjechał do Szwajcarii, gdzie przebywał do śmierci.

pleczników. **Sanacja** – jak nazwano system rządów stworzony przez piłsudczyków po zamachu majowym w 1926 r. – umacniała się także w administracji terenowej i samorządzie. Stanowiska wojewodów i starostów obejmowali urzędnicy oddani byłemu naczelnikowi, często wywodzący się z Wojska Polskiego.

WZMACNIANIE WŁADZY PIŁSUDCZYKÓW

W drugiej połowie lat 20. sanacja rozszerzała swoje wpływy, aby całkowicie zdominować polskie życie polityczne. Oficjalnie był to ruch ponadpartyjny, mający wzmocnić instytucje państwa i poprawić sytuację obywateli. Z tego powodu marszałek unikał współpracy z poszczególnymi ugrupowaniami, nawet tymi, które sprzyjały mu podczas przewrotu. W listopadzie 1927 r. powstał **Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem** (**BBWR**). Skupiał on zwolenników sanacji i był jej politycznym zapleczem w parlamencie. Członkowie BBWR głosili, że nie jest to partia, lecz ruch zrzeszający wszystkie nurty polityczne – od konserwatystów po lewicę i mniejszości narodowe.

Wiosną 1928 r. BBWR zwyciężył w wyborach parlamentarnych. Było to zasługą osobistego zaangażowania Piłsudskiego i przychylnej mu administracji, która wspierała kandydatów oddanych byłemu naczelnikowi. BBWR nie uzyskał jednak bezwzględnej większości potrzebnej do utworzenia stabilnego rządu. Marszałkiem sejmu został socjalista Ignacy Daszyński, mimo prób uzyskania tego stanowiska dla przedstawiciela sanacji. Zgodnie z konstytucją marcową rząd, który nie ma większości sejmowej, powinien się podać do dymisji lub szukać wsparcia innych ugrupowań.

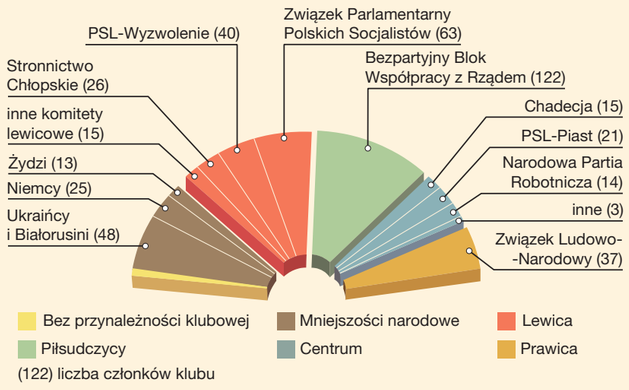
Ignacy Mościcki 1 podążający na uroczystość zaprzysiężenia na prezydenta na Zamku Królewskim w Warszawie. Towarzyszą mu marszałek Józef Piłsudski 2 oraz premier Kazimierz Bartel 3.

▪ *fotografia, Warszawa, 1 VI 1926 r.*

KONFLIKT Z OPOZYCJĄ

Umacnianie władzy przez Piłsudskiego niepokoiło opozycję. Jej przedstawiciele, mimo różnic programowych, starali się nie dopuścić do przekształcenia ustroju w autorytarny. Postanowili więc zjednoczyć siły. Kilka miesięcy po utworzeniu nowego rządu przedstawiciele sześciu stronnictw lewicy i centrum – PPS, PSL-Wyzwolenie, PSL-Piast, NPR, Stronnictwa Chłopskiego oraz Chrześcijańskiej Demokracji – zadeklarowali ścisłą współpracę przeciwko antydemokratycznym posunięciom piłsudczyków. 14 września 1929 r. partie te zawarły sojusz – **Związek Obrony Prawa i Wolności Ludu**, zwany **Centrolewem**. Zjednoczenie antysanacyjnych sił w parlamencie uniemożliwiło jakiejkolwiek partii podjęcie współpracy z rządem. W tej sytuacji prezydent Ignacy Mościcki rozwiązał parlament i rozpisał nowe wybory, które wyznaczono na jesień 1930 r.

Skład Sejmu II kadencji (1928–1930)

? W jaki sposób opozycja parlamentarna walczyła z sanacją?

Chęć współpracy deklarowała lewica, jednak Piłsudski odrzucił tę propozycję i zdecydował się na konfrontację z opozycyjnym parlamentem. W prasie i wypowiedziach publicznych umniejszał znaczenie sejmu. Do rządu, który nie był kontrolowany przez parlament, weszli ludzie całkowicie oddani marszałkowi – najczęściej oficerowie służący dawniej w Legionach. Tę zmilitaryzowaną Radę Ministrów sformowaną w kwietniu 1929 r. pod kierunkiem Kazimierza Świtalskiego nazwano **rządem pułkowników**. W późniejszych latach określano tak również kolejne gabinety tworzone przez sanację.

Plakat wyborczy Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego, opublikowany przed wyborami w 1928 r. Zastosowano w nim chwyt propagandowy z wykorzystaniem postaci marszałka, który skrzydłem (niczym anioł) chroni obywateli kraju przez burzami i piorunami.

▪ *plakat, 1928 r.*

PROCES BRZESKI

W wyniku działania władz sanacyjnych przed wyborami aresztowano 19 polityków opozycyjnych oraz 5 działaczy ukraińskich. Podczas tzw. procesu brzeskiego (październik 1931 r.–styczeń 1932 r.) postawiono im zarzut przygotowywania zamachu stanu i wzniecania zamieszek. Wśród zatrzymanych na podstawie decyzji ministra spraw wewnętrznych (a nie sądu – jak nakazywała konstytucja) znaleźli się ważni politycy, m.in. były premier **Wincenty Witos** i dyktator III powstania śląskiego Wojciech Korfanty. Ostatecznie jeden z oskarżonych został uniewinniony, a pozostałych skazano na kary od 1,5 roku do 3 lat więzienia. Po zatwierdzeniu wyroku przez Sąd Najwyższy większość polityków trafiła do więzienia, a kilku (wśród nich Witos) udało się na emigrację.

Mieczysław Mastek 1 i **Stanisław Dubois** 2, polscy politycy socjalistyczni, działacze PPS, na ławie oskarżonych podczas procesu brzeskiego wraz ze swoimi adwokatami.

▪ *fotografia, Warszawa, 1931 r.*

? Jakie były skutki procesu brzeskiego?

KRYZYS GOSPODARCZY

Przejęcie władzy przez sanację w 1926 r. zbiegło się z poprawą sytuacji gospodarczej w Polsce i na świecie. Rzeczpospolita zwiększyła eksport, co korzystnie wpłynęło na wzrost produkcji i konsumpcji. Podniosły się płace, bezrobocie zmalało, a nastroje społeczne wyraźnie się poprawiły. Te pozytywne zmiany łączono z objęciem władzy przez Józefa Piłsudskiego.

Dobre notowania sanacji zaczęły spadać na przełomie lat 20. i 30. W 1929 r. polską gospodarkę dotknął Wielki Kryzys. Doszło do zmniejszenia eksportu, załamania produkcji i handlu wewnętrznego. Wzrosła też liczba bezrobotnych, a społeczeństwo stawało się biedniejsze. Obniżenie konsumpcji sparaliżowało gospodarkę wiejską. Nieudolne działania władz wywoływały niezadowolenie społeczne i falę krytyki. Na początku lat 30. w całej Polsce wybuchły masowe strajki robotników. Akcje protestacyjne prowadziła także ludność wiejska. Władze rozprawiały się z buntownikami za pomocą brutalnych represji. Podczas starć z policją wiele osób zostało rannych lub zabitych.

WYBORY BRZESKIE

Po rozwiązaniu parlamentu przez prezydenta Mościckiego, sanacja i opozycja rozpoczęły przygotowania do nowych wyborów. Jednak władze, aby ułatwić sobie zdobycie większości w sejmie, na dwa miesiące przed głosowaniem aresztowały bezprawnie działaczy opozycyjnych. Ponadto decyzją ministra spraw wewnętrznych **gen. Felicjana Sławoja-Składkowskiego** do nieuczciwego promowania kandydatów prorządowych włączyła się administracja na szczeblu wojewódzkim i powiatowym. Na terenach zamieszkanych przez Ukraińców dochodziło do zamachów terrorystycznych na przedstawicieli władz sanacyjnych. W odpowiedzi na te ataki piłsudczycy przeprowadzili akcję pacyfikacyjną, która sparaliżowała działania polityczne tej mniejszości narodowej. Władze brutalnie ingerowały również w wolność słowa. Konfiskowały nakłady nieprzychylnej im prasy, a z pieniędzy publicznych finansowały czasopisma popierające ekipę rządzącą. Ponadto doprowadziły do unieważnienia kilku opozycyjnych list wyborczych. W wielu miejscach na apel działaczy BBWR zrezygnowano z tajności wyborów.

WARTO WIEDZIEĆ

Bereza Kartuska

Obóz dla więźniów politycznych w Berezie Kartuskiej został utworzony w czerwcu 1934 r. Stał się symbolem autorytarnych rządów sanacji. To miejsce odosobnienia zorganizowano na terenie województwa poleskiego zgodnie z rozporządzeniem prezydenta. Do tymczasowego aresztu kierowano na podstawie decyzji administracyjnej, a nie wyroku sądowego. Więźniami Berezy były głównie osoby stwarzające niebezpieczeństwo dla państwa, takie jak zaangażowani w działalność terrorystyczną komuniści czy bojówkarze ukraińskich organizacji nacjonalistycznych. Przez więzienie przewinęli się jednak także członkowie legalnych ugrupowań politycznych, które zagrażały ówczesnej władzy. W obozie dochodziło do nadużyć i przemocy wobec skazanych. Do 1939 r. przez obóz w Berezie Kartuskiej przewinęło się ok. 16 tys. osób. Szacuje się, że w ciągu pięciu lat jego istnienia zginęło w nim od 4 do 20 więźniów. Likwidacja obozu w Berezie Kartuskiej była głównym hasłem wysuwanym przez opozycję.

Bereza Kartuska położona na dzisiejszej Białorusi była niewielkim miastem liczącym ok. 4 tysięcy mieszkańców.

▪ *fotografia, Bereza Kartuska, lata 30. XX w.*

? Kim byli więźniowie Berezy Kartuskiej?

W kilku województwach wschodnich doszło nawet do fałszerstw wyborczych.

Wybory parlamentarne z 1930 r. nazwano **wyborami brzeskimi**, ponieważ odbyły się w cieniu tzw. **procesu brzeskiego** wytoczonego politykom opozycji (trzymano ich w więzieniu w Brześciu nad Bugiem). Zwyciężyli piłsudczycy, a opozycja została niemal całkowicie wyeliminowana z życia politycznego. Osłabiony Centrolew utracił wpływy w parlamencie. Wyraźnie wzmocniło się natomiast Stronnictwo Narodowe. Pomimo represji stosowanych przez władze swoje pozycje w obu izbach udało się zachować mniejszościom narodowym, przede wszystkim Ukraińcom.

KONSTYTUCJA KWIETNIOWA

W styczniu 1934 r. BBWR przegłosował projekt nowej konstytucji, który na ponad rok trafił pod obrady senatu. Mimo protestów opozycji i niezadowolenia społeczeństwa kilkanaście miesięcy później posłowie BBWR zaakceptowali projekt z poprawkami izby wyższej. Sanacja przegłosowała zmianę ustawy zasadniczej zwykłą większością głosów. Było to wbrew procedurom – prawo wymagało bowiem większości bezwzględnej. **23 kwietnia 1935 r.** konstytucja trafiła do zatwierdzenia przez prezydenta, który złożył pod nią swój podpis.

Konstytucja kwietniowa była przesycona ideologią państwową, typową dla środowiska sanacyjnego. W centrum życia społecznego i politycznego stało państwo, uważane za dobro wspólne wszystkich obywateli, bez względu na ich narodowość, płeć czy wyznanie. Choć teoretycznie nie ograniczało to dotychczasowych swobód, korzystanie z nich zostało uzależnione od lojalnej postawy wobec Rzeczypospolitej.

Nowa ustawa zasadnicza obaliła ustrój parlamentarno-gabinetowy i wprowadziła **system prezydencki**. W rękach prezydenta skupiła się prawie cała władza wykonawcza, za którą ponosił on odpowiedzialność wyłącznie ***przed Bogiem i historią***, a nie jak dotychczas – przed parlamentem. Konstytucja ograniczyła również wpływ społeczeństwa na wybór głowy państwa. Odtąd to **kolegium elektorów** (złożone z 80 najwyższych urzędników i parlamentarzystów) oraz ustępujący prezydent mieli decydować o kandydatach. Dopiero na

Uroczyste podpisanie konstytucji kwietniowej przez prezydenta Ignacego Mościckiego 1, który na jej mocy otrzymał władzę zwierzchnią nad parlamentem i rządem.

▪ *fotografia, Warszawa, 23 IV 1935 r.*

tak wskazanych polityków mogli oddać głos obywatele w wyborach powszechnych. Wybierany na **siedem lat** prezydent Rzeczypospolitej zyskał niemal nieograniczone uprawnienia:

- powoływał i odwoływał premiera, członków Rady Ministrów, wyższych urzędników państwowych i sędziów;
- był zwierzchnikiem sił zbrojnych;
- reprezentował państwo za granicą (mógł wypowiedzieć wojnę oraz zawierać i ratyfikować umowy międzynarodowe);
- zwoływał i rozwiązywał sejm oraz senat;
- miał inicjatywę ustawodawczą i prawo wydawania dekretów;
- mógł wetować ustawy sejmowe;
- wyznaczał swojego następcę w czasie wojny.

Rada Ministrów odpowiadała jedynie przed głową państwa. Do jej zadań należało bieżące administrowanie sprawami kraju oraz wdrażanie ustaw sejmowych i woli prezydenta. Rola parlamentu ograniczała się natomiast do wykonywania zadań ustawodawczych i uchwalania budżetu. Choć sejm mógł w ograniczony sposób kontrolować rząd, w sytuacji przegłosowania przez parlament wotum nieufności to prezydent decydował o ostatecznym odwołaniu Rady Ministrów bądź sejmu.

Nowa konstytucja zmniejszyła liczbę posłów i senatorów. Rozszerzyła kompetencje senatu, którego marszałek był zastępcą prezydenta. Ponadto ⅓ członków izby wyższej była mianowana przez głowę państwa, a pozostała część – wybierana w wyborach pośrednich. Jedynie sejm pochodził w całości z wyborów powszechnych. Ordynacja wyborcza z 1935 r. podnosiła wiek czynny (24 lata) i bierny (30 lat) prawa wyborczego. Partie polityczne utraciły możliwość typowania kandydatów na posłów na rzecz **kolegiów wyborczych**. Wybory proporcjonalne zostały zastąpione głosowaniem w okręgach dwumandatowych. Tak wyłoniony sejm miał odzwierciedlać rzeczywiste wpływy kandydatów, a nie popularność danej partii.

Konstytucja kwietniowa wprowadziła **dyktaturę autorytarną**, przy jednoczesnym zachowaniu pozorów demokratycznych form państwa. Było to zjawisko zgodne z autokratycznymi i antydemokratycznymi tendencjami obecnymi wówczas w wielu krajach Europy.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw pośrednie i bezpośrednie przyczyny przewrotu majowego.
2. Wyjaśnij, jakie zmiany w konstytucji wprowadziła nowela sierpniowa.
3. Oceń wpływ kryzysu gospodarczego na sytuację polityczną w Polsce.
4. Przedstaw, jak obóz sanacyjny walczył ze swoimi przeciwnikami politycznymi.
5. Określ, jaką rolę w państwie odgrywał prezydent według konstytucji kwietniowej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Przyczyny i skutki przewrotu majowego 1926 roku, red. J. Gmitruk, Warszawa 2017.
W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Wrocław 2006.

6 SPOŁECZEŃSTWO I GOSPODARKA II RP

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- podział społeczny II Rzeczypospolitej,
- mniejszości narodowe w Polsce,
- gospodarka II Rzeczypospolitej,
- najważniejsze reformy gospodarcze i ich skutki.

SYTUACJA SPOŁECZNA II RZECZYPOSPOLITEJ

Odrodzone państwo polskie miało niemal 390 tys. km^2. Liczba ludności stale wzrastała. W 1921 r. w II Rzeczypospolitej mieszkało 27 mln osób, a pod koniec lat 30. – ponad 35 mln. Większość stanowili mieszkańcy wsi. Poza Wielkopolską, Pomorzem i Śląskiem odsetek ludności miejskiej nie przekraczał 30%, co pozostawiało Polskę daleko w tyle za Europą Zachodnią. Na ziemiach zaboru rosyjskiego i austriackiego (zwłaszcza na Kresach Wschodnich) ta proporcja była jeszcze niższa. Jedyną wielką aglomeracją była Warszawa, która w 1939 r. liczyła ponad milion mieszkańców. Społeczeństwo odrodzonej Rzeczypospolitej pozostawało zróżnicowane etnicznie i wyznaniowo. To wynikało zarówno z historycznego dziedzictwa wielonarodowego państwa, jak i z procesów społeczno-politycznych, które zaszły na ziemiach polskich w czasie zaborów.

WARTO WIEDZIEĆ

Mniejszości etniczne

Mozaikę wielokulturowej Rzeczypospolitej tworzyły – oprócz mniejszości narodowych – także grupy etniczne. Jedną z nich byli wyznający islam polscy Tatarzy, którzy zamieszkiwali głównie Podlasie. Na Kresach występowała niewielka społeczność Karaimów. Ten lud pochodzenia tureckiego wyznawał karaimizm – religię zbliżoną do judaizmu. Lwów stanowił ośrodek życia kulturalnego i religijnego Ormian, a rejon Czarnohory w Karpatach Wschodnich był małą ojczyzną Hucułów. Ponadto w Bieszczadach i Beskidach żyły grupy Bojków i Łemków, podkreślających swoje regionalne różnice względem narodu ukraińskiego. Rejon nadbałtycki zamieszkiwali kultywujący swój język oraz obyczaje Kaszubi, potomkowie średniowiecznych Pomorzan. Choć stanowili społeczność odrębną pod względem języka i tradycji, podkreślali swój nierozerwalny związek z polskością.

Rodzina Bojków, którzy zamieszkiwali tereny Karpat (od Bieszczad do Gorganów). Byli oni mniejszością etniczną pochodzenia ruskiego.

- *fotografia, Polska, lata 30. XX w.*

? Jakie mniejszości etniczne zamieszkiwały Polskę w okresie międzywojennym?

Główne wyznania II Rzeczypospolitej

Wyznanie	Wierni
Kościół rzymskokatolicki (kościół łaciński)	należała do niego większość Polaków, mniejszość litewska oraz górnośląscy Niemcy
Kościół greckokatolicki	ludność ukraińska dawnego zaboru austriackiego (ukraiński kościół narodowy)
Kościół prawosławny	Ukraińcy z zaboru rosyjskiego (Wołyń, Polesie), Białorusini, ludność tutejsza z Polesia, mniejszość rosyjska
Kościół ewangelicko-reformowany (luteranie)	głównie mniejszość niemiecka, mieszkańcy Śląska Cieszyńskiego, Żywiecczyzny i mazurskiej Działdowszczyzny
Judaizm	ludność żydowska

WIELONARODOWA RZECZPOSPOLITA

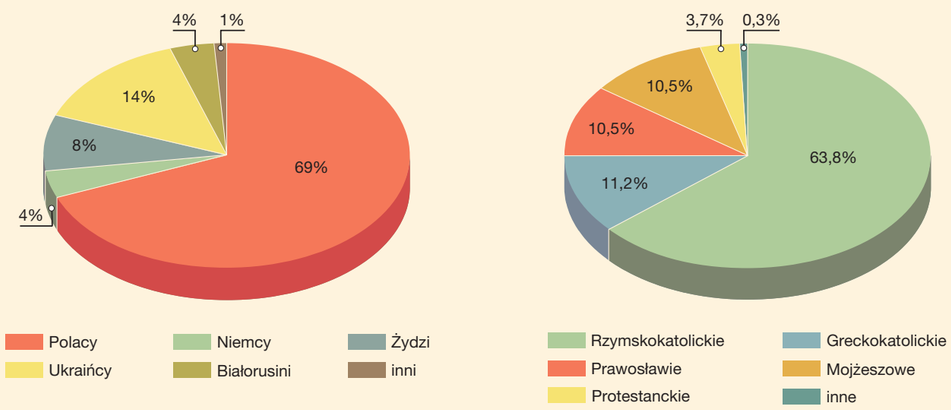
II Rzeczpospolita, podobnie jak przed rozbiorami, była państwem wielonarodowym i wielowyznaniowym. W 1921 r. Polacy stanowili ok. 69% wszystkich mieszkańców. Dominowali liczebnie w zachodnich i centralnych dzielnicach kraju, a także na Wileńszczyźnie. Pozostałą część społeczeństwa stanowiły mniejszości narodowe.

- **Ukraińcy** zamieszkiwali głównie południowo-wschodnie tereny kraju. Posługiwali się językiem ukraińskim i wyróżniało ich silne poczucie odrębności narodowej. Była to głównie ludność wiejska, która pracowała we własnych gospodarstwach. W miastach regionu Ukraińcy stanowili trzecią grupę etniczną – po Polakach i Żydach.
- **Żydzi** byli drugą liczebnie mniejszością narodową w Polsce. W II RP znajdowała się największa w Europie i druga na świecie (po USA) społeczność żydowska. Na co dzień używali języka jidysz, a podczas obrzędów

PODZIAŁ NARODOWY I WYZNANIOWY KRAJU

Informacje na temat narodowości i wyznań II Rzeczypospolitej pochodzą głównie z dwóch spisów powszechnych przeprowadzonych w 1921 r. (jeszcze przed ostatecznym ustaleniem granic) i w 1931 r. Pokazują one, że podziały wyznaniowe były na ogół zgodne z granicami podziałów narodowych i etnicznych.

Struktura narodowościowa II Rzeczypospolitej według spisu z 1921 r.

Struktura wyznaniowa II Rzeczypospolitej według spisu z 1921 r.

? Przeanalizuj wykresy i odpowiedz, z czego wynikały różnice w strukturze narodowościowej i wyznaniowej.

MNIEJSZOŚCI NARODOWE W POLSCE MIĘDZYWOJENNEJ

?

1. Wskaż obszary, na których duży odsetek ludności stanowiły mniejszości narodowe.
2. Wymień tereny zamieszkiwane przez ludność pochodzenia niemieckiego.

– hebrajskiego. Zamieszkiwali w miastach i miasteczkach, głównie w dawnych zaborach rosyjskim i austriackim.

- **Niemcy** zamieszkiwali przeważnie tereny dawnego zaboru pruskiego (Wielkopolska, Pomorze, Górny Śląsk), czuli silny związek z państwem niemieckim i często wrogo odnosili się do Polski.
- **Białorusini** zamieszkiwali wschodnie województwa II RP. Nie mieli tak silnego poczucia odrębności narodowej jak Ukraińcy czy Litwini, ich tożsamość dopiero zaczynała się kształtować.
- **Litwini** byli mniej liczni od Białorusinów, lecz znacznie lepiej zorganizowani. Ponadto posiadali oparcie w niepodległym państwie litewskim. Zakładali własne organizacje i wydawali prasę.
- W odrodzonej Rzeczypospolitej znalazły się także mniej liczne mniejszości narodowe, takie jak **Czesi i Słowacy**.
- Ponadto obszary Polesia zamieszkiwała ludność, która nie czuła się związana emocjonalnie z jakimkolwiek państwem i nie utożsamiała się z żadną grupą narodową. Sama siebie określała jako tutejsi lub Poleszucy.

Kwestia mniejszości narodowych była jednym z kluczowych problemów II Rzeczypospolitej. W okresie międzywojennym wypracowano dwie koncepcje radzenia sobie z różnorodnymi grupami etnicznymi. Obie opierały się na wspomaganiu procesów asymilacyjnych, m.in. poprzez polskie szkolnictwo i obowiązkową służbę wojskową. W dobie rządów parlamentarnych asymilację rozumiano jako stopniowe, choć przeprowadzane pod przymusem wchłonięcie grup mniejszościowych przez naród polski. Z kolei sanacja pragnęła rozwiązać problem obcych narodowości za pomocą asymilacji państwowej i zachęcić przedstawicieli mniejszości do stworzenia wraz z Polakami jednego państwa.

UKRAIŃCY I NIEMCY W II RP

Próby stworzenia niepodległego państwa podjęte przez Ukraińców po I wojnie światowej zakończyły się porażką. Kres marzeniom o suwerennym państwie ukraińskim położył ostatecznie traktat ryski. Większość ziem ukraińskich znalazła się w granicach ZSRS, a ich zachodnia część (Galicja Wschodnia oraz Wołyń) – w II Rzeczypospolitej. Zamieszkujący je Ukraińcy prowadzili aktywną działalność polityczną, gospodarczą i społeczną. Uczestniczyli w wyborach do parlamentu i samorządu, a w szkołach mogli się uczyć w rodzimym języku. Ponadto zakładali własne organizacje kulturalne.

Dla polskich władz kwestia ukraińska stanowiła jeden z największych problemów zagrażających bezpieczeństwu i integralności terytorialnej państwa. Rządy sanacji zamierzały zjednoczyć wszystkie nurty polityczne (także przedstawicieli mniejszości narodowych) w ramach jednego obozu **ideologii państwowej**. W 1935 r. doszło do porozumienia między piłsudczykami a **Ukraińskim Zjednoczeniem Narodowo-Demokratycznym** (**UNDO**), najbardziej wpływową partią Ukraińców. W drugiej połowie lat 30. ugoda została jednak zerwana. Powodem było nieprzyznanie autonomii Galicji Wschodniej, a także zwrot sanacji w kierunku nacjonalizmu. Jednocześnie działania władz polskich, które likwidowały niektóre ukraińskie szkoły, przeprowadzały akcje pacyfikacyjne oraz burzyły prawosławne cerkwie na Chełmszczyźnie w 1938 r., przyczyniły się do wzrostu ukraińskiego nacjonalizmu i popularności **Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów** (OUN). Powstała ona w 1929 r., a jako metodę walki stosowała terror. Działania ukraińskich nacjonalistów oraz władz polskich pogłębiały wrogość i przekreślały szanse na porozumienie. Nie skutkowały natomiast ugodowe kroki wojewody wołyńskiego **Henryka Józewskiego**, który propagował politykę **asymilacji państwowej**.

Mniejszość niemiecka także stanowiła problem dla II Rzeczypospolitej. Zgodnie z traktatem wersalskim Niemcy mogli sami zdecydować, czy chcą pozostać w Polsce, czy wyjechać do ojczyzny. W latach 1918–1925 na podstawie tych uregulowań Rzeczpospolitą opuściło

WARTO WIEDZIEĆ

Działalność terrorystyczna ukraińskich nacjonalistów

Po zawarciu traktatu ryskiego Ukraińcy nie wyzbyli się aspiracji niepodległościowych. W 1920 r. w Pradze powstała Ukraińska Organizacja Wojskowa (UOW, ukr. Ukrajińska Wijśkowa Orhanizacija – UWO), zasilana przez młodzież podatną na ideologię nacjonalistyczną. Walka UOW przyjęła formę działalności terrorystycznej wymierzonej w instytucje i wysokich urzędników państwa polskiego. W 1929 r. założyli w Wiedniu Organizację Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), której jednym z przywódców był Stepan Bandera. OUN przeprowadziła udane zamachy na polityka Tadeusza Hołówkę i ministra spraw wewnętrznych Bronisława Pierackiego. Jej celem byli także działacze ukraińscy, którzy dążyli do porozumienia z Polakami. Nacjonaliści ukraińscy od początku korzystali z pomocy państw wrogich Polsce – Niemiec, Czechosłowacji i Litwy.

Ukraińcy, których oskarżono o przeprowadzenie na zlecenie UWO zamachu na lwowskiego kuratora szkolnego Stanisława Sobińskiego.

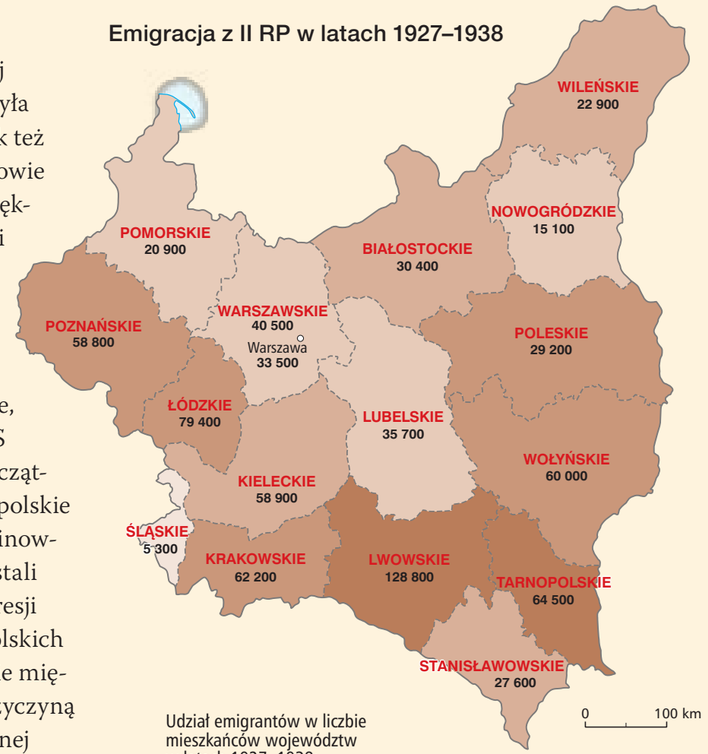
▪ *fotografia, Lwów, 1928 r.*

? Jaki charakter miała działalność wspomnianych organizacji walczących o niepodległość Ukrainy?

POLONIA I POLSKA EMIGRACJA

Poza granicami II Rzeczypospolitej mieszkało ponad 8 mln Polaków. Była to zarówno ludność pogranicza, jak też wychodźcy ekonomiczni i potomkowie wcześniejszych emigrantów. Największym skupiskiem polskiej emigracji były Stany Zjednoczone (4 mln) i Brazylia (ok. 250 tys.). Ponadmilionowa społeczność polonijna żyła także w Niemczech (Śląsk Opolski, Pomorze Zachodnie, Warmia i Mazury, Berlin). W ZSRS mieszkało ok. 900 tys. Polaków. Początkowo władze sowieckie utworzyły polskie okręgi autonomiczne. Podczas stalinowskiego terroru w latach 30. Polacy stali się jednak ofiarami masowych represji i fizycznej eksterminacji. Liczba polskich emigrantów zarobkowych w okresie międzywojennym znacznie spadła. Przyczyną było zaostrzenie polityki imigracyjnej przez Stany Zjednoczone i Niemcy. Mimo to w latach 1918–1939 na wyjazd z kraju zdecydowało się ok. 2 mln osób.

Emigracja z II RP w latach 1927–1938

? Z których województw II RP najwięcej osób zdecydowało się na emigrację?

ok. miliona Niemców. Ci, którzy pozostali, stanowili wprawdzie elitę ekonomiczną zachodnich regionów Polski, jednak utracili swój dotychczasowy status. Polskie panowanie na tych terenach traktowali jako tymczasowe. W tym przekonaniu utwierdzała ich Republika Weimarska, domagająca się rewizji granic.

Mniejszość niemiecka w II Rzeczypospolitej miała prawo do prowadzenia swobodnej działalności politycznej, gospodarczej oraz kulturalnej. Jej przedstawiciele regularnie zasiadali w polskim parlamencie jako posłowie i senatorowie. Wchodzili także w skład lokalnych władz samorządowych. Dominował wśród nich **nurt nacjonalistyczny**. Na początku lat 30. młodsze pokolenie szybko uległo ideologii nazistowskiej i zaczęło zrzeszać się w **Partii Młodoniemieckiej** (filia NSDAP w Polsce powstała w 1931 r.), która zdominowała scenę polityczną mniejszości niemieckiej. Wywiad III Rzeszy traktował zamieszkałych za wschodnią granicą Niemców jako zaplecze swoich działań dywersyjnych i szpiegowskich.

ŻYDZI W POLSCE

Ludność żydowska w II Rzeczypospolitej była grupą niejednolitą pod względem struktury społecznej i zawodowej. Skupiała zarówno zamożnych przedsiębiorców, jak i ubogich rzemieślników. Zdecydowaną większość (ok. 60%) tworzyli jednak reprezentanci drobnomieszczaństwa, czyli różnego rodzaju samodzielni przedsiębiorcy. Żydzi byli także szeroko reprezentowani w wolnych zawodach. Ponadto należeli do elity finansowej kraju. Mieli wśród swoich przedstawicieli wielkich przedsiębiorców oraz właścicieli nieruchomości.

Polscy Żydzi, mocno przywiązani do własnych tradycji oraz religii, stanowili grupę zamkniętą i mało podatną na asymilację. Z Polakami często utrzymywali jedynie więzi ekonomiczne. Część inteligencji żydowskiej nawiązała jednak bliższe stosunki z sąsiadami, a ich reprezentanci wnieśli wkład do kultury i nauki polskiej. Żydowscy działacze polityczni byli podzieleni na trzy główne nurty.

- **Konserwatyści** (skupieni w tzw. Związku Izraela) starali się podtrzymać odrębności narodowe i umacniać żydowską tożsamość. Współpracowali z władzami państwowymi, aby zapewnić Żydom warunki do kultywowania własnej kultury i religii.
- **Syjoniści** za główny cel uznawali budowę suwerennego państwa żydowskiego w Palestynie. W sprawach wewnątrzkrajowych dążyli do zapewnienia swojej społeczności autonomii i pełnego równouprawnienia.
- **Socjaliści** liczyli, że sytuacja Żydów w Polsce poprawi się dzięki przebudowie społeczeństwa zgodnie z postulatami socjalizmu. Ich ugrupowaniem był **Bund** (**Powszechny Żydowski Związek Robotniczy**).

Przejawy wrogości wobec Żydów pojawiły się w Polsce pod koniec lat 30. Polskie środowiska nacjonalistyczne jeszcze przed Wielką Wojną propagowały rywalizację gospodarczą i kulturalną, która miała wyeliminować wpływy Żydów z życia publicznego. Ta aktywność nasiliła się wraz ze wzrostem nacjonalizmu w II RP. Umocnił się wówczas stereotyp Żyda jako wyzyskiwacza polskiego ludu. Niechęć potęgowało także propagandowe powiązanie ludności żydowskiej z ruchem komunistycznym.

WARTO WIEDZIEĆ

Getto ławkowe i *numerus clausus*

Getto ławkowe, ustanowione w 1937 r., było przykładem zjawisk antysemickich inspirowanych przez ONR (Obóz Radykalno-Narodowy) i młodzieżowe organizacje nacjonalistyczne (Młodzież Wszechpolska). Polegało na zmuszaniu studentów żydowskich do zajmowania określonych miejsc na salach wykładowych. Innym przejawem antysemityzmu była procedura *numerus clausus* [czyt.: klauzus], czyli przyjmowanie na uczelnie takiego odsetka żydowskiej młodzieży, ile procent ta mniejszość stanowiła w Rzeczypospolitej. Protestowali przeciwko temu nieliczni polscy studenci i wykładowcy. Dochodziło także do antysemickich samosądów. Takie przypadki nasiliły się po śmierci marszałka Piłsudskiego, gdy do władzy doszło prawicowe skrzydło sanacji.

? Poszukaj informacji o projekcie, do którego nawiązywało hasło *Żydzi na Madagaskar!*, popularne w kręgach endeckich.

Antyżydowskie transparenty wieszane na bramie Uniwersytetu Warszawskiego przez studentów, którzy domagali się utworzenia getta ławkowego dla Żydów i zmniejszenia opłat dla polskich studentów.
▪ *fotografia, Warszawa, 1936 r.*

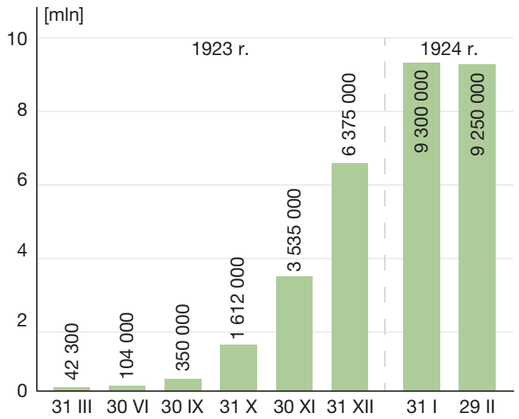
GOSPODARKA II RP

Odrodzona Rzeczpospolita zmagała się z wieloma problemami gospodarczymi. Podczas I wojny światowej ziemie polskie były

wyniszczone walkami oraz eksploatowane ekonomicznie przez państwa centralne, okupujące Królestwo Polskie. Na tę sytuację nałożyły się trudności wynikające z historycznego podziału kraju na trzy zabory. Zjednoczona Polska składała się bowiem z dzielnic, które przez ponad 100 lat funkcjonowały w odmiennych strukturach gospodarczych. Do najbardziej rozwiniętych regionów Rzeczypospolitej (i całej ówczesnej Europy) należał Górny Śląsk. Mimo strat poniesionych podczas I wojny przemysłowy potencjał zachowały też niektóre rejony Polski centralnej (Zagłębie Dąbrowskie, Łódź, Warszawa) i dawnej Galicji (m.in. przemysł naftowy w Borysławiu).

Większość ziem II Rzeczypospolitej miała charakter rolniczy. Poziom rolnictwa w poszczególnych dzielnicach był jednak zróżnicowany. W Wielkopolsce, na Pomorzu i Śląsku funkcjonował model zbliżony do zachodniej Europy. Z kolei w dawnym Królestwie Polskim, na Kresach Wschodnich i w Galicji istniało dużo niewielkich gospodarstw stosujących prymitywne środki produkcji. Różnice w rozwoju poszczególnych zaborów sprawiły, że w okresie międzywojennym zarysował się podział na tzw. **Polskę A** (województwa zachodnie i centralne) oraz **Polskę B** (zacofane regiony rolnicze na wschodzie i południu). Poważnym problemem był brak wspólnej waluty. W odrodzonym kraju istniało kilka systemów pieniężnych – rosyjskie ruble, austriackie korony, niemieckie marki oraz liczne waluty zastępcze. Stopniowo w całej Rzeczypospolitej wprowadzono markę polską, emitowaną przez Polską Krajową Kasę Pożyczkową (PKKP). Ponadto sieć kolejowa i drogi stanowiły część odrębnych systemów: niemieckiego, austriackiego i rosyjskiego. Z tego powodu największe miasta, będące lokalnymi ośrodkami gospodarczymi, nie miały dogodnych połączeń komunikacyjnych. Aby pobudzić rozwój gospodarczy, w 1919 r. władze centralne powołały Polskie Koleje Państwowe.

Rozwój hiperinflacji w Polsce w latach 1923–1924 na podstawie kursu dolara w markach polskich

REFORMY GRABSKIEGO

Po odzyskaniu niepodległości polskie władze musiały się skupić na prowadzeniu wojny, m.in. z Rosją Sowiecką. To na ten cel – a nie na odbudowę – przeznaczały początkowo większość środków. Ponadto walki doprowadziły do zubożenia społeczeństwa, a niezadowolenie sprzyjało wybuchowi rewolucji. Aby temu zapobiec, władze przeprowadziły wiele reform społecznych. Obciążyły one finanse państwa i zwiększyły deficyt budżetowy. W kraju zapanował kryzys. Młode państwo nie mogło jednak liczyć na pożyczki zagraniczne, dlatego rząd zaczął zwiększać emisję pieniędzy. To wywołało inflację, która początkowo przyniosła pewne korzyści – zwiększył się polski eksport, wzrosła produkcja przemysłowa i rolna, a bezrobocie znacznie spadło. Jednak utrzymująca się tendencja inflacyjna doprowadziła do obniżenia zarobków pracowników najemnych. Opłacalność produkcji rolnej się zmniejszyła. W drugiej połowie 1923 r. wystąpiła hiperinflacja, a wartość polskiej waluty błyskawicznie spadła. Aby przeciwdziałać kryzysowi, centroprawicowy rząd wprowadził drastyczne oszczędności i cięcia wydatków. W kraju wybuchły protesty społeczne, stłumione siłowo. To doprowadziło do upadku rządu Witosa i powołania w grudniu 1923 r. pozaparlamentarnego rządu **Władysława Grabskiego**.

Nowy rząd usiłował ustabilizować gospodarkę. W tym celu zamierzał poprawić ściągalność podatków, opanować hiperinflację i przeprowadzić **reformę walutową**. Ponadto kontynuował cięcia budżetowe, podniósł podatki i rozszerzył system monopoli państwowych. Uchwalił także nadzwyczajny podatek majątkowy, którym obciążono klasy posiadające. W lutym 1924 r. inflacja zahamowała, a marka polska została zastąpiona złotym. Choć początkowo reforma przyniosła pozytywne efekty dla gospodarki, w dłuższej perspektywie zmniejszyła konkurencyjność polskiego eksportu. To z kolei poskutkowało spadkiem produkcji i wzrostem bezrobocia.

REFORMA ROLNA

Kwestia stosunków własnościowych na wsi była jednym z najważniejszych problemów społecznych i gospodarczych w II Rzeczypospolitej. Na prowincji panował bowiem głód ziemi. Małe gospodarstwa nie były w stanie

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW GRABSKI (1874–1938)

Pochodził z rodziny szlacheckiej, która kultywowała tradycje patriotyczne i niepodległościowe. W 1894 r. ukończył Szkołę Nauk Politycznych w Paryżu, a następnie studiował ekonomię i historię na Sorbonie. Po śmierci ojca wrócił do kraju i przejął rodzinne gospodarstwo na Kujawach. Pracę na roli łączył z działalnością społeczną. W 1905 r. zasiadł jako poseł w I Dumie. Po Wielkiej Wojnie został powołany przez Józefa Piłsudskiego na prezesa Głównego Urzędu Likwidacyjnego, którego zadaniem było ustalenie strat wojennych i zagranicznej polityki finansowej. Pełnił funkcję premiera w czasie wojny bolszewickiej. W grudniu 1923 r. objął urząd premiera. Przeprowadził istotne reformy, m.in. reformę walutową. Po dymisji w 1925 r. poświęcił się pracy naukowej. Zmarł w 1938 r.

REFORMA WALUTOWA

Banknoty o nominale 50 złotych.
▪ *banknot, Polska, 1929 r.*

Najważniejszym etapem zaproponowanej przez Grabskiego reformy było wprowadzenie całkowicie nowej waluty. W tym okresie powołano do istnienia Bank Polski – niezależną od rządu instytucję odpowiedzialną za emisję pieniądza. Była to spółka akcyjna, w której państwo miało jedynie niewielki pakiet udziałów. 28 kwietnia 1924 r. do obiegu wprowadzono nową jednostkę monetarną. Złoty miał pokrycie w zgromadzonym przez Bank Polski złocie, a jego wartość była równa frankowi szwajcarskiemu oraz 1 800 000 dotychczasowych marek polskich. Reforma walutowa przeprowadzona przez Grabskiego miała stabilizujący wpływ na stosunki gospodarcze w Rzeczypospolitej. Przywróciła zaufanie obywateli do waluty krajowej, zrównoważyła budżet państwa i uszczelniła system podatkowy. Unormowała także polski system finansowy i bankowy. W odróżnieniu od innych krajów europejskich (np. Austrii) naprawę polskiego pieniądza premier przeprowadził wyłącznie z wykorzystaniem zasobów krajowych, bez pożyczek zagranicznych.

? Jakie konsekwencje dla polskiej gospodarki miała reforma walutowa?

GOSPODARKA II RZECZYPOSPOLITEJ

? **1.** Wskaż okręgi przemysłowe, w których wydobywano węgiel kamienny.

2. Wymień przyczyny polityczne i społeczne założenia Centralnego Okręgu Przemysłowego w południowo-centralnej Polsce.

wyżywić szybko wzrastającej liczby ludności. Ponadto zniszczone wojną miasta i słabo rozwinięty przemysł nie nadążały z przyjmowaniem pozbawionych zajęcia rolników.

Stronnictwa ludowe i lewicowe domagały się, by zlikwidować wielką własność ziemską i podzielić ją między chłopów. Z kolei ugrupowania prawicowe (konserwatyści i narodowi demokraci) opowiadały się za zachowaniem dotychczasowych stosunków lub wprowadzaniem stopniowych zmian. Sejm usiłował zachęcić chłopów do walki z armią bolszewicką, dlatego poparł reformę rolną. Ze względu na podziały polityczne jej szczegóły ustalono dopiero w 1923 r. w pakcie lanckorońskim, czyli kompromisie między prawicą i PSL-Piast, reprezentującym interesy chłopów. Parcelacja miała mieć charakter dobrowolny, a skarb państwa zobowiązał się wypłacić odszkodowania właścicielom ziemskim. Gospodarstwa mieli otrzymać w pierwszej kolejności chłopi nieposiadający gruntów, małorolni oraz weterani.

Wprowadzana stopniowo reforma nie rozwiązała problemu przeludnienia i ubóstwa na wsi. Pogarszająca się sytuacja gospodarcza powodowała wzrost napięć, szczególnie widocznych podczas Wielkiego Kryzysu, który mocno dotknął polską wieś.

WOJNA CELNA Z NIEMCAMI

W połowie lat 20. polsko-niemieckie relacje ekonomiczne znacznie się pogorszyły. Miało to duże znaczenie, ponieważ Niemcy pozostawały głównym polskim partnerem handlowym, a dobrze rozwinięte ziemie dawnego zaboru pruskiego były ściśle powiązane z gospodarką niemiecką (zwłaszcza Górny Śląsk). Niemcom zależało jednak na osłabieniu pozycji Polski i rewizji wschodniej granicy. Latem 1925 r. Republika Weimarska obłożyła wysokim cłem polski węgiel. Ponadto zakazała importu wielu towarów produkowanych w Rzeczypospolitej. W odpowiedzi rząd w Warszawie zakazał importu produktów przemysłowych z Niemiec. Rozpoczęta w 1925 r. wojna celna miała dramatyczne konsekwencje dla polskiej gospodarki. Polska produkcja przemysłowa i wydobycie spadły o 20%, co poskutkowało wzrostem bezrobocia i niezadowolenia społecznego. Do długofalowych skutków konfliktu należało też rozluźnienie więzów ekonomicznych zachodniej Polski z gospodarką niemiecką. Przemysł musiał więc szukać kontrahentów w innych regionach, co z kolei zintegrowało rynek wewnętrzny w Polsce.

POLITYKA GOSPODARCZA PO 1926 ROKU

Po przejęciu władzy przez Piłsudskiego w maju 1926 r. szefem resortu przemysłu i handlu, odpowiedzialnym za politykę ekonomiczną, został inżynier **Eugeniusz Kwiatkowski**. Był on doskonałym organizatorem, który przyczynił się do odbudowy zniszczonego długoletnimi wojnami przemysłu. Wykorzystując dobrą koniunkturę światowej gospodarki pod koniec lat 20., Kwiatkowski przyspieszył budowę portu w Gdyni i szeregu związanych z nim połączeń komunikacyjnych. Te działania wzmocniły potencjał ekonomiczny Polski i pomogły uniezależnić kraj od silniejszych sąsiadów. Aktywność ministra Kwiatkowskiego spowolnił dopiero Wielki Kryzys. Negatywne następstwa tej zapaści trwały w Polsce aż do 1935 r. i w dramatyczny sposób obniżyły stopę życiową mieszkańców, a także produkcję przemysłową. Okres ten okazał się szczególnie niekorzystny dla polskiego rolnictwa, które w dalszym ciągu stanowiło główną gałąź polskiej gospodarki. Kwestie przeludnienia wsi, nędzy jej mieszkańców oraz bardzo wysokiego bezrobocia były kluczowymi problemami państwa polskiego także po zakończeniu kryzysu.

WARTO WIEDZIEĆ

Budowa magistrali węglowej

Po wybuchu wojny celnej i zamknięciu niemieckich granic dla polskiego węgla zaczęto szukać nowych rynków zbytu dla tego surowca. Po 1925 r. miał on być transportowany do krajów nadbałtyckich drogą morską przez polskie porty. Aby ominąć pośrednictwo gdańskie i niemieckie, rząd zdecydował się na budowę linii kolejowej łączącej nowy port w Gdyni z Górnym Śląskiem. Nowoczesna, dwutorowa magistrala węglowa o długości 552 km z Katowic do Gdyni powstawała w latach 1928–1933. Przyczyniła się ona do integracji gospodarczej ziem polskich i otworzyła polski handel zagraniczny na transport morski.

? Na podstawie tabeli oraz uzyskanych informacji przedstaw znaczenie magistrali węglowej dla gospodarki II RP.

Eksploatacja magistrali węglowej przez PKP w latach 1933–1937

Rok	Liczba przewiezionych towarów (w mln tonokilometrów*)	Zysk PKP z przewozu towarów magistralą (w mln zł)
1933	1470	1,0
1934	1894	5,0
1935	1968	7,4
1936	3672	17,6
1937	3888	18,0

* Tonokilometr – miara w transporcie określająca przewiezienie 1 tony towaru na odległość 1 kilometra.

Źródło: M. Widernik, *Magistrala węglowa Śląsk–Gdynia i jej znaczenie w okresie międzywojennym*, [w:] „Zapiski Historyczne", tom XLIX, rok 1984, zeszyt 2.

BUDOWA COP

Sytuacja gospodarcza kraju poprawiła się w drugiej połowie lat 30. Wzrosły eksport i produkcja przemysłowa, a także rentowność rolnictwa. Eugeniusz Kwiatkowski (będący od 1935 r. wicepremierem i ministrem skarbu) wykorzystał korzystne ogólnoświatowe trendy i wdrożył czteroletni plan inwestycyjny. Zakładał on modernizację polskiego przemysłu w ciągu 4 lat od 1936 do 1940 r. Państwo miało być zarówno inwestorem, jak i właścicielem nowych zakładów produkcyjnych. Kwiatkowski chciał rozbudować przemysł ciężki i zbrojeniowy, zagęścić sieć komunikacyjną i zwiększyć wytwórstwo energii elektrycznej. Plan wicepremiera miał dwa główne cele:

- wzmocnienie potencjału gospodarczego i militarnego kraju w obliczu narastającego zagrożenia z zewnątrz,
- zmniejszenie bezrobocia oraz przebudowę struktury zawodowej i społecznej (obniżenie liczby zatrudnionych w rolnictwie).

Projekt zakładał utworzenie **Centralnego Okręgu Przemysłowego** (**COP**) w polskim trójkącie bezpieczeństwa (z dala od granic zewnętrznych), czyli na pograniczu czterech województw: krakowskiego, kieleckiego, lubelskiego i lwowskiego. Ten rejon należał do najmniej rozwiniętych gospodarczo. Najważniejsze obiekty COP-u umieszczono w widłach Wisły i Sanu, gdzie znajdowały się złoża surowców i korzystne warunki demograficzne. Pozytywne rezultaty tej inicjatywy zachęciły Kwiatkowskiego do ogłoszenia kolejnego planu gospodarczego. W ciągu 15 lat (1939–1954) Polska miała przejść proces gwałtownej industrializacji oraz rozbudowy infrastruktury komunikacyjnej i energetycznej. Realizacji tego ambitnego celu przeszkodził jednak wybuch II wojny światowej.

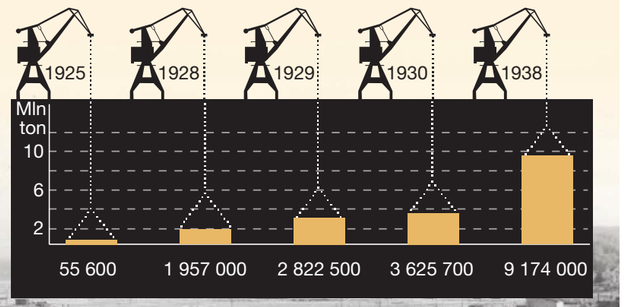
GDYNIA

Wybudowanie własnego portu morskiego stało się kluczowe dla polskiej gospodarki po decyzji o utworzeniu Wolnego Miasta Gdańska. Wybór padł na Gdynię ze względu na jej korzystne położenie. Budowa ruszyła już w 1921 r., a dwa lata później otwarto port tymczasowy. W 1925 r., po rozpoczęciu wojny celnej z Niemcami, prace znacznie przyspieszyły. Dzięki budowie nowoczesnego portu Polska mogła nawiązać bezpośrednie kontakty z całym światem. Nakładem środków budżetowych i prywatnych w miejscu niewielkiej wioski rybackiej w ciągu zaledwie kilku lat powstało najnowocześniejsze miasto II Rzeczypospolitej i największy port południowego Bałtyku.

Budowa Gdyni w rzeczywistości polegała na wyrwaniu morzu części lądu, na którym potem powstały porty handlowy i wojenny. W momencie uzyskania praw miejskich miasto liczyło jedynie 12 tys. mieszkańców.

▪ *fotografia, Gdynia, 1929 r.*

Przeładunek portu w Gdyni

? Jakie znaczenie dla Polski miała budowa portu w Gdyni?

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZEMÓWIENIE EUGENIUSZA KWIATKOWSKIEGO W SEJMIE

W przemówieniu wygłoszonym w sejmie 5 grudnia 1935 r. minister skarbu II Rzeczypospolitej skomentował katastrofalne położenie polskiej wsi.

[...] *Nasza struktura gospodarcza jest wyjątkowo niekorzystna i oporna wobec procesów aktywizacji. Na ok. 33 mln gospodarstw rolnych w Polsce 34% przypada na gospodarstwa zupełnie karłowate i dalsze 31% na gospodarstwa małe 2–5 ha. W województwach południowych liczba gospodarstw karłowatych przekracza nawet 54% ogółu gospodarstw rolnych. Ta wielka warstwa ludności, reprezentująca powyżej 10 milionów ludzi, stoi całkowicie poza nawiasem jakiegokolwiek aktywizmu gospodarczego. W średnich i dobrze prowadzonych gospodarstwach kilkunastohektarowych roczne wydatki gotówkowe gospodarstwa domowego spadły między 1929 r. i 1934 r. z zł 112 na zł 40 na dorosłą osobę.* [...] *wszystko to spowodowało, że wieś polska w XX wieku powróciła prawie do gospodarki naturalnej. Zamiast rozwijać swą pojemność, jako naturalny i niewyczerpany rynek zbytu, wieś staje się pod każdym względem tylko skromnym i ciasnym dodatkiem do rynku miejskiego. Można by powiedzieć, że pod uderzeniami tego młota kryzysowego kraj nasz począł się rozpadać gospodarczo na 4 różne elementy i części, a każda z nich była niepodobna do drugiej.* [...] *Najpowszechniejsza obserwacja wskazuje na rozpiętość tych różnic, jakie istnieją między miastem w zachodniej i centralnej Polsce, a miastem na kresach wschodnich i południowych, pomiędzy wsią na zachodzie i wschodzie Państwa, pomiędzy każdym miastem i każdą wsią. Szereg potrzeb wsi zaspakaja się dziś w sposób anormalny i niezwykle prymitywy, zapałki dzieli się na części, wraca do łuczywa, a transport pieszy i kołowy na znaczne nawet odległości przyszedł ponownie – po przerwie od końca XIX w. – do znaczenia.*

Źródło: *Przemówienie Pana Wicepremiera inż. Eugeniusza Kwiatkowskiego w Sejmie (wygłoszone na plenum Sejmu w dn. 5 XII 1935)*, „Polska Gospodarcza", R. 16 (1935) nr 49, s. 1535.

? 1. Omów strukturę gospodarczą polskiej wsi.
2. Scharakteryzuj sytuację na polskiej wsi.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw strukturę narodowościową i wyznaniową II Rzeczypospolitej.
2. Wyjaśnij, z czego wynikało wrogie nastawienie mniejszości niemieckiej i ukraińskiej do państwa polskiego.
3. Wskaż przyczyny zróżnicowania ekonomicznego poszczególnych rejonów odrodzonej Polski.
4. Wyjaśnij, na czym polegała reforma rolna wprowadzona w połowie lat 20.
5. Scharakteryzuj politykę gospodarczą Eugeniusza Kwiatkowskiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Gołębiowski, *COP. Dzieje industrializacji w rejonie bezpieczeństwa 1922–1939*, Kraków 2000.
M.J. Łozińscy, *Życie codzienne i niecodzienne w przedwojennej Polsce*, Warszawa 1999.

Mniejszości narodowe w II Rzeczypospolitej – równouprawnienie czy dyskryminacja?

Jednym z poważniejszych problemów wewnętrznych, z jakim przyszło zmierzyć się młodemu państwu polskiemu, była kwestia mniejszości narodowych. W nową rzeczywistość polityczną Polska wkraczała jako kraj wielonarodowy, wielowyznaniowy oraz wielojęzyczny.

Prawa mniejszości narodowych

W 1931 r. Rzeczpospolita liczyła prawie 32 mln mieszkańców, z czego ponad 30% stanowiły mniejszości narodowe. Dane z tego roku, uzyskane na podstawie drugiego powszechnego spisu ludności, wykazały, iż największa była mniejszość ukraińska (ok. 16% – 5–6 mln). Drugą co do wielkości była mniejszość żydowska (ok. 10% – 3 mln), następnie białoruska (ok. 6% – 2 mln) oraz niemiecka (ok. 2% – 1 mln). Rosjanie, Czesi, Słowacy i Litwini stanowili 1% mieszkańców kraju. Zdaniem wielu historyków Polska *w 1931 r. wraz z państwami sąsiedzkimi tworzyła najbardziej zapalny region w Europie z powodu konfliktów narodowościowych*.

Pozycję prawną mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej regulowały zarówno traktaty międzynarodowe, jak i ustawodawstwo wewnętrzne. W 1919 r. Polska przyjęła tzw. traktat mniejszościowy, który określał uprawnienia mniejszości oraz obowiązki państwa wobec nich. Na mocy tego porozumienia przedstawiciele mniejszości uzyskali możliwość prowadzenia na własny koszt szkół oraz instytucji charytatywnych, religijnych i społecznych we własnym języku. Państwo zobowiązało się też do finansowania szkół publicznych z narodowym językiem wykładowym. Co więcej, traktat gwarantował przyznanie mniejszościom praw językowych oraz religijnych. Praw mniejszości broniła także konstytucja marcowa z 1921 r. W art. 95 napisano, iż *Rzeczpospolita Polska zapewnia na swoim obszarze zupełną ochronę życia, wolności i mienia wszystkim bez różnicy pochodzenia, narodowości, języka, rasy lub religii*.

Żydzi wyjeżdżający do Izraela w ramach prowadzonej przez syjonistów akcji emigracji do Palestyny korzystali z pomocy polskich władz. Opuszczający Polskę Żydzi otrzymywali dostawy broni, a w polskich ośrodkach szkoliły się żydowskie oddziały zbrojne. Polscy dyplomaci starali się też, aby żydowscy osadnicy zostali życzliwie przyjęci przez Brytyjczyków administrujących Palestyną.

▪ *fotografia, Warszawa, 1925 r.*

Grupa Ukraińców z portretem i tablicą z napisem *Niech żyje Józef Piłsudski*. Stosunek Ukraińców do władz polskich był złożony i niejednolity, podobnie jak rządowa polityka wobec nich. Polskie stronnictwa polityczne miały zróżnicowane plany wobec mniejszości.

▪ *fotografia, Polanka, 1935 r.*

Ograniczenie swobody mniejszości

Wejście w życie postanowień ustawy zasadniczej nie oznaczało jednak automatycznego anulowania obowiązujących od czasów zaborów rozporządzeń ograniczających przywileje mniejszości narodowych. Przepisy niezgodne z konstytucją w ciągu roku miały zostać zastąpione nowymi regulacjami. Tak się jednak nie stało. Najwięcej legislacji niekorzystnych dla mniejszości funkcjonowało na ziemiach wchodzących w skład byłego zaboru rosyjskiego. Nadal obowiązywało prawo, które wyznaczało za określone przestępstwa większe kary dla Żydów niż dla chrześcijan. Żydzi nie mogli pełnić określonych funkcji publicznych, a w niektórych przypadkach kupić ziemi. Ostatecznie dopiero ustawa z 1931 r. wprowadziła pełne równouprawnienie dla wszystkich obywateli Rzeczypospolitej. Konstytucja kwietniowa z 1935 r. w dalszym ciągu stała na straży praw mniejszości narodowych, choć wprowadziła zasadę lojalności wobec państwa i zakazała działań mogących mu zaszkodzić. Pojawienie się takiego zapisu wskazywało na istnienie poważnych problemów wynikających z wielonarodowej struktury kraju.

Próba asymilacji

Prowadzona przez ówczesny rząd polityka asymilacyjna nie przyniosła oczekiwanych rezultatów. To przesądziło o zaostrzeniu stanowiska państwa polskiego wobec mniejszości narodowych. W latach 1936–1939 obowiązywał Program Wzmacniania Polskości Kraju, według którego różnorodne formy działalności politycznej, społecznej i kulturalnej prowadzone przez przedstawicieli mniejszości uznano za wrogie i nielegalne. Wśród historyków często pojawia się opinia o braku spójnej i przemyślanej polityki wobec problemów wieloetnicznej Polski. Endecja zakładała asymilację i przymusową emigrację, a zwolennicy Piłsudskiego wykorzystywali aparat wojskowy jako narzędzie nacisku na osoby o odmiennej narodowości. Niektórzy badacze tego okresu zauważają, że postawa władz wobec reprezentantów mniejszości miała charakter represyjny. Inni historycy twierdzą, że sytuacja mniejszości narodowych w Polsce przypominała czasami sytuację Polaków, gdy znajdowali się pod zaborami.

Szansa na całkowite rozwiązanie konfliktów na tle narodowościowym w II Rzeczypospolitej wydaje się nierealna. Sprzeczności interesów, jakie występowały w ówczesnej sytuacji polityczno-gospodarczej, były zbyt duże. Organizacje mniejszości narodowych miały zróżnicowany program polityczny i złożony stosunek do władz polskich. Rząd polski nie był w stanie sprostać oczekiwaniom mniejszości. Podczas gdy ludność białoruska i ukraińska walczyły o wyzwolenie narodowe i społeczne, mniejszość niemiecka dążyła do zachowania uprzywilejowanej pozycji. Spełnienie wszystkich tych postulatów wymagałoby od państwa zgody na utratę części terytorium.

Delegacje Niemców spoza granic kraju, w tym także ze Śląska, uczestniczyły w zlotach organizowanych w Berlinie. Niemcy zamieszkujący polską część Śląska korzystali ze wsparcia władz Republiki Weimarskiej, a następnie III Rzeszy. Volksbund [czyt.: folksbund], w którym byli zrzeszeni, po dojściu do władzy Hitlera stał się organizacją nazistowską. Część jego członków podczas okupacji ułatwiała niemieckim służbom zatrzymywanie polskich działaczy społecznych.

▪ *fotografia, Berlin, 1931 r.*

7 KULTURA I NAUKA MIĘDZYWOJENNEJ POLSKI

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- rozwój oświaty,
- osiągnięcia polskiej nauki,
- sztuka i literatura w II Rzeczypospolitej,
- początki polskiego filmu.

KULTURA MIĘDZYWOJENNA

Odzyskanie niepodległości pozytywnie wpłynęło na rozwój polskiej sztuki. Kultura narodowa dwudziestolecia międzywojennego uwolniła się od ograniczeń narzucanych wcześniej przez zaborców. Ponadto twórcy nie musieli dłużej skupiać się na tematach wolności i suwerenności. Odejście od dotychczasowych kanonów często prowadziło do stosowania nowych form i środków ekspresji artystycznej. Co więcej, Wielka Wojna odmieniła gusta, estetykę i potrzeby odbiorców. Powszechność edukacji, wzrost czytelnictwa, rozwój prasy, a także powstanie nowych sposobów przekazu informacji, takich jak kinematografia i radiofonia, oddziaływały na zmianę obyczajów i mentalności społeczeństwa.

Czynnikiem wspomagającym rozwój artystyczny w okresie międzywojennym stały się działania państwa polskiego, które wspierało rozmaite przedsięwzięcia kulturalne. **Mecenat państwowy** w znacznym stopniu wpływał na formę i zakres działalności artystycznej. Szczególny nacisk położono na stworzenie ogólnonarodowych kanonów, wzorców i symboli ułatwiających zjednoczenie społeczeństwa i rozdartego zaborami kraju. Z inicjatywy rządowej w 1928 r. powołano **Fundusz Kultury Narodowej**, który poprzez system specjalnych stypendiów i dotacji wspierał prowadzenie działalności artystycznej i naukowej. Ponadto w 1930 r. otwarto **Bibliotekę Narodową** w Warszawie. Jej podstawowym zadaniem stało się gromadzenie, ochrona oraz rejestracja polskich druków i rękopisów.

OŚWIATA I SZKOLNICTWO WYŻSZE

Upowszechnienie i ujednolicenie edukacji było istotnym osiągnięciem II Rzeczypospolitej. W lutym 1919 r., na mocy dekretu naczelnika, wprowadzono obowiązek ukończenia **szkoły powszechnej** (podstawowej). Dotyczył on wszystkich dzieci do 14. roku życia. W 1921 r. blisko ⅓ dorosłych mieszkańców Polski nie potrafiła czytać ani pisać. Dzięki upowszechnieniu oświaty analfabetyzm spadł do ok. 20% już w pierwszej dekadzie niepodległości. Władze rozbudowały sieć szkół powszechnych. W wielu miejscowościach na Kresach Wschodnich takie placówki wpływały na podniesienie poziomu cywilizacyjnego i kulturalnego całej okolicy. Ponadto integrowały lokalną społeczność. Szkoły powszechne przekazywały też wartości patriotyczne i uczyły szacunku do państwa, co utrwalało tożsamość narodową najmłodszych Polaków.

Dzieci uczące się w szkole powszechnej w Kobryniu w województwie poleskim.

- *fotografia, Polska, lata 30. XX w.*

ARCHITEKTURA NIEPODLEGŁOŚCI

W architekturze był szczególnie widoczny wpływ, jaki odzyskanie niepodległości wywarło na polską sztukę. Budynki publiczne (m.in. gmachy urzędów, dworców i szkół) miały świadczyć o odrodzeniu i witalności nowego państwa. Początkowo promowano styl narodowy, nawiązujący do architektury dworkowej i renesansowej. W latach 30. popularność zdobył modernizm. Podkreślał on nowoczesność i siłę Polski. Najlepszym przykładem tego kierunku stała się zabudowa Gdyni – miasta-symbolu niepodległej Rzeczypospolitej. W podobnym tempie rozwijała się Warszawa, gdzie stawiano całe dzielnice inspirowane najnowszymi trendami światowej architektury. Do najbardziej charakterystycznych budynków okresu międzywojennego zalicza się zamek prezydenta w Wiśle zaprojektowany przez Adolfa Szyszko-Bohusza czy Muzeum Narodowe stworzone na podstawie szkicu Tadeusza Tołwińskiego.

Gmach Muzeum Narodowego w Warszawie jest jednym z najbardziej rozpoznawalnych budynków stolicy. Modernistyczna bryła składa się z trzech budynków ustawionych prostopadle do ulicy oraz trzech łączących je równolegle, które znajdują się w głębi.

- *fotografia, Warszawa, lata 30. XX w.*

? W których miastach dynamicznie rozwijała się architektura modernistyczna?

Szkolnictwo średnie w dwudziestoleciu międzywojennym także dynamicznie się rozwijało. Na początku lat 20. najpopularniejszym rodzajem szkół ponadpodstawowych były ośmioletnie gimnazja. Obowiązywały w nich programy przygotowane jeszcze w czasach zaborów. W 1932 r. pod kierunkiem **Janusza Jędrzejewicza** została przeprowadzona reforma systemu edukacyjnego. Wprowadziła ona sześcioletnią **szkołę ogólnokształcącą**, podzieloną na czteroletnie **gimnazjum** i dwuletnie **liceum**. Dzięki temu polskie szkolnictwo średnie miało wysoki poziom nauczania. W odróżnieniu od szkół powszechnych nauka w gimnazjach i liceach była odpłatna. Istotną rolę w polskim systemie edukacji odgrywały także **szkoły zawodowe**. Ich zadaniem było rozwijanie umiejętności przydatnych na rynku pracy. Szkoły te dobrze przygotowywały do pracy w przemyśle modernizującej się gospodarki w II RP.

W odrodzonej Polsce doskonalono też **szkolnictwo wyższe**. W dalszym ciągu funkcjonowały **Uniwersytet Jagielloński** w Krakowie i **Uniwersytet Lwowski** (w latach 1919–1939 nazywany Uniwersytetem Jana Kazimierza). Ponadto powstały nowe ośrodki akademickie. Jeszcze w czasie okupacji niemieckiej powołano Uniwersytet Warszawski oraz Politechnikę Warszawską. W 1919 r. ustanowiono

uniwersytet w Poznaniu i Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. W 1918 r. w Lublinie z inicjatywy władz kościelnych założono Katolicki Uniwersytet Lubelski. Powstały także szkoły o charakterze profilowym: Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie, Szkoła Wyższa Gospodarstwa Wiejskiego i Akademia Wychowania Fizycznego im. Józefa Piłsudskiego w Warszawie. W 1938 r. w Polsce działało już 38 uczelni wyższych, na których kształciło się ok. 50 tys. studentów.

ROZWÓJ NAUKI

Odzyskanie niepodległości korzystnie wpłynęło na polską naukę. Wielu polskich badaczy pracujących na uniwersytetach zachodnich (m.in. profesorowie Gabriel Narutowicz i Ignacy Mościcki) powróciło do kraju i działało na rzecz jego odbudowy. Choć większość uczonych była związana z placówkami akademickimi (uniwersytetami, szkołami wyższymi i akademiami), powstawały także samodzielne instytucje, zajmujące się wyłącznie prowadzeniem badań. Jednym z takich ośrodków był **Instytut Radowy**, założony przez **Marię Skłodowską-Curie**, światowej sławy badaczkę i podwójną laureatkę Nagrody Nobla. W Instytucie pogłębiano wiedzę z dziedziny onkologii. Swoją działalność rozszerzyły też stowarzyszenia założone w czasach zaborów.

Kompleks budynków Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, który rozpoczął działalność jesienią 1918 r., jeszcze przed odzyskaniem przez Polskę niepodległości. Miał on zastąpić zlikwidowaną wcześniej przez bolszewików Akademię Duchowną w Petersburgu.

▪ *fotografia, Lublin, lata 30. XX w.*

Były to m.in. Polska Akademia Umiejętności, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Towarzystwo Naukowe w Toruniu i Polskie Towarzystwo Historyczne. Na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie powstała lwowska szkoła matematyczna, za której twórców byli **Stefana Banacha** i **Hugona Steinhausa** [czyt.: sztajnhałza]. Specjalnością tych uczonych była analiza funkcjonalna, która stała się dyscypliną naukową dzięki pracy doktorskiej autorstwa Stefana Banacha. Światowe znaczenie zdobyła inna praca uczonego, wydana w 1932 r. *Teoria operacji liniowych*, a **przestrzeń Banacha** do dziś jest bazą matematyczną informatyki. Do pierwszego pokolenia uczniów lwowskiej szkoły matematycznej należał m.in. Stanisław Ulam, współtwórca amerykańskiej bomby termojądrowej. Dzięki m.in. prof. Steinhausowi działalność szkoły lwowskiej była następnie kontynuowana na Uniwersytecie Warszawskim.

Międzynarodowe uznanie w okresie międzywojennym zdobyli także polscy filozofowie **Roman Ingarden** i **Kazimierz Tatarkiewicz**, autor *Historii filozofii*. Ważną rolę odegrał ponadto **Florian Znaniecki**, który pogłębiał badania socjologiczne, zarówno w Polsce, jak i w USA. W światowych kręgach medycznych poważano prace **Ludwika Hirszfelda**. Jego pionierskie badania pozwoliły stworzyć klasyfikację grup krwi.

WARTO WIEDZIEĆ

Polscy kryptolodzy

Matematyka znakomicie rozwijała się także w Poznaniu. To stamtąd pochodzili kryptolodzy z Biura Szyfrów Sztabu Głównego WP: Marian Rejewski, Jerzy Różycki i Henryk Zygalski. Pracowali oni nad odczytaniem szyfru nadawanego przez maszynę Enigma, stosowaną w niemieckiej armii. Udało się tego dokonać Marianowi Rejewskiemu w 1932 r. Po wybuchu II wojny światowej z osiągnięć Polaków korzystały Francja i Wielka Brytania.

Enigma, czyli niemiecka przenośna maszyna szyfrująca, której działanie opiera się mechanizmie obracających się wirników.

▪ *fotografia współczesna*

? Jakie było znaczenie złamania szyfru Enigmy?

SZTUKI PLASTYCZNE

W latach międzywojennych rozwijały się sztuki plastyczne. Artyści początkowo kontynuowali tradycje niepodległościowe i patriotyczne. Stopniowo jednak zaczęli podążać za nurtami widocznymi w zachodnioeuropejskim malarstwie: kubizmem, futuryzmem, abstrakcjonizmem i ekspresjonizmem. Do najwybitniejszych malarzy epoki należeli reprezentujący jeszcze starą szkołę Julian Fałat, Wojciech Kossak i Olga Boznańska oraz przedstawiciele nowych trendów: Władysław Strzemiński i Stanisław Ignacy Witkiewicz. Duże uznanie w kraju i na świecie zdobyły polska sztuka plakatu oraz grafika.

? Do jakich zmian doszło w malarstwie polskim w okresie międzywojennym?

Autoportret z Tadeuszem Langerem i Bronisławą Włodarską Litauerową to obraz Stanisława Ignacego Witkiewicza.

▪ *obraz, Polska, lata 30. XX w.*

LITERATURA I SZTUKA MIĘDZYWOJENNA

W okresie międzywojennym intensywnie rozwijały się wszystkie formy twórczości literackiej: poezja, proza i dramat. Wielu wybitnych pisarzy kontynuowało wcześniejszą działalność. Zaliczyć do nich można m.in. **Władysława Stanisława Reymonta**, autora powieści *Chłopi*, za którą w 1924 r. otrzymał Literacką Nagrodę Nobla, oraz **Stefana Żeromskiego**, który w powieści *Przedwiośnie* ukazał dylematy pierwszych lat niepodległości. Na twórczości literackiej odcisnął się kryzys wartości, spowodowany Wielką Wojną oraz rewolucją bolszewicką. Pisarze rezygnowali z tematów patriotycznych i podejmowali wątki dotyczące spraw ogólnoludzkich i artystycznych.

Wielu twórców międzywojennych skupiało się w grupach literackich. Do najbardziej znanych należeli warszawscy **skamandryci**: Julian Tuwim, Antoni Słonimski, Jan Lechoń, Jarosław Iwaszkiewicz i Kazimierz Wierzyński.

Głowy wawelskie to cykl 12 rzeźb, które przedstawiają m.in. Annę Jagiellonkę, Adama Mickiewicza i Henryka Walezego. Zostały wykonane przez Xawerego Dunikowskiego w latach 1925–1927. Według pierwotnych założeń miały się znaleźć na stropie Sali Poselskiej zamku wawelskiego, ale nigdy tam nie zawisły.

▪ *fotografia, Polska, XX w.*

KULTURA POPULARNA I SPORT W II RZECZYPOSPOLITEJ

W okresie międzywojennym w Polsce wprowadzono ośmiogodzinny dzień pracy i określono zasady korzystania z płatnych urlopów. Obywatele przeznaczali czas wolny na aktywny wypoczynek i rozrywkę, co sprzyjało rozwojowi kultury popularnej. Chętnie oglądano na żywo zawody sportowe. Mieszkańcy miast chodzili też na rewie, kabarety i dancingi. Najpopularniejszymi środkami masowego przekazu były prasa, radio i kino.

Prasa

Prasa była dla mieszkańców II Rzeczypospolitej głównym źródłem informacji. Ukazywały się tytuły z wielu dziedzin, ale na rynku przeważały czasopisma i gazety ogólnoinformacyjne oraz sensacyjne. Wydawcy promowali aktywność fizyczną i modę sportową, organizowali też plebiscyt na sportowca roku. Wraz z rozwojem prasy postępowała specjalizacja reklamy.

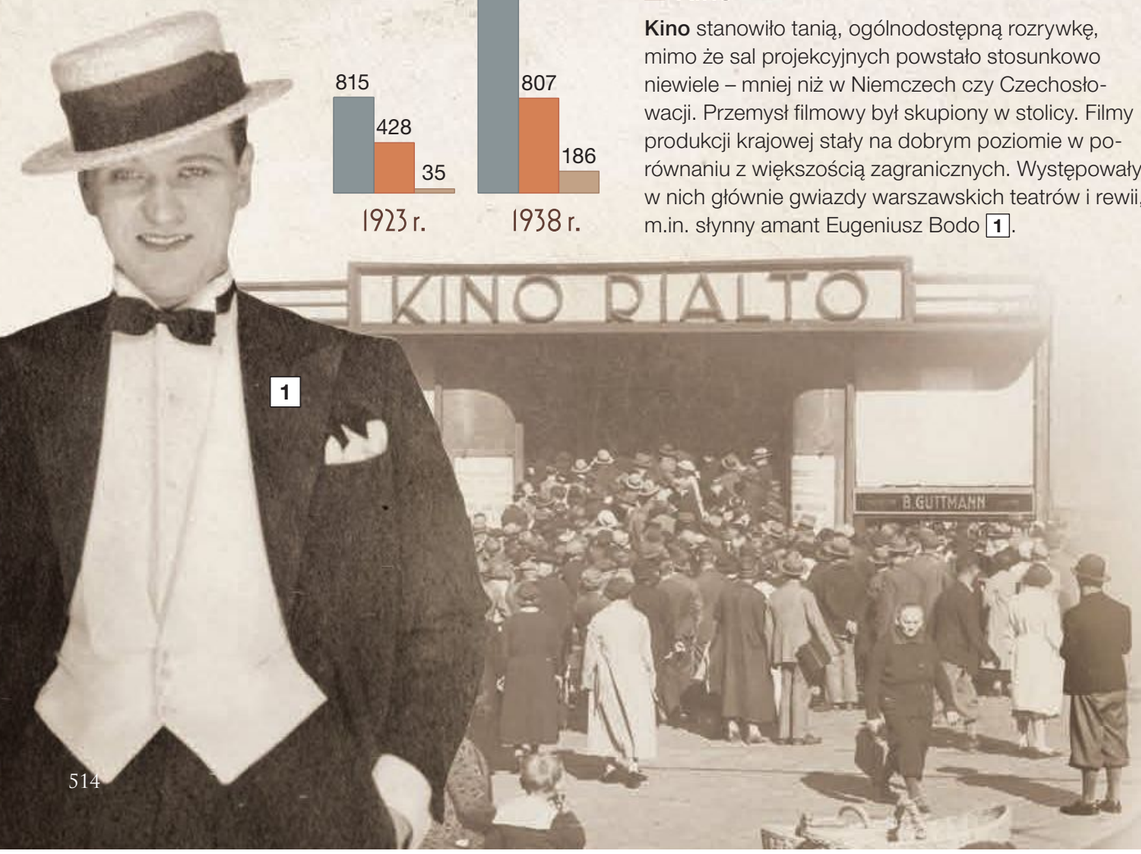

Rozwój prasy i kina

Kino

Kino stanowiło tanią, ogólnodostępną rozrywkę, mimo że sal projekcyjnych powstało stosunkowo niewiele – mniej niż w Niemczech czy Czechosłowacji. Przemysł filmowy był skupiony w stolicy. Filmy produkcji krajowej stały na dobrym poziomie w porównaniu z większością zagranicznych. Występowały w nich głównie gwiazdy warszawskich teatrów i rewii, m.in. słynny amant Eugeniusz Bodo [1].

1

Radio

Radio w 1925 r. miało 200 abonentów, a w 1939 r. już ponad milion. Większość czasu antenowego zajmowała muzyka klasyczna i rozrywkowa. Emitowano też audycje edukacyjne, informacyjne i inne. Potencjał nowego medium szybko docenili dziennikarze sportowi. Od 1927 r. prowadzono relacje na żywo z zawodów, wkrótce zaczęto też nadawać codzienne wiadomości sportowe.

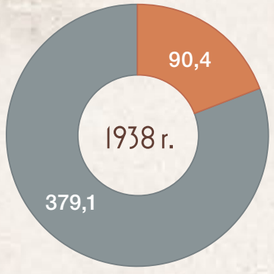

Mieczysław Węgrzyn, Teresa Suchecka i **Włodzimierz Macherski** (od lewej) podczas próby operetki Adama Lenczowskiego *Przygoda w Grinzingu* w Rozgłośni Krakowskiej.

3

Członkowie stowarzyszeń sportowych

Sport

Sport był modny i promowany przez władze, a odnoszący sukcesy zawodnicy cieszyli się statusem celebrytów, jak np. Halina Konopacka [2], pierwsza polska medalistka olimpijska. Chętnie uprawiano wioślarstwo, kolarstwo, sporty zimowe i związane z wojskiem: jeździectwo, strzelectwo, lotnictwo, szermierkę. Jednak najpopularniejszą dyscypliną był futbol. W 1938 r. kadra narodowa zadebiutowała na mundialu we Francji, gdzie przegrała 5:6 z reprezentacją Brazylii [3].

2

TEKST ŹRÓDŁOWY

MANIFEST FUTURYSTÓW

W 1921 r. futuryści wydali broszurę, w której skomentowali – w charakterystycznym stylu – stan polskiej sztuki i twórczości artystycznej.

Do Narodu Pilskiego. Mańfest w sprawie natychmiastowej futuryzacji życa.

[...] *Wojna wszechświatowa wraz z olbrzymim pszesunięćem się całych państw, warstw i narodуw poćągnęła za sobą wilekie przesuńęcie wartości. Rezultatem tego jest kryzys kulturalny, którego widowńą jest dźiśaj cała Europa. Wshodnia i Zahodnia. U nas ten kryzys objaiwa się w szczególnie ostrej i specyficznej formie. Pułtora wieku niewoli politycznej wyćisnęło na całej naszej fizjognomji, psychice i produkcji twardy, ńezatarty śćeg. Świadomość kuluralna nasza ńe mogła się rozwijać tak swobodnie, jak w państwach zachodnich. Z końeczności cała nasza energja narodowa wyładowywała się w kierunku największego naporu, w kierunku żmudnej i mozolnej walki o język, życe i orgańzacje własne.* [...]

My, futuryści polscy, składamy w tym miejscu polskiej poezyji romatyczneń okresu ńewoli, której widma dźiśaj bez litości szczuć i dobijać bedźemy, – hołd za to, że w czasach wielkiego skupiańa się i powolnego dojżewania Narodu Polskiego ńe była sztuką „czystą", a właśnie głęboko narodową, że pisana była sokiem i krwią samego przewalającego się życa, że była tętnem i kszykiem swojego dńa, jaką wogule i jedyńe może i muśi być każda sztuka. Dla tyh samych pszyczyn dźiśaj, kiedy wraz z odzyskańem samodźelnego bytu politycznego, życe polskie wstąpiło w zupełńe nową fazę i ocknęło się wobec miljona czyhających u dźwi zagadnień, o których wczoraj jeszcze ńe było poprostu czasu myśleń, a na które dziś już trzeba dać ńezłoczną i kategoryczną odpowiedź, jeżeli ńe hcemy aby fale nabiegające znów naz zalały, wołany do was: Dość długo byliśmy już narodem-panopticum, produkującym tylko mumje i relikwje. Szalone ńepowstszymane dźiś wali do wszystkich naszych dźwi i okien, kszyczy, dopomina się, wymaga. Jeżeli ńe stać nas na stworzenie nowych kategorji w których by się mogło pomieścić, nwej sztuki, w kturej by się mogło wyśpiewać – ńe ostoimy się. Trzeba otwożyć naośćież wszystkie dźwi i okna, ńeh wywieje ten swąd piwńic i kościelnego kadzidła, kturym od dźecka nauczyli nas oddyhać. Zaopatszeni w gigantyczne respiratory idźemy wam na spotkanie. [...]

Źródło: *Jednodńuwka Futurystuw: manifesty futuryzmu polskiego. Wydańe nadzwyczajne nacałą Żeczypospolitą Polską: Krakuw czerwiec MCMXXI*, Bruno Jasieński, Kraków 1921.

? **1.** Wskaż w tekście elementy charakterystyczne dla futurystów.

2. Wyjaśnij, od jakich trendów w polskiej sztuce przedwojennej chcieli odejść autorzy manifestu.

Władysław Stanisław Reymont był czołowym polskim przedstawicielem realizmu. Oprócz powieści *Chłopi*, która przyniosła mu międzynarodową sławę, napisał także *Ziemię obiecaną*, przedstawiającą życie fabrycznej Łodzi.

▪ *fotografia, Polska, lata 20. XX w.*

Choć odrzucili patriotyczny patos, nie stronili od komentowania aktualnych wydarzeń politycznych. W tym okresie działała także **Awangarda Krakowska**, skupiona m.in. wokół Juliana Przybosia i Tadeusza Peipera [czyt.: pajpera], autora manifestu sztuki awangardowej *Miasto, masa, maszyna*. Ponadto rozwijał się futuryzm. Jego przedstawiciele szli z duchem czasów i tworzyli tzw. sztukę teraźniejszości, sławiącą postęp technologiczny i industrializację. Odrzucali dotychczasowe kanony, sprzeciwiali się nawet regułom ortografii. W tym nurcie tworzyli m.in. Bruno Jasieński

POSTAĆ HISTORYCZNA

STANISŁAW IGNACY WITKIEWICZ – WITKACY (1885–1939)

Był synem znanego malarza i twórcy stylu zakopiańskiego, Stanisława Witkiewicza. Dorastał w otoczeniu młodopolskiej bohemy artystycznej Zakopanego i Krakowa. Ojciec dbał o wszechstronne wykształcenie syna, choć jako przeciwnik formalnej edukacji nigdy nie posłał go do szkoły. Podczas I wojny światowej Witkacy jako poddany rosyjski służył w armii carskiej. Był w Rosji w czasie rewolucji bolszewickiej. Po powrocie do Polski osiadł w Zakopanem. W swojej willi stworzył ośrodek życia towarzyskiego elit artystycznych II Rzeczypospolitej. Był autorem serii portretów najwybitniejszych twórców polskiej sztuki i literatury. We wrześniu 1939 r. chciał wstąpić do armii polskiej, jednak ze względu na wiek i zły stan zdrowia nie uzyskał przydziału. Wraz z uchodźcami skierował się na wschód, gdzie 17 września wkroczyły wojska sowieckie. Na wieść o ataku ZSRS na Polskę zrozpaczony Witkacy odebrał sobie życie. Jego utwory przetłumaczono na 30 języków, a on sam stał się najczęściej wystawianym polskim dramaturgiem na świecie.

i Stanisław Młodożeniec. Autorami nowatorskich dzieł byli również **Stanisław Ignacy Witkiewicz**, **Bruno Schulz** [czyt.: szulc] i **Witold Gombrowicz**. Powieść *Ferdydurke* autorstwa Gombrowicza, krytykująca tradycyjną edukację i wychowanie, stała się wydarzeniem literackim 1938 r.

Literaci komentowali także aktualne procesy społeczne i wydarzenia polityczne. Do najbardziej wnikliwych obserwatorów zaliczali się **Maria Dąbrowska**, **Pola Gojawiczyńska**, **Juliusz Kaden-Bandrowski** i **Tadeusz Dołęga-Mostowicz**. Ten ostatni w powieści *Kariera Nikodema Dyzmy* krytycznie ukazał zależności towarzysko-polityczne ukształtowane przez sanację. Rozwinęła się również sztuka felietonu i reportażu, reprezentowana m.in. przez **Tadeusza Boya-Żeleńskiego**, **Kornela Makuszyńskiego** i **Melchiora Wańkowicza**. Zainteresowaniem czytelników cieszyła się literatura popularna, a zwłaszcza powieści sensacyjne, kryminały i romanse.

KINEMATOGRAFIA II RZECZYPOSPOLITEJ

Choć zalążki polskiej kinematografii sięgają końca XIX w., produkcja filmowa zaczęła się dynamicznie rozwijać dopiero w okresie międzywojennym. Kino traktowano początkowo jako pozbawioną większych walorów artystycznych rozrywkę dla mas. Szybko rosnące zarobki osób zatrudnionych w branży filmowej spowodowały jednak, że angażowało się w nią coraz więcej zdolnych twórców. W pierwszych latach istnienia kina w repertuarze dominowały melodramaty i komedie. Z biegiem czasu polska kinematografia zaczęła produkować

Hanka Ordonówna (właśc. Anna Maria Tyszkiewicz) była nie tylko aktorką, lecz także piosenkarką, tancerką oraz autorką piosenek i wierszy. W 1939 r. została aresztowana przez Gestapo, a po zwolnieniu wyjechała do Wilna znajdującego się w rękach Sowietów. Tam aresztowało ją NKWD. Wraz z mężem trafiła do łagrów na Syberii, skąd wydostała się z armią gen. Andersa.

▪ *fotografia, Polska, lata 30. XX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Sport w dwudziestoleciu międzywojennym

Sport był elementem kultury masowej, który zyskał dużą popularność w okresie międzywojennym. Już w XIX w. promowano ćwiczenia gimnastyczne i zdrowy styl życia. Odrodziła się także idea rywalizacji sportowej – w 1896 r. zorganizowano pierwsze nowożytne igrzyska olimpijskie. Po zakończeniu Wielkiej Wojny zainteresowanie sportem powróciło. Powstawały liczne kluby i towarzystwa sportowe, których członkowie uczestniczyli w rozmaitych zawodach. W prasie pojawiły się oddzielne rubryki z wiadomościami sportowymi. Z czasem powołano osobne tytuły poświęcone tylko sprawom sportu. Największą popularność zyskał „Przegląd Sportowy" założony w 1921 r. w Krakowie. Nowy trend zawitał też do szkół, gdzie aktywność fizyczną stawiano na równi z rozwojem intelektualnym. Z inicjatywy władz wojskowych powstała Akademia Wychowania Fizycznego im. Józefa Piłsudskiego w Warszawie. Uczelnia ta kształciła trenerów i nauczycieli kultury fizycznej. Polscy sportowcy aktywnie uczestniczyli w rywalizacji międzynarodowej i odnosili sukcesy olimpijskie. Podczas igrzysk w Amsterdamie w 1928 r. i Los Angeles w 1932 r. Polacy zdobyli aż trzy złote medale: Halina Konopacka w rzucie dyskiem, Janusz Kusociński w biegu na 10 km i Stanisława Walasiewiczówna w biegu na 100 m.

? Jaki przejawiała się rosnąca popularność sportu?

Janusz Kusociński przekracza metę podczas mistrzostw Warszawy w 1938 r. Oprócz złota na olimpiadzie w Los Angeles zdobył on też srebro w biegu na 5000 m w mistrzostwach Europy.

▪ *fotografia, Warszawa, 1938 r.*

coraz ambitniejsze dzieła. Popularne stały się ekranizacje polskiej literatury (np. wyświetlony po raz pierwszy w 1928 r. *Pan Tadeusz*) i obrazy przestawiające przełomowe wydarzenia z historii Polski (np. *Rok 1863* nakręcony na podstawie *Wiernej rzeki* Stefana Żeromskiego). W latach 30. wprowadzono filmy dźwiękowe, a kino zyskało jeszcze większą popularność. Ponadto po przezwyciężeniu skutków Wielkiego Kryzysu wzrosła zarówno liczba, jak i jakość polskich produkcji filmowych. W okresie międzywojennym do najpopularniejszych polskich gwiazd srebrnego ekranu należeli **Jadwiga Smosarska**, **Eugeniusz Bodo**, **Adolf Dymsza** i **Hanka Ordonówna**, będąca również znaną piosenkarką i artystką rewiową.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw strukturę szkolnictwa podstawowego, średniego i wyższego w międzywojennej Polsce.
2. Wymień najważniejsze osiągnięcia naukowe okresu międzywojennego.
3. Przedstaw trendy panujące w międzywojennej literaturze polskiej.
4. Określ kierunek rozwoju polskiej kinematografii.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Otto, *Literatura i film w kulturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego*, Poznań 2007.
M. Urbanek, *Genialni. Lwowska szkoła matematyczna*, Warszawa 2014.

9 OSTATNIE LATA II RZECZYPOSPOLITEJ

WAŻNE W TYM TEMACIE:

- sytuacja w kraju po śmierci Piłsudskiego,
- opozycja antysanacyjna,
- polityka zagraniczna w latach 30.,
- zajęcie Zaolzia i przygotowania do wojny.

SANACJA PO ŚMIERCI PIŁSUDSKIEGO

Józef Piłsudski zmarł **12 maja 1935 r.**, nie pozostawiając jasnych wskazówek co do wyboru nowego przywódcy sanacji. Formalnie najwyższą funkcję w państwie sprawował prezydent Ignacy Mościcki, który po śmierci marszałka podjął działania mające na celu wzmocnienie swojej pozycji. Prezydent i jego zwolennicy dążyli do poprawy gospodarczej i cywilizacyjnej sytuacji państwa, a także do rozpoczęcia dialogu z opozycją. Mościcki musiał jednak liczyć się z głosami innych polityków ze środowiska sanacyjnego. W połowie lat 30. doszło do tarć pomiędzy poszczególnymi członkami ugrupowania. Rywalizować ze sobą zaczęli bliscy współpracownicy Piłsudskiego z okresu Legionów: **Walery Sławek** (piastujący wówczas funkcję premiera) oraz generałowie **Kazimierz Sosnkowski** i **Edward Rydz-Śmigły**. Ostatecznie zwycięzcą sporu okazał się Rydz-Śmigły, który został Generalnym Inspektorem Sił Zbrojnych i przejął kontrolę nad armią. Głosił hasła silnej władzy państwowej, czym zdobył zaufanie sanacji oraz wyższych oficerów wojskowych. Swoją wygraną zawdzięczał także wstawiennictwu Mościckiego. Prezydent udzielił poparcia generałowi, aby wyeliminować działaczy posiadających znacznie większy autorytet i tym samym – umocnić własną pozycję. Dużym poważaniem, wynikającym w znacznej mierze z zaufania Piłsudskiego, wciąż cieszył się minister spraw zagranicznych **Józef Beck** [czyt.: bek]. Zarówno

TRZY OŚRODKI WŁADZY

Wskutek tarć wewnętrznych po śmierci marszałka Piłsudskiego w obozie sanacyjnym powstały trzy nieoficjalne ośrodki władzy.

- **„Zamek"** – środowisko polityczne skupione wokół prezydenta Ignacego Mościckiego i wicepremiera Eugeniusza Kwiatkowskiego. Dążyło do tego, by poprawić sytuację gospodarczą i podnieść potencjał ekonomiczny kraju.
- **„Klonowa"** (nazwa pochodziła od ulicy Klonowej w Warszawie, przy której siedzibę miał Główny Inspektorat Sił Zbrojnych) – grupa skupiająca głównie wyższych oficerów popierających gen. Rydza-Śmigłego. Zajmowała się sprawami związanymi z podniesieniem stanu obronności państwa.
- **„Wierzbowa"** (nazwa pochodziła od ulicy, przy której znajdowało się Ministerstwo Spraw Zagranicznych) – ugrupowanie zrzeszające współpracowników Józefa Becka. W rękach ministra i jego ekipy znalazła się polityka zagraniczna Polski.

? Jakie nieoficjalne ośrodki władzy powstały w Polsce po śmierci Piłsudskiego?

POGRZEB MARSZAŁKA PIŁSUDSKIEGO

Józef Piłsudski zmarł w Belwederze 12 maja 1935 r. Uroczystości pogrzebowe rozpoczęły się dzień później. Przez pierwsze pięć dni odbywały się one w Warszawie. Najpierw trumnę z ciałem Piłsudskiego wystawiono w Belwederze, potem odbyła się defilada oraz msza. W nocy z 17 na 18 maja ciało zostało przetransportowane koleją do Krakowa. W dawnej stolicy Rzeczypospolitej uroczystości zebrały ponad 100 tys. ludzi oraz delegacje z wielu państw. Za trumną marszałka szli ostatni żyjący powstańcy styczniowi oraz jego podkomendni z Kompanii Kadrowej. Ciało Józefa Piłsudskiego złożono w jednej z krypt katedry wawelskiej. Rok później, zgodnie z wolą zmarłego, jego serce zostało umieszczone w grobie jego matki na wileńskim cmentarzu na Rossie.

Kondukt pogrzebowy z urną, w której znajduje się serce Józefa Piłsudskiego, przechodzący ulicami Wilna. Uroczystości ku czci marszałka trwały od 13 do 18 maja 1935 r. i były olbrzymią manifestacją jego kultu w II Rzeczypospolitej. W Warszawie tłum zapełnił całą Starówkę, a tysiące ludzi wzięło udział w uroczystościach także w innych miastach.

▪ *fotografia, Wilno, 1935 r.*

? W jakim celu władze zorganizowały tak uroczysty pogrzeb marszałka Józefa Piłsudskiego?

Beck, jak i Mościcki uznali prymat Rydza-Śmigłego, a symbolicznym potwierdzeniem tego faktu było mianowanie generała marszałkiem w listopadzie 1936 r. W ten sposób stał się on oficjalnym następcą Józefa Piłsudskiego.

Główny konkurent Rydza-Śmigłego, Walery Sławek, był stopniowo odsuwany od władzy. Choć w 1938 r. został wybrany marszałkiem sejmu, rola parlamentu nie miała już w tym okresie dużego znaczenia. Podczas kolejnych wyborów, które odbyły się jesienią tego samego roku, Sławek nie uzyskał nawet mandatu poselskiego. W kwietniu 1939 r. popełnił samobójstwo, zaś akt ten powszechnie odczytano jako protest wobec obecnego przywództwa sanacji i sytuacji, w jakiej znalazło się państwo.

W lutym 1937 r. powołano partię polityczną o nazwie **Obóz Zjednoczenia Narodowego** (popularnie nazywaną **Ozonem**). Zajęła ona miejsce BBWR (rozwiązano go w październiku 1935 r.) i stała się zapleczem politycznym marszałka, szykującego się na objęcie funkcji szefa państwa po upływie kadencji Mościckiego w 1940 r. Program OZN, zgodnie z duchem polityki sanacyjnej, uwypuklał rolę silnej władzy państwowej. W założeniach ideowych partii znalazły się także kwestie narodowe oraz tradycja katolicka, za pomocą których zamierzano pozyskać zwolenników ze środowisk endeckich i konserwatywnych. Działania OZN wywołały zaniepokojenie socjalistów i ludowców, jak również lewicowego skrzydła ruchu piłsudczykowskiego.

OPOZYCJA ANTYSANACYJNA

Zmiany w obozie sanacyjnym spowodowane śmiercią Piłsudskiego zbiegły się z zaostrzeniem konfliktów społecznych i napięć politycznych w kraju. Polska wciąż mierzyła się ze skutkami Wielkiego Kryzysu, a mimo chwilowego polepszenia sytuacji gospodarczej i spadku bezrobocia poziom życia ludności wciąż był bardzo niski. W drugiej połowie lat 30. coraz większą popularnością cieszyły się hasła ideologii komunistycznej, faszystowskiej i nacjonalistycznej.

POSTAĆ HISTORYCZNA

EDWARD RYDZ-ŚMIGŁY (1886–1941)

Pochodził ze wschodniej Galicji. Uzdolniony plastycznie, po maturze rozpoczął naukę w Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie. Po kilku latach przeniósł się na Wydział Filozoficzny Uniwersytetu Jagiellońskiego. W okresie studiów związał się z ruchem strzeleckim i został bliskim współpracownikiem Józefa Piłsudskiego. Podczas Wielkiej Wojny służył w Legionach Polskich, a po kryzysie przysięgowym objął kierownictwo nad Polską Organizacją Wojskową. Choć poparł przewrót majowy, nie wszedł w skład nowego rządu i pozostał w wojsku. Po śmierci Piłsudskiego został mianowany Generalnym Inspektorem Sił Zbrojnych, a następnie Marszałkiem Polski. Po agresji III Rzeszy jako naczelny wódz kierował działaniami militarnymi. Pierwsze lata wojny spędził internowany w Rumunii. Jesienią 1941 r. powrócił do okupowanej przez Niemców Polski, gdzie ukrywał się pod pseudonimem Adam Zawisza. Zmarł prawdopodobnie wskutek choroby w grudniu 1941 r.

Działająca pod nadzorem Moskwy Międzynarodówka Komunistyczna (Komintern) nawoływała do stworzenia w każdym z państw europejskich jednolitego bloku stronnictw lewicowych i demokratycznych. Politykom należącym do **Komunistycznej Partii Polski** nie udało się jednak sformować **frontu ludowego**. Stalinowskie czystki, jakie objęły organizację pod koniec lat 30., doprowadziły do rozwiązania KPP w 1938 r. Idea frontu ludowego nie znalazła także zbyt licznych zwolenników wśród członków **Polskiej Partii Socjalistycznej** i **Stronnictwa Ludowego**. Rydz-Śmigły, pragnący zyskać poparcie chłopów, prowadził zakulisowe pertraktacje z ludowcami. Idea porozumienia rozbiła się jednak o kwestię powrotu do kraju i oczyszczenia z zarzutów działalności antypaństwowej Wincentego Witosa.

Nieprzychylnie nastawione do rządów sanacji były także centrowe środowiska liberalno-demokratyczne i chadeckie. Po śmierci Piłsudskiego przedstawiciele tej grupy pragnęli kształtować losy kraju. Zamierzali zdemokratyzować stosunki polityczne poprzez zjednoczenie ugrupowań centrowych oraz podjęcie współpracy z ruchem ludowym. W lutym 1936 r. w szwajcarskiej siedzibie Ignacego Jana Paderewskiego został zawiązany **Front Morges** [czyt.: morż], czyli porozumienie polityczne działaczy stronnictw centrowych. Utworzona przez nich partia – **Stronnictwo Pracy** – nie zdobyła jednak większych wpływów w społeczeństwie.

Stronnictwo Narodowe było w tym okresie najsilniejszą siłą polityczną występującą przeciwko sanacji. Endecja zmagała się jednak z wynikającym ze zmiany pokoleniowej konfliktem wewnętrznym. Starsi działacze tracili wpływy na rzecz popieranych przez Romana Dmowskiego młodszych aktywistów, opowiadających się za narodowo-autorytarnym systemem rządów. W 1934 r. utworzyli oni **Obóz Radykalno-Narodowy** (**ONR**), który ze względu na otwarte głoszenie antysemityzmu i zamiaru siłowego przejęcia władzy został niemal natychmiast rozwiązany przez władze państwowe. W 1935 r. zdominowana przez młodych część ruchu narodowego rozpadła się na dwa konkurujące ugrupowania:

Władysław Sikorski był jednym z sygnatariuszy skierowanego przeciwko rządom sanacji Frontu Morges. Pisał także artykuły do polskiej prasy na temat niebezpieczeństwa dalszego wzmacniania się hitlerowskich Niemiec.

▪ *fotografia, Polska, lata 30. XX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Polityka zagraniczna Józefa Piłsudskiego

Józef Piłsudski był znany z używania argumentów siłowych w celu ułożenia korzystnych dla Polski relacji z innymi państwami. W grudniu 1926 r. na Litwie został przeprowadzony zamach stanu, po którym władzę przejął nowy rząd pod kierownictwem Augustinasa Voldemarasa [czyt.: woldemarasa]. Litwa przyjęła ostry kurs wobec zamieszkującej kraj mniejszości polskiej i wznowiła swoje roszczenia wobec Wilna. Gdy sprawa konfliktu polsko-litewskiego trafiła pod obrady Ligi Narodów, na jej posiedzenie udał się Piłsudski, który zwrócił się do premiera litewskiego: *Czego Pan chce, pokoju czy wojny?*. Postawiony przed tak bezpośrednim pytaniem, Voldemaras musiał formalnie opowiedzieć się za pokojowym rozwiązaniem sporu. Nieugięta postawa marszałka przyczyniła się do złagodzenia konfliktu między sąsiadami. Nie była to ostatnia próba wymuszenia na innym państwie korzystnych dla Polski układów. Po dojściu do władzy Hitlera w 1933 r. marszałek złożył Francji nieoficjalną propozycję przeprowadzenia wspólnego ataku na Niemcy. Według założeń byłego naczelnika wojna prewencyjna przeprowadzona wiosną 1933 r. mogła przyczynić się do destabilizacji politycznej Rzeszy i odsunięcia od władzy nieprzyjaznego Polsce kanclerza. We Francji, gdzie sprawami polityki zagranicznej zajmował się rząd oparty na większości parlamentarnej, sugestia Piłsudskiego została uznana za przejaw szaleństwa polskiego przywódcy. Dla marszałka odmowa podjęcia współpracy stała się pretekstem do ochłodzenia stosunków z Paryżem i potwierdzeniem słuszności własnych koncepcji politycznych.

Józef Piłsudski podczas spotkania w Polsce z wojskową delegacją francuską, na której czele stał gen. Marie Eugène Debeney [czyt.: mari eżen debene].

▪ *fotografia, Warszawa, 1934 r.*

? W jaki sposób Józef Piłsudski dążył do osiągnięcia korzystnych dla Polski relacji międzynarodowych?

ONR-Falanga i **ONR-ABC**. Hasła forsowane przez obóz narodowy (ograniczenie praw mniejszości narodowych, nadanie szczególnej pozycji katolicyzmowi i radykalne reformy własnościowe na wsi) zyskiwały posłuch wśród społeczeństwa. Rosnące wpływy nacjonalistów przyczyniły się do znacznej radykalizacji nastrojów politycznych pod koniec lat 30.

POLITYKA ZAGRANICZNA SANACJI

Niekorzystna dla Polski sytuacja międzynarodowa była jedną z przyczyn siłowego przejęcia władzy przez Piłsudskiego. Na polecenie marszałka polska dyplomacja wypracowała nową koncepcję działania. Polegała ona na prowadzeniu polityki równowagi między Niemcami a Rosją – tzw. **polityki równej odległości** od Berlina i Moskwy. Te strategię realizował oddany stronnik Piłsudskiego, **płk Józef Beck**, który od 1932 r. pełnił funkcję ministra spraw zagranicznych.

Rzeczpospolita dążyła do poprawnych stosunków zarówno z Niemcami, jak i z Rosją. W tym celu nie chciała się sprzymierzać z którymkolwiek z tych mocarstw przeciwko drugiemu. Marszałek zdawał sobie sprawę z sytuacji w Europie i przewidywał nieuchronny wybuch nowego konfliktu. Nie miał więc złudzeń co do trwałości swojego planu. Uważał jednak, że była to jedyna szansa na obronę suwerenności. W **lipcu 1932 r.** polski rząd wykorzystał poprawę stosunków międzynarodowych między ZSRS a państwami Zachodu

KONFLIKT POLSKO-LITEWSKI

17 marca 1938 r. (w czasie kryzysu międzynarodowego związanego z anszlusem Austrii) w wyniku ostrzału na granicy polsko-litewskiej zginął polski żołnierz. Beck wykorzystał ten incydent i wystosował wobec Litwy ultimatum, w którym żądał natychmiastowego nawiązania stosunków dyplomatycznych. W tym samym czasie na granicę polsko-litewską zostały skierowane oddziały wojskowe, a do Wilna udał się marszałek Edward Rydz-Śmigły. Przez całą Polskę przetoczyła się fala zainicjowanych przez rząd manifestacji pod hasłem: *Wodzu, prowadź nas na Kowno!*. Działania polskiej dyplomacji wywołały ostry sprzeciw Moskwy, która potępiała politykę Becka i udzieliła poparcia Litwinom. Zaniepokojenie wyraził także Paryż. Litwa przyjęła jednak warunki polskiego ultimatum, nawiązała stosunki dyplomatyczne z Warszawą i otworzyła granice. Relacje pomiędzy obydwoma krajami uległy zaś stopniowej normalizacji.

Pełnomocnik Polski Franciszek Charwat witany na przejściu granicznym z Litwą przez przedstawiciela władz litewskich, po nawiązaniu stosunków dyplomatycznych między obydwoma krajami w 1938 r. Nastąpiło to po wystosowaniu przez polski rząd ultimatum wobec Litwinów.

▪ *fotografia, Litwa, 1938 r.*

? Jakie były konsekwencje incydentu na granicy polsko-litewskiej?

i zawarł z Rosją Sowiecką **pakt o nieagresji**. Obie strony rezygnowały w nim z wojny jako środka rozwiązywania konfliktów. Ponadto Moskwa potwierdziła nienaruszalność granicy polsko-sowieckiej.

Stosunki polsko-niemieckie poprawiły się, gdy do władzy doszedł Adolf Hitler. Początkowo nowy kanclerz kwestionował prawo Polski do ziem zachodnich (Pomorza, Wielkopolski i Śląska) oraz rościł pretensje do Wolnego Miasta Gdańska. Jednak międzynarodowa izolacja, która nastąpiła po wyjściu Niemiec z Ligi Narodów i zerwaniu negocjacji rozbrojeniowych, zmusiła nazistów do tymczasowego powstrzymania antypolskiej polityki. Polepszenie układów z Warszawą było im potrzebne, by skonsolidować władzę i wzmocnić dyktaturę. W styczniu 1934 r. Polska i Niemcy podpisały **deklarację o nieagresji**. Hitler zrezygnował z dotychczasowej retoryki rewizjonistycznej. Powstrzymywał też działaczy niemieckich zamieszkałych w Rzeczypospolitej i Gdańsku od antypolskich wystąpień.

Józef Beck z małżonką oraz ambasador Polski w Niemczech Józef Lipski podczas oficjalnej wizyty w Berlinie.

▪ *fotografia, Berlin, VII 1935 r.*

Pakty o nieagresji z Niemcami i ZSRS tymczasowo zagwarantowały Rzeczypospolitej pokój z sąsiadami. Dawały jej też czas na wzmocnienie potencjału gospodarczego i militarnego. Dzięki temu Polska pod rządami marszałka Piłsudskiego i jego następców miała szansę na przygotowanie się do nieuchronnego konfliktu zbrojnego i walki w obronie niepodległości.

POLITYKA ZAGRANICZNA PO 1935 ROKU

Jako szef polskiej dyplomacji Józef Beck zyskał silną pozycję w obozie sanacyjnym. Po śmierci marszałka Piłsudskiego minister kontynuował politykę równowagi między Moskwą

POLSKA W PRZEDEDNIU WOJNY

?

1. Wskaż obszary, do których pretensje wobec Polski zgłaszała III Rzesza.
2. Wyjaśnij, z jakich obszarów wojska niemieckie mogły w 1939 r. zaatakować Polskę.

a Berlinem, co wiązało się z rezygnacją Polski z proponowanych przez Francję układów wzajemnego bezpieczeństwa (m.in. pakt wschodni, w którym dominującą rolę we wschodniej Europie zyskiwał ZSRS). Dyplomacja polska lat 30. mniejszą wagę przykładała też do aktywności na forum tracącej już swój autorytet Ligi Narodów. Jeszcze w 1934 r. Beck wymówił obowiązujący dotychczas Polskę traktat mniejszościowy. Międzynarodowe bezpieczeństwo kraju minister spraw zagranicznych opierał na układach dwustronnych. Były to zarówno sojusze wojskowe, pakt o nieagresji z ZSRS, deklaracja o nieagresji z Niemcami oraz inne dokumenty (np. podpisana w 1937 r. polsko-niemiecka umowa o równoprawnym traktowaniu mniejszości narodowych).

Ideą Becka było także zbliżenie wszystkich państw regionu środkowoeuropejskiego położonych między morzami Bałtyckim, Czarnym i Adriatyckim. Minister uważał Polskę, ze względu na jej położenie geograficzne i przeceniany potencjał gospodarczo-militarny, za lidera tej części kontynentu. Ścisła współpraca między poszczególnymi krajami Międzymorza nie była jednak możliwa ze względu na różnice interesów dzielące potencjalnych sojuszników. Oprócz tradycyjnie przyjaznej Rumunii Rzeczpospolita nawiązała dobre relacje jedynie z Węgrami. Zbliżenie Warszawy z Budapesztem przekreśliło jednak możliwość współpracy polsko-czechosłowackiej oraz ochłodziło stosunki z Jugosławią i Rumunią. Przymierzem nie były zainteresowane Włochy, które polski minister postrzegał jako przeciwwagę dla agresywnej polityki Niemiec. W obliczu agresywnych działań dyplomacji niemieckiej (demilitaryzacja Nadrenii, wcielenie Austrii i żądania wobec Czechosłowacji) oraz biernej postawy mocarstw zachodnioeuropejskich prowadzenie polityki równowagi stawało się jednak coraz trudniejsze. Traktując zawarte z ZSRS i Niemcami układy o nieagresji jedynie jako tymczasowe zabezpieczenie, Beck starał się wzmocnić pozycję Polski i zabezpieczyć niepodległość kraju na arenie międzynarodowej.

Defilada polskich żołnierzy po zajęciu czeskiej części Cieszyna. Byli oni z radością witani przez tamtejszych Polaków, którzy rzucali pod ich nogi kwiaty. Jednak napięta sytuacja polityczna w Europie sprawiła, że zajęcie Zaolzia skomplikowało sytuację międzynarodową Polski.

▪ *fotografia, Cieszyn, X 1938 r.*

ZAJĘCIE ZAOLZIA

Polityka ustępstw wobec Hitlera prowadzona przez mocarstwa zachodnie niekorzystnie wpływała na międzynarodową pozycję Polski. Aby przeciwdziałać osłabieniu Rzeczypospolitej, minister Beck wykorzystał trudną sytuację Czechosłowacji, która w wyniku konferencji monachijskiej utraciła część terytoriów. Już 30 września 1938 r. wystosował wobec Pragi ultimatum. Domagał się oddania ziem śląskich położonych za rzeką Olzą, zajętych przez wojska czeskie w 1919 r. Rząd w Pradze, znajdujący się pod presją Niemiec, zmagał się ponadto z kryzysem wewnętrznym spowodowanym separatyzmem słowackim. Spełnił więc polskie żądania. Oddziały polskie zajęły Zaolzie **2 października 1938 r.**, w porozumieniu z czechosłowackimi władzami wojskowymi i cywilnymi. Do Rzeczypospolitej został przyłączony obszar blisko 800 km^2, który zamieszkiwało ponad 220 tys. Polaków. Miesiąc później podobny los spotkał sporne tereny leżące na pograniczu polsko-słowackim.

Działania polskiej dyplomacji przyczyniły się do wzmocnienia potencjału ekonomicznego Polski. Na zagarniętych przez Warszawę terenach Czechosłowacji znajdował się istotny gospodarczo okręg przemysłowy z ośrodkiem w Karwinie. Społeczeństwo polskie potraktowało podjętą przez Becka akcję jako korzystne dla interesów narodowych zakończenie sporu z okresu kształtowania granic Rzeczypospolitej. Zupełnie inaczej na aneksję Zaolzia zapatrywały się mocarstwa zachodnie, które widziały w niej wsparcie dla agresywnej polityki Hitlera. Decyzja ministra negatywnie wpłynęła także na obraz Polski w oczach Czechów i Słowaków.

NA DRODZE KU WOJNIE

Zagarnięcie Sudetów nie wyhamowało aspiracji terytorialnych Niemiec. **24 października 1938 r.**, podczas rozmowy z ambasadorem RP w Berlinie, niemiecki minister spraw zagranicznych **Joachim von Ribbentrop** zażądał, by Wolne Miasto Gdańsk przyłączyć do III Rzeszy. Naciskał też na budowę przez Pomorze linii kolejowej i autostrady łączącej Prusy Wschodnie z Niemcami oraz przystąpienie Polski do paktu antykominternowskiego. Na początku 1939 r. te roszczenia stawały się coraz bardziej natarczywe. To sugerowało, że – po likwidacji Czechosłowacji i wcieleniu okręgu Kłajpedy do Niemiec – Polska stanie się kolejną ofiarą agresywnej polityki Hitlera.

Złamanie układów monachijskich przez Berlin sprawiło, że mocarstwa zachodnie zmieniły swoje postępowanie wobec Hitlera. 31 marca 1939 r. premier Wielkiej Brytanii wygłosił przemówienie, w którym udzielił Polsce gwarancji niepodległości oraz zobowiązywał się do przyjścia z pomocą militarną w przypadku agresji. Podobną deklarację złożył także rząd francuski. W tym samym czasie oba kraje rozpoczęły zabiegi mające na celu uzyskanie poparcia ZSRS i eliminacji wzrastających na obszarze Europy Środkowo-Wschodniej wpływów niemieckich. **10 marca 1939 r.**, podczas XVIII zjazdu partii bolszewickiej, Józef Stalin wygłosił przemówienie krytykujące agresywne

działania Niemiec, Włoch i Japonii. Negatywnie ocenił także postawę państw zachodnich. Choć Stalin oskarżył mocarstwa o chęć wciągnięcia Związku Sowieckiego do wojny, jego wystąpienie uznano zarówno w Niemczech, jak i na Zachodzie za zaproszenie do swoistej licytacji o pozyskanie ZSRS jako sojusznika.

Gwarancje brytyjsko-francuskie oraz dwuznaczne propozycje Stalina zachęciły Hitlera do zaostrzenia konfliktu z Polską. Już pod koniec marca 1939 r. Hitler wydał rozkaz przygotowania planów inwazji na Polskę, a 28 kwietnia 1939 r. wypowiedział polsko-niemiecki pakt o nieagresji. Rzesza podtrzymywała także swoje żądania wcielenia Gdańska oraz rewizji wschodnich granic. W odpowiedzi na agresywną politykę Niemiec **5 maja 1939 r.** Józef Beck wygłosił przemówienie, w którym zaprezentował nieugiętą postawę wobec nieuzasadnionych roszczeń Berlina.

W tym samym czasie Związek Sowiecki prowadził grę na dwa fronty. Pertraktował zarówno z nazistowskimi Niemcami, jak i z delegacją francusko-brytyjską. Ostatecznie wstępne porozumienie brytyjsko-francusko-sowieckie zostało podpisane pod koniec lipca 1939 r. Jednocześnie trwały intensywne rozmowy sowiecko-niemieckie. W odróżnieniu od państw zachodnich Berlin przedstawił Moskwie konkretną propozycję podziału Europy Środkowo-Wschodniej. Wyraził też chęć podjęcia mediacji w konflikcie z Japonią w zamian za przystąpienie do porozumienia. Stalin zgodził się na tę propozycję. **23 sierpnia 1939 r.** w Moskwie **Joachim von Ribbentrop** i **Wiaczesław Mołotow** podpisali niemiecko-sowiecki układ o nieagresji (więcej zob. s. 466–447).

ZNACZENIE II RP

Pod wpływem zagrożenia ze strony Niemiec społeczeństwo polskie się zjednoczyło. Wszystkie demokratyczne siły polityczne deklarowały poparcie dla władz, mimo niechęci do autorytarnych rządów sanacji. Polacy bez względu na podziały społeczne czy sympatie polityczne uczestniczyli w akcjach, które miały wzmocnić potencjał militarny kraju. Obrona niepodległości była dla wszystkich koniecznością, a chęć walki z najeźdźcą uważano za patriotyczny obowiązek.

Integracja społeczeństwa wiosną i latem 1939 r. wynikała z tego, jak wielką wartością dla Polaków było niepodległe państwo. Wolność cenili zarówno starsi, pamiętający jeszcze czasy zaborów, jak i młode pokolenie. Wartości patriotyczne, wychowanie obywatelskie i postawy społeczne rozwijane w II Rzeczypospolitej pozwoliły narodowi polskiemu przetrwać zarówno II wojnę światową, jak i okres dominacji sowieckiej w latach 1944–1989. Dzięki temu możliwe stało się odrodzenie suwerennej państwowości po upadku komunizmu w Polsce i Europie Środkowej.

Samolot PZL.37 Łoś był dwusilnikowym bombowcem średniego zasięgu, wykonanym w całości z metalu, z chowanym podwoziem. Stanowił jedną z najbardziej udanych polskich konstrukcji powstałych w okresie międzywojennym. Mimo to do wybuchu wojny wyprodukowano tylko ok. 120 egzemplarzy tej maszyny.

▪ *fotografia, Polska, 1939 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZEMÓWIENIE JÓZEFA BECKA

5 maja 1939 r. minister spraw zagranicznych Józef Beck wygłosił przemówienie w sejmie. Była to odpowiedź na coraz bardziej agresywne żądania Hitlera, dotyczące przyłączenia do Rzeszy Wolnego Miasta Gdańska i budowy eksterytorialnego połączenia Niemiec z Prusami Wschodnimi.

Wysoka Izbo!

Ażeby sytuację należycie ocenić, trzeba sobie przede wszystkim postawić pytanie, o co właściwie chodzi? Bez tego pytania i naszej na nie odpowiedzi nie możemy właściwie ocenić istoty doświadczeń niemieckich w stosunku do spraw Polskę obchodzących. O naszym stosunku do Zachodu mówiłem już uprzednio. Pozostaje zagadnienie propozycji niemieckiej co do przyszłości Wolnego Miasta Gdańska, komunikacji Rzeszy z Prusami Wschodnimi przez nasze województwo pomorskie i dodatkowych tematów, poruszonych jako sprawy interesujące wspólnie Polskę i Niemcy. [...]

Daliśmy Rzeszy Niemieckiej wszelkie ułatwienia w komunikacji kolejowej, pozwoliliśmy obywatelom tego państwa przejeżdżać bez trudności celnych czy paszportowych z Rzeszy do Prus Wschodnich. Zaproponowaliśmy rozważenie analogicznych ułatwień w komunikacji samochodowej. I tu znowu zjawia się pytanie, o co właściwie chodzi? [...]

Pokój jest na pewno celem ciężkiej i wytężonej pracy dyplomacji polskiej. Po to, aby to słowo miało realną wartość, potrzebne są dwa warunki: 1) pokojowe zamiary, 2) pokojowe metody postępowania. Jeśli tymi dwoma warunkami Rząd Rzeszy istotnie się kieruje w stosunku do naszego kraju, wszelkie rozmowy, respektujące oczywiście wymienione przeze mnie poprzednio zasady, są możliwe.

Pokój jest rzeczą cenną i pożądaną. Nasza generacja, skrwawiona w wojnach, na pewno na pokój zasługuje. Ale pokój, jak prawie wszystkie sprawy tego świata, ma swoją cenę wysoką, ale wymierną. My w Polsce nie znamy pojęcia pokoju za wszelką cenę. Jest jedna tylko rzecz w życiu ludzi, narodów i państw, która jest bezcenna. Tą rzeczą jest honor.

Przemówienie Józefa Becka w sejmie po zerwaniu przez Niemcy paktu o nieagresji z Polską.

▪ *fotografia, Warszawa, 5 V 1939 r.*

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 179–180.

? 1. Oceń stanowisko Józefa Becka wobec niemieckich roszczeń.
2. Na podstawie zawartych w tym temacie informacji zdecyduj, czy spełnienie żądań III Rzeszy mogłoby zahamować agresywną politykę Hitlera.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw sytuację polityczną, jaka zapanowała w Polsce po śmierci marszałka Piłsudskiego.
2. Oceń prowadzoną przez Józefa Becka politykę zagraniczną.
3. Zdecyduj, czy zajęcie Zaolzia przyniosło Polsce więcej korzyści, czy strat.
4. Przedstaw nastroje panujące na arenie międzynarodowej w ostatnich miesiącach przed wybuchem wojny.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Chociłowski, *Najpierw Polska. Rzecz o Józefie Becku*, Warszawa 2019.
P. Wieczorkiewicz, *Ostatnie lata Polski niepodległej. Kampania 1939 roku*, Warszawa 2013.

Podsumowanie rozdziału VII
II Rzeczpospolita

1 Odzyskanie niepodległości

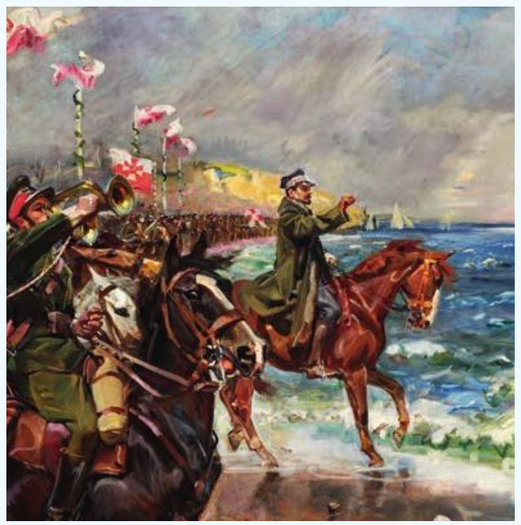
1. Pod koniec 1918 r. brak było wspólnej wizji zjednoczonej Polski. Oprócz Rady Regencyjnej władzę na ziemiach polskich przejęła funkcjonująca we Lwowie Polska Komisja Likwidacyjna oraz Tymczasowy Rząd Republiki Polskiej z siedzibą w Lublinie.
2. Po rozpadzie Austro-Węgier niepodległość ogłosili również Ukraińcy. Doszło do licznych walk z wojskami polskimi. Najważniejszym starciem była obrona Lwowa m.in. przez POW i Orlęta Lwowskie.
3. 10 listopada 1918 r. do Polski powrócił Józef Piłsudski. 14 listopada został wyznaczony na Tymczasowego Naczelnika Państwa, a 18 listopada powierzył tworzenie rządu Jędrzejowi Moraczewskiemu. W styczniu 1919 r. stanowisko premiera objął popierany przez ententę Ignacy Jan Paderewski.
4. Polskimi delegatami na konferencji paryskiej byli Ignacy Jan Paderewski i Roman Dmowski. Wobec niechęci Brytyjczyków do nadmiernego osłabienia Niemiec postanowienia konferencji były dla Polski mniej korzystne niż zakładano.

2 Ustalenie granic na zachodzie i południu

1. 26 grudnia 1918 r. do Poznania przybył Ignacy Jan Paderewski, co przyczyniło się do wybuchu powstania wielkopolskiego przeciw Niemcom. Doszło do zaciętych walk. Wobec groźby interwencji francuskiej władze niemieckie musiały uznać zdobycze powstańców.
2. Konflikty polsko-niemieckie na Górnym Śląsku doprowadziły w latach 1919–1921 do wybuchu trzech powstań. Wyniki plebiscytu okazały się na tym obszarze niekorzystne dla Polaków. Podczas wojny polsko-bolszewickiej Czechosłowacja zajęła Śląsk Cieszyński. Wymusiło to niekorzystny dla Polski podział Śląska i w rezultacie spowodowało pogorszenie stosunków politycznych pomiędzy Polską a Czechosłowacją w kolejnych latach.
3. Na pozostałych terenach spornych – Warmii, Powiślu i Mazurach – przeprowadzono niekorzystne dla Polski plebiscyty. Polakom przyznano wąski pas wybrzeża pomiędzy terenami niemieckimi, z Gdańska zaś utworzono zależne od Ligi Narodów Wolne Miasto.

3 Walki o granicę na wschodzie

1. W kwestii przebiegu granic wschodnich pojawiły się dwie koncepcje – inkorporacyjna Romana Dmowskiego i federacyjna Józefa Piłsudskiego.
2. W 1919 r. doszło do wybuchu wojny polsko-bolszewickiej. Po początkowych sukcesach Piłsudski wstrzymał dalszą ofensywę. W 1920 r. bolszewicy przystąpili do kontrataku. Zagrozili Warszawie oraz Lwowowi. Sierpniowe zwycięstwo w Bitwie Warszawskiej uchroniło Polaków przed utratą niepodległości.
3. Polacy rozbili bolszewików w bitwie nad Niemnem. Wojnę zakończył traktat ryski z 18 marca 1921 r. Ustalał m.in. granicę polsko-sowiecką i rekompensatę za czas zaborów. Ziemie ukraińskie i białoruskie stały się republikami sowieckimi, co wykluczyło koncepcję federacyjną Józefa Piłsudskiego.
4. Po wojnie polsko-bolszewickiej Piłsudski podjął się rozwiązania granicznego konfliktu litewsko-polskiego. Oddziały gen. Lucjana Żeligowskiego zajęły rejon Wileńszczyzny i proklamowały powstanie Litwy Środkowej, którą następnie przyłączono do Rzeczypospolitej.

Zaślubiny polski z morzem uwiecznione na obrazie przez Wojciecha Kossaka. Tego aktu, który oznaczał ostateczne przejęcie władzy nad Pomorzem Gdańskim przez Rzeczpospolitą, dokonał gen. Józef Haller.

▪ *obraz, Polska, 1931 r.*

4 Pierwsze lata II Rzeczypospolitej

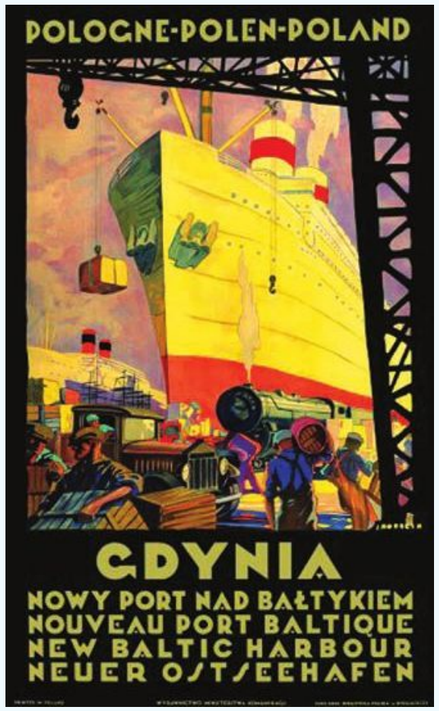
1. Pierwsze wybory do parlamentu odbyły się 26 stycznia 1919 r. Najwięcej głosów zdobyły endecja oraz partie centrowe i lewicowe. Głębokie podziały polityczne utrudniały porozumienie w sprawach ustrojowych oraz stworzenie stabilnego rządu. Powszechnie zaakceptowano jednak ustrój republikański i trójpodział władzy.
2. 20 lutego 1919 r. uchwalono tzw. małą konstytucję, która utrzymywała Piłsudskiego jako naczelnika państwa. 17 marca 1921 r. zastąpiła ją konstytucja marcowa, która wprowadzała urząd prezydenta, dwuizbowy parlament i niezawisłe sądy.
3. 9 grudnia 1922 r. Zgromadzenie Narodowe wybrało na urząd prezydenta Gabriela Narutowicza, który po pięciu dniach zginął w zamachu. Kolejnym prezydentem II Rzeczypospolitej został Stanisław Wojciechowski.
4. Polsce udało się podpisać układ sojuszniczy z Francją. Stosunki z Niemcami pozostawały jednak napięte. Podczas konferencji w Locarno nie udało się uzyskać gwarancji w kwestii zachodniej granicy. Poza Rumunią Polska nie nawiązała przyjaznych stosunków z sąsiadami.

5 Zamach majowy i rządy sanacji

1. Nieudolna polityka i upadki kolejnych rządów wzmagały niezadowolenie polskiego społeczeństwa. 12 maja 1926 r. wojska oddane Piłsudskiemu opanowały prawobrzeżną Warszawę. Doszło do walk z żołnierzami wiernymi wobec rządu. Prezydent Stanisław Wojciechowski podał się do dymisji.
2. Nowym prezydentem został Ignacy Mościcki. Wprowadzono nowelę sierpniową, która znacznie wzmacniała jego prerogatywy, a osłabiała parlament. Piłsudski został mianowany ministrem spraw wojskowych, a ważne stanowiska państwowe obsadzano jego zwolennikami. Nowy układ polityczny nazywano sanacją.
3. Stronnicy marszałka utworzyli BBWR. W 1930 r. doszło do bezprawnych aresztowań polityków opozycji i krytyków Piłsudskiego. Odbywające się w tej atmosferze wybory przyniosły sukces piłsudczykom i właściwie wyeliminowały opozycję z życia politycznego.
4. 23 kwietnia 1935 r. została uchwalona konstytucja kwietniowa. Wprowadziła ona system prezydencki, w którym głowa państwa zyskała znaczne uprawnienia i nie była odpowiedzialna przed parlamentem. Ustawa miała autokratyczny i antydemokratyczny charakter.

6 Społeczeństwo i gospodarka II RP

1. W II Rzeczypospolitej Polacy stanowili ok. 69% społeczeństwa. Najliczniejszą mniejszością narodową byli Ukraińcy. Około 10% społeczeństwa stanowili Żydzi, a po 4% – Niemcy i Białorusini. Kolejne rządy dążyły do asymilacji mniejszości.
2. Ukraińcy i Niemcy stanowili problem dla państwa polskiego. Żydzi polscy byli przywiązani do swojej tradycji oraz religii i niechętnie asymilowali się z polskim społeczeństwem. Wraz ze wzrostem nacjonalizmu rozwijał się antysemityzm.
3. Po okresie zaborów i Wielkiej Wojny polska gospodarka była bardzo wyniszczona. Odrębne systemy prawne i gospodarcze spowodowały podział na nowocześniejszą Polskę A i zacofaną Polskę B.
4. Ograniczona reforma rolna została przeprowadzona poprzez parcelację wielkiej własności ziemskiej. Nie rozwiązało to jednak problemu przeludnienia, ubóstwa i zacofania wsi.
5. 5. W 1926 r. Eugeniusz Kwiatkowski przyspieszył odbudowę przemysłu. Doprowadził do powstania portu w Gdyni oraz magistrali węglowej. Stworzono COP, w którym ulokowano strategicznie ważne zakłady przemysłowe.

Port w Gdyni wybudowany od podstaw w okresie międzywojennym był szeroko promowany przez Polskę, także za pomocą plakatów reklamowych.

▪ *plakat, Polska, 1930 r.*

7 Kultura i nauka międzywojennej Polski

1. W odrodzonej Rzeczypospolitej wprowadzono obowiązkowe szkoły powszechne oraz odpłatne szkoły średnie. Przyczyniło się to do ograniczenia analfabetyzmu. Powstały nowe uniwersytety i politechniki oraz nowe ośrodki naukowe, np. Instytut Radowy.
2. Po Wielkiej Wojnie w literaturze odrzucono patriotyczny patos oraz tematykę niepodległościową. Poruszano sprawy ogólnoludzkie i artystyczne. Powstało wiele grup literackich, np. Skamander czy Awangarda Krakowska. W 1924 r. Władysław Stanisław Reymont otrzymał Nagrodę Nobla za powieść *Chłopi*.
3. W polskiej sztuce zaczęły dominować zachodnioeuropejskie nurty: kubizm, futuryzm, abstrakcjonizm i ekspresjonizm. W architekturze popularny był modernizm. Szczególnym przykładem tego stylu jest zabudowa Gdyni oraz niektórych dzielnic Warszawy. Stawianie nowoczesnych budynków publicznych miało podkreślić siłę nowego państwa.
4. Dynamicznie rozwijała się polska kinematografia. Często ekranizowano wybitne dzieła polskiej literatury lub przełomowe wydarzenia historyczne.

8 Ostatnie lata II Rzeczypospolitej

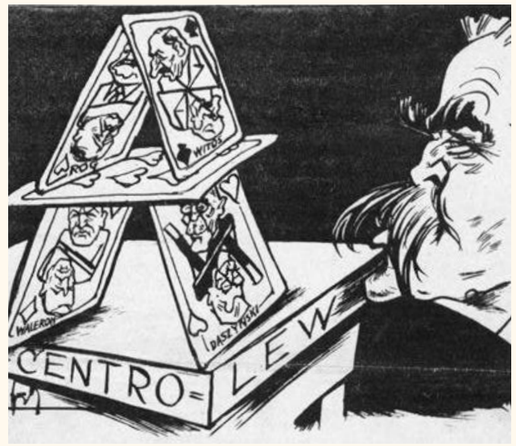
1. Po śmierci Józefa Piłsudskiego w obozie sanacji rozpoczęła się rywalizacja o władzę. Najsilniejszą pozycję zdobył Edward Rydz-Śmigły. W 1937 r. miejsce BBWR zajął OZN. Nowe ugrupowanie było skupione wokół marszałka i nabrało charakteru konserwatywnego.
2. Opozycja antysanacyjna pozostawała podzielona. Komunistom z KPP nie udało się stworzyć jednolitego frontu ludowego i w 1938 r. partia została rozwiązana. Utworzony w 1936 r. Front Morges, złożony z ugrupowań centrowych, nie zdobył w kraju znaczącego poparcia.
3. Na arenie międzynarodowej minister Józef Beck kontynuował politykę równowagi. W tym celu zawarł traktaty o nieagresji ze Związkiem Sowieckim i z III Rzeszą.
4. Relacje Polski z sąsiadami ciągle się pogarszały. W 1938 r. Polska wymusiła na Litwie nawiązanie stosunków dyplomatycznych. W tym samym roku oddziały polskie zajęły Zaolzie.
5. III Rzesza przedstawiała liczne roszczenia terytorialne wobec Polski oraz wypowiedziała pakt o nieagresji. Dyplomacja polska starała się oddalić możliwość konfliktu i uzyskać zapewnienia państw zachodnich o udzieleniu pomocy w przypadku konfliktu.

Data	Wydarzenie
27 X 1918 r.	utworzenie Polskiej Komisji Likwidacyjnej
XI 1918–IX 1919	wojna polsko-ukraińska
11 XI 1918 r.	powrót Józefa Piłsudskiego, odzyskanie niepodległości przez Polskę
14 XI 1918 r.	mianowanie Józefa Piłsudskiego Tymczasowym Naczelnikiem Państwa
XII 1918–II 1919	powstanie wielkopolskie
13 II 1919 r.	wybuch wojny polsko-bolszewickiej
20 II 1919 r.	uchwalenie tzw. małej konstytucji
16 VIII 1919 r.	wybuch I powstania śląskiego
10 II 1920 r.	zaślubiny Polski z morzem
13–15 VIII 1920 r.	Bitwa Warszawska
20 VIII 1920 r.	wybuch II powstania śląskiego
X 1920 r.	bunt Żeligowskiego, powstanie Litwy Środkowej
17 III 1921 r.	uchwalenie konstytucji marcowej
18 III 1921 r.	traktat ryski
2 V 1921 r.	wybuch III powstania śląskiego
9 XII 1922 r.	wybór Gabriela Narutowicza na prezydenta
1924 r.	reforma walutowa
12–14 V 1926 r.	przewrót majowy
4 VIII 1926 r.	uchwalenie noweli sierpniowej
1927 r.	utworzenie BBWR
VII 1932 r.	pakt o nieagresji między Polską a ZSRS
I 1934 r.	polsko-niemiecka deklaracja o nieagresji
23 IV 1935 r.	uchwalenie konstytucji kwietniowej
12 V 1935 r.	śmierć Józefa Piłsudskiego
1936 r.	początek budowy COP
2 X 1938 r.	przyłączenie Zaolzia do Polski
24 X 1938 r.	przedstawienie niemieckich żądań terytorialnych wobec Polski
23 VIII 1939 r.	pakt Ribbentrop–Mołotow

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Fragment ulotki wyborczej z 1930 r.

a) Odwołując się do wydarzeń historycznych, wyjaśnij polityczne okoliczności powstania ulotki przedstawionej w źródle.

b) Na podstawie źródła i własnej wiedzy oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Na ulotce widać postać polskiego premiera obalonego w czasie zamachu majowego.	P	F
Jedna z kart przedstawia lidera Polskiej Partii Socjalistycznej.	P	F
Organizacja wspomniana na ulotce skupiała głównie zwolenników Romana Dmowskiego.	P	F

Wskazówki

Podpunkt a)

Zwróć uwagę na datę powstania ulotki. Przywołaj ważne wydarzenia polityczne, jakie zaszły w tym czasie w Polsce. Centrolew był wówczas opozycyjną wobec Piłsudskiego organizacją polityczną. Ulotka symbolizuje sposób rozprawienia się Piłsudskiego z opozycją, która uległa rozpadowi i przegrała kolejne wybory. Odwołaj się do konkretnych wydarzeń, odpowiedź nie może być zbyt ogólna.

Podpunkt b)

Zapoznaj się z postaciami przedstawionymi na obrazie i na podstawie wiedzy własnej oceń prawdziwość zdań. Wincenty Witos pełnił funkcję premiera w czasie zamachu majowego, a jednym z liderów PPS był Ignacy Daszyński. Obaj widnieją na ilustracji, więc są to zdania prawdziwe. Centrolew skupiał partie i stronnictwa lewicowe i centrowe, a Dmowski był liderem prawicy. Jest to zdanie fałszywe.

Odpowiedź

Podpunkt a)

Karykatura powstała w 1930 r., w okresie walki Józefa Piłsudskiego z blokiem opozycji, zwanym Centrolewem. Miała symbolizować słabość opozycji wobec potęgi Piłsudskiego i jego stronników.

Podpunkt b)

P, P, F

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło. Ulotka z epoki

Podaj, jakie były okoliczności i cel powstania tej ulotki.

2 Źródło. Fragment ustawy

Art. 2.
(1) Na czele Państwa stoi Prezydent Rzeczypospolitej.
(2) Na Nim spoczywa odpowiedzialność wobec Boga i historii za losy Państwa.
(3) Jego obowiązkiem naczelnym jest troska o dobro Państwa, gotowość obronną i stanowisko wśród narodów świata.
(4) W Jego osobie skupia się jednolita i niepodzielna władza państwowa [...].

Art. 16.
(1) Wybór Prezydenta Rzeczypospolitej odbywa się w sposób następujący:
(2) Kandydata na Prezydenta Rzeczypospolitej wybiera Zgromadzenie Elektorów.
(3) Ustępującemu Prezydentowi Rzeczypospolitej służy prawo wskazania innego kandydata.
(4) Jeżeli ustępujący Prezydent Rzeczypospolitej z tego uprawnienia skorzysta, wyboru Prezydenta Rzeczypospolitej dokonają obywatele w głosowaniu powszechnym spomiędzy dwóch kandydatów: Zgromadzenia Elektorów i ustępującego Prezydenta Rzeczypospolitej.
(5) Jeżeli ustępujący Prezydent Rzeczypospolitej oświadczy, że nie zamierza skorzystać z prawa wskazania kandydata albo w ciągu siedmiu dni od dokonanego przez Zgromadzenie Elektorów wyboru nie wskaże innego kandydata i nie zarządzi głosowania powszechnego – kandydat Zgromadzenia Elektorów uznany będzie za obranego na Prezydenta Rzeczypospolitej.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 172, 174.

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę dokumentu, którego fragment przedstawiono w źródle, i rok, w którym został on wprowadzony w życie.

b) Wyjaśnij, jakie zmiany w sposobie wyboru prezydenta wprowadzała ta ustawa.

c) Na podstawie fragmentu oraz wiedzy własnej rozstrzygnij, czy przedstawiona norma prawna była zgodna z zasadą trójpodziału władzy Monteskiusza. Uzasadnij swoją odpowiedź.

3 Źródło 1. Dokument z epoki

Art. I. Obejmuję jako Tymczasowy Naczelnik Państwa Najwyższą Władzę Republiki Polskiej i będę ją sprawował aż do czasu zwołania Sejmu Ustawodawczego.

Art. 2. Rząd Republiki Polskiej stanowią mianowani przeze mnie i odpowiedzialni przede mną aż do zebrania się Sejmu, Prezydent Ministrów i Ministrowie. [...]

Art. 3. Projekty ustawodawcze, uchwalone przez Radę Ministrów, ulegają mojemu zatwierdzeniu [...].

Art. 7. Mianowanie wyższych urzędników państwowych, zastrzeżone w myśl przepisów dotychczasowych głowie państwa, wychodzić będzie ode mnie, na propozycję Prezydenta Ministrów i właściwego Ministra.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 134.

Źródło 2. Fragment pamiętnika Macieja Rataja

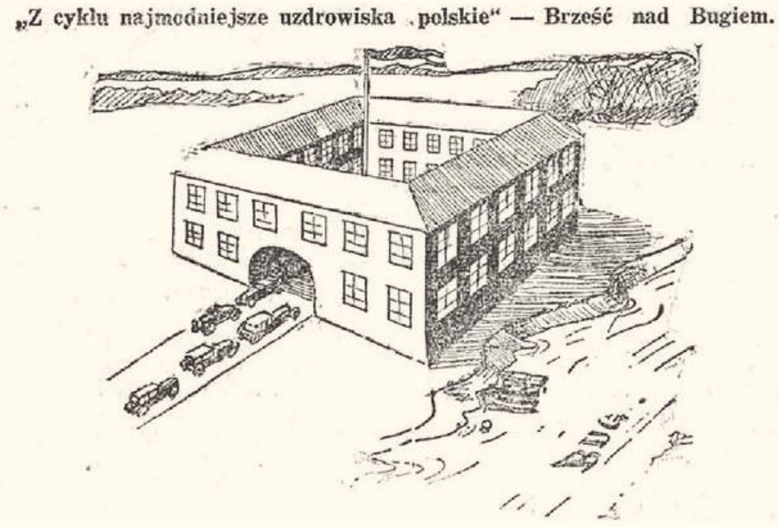
Wkroczenie Piłsudskiego do Warszawy [...]
Piątek przed południem. Trzeci dzień walk.
Zdobycie Belwederu, rezygnacja prezydenta RP i rządu.
„Do P. Marszałka Józefa Piłsudskiego!
Przed chwilą oddziały wojska słuchającego rozkazów Pana Marszałka weszły pod dowództwem majora do budynku sejmowego, na terytorium którego nietykalności jestem obowiązany bronić. Nie mogąc przeciwstawić się fizycznie sile zbrojnej, muszę się ograniczyć do wyrażenia jak najostrzejszego protestu. Nie wątpię, iż Pan Marszałek wyda rozkaz respektowania gmachu sejmowego.
Maciej Rataj
Marszałek Sejmu”

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 160.

a) Określ zakres władzy Tymczasowego Naczelnika Państwa.

b) Rozstrzygnij, czy źródło 2. przedstawia bezpośrednią konsekwencje wydarzeń opisanych w źródle 1. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do obydwu źródeł.

4 Źródło. Rysunek satyryczny

Uzasadnij, odwołując się do źródła i własnej wiedzy, że przedstawiona ilustracja pochodzi z okresu rządów sanacji.

5 **Źródło 1. Fragmenty pamiętnika**

Marszałek ocenił sytuację. Bolszewicy oddali Wilno rządowi kowieńskiemu. Polska nie może tu nic zrobić, gdyż nie pozwolą na to państwa koalicji i ponieważ w Spa Wilno zostało przez rząd polski oddane Litwie. Jeżeli teraz Wilna nie wyratujemy, to historia nam tego nie daruje. I nie tylko Wilna. Musimy odbudować Litwę. Może to tylko zrobić sama ludność – jej synowie z Litewsko-Białoruskiej Dywizji [dywizja złożona głównie z Polaków, ochotników z terenów białoruskich i litewskich]. Trzeba, aby ktoś wziął na siebie całą sprawę. Marszałek uważał, że tylko ja mogę to zrobić. Tylko pamiętać należy, że wszystkich mamy przeciwko sobie, nawet społeczeństwo polskie, które nie rozumie sprawy litewskiej [...].

Źródło: A. Garlicki, [...], Warszawa 1989, s. 234.

Źródło 2. Znaczek pocztowy z epoki

a) Podaj nazwiska obu uczestników przytoczonej rozmowy.

b) Wyjaśnij związek między wydarzeniami, do których nawiązują źródła 1. i 2.

6 **Źródło. Komunikat z epoki**

Dnia 16 grudnia [...] udał się Prezydent Rzeczypospolitej o godzinie 12-tej do Gmachu Zachęty Sztuk Pięknych na otwarcie dorocznego „Salonu" [...] w tłumie stojący tuż za Prezydentem malarz, Eligiusz Niewiadomski, trzykrotnie z rewolweru strzelił w plecy Prezydenta Rzeczypospolitej. Prezydent upadł i w kilka minut potem życie zakończył. Mordercę ujął adiutant Prezydenta Rzeczypospolitej. [...]

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 3, Rzeszów 1998, s. 76.

a) Podaj nazwisko prezydenta, o którym mowa w źródle, oraz rok, w którym doszło do tego wydarzenia.

b) Zaznacz poprawne dokończenie zdania.

Głównymi przeciwnikami politycznymi opisywanego w źródle prezydenta byli

A. ludowcy

B. socjaliści.

C. piłsudczycy.

D. endecy.

7 **Wypowiedź argumentacyjna**

a) *Najzagorzalszą walkę o przebieg granic prowadzono w pierwszych latach II Rzeczypospolitej z Niemcami.* Zajmij stanowisko wobec tej tezy i je uzasadnij, odwołując się do trzech wydarzeń z okresu kształtowania się granic II Rzeczypospolitej.

b) *Zamach majowy pozwolił ograniczyć konflikty rozdzierające II Rzeczpospolitą.* Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w swojej argumentacji aspekt polityczny, społeczno-gospodarczy i kulturowy.

Słowniczek

A

Abolicjonizm – ruch społeczno-polityczny powstały w XVIII w. w USA; abolicjoniści postulowali zniesienie niewolnictwa i dyskryminacji rasowej.

Adres – pismo zbiorowe wystosowane do władz lub osób wybitnych, zajmujących wysokie stanowiska.

Anarchizm – idea głosząca zapewnienie jednostce nieograniczonej wolności oraz likwidację państwa jako źródła ucisku i niesprawiedliwości społecznej.

Antysemityzm – wrogość wobec osób pochodzenia żydowskiego wynikająca z uprzedzeń (religijnych, kulturowych), niosąca prześladowania i dyskryminację. Najbardziej skrajny antysemityzm głosili niemieccy naziści, dążący do fizycznej eksterminacji Żydów.

Arakczejewszczyzna – okres rządów bliskiego współpracownika cara Aleksandra I – gen. Aleksieja Arakczejewa. Cechował się wzmocnieniem samowładztwa cara, odwrotem od liberalizmu, cenzurą oraz rezygnacją z reform ustrojowych.

Aryjczyk – według ideologii nazistowskiej przedstawiciel idealnej białej rasy typu nordyckiego, najczęściej Niemiec, przeciwstawiany Żydom.

Asymilacja – przystosowanie się do życia w obcej grupie przez przyjęcie jej kultury i przyswojenie sobie cech właściwych tej grupie; także: wchłonięcie obcej grupy.

Autokratyzm – system rządów, w którym cała władza należy do jednego człowieka i jest sprawowana poza kontrolą społeczną.

Autonomia – możliwość samorządnego decydowania o sprawach wewnętrznych przy jednoczesnym ograniczeniu ingerencji instytucji zwierzchniej (np. suwerennego państwa, organizacji międzynarodowej), która nie ma pełnej kontroli nad podległą sobie strukturą (państwem, regionem, instytucją).

Autorytaryzm – system polityczny, w którym kluczową rolę odgrywa najczęściej jedna partia i jej przywódca. Ogranicza się w nim funkcjonowanie parlamentu oraz ugrupowań opozycyjnych, a władza stosuje cenzurę. W przeciwieństwie do totalitaryzmu autorytaryzm nie dąży do nadmiernej ingerencji w życie obywateli, nie funkcjonuje też oficjalna ideologia państwowa, indoktrynacja oraz masowy terror.

B

Besarabia – historyczna kraina położona między Dniestrem, Prutem i wybrzeżem Morza Czarnego.

Bierny opór – forma sprzeciwu wobec władzy bez użycia przemocy. Pojęcie to jest związane z obywatelskim nieposłuszeństwem i bywa z nim utożsamiane. Za jego twórcę uznaje się M. Gandhiego.

Bolszewicy (ros. *bolszynstwo* – 'większość') – nazwa członków frakcji powstałej w 1903 r. na II Zjeździe Socjaldemokratycznej Robotniczej Partii Rosji. W kolejnych latach samodzielna formacja, której przedstawiciele podczas rewolucji październikowej w 1917 r. zdobyli władzę i wprowadzili ustrój komunistyczny w Rosji.

Branka – przymusowy pobór do wojska rosyjskiego w czasach carskich.

C

Cenzus – ograniczenie prawa wyborczego obywateli poprzez nałożenie ograniczeń majątkowych, zamieszkania lub wykształcenia, wymaganych do udziału w głosowaniu.

Chrześcijańska demokracja (chadecja) – nurt polityczny istniejący od końca XIX w., opierający się głównie na społecznej nauce Kościoła katolickiego. Podważał głoszone przez zwolenników socjalizmu hasło walki klas.

Czartyzm – ruch polityczny działający w latach 1836–1849 w Wielkiej Brytanii. Jego przedstawiciele domagali się praw wyborczych dla wszystkich mężczyzn oraz poprawy sytuacji robotników.

D

Dialektyczna metoda – teoria filozoficzna Georga Wilhelma Friedricha Hegla, według której ścieranie się przeciwieństw (teza – antyteza) prowadzi do rozwoju (synteza). Stanowiła podstawę ideologii marksistowskiej.

Doktryna Monroego – doktryna polityczna, której nazwa pochodzi od nazwiska prezydenta Stanów Zjednoczonych Jamesa Monroego, polegająca na obronie amerykańskich interesów na terenie obu Ameryk oraz nieingerowaniu w sprawy europejskie.

Dyktator – osoba mająca absolutną władzę w państwie; także: w okresie polskich powstań niepodległościowych osoba mająca najwyższą władzę wojskową i cywilną.

E

Emisariusz – tajny wysłannik mający za zadanie zebranie informacji na temat sytuacji panującej na danym obszarze.

Emancypacja – uwolnienie się jednostek i zbiorowości społecznych od zależności i ucisku, zdobycie lepszej pozycji społecznej, ekonomicznej i politycznej; równouprawnienie.

Etatyzm – podporządkowanie wybranych aspektów życia interesowi państwa. W ekonomii oznacza przejęcie przez państwo funkcji m.in. inwestora i pracodawcy poprzez przejmowanie prywatnych przedsiębiorstw oraz tworzenie państwowych.

F

Falanster – osiedle, w którym miała się mieścić falanga (zrzeszenie spółdzielcze) w koncepcji idealnego społeczeństwa z pierwszej połowy XIX w., stworzonej przez francuskiego socjalistę utopijnego Charles'a Fouriera.

Faszyzm – ideologia polityczno-ustrojowa o charakterze nacjonalistycznym zapoczątkowana we Włoszech w latach 20. XX w. Stawiała dobro państwa ponad dobrem jednostki, budowała poczucie dumy i wyższości własnego narodu nad innymi. Przywództwo należało najczęściej do jednej partii i silnej postaci wodzowskiej.

Filhellenizm – dziewiętnastowieczny ruch sympatyzujący z działaniami Greków na rzecz uzyskania niepodległości.

G

Germanizacja – narzucanie (albo przyjmowanie) języka i kultury niemieckiej. W zaborze pruskim i austriackim była wprowadzana pod przymusem.

Gubernia – najwyższa jednostka podziału administracyjnego obowiązująca w Rosji do 1929 r.

H

Hiperinflacja – skrajna forma inflacji, czyli spadku wartości pieniądza i wzrostu cen produktów, przez co ta sama ilość pieniądza przekłada się na mniej nabytych towarów. Przyjmuje się, że hiperinflacja występuje przy powyżej 50% wzroście cen miesięcznie.

I

Industrializacja – proces uprzemysłowienia, czyli zwiększania udziału produkcji przemysłowej w gospodarce państwa.

Interwencjonizm – teoria ekonomiczna, według której państwo powinno ingerować w rynek. Jej celem jest likwidacja bezrobocia poprzez organizację robót publicznych, ochronę rynku państwowego przed ingerencjami zagranicznymi, regulację i nakładanie nowych podatków.

Izolacjonizm – strategia w polityce zagranicznej polegająca na nieangażowaniu się przez dane państwo w sprawy innych krajów przy jednoczesnym skupieniu się na obronie własnych interesów.

J

Junta (hiszp. ‘związek, rada’) – w koloniach hiszpańskich były to rady rewolucyjne powoływane w czasie walk o niepodległość. Oznacza również system rządów, w którym wojskowi piastują wysokie stanowiska państwowe.

K

Kapitał – zasoby finansowe, środki i aktywa, które służą prowadzeniu i rozwijaniu działalności gospodarczej poprzez inwestycje. Występuje również kapitał intelektualny.

Karbonariusze – członkowie tajnej organizacji rewolucyjnej działający po okresie napoleońskim w różnych krajach Europy. Sprzeciwiali się absolutyzmowi i dążyli do wprowadzenia znaczących zmian społeczno-politycznych w Europie.

Klerykał – zwolennik doktryny, która uzasadnia prawo wpływania duchowieństwa i hierarchii kościelnej na sferę publiczną oraz przejawia się podporządkowaniem im różnych dziedzin życia (społecznej, politycznej i kulturalnej).

Komunizm – ideologia polityczna i ekonomiczna, której celem jest utworzenie społeczeństwa pozbawionego ucisku i wyzysku klasowego, opartego na braku własności prywatnej, kolektywnej własności środków produkcji i wspólnotowym podziale dóbr. Zmiany te miały zajść w wyniku rewolucji proletariackiej, mającej obalać istniejące ustroje polityczne.

Komunizm wojenny – realizowana przez bolszewików w latach 1918–1921 polityka gospodarcza, w wyniku której dokonano nacjonalizacji przemysłu, zlikwidowano handel prywatny, a problemy zaopatrzeniowe rozwiązywano poprzez wprowadzenie obowiązkowych dostaw żywności i reglamentacji artykułów spożywczych.

Konserwatyzm – doktryna odwołująca się do tradycyjnych wartości, takich jak religia, państwo czy rodzina. Jej zwolennicy sprzeciwiają się gwałtownym zmianom w życiu społecznym, gospodarczym i politycznym.

Konstytucja oktrojowana – konstytucja nadana odgórnie przez władcę, który miał prawo ją odwołać lub zmienić.

Kontrybucja – forma odszkodowania lub podatku nakładana na państwo pokonane podczas wojny.

L

Laicyzacja – proces eliminowania wpływów religii z życia politycznego i społecznego. Charakteryzuje się również osłabnięciem religijności wyznawców lub odejściem ich od religii, a zwłaszcza zmniejszeniem uczestnictwa w praktykach religijnych.

Legitymizm – idea polityczna z początku XIX w., według której prawa monarchów nie podlegały zmianom, a ich władza pochodziła wyłącznie od Boga.

Leseferyzm (fr. *laisser faire* – ‘nie sprzeciwiać się, pozwalać’) – pogląd filozoficzno-ekonomiczny zakładający całkowitą wolność społeczno-gospodarczą, która nie powinna być skrępowana jakimikolwiek działaniami państwa.

Liberalizm (łac. *liberalis* – ‘dotyczący wolności’, od *liber* – ‘wolny’) – kierunek polityczny i ekonomiczny postulujący swobodny rozwój jednostki i zapewnienie jej wszelkich praw zarówno w wymiarze politycznym, jak i gospodarczym.

Luddyzm – działający w XVIII i XIX w. ruch robotników. Luddyści niszczyli znajdujące się w zakładach przemysłowych maszyny, które uznawali za przyczynę bezrobocia i zubożenia ludności.

Ludobójstwo – celowe wyniszczanie całych grup narodowych, etnicznych, religijnych lub rasowych.

M

Marksizm – system poglądów Karola Marksa i Fryderyka Engelsa będący podstawą ideologiczną ruchu robotniczego, powstały w drugiej połowie XIX w. Zakładał osiągnięte na drodze rewolucji zniesienie kapitalizmu, uspołecznienie środków produkcji oraz powstanie bezklasowego społeczeństwa, w którym panowałaby równość i sprawiedliwość.

Moskalofile – zwolennicy moskalofilstwa, czyli ruchu społeczno-politycznego w Galicji na przełomie XIX i XX w., którego zwolennikami była część ludności ukraińskiej. Głosił przynależność mieszkańców tego obszaru do większego narodu rosyjskiego.

N

Nacjonalizacja – inaczej: upaństwowienie; przejęcie przez państwo majątków rolnych, przedsiębiorstw i kapitału, będących własnością prywatną.

Nacjonalizm – przekonanie, ale także postawa społeczna i polityczna oraz ideologia, która interes własnego narodu stawia ponad interesami jednostki, grupy społecznej czy wspólnoty religijnej. Jego zwolennicy uznają naród za suwerena, a państwo narodowe za najlepszą formę organizacji społeczeństwa.

Nazizm (narodowy socjalizm) – ideologia polityczna, skrajna forma faszyzmu. Wykształciła się w latach 20. w Niemczech. Zakładała wyższość rasy germańskiej (Aryjczyków) nad innymi, szczególnie Żydami i Słowianami.

O

Obóz koncentracyjny – miejsce przetrzymywania dużej liczby osób uznawanych za zagrażające władzom, bez wyroku sądowego i najczęściej bezterminowo. W państwach totalitarnych obozy koncentracyjne były jednym z podstawowych narzędzi terroru.

Odwilż posewastopolska – okres w dziejach państwa rosyjskiego charakteryzujący się pewną liberalizacją życia politycznego, wprowadzoną na skutek klęski Rosji podczas wojny krymskiej. Nazwa wywodzi się od miasta Sewastopol, gdzie w okresie wojny krymskiej toczyły się najważniejsze walki.

Ordonans – akt prawny we Francji, który mógł zostać ogłoszony jedynie przez władcę.

P

Panslawizm – idea powstała w Czechach w XIX w., zakładająca zjednoczenie się wszystkich Słowian pod względem politycznym i gospodarczym. Popierana szczególnie przez Rosję.

Partia polityczna – ugrupowanie zrzeszające ludzi o tych samych poglądach, dążących do objęcia rządów w swoim kraju celem realizacji wcześniej ustalonego programu politycznego.

Partykularyzm – postawa, według której dbałość o własne, regionalne interesy jest ważniejsza od dbałości o interes ogółu (np. państwa). Najczęściej jest to dążenie do zachowania odrębności politycznej lub kulturalnej.

Plebiscyt terytorialny – głosowanie, które jest wyrażeniem woli ludności zamieszkującej sporne terytorium, np. w sprawie przyłączenia danego obszaru do któregoś z istniejących państw lub utworzenia nowego, niezależnego państwa.

Plutokracja – system sprawowania rządów, w którym podstawą władzy jest bogactwo.

Polaryzacja sceny politycznej – powstanie dwóch przeciwstawnych, o zaostrzających się poglądach grup zwolenników partii politycznych.

Praca organiczna – działania podejmowane w XIX w. przez Polaków w myśl założeń pozytywistycznych, postulujących pracę na rzecz rozwoju gospodarczego kraju celem wzmocnienia ekonomicznego narodu polskiego.

Prawo propinacji – prawo właściciela ziemskiego do produkcji alkoholu (piwa, miodu, wódki) oraz jego sprzedaży w obrębie jego dóbr, zazwyczaj w karczmie pańskiej, gdzie nie można było sprzedawać innego alkoholu.

Proletariat (łac. *proletarius* – ‘należący do najuboższej klasy, dający państwu tylko potomstwo’, od *proles* – ‘potomstwo’) – w okresie rewolucji przemysłowej klasa społeczna składająca się z zatrudnionych w przemyśle robotników najemnych, rekrutujących się z najbiedniejszych grup ludności; inaczej: klasa robotnicza.

Protektorat – forma zależności politycznej, w której państwo silniejsze (protektor) sprawuje władzę nad innym, słabszym państwem (protegowanym), zachowującym niektóre swoje instytucje, rząd i administrację. Protektor kieruje m.in. polityką zagraniczną i gospodarką protegowanego.

Pucz – pozakonstytucyjne przejęcie władzy politycznej w państwie przez jednostkę lub grupę osób, wbrew obowiązującemu prawu i najczęściej przy użyciu siły; inaczej: zamach stanu.

R

Rządy autorytarne – zob. **autorytaryzm**

Reformiści – zwolennicy socjaldemokratycznej teorii ewolucyjnej, powolnej przemiany kapitalizmu w socjalizm na drodze pokojowych zmian, odrzucający celowo marksistowską drogę rewolucyjnego zburzenia stosunków kapitalistycznych.

Regent – osoba uprawniona do sprawowania władzy w imieniu monarchy, gdy ten – np. z powodu małoletności – nie może wykonywać swoich obowiązków.

Restauracja (łac. *restauratio* – ‘przywrócenie’) – ponowne objęcie rządów przez wcześniej obaloną dynastię.

Rewizjonizm – kierunek ideologiczny powstały w ruchu robotniczym w drugiej połowie XIX w., który postulował rewizję podstawowych zasad marksizmu i kwestionował jego główne idee, czyli rewolucję społeczną oraz dyktaturę proletariatu. Dał początek socjaldemokracji.

Rojaliści – zwolennicy przywrócenia lub obrony monarchii i praw arystokracji w danym państwie.

Rusyfikacja – narzucanie (albo przyjmowanie) języka oraz kultury rosyjskiej. W zaborze rosyjskim była wprowadzana pod przymusem.

S

Sanacja (łac. *sanatio* – ‘uzdrowienie’) – obóz polityczny sprawujący dyktatorską władzę w Polsce w latach 1926–1939; postulował odnowę moralną i naprawę życia politycznego państwa.

Secesja – podział, odłączenie się określonego obszaru od organizmu państwowego.

Separatyzm – dążenie danej grupy narodowościowej lub etnicznej do uzyskania niezależności. Wiąże się z próbami oderwania danego terytorium od istniejącego państwa i utworzenia własnego.

Serwituty – uprawnienia nadane chłopom przez ukaz uwłaszczeniowy w 1864 r. w Królestwie Polskim, pozwalające im na korzystanie z łąk i lasów należących do właścicieli ziemskich (ziemian).

Socjaldemokracja – lewicowy ruch społeczno-polityczny, powstały w Niemczech w drugiej połowie XIX w. W przeciwieństwie do komunistów socjaldemokraci zakładali wprowadzenie reform politycznych i gospodarczych w ramach państwa demokratycznego i odrzucali konieczność rewolucji proletariackiej.

Socjalizm – nurt polityczny, który ukształtował się w XIX w. w związku z powstaniem klasy robotniczej. Socjaliści postulowali zapewnienie wszystkim równego traktowania w kwestiach społeczno-politycznych i gospodarczych.

Socjalizm naukowy – materialistyczna teoria stworzona przez Karola Marksa i Fryderyka Engelsa, którzy głosili, że socjalizm stanowi konieczne stadium rozwoju społecznego. Sam termin miał podkreślać naukowość przejawiającą się w analizie zjawisk gospodarczych i został ukuty, by umożliwić zdystansowanie się od socjalizmu utopijnego z początku XIX w.

Socjalizm utopijny – nurt socjalizmu, zakładający zniesienie własności prywatnej i stworzenie idealnego bezklasowego społeczeństwa opartego na wspólnotach. Dążył do zmian metodami pokojowymi.

Stalinizm – sposób rządzenia partią i państwem ukształtowany w ZSRS w okresie sprawowania władzy przez J. Stalina w latach 1929–1953.

Sufrażystki – działaczki społeczne walczące w drugiej połowie XIX w., głównie w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych, o równouprawnienie i prawa wyborcze dla kobiet.

System kurialny – forma wyborów do zgromadzeń przedstawicielskich, charakteryzująca się podziałem wyborców na tzw. kurie; liczba deputowanych pochodzących z wyboru w danej kurii zależała od statusu majątkowego, wykształcenia i statusu społecznego.

T

Terror indywidualny – taktyka stosowana przez radykalne ugrupowania (najczęściej anarchistyczne) w walce z istniejącym porządkiem politycznym, polegająca na organizowaniu zabójstw ludzi zajmujących kluczowe stanowiska w aparacie państwa.

Terytoria mandatowe – kolonie odebrane po I wojnie światowej Niemcom i Turcji, decyzją Ligi Narodów powierzone w opiekę niektórym państwom zwycięskim.

Totalitaryzm – system rządów, który opiera się na jednej obowiązującej wszystkich ideologii, a państwo kontroluje wszystkie aspekty życia obywateli. W państwach totalitarnych nie może funkcjonować legalna opozycja, a krytyka władzy jest surowo karana. Państwami totalitarnymi były m.in. faszystowskie Włochy, III Rzesza i ZSRS.

Trójlojalizm – postawa części polskiego społeczeństwa, która zaistniała po upadku powstania styczniowego. Polegała na wyrzeczeniu się dążeń do odbudowania niepodległego państwa polskiego za cenę ekonomicznych i kulturalnych ustępstw ze strony zaborców.

U

Ultrasi – stronnictwo polityczne działające we Francji w okresie restauracji dynastii Burbonów. Jego członkowie mieli konserwatywne poglądy oraz byli zagorzałymi zwolennikami monarchii.

Urbanizacja – proces koncentracji ludności na małym obszarze, prowadzący do rozwoju terytorialnego i demograficznego miast. W XIX w. odbywał się głównie dzięki przenoszeniu się tam mieszkańców wsi.

W

Walka klas – pojęcie stworzone przez francuskiego polityka François Guizota [czyt.: fran**sła** gizota], przejęte później przez Karola Marksa, dotyczące problemów, rywalizacji i starć w społeczeństwie, które jest podzielone na pozostające w konflikcie klasy społeczne, jak np. przedsiębiorcy i robotnicy. Według Marksa społeczeństwo składało się z klas uciskających i klas uciskanych w całym okresie historii ludzkości.

Węglarstwo – zob. **karbonariusze**

Wojna manewrowa – wojna charakteryzująca się brakiem stabilnych frontów, gwałtownością zmian położenia oraz szybkim tempem działań bojowych na rozległej przestrzeni.

Wojna pozycyjna – konflikt, podczas którego obie strony zajmują silnie umocnione pozycje rozdzielone ziemią niczyją. Linia frontu jest stabilna, a jej przerwanie trudne i przynosi wiele ofiar.

Wojna totalna – podporządkowanie całego społeczeństwa i zasobów państwa celom wojskowym w czasie prowadzenia wojny.

Z

Zbrodnia stanu – przestępstwo, które uderza w najważniejsze interesy państwa, np. próba obalenia rządu lub udział obywatela w działaniach przeciwko własnemu krajowi.

Zamach stanu – zob. **pucz**

Ziemie zabrane – obszary utracone przez Rzeczpospolitą podczas rozbiorów na rzecz Rosji, z wyjątkiem ziem Królestwa Polskiego.

Ziemstwa – samorząd terytorialny istniejący w Rosji w latach 1864–1917. W jego skład wchodzili wybierani przedstawiciele ziemiaństwa, mieszczaństwa i majętnych chłopów. Dzieliły się na powiatowe i gubernialne.

Zsyłka – w czasach carskiej Rosji zesłanie sprzeciwiających się władzy cara w daleki zakątek imperium, głównie na Syberię.

Indeks

I Międzynarodówka 223
I powstanie śląskie 467
I Proletariat 278, 282
II Cesarstwo 65
II Międzynarodówka 223
II powstanie śląskie 467
II Proletariat 279, 282
II Rzesza 195
III Międzynarodówka 343
III powstanie śląskie 467
III Rzesza 407, 429, 436
14 punktów Wilsona 347, 350, 366, 377

A
abolicjonizm 176
absolutyzm 17, 18, 20
akademizm 237
Akt 5 listopada 362, 363
Aleksander I, car Rosji 9, 14, 18, 91, 92
Aleksander II, car Rosji 79, 80, 151, 152, 230
Aleksander III, car Rosji 279
alianci zob. ententa
Ampère André 207
anarchizm 223
Anschluss (anszlus) Austrii 441
antysemityzm 221, 403, 407, 501, 521
Apuchtin Aleksandr 256
appeasement 442, 444
arbitraż 324, 468
Armia Czerwona 342, 473, 475, 477
Armia Polska we Francji (Błękitna Armia) 366, 367
Asnyk Adam 298
asymilacja 274, 498, 499
autonomia galicyjska 264
autorytaryzm 386

B
Bach Aleksander von 195
Balzac Honoré de 47, 236
Banach Stefan 512
Beck Józef 519, 522, 523, 527
Beethoven Ludwik van 49
Bell Graham Alexander 207
Bem Józef 72, 139
Benz Carl 212
Berg Fiodor 160
Bernstein Eduard 237
„biali” (powstanie styczniowe) 154, 156, 159, 160
biali (przeciwnicy bolszewików) 341
Bilińska Anna 304
Bismarck Otto von 190–194, 230, 260,
bitwa
  jutlandzka 345
  nad Marną 327
  nad Niemnem 475
  nad Sommą 329, 331
  pod Ayacucho 55
  pod Boremlem 112
  pod Boyaca 56
  pod Calatafimi 186
  pod Custozą 197
  pod Cuszimą 248
  pod Dębem Wielkim 112
  pod Dobrem 112
  pod Gettysburgiem 177
  pod Gorlicami 332
  pod Grochowem 110, 112
  pod Iganiami 112
  pod Inkermanem 77
  pod Krzywopłotami 378
  pod Magentą 185
  pod Mukdenem 248
  pod Navarino 24
  pod Novarą 69
  pod Ostrołęką 111, 112
  pod Ponarami 113
  pod Sadową 191
  pod Sedanem 193
  pod Solferino 185
  pod Stoczkiem 112
  pod Synopą 77
  pod Tannenbergiem 330
  pod Verdun 330
  pod Vittorio Veneto 351
  pod Ypres 332
  Warszawska 491
Bolívar Simón 56
bolszewicy 335, 338, 339, 341, 411, 473
Bonaparte Ludwik Napoleon zob. Napoleon III
branka 157, 158
Brusiłow Aleksiej 332, 362
Brygady Międzynarodowe 441
Brytyjska Kompania Wschodnioindyjska 198
Brzóska Stanisław 165
Burke Edmund 38
Burowie 198, 346
burszowie 18
Byron George 24,47

C
Canova Antonio 45
Castlereagh Robert Stewart 9
Cavour Camillo 184
Cegielski Hipolit 129
centralizacja 122, 153
Centralny Okręg Przemysłowy (COP) 506
Ceynowa Florian 134
Chamberlain Neville 444, 445
Chłapowski Dezydery 129
Chłopicki Józef 108, 109, 110
Chopin Fryderyk 49, 148, 149, 304
chrześcijańska demokracja 225
Churchill Winston 334, 444
Clemenceau Georges 376

Colonna-Walewski Aleksander 79
Comte Auguste 235
Conrad Joseph (właśc. Józef Korzeniowski) 236
Costilla Miguel Hidalgo 57
Coubert Gustave 237
Coubertin Pierre de 243
Curie Pierre 208
Cytadela Aleksandrowska 128
Czang Kaj-szek, przywódca Republiki Chin 425
„czarne koszule" 388
czarny czwartek 394
Czartoryska Anna Zofia 123
Czartoryski Adam Jerzy 91, 101, 108, 110, 118, 121, 122, 123, 125, 138
czartyści 39
Czechow Anton 236
Czeka 341, 411
„czerwone koszule" 186
czerwoni (bolszewicy) 341
„czerwoni" (powstanie styczniowe) 154, 156, 158, 159
Czerwony Krzyż 185
czwórprzymierze 333

D
Daimler Gottlieb 212
Daladier Édouard 445
Darwin Charles 208
Daszyński Ignacy 281, 457, 481
David d'Angers Pierre Jean 48
David Louis-Jacques 44
Davis Jefferson 177
Dąbrowski Jarosław 156, 258
Degas Edgar 237
dekabryści 20
deklaracja Balfoura 421
Delacroix Eugène 21, 24, 49
Dembiński Henryk 72, 114, 139
Dembowski Edward 130, 132
depesza emska 193, 194
depesza Zimmermanna 347
Dickens Charles 47, 236
Diesel Rudolf 212
Dmowski Roman 255, 283, 284, 288, 296, 358, 362, 366, 461, 463
dominium 197, 198, 201, 382
doktryna Monroego 60
Dollfuss Engelbert 441
Dostojewski Fiodor 236
Dowbor-Muśnicki Józef 465
Drucki-Lubecki Franciszek Ksawery 95, 96
Drzymała Michał 262
Dunant Jean Henri 185
Dwernicki Józef 111, 112, 124
Dybicz Iwan 109, 110
Dyrekcja Krajowa 156, 159
Dzierżyński Feliks 282, 341, 411, 473

E
Ebert Friedrich 390
Edison Thomas 207
Einstein Albert 429
eklektyzm 52
eksterminacja 340, 417
emancypacja kobiet 40, 218–220
emisariusz 134
Engels Fryderyk 42, 43
ententa 317, 325, 437, 474
entuzjastki 129
eserowcy 335
etatyzm 398

F
falanster 41
Falkenhayn Erich von 327
Faraday Michael 207
faszyzm 388–389
Ferdynand VII Burbon, król Hiszpanii 17
Ferdynand Franciszek Habsburg, arcyksiążę 324
Flaubert Gustave 236
Flottwell Edward 128
Foch Ferdynand 351
Fourier Charles 41
Franciszek I Habsburg, cesarz Austrii 14
Franciszek Józef I, cesarz Austrii 71, 141, 195, 363
Franco Francisco 385, 439
Fredro Aleksander 138, 297
Freikorpsy 391
Front Ludowy (hiszp.) 439
Fryderyk Wilhelm III, król Prus 9, 14, 97
Fryderyk Wilhelm IV, król Prus 68, 134
futuryzm 240, 513

G
Gandhi Mahatma 424
Gapon Gieorgij 289
Garibaldi Giuseppe 70, 183, 186
Géricault Théodore 49
germanizacja 261, 287
Główna Rada Ruska 141
Goebbels Joseph 409
Goethe Johann Wolfgang 44
Gogh Vincent van 237
Gołuchowski Agenor Romuald 141, 195, 263
Gombrowicz Witold 517
Gorzkowski Ludwik 132
Grabski Władysław 502, 503
Grant Ulisses 178
Gromady Ludu Polskiego 124, 125
Grottger Artur 148, 164, 298
Guernica 440
GUŁag 417

H
Hajle Sellasje I, cesarz Abisynii 423
Hakata 259
Haller Józef 362, 365, 367, 369
Hamilton Alexander 57
Hegel Georg Wilhelm Friedrich 43
Heltman Wiktor 121, 125
Hemingway Ernest 430
Herzl Theodor 226
Himmler Heinrich 409
Hindenburg Paul von 407
hiperinflacja 387, 392, 404, 486, 503
Hitler Adolf 403–409, 426, 435, 436, 439, 441–446
Hoffmanowa Klementyna 96
Holodomor zob. Wielki Głód na Ukrainie
Hôtel Lambert 121, 122, 123, 125, 153, 258
Horthy Miklos 385
Hurko Iosif 253

I
impresjonizm 237
impresjonistki 237
Indyjski Kongres Narodowy 423
Ingres Jean-Auguste-Dominique 44
inteligencja 34, 152
interwencjonizm 398
izolacjonizm 60

J
Jackson Andrew 60
Jefferson Thomas 57
Jędrzejewicz Janusz 511
Joffre Joseph 327

K
Kafka Franz 430
kaliszanie 101, 105
kapitalizm 26–31
karbonariusze 16, 17
Karol X, król Francji 21
katorga 118, 252
Kemal Mustafa (Atatürk) 385, 420
Kiereński Aleksander 337, 338
klasycyzm 44, 144
„kocioł bałkański" 318
kolektywizacja wsi 416
kolonializm 197–206
kołchozy 416
Komisja Kolonizacyjna 262
Komisja Luksemburska 64, 65
Komitet Centralny Narodowy 157
Komitet Narodowy Polski (ugrupowanie emigracyjne) 120
Komitet Narodowy Polski (I wojna światowa) 362, 366, 457, 460
Komuna Paryska 223
komunizm 42, 43
Konarski Szymon 130
Konfederacja (USA) 176
Konfederacja Powszechna Narodu Polskiego 131
konferencja monachijska 445
konferencja pokojowa w Paryżu 376–378
konferencja waszyngtońska 383–384
kongres berliński (1878 r.) 242–243
kongres paryski (1856 r.) 79
kongres wiedeński 8–14
Konopnicka Maria 297, 298
konserwatyzm 37, 38
Konstanty Romanow, wielki książę 100, 107, 108
konstytucja kwietniowa 494–495
konstytucja marcowa 482–483
kontrasygnata 461, 482
konwencja Alvenslebena 162
konwencja genewska 185, 467
Konopacka Halina 515, 518
Konstytuanta 341
Korfanty Wojciech 467, 481
Korniłow Ławr 338
korporacjonizm 390
Kosmowska Irena 461
Kossuth Lajos 71
Krahelska Wanda 293
Kraj Nadwiślański (*Priwislinskij Kraj*) 252
Krasiński Zygmunt 52, 147, 150
Krępowiecki Tadeusz 121, 125
Kronenberg Leopold 151, 152
Krukowiecki Jan 122
„krwawa niedziela" w Petersburgu 289
kryzys marokański 317
kryzys przysięgowy 364
kryzys sudecki 445
Krzyżanowski Seweryn 103, 104
kubizm 237
kultura masowa 431
kultura popularna 431
Kulturkampf 259, 260
kułak 341, 415
Kuomintang (Chińska Partia Narodowa) 425
Kusociński Janusz 518
Kwiatkowski Eugeniusz 505, 507

L
Langiewicz Marian 159, 160
Lechoń Jan 513
Ledóchowski Mieczysław, abp 260
Lee Robert 178, 179
Legion Puławski 364
Legiony Polskie 360
legitymizm 10
Lelewel Joachim 108, 118, 120, 123
Lenin Włodzimierz 224, 338, 410–413
leseferyzm 36
liberalizm gospodarczy 36
Liga Bałkańska 319
Liga Narodów 382, 384
Liga Polska 141
Limanowski Bolesław 279
Lincoln Abraham 176, 177
Lloyd George David 376
Lompa Józef 135
Louverture Toussaint François-Dominique 53
luddyści 38
Ludwik Filip I, król Francji 20, 21
Ludwik XVIII, król Francji 8, 20
Luksemburg Róża 281
Lumière Auguste, Louis 242

Ł
łagry 417
Łukasiewicz Ignacy 209–210, 270
Łukasiński Walerian 101–103

M
Mały manifest 121
Maistre Joseph de 38
Makuszyński Kornel 517
mała konstytucja (1919 r.) 494

mały traktat wersalski 382
Manifest do Narodu Polskiego 132
manifest dwóch cesarzy 379
Manifest komunistyczny 42, 43
Manifest październikowy 290
Mao Zedong 425
marksizm 43, 223, 235, 278
Marks Karol 42, 43
marsz na Rzym 389
Matejko Jan 298
Mazzini Giuseppe 17
Mendelejew Dimitrij 208
Metternich Klemens 9, 11, 16
Mickiewicz Adam 102, 124, 139, 147, 149, 150, 153
Mierosławski Ludwik 68, 132, 134, 136, 159
Mikołaj I, car Rosji 24, 74, 78, 94, 103, 104, 109, 126
Mikołaj II, car Rosji 233, 234, 289, 336, 340
millenerzy 153
Mill John Stuart 36, 219
Millet Jean-François 237
Miłkowski Zygmunt 282
Miranda Francisco de 54
Młoda Europa 17, 124
Młoda Polska (kultura) 301
Młoda Polska (organizacja) 124, 125
Młode Włochy 17
Mochnacki Maurycy 103, 108
modernizm 431, 432
Moltke Helmut von 190, 193
Moltke Helmut von (młodszy) 325
Mołotow Wiaczesław 446
Monet Claude 237, 238
Moniuszko Stanisław 148
Monroe James 60
Moraczewski Jędrzej 459
More Thomas 39
Mościcki Ignacy 490, 491, 495, 512
Mussolini Benito 388, 389
Mutsuhito 231

N
nacjonalizacja 340
nacjonalizm 226, 318
Naczelna Rada Ludowa 457
Naczelny Komitet Narodowy 360
Napoleon I Bonaparte, cesarz Francuzów 8, 37
Napoleon III, cesarz Francji 65, 163, 184, 185, 192, 193, 202
Narodowa Demokracja 358, 457, 460
Narodowa Partia Faszystowska 388
Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników, NSDAP 403
Narutowicz Gabriel 484
Nehru Jawaharlal 424
neogotyk 45, 49
neoromanizm 52
NEP (Nowa Polityka Ekonomiczna) 412
Nesselrode Karl Robert 9
Niemojowski Bonawentura 101
Niemojowski Wincenty 101
Nietzsche Fryderyk 235
Nightingale Florence 78
NKWD (Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych) 417
Nobel Alfred 210
noc apuchtinowska 256
noc paskiewiczowska 126
nowela sierpniowa 490
Nowy Ład 399

O
obóz koncentracyjny 205
odwilż posewastopolska 80, 151
Ohm Georg 207
Ordonówna Hanka 518
Organizacja Bojowa PPS 291, 294
Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów 499
Orlęta Lwowskie 471, 472
Orzeszkowa Eliza 269, 298
Owen Robert 39, 40

P
Paderewski Ignacy Jan 305, 366, 461, 464
pakt Ribbentrop–Mołotow 447, 526
Pankhurst Emmeline 219, 220
panslawizm 75, 227
państwa centralne 325
państwo podziemne 161
paragraf o kazalnicy 259
Paskiewicz Iwan 114
Pasteur Louis 208, 217
„patent lutowy” 196, 263
Petlura Symon 473
Petőfi Sándor 71
Picasso Pablo 239, 240, 431, 440
Piłsudski Józef 280, 288, 290, 258–364, 385, 457, 458, 460, 463, 473, 479, 480, 487, 490, 492, 519, 520
Piotr I, cesarz Brazylii 57
Pius IX, papież 70, 161, 189
plan Schlieffena 325
Plater Emilia 115
plebiscyt 186, 378, 444, 462, 467, 468, 470
pogrom 425, 437, 476
politruk 358
Polska Macierz Szkolna 282
Polska Komisja Likwidacyjna 456
Polska Organizacja Wojskowa 364, 457, 458
Polska Partia Socjalistyczna (PPS) 280–282, 290–296, 358, 461, 481, 487, 490
PPS-Frakcja Rewolucyjna 295
PPS-Lewica 295
Polska Republika Rad 473
Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL) 287
postimpresjonizm 237, 238
powstanie
  bokserów 202, 231
  krakowskie 131
  łódzkie 292, 293
  wielkopolskie 464
  zabajkalskie 458
pozytywizm 235, 267, 268
pozytywizm warszawski 267
praca organiczna 128, 267
Prądzyński Ignacy 111, 112
proces brzeski 493
program paryski 280
propaganda 361
Proust Marcel 251
Prus Bolesław 281, 313
Przerwa-Tetmajer Kazimierz 320
Przybyszewski Stanisław 317
PSL-Lewica 287
PSL-Piast 287, 481, 486
PSL-Wyzwolenie 286, 461, 463, 484, 487, 492
pucz 338, 403
pucz monachijski 403

R
rabacja galicyjska 132
Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich 336
Rada Komisarzy Ludowych 340
Rada Narodowa 141
Rada Obrony Państwa 474
Rada Regencyjna 364, 456
Radziwiłł Antoni 97
Radziwiłł Michał 110
Rajewski Marian 512
Rasputin Grigorij 336
Rataj Maciej 485
realizm 236, 237, 238, 435
reforma walutowa 503
reformizm 224
rekonstrukcja 180
Renoir Auguste 237
Republika Weimarska 391
restauracja 10
rewizjonizm 385
rewolucja
  lipcowa 21
  lutowa 336
  październikowa 340
  przemysłowa 26–35
  wiedeńska 70, 71
rewolucjonizm 224
Reymont Władysław Stanisław 305, 513
Rhodes Cecil John 198–199
Ribbentrop Joachim von 443, 446, 447, 525, 526,
Riefenstahl Leni 435
risorgimento 183
Roentgen Wilhelm 208, 217
rojaliści 20
romantyzm 45–52
Roosevelt Delano Franklin, prezydent USA 399
równouprawnienie Żydów 152, 154
ruch ludowy 285, 286
ruch robotniczy 38–39
ruch socjalistyczny 222–224
Rude François 48
Rydz-Śmigły Edward 519, 521
Rząd Narodowy 160, 161, 164
Rząd Narodowy Rzeczypospolitej Polskiej 132
rząd pułkowników 492
Rząd Tymczasowy (Francja) 63
Rząd Tymczasowy (Rosja) 337
Rzeczpospolita Krakowska 98, 131–132

S
SA („Oddziały Szturmowe”) 403
Saint-Simon Claude Henri de 40
samodzierżawie 18, 80
sanacja 491, 493, 494, 519
San Martín José de 55
Schiller Friedrich 44
Schinkel Karl Friedrich 45
Schlieffen Alfred von 325
Schopenhauer Arthur 235
Bruno Schulz 517
Schumann Robert 49
Scott Walter 47
secesja (Stany Zjednoczone) 176
secesja, styl 241
serdeczne porozumienie, *entente cordiale*, zob. entenda
serwituty 140, 164, 273
Shelley Mary 47
Sienkiewicz Henryk 297, 298, 362
Sierakowski Zygmunt 153, 156, 165
Sikorski Władysław 485, 521
Składkowski Felicjan Sławoj 493
Skłodowska-Curie Maria 208
Słonimski Antoni 513
Słowacki Juliusz 52, 147, 149, 150
Smolka Franciszek 141
socjaldemokracja 224
Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL) 282
socjalizm 39
socjalizm naukowy 42
socjalizm utopijny 39
sojusz trzech cesarzy 228
Sowiński Józef 114
SS („Sztafety Ochronne”) 403
Stadion Franciszek 137
Stalin Józef 413
stalinizm 414–415, 416
stańczycy 164, 299
Statut Organiczny 126
Stefczyk Franciszek 283
Steinhaus Hugon 512

S
Stołypin Piotr 295
Stowarzyszenie Ludu Polskiego 130
strajk szkolny 261, 292
stan wojenny 126
Stronnictwo Ludowe 285
Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne 284, 285
Stronnictwo Polityki Realnej („realiści”) 290
sufrażystki 220
surrealizm 431
syjonizm 226
symbolizm 239, 302
Szela Jakub 132
szkoła krakowska 299, 300
szkoła warszawska 299, 300

Ś
Ściegienny Piotr 130, 131

Święte Przymierze 14, 16, 22, 62
Świętochowski Aleksander 267, 268

T
Talleyrand Charles de 9, 11
terytoria mandatowe 381
tezy kwietniowe 339
Thorvaldsen Bertel 45
Tocqueville Alexis de 36
Tołstoj Lew 236
Towarzystwo Demokratyczne Polskie 121, 122, 125
Towarzystwo Patriotyczne 108
Towarzystwo Rolnicze 151, 154, 155
traktat
  londyński 25
  pokojowy w Brześciu Litewskim 340
  ryski 475
  wersalski 378–380
  w Locarno 485
  w Portsmouth 234
  w Rapallo 392, 485
Traugutt Romuald 164
trializm 358
Tristan Flora 40
Trocki Lew 342, 413
trójlojalizm 299
trójporozumienie 318
trójprzymierze 316
Tuchaczewski Michaił 473, 477
Tuwim Julian 513
Tymczasowy Rząd Narodowy 158, 159, 160
Tyssowski Jan 132

U
U-boot 345
ukaz tolerancyjny 294
Ukraińska Republika Ludowa 471
ultrasi 21
Uniwersytet Latający 267
ustawy norymberskie 408
uwłaszczenie chłopów 62, 97, 122, 125, 156, 158, 254

V
Verlaine Paul 236
Verne Juliusz 236

W
Warski Adolf 281
Waryński Ludwik 278, 279
Weltpolitik 314
Wielka Czwórka 376
Wielka Emigracja 118–125
wielkie czystki 417
Wielki Głód na Ukrainie 416
Wielki Kryzys 393–400
Wielki manifest 122
Wielki Proletariat 278, 282
Wielopolski Aleksander 154, 156
wigowie 36
Wiktor Emanuel II 69, 183, 189
Wiktor Emanuel III, król Włoch 389
Wiktoria I, królowa 201, 228
Wilhelm I Hohenzollern 190, 192
Wilhelm II Hohenzollern 232, 318, 353, 363
Wilson Thomas Woodrow 346, 347, 350, 366, 376
Wiosna Ludów 62–73
Witkiewicz Stanisław Ignacy 517
Witos Wincenty 287, 474, 481, 488, 490
Wodzicki Stanisław 98
Wojciechowski Stanisław 484, 485
wojna
  celna 485
  krymska 74–81
  z Abisynią (Etiopią) 422
  domowa w Chinach 425
  domowa w Hiszpanii 439, 440
  pozycyjna 327–329
  secesyjna 176–180
  totalna 177
wojny
  bałkańskie 3190
  burskie 205
  opiumowe 206
Wolne Miasto Gdańsk 381, 469, 470, 525
Wolne Miasto Kraków 12, 90, 91, 98, 133
Wolnomularstwo Narodowe 102
Wright Willbur i Orville 212
wybory brzeskie 493
wyprawa tysiąca 186
Wysłouch Bolesław 285
Wysłouchowa Maria 285
Wysocki Piotr 104, 107, 108
Wyspiański Stanisław 301, 304
wyścig zbrojeń 320, 322

Z
Zachodnioukraińska Republika Ludowa 471
Zajączek Józef 92
Zaleski Wacław 141
Zaliwski Józef 130
Zamoyski Andrzej 151
Zamoyski Maurycy 484
Zamoyski Władysław 153
Zan Tomasz 102
zjazd w Karlsbadzie 18
zniesienie pańszczyzny 63, 70, 97, 110, 132, 140
Zola Émile 236
Związek Celny 190
Związek Narodu Polskiego 130
Związek Niemiecki 12, 18
Związek Plebejuszy 130, 131
Związek Północnoniemiecki 192
Związek Reński 12
Związek Spartakusa 391
Związek Walki Czynnej 358

Ż
Żeligowski Lucjan 480
Żeromski Stefan 517
Żmichowska Narcyza 129

Ilustracje:
Rafał Buczkowski, **Elżbieta Buczkowska**, **Laura Maziewska**, **fly123**: 32–33; **Marta Długokęcka**: 52, 434; **Marta Długokęcka**, **Ewelina Baran**: 59, 155, 160, 178, 191, 360; **Marta Długokęcka**, **Wioleta Herczyńska**, **Ewelina Baran**: 76; **Marta Długokęcka**, **Wioleta Herczyńska**: 112, 328–329; **Rafał Buczkowski**, **Wioleta Herczyńska**, **tom_fsx**: 320–321; **Marta Długokęcka**, **Wioleta Herczyńska**, **Ewelina Baran**, **Rafał Buczkowski**, **Laura Maziewska**: 348–349; **Przemysław Kłosin**: 477.

Projekty graficzne:
Marek Błoszko: 112–113, 138–139, 178–179, 200–201, 396–397, 414–415, 442–443; **Marek Błoszko**, **Katarzyna Gołąb**: 514–515; **Marek Błoszko**, **Marcin Oleksak**: 58–59; **Marek Błoszko**, **Zuzanna Sri**: 32–33, 238–239, 328–329; **Katarzyna Gołąb**, **Marcin Oleksak**, **Alicja Skupin-Podwojewska**: 404–405; **Katarzyna Gołąb**, **Aleksandra Szpunar**: 320–321, 348–349; **Marcin Oleksak, Zuzanna Sri**: 432–433; **Alicja Skupin-Podwojewska**: 476–477; **Zuzanna Sri**: 50–51, 66–67, 76–77; **Zuzanna Sri**, **Aleksandra Szpunar**: 302–303.

Źródła ilustracji:
Agencja Gazeta/Łukasz Zandecki s. 304; **Archiwum Nowej Ery** s. 29, 105, 110, 115, 120 (powitanie powstańca listopadowego), 124, 132, 142, 164 (Artur Grottger, *Kucie kos*, Romuald Traugutt), 165, 252, 259, 264, 266, 268, 289 (*Manifest październikowy*), 291 (zamach na policjanta), 301 (Stanisław Wyspiański, *Macierzyństwo*), 306, 308, 364 (legion puławski), 365, 472 (Wojciech Kossak, *Orlęta – obrona Lwowa*), 529; **BE&W:** s. 138–139 (bitwa pod Temeszwarem), Alamy s. 8, 22 (powstanie tkaczy, rewolucja belgijska), 34, 40 (Robert Owen), 36, 45, 49, 50, 54 (Francisco de Miranda), 70, 75, 78 (diagram Nightingale, Florence Nightinghale), 80, 100 (wielki książę Konstanty), 116, 117 (*Spokój panuje w Warszawie*), 134, 140 (Grzegorz Jachimowicz), 149 (Andrzej Towiański), 155 (ostrzelanie manifestantów), 160, 177, 178 (generał Lee), 183, 185 (Napoleon III), 186, 192, 197, 199, 205, 212, 219, 222, 237, 239 (Gauguin, *Skąd pochodzimy? Dokąd zmierzamy?*), 245, 297 (Bolesław Prus), 297 (Henryk Sienkiewicz), 321 (armata francuska), 323, 327, 328 (okopy – Brytyjczycy, I wojna, karabin maszynowy Maxim), 343, 344, 345, 346, 348, 349 (samolot niemiecki), 359 (książę Mikołaj), 371, 378, 407, 428, 433 (płaskorzeźba *News*), 440 (brygada kobieca), 442 (Hitler ogląda widowisko), 446, 470 (herb), 471, 474 (lord Curzon), 476 (plakat *Do broni!* z 1920 r.), 489, 512 (Enigma), 534, ©**Succession Picasso, 2024** s. 240, 440, AISA/Iberfoto/Archivo de la Imagen s. 21, 24, 175 (targi niewolników), AKG Images s. 7, 66, 68, 75, 117 (*Polski Prometeusz*), 214, 215, 223, 227, 230, 336, 346, 387, 390 (straty niemieckie), 414 (portret Stalina), 423, AKG Images/Erich Lessing s. 20, 79, Bildarchiv Monheim/Shütze/Rodemann s. 432 (budynek Bauhausu), Billwissedition/B. Reek s. 185 (Henry Dunant), Glasshouse Images s. 174, Granger Collection s. 40 (Flora Tristan), 53, 54 (podpisanie aktu niepodległości Wenezueli), 73, 175 (*Chata wuja Toma*), 202, 210, 314, 351, 410; Heritageimages s. 38, 49 (Francisco Goya, *Mleczarka z Bordeaux*), 74, 187, Heritageimages/Fine Art Images s. 64, 238 (Monet, *Impresja – wschód słońca*), Heritageimages/Historica Graphica Collection s. 228, Heritageimages/Museum of London s. 218, Heritageimages/The Print Collector s. 56, 204, 332, IAM Ltd/World History Archive s. 231, Imagno s. 10, 184, 238 (Cézanne, *Martwa natura*), Łukasz Zandecki s. 301, Mary Evans Picture Library s. 16, 152, 70, 444 (Hitler), MJS s. 429, PHOTO 12 s. 334, Science Source s. 217, Science Source/New York Public Library s. 340, Sovfoto s. 416, Sovfoto/Universal Images Group s. 414 (Stalin z dziećmi), Ullsteinbild s. 443, ULLSTEINBILD Axel Springer Syndication GmbH s. 129 (Bazar w Poznaniu), 437, 318 (kanonierka Panther), 330, 345, ULLSTEINBILD/Axel Springer Syndication GmbH/Archiv Gerstenberg s. 202, 338 (atak na Pałac Zimowy), Universal History Archive/Universal Images Group s. 409, Wojciech Wójcik s. 472 (cmentarz), World History Archive IAM Ltd s. 11, 5, 342, 449; Biblioteka Cyfrowa Regionalia Ziemi Łódzkiej s. 533; **Depositphotos** s. 432 (Fallingwater); **East News** s. 457, kolekcja Mieczysława Karlickiego s. 484 (Gabriel Narutowicz), AGE/Enstock s. 433 (wieżyca Chryslera), AKG Images s. 14 (Święte Przymierze), 118, 226, 349 (karabin maszynowy Chauchat), Album Online s. 17, Laski Diffusion s. 293, Associated Press s. 426, Danuta Łomaczewska s. 143, 366 (państwo Paderewscy), 462, Erich Lessing/Album s. 87, Everett Collection s. 434, Fine Art Images s. 415 (Sołowki), Image State/National Motor Museum s. 396 (samochód), Jan Bielecki s. 154, 307, kolekcja Krzysztofa Chojnackiego s. 269 (Stopczyk), 464 (powstańcy wielkopolscy) 359 (Piłsudski w Kielcach), 470 (zaślubiny Polski z morzem), 502, 518, 521 (Edward Rydz-Śmigły), 490, 492, Krzysztof Chojnacki s. 293, 366 (sztandar), Laski Diffusion/Zbigniew Kapuścik s. 274, Lech Charewicz s. 517 (Witkacy), Leemage s. 9, 225, Mary Evans Picture Library s. 382, Muzeum Literatury w Warszawie s. 94, 95 (Ossoliński), 96, 139 (Adam Mickiewicz), 297 (Maria Konopnicka), 260 (Karol Miarka), Muzeum Niepodległości s. 281 (Ignacy Daszyński), 461 (Piłsudski z Paderewskim), 475, Muzeum Śląskie s. 466, Muzeum Wojska Polskiego s. 89, 104 (portret Seweryna Krzyżanowskiego), 114, 158, 255, 362, 528, Polska Press/Andrzej Szkocki s. 243 (flaga olimpijska), Rafał Jabłoński s. 98, Roger Viollet s. 516, Science Photo Library s. 212, SPUTNIK Russia s. 411 (sprzedaż na targowisku), 415 (kontrola), Stacja Muzeum s. 505, Willa Oksza – Zakopane/Michał Woźniak s. 513 (Stanisław Ignacy Witkiewicz, autoportret z Tadeuszem Langerem i Bronisławą Włodarską), zbiory Mateusza Kolmasiaka s. 458 (POW), 459, zbiory Muzeum Niepodległości w Warszawie s. 109; **FORUM** s. 130, 141 (Franciszek Smolka), 465, Filmu s. 514 (Eugeniusz Bodo), Cezary Wojtkowski s. 277 (teatr Polski w Poznaniu), FoKa s. 262 (Wojciech Kossak, *Rugi pruskie*), 277 (odsłonięcie pomnika Grunwaldzkiego), 458 (rozbrajanie żołnierzy), 495, Grzegorz Kozakiewicz s. 302 (Bolesław Biegas, *Marsz żałobny Chopina*), Jan Morek s. 250 (ratusz w Poznaniu), Leszek Kaprzak s. 510, Marek Skorupski s. 95 (Drucki-Lubecki), 253, 269 (Eliza Orzeszkowa), 283, 310 (Dmowski, Witos), Piotr Mecik s. 135 (bitwa pod Miłosławiem, Józef Lompa), 138 (Wojciech Chrzanowski), 276, 300 (Michał Hieronim Bobrzyński, Walerian Kalinka, Tadeusz Korzon), Radek Jaworski s. 285, 503, RSW s. 270, RSW s. 517 (Ordonówna), RSW/Henryk Poddębski s. 511, RSW/Jerzy Michalski s. 155 (biżuteria patriotyczna), Sz-Photo s. 439 (wkroczenie do Nadrenii), Wojciech Kryński s. 144, 153, 271, z Izy Wojciechowskiej s. 496; **Gallo Image Poland/Getty Images:** DEA s. 69, Sepia Times s. 72, The Print Collector s. 62, Universal history Archive s. 439 (Brygady Międzynarodowe), 442 (parada), 83 (oba), 421 (osadnicy żydowscy), 33, swim ink s. 43 (Fryderyk Engels), API 41 (szkoła pracownicza), Archive Photos s. 388 (Mussolini), bartoshd s. 126, Bettmann s. 216, 241 (Home Insurance Building), 318 (karykatura *Kocioł bałkański*), 396 (czarny czwartek), 397 (bezrobotni w kolejce), Blank Archives s. 397 (znaczek Chris McGrath s. 421 (potomkowie ofiar masakry), Classic Stock/H. Armstrong Roberts s. 448, Corbis s. 445, Corbis Historical s. 317 (Niemiecka Flota Oceaniczna), Culture Club s. 201, 391, De Agostini s. 61, DEA s. 60, DEA /A. DAGLI ORTI/De Agostini s. 324, DEA Picture Library s. 43 (Karol Marks), DEA/G. Dagli Orti s. 57, Fine Art s. 44, 48, 51 (Friedrich, *Opactwo w dąbrowie*), Fototeca Storica Nazionale s. 424 (Mao Zedong), FPG s. 404–405 (poddruk), 333 (bitwa pod Verdun), 357 (fabryka broni), FPG/Archive Photos s. 403, Smith Collection s. 357 (sanitariuszki), Heritage Images s. 37, 269, 411 (czekiści), Heritage Images/Fine Art Images s. 51 (Friedrich, *Marzyciel*), 279 (zamach na cara Aleksandra), Historical Picture Archive s. 404 (defilada Hitlerujgend), Hulton Archive s. 235, Hulton Archive/Imagno s. 46, Hulton Archives/Print Collector s. 39, Jacques Langevin s. 417, Keystone-France s. 353, 388 („czarne koszule"), 399 (budowa fabryki), Leemage s. 51 (Friedrich, *Wędrowiec nad morzem mgły*), Leemage/Photo Josse s. 313, Library of Congress s. 370, Minnesota Historical Society s. 393, New York Times Co. S. 397 (prace publiczne), Photo 12 s. 190, 397 (burza pyłowa), 404 (plakat z „Dwójką", pucz monachijski), Photo 12/Universal Images Group s. 224, 311, 392, 398, 402, Print Collector s. 317 (Edward VII z małżonką), 405 (heil Hitler), Sean Gallup s. 405 (*Mein Kampf*), Sepia Times s. 375, Sovfoto s. 289 („krwawa niedziela"), 413, 414 (plakat), 415 (kolektywizacja), Stock Montage s. 178 (generał Grant), 249, Stringer/Central Press s. 444 (Chamberlain), Stringer/Elliott & Fry s. 424 (Mahatma Gandhi), Stringer/FPG/Paul Thompson s. 321 (karabin maszynowy Vickers), Hulton Archive s. 354, 356, 399 (Roosevelt), 419, 430, Stringer/MPI s. 59, Otto Herschan Collection s. 241 (Royal Engineers), Stringer/SSPL s. 427, Time Life Pictures s. 369, Ullsteinbild s. 195, 381, 242, Universal History Archive s. 147, 322, 373, 408, Universal Images Group s. 368, 435, Windmill Books s. 333 (żołnierze australijscy – Gallipolli); Indigo Images s. 250 (Gaudí, Casa Mila w Barcelonie), 338 (Lenin); Indigo Images/Alamy OKŁADKA (pomnik Chopina); Library of Congress s. 177, 243 (Pierre de Coubertin), 337, 347, 376, 491; **Mazowiecka Biblioteka Cyfrowa** s. 145 (gmach Banku Polskiego), 514 (okładka pisma „Kino"); **Muzeum Górnośląskie w Bytomiu** s. 532; **Muzeum Historyczne w Sanoku** s. 99; **Muzeum Narodowe w Krakowie:** s. 141 (teatr hr. Stanisława Skarbka we Lwowie), 254, 256 (Jacek Malczewski, *Wigilia na Syberii*), 303 (secesyjny witraż), 305, 312, Jacek Świderski s. 102, 107, Józef Cyganik s. 120 (Joachim Lelewel), Karol Kowalik s. 123 (Anna Zofia Czartoryska), 139 (Henryk Dembiński), 149 (Fryderyk Chopin), 303 (Olga Boznańska, *Dziewczynka z chryzantemami*), Paweł Czernicki s. 148 (Grottger, *Pożegnanie powstańca*), 304, Tomasz Fiołka s. 122; **Muzeum Narodowe w Warszawie** s. 163, 168, 279 (*Proletariatczycy*), 291 (Stanisław Masłowski, *Wiosna*), Krzysztof Wilczyński s. 100 (Joanna Grudzińska), 302 (Jacek Malczewski, *Thanatos*), Piotr Ligier s. 108 (Marcin Zaleski, *Wzięcie Arsenału*, Marcin Zaleski, *Powrót wojsk polskich z Wierzbna 3 grudnia 1830 r.*), 111, 251, 281, 286; **Muzeum Niepodległości w Warszawie** s. 256 (Aleksander Sochaczewski, Pani *Gudzińska nad przeręblą*); **Muzeum Śląskie w Katowicach** s. 303; **Muzeum Wojska Polskiego** s. 106, 288, 455, **Narodowe Archiwum Cyfrowe** s. 150, 260 (arcybiskup Ledóchowski), 262 (wóz Drzymały), 272, 280 (przywódcy PPS), 284 (Gabriela Balicka), 287, 290, 294, 358, 364 (Szczypiorno), 367, 447, 456, 458, 461 (Irena Kosmowska), 464 (przybycie Paderewskiego do Poznania), 467 (powstańcy śląscy w Rybniku), 467 (Wojciech Korfanty), 468, 473 (Piłsudski i Petlura), 474 (czołg na platformie pociągu), 479, 484 (Narutowicz i Piłsudski), 487, 488, 491, 493, 493, 494, 499, 501, 506, 508, 509 (Ukraińcy – sprzymierzeńcy Józefa Piłsudskiego), 509 (delegacja niemiecka), 512 (budynki KUL), 514 (kino „Rialto" – poddruk), 515 (radiowe studio, football, rzut kulą), 520, 522, 523 (Beck z żoną), 523 (Charwat na granicy), 525, 526, 527; **PAP:** Alamy s. 129 (Narcyza Żmichowska), CAF s. 513 (Xawery Dunikowski, *Głowy wawelskie*), UPPA/Photoshot s. 521 (Władysław Sikorski); **Photo Power**/Bridgeman Images s. 47, 65, 123 (Hôtel Lambert), 173, 207, 239 (Klimt, *Pallas Atena*), 401, 422, 428, ©Salvador **Dalí, Fundació Gala-Salvador Dalí/ADAGP, Paris 2024** s. 431, ©**Succession Picasso, 2024** s. 440, Archives Charmet s. 18, 41 (przedszkole w falansterze), 196, British Library Board s. 236, Deutsches Historisches Museum/DHM s. 14 (polityka równowagi), Everett Collections s. 433 (Chrysler Building), New York Historical Society s. 31, Peter Newark Military Pictures s. 404 (plakat wyborczy NSDAP), Photo CCI s. 71, Scherl/SZ Photo s. 404 (legitymacja); **POLONA/Biblioteka Narodowa** s. 531, 97, 101 (Wincenty Niemojowski, Bonawentura Niemojowski),104 (Walerian Łukasiński), 138 (Ludwik Mierosławski), 139 (Józef Bem), 145 (gmach Teatru Wielkiego), 148 (Aleksander Fredro), 151, 156, 161, 263, 265, 267, 278, 284 (Wojciech Korfanty), 300 (Eugeniusz Romer), 310 (Ludwik Waryński), 476 (plakat *Nam twierdzą będzie każdy próg*), 514 (pismo „Przegląd Mody"); **Shutterstock:** s. 127, 140 (katedra św. Jura), 414 (sierp i młot), Everett Collection s. 209; **Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa** s. 261, 486; **Zamek Królewski na Wawelu** s. 298; **Zbiory Ośrodka KARTA** s. 473 (Polski Komitet Rewolucyjny).

nowa era *Twoje mocne strony*

Zrozumieć przeszłość

W części 3 podręcznika omówiono wydarzenia z lat 1815–1939, m.in. zmiany cywilizacyjne, do jakich doszło w XIX w., dzieje Polaków w okresie zaborów oraz wybuch i skutki I wojny światowej.

Analiza materiałów źródłowych

Teksty źródłowe i mapy wraz z obudową ćwiczeniową pomagają zrozumieć kontekst wydarzeń i ułatwiają kształcenie umiejętności historycznych.

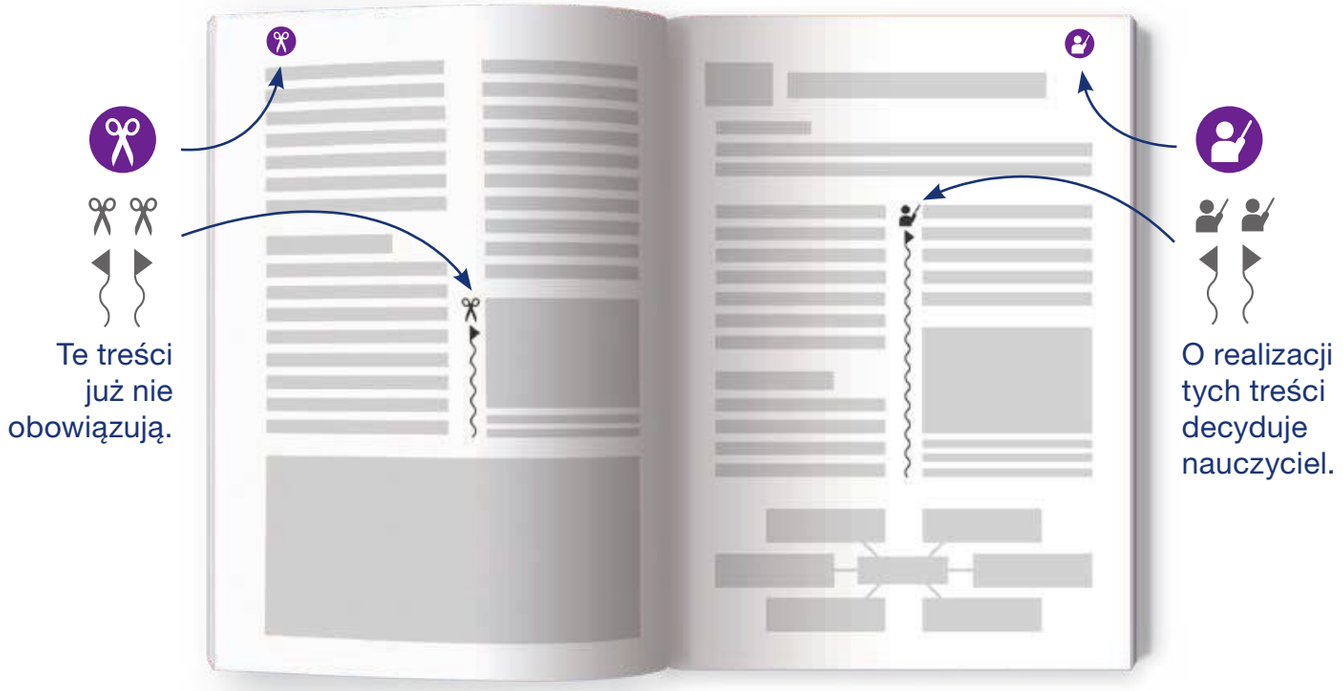
Wyjaśnianie ważnych zagadnień

Czytelne infografiki i schematy ułatwiają zrozumienie istotnych treści przedmiotowych.

Wiesz, umiesz, zdasz

Blok powtórzeniowy pomaga uporządkować wiedzę z danego rozdziału i utrwalić umiejętności opanowane na lekcjach.

W podręczniku znajdziesz oznaczenia treści, które od września 2024 r. nie są już wymagane.

Te treści już nie obowiązują.

O realizacji tych treści decyduje nauczyciel.

Fioletowa ikona na górze strony wskazuje, że na tej stronie znajdują się treści, które nie są wymagane – oznaczono je szarą ikoną i falką.

Nowa Era Sp. z o.o.

www.nowaera.pl **nowaera@nowaera.pl**

Centrum Kontaktu: 58 721 48 00

ISBN 978-83-267-5044-1

9 788326 750441